

**MUSLİHUDDİN MUSTAFA EFENDİ’NİN
TÂRÎH-İ AHTERÎ
ADLI ESERİNİN TAHKİK VE DEĞERLENDİRİLMESİ
Mehmet Emin YAĞCI
511720160007
(Doktora Tezi)
Eskişehir, 2021**

**MUSLİHUDDİN MUSTAFA EFENDİ'NİN
TÂRÎH-İ AHTERÎ
ADLI ESERİNİN TAHKİK VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Mehmet Emin YAĞCI

**T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**Tarih Anabilim Dalı
DOKTORA**

Eskişehir, 2021

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Mehmet Emin YAĞCI tarafından hazırlanan “**Muslihuddin Mustafa Efendi’nin Târîh-i Ahterî Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi**” başlıklı bu tez, 29/06/2021 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda **BAŞARILI** bulunarak jürimiz tarafından Tarih Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN

Üye: Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU
(Danışman)

Üye: Prof. Dr. Mesut ERŐAN

Üye: Prof. Dr. Dursun HAZER

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Erdem TAŞ

ONAY
29/06/2021
Prof. Dr. Mesut ERŐAN
Enstitü Müdürü

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Mehmet Emin YAĞCI

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ	x
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
II. Araştırmanın Yöntemi	2
III. Araştırmanın Kaynakları	3

1. BÖLÜM

MUSLİHUDDİN MUSTAFA EFENDİ VE DÖNEMİ

1.1. DÖNEMİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ	9
1.1.1. Siyasî ve İdari Durum	9
1.1.2. Eğitim-Öğretim	14
1.1.3. Sosyal ve Ekonomik Durum	29
1.1.4. Kültür ve Edebiyat	31
1.2. MUSLİHUDDİN MUSTAFA EFENDİ.....	33
1.2.1. Hayatı	33
1.2.2. Muslihuddin Mustafa Efendi'nin İlmi Kişiliği	40
1.3. ESERLERİ.....	43
1.3.1. Ahterî-i Kebîr	43
1.3.2. Târih-i Ahterî / Risâletün fi Beyâni Ahvâli Ba'zi'l-Enbiyâ	48
1.3.3. Câmi'u'l-Mesâil.....	50
1.3.4. Tercemetü'l-Ehâdisi'l-Erbeîn	50
1.3.5. Hâmilü'l-Muhâdarât/Câmiü'l-Muhâdarât	52
1.3.6. Câmi'u'l-Lisân.....	52
1.3.7. Şerhun alâ Risâleti'l-Kefevi fi'l-Edeb.	52

2. BÖLÜM

TARİH-İ AHTERÎ'NİN TAHKİKİNDE/ EDİSYON KRİTİĞİNDE İZLENEN

METOT

2.1. KİTABIN YAZMA NÜSHALARI	54
2.1.1. Tahkikte Esas Alınan Nüshalar	54
2.1.2. Esas Alınan Nüshalardan Örnekler	56

2.1.3. Tahkikte Takip Edilen Yöntem.....	60
--	----

3. BÖLÜM

TÂRÎH-İ AHTERÎ

3.1. TÂRÎH-İ AHTERÎ'NİN MUHTEVASI.....	63
3.1.1. Hz. Âdem'den Hz. Peygamber (s.a.v)'e Kadar Peygamberler Tarihi...	63
3.1.2. Hz. Peygamber (s.a.v)'in Siyeri ve Vasıfları	177
3.1.3. Hulefâ-yi Râşidîn ve Faziletleri	209
3.1.4. Müctehit Mezhep İmamaları ve Faziletleri.....	223
3.2. TÂRÎH-İ AHTERÎ'NİN KONULARI, KONULARIN İŞLENİŞ TARZI VE MUSLİHUDDİN MUSTAFA EFENDİ'NİN TARİH ANLAYIŞI.....	229
3.2.1. Hakikat-i Muhammediyye / Nûr-ı Muhammedî Anlayışı.....	238
3.2.2. Mübalağalı Anlatım ve İsrâîliyyâtla İlgili Rivayetler	243
3.2.3. Farklı İlim Dalları Hakkında Bilgi Vermesi	245
3.2.4. Tarih-i Ahterî'de Râfizîler Hakkında Bilgi	246
3.2.5. Müellifin Eserindeki İlginç Görüşler	248
3.3. AHTERÎ TARİHİNİN KAYNAKLARI VE KAYNAK KULLANIM YÖNTEMİ.....	254
3.4. FAYDALANDIĞI ESERLER.....	259
3.4.1. Müellifin Kullandığı Tefsir Kitapları.....	259
3.4.2. Müellifin Kullandığı Tarih Kitapları.....	261
3.4.3. Müellifin Kullandığı Hadis Kitapları	263
3.4.4. Müellifin Kullandığı Fıkıh Kitapları.....	264
3.4.5. Müellifin Kullandığı Tasavvuf Kitapları	266
3.4.6. Diğer Faydalandığı Eserler	267
SONUÇ	268
KAYNAKÇA.....	274

ÖZET

MUSLİHUDDİN MUSTAFA EFENDİ’NİN TÂRÎH-İ AHTERÎ ADLI ESERİNİN TAHKİK VE DEĞERLENDİRİLMESİ

YAĞCI, Mehmet Emin

Doktora-2021

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

Yazma eserler üzerinde yapılan tahkikli neşir çalışmaları, kültür tarihimiz açısından son derece önemlidir. Eski eserlerin kayıtlı olduğu kütüphanelerimizde özellikle Osmanlı devrine ait çok sayıda telif veya istinsah edilmiş eser bu şekilde tahkikli olarak neşredilmeyi bekliyor. Biz de çeşitli kütüphanelerde nüshaları bulunan Muslihuddin Mustafa Efendi’nin Siyer ile alakalı *Târîh-i Ahterî* adlı İslam tarihi eserini tahkikli olarak neşretmeyi düşündük.

Ahterî mahlası ile anılan müellifimiz Muslihuddin Mustafa Efendi (ö. 968/1560-61), Afyon’da doğmuş, ilköğrenimini burada tamamlamış, sonra da Kütahya’daki Haliliye Medresesinde tekmil-i nusah ederek icazet almış ve aynı medresede müderris olmuştur. XVI. yüzyılda Anadolu Beylerbeyliği’nin merkezi olan Kütahya’da, temel İslâmî ilimlerin birçok dalında eserler telif etmiş çok yönlü bir İslam âlimidir. *Ahterî-i Kebîr* adlı meşhur bir sözlük telif eden müellifin kabri Kütahya’da Karadonlu Dergâhı hazîresindedir. Osmanlı Devleti’nin her yönden gelişme devri olan II. Bayezid (1481-1512), Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde yaşamıştır.

Ahterî, Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, peygamberler tarihi, hadis ve ahlak alanlarında; *Ahterî-i Kebîr*, *Câmi’u’l-Mesâil*, *Târîh-i Ahterî / Risâletün fî Beyâni Ahvâli Ba’zi’l-Enbiyâ*, *Hâmilü’l-Muhâdarât/Câmiü’l-Muhâdarât*, *Tercemetü’l-Ehâdisi’l-Erbeîn*, *Câmi’u’l-Lisân* ve *Şerhun alâ Risâleti’l-Kefevi fî’l-Edeb* isimlerinde çeşitli eserler kaleme almıştır. O, ilmî yönden sahip olduğu çok yönlü kişiliğine ve bu ilimlerdeki yeterliliğine rağmen sadece sözlüğü ile meşhur olmuş, diğer alanlarda yazdığı eserler hak ettiği şekilde araştırmacıların ilgisini çekmemiştir.

Tezimizde, müellifin Hz. Muhammed (s.a.v)’in hayatını konu edinen *Târîh-i Ahterî* isimli kitabının edisyon kritiği (tahkiki) yapılarak eserin içeriğiyle ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Bu eser, Hz. Âdem (a.s)’dan Hz. Muhammed (s.a.v)’e kadar olan bazı peygamberleri, Hz. Muhammed (s.a.v)’in hayatını, Hulefâ-yi Râşidîn’i, Ehli Beyt’i ve dört mezhep imamını ele almaktadır.

Çalışmada, Muslihuddin Mustafa Efendi, döneminin genel özellikleri, hayatı, eserleri, *Târîh-i Ahterî*’nin muhtevası ve eserin tahkikinde takip edilen metot gibi kısımlar Türkçe, eserin nüshaları üzerinde yapılan tahkik ve metin inşası Arap harfleri ile yazılmıştır. Bu çalışma ile XVI. yüzyılda kaleme alınmış bir siyer

kitabının farklı nüshalarını tanıtmak ve eser üzerinde tahkikli bir çalışma yaparak günümüz siyer çalışmalarına katkı sağlamayı amaçlıyoruz.

Anahtar kelimeler: *Ahterî, Târîh-i Ahterî, Siyer, Muslihuddin Mustafa Efendi.*

ABSTRACT

EDITORIAL CRITIQUE AND EVALUATION OF MUSLIHİDDİN MUSTAFA EFENDİ'S WORK: TÂRİH-İ AHTERÎ

YAĞCI, Mehmet Emin

Doctoral Thesis-2021

Department of History

Advisor: Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

In terms of cultural history, publications studies with editorial critique on manuscripts are highly significant. In libraries where ancient works are registered, many compilations or copied works, especially from the Ottoman period, await publication in this way with editorial critique. In this sense, it was thought that the Islamic historical work named *Târîh-i Ahterî*, which is related to *Siyer*, by Muslihuddin Mustafa Efendi, whose copies are found in various libraries, could be a publication with editorial critique.

The author Muslihuddin Mustafa Efendi (d. 968 / 1560-61), who is known with the pseudonym *Ahterî*, was born in Afyon, completed his primary education here, and then he was approved by *tekmil-i nusah* (to read and complete all the lessons that must be followed in the madrasah) in the Haliliye madrasah in Kütahya and became a *mudarris* (a teacher) in the same madrasah. He is a versatile Islamic scholar who wrote works in many branches of basic Islamic sciences in Kütahya, the centre of the Anatolian Governorship in the 16th century. The grave of the one who authored the famous *Ahterî-i Kebîr* dictionary is in the Karadonlu Lodge graveyard in Kütahya. He lived in the periods of Bayezid II (1481-1512), Yavuz Sultan Selim (1512-1520) and Kanûnî Sultan Süleyman (Suleiman the Magnificent) (1520-1566), which was the period of development of the Ottoman Empire in all aspects.

Ahterî wrote various works such as *Ahterî-i Kebîr*, *Câmiu'l-Mesâil*, *Târih-i Ahterî/Risâletün fî Beyâni Ahvâli Ba'zi'l-Enbiyâ*, *Hâmilü'l-Muhâdarât/Câmiü'l-Muhâdarât*, *Tercemetü'l-Ehâdîsi'l-Erbeîn*, *Câmi'u'l-Lisân ve Şerhun alâ Risâleti'l-Keferi fî'l-Edeb* in the fields of Arabic language and literature, fiqh, history of prophets, hadith and ethics. Despite his sophisticated personality and proficiency in these sciences, he became famous only for his dictionary and his works in other fields did not attract the attention of researchers as he deserved.

In the present study, the editorial critique of the book of the author named *Târîh-i Ahterî*, which is about the life of Prophet Muhammed (PBUH), was made and evaluations were made regarding the content of the work. This work deals with some of the prophets from Prophet Adam to Muhammad (PBUH), the life of the Prophet Muhammad (PBUH), *Hulefâ-yi Râşidîn*, *Ahli Beyt*, and the imams of four sects.

The study consists of two main parts, Arabic and Turkish. The Turkish part consists of an introduction and three chapters, which includes information about the

life of Muslihuddin Mustafa Efendi, general characteristics of his period, his works, the content of *Târîh-i Ahterî* and the method followed in editorial critique. In the Arabic part, editorial critique was made by writing the work in Arabic letters.

In the present study, editorial critique and text construction made on the copies of the work, with Arabic letters, the life of Muslihuddin Mustafa Efendi, the general characteristics of his period, the author's works, the content of the *Târîh-i Ahterî* and the method followed in the investigation of the work were written in Turkish. Also, it is of intention to introduce different copies of a work written in the 16th century and to contribute to today's Siyer studies by making an editorial critique on the work.

Keywords: *Ahterî, Târîh-i Ahterî, Siyer, Muslihuddin Mustafa Efendi.*

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser.
a.g.m	: Adı geçen makale.
a.y.	: Aynı yer
AÜİFD	: <i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
b.	: Bin
Bkz./bkz.	: Bakınız.
c./C.,	: Cilt.
Çev:	: Çeviren
Der:	: Derleyen.
Dğr.	: Diğerleri
DİA	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi</i>
Ed./ed:	: Editör
H./h.	: Hicri
Haz./haz:	: Hazırlayan
İA	: <i>Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi</i>
Ktp.	: Kütüphanesi
Ltd.	: Limited.
m.	: Miladi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MÖ	: Milattan önce
Neş. /neş.	: Neşreden
Nr.	: Numara
ö.	: Ölümü, vefat tarihi
(r.a)	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
(s.a.v)	: <i>sallahu aleyhi vesellem</i>
ss.	: sayfa sayısı (sayfalar arası).
st.	: Satır
sy.	: Sayı.
Şti.	: Şirketi.
TDK.	: Türk Dil Kurumu

t.	: Tarih
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Terc.	: Tercüme
Thk.	: Tahkik
TTK	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: Tarih yok
v.b.	: Ve benzeri
v.d.	: Ve devamı
v.dğr.	: Ve diğerleri
vr.	: Varak
y.y	: Yayımcı yok
y.y.y	: Yayım yeri yok

ÖNSÖZ

Yazma eserler ve arşivler bir toplumun hafızasıdır. Bu bakımdan tarihimizin ayrıntılı bir şekilde gün yüzüne çıkarılmasında, yazma eserlerin tahkikli neşri yapılmak suretiyle araştırmacılara ve okuyuculara sunulması çok önemlidir.

Bu çalışmamızda, Osmanlı Devleti'nde "imparatorluk" sürecinde yetişmiş çok yönlü bir âlim olan Ahterî mahlaslı Muslihuddin Mustafa Efendi'nin İslam Tarihi ile ilgili yazmış olduğu, halen yazma halindeki *Târîh-i Ahterî* adlı eserinin tahkiki/edisyon kritiği yapılmıştır.

Ulaşabildiğimiz dört nüsha arasında karşılaştırma yaparak metin, günümüz Arap harfleriyle yeniden dizilmiş ve nüsha farklılıkları dipnotlarda gösterilmiştir. Âyetlerin ait olduğu sureler ve numaraları tarafımızdan verilmiş, hadislerin ve kitapta geçen bilgilerin kaynakları bulunmuştur. Tahkik edilen eserin imlâsı günümüz Arapça yazım kurallarına göre standart hale getirilmiştir; ancak özel imlâları kabul gören besmeledeki " بسم " kelimesi ile " طه، أولئك، هؤلاء، الرحمن، داود، " gibi kelimelerin bu yazımları korunmuştur.

Amacımız, Ahterî'nin on altıncı yüzyılda yazmış olduğu bu eseri ilim dünyasına tanıtmaktır.

Çalışmamız Arapça ve Türkçe olmak üzere iki ana bölümde toplanmıştır. Türkçe bölümü, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Muslihuddin Mustafa Efendi, Dönemi ve Genel özellikleri, Hayatı ve eserleri; ikinci bölümde, *Târîh-i Ahterî*'nin tahkikinde/edisyon kritiğinde izlenen metot, kitabın yazma nüshaları, tahkikte takip edilen yöntem; üçüncü bölümde ise *Târîh-i Ahterî*'nin muhtevası, konuları, konuların işleniş tarzı ve Muslihuddin Mustafa Efendi'nin tarih anlayışı ile eserinde kullandığı kaynaklar hakkında bilgiler verilmiştir. Arapça bölümde ise eser günümüz Arap harfleriyle yazılarak *Târîh-i Ahterî*'nin kütüphanelerde bulabildiğimiz nüshalarla tahkiki/edisyon kritiği yapılmış ve müellifin faydalandığı kaynaklar bulunarak dipnotlarda gösterilmiştir. Eserin sonunda ise kaynakçaya yer verilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında büyük emekleri bulunan Danışman Hocam Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU'na ve tez izleme sürecinde bilgi ve tecrübeleriyle çalışmama katkıda bulunan Tez İzleme Komisyonu üyeleri Prof. Dr.

Dursun HAZER ile Prof. Dr. Mesut ERŐAN Hocalarıma Őukranlarımı sunarım. Ayrıca tez savunmasında değerlendirme ve katkılarından istifade ettiğim kıymetli jüri üyelerine ve tezin yazım sürecinde bana destek veren aileme, bütün hocalarıma ve arkadaşlarıma bu vesile ile teşekkür ederim.

Mehmet Emin YAğCI
Eskişehir-2021

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Ülkemiz, İslam kültürünün asırlarca en gözde merkezi olması sebebiyle, yazma eserler bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden biridir. Buna rağmen, maalesef ülkemizde bu kültür hazinelerinin modern neşir kurallarına uygun olarak sağlıklı bir biçimde ortaya konmasına gerekli önem verilmemiştir. Tez konumuzun müellifi, başta *Ahterî-i Kebîr* diye anılan Arapça-Türkçe sözlük olmak üzere, Arap dili ve edebiyatı, hadis, fıkıh ve İslam tarihi gibi çeşitli bilimsel alanlarla ilgili önemli eserler telif eden Ahterî Muslihuddin Mustafa Efendi, Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklarda yaşamış çok yönlü ve önemli bir yazardır.

Çalışmamızda Osmanlı Devleti'nde II. Bayezid (ö. 918/1512), Yavuz Sultan Selim (ö. 926/1520) ve Kanûnî Sultan Süleyman (ö. 974/1566)'ın hükümdarlığına denk gelen bir dönemde yetişmiş, sözlükçü/dilci, fakih, edebiyatçı, şair, filozof, müderris, tarihçi olan ve Ahterî mahlasıyla anılan Muslihuddin Mustafa Efendi'nin Arapça olarak yazılan *Tarih-i Ahterî* adlı eserini günümüz Arapça kurallarına uygun bir şekilde tahkikli neşri yapılarak araştırmacıların ve okuyucuların istifadesine sunulması, *Ahterî Tarihi*'nin siyer ilmi ile bağlantısının araştırılıp incelenmesi, esas aldığı kriterler ve kitapta değindiği konular, hangi kaynaklardan istifade ettiğinin ortaya konulması araştırmanın temel konusunu teşkil etmektedir. Bu yolla daha çok sözlüğü ile tanınan Muslihuddin Mustafa Efendi'nin tarihçiliğinin de ortaya konulması hedeflenmiştir.

Ayrıca Ahterî'nin yaşadığı dönem ve bu dönemin özellikleri, yaşadığı muhit ve o muhitteki ilmî hayatın durumu hakkında bilgiler sunulmuştur. Çünkü âlimler zamanlarının ihtiyaçlarına göre kendi dönemlerindeki halkın anlayabileceği şekilde eserler yazar ve yazıldıkları dönemin bilimsel gelişmişliğine ışık tutarlar. Bunlar, kültür tarihimiz, toplum yapımız, iktisâdî hayatımız ve şehir tarihleri bakımından da önem arz ederler. Günümüz insanını bu yazma eserlerden haberdar ederek okunmasının sağlanması kültür tarihimize katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü ihtişamlı döneminde Anadolu Eyaleti'nin merkez sancağını oluşturan Kütahya'da yaşamış olan Ahterî Muslihuddin Mustafa Efendi, zengin kaynaklardan faydalanarak birçok alanda eserler vermiş ve eserleri, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Özellikle sözlüğü

medrese müfredatına uygun yazıldığından Osmanlı medreselerinde sözlükler içinde en fazla kullanılanı olmuş ve geniş İslam coğrafyasında tanınmıştır. Osmanlı ilim hayatında bu denli etkili olmuş çok yönlü bir âlimin, yazdığı eserlerin günümüze kadar yazma eser halinde kütüphane raflarında kalmış olması ilim dünyası açısından büyük bir kayıptır.

II. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızda eserin edisyon kritiği/tahkiki, İSAM Tahkikli Metin Neşri Esasları'na göre yapılmıştır. Müellifin kaleme aldığı orijinal nüshaya en yakın metin tespit edilmeye çalışılmıştır.

Yöntem olarak şu yol takip edilmiştir:

Ankara Milli Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 06 Hk 1140 Demirbaş numaralı nüsha ana nüsha olarak kabul edilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, 004211 Demirbaş Numaralı nüshaya rumuz olarak ف harfi, Beyazid Kütüphanesi, 001652 numaralı nüshaya rumuz olarak ب harfi, Topkapı Sarayı Yazma Kütüphanesi, Emanet Hazinesi koleksiyonu, 1436 kayıt numaralı *Risâletün fî Beyâni Ahvâli Ba'zi'l-Enbiyâ* isimli nüshaya rumuz olarak ت harfi kullanılmıştır. Nüshada fazlalık bulunduğu durumda “artı” (+), noksanlık bulunduğu durumda “eksi” (-) işareti, diğer nüshalarda bulunan aynı anlamlı başka bir kelime “iki nokta” (:) işareti ile gösterilmiştir.

Âyetler harekeli olarak çiçekli parantez içerisinde, metinden iki punto daha küçük yazılmıştır. Hadislerin ve diğer eserlerin kaynakları bulunmuştur.

Tahkik edilen Arapça metin inşa edilirken ana metin yazı tipi 13 punto Traditionel Naskh ile yazılmış, dipnotlar ve âyetler ise 11 punto olarak yazılmıştır. Takip edilen yöntemle ilgili ikinci bölümde daha geniş bilgi verilmiştir.

Tahkik çalışmasının inceleme (dirâse) bölümünde, Ahterî'nin tarihinde ele aldığı görüşler tespit edilmiştir. *Târîh-i Ahterî*, İslam Tarihi ve siyer alanında daha önce yazılan bazı kitaplarla mukayese edilmiştir.

Tez yazımında imla ve noktalama yönünden Türk Dil Kurumu'nun *Türkçe Sözlük ve İmla Kılavuzu*'na uyulmuştur. Ayrıca kendilerine atıfta bulunulan şahıs ve kitap isimlerinin yazımında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde geçen

dil ve üslup esas alınmıştır. Tez metninde ismi geçen şahısların vefat tarihleri ilk geçtiği yerde hicri ve miladi olarak verilmeye çalışılmıştır.

III. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamızın temel kaynağı, Muslihuddin Mustafa Efendi'nin *Târîh-i Ahterî* kitabıdır. Tahkik işleminde Ankara Milli Kütüphane'deki 06 Hk 1140 demirbaş numaralı nüsha asıl kaynak olarak kullanılmış, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih koleksiyonu 004211 numaralı, Beyazid Kütüphanesi'nde 001652 numaralı ve Topkapı Sarayı Yazma Kütüphanesi Emanet Hazinesi koleksiyonunda 1436 kayıt numaralı *Risâletün fî Beyâni Ahvâli Ba'zi'l-Enbiyâ* isimli nüshalar da diğer nüshalar olarak kabul edilmiştir.

Tez çalışmamızın inceleme ve tahkik kısımlarında, başta tabakat, terâcim ve hadis kitapları olmak üzere çeşitli kaynaklardan faydalanılmıştır. Eserde geçen hadisler ve diğer bilgilerin kaynakları başta “el-Mektebetü’ş-Şamile” programı olmak üzere araştırılmış ve kaynakları dipnotta verilmiştir.

Muslihuddin Mustafa Efendi'nin hayatı ve yaşadığı dönemi anlatırken, İsmâil Hakkı Uzunçarşılı'nın (ö. 1397/1977), *Kütahya Şehri*, Mehmet Saadettin Aygen'in *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı Muslihuddin Mustafa bin Şemseddin Karahisarî: Ahterî*, Celal Demir'in *Afyonkarahisarlı Bilim Adamı Muslihuddin Mustafa bin Şemseddin Karahisarî ve Eserleri*, Mehmet Sarlık'ın hazırladığı *v. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (13-14 Nisan 2000), Bilal Kemikli-Ahmet Türkan'ın hazırladığı Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ekrem Kâmil, *Gazzî-Mekkî Seyahatnamesi*, Şemseddin Sâmî'nin (ö. 1322/1904), *Kâmûsü'l-A'lâm*, Bağdatlı İsmâil Paşa'nın (ö. 1339/1920), *Hediyetü'l-Ârifîn: Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musânnifîn -I* ile *Keşfü'z-Zunûn Zeyli*, *Îzâhu'l-Meknûn fî'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Bursalı Mehmed Tâhir Efendi'nin (ö. 1344/1925), *Osmanlı Müellifleri*, M. Mustafa Kalyon'ın *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri*”, Zirikli'nin (ö. 1396/1976), *el-A'lâm*, Mehmed Süreyya'nın (ö.1327/1909) *Sicilli Osmani*, Nihat Sami Banarlı'nın (ö. 1394/1974) *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Feridun Emecen'nin *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I*, Seyit Ali Kahraman'nın hazırladığı *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cahit Baltacı'nın *XV-XVI. Asır Osmanlı Eğitim ve Öğretim Faaliyetine Toplu Bir Bakış* ile *XV-XVI. Yüzyıllarda*

Osmanlı Medreseleri, Cevat İzgi'nin *Osmanlı Medreselerinde İlim*, Eyüp Baş'ın *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, Ramazan Şeşen'nin hazırladığı *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, Nev'izade Atâî'nin (ö. 1045/1635) *Hadâiku'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şakâik: Zeyl-i Şakâik*, Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Cihannüma*, Recep Dikici'nin *Ahterî ve Manzum Kırk Hadîs Tercümesi* gibi eserlerden faydalandık.

Târih-i Ahterî'nin kaynaklarını araştırırken müellifin aşağıdaki eserleri kullandığını tespit ettik. Müellifin referans olarak gösterdiği kaynakları gerçekten kullanıp kullanmadığı konusunda bir kanaate ulaşmak için aşağıda zikredilen eserleri gözden geçirdik.

Tefsir: Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122), *Meâlimü't-Tenzîl/Tefsîru'l-Begavî*, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl*, Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî (ö. 373/983), *Bahrü'l-'Ulûm*, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî (ö. 489/1096), *Tefsîrü'l-Kur'ân/Kitâbü't-Tefsîr*, Ebü'l-Hasen Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî (ö. 741/1341), *Lübâbü't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl*, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 471/1078-79), *Derecü'd-Dürer fi Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver*, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî (Vâhidî) (ö. 468/1076), *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî (Vâhidî), *et-Tefsîrü'l-Basît*, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210), *Mefâtihu'l-Gayb*, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn Alî b. Âdil en-Nu'mânî ed-Dimaşkî (ö. 775/1374), *el-Lübâb fi 'Ulûmi'l-Kitâb*, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfîî (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî (ö. 437/1045), *el-Hidâye ilâ Bulûgi'n-Nihâye fi 'İlmi Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi ve Ahkâmihi ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmih*, Ebû Bekr

Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi‘ es-San‘ânî el-Himyerî (ö. 211/826-827), *et-Tefsîr/ Tefsîru Abdürrezzâk*, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi‘u’l-Beyân fî Te‘vîli’l-Kur‘ân/Câmi‘u’l-Beyân an Te‘vîli Âyi’l-Kur‘ân*, Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), *el-Bahrü’l-Muhît*, Nâsîrüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286), *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te‘vîl*, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa‘lebî en-Nisâbûrî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve’l-Beyân an Tefsîri’l-Kur‘ân*, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şîrbînî el-Kâhirî (ö. 977/1570), *es-Sîrâcü’l-Münîr fî’l-i‘âne ‘alâ Ma‘rifeti Ba‘zı Me‘ânî Kelâmi Rabbine’l-Hakîmi’l-Habîr*, Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî Ebü’l-Hasen (ö. 150/767), *et-Tefsîru’l-Kebîr/Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*.

Tarih: İbn İshak/Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî (ö. 151/768), *Sîretü İbn İshak/ Kitâbü’s-Siyer ve’l-Megâzî*, İbn Sa‘d/Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa‘d b. Menî‘ el-Kâtîb el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *et-Tabakâtü’l-Kübrâ/et-Tabakâtü’l-Kebîr*, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823), *Kitâbü’l-Megâzî*, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Târihu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, İbn Kesîr (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282) *Vefeyâtü’l-A’yân/Târih-i Hallikânî*, İbnü’z-Ziyâ el-Mekkî (ö. 854/1450), *Târihu Mekketi’l-Müşerreffe ve’l-Mescidi’l-Harâm ve’l-Medîneti’s-Şerîfe ve’l-Kabri’s-Şerîf*, Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî (ö. 923/1517), *el-Mevâhibü’l-Ledünniyye bi’l-Minahi’l-Muhammediyye*, İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî Târihi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *Târihu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhîr ve’l-A‘lâm*, Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdullâh b. Aybek ed-Devâdârî (ö. 736/1336’dan sonra), *Kenzü’d-Dürer ve Câmi‘u’l-Gurer*, Kadî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî (ö.990/1582), *Târihu’l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefis*,¹ Ebü’l-Hasen

¹ Diyârbekrî, *Târihu’l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefis*, Cilt: I-II, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y. Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 49 V’de *Bekri Tarihi*’nde şöyle dedi ifadesi vardır. (قاله البكري في تاريخه) Kanaatimizce Kadî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî’nin *Târihu’l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefis* adlı eserini kastetmektedir. Bkz: Kadî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-

İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *Üsdü'l-Gâbe*, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdullâh el-Bekcerî el-Hikrî (ö. 762/1361), *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafâ ve Târîhi men Ba'dehû mine'l-Hulefâ'*, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetullâh b. Abdullâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfîî (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*,² Ebü'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Uleymî el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 928/1522), *El-Ünsü'l-Celîl bi Târîhi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra), *Târîhu'l-Ya'kûbî*.

Hadis: Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh/Sahîhu'l-Buhârî*,³ Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *el-Câmi'u's-Sahîh/Sahîhu'l-Müslim*,⁴ Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892), *el-Câmi'u's-Sahîh/Sünenü't-Tirmizî*,⁵ Ebü Dâvûd (ö. 275/889), *es-Sünen/Sünen-i Ebü Dâvûd*, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni (ö. 273/887), *es-Sünen/Süneni İbni Mâce*, Ebü Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî (ö. 509/1115), *el-Firdevs bi-Me'sûri'l-Hitâb*, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-Beyhakî (ö. 458/1066), *Fezâ'ilü'l-Evkât*, Ebü Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Fezâ'ilü'l-Hulefâ'i'l-Erba'a ve Gayrihim*, Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855) *Fezâ'ilü's-Sahâbe*, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn

Diyârbekrî, Osmanlı müelliflerinden, tarihçi ve fıkıh âlimi. Abdülkerim Özeydin, "Diyarbakır", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., IX, ss. 472-473, İstanbul, 1994.

² *Târîhu Bağdâd*, Thk: Beşşâr Avvâd Mâ'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Cilt: I-XVI, Beyrut, 1422/2002.

³ *el-Câmi'u's-Sahîh/Sahîhu'l-Buhârî*, Thk: Muhammed Züheyr b. Nasır, Dâru Tavku'n-Necât, Cilt: I-IX. H. 1422; el-Mektebetü's-Şamile programında isim olarak "*el-Câmi'u's-Sahîhu'l-Muhtasaru min Umûri Rasûlillâhi sâlellâhü aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmihî*" geçmektedir; Eser ile ilgili bkz: M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VII, İstanbul, 1993 ss. 114-123.

⁴ *el-Câmi'u's-Sahîh/Sahîhu'l-Müslim*, Thk: Muhammed Fuad Abdülbâkî. Cilt: I-V, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y. Şamile programında isim olarak "*el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar bi Nakli'l-Adli ani'l Adli ilâ Rasûlillâhi sallallahu aleyhi ve sellem*" geçmektedir.

⁵ *el-Câmi'u's-Sahîh/Sünenü't-Tirmizî*, Dâru İhyâi't Turasi'l-Arabî, Thk: Ahmet Muhammed Şakir ve dğr, Cilt: I-V, Beyrut: *Sünenü't-Tirmizî*, *Câmi'u't-Tirmizî*, *Sahîhu't-Tirmizî*, *el-Câmi'u's-Sahîh*, *el-Müsnedü's-Sahîh*, *el-Câmi'u'l-Kebîr* gibi değişik adlarla kaynaklara geçmiş olan eser daha çok *Sünenü't-Tirmizî* adıyla meşhur olmuştur. Sadece ahkâm hadislerini değil câmi'lerde bulunan diğer konulara dair hadisleri de ihtiva ettiği için *el-Câmi'u's-Sahîh* veya *el-Câmi'u't-Tirmizî* ismi de yaygın olarak kullanılmaktadır. İsmail Lütü Çakan, "el-Câmiu's-Sahîh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VII, ss. 129-132, İstanbul, 1993.

Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-İlelü'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye*, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *Sahîhu İbn Hibbân el-Müsnedü's-Sahîh 'ale't-Tekâsîm ve'l-Envâ' min Gayri Vücûdi Kat'in fi Senedihâ velâ Sübûti Cerhin fi Nâkulihâ*, Ebû Abdîrrahmân Abdullâh b. el-Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 181/797), *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâ'ik*,⁶ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Mevzû'ât*, Hatîb et-Tebrîzî (ö. 741/1340), *Mişkâtü'l-Mesâbih*.

Fıkıh: Hanefî fıkıh âlimi olan Hâfîzüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî (ö. 827/1424), *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, Hindistanlı Hanefî fakihlerinden Âlim b. Âlâ (ö. 786/1384), *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*, İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed b. Abdurreşîd el-Buhârî'nin (ö. 542/1147) *Hulâsatü'l-Fetâvâ*, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî'nin *en-Nevâzil (el-Fetâvâ)*, Yûsuf b. Ahmed es-Sicistânî, *Münyetü'l-Müftî*, Kâsım b. Abdullah b. Emir Ali el-Konevî, *Enîsü'l-Fukahâ fi Ta'rifâti'l-Elfâzi'l-Mütedâvile Beyne'l-Fukahâ*,⁷ el-Gunye, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî (ö. 587/1191), *Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fi Tertîbi's-Şerâ'i'*.

Tasavvuf: Şeyhu'l Ekber Muhyiddîn İbn Arabî (ö. 638/1240) *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, *Mişkâtü'l-Envâr ve Şerhu Meşâriki'l-Envâr*.

Müellifin Faydalandığı Diğer Eserler: Bedreddîn eş-Şiblî (ö. 769/1367), *Âkâmü'l-Mercân fi Ahkâmi'l-Cân*, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed es-Saymerî'nin (ö. 436/1045) *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, el-Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihâl*, İbn Ebü'l-Avvâm, Abdullah b. Muhammed, *Fezâilü Ebî Hanîfe ve Ahbâruhû ve Menâkıbüh*, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısırî (ö. 775/1373), *el-Cevâhirü'l-Mudıyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*,⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullâh el-Âcurrî el-Bağdâdî (ö. 360/970), *Kitâbü's-Şerî'a*, Ebü'l-Kâsım (Ebü'l-Hüseyn) Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî et-Taberî er-Râzî (ö.418/1027), *Kerâmâtü Evliyâ li Lâlekâî*, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre

⁶ *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâ'ik*, Thk: Habîb er-Rahmân el-Azamî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut.

⁷ *Enîsü'l-Fukahâ fi Ta'rifâti'l-Elfâzi'l-Mütedâvile Beyne'l-Fukahâ*, Thk: Yahya Murat, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2004.

⁸ *el-Cevâhirü'l-Mudıyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Thk: nşr. Mîr Muhammed Kütüphanesi, Cilt: I-II, Karaçi, t.y.

(Yezîd) et-Tirmizî, *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye/eş-Şemâilü'l-Muhammediye*, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*,⁹ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî'nin (ö. 597/1201), *el-Letâ'if*¹⁰ ve *Hakâ'ik*.

⁹ *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1394/1974.

¹⁰ Müellif "Kitâbü'l-Letâ'if" de zikredildi" "وذكر في كتاب اللطائف", diyerek nakil yapmaktadır. *Letâ'if fi'l-va'z* (nşr. Muhammed İbrâhim Sünbül, Tanta, 1990) Yusuf Şevki Yavuz, Yavuz Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XX, ss. 543-549, İstanbul, 1999.

1. BÖLÜM

MUSLİHUDDİN MUSTAFA EFENDİ VE DÖNEMİ

Çalışmamızın birinci bölümünde, Muslihuddin Mustafa Efendi ve yaşadığı dönemin siyasi, ilmi, sosyal, ekonomik durumunu ve eserlerini ele alacağız.

1.1. DÖNEMİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1.1. Siyasî ve İdari Durum

Osmanlı Devleti, Fatih Sultan Mehmet (ö. 886/1481) dönemiyle “imparatorluk” sürecine girmiştir. Ahterî (1496-1561)’nin de yaşadığı II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman devirlerinde bu gelişme pekişmiş ve yerleşmiştir.¹¹

II. Bayezid dönemi, Osmanlı Devleti için savaşların azaldığı sakin bir dönem kabul edilmektedir. Bu dönemde, bürokrasi güçlendirilmiş, kanunlar yeniden düzenlenmiş ve kültürel faaliyetler desteklenmiştir. Kardeşi Cem Sultan sebebiyle 1481-1495 yılları arasında Batı’ya karşı daha yumuşak bir siyaset izlemek zorunda kalan Bayezid, bu dönemde ilim ehlini korumuş, ilim ve kültür hayatına büyük değer vermiştir. Döneminde Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (ö. 922/1516), Molla Lütfi (ö. 900/1495), İdrîs-i Bitlisî (ö. 926/1520), Kemalpaşazâde (ö. 940/1534), Tâcîzâde Cafer (ö. 921/1515) ve Sadî Çelebiler (ö. 922/1516), Zembilli Ali Efendi (ö. 932/1526), Necatî (ö. 914/1509), Zâtî (ö. 953/1546) ve Firdevsî gibi âlim, şair ve sanatkârlar yetişmiştir. Tarihe meraklı olan Bayezid, İdrîs-i Bitlisî ile Kemalpaşazâde’ye özel emir vermek suretiyle tarih yazdırmıştır.¹² Bayezid denizciliğe çok büyük önem vermiş, yeniçeri sayısını arttırarak ağa bölükleri oluşturmuştur. Babası Fatih Sultan Mehmet ve oğlu Yavuz Sultan Selim’in parlak saltanat dönemleri arasında II. Bayezid’in saltanatı sönük kalmıştır.¹³

¹¹ Mehdi Çiftçi, “Dönemin Genel Özellikleri” *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 33.

¹² Çiftçi, “Dönemin Genel Özellikleri” ss. 33-34; Feridun Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I: Bayezid (II), Yavuz, Kanunî*, İsam Yayınları, İstanbul, 2011, s. 47-48.

¹³ Emecen, *Osmanlı Sultanları-I*, s. 48-49; Çiftçi, “Dönemin Genel Özellikleri” s. 34.

Yavuz Sultan Selim dönemi (1512-1520) kısa olmasına rağmen, doğu meselesi halledilip, Memlûk sultanlığı ortadan kaldırılarak İslam dünyasının birlikteliğinde ilk adım atılmıştır.¹⁴ Okumayı, istişareyi ve âlimlerle sohbet etmeyi çok seven Yavuz Sultan Selim, Osmanlılar'ın Mısır'ı fethi sırasında İbn Tağrıberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücûmu'z-Zâhire* adlı tarihini İstanbul'a götürdüğü ve Kemalpaşazâde tarafından da Türkçe'ye çevrildiği, Vassaf'ın (ö. 730/1329-30) *Tarih*'ini çokça okuduğu bilinmektedir.¹⁵ Kanûnî Sultan Süleyman devrinde ise Osmanlı Devleti askerî ve siyasî alanda, Avrupa'nın cihanşümül anlayışına sahip bir imparatorluk haline gelmiştir. Zamanında, imparatorluğun sınırları genişlemiş, iç reformlar yapılmış ve kanunlar yaygınlaştırılmıştır. Bununla birlikte, onun yarım asra yaklaşan saltanatı döneminde sosyal tansiyonun zaman zaman iktidarı zorlayacak dereceye ulaştığı ve bunların etkileri ileriki yıllara taşınacak olan birçok olumsuzluğun kaynağını teşkil ettiği de bilinmektedir.¹⁶ Bu dönemde, Kemalpaşazâde, Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), Celalzâde Mustafa (ö. 975/1567), Sâlih (ö. 973/1565) Çelebiler, Taşköprüzâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), Kınalızâde Ali Efendi (ö. 979/1572), İbrâhim el-Halebî (ö. 956/1549), Muhyiddîn Muhammed Karabağî (ö. 942/1535), Abdullah b. Şeyh İbrâhim Şebüsterî (ö. 936/1529), Birgivî (ö. 981/1573) gibi önemli ilim adamları ve Bâkî, Fuzûlî, Zâtî, Hayâlî Bey (ö. 964/1556-57), Taşlıcalı Yahyâ (ö. 990/1582) ve Lâmiî Çelebi (ö. 938/1532) gibi Türk edebiyatının en tanınmış şairleri himaye görmüştür.¹⁷ O, huzurunda ilmî tartışmalar yaptırmış ve katılımcılara büyük miktarda bahşişler vermiştir. Sultan Süleyman uzun hükümdarlığı döneminde vakıflar kurmuş, cami ve külliyeler inşa ettirmiştir. Özellikle Süleymaniye Külliyesindeki medreselerle ülkenin eğitim sistemini yeniden tasarlamıştır. İmar hareketlerine önem vermiştir. Bağdat'ta İmâm-ı Âzam, Abdülkâdir-î Geylânî, Konya'da Mevlâna Türbesi ve yanlarındaki camiler, Şam'da büyük bir cami ve imaret yaptırmış, fethedilen

¹⁴ Çiftçi, "Dönemin Genel Özellikleri", s. 34, Emecen, Osmanlı Sultanları-I, s. 48-49.

¹⁵ Çiftçi, "Dönemin Genel Özellikleri", s. 34, Emecen, Osmanlı Sultanları-I, s. 99, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, Memlûkler dönemi tarihçisi. Mustafa Çuhadar, İsmail Yiğit, "İbn Tağrıberdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 385-388.

¹⁶ Çiftçi, "Dönemin Genel Özellikleri" s. 34-35.

¹⁷ Emecen, *Osmanlı Sultanları-I*, s. 146.

yerlerdeki birçok kilise onun adına camiye çevrilmiş, Mescid-i Aksa, Kubbetü's-Sahrâ ve Kâbe tamir edilmiştir.¹⁸

Kütahya, Frigler, Lidyalılar, Persler, Makedonyalılar, Romalılar, Bizanslılar (Doğu Roma İmparatorluğu), Selçuklular (Anadolu Selçuklu), Germiyanogulları ve Osmanlıların hâkimiyetlerinde kalmıştır. Kütahya, son Germiyan hükümdarı II. Yâkub Bey'in (ö. 833/1429) vasiyeti ile Osmanlılara geçmiş ve daha sonra bir sancak haline getirilmiş, 855/1451'de ise Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olmuştur. Kütahya'da Kanûnî'nin oğulları Şehzade Bayezid ve Şehzade Selim (Sultan II. Selim) valilik yapmışlardır. XVI. yüzyılda Kütahya, önemli bir yol kavşağı, Anadolu'ya yapılan seferlerde bir toplantı merkezi, şehzade sancağı olarak tahta daha kolay geçebilmek için önemli siyasî bir merkez olarak görülmektedir. Kütahya 16 ve 17. yüzyıllarda suhte isyanları ve Celali saldırılarına maruz kalmıştır.¹⁹

1513 yılında, Şıhlu (Işıklı), Homa, Uşak, Lâdikıye (Denizli), Güre, Selendi, Kula, Eğrigöz, Simav, Honaz kazalarından oluşan Kütahya'ya, 1520'de Gediz kaza olarak eklenerek Anadolu Eyaleti'nin merkez sancağı konumuna gelmiştir. 1571'de Kütahya sancağında Eğrigöz (Emet), Simav, Gediz, Güre ve Selendi, Kula, Lâdikıye, Honaz, Homa, Geyikler (Dinar), Şıhlu, Uşak, Gököyük (Aydos) olmak üzere on iki kaza bulunmaktaydı. XVI. yüzyılda ise Kütahya'ya bağlı Altıntaş, Aslanapa, Tavşanlı, Sazanos, Yalak, Çukurca, Kavak, Kalınviran, Yoncalı, Geriz nahiyeleri kayıtlıdır. Sancağın XVI. yüzyıldaki tahminî nüfusu 220-350.000 arasındaydı. Bu dönemde Kütahya'da Kütahya merkezi dışında hiçbir gayri müslim yerleşmesi olmamıştır.²⁰

Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi 1451'de Kütahya'ya nakledildikten sonra Şehzade Bayezid (1550-1558) ve Selim (II. Selim, Sarı Selim)'in (1562-1566) valilikleri döneminde şehzade sancağı olmuştur. XVI. yüzyılda Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olan Kütahya 1825 yılından sonra Kütahya merkez olmak

¹⁸ Emecen, *Osmanlı Sultanları-I*, s. 99, 162-163; Ahterî'nin yaşadığı dönemdeki Osmanlı Devletindeki Siyasî ve İdari Durum ile ilgili geniş bilgi için bkz: Çiftçi, "Dönemin Genel Özellikleri", ss. 33-41.

¹⁹ Mustafa Çetin Varlık, "Kütahya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C., XXVI, Ankara, 2002, ss. 580-584; Çiftçi, "Dönemin Genel Özellikleri" ss. 35-36.

²⁰ Varlık, "Kütahya", C., XLII, s. 583. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kütahya'daki yerleşke yerleri için bkz: Mustafa Çetin Varlık "XVI. yüzyılda Kütahya Sancağında Yerleşme ve Vergi Nüfusu", *Belleten*, Cilt: LII, Sayı: 202, Yıl: 1988, Nisan, ss. 115-167; Meltem Aydın, "Avarız Defterlerine göre Kütahya Sancağı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 48, ss. 199-232.

üzere Afyon, Sultanönü (Eskişehir) ve Ankara'dan ibaret küçük bir idari birim haline gelmiş, 1841'de Hüdavendigâr vilayeti teşekkül etmiş, daha sonra da müstakil sancak olmuştur.²¹

Evliya Çelebi'nin Osmanoğulları, Anadolu taraflarında bir yere sefere çıksa, bu Kütahya veziri eyaleti ile asker öncüsü olup çarkacı olur ve eyaletinde toplam 14 sancak vardır²² dediği Anadolu Beylerbeyliği, XV. yüzyıldan XVI. yüzyıl sonlarına kadar on yedi sancaktan oluşmaktaydı. Bunlar: Kütahya, Saruhan (Manisa), Hüdavendigâr (Bursa), Aydın, Menteşe (Muğla), Bolu, Hamîd (Isparta), Ankara, Kangırı (Çankırı), Kastamonu, Karahisar-ı Sâhib (Ayfon), Kocaeli, Biga, Karesi (Balıkesir), Sultanönü (Eskişehir), Alâiyye (Alanya) ve Teke (Antalya) sancaklarıdır. XVI. yüzyıl başlarında (1520-1535) yapılan tahrirlere göre on yedi sancaklı Anadolu eyaletinde 154 şehir ve kasaba, 160 kaza, 12.527 köy, 1887 yörük cemaati ve 37 kadar kale bulunmaktaydı. Ayrıca bu tarihlerde eyalet 3 milyon civarında bir nüfusa sahipti.²³

Kanûnî Sultan Süleyman Rodos Seferi'ne çıkarken Kütahya'ya uğrayarak Marmaris'e gitmiştir. Kütahya, 957/1550 tarihinde Şehzade Bayezid'e verilmiş ve Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi de Ankara'ya nakledilmiştir. Bayezid Kütahya'da Abdurrahman Gubârî (ö. 974/1566), şair Firâkî (ö. 980/1572-73) Abdurrahman Çelebi (ö. 988/1580), hocası Abdülcebbar ile Mustafa İşretî (ö. 973/1566) gibi muhterem ilim erbabı ile çevresinde bir irfan meclisi kurmuştur. Mekke Emiri tarafından İstanbul'a elçilik vazifesiyle gönderilen Kutbüddin el-Mekkî de (ö. 990/1582) İstanbul'a giderken 2 Cemâziyelâhir 965 (22 Mart 1558) tarihinde Kütahya yakınlarında Bayezid tarafından karşılanmıştır.²⁴

Şehzade Mustafa'nın 960/1553'te katledilmesi ve Cihangir'in ölümünden sonra Selim ile Bayezid arasında bir veliahtlık mücadelesi başlayınca, Kanûnî,

²¹ Çiftçi, "Dönemin Genel Özellikleri", s. 37, Varlık, "Anadolu Eyaleti", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., III, ss. 143-144; ayrıca bkz. Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, s. 88; Mustafa Çetin Varlık, "Kütahya'nın Şehzade Sancağı Olarak İdaresi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sayı: 5, Yıl: 1989, İstanbul, 1990, s. 315.]

²² *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 3348, İstanbul, 2011, https://turuz.com/storage/Turkoloji/2011/1448-9-1-Gunumuz_Turkcesi_ile_Evliya_çelebi_Seyahatnamesi-9.Cilt.1.Kitap.pdf, 9. Kitap, C., I, s.17.

²³ Varlık, "Anadolu Eyaleti", ss. 143-144.

²⁴ Çiftçi, "Dönemin Genel Özellikleri", s. 38, Bkz: Ersen Ersoy, "XVI. Yüzyıl Kaynaklarına Göre Kütahyalı Şairler ve Kütahya'da Edebî Muhit," *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya, 2003, ss. 236-239.

Selim'i Manisa'dan Konya'ya, Bayezid'i de Kütahya'dan Amasya'ya nakletmiştir. Bayezid'in Amasya'ya nakli üzerine Kütahya tekrar Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olmuş, Ankara da tekrar sancak merkezi yapılmıştır. Ancak Şehzade Bayezid'in öldürülmesinden sonra Şehzade Selim saltanatın tek varisi kalmış, 970/1562 tarihinde Konya'dan Kütahya'ya sancakbeyi olarak nakledilmiştir. Burada 972/1564'te kendisini ziyaret için İstanbul'dan gelen Fransız elçiyi kabul etmiş; o dönemin siyasî olaylarında büyük rol oynayan Josef Nasi (Yasef Nassi) de Kütahya'ya gelerek şehzadeye hediyeler sunmuştur.

Şehzade Selim Kütahya'da bulunduğu yıllarda edebî anlamda büyük bir canlılık yaşanmış ve çevresinde Kütahyalı Rahîmî Bey (d. ?? - ö. ??), Sarı Re'yî (Abdüllatif Efendi) (ö. 987/1579-80), Câmî (d. ?? - ö. ??), Celâlî (Hüseyin) (ö. 982/1574), Vusûlî (Molla Çelebî) (ö. 998/1590), Celalzâde Mustafa Çelebî (ö. 975/1567), Nigârî (Galatalı Nakkaş Haydar) (ö. 1573/980), Fazlî-i Kâtib (Mehmed), Trabzonlu Sırrî (ö. 982/1574), Gelibolulu Mustafa Âlî, Bağdatlı Ahdî (ö. 1002/1593-94), Meşâmî (ö. 944-1537-38), Makâlî (ö. 992/1584), Zihnî (d. ?? - ö. ??), Makasî ve Nihânî Durak Çelebi gibi çok sayıda şair ve sanatkâr bulunmuştur.

Şehzade Selim, babası Kanûnî'nin vefatı üzerine 15 Rebûlevvel 974/30 Eylül 1566 tarihinde tahta geçmiştir. Onun cülûsundan sonra I. Ahmet (ö. 1026/1617) zamanına kadar (1603-1617) şehzadelerin hepsinin birden sancağa çıkarılmaları usûlü terkedilmiş ve yalnız en büyük şehzadeye sancak verilmeye başlanmıştır. Manisa sancağı da veliahd şehzadenin sancağı olarak seçilmiştir. III. Murat ve III. Mehmet (ö. 1012/1603) Manisa sancakbeyliğinden tahta çıkmışlardır. I. Ahmet döneminde de şehzadelerin sancağa çıkarılmaları geleneği tamamen terkedilerek hanedanın en büyük erkeğinin tahta çıkarılması kabul edilmiştir.²⁵

²⁵ Çiftçi, "Dönemin Genel Özellikleri" ss. 38-40, Varlık, "Kütahya'nın Şehzade Sancağı Olarak İdaresi", ss. 318-324; Mustafa çetin Varlık, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Teşkilatında Kütahya", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sayı: 2, s. 222, İstanbul, 1987, Çevirimiçi http://isamveri.org/pdfs/bv/D00142/1986_2/1986_2_VARLIKMC.pdf, 25.10.2020; Ayrıca Yasef Nassi ile ilgili bkz: II. Selim Kütahya'da iken Yasef Nassi'nin onunla irtibata geçtiği, sürekli şekilde borç para verip kıymetli mücevherler getirdiği, Selim'in bu borçları sultan olur olmaz kendisine ödeyeceğine dair söz verdiği bildirilmiştir. Feridun Emecen, "Selim II", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVI, ss. 414-418, İstanbul, 2009.]

1.1.2. Eğitim-Öğretim

Ahterî'nin Yaşadığı Dönemde Osmanlı Devletindeki Eğitim-Öğretim

Osmanlı Devleti'nde sıbyan mektepleri ve medreseler eğitim, öğretimin yapıldığı en önemli kurumlar olarak göze çarpmaktadır. XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı sıbyan mektepleri ülkenin her tarafında açılmıştır. Evliya Çelebi, XV ve XVI. yüzyıllarda Rumeli Eyaleti'nin merkez sancağında 60, Anadolu Eyaleti'nde 154, Amasya'da 200, Erzurum'da 110, XVII. yüzyılda İstanbul'da 1993 ve Kütahya'da 70 sıbyan mektebi bulunduğunu belirtmektedir. Cami ve mescitlerde yapılan eğitim ve öğretim de göz önünde bulundurulduğunda Osmanlılarda son derece yaygın bir eğitim ve öğretim sistemi kurulduğu görülmektedir. XVI. yüzyılda bir Fransız seyyahı Osmanlı Devleti'ni gezip her köyde mektebe rastlayınca Osmanlılarda ilk öğretimin, batı ülkeleriyle kıyas edilemeyecek kadar çok yaygın olduğunu hayretle görmüştür.²⁶

Öğrenciler sıbyan mektepleri veya o seviyede özel eğitim veren yerlere girerek belli hocalardan belirli dersleri okurlar ve daha üst dereceye yükselerek en yüksek seviyedeki medreselerden mezun olurlardı. Mezunlar, kadı, müderris, kâtip olarak görev alırlardı.

Osmanlı devletinde medreseler genellikle bir dersane ve etrafındaki talebe odalarından oluşmaktaydı. Çeşitli evreler geçiren medreselerin ilki, Osmanlı medreselerinin kuruluşundan Sahn-ı Seman medreselerine kadar olan evre (1331-1471); ikincisi, Sahn-ı Seman medreselerinden Süleymaniye medreselerinin açılışına kadar olan evre (1471-1557); üçüncüsü, Süleymaniye Medreselerinin kuruluşundan İslahat Dönemi'ne kadar olan evre (1557-1913); dördüncüsü de İslahat Dönemi'nden Cumhuriyet Dönemine kadar olan evredir (1913-1924).²⁷

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un fethinden sonra kendi yaptırdığı Sahn-ı Seman/Semaniye Medreseleri'ni merkeze alarak medreseleri, Haşiye-i Tecrid Medreseleri (Yirmili), Miftah Medreseleri (Otuzlu), Telvih Medreseleri (Kırklı),

²⁶ Çiftçi, "Dönemin Genel Özellikleri" s. 40; İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C., II, Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara 1975, s. 583; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asır Osmanlı Eğitim ve Öğretim Faaliyetine Toplu Bir Bakış*, ss. 23-49.

²⁷ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 71-75.

Hâriç Medreseleri, Dâhil Medreseleri, Sahn-ı Seman Medreseleri, Altmışlı Medreseler ve Altmış üstü Medreseler olarak teşkilatlandırmıştır.

Kanûnî Sultan Süleyman'ın kendi adına yaptırdığı Süleymaniye Medreseleriyle beraber medrese teşkilatı tekrar gözden geçirilmiş ve Osmanlı medrese dereceleri şu basamaklardan oluşmuştur:²⁸ 1. Hâşiye-i Tecrîd (Yirmili), 2. Miftâh (Otuzlu), 3. Telvîh (Kırklı), 4. Hâric (Ellili), 5. Dâhil (Ellili), 6. Sahn-ı Semân, 7. Süleymaniye, 8. Altmışlı, 9. Süleymaniye Dârülhadisi.

Medreselerde derecelerine göre eserler okutulmuştur.²⁹ Mesela; Belâgat'ta, yirmili medreselerde *Mutavvel*, otuzluda *Şerh-i Miftah*, kırkıda *Miftahu'l-Ulûm* okutulurken, Kelâm'da Yirmili ve Otuzluda *Hâşiye-i Tecrîd*, Kırklı ve Ellili de *Şerh-i Mevâkif* gibi dersler okutulmuştur. Bu fıkıh, hadis, tefsir gibi diğer derslerde de böyledir.

Osmanlılarda medreseler için verilen program dışında koltuk dersi adıyla okutulan yardımcı dersler de olmuştur.³⁰ Sahn-ı Semân'a öğrenci olmak isteyen bir kişi öncelikle Sıbyan mekteplerinde mukaddemat-ı ulûm, koltuk dersleri (cüziyyat) denilen Kur'an-ı Kerim, yazı dersi, ilmihal, hesap, hendese ve hikmet derslerini almakta; bundan sonra Arap Dili grameri, mantık, geometri, aritmetik, münazara gibi dersleri alıp daha sonra da tefsir, fıkıh, hadis, kelim gibi dini ilimlerin tedrisine geçmektedir.³¹

²⁸ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 74.

²⁹ Medreselerde okutulan eserler konusunda geniş bilgi için bkz. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, ss. 87-104; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, C., I, ss. 67-117, 163-188; İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara, 1988, ss. 19-43; Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", C., XVII, Sayı: 1, ss. 25-46; Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: I, Sayı: 1, 2002/1, ss. 274-293; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C., II, ss. 585-587.

³⁰ Koltuk dersleri, Altmışlı'dan itibaren koltuk (yardımcı) dersleri veya cüz'iyat da denilen tarih, coğrafya, hendese (geometri), hesap (aritmetik), heyet (astronomi), tıp, hikmet-i tabiiyye (fizik) gibi dersler de okutulurdu. Bu medreselerin her birinde tahsil müddeti çeşitli devirlere göre üç aydan iki yıla kadar sürer. Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Medreseleri", Çevirimiçi <http://www.ekrembuagraekinci.com/article/?ID=931&osmanli-medreseleri>, 25.10.2020. "Koltuk Dersi" için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, C., II, s. 291.

³¹ Şirin GÜL, "Sahn-ı Seman Medreselerinden Günümüz Fıkıh Eğitimine Bir Köprü", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, Uluslararası Sempozyum, 5-7 Ekim/October 2012, Muş Alparslan Üniversitesi, ss. 615-535; Fatih döneminde hazırlandığı düşünülen Kanunname-i Talebe-i Ulûm veya Kanun-ı Örfiye-i Osmaniye adlı talimatnamede dersler ve kitaplar hususunda şöyle söylenmektedir: Baş müderrisler, muteber kitaplardan; *Şerh-i Aduğ*, *Hidaye*, *Keşşaf* ve seçecekleri kitapları okutsunlar. Adı geçen baş müderrislerden aşağı derecede olanlar; *Telvih*'e kadar okutsun. Bundan bir derece aşağı olanlar; *Miftah*'a kadar okutsun. Bundan

Eğitim-öğretim sadece medresede yapılmamış ve medreselerde okutulan kitaplarla yetinilmemiş, camide, tekkede, evde devam etmiştir; eğitim-öğretim müderris merkezli olmuştur. Hoca talebenin istidadına göre istediği eseri okutabilmiştir.

Müderrisler medreselerin mertebelerine göre önce okutulması zorunlu olan dersleri vermişler, daha sonra da talebelerin ihtiyaçlarına ve yeteneklerine uygun istedikleri bir eseri tedris etmişlerdir. Medreselerin işleyiş tarzı, medresenin bağlı olduğu vakfın vakfiyesinde belirtildiği şekilde uygulanmıştır. Vakfın gelirlerinden görevlilere ne kadar ücret ödeneceği medreseyle ilgili kayıtlarda yazılmıştır. Gelirleri daha çok hamam, dükkân, tarla ve benzeri şeylerden oluşmaktadır. Bu gelirlerden mütevellî, müderris, câbî, kâtip gibi görevlilere ve ayrıca talebelere belli bir yevmiye tahsis edilmiştir. Bunlar vakıf defterlerinde “masraf” kaydıyla zikredilmiştir.³²

II. Murad’ın Edirne ve Bursa’da tesis ettiği medreselerle yükselmeye başlayan ve Fatih’in Sahn-ı Semân’ı ile zirveye çıkan Osmanlı medreseleri, Kanûnî’nin Süleymaniye medreselerini inşasıyla gelişmişse de XVI. asrın ikinci yarısında devletin diğer kurumlarında başlayan özölme burada da kendini göstermiş ve asrın sonlarına doğru medreselerde gerileme başlamıştır.³³

XV ve XVI. asırlar, aynı zamanda Osmanlı dârülhadislerinin gelişimlerini tamamladıkları ve eğitim-öğretim açısından zirvede oldukları dönemler olarak görölmektedir. Bu dönemde padişahlar, hadis öğretimi ile yakından ilgilenmişler ve gerekli olan maddî-manevî desteği sağlamışlardır. Kanûnî zamanına kadar ve ondan sonra, çok sayıda medrese ve dârülhadis inşa edilmiştir. Ancak bu medrese ve dârülhadislerden hiçbiri Kanûnî’nin İstanbul’da inşa ettirdiği Süleymaniye Dârülhadisi’ni derece itibariyle geçememiştir.³⁴

Osmanlılarda tarih yazıcılığının başlangıç ve gelişme evrelerine bakıldığında, tarih eserlerinin büyük bir çoğunluğunun Osmanlı Türkçesi’yle kaleme alındığı

aşağı olan küçük müderrisler; *şerh-i Tevali*, *şerh-i Metali*, *Mutavvel*, *Haşiye-i Tecrid* okutsun. Fıkıh metinlerini ve şerhlerini her müderris takatı yettiği kadar okutsun. Tetimmelerde; *şerh-i şemsiye*, onun üstünde olanları da *İsfahani*’ye kadar okutsunlar. Sonra mülazemete gelsinler. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983, s. 80.

³² Taş, “Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi”, s. 75.

³³ Baltacı, “XV-XVI. Asır Osmanlı Eğitim ve Öğretim Faaliyetine Toplu Bir Bakış”, ss. 23-47.

³⁴ Sâlih Karacabey, “XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, IV/4, 1992, ss. 229-234. Süleymaniye Dârülhadisi’yle ilgili detaylı bilgi için bkz. Mehdiin ifti, *Süleymaniye Dârülhadisi* (XVI-XVII. Asırlar), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.

görülmektedir. Yapılan tespitlere göre, XVI. yüzyıla kadar yazılmış yaklaşık 25 tarih eseri içerisinde Arapça ve Farsça yazılmış eserler çok azdır. Farsça olarak sadece Şükrullah'ın (ö. 893/1488) *Behcetü't-tevârih*'i ve İdrîs-i Bitlisî'nin *Heşt Bihişt* adlı eseri, Arapça olarak Karamanî Kara Yakub b. İdrîs'e (ö. 832/1429) ait olan *İşrâku't-tevârih* ve Karamanî Mehmed Paşa'nın (ö. 886/1481) *Tevârihu Selâtini'l-Osmâniyye* adlı eserleridir. Ancak sonraki dönemlerde yazılan bazı tarih eserlerinde de Arapça tercih edilmiştir.³⁵ Tez konumuz olan Ahterî Musliddîn Mustafa Efendi'nin *Tarihi* 'ni de Arapça yazılan tarih kitapları içinde zikretmemizin uygun olacağı kanaatındayız. XVI. ve XVII. yüzyıllarda yaşamış müelliflerden Taşköprizâde Ahmed'in *Nevâdirü'l-Ahbâr fî Menâkibi'l-Ahyâr* ve *Şekâiku'n-Nu'maniyye* adlı eserleri³⁶, Mustafa Cenâbî'nin (ö. 999/1590) *el-Hâfilu'l-Vasît ve'l Aylamü'z-Zâhir el-Muhît/Cenâbî Tarihi*³⁷, Kâtip Çelebî'nin (ö. 1067/1657) *Fezleketü Akvâli'l-Ahyâr fî İlmi't-Târîh ve'l-Ahyâr, Keşfu'z-Zünûn* ve *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl* adlı eserleri³⁸ ve Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın (ö. 1113/1702) *Câmiu'd-Düvel*³⁹ adlı eserleri tarih alanında yazılmış önemli Arapça eserlerdir.⁴⁰

XV-XVI. Asır Kütahya Medreseleri

İslam tarihinde ve Osmanlı devletinde örgün eğitim ve öğretim yapan kurumların başında medreseler gelmektedir. Bunlar ülkenin ihtiyacı olan elemanları yetiştiren ve onlara kültürlerini öğreten kurumlardır. Bunlar, sultanların, ileri gelen devlet adamlarının ve zengin kişilerin kurdukları vakıfların gelirleriyle varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Osmanlı Devleti kuruluş döneminden itibaren askeri, idari ve ilmi alanlara çok önem vermiş ve bu konularda planlı bir yol takip etmiştir. Osmanlı dünyasında

³⁵ Eyüp Baş, "Dil-Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı", (XVI. ve XVII. Yüzyıl Örnekleriyle)", *AÜİFD*, C., XLVI, Sayı: 1, Ankara, 2005, s. 106.

³⁶ Eyüp Baş, *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006, ss. 106-137.

³⁷ Baş, *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, ss. 137-158.

³⁸ Baş, *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, ss. 158-194.

³⁹ Baş, *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, ss. 195-216.

⁴⁰ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelâm Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV, Ankara, 1980, s. 282, (Çevirimiçi) http://isamveri.org/pdfdrq/D00004/1980_4/1980_4_YAZICIOGLUMS.pdf; Osmanlılarda Tarihçilik konusunda bkz: *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, Hazırlayan: Ramazan Şeşen, İsar vakfı Yayınları, No: 7, İstanbul, 1998, ss. 281-339.

ilk medrese XIV. yüzyılın ilk yarısında, 731/1330-31'de İznik'te kurulmuştur.⁴¹ Orhan Bey tarafından kurulan bu medreseden itibaren birçok medrese açılarak ilim adamlarının yetiştirilmesine ve ilmin yaygınlaştırılmasına önem verilmiştir. Böylece cemiyetin çok önemli iki ihtiyacı olan kaza/yargılama hukuku ve tedrisin düzenli çalışmasına zemin hazırlanmıştır.⁴² Yine Osmanlı devrinde ilk dârülhadis, 1. Murat (ö. 791/1389) devrinde Çandarlı Hayreddin Paşa (ö. 789/1387) tarafından İznik'te inşa edilmiştir.⁴³ Kütahya'daki medreseler de alt kademe eğitim-öğretim yerleri olarak çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Germiyanogulları ve Osmanlılar zamanında kurulan vakıflarla şehir ilmi yönden daha da gelişmiştir. Kütahya'daki medreseler şunlardır:

1. Vâcidiye (Molla Abdülvâcid/Demirkapı) Medresesi

Medrese, Germiyanogulları Beyliği'nin kurucusu I. Yâkub Bey döneminde, Germiyan emirlerinden Mübârizüddin Umur b. Savcı (II. Yâkub Bey'in dedesi) tarafından 714/1314 yılında yaptırılmıştır.⁴⁴ Bundan dolayı Umur Bey Medresesi ismiyle de anılmıştır.⁴⁵ Pâye itibariyle medrese 934/1527-28'ten önce Yirmili, 965/1557-58'ten önce ise Otuzlular arasında bulunuyordu.⁴⁶ Burada müderrislik yapan ve vefatında buraya defnedilen Molla Vâcid (ö. 1434)'in adına izafeten Vâcidiye de denilmiştir.⁴⁷ Halen müze olarak kullanılan yapı iki eyvanlı ve tek katlıdır.⁴⁸ Medrese, kapısındaki kitabesinden anlaşıldığına göre, Alaşehir

⁴¹Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XVII, Sayı: 1, 2008, ss. 25-46.

⁴² Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler" (XVI- XVII. Asırlar), *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, s. 273, (Çevirimiçi) <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/112718, D00096c7-8y1988.pdf>.

⁴³ Çiftçi, *Süleymaniye Dârülhadisi* (XVI-XVII. Asırlar), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 26.

⁴⁴ İsmâil Çiftçioğlu, "Germiyanogulları Dönemi Kütahya Medreseleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XV, Ağustos 2006, s. 165.

⁴⁵ Varlık, "Kütahya", C., XXVI, s. 583; Selda Kalfazade, "Vâcidiye Medresesi", C., XLII, İstanbul, 2012, s. 409.

⁴⁶ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 299. Geniş bilgi için bkz. Mehmed Çiftçi, "Vâcidiye Medresesi", *Bilimname*, XXX, 2016/1, ss. 435-460; Aydın Sayılı, "Vâcidiye Medresesi, Kütahya'da Bir Orta çağ Türk Rasathanesi", *TTK Belleten*, XII/47, Ankara, 1948, ss. 655-666. Mecdi, eserin 464. Sayfasında Mevlâna Hüsameddin Efendi'nin Kütahya Medresesi'nde müderrisliğe başladığını yani bu medresenin 20'li olduğunu ifade ederken, 495. sayfasında Muhyiddin Mehmed b. Hüsameddin'in hal tercümesinde ise Molla Vâcid Medresesi'ni ikinci sırada yani 30'lu olarak zikretmektedir: bkz. Mehmed Mecdi, *Hadâiku's-Şakâik*, Dâruttibâati'l-Âmire, İstanbul, 1269, ss. 464-495.

⁴⁷ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s.72.

⁴⁸ Karakaya, "Kütahya (Mimari)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXVI, Ankara, 2002, ss. 584-587.

Hıristiyanlarından alınan cizyeyle yaptırılmıştır.⁴⁹ Halk arasında “Demirkapı Medresesi”⁵⁰ de denilen Kütahya’nın merkezinde Ulu Cami’nin doğu tarafında bulunmaktadır. 1558 yılında Kütahya’ya gelen Kutbüddin el-Mekkî seyahatnamesinde “Molla Vâcid Medresesi” müderrisi Veli Efendi’nin 30 Osmânî aldığını zikretmiştir.⁵¹ Bu medresede; Abdülvâcid b. Mehmed, Hüsameddin Hüseyin b. Abdurrahman, Küçük Hüsam Efendi, İmamzâde Mehmed Efendi, Muallimzâde Ahmed Efendi, Muhyiddin Mehmed b. Hüsameddin, Bülbülzâde Kâsım Efendi, Veli Efendi müderrislik yapmışlardır.⁵²

2. Balabaniye (Balaban Paşa/Nallı) Medresesi

Medresenin kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Mimarî yapısı göz önünde tutularak medresenin Germiyanogulları dönemine ait olduğu (XIV. yüzyılın son çeyreği) düşünülmektedir. “Nallı Medrese” veya “Balaban Paşa Medresesi” de denilen bu yapı Kütahya’nın merkezinde Cedid Mahallesinde Lala Hüseyin Paşa Camii’ne giden cadde üzerindedir. Balabaniye Medresesi’nin, hâlen herhangi bir vakfiyesine rastlanılmamıştır. Kanûnî Dönemi’ne ait bir vakıf defterine göre Balabaniye Medresesi müderrisi olan Mevlâna Hayreddin adlı müderrise günde on akçe verildiği belirtilmektedir.⁵³ Bu medrese, 1293/1876 yılına kadar Vâcidiye seviyesinde bir medrese iken bu tarihte Hacı Hüseyin Paşa

⁴⁹ Medresenin giriş kapısının üst kısmında, 4 satır sülüs hatla yazılmış mermer bir levha üzerinde, boyu 66, eni 50 cm olan 714 (1314-1315) tarihli bir kitabe bulunmaktadır. Kitabedeki ifadeler şu şekildedir:

عمر هذه المدرسة المباركة / المولى المعظم ملك الامراء و
el-Mevle’l-mu’azzam melikü’l-ümerâ vel /

الكبراء مبارز الدين امور بن ساوجي /

min Cizyeti Alaşehir senete erbaa aşer ve seb’i-mie”/ من جزية الأشهر سنة أربع عشر وسبعمائة

Tercümesi:

“Bu mübarek medreseyi el-Mevle’l-mu’azzam melikü’l-ümerâ ve’l-küberâ Mübârizüddin Umûr b. Savcı 714 yılında Alaşehir cizyesi (hâsılâtından ayırdığı para) ile imar etti.” Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 72; Sayılı, “Vâcidiye Medresesi, Kütahya’da Bir Orta çağ Türk Rasathanesi”, s. 660.

⁵⁰ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 212.

⁵¹ Ekrem Kâmil, “Gazzî-Mekkî Seyahatnamesi”, s. 37, http://isamveri.org/pdfs/bv/D00121/1937_1-2/1937_1-2_KAMILE.pdf; Taş, “Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi”, s. 76.

⁵² Taş, “Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi”, ss. 77-79; Müderrislerle ilgili geniş bilgi için bakınız: Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 212, 252; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 300, 464, 467, 627, 770; Mecdi, *Hadâiku’ş-Şakâik*, s. 391, 464, 495-496; Nevizade Atai, *Hadâiku’l-Hakâik fi tekmileti’ş-Şakâik: Zeyl-i Şakâik*, PDF, Daruttıbbâti’l-âmire, İstanbul, 1268, ss. 452-453; Kâmil, “Gazzî-Mekkî Seyahatnamesi”, s. 37.

⁵³ Çiftçiöğlü, “Germiyanogulları Dönemi Kütahya Medreseleri”, ss. 166-167. Detaylı bilgi için bkz. Varlık, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, Erzurum, 1980, ss. 133-134.

tarafından tekke haline getirilmiştir.⁵⁴ Medrese 1876 yılında Halveti Tekkesine dönüştürülmüştür.

3. Timurtaş Paşa Medresesi

I. Murat tarafından Kütahya ve civarına muhafız olarak tayin edilen Sarı Timurtaş Paşa tarafından inşa edilmiştir. Medresenin bugünkü Takvacılar (Timurtaş Paşa/Takkacılar) Camii'nin batısında bulunduğu, 1913 yılına kadar da Dârülhadis Medresesi adı altında faaliyet gösterdiği ve 1571 tarihli mufassal evkaf defterinde vakfın gelirlerinin 20379 akçe olduğu belirtilmektedir.⁵⁵

Medrese çarşının tam merkezinde Gedik Ahmet Paşa'nın yaptırdığı bedestenin yakınındaki Timurtaş Paşa İmareti'nin (şimdiki Takvacılar Camii'nin) batısında bulunmaktaydı. Vakfın imareti camiye dönüştürülmüştür.⁵⁶

4. Germiyanoğlu (II. Yâkub Bey) Medresesi/İmaret Medresesi

Medresenin, külliyedeki diğer yapılarla beraber 814 /1411-1412 yılında son Germiyan hükümdarı II. Yâkub Çelebi tarafından yaptırıldığı, külliyeyle ait aynı tarihi taşıyan taş vakfiye kitabesinden anlaşılmaktadır.⁵⁷ Pâye bakımından medrese, Germiyanoğulları zamanında müderrisine vakfiyesine göre yevmî 6 akçe verilen bir medrese iken, 948 /1444-1445'ten önce otuzlu, 985/1577-1578'ten önce ellili, 1007/1598-1599'de ise hariç ellili pâyesinde idi.⁵⁸

5. Hatuniye Medresesi

Kaynaklarda hakkında yeterli bilgi bulunamayan bu medresenin, Hatuniye Mahallesi'nde bulunan Hatuniye Camii'yle birlikte XVI. yüzyılın başlarında inşa

⁵⁴ Varlık, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, s. 133. Medrese ve tekke yıkılmadan önce kitabesi Kütahya müzesine götürülmüştür. Kitabesinde:

Medrese iken ma'bed oldu tek perişan kalmadı,
İstemez Na'lin dervişler gelür yalın ayak.

Dâhile tarih-i nev didi erenler evcden

Eyledi Hacı Hüseyin Paşa Efendi tekke. 129371876; Varlık, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, a.y.

⁵⁵ Varlık, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, ss. 115-116.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Osman Uysal, *Germiyanoğulları Beyliği'nin Mimari Eserleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, ss. 45-73.

⁵⁷ Çiftçioğlu, "Germiyanoğulları Dönemi Kütahya Medreseleri", s. 167.

⁵⁸ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 432. Detaylı bilgi için bkz. Varlık, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, ss. 119-124.

edildiği tahmin edilmektedir. Evliya Çelebi bu caminin kitabesini yanlışlıkla Karagöz Paşa Camii kitabesi olarak kaydetmektedir.⁵⁹

369 numaralı Kanûnî Devrine ait evkaf kayıtlarının yer aldığı tapu tahrir defterinde mütevellisi Mevlâna Sinan Halife'dir. Eski defterlerdeki kayda göre ise Mevlâna Alaüddin mütevellidir.⁶⁰ Müderrisleri tespit edilememiştir.

6. Germiyanoglu (II. Yâkub Bey) Medresesi

Bu medrese, son Germiyan Emiri Yâkub Bey tarafından yaptırılmıştır. Kütahya'da Ulu Cami'nin batısında Türkçe taş vakfiyesiyle⁶¹ ünlü külliye'nin bir parçasıdır. Külliye'nin inşa edildiği yıl 814/1411-1412'dir. Külliye bittikten kısa bir süre sonra şehir Karamanoğulları tarafından işgal edilmiş ve külliye muattal kalmıştır. Ancak, iki buçuk yıl sonra Çelebi Mehmet, Karamanoğullarına galip gelip şehri Yâkub Bey'e teslim etmiştir. İmaret günümüzde Çini Müzesi olarak hizmet vermektedir. Yâkub Bey'in kabri de türbededir.⁶²

Müderrisleri şunlardır: Zeyrekzâde Rükneddin Efendi, Şeyhulislâm Hamid Efendi, Habî Mollası Mehmed Efendi, Seyyid Murtaza Efendi, Bülbülzade Kâsım Efendi, Kara Fatma Efendi, Şerif Efendi, Visali Efendi, Eminzâde Ahmet Efendi.⁶³

7. İshak Fakih Medresesi

825-837/1422-1434 yılları arasında İshak Fakih Külliyesi'nin bir parçası olarak inşa edilmiştir. Külliye, büyük âlim ve devlet adamı Cemaleddin İshak b. Hacı Halil Hayrullah tarafından yaptırılmıştır. Külliye bünyesinde medrese dışında mescit, türbe, kütüphane ve çeşme bulunmaktadır. 750/1349-50 yılından evvel doğduğu tahmin edilen İshak Fakih 844 senesinden sonra 90 yaşının üzerinde vefat etmiştir.⁶⁴

İshak Fakih, Süleyman Şah tarafından kızını Murad Hüdavendigâr'ın oğlu Yıldırım Bayezid'a vermek istediği zaman Osmanlı hükümdarına gönderdiği heyetin

⁵⁹ Varlık, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, s. 132.

⁶⁰ Taş, "Ahterî Dönemi Kütahyası'nda İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi", s. 81.

⁶¹ Vakfiye metni için bkz: Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 79-84.

⁶² Taş, "Ahterî Dönemi Kütahyası'nda İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi", s. 81.

⁶³ Taş, "Ahterî Dönemi Kütahyası'nda İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi", ss. 83-85; Müderrislerle ilgili geniş bilgi için bakınız: Mecdi, *Hadâiku 'ş- Şakâik*, s. 326; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü 'l-Arifin: Esmâü 'l-Müellifin ve Âsârü 'l-Musânnifin -I, C., I*, s. 260; Atâi Nev'izâde Ataullah Efendi, *Hadâiku 'l-Hakâik fî Tekmileti 'ş-Şakâik: Zeyl-i Şakâyik*, Dâruttibâati'l-Âmire, İstanbul, 1268, ss. 242-243; 313; 311-312; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, ss. 432-433; 715; 786; 790; Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 10.

⁶⁴ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, ss. 109-110.

başında bulunmuş, Kütahya'nın çeyiz olarak Osmanlılara verilmesinden sonra da burada kadılık yapmıştır.⁶⁵

8. Karagöz Paşa Medresesi

II. Bayezid devri vezirlerinden Anadolu Beylerbeyi ve Kütahya Valisi Karagöz Ahmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Ahmet Paşa, 906 /1500-1501 yılında Ocak ağası, iki sene sonra Kastamonu Valisi, 911/1505-1506) yılında da Hasan Paşa'nın yerine Anadolu Beylerbeyi olmuş ve beylerbeyliğin merkezi olan Kütahya'ya gelmiştir. 917/1511-1512 yılında Şahkulu (Şeytankulu) isyanında Kütahya çevresine gelen asilerin üzerine yürümüş, cesurca savaşmış ise de isyancıların eline düşmüş ve şehit edilmiştir. Türbesi Kütahya Parkı'ndadır.⁶⁶ Yeri Kütahya'da Ressam Ahmet Yakuboğlu Parkı karşısında bulunan Ahıradı Mezarlığı'ndadır.

915/1509-1510 senesine ait vakfiyesine göre cami, medrese, sıbyan mektebi ve bir imaretle birlikte külliye halinde düzenlenerek yaptırılmaya başlanmış, fakat Ahmet Paşa'nın 1511 tarihinde Şah Kulu isyanında öldürülmesi üzerine eşi Şâhıdevran Hanım tarafından tamamlanmıştır. Camiyle birlikte medrese ve sıbyan mektebinin tamamlandığı, imaretin ise yapımından vazgeçildiği belirtilmektedir.⁶⁷ Külliye'ye ait medrese ve mektep mevcut değildir, geriye sadece cami kalmıştır. Caminin tarihi 915/1509'dur.⁶⁸

Medresenin iki taraflı üçer oda ile bir derslane odasından oluştuğu ve şu andaki avlunun ve şadırvanın bulunduğu yerde olduğu rivayet edilmiştir.⁶⁹

Pâye bakımından medrese, 942/1535-1536'den önce Yirmili iken 989/1581'den önce Otuzlular arasında bulunuyordu.⁷⁰

Müderrisleri arasında Arapzâde Abdülbâki Efendi, Ahmet Çelebi, Pirizâde Mahmut Efendi, Mevlâna Abdullah Efendi, Kâsım Çelebi,⁷¹ bulunmaktadır.

⁶⁵ Taş, "Ahterî Dönemi Kütahyası'nda İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi", ss. 85-86; Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 109.

⁶⁶ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 279.

⁶⁷ Ara Altun, "Ahmed Paşa Camii", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, ss. 114-115, İstanbul, 1989. Ayrıca bkz. Karakaya, "Kütahya (Mimari)", ss. 584-587.

⁶⁸ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 280.

⁶⁹ Kalyon, "*Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri*", s. 111; Taş, "Ahterî Dönemi Kütahyası'nda İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi", s. 87.

⁷⁰ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 280. Detaylı bilgi için bkz. Varlık, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, ss. 111-114.

9. Rüstem Paşa Medresesi

Kütahya'da Anadolu Beylerbeyliği yapan Kanûnî Sultan Süleyman devri sadrazamlarından Rüstem Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kapısı üzerindeki kitabeden 957/1550 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁷² Pâye bakımından medrese, 957/1550 ve 976/1562-1563 yıllarında Kırklı idi.⁷³

Rüstem Paşa 945/1538 yılında Anadolu Beylerbeyliği olarak Kütahya'ya gelmiştir. 946/1539'da Kanûnî'nin kızı Mihrimah Sultan ile evlenerek saraya damat olmuştur. 1541'de ikinci defa vezirliğe getirilmiştir. 951/1544 yılında Sadrazam olmuştur. 960/1553 yılında ise Rüstem Paşa azledilmiştir. 2 yıl sonra tekrar sadrazamlığa getirilmiş ve ölene kadar bu vazifede kalmıştır. 968/1561'de istiskâ (vücudun su toplaması) hastalığından vefat ederek Şehzade Camii haziresindeki türbesine defnedilmiştir. Rüstem Paşa'nın yüzlerce hayır eseri vardır. Kütahya'daki Balıklı hamamı⁷⁴ ve medresesi bunlardan sadece ikisidir.⁷⁵

Eski yapısına uygun olarak yeniden yapılan medrese, günümüzde el sanatları çarşısı olarak hizmet vermektedir. Hamamı da harap bir haldeyken Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilip halkın hizmetine sunulmuştur.

Rüstem Paşa Medresesi inşa edildiği 1550'den 976/1562-63 yılına kadar kırklı medreselerden idi.⁷⁶

Müderrisleri arasında Kınalızâde Ali Efendi, Şah Mehmet Efendi, Hacı Hasanzâde Mehmed Efendi, Hüsam Efendi,⁷⁷ bulunmaktadır.

10. Kazasker Molla Halil (Haliliye) Medresesi Vakfı

Evliya Çelebi Kütahya'da yedi medrese vardır derken zikrettiği Germiyanoğlu, Rüstem Paşa, Molla Vahid Paşa, İshak Fakih, Karagöz Paşa, Şeyh

⁷¹ Taş, "Ahterî Dönemi Kütahyası'nda İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi", ss. 87-89; Müderrisler için geniş bilgi bkz: Atâi, *Zeyl-i Şakâik*, s. 38-39, 418.; Kâmil, "*Gazzî-Mekkî Seyahatnamesi*", s. 37.

⁷² Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 120; Atâi, *Zeyl-i Şakâik*, s. 165.

⁷³ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 349-350. Detaylı bilgi için bkz. Varlık, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, ss. 125-127.

⁷⁴ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 119; Kâmil, "*Gazzî-Mekkî Seyahatnamesi*", s. 37; Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, İstanbul 1145/1732, s. 632.

⁷⁵ Geniş bilgi için bkz. Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXV, İstanbul, 2008, ss. 288-290.

⁷⁶ Atâi, *Zeyl-i Şakâik*, s. 165, ss. 262-263; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 350.

⁷⁷ Taş, "Ahterî Dönemi Kütahyası'nda İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi", s. 90-92; Müderrisler için geniş bilgi bk: Atâi, *Zeyl-i Şakâik*, ss. 137-139; 164-166; 168-169; 262-263.

Paşa Medreselerinin yanında Haliliye Medresesini de söylemekte ve bu vakıfların bakımlı olduğu, talebelerinin mesrur, son derece zeki ve bilgili kimseler olduğundan bahsetmektedir.⁷⁸

Medrese, Halil b. Mahmud-ı Germiyanî tarafından yaptırılmıştır. “Halilî” diye de bilinmektedir. Kendisi Kütahya’lıdır. Halil Efendi, tahsilini tamamladıktan sonra bazı medreselerde müderrislik yapmış sonra da İstanbul’da Sahn-ı Seman’dan birine müderris olmuştur. II. Bayezid Edirne’de medresesini yaptıınca (893/1487-88) ilk müderris olarak Halil Efendi’yi görevlendirmiştir. Daha sonra Sultan Bayezid 914/1508-09’te İstanbul kadılığını, 918/1512’de de Rumeli Kazaskerliğini vermiştir. Görevine devam ederken Yavuz Sultan Selim’in saltanatının başlarında vefat etmiştir. Birçok medresede müderrislikten sonra Rumeli Kazaskerliği’ne kadar yükselmiştir. Bugün mevcut olmayan medresenin vakfiyesi 910/1504-1505 yılına aittir. Medresenin de bu tarihlerde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Vakfiyesine göre müderrisine yevmî 20 akçe şart kılınmıştır. Medrese, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde de Yirmili idi.⁷⁹ Ahterî’nin bu medresede hem talebelik hem de müderrislik yaptığı bilinmektedir.⁸⁰

Ahterî Muslihuddin Mustafa Efendi’nin müderrislik yaptığı bu medrese Kütahya’da Pekmez Pazarı Caddesi’ni Balıklı Caddesi’ne bağlayan Pamuk Sokağı üzerinde bulunmaktadır. Medrese Halil Efendi tarafından vakfedilmiştir. Defterlerde “Evkâf-ı Medrese-i Mevlâna Merhum Halilî” olarak kaydedilmiştir.⁸¹

İstanbul’da, Mahmud Paşa Camii mahallesinde kayıtlı vakfına gelir getirmesi için, İstanbul’da birçok ev ve dükkânı, Kütahya’da da çifte hamam, başhane ve birkaç dükkânı vakfetmiştir. Vakfin gelirleri hem İstanbul’dan hem de Kütahya’dan toplanmakta, fakat masraf sadece Kütahya’daki medresesine yapılmaktadır.⁸²

Kanûnî Dönemine ait 369 numaralı tapu tahrir defterindeki kayıttan anlaşıldığına göre, vakfa senede 7000 akçe olarak en fazla gelir getiren çifte hamamdır. İkincisi de yıllık 1800 akçe gelir getiren, koyun, baş ve ayaklarının kesildiği başhanedir. Debbağhane ve dükkânın geliri ise 306 akçedir. Bu toplanan

⁷⁸ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, C., I, s. 24.

⁷⁹ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 234.

⁸⁰ Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı...*, s. 10. Ayrıntılı bilgi için bkz. Varlık, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, ss. 128-131.

⁸¹ Taş, “Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi, s.92.

⁸² Taş, “Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi, s.93.

gelirler eğitim-öğretime ve cibâyet diye isimlendirilen vakfın gelirlerini toplama, hesap işlerine harcanırdı. Bu görev için Pir Ahmed Efendi'ye berat verilerek günlük 2 akçe tayin edilmiştir.1546 senesi evkaf defterinde ise müderrise günlük 20 akçe, talebeye 25 akçe, cüz okuyan 5 kişiye birer akçeden 5 akçe, mütevellîye 5 akçe, câbiye 5 akçe, meremmetçi, yani vakfın tamirat işlerini yapana 1 akçe verildiği kaydedilmiştir. Vakfın gelirleri ise şunlardır: Hamamdan yılda 12.600 akçe, hamamın önündeki başhaneden 2800 akçe, hamamın yanındaki 4 dükkândan 300 akçe. Yine aynı defterde Halil Efendi'nin vakfına ait İstanbul'daki gelirler kaydedilmiş ve toplamı 24.840 akçe olarak verilmiştir. Vakfın şartı defterde şu şekilde zikredilmiştir: “*Mahsulât-ı evkaf masarif-i muayyenesine sarf oluna ve merhumun cemi-i masarifi kasaba-i Kütahya'da vaki olmuştur ve tevliyet ve tebdil kendüye ba'dehû aslah-ı utakâsına ola ve ba'dehüm Padişah virdüğü kimesneye ola ve cibâyet mu'taki İbrâhim'e ba'dehû bir âhar kimesneye ola. Müteveli Hasan Halife'dir.*”⁸³

Halil Efendi'nin Fâtıma adında bir kızı olmuş, erkek çocukları olmamıştır. Vakfın kaydına göre, Halil Efendi'den sonra vakfın işlerini yürütmek üzere azat ettiği köleleri arasından en uygun olanları tayin edilecek, onlardan sonra da o dönemin padişahı istediği birini görevlendirecektir.⁸⁴ Vakfın gelirleri 1571 yılı evkaf defterine göre Kütahya'da 15.448 akçe ve İstanbul'da 9.440 akçe olmak üzere toplam 24.888 akçedir. Masraf kalemlerinde ise müderrise günlük 25 akçe, 10 nefer talebeye günlük 5, senelik 1800 akçe; müteveliye günlük 5, senelik 1800 akçe; cüz okuyanlara günlük 5, senelik 1800 akçe; İstanbul'daki câbiye günlük 2, senelik 720 akçe; Kütahya'daki câbiye günlük 1, senelik 360 akçe ve meremmetçiye günlük 1, senelik 360 akçe verildiği kaydedilmiştir.⁸⁵

Hamam, mescid ve medrese

Hamam, medreseye gelir getirmesi için Haliliye Medresesi'nin karşısındaki şimdiki “Eski Anadolu Garajı” denilen yerde inşa edilmiştir. “Kazasker Hamamı” da denilen bu hamamın güzelliklerinden *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* ve *Menâziru'l-Avâlim* gibi eserlerde bahsedilmektedir. Haliliye Vakfı ile ilgili kayıtlarda hamamın

⁸³ Taş, “Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi, s. 93.

⁸⁴ Taş, “Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi, s. 93.

⁸⁵ Taş, “Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi, s. 94; Varlık, *Kütahya Sancağı*, s. 131.

çifte hamam olduğu belirtilmektedir. İç süslemesi ve malzemesi çok mükemmel olup hamama gelenlerin dikkatini çekmektedir. 1920’li 30’lu yıllarda harap bir halde iken bir şirket tarafından satın alınmış ve yıktırılmıştır.⁸⁶

Küllüye bünyesinde hamamdan başka medrese ve mescid bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat vakıf kayıtlarında Halil b. Mahmut Efendi vakfının vazife tevcihlerinde bir imam veyahut hatipten bahsedilmemektedir. Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi de Kütahya’daki camileri sayarken burayı zikretmemesi, burasının müstakil bir cami olmadığını, fakat medresenin içinde mescid fonksiyonunu icra eden bir kısmın olduğunu göstermektedir.⁸⁷ 26 Şevval 1218 (8 Şubat 1804) tarihli bir belgede Seyyid Ebû Bekir’in Haliliye Medresesi bitişiğine bir mescid ve medrese yaptırdığından ve bunlar için bir imam ve müderris görevlendirildiğinden bahsedilmektedir.⁸⁸ Sadettin Aygen’in kitabında Haliliye Camii olarak verdiği fotoğraf, bu mescide ait olabilir. Buradaki cami 1930’lu yıllarda yıkılmıştır.⁸⁹

Medrese ise Pamuk Sokağı’nda Bölge Yatılı Kur’an Kursu ile muvakkithane arasındaki arsada bulunmaktaydı. 1804 yılındaki bir belgeye göre, Seyyid Ebû Bekir Efendi’nin medresesi ve mescidi, Haliliye Medresesi’ne bitişik olarak bulunmaktaydı. Salnamelerde Haliliye Medresesi’nden başka burada iki medrese daha bulunduğu ifade edilmektedir. Haliliye Medresesi’ne ait Sa’dî b. Üveys imzalı Cumâdelülâ 910/Kasım-Aralık 1504 tarihli bir vakfiyeye göre medrese bu tarihlerde yapılmış ve öğrenci yetiştirmeye başlamıştır. Evliya Çelebi’nin Kütahya’yı ziyaret ettiği tarihlerde (1671-72) ayakta olup 20. yüzyıl başlarına kadar görevini icra etmiştir. Halil Efendi’nin müderrislik yaptığı bu medresede, 1899 yılında 30 talebe bulunmaktaydı. Maarif Salnamesi’nde de 1903 yılında 35 talebesi bulunduğu zikredilmektedir.⁹⁰

⁸⁶ Taş, “Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi, s. 94.

⁸⁷ Bkz. Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, s. 632; Evliya Çelebi ise, Kütahya’da 32 mihrab bulunduğunu, 11 tanesinin Cuma kılınan cami, geri kalanlarının da mescit olduğunu söylemektedir. Zikrettiği camiler: Ulu cami, Sultan Keyhüsrev Şah Camii, Karagöz Paşa Camii, Kara Mustafa Bey (Hisar Beyi) Camii, Takyeciler Camii, Germiyanoglu Camii, İshak Fakih (Tabakhane) Camii, Hüseyin Paşa Camii, Yukarı Kalede Germiyan Sultanı Süleyman Han Camii, Meydan Mahallesi Bey Camii, Emir Şeyh Tekkesi Camii. Bundan sonra bazı mescid ve zaviyeleri sıraladıktan sonra 37 mahallede mescid ve bütün medreselerde, hanlarda ve tekkelerde birer zaviye bulunduğunu söylemektedir: bkz. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, C., I, ss. 21-25.

⁸⁸ Taş, “Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi, s. 95.

⁸⁹ Aygen, *Afyonkarahisarlı Alim ve Lügatçi...* s. 14; Taş, “Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi, s. 95.

⁹⁰ Taş, “Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi, s. 95.

Medreseye bitişik muvakkithane Osmanlının son döneminde müftülük makamı olarak kullanılmıştır. Bu açıdan muhite “Mahkeme Mahallesi” de denilmiştir. Şimdi ise Müftülüğe bağlı Bölge Yatılı Kur’an Kursu burada yer almaktadır.

Hamam, cami ve medresenin planları ve yıkılmadan önceki son fotoğrafları Sadettin Aygen’in eserinde bulunmaktadır.⁹¹

Müderisler

Ahterî Muslihuddin Mustafa

Ahterî'nin asıl adı Muslihuddin Mustafa b. Şemseddin Ahmed'tir. Afyonkarahisar'da doğmuştur. Kesin olmamakla birlikte 1496 tarihinde doğduğu kabul edilmektedir. İlim öğrenmeye Afyon'da başlamış, daha sonra Kütahya'ya gelerek öğrenimine burada devam etmiş ve Haliliye medresesine müderis olmuştur. 968/1561) yılında Kütahya'da vefat etmiştir.⁹² *Ahterî-i Kebîr* adlı lügatı, fıkha dair *Ümmü'l-Fetevâ* da denilen *Câmiü'l-Mesâil*, İslam tarihine dair *Tarih-i Ahterî* ve *Şerhun alâ Risâleti'l-Kefevi fi'l- Edeb* adlı eserleri bulunmaktadır. Bunların dışında *Hâmilü'l-muhâdarât* adlı bir eserinin olduğu da kaynaklarda zikredilmiştir.⁹³ Ahterî Muslihuddin Mustafa ile ilgili geniş bilgi hayatı bölümünde verilmiştir.

Evliya Çelebi Kütahya şehrinin içinde ve dışında yatmakta olan ermişler bölümünde şu bilgiyi vermektedir: "Pirler Mahallesinde Mûsânnif, müfessir ve muhaddis *Lügat-i Ahterî* müellifi Molla sırrı aziz olsun. Bu Ahterî Efendi Karahisar-ı sahip'tendir. *Kitâb-ı Ekber* ve *Evsat*, *Câmiü'l-mesâ'il* ve *Kitâb-ı Asgar* adındaki bu 3 adet muteber kitaplar onun eseridir. Ahterî kısa boylu ve köse olduğundan amcamız Firâkî Efendi şiirinde: "Ahterî'nin beş iken medresesi on oldu Tâli'i sa'd olan Ahterî meymûn oldu" demiştir. Allah ikisini de affetsin. Pirler Mahallesi'nde medfundur."⁹⁴

⁹¹ Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçi...* ss. 12-16; Taş, “Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi, ss. 94-96.

⁹² Atay, *Zeyl-i Şakâik*, s. 20.

⁹³ Kılıç, “Ahterî”, C., II, ss.184-185.

⁹⁴ Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi Kütahya'da", *DEÜİFD*, XXVI/2007, s. 110.

http://isamveri.org/pdfdrq/D00036/2007_26/2007_26_OKUMUSE.pdf.

Vildan Efendi

Kendisi hakkında çok fazla bilgi sahibi olamadığımız Vildan Efendi, Haliliye Medresesi'nin müderrisidir⁹⁵. Ahterî'nin ahir ömrünü zikir ve ibadetle geçirdiği, Vildan Efendi'nin de Ahterî'den sonra burada müderrislik yaptığı söylenmektedir.⁹⁶

Taş, XVI. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar Haliliye Medresesi'nde müderrislik yapmış kişilerden tespit edebildiklerini tablo olarak şöyle vermiştir.⁹⁷

Müderrisin İsmi ve Künyesi	Müderrislik Vazifesinin Veriliş Tarihi	Müderrislik Vazifesinden Ayrılış Tarihi	Açıklamalar
Seyyid Kâsım Efendi	15 Rebiül-evvel 1086 (09.06.1675)	Vefat:12 Şevval1112 (22.03.1701)	Yerine Seyyid Ahmed Efendi
Seyyid Ahmed Efendi	12Şevval1112 (22.03.1701)	-	16 Cemaziyel-ahir 1135 (24.03.1723) tarihinde müderris.
Müftüzâde Seyyid Derviş Abdurrahim Efendi (Nakibüleşraf Kaymakamı)	-	-	9 Ramazan1192 (01.10.1778) tarihinde müderris
Seyyid Mehmed b. Mustafa	9 Zilhicce1208 (08.07.1794)	20 Rebiül-evvel 1218 (10.07.1803)	Kendi rızasıyla feragat edip Ali Efendi'ye tevcih edildi.
Turanzâde Ali b. Mehmed Efendi	30 Rebiül-evvel 1218 (20.07.1803)	-	Turanzâde Ali b. Mehmed Efendi 274
Halil Efendi	-	-	1899-1903 yılları arasında müderris
Şumnulu Şükrü Efendi (1280-1334/1918)	-	-	Kütahya Haliliye Medresesi ve Kütahya Liva Müderrisliği

Taş'ın arşiv kayıtlarından tesbitlerine göre, Haliliye Medresesi vakfının mütevellisi olan kişiler, Hz. Peygamber'in soyundan gelmektedir. Bunlar arasında Kütahya hanedanından olduğu zikredilen Karağazadeler de bulunmaktadır.⁹⁸

⁹⁵ Ekrem Kâmil, "Gazzî-Mekkî Seyahatnamesi", s. 37.

⁹⁶ Taş, "Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi, s. 96.

⁹⁷ Taş, "Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi, s. 96.

⁹⁸ Taş, "Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi, s.98.

Diyebiliriz ki 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin her tarafında olduğu gibi Kütahya'nın da ilmî hayatını medreseler, camiler, tekkeler oluşturmakta ve buralarda eğitim-öğretim yapılmaktaydı. Bu yüzyılda Kütahya'da dokuz medrese bulunmaktaydı. Rüstem Paşa Vakfı, geliri en çok olan vakıftı, onu da Germiyanoglu Yâkub Çelebi Vakfı izlerdi. Bunların bünyesindeki medreseler paye itibariyle Kütahya'daki medreseler arasında ilk sırada, Hatuniye Medresesi son sırada ve Haliliye Medresesi ise orta sıralarda yer almaktaydı. Bazı medreselerin bağlı oldukları vakıfların bünyesinde kütüphane bulunduğuna dair bilgiler de vardır. Vâcidiye, İshak Fakih ve Rüstem Paşa medreseleri restorasyonu yapılarak günümüze kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunların dışında kalan medreseler tamamen yok olmuştur.

XV ve XVI. asır Kütahya medreselerinin en yükseği ellili derece seviyesindedir. Diğer medreseler ise Yirmili veya Otuzlu derecededir. İstanbul, Bursa ve Edirne gibi Osmanlı'nın önemli merkezleri dışındaki diğer illerde yer alan medreseler gibi Kütahya medreselerinin seviyeleri de genellikle düşüktür.⁹⁹

1.1.3. Sosyal ve Ekonomik Durum

XVI. yüzyılda Kütahya sancağını, Denizli, Uşak, Eğriboz (Emet), Simav, Gediz, Güre, Selendi, Kula, Honaz, Homa (Gümüşsu), Geyikler (Dinar), Şıhlı (Işıklı) ve Gököyük kazaları oluşturuyordu. Ekonomik ve sosyal hayat bakımından canlılık göstermekteydi. Bu dönemde çinicilik Kütahya'da, halıcılık Uşak'ta, bez dokumacılığı ise Denizli'de önemli bir yer tutmaktaydı.¹⁰⁰

Kütahya, Germiyanogulları ve Osmanlı döneminde ticarî bir merkez konumundaydı. Bu dönemde bu şehir içinde iki kârgir yapı bedesten vardı. "Büyük Bedesten" Gedik Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştı. Sultan çarşısında 860 dükkân vardı. En tertipli, bakımlı, süslü çarşı Haffaflar Çarşısı idi.¹⁰¹ Hatta Evliya Çelebi üç bedesten olduğunu belirtmektedir.¹⁰² Tahrir defterlerine göre de bu dönemde

⁹⁹ Çiftçi, "Dönemin Genel Özellikleri" s. 46.

¹⁰⁰ Varlık, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, s. 312; ss. 345-349; Çiftçi, "Dönemin Genel Özellikleri" s. 46.

¹⁰¹ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, C., I, s. 26; (خفاف) i. (Ar. Haffâf) Ayakkabı, terlik vb. şeyler yapan ve satan esnaf, kavaf.

¹⁰² *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, C., I, s. 26, 35. Adı geçen bedestenlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Varlık, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, ss. 182-184.

Kütahya'da üç kervansaray bulunmaktaydı. Yine Karagöz Ahmed Paşa'nın 918/1512 yılına ait vakfiyesinde Kütahya'da yetmiş odalı Kapan Hanı (menzilhâne) zikredilmektedir. Evliya Çelebi de şehirde yüz adet şırlağan (susam) yağı işyeri, on dokuz tüccar hanının¹⁰³ bulunduğunu belirtmekte ve Kapan Hanı¹⁰⁴ hakkında geniş bilgi vermektedir. Ayrıca o, bu hanın çevresinde 200 ocak¹⁰⁵ olduğunu da kaydetmektedir. 936/1530 seneli bir tahrir defterinde kervansaray, Kapan Hanı ve otuz dükkânın kira gelirinin 8000 akçe olduğu yazılmaktadır.¹⁰⁶ Yine bu dönem tahrir kayıtlarına göre şehirde susam yağı, bezir (keten tohumu), sabun, mum ve boza imalatıyla ilgili işletmeler bulunmaktadır.¹⁰⁷

Çinicilik, günümüzde olduğu gibi geçmişte de Kütahya ekonomisinde önemli bir yer işgal etmiştir. Kazılarda bulunan tarihi eserler, buranın Frigler döneminden beri bir seramik merkezi olduğunu göstermektedir.¹⁰⁸ XVI. yüzyılda Osmanlı-Türk keramik ve çini sanatının en önemli merkezi İznik idi. Bu dönem, Kütahya çini ve keramik sanatının bir duraklama devri olarak görülür. Ancak Rüstem Paşa'nın Kütahya'daki medresesinin yanına bir çini imalâthanesi yaptırdığı¹⁰⁹ ve bu yüzyılda Rüstem Paşa Camii çinilerinin de Kütahya'da yapıldığı belirtilmektedir. XVI. yüzyıl Kütahya çini ve keramik atolyeleri, faaliyetlerini yavaşlatmış iseler de üretilen çini ve keramikler, başta İstanbul'daki eserler olmak üzere, imparatorluğun diğer merkezlerinde kullanılmıştır. Bu yüzyılda keramik ve çini üretiminde, mercan kırmızılı ve çok renkli sır altı tekniğinde İznik, sır altı mavi-beyaz tekniğinde ise Kütahya ön plana çıkmıştır. Topkapı Sarayı'nın çeşitli ünitelerinde, bazı cami ve türbelerde orijinal XVI. yüzyıl Kütahya mavi-beyaz çinileri kullanılmıştır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda İznik ve Kütahya çinileri bir arada kullanılmıştır. İznik keramik ve çini işletmelerinin faaliyetleri yavaşlayınca XVII. yüzyıldan itibaren Anadolu ve İstanbul'un keramik ve çini ihtiyacını Kütahya atolyeleri karşılamıştır. XVIII. yüzyılda ise Kütahya tek çini merkezi olarak etkinliğini sürdürerek, Anadolu

¹⁰³ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, C., I, s. 36.

¹⁰⁴ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, C., I, s. 25.

¹⁰⁵ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, C., I, s. 25.

¹⁰⁶ Varlık, "Kütahya", C., XLII, s. 582; Çiftçi, "Dönemin Genel Özellikleri" s. 46.

¹⁰⁷ Bu dönem Kütahya ile ilgili bk: *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, C., I, ss. 21-37.

¹⁰⁸ Varlık, "Kütahya", C., XLII, s. 582.

¹⁰⁹ Varlık, "Kütahya", C., XLII, s. 582.

merkezlerinin çini ve keramik ihtiyaçlarını karşılamış, hatta Kütahya çini ve keramikleri ihraç edilir duruma gelmiştir.¹¹⁰

1.1.4. Kültür ve Edebiyat

Ahterî'nin yaşadığı on altıncı asırda diğer devletlerle kültürel ilişkiler kuran Osmanlılar, onların ilim, kültür ve sanat alanındaki edebî akımlarından etkilenmiş, bunun neticesinde XVI. yüzyılda tasavvuf ve edebiyatın da etkisi ile İstanbul ve Anadolu'daki medrese sayılarında büyük artışlar olmuştur. Türkçe ve edebiyat Anadolu sahasında özellikle büyük sufilerin elinde şekillendiğinden, hikemi-irfani gelenek halkın kullandığı Türkçe ile yaygınlık kazanmış; XVI. yüzyılda medreseler de bu gelenekten etkilenmiştir.¹¹¹

Şairler medresesi haline bürünen Karamanlı Ahîzade Mehmed Efendi'nin (ö. 968/1566) medresesinde, Nev'î' (ö. 1007/1599), Hoca Sa'deddin (ö. 1008/1599), Bâkî (ö. 1008/1600), Remzîzâde (ö. 1007/1598), Hüsrevzâde (ö. 1000/1592), Üsküplü Vâlihî (ö.1008/1599), Karamanlı Muhyîddin (ö. 1004/1595?), Edirneli Mecdî (ö. 999/1591), Cevrî (ö. 994/1586), Camcızâde (ö. 997/1589?) gibi şairler bir araya gelerek bir şâirler sınıfı meydana getirmişler ve İslam düşüncesinin en önemli ilmî konularını şiir diliyle ifade ederek ele almışlar ve çözümler üretmişlerdir.¹¹²

Bu dönemde, Pir Sultan Abdal, Sünbül Sinan (ö. 936/1529), Şemseddin Sivasî (ö. 1006/1597), Üftâde (ö. 988/1580), Ümmî Sinan (ö. 1067/1657), Hayalî (ö. 875/1470 [?]), Ahmed-i Sarban (ö. 952/1545), Hâşimî, Arifî, Arşî, Azmi Baba, Merkez Efendi (ö. 959/1552) vb. isimler ile tekke edebiyatı da ön plana çıkmıştır.¹¹³

Ahterî'nin yaşadığı dönemin halk edebiyatı daha çok şifahi kültüre dayanmaktadır. XVI. asırdan başlayarak Türk Halk Edebiyatı'nın kendine has ve kendi ölçüsünde yetiştirici bir çevresi oluşmuştur. Kışlalar, Hûdut kaleleri, Mağrib Ocakları kadar, bozahaneler, kahvehaneler, panayırlar, mesirelikler, bağlar, bahçeler

¹¹⁰ Şerare Yetkin, "Çini", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VIII, ss. 329-335, İstanbul, 1993; Çiftçi, "Dönemin Genel Özellikleri" s. 47.

¹¹¹ Ali İhsan Akçay, "Ahterî Dönemi Kültür ve Edebiyatı", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 63.

¹¹² Meserret Diriöz, "Nev'î", *DTCF Türkoloji Dergisi*, C., VII, Ankara, 1977, s. 84; Akçay, "Ahterî Dönemi Kültür ve Edebiyatı", s. 64.

¹¹³ Akçay, "Ahterî Dönemi Kültür ve Edebiyatı", s. 64.

ve düğün yerleri,¹¹⁴ bu edebiyatın söz sahibi olduğu ilim irfan merkezleri haline dönüşmüştür. Bu dönemde *Divan*, *Mesnevî*, *Mevlit*, *Tezkire*, *Maktel*, *Mersiye* gibi pek çok eser kaleme alınmıştır. Özellikle divan, halk ve tekke edebiyatlarının Osmanlı toplumu üzerindeki etkileri büyük olmuştur.¹¹⁵

Bu dönemde yaşayan Osmanlı sultan ve şehzadeleri, bilim ve sanatı desteklemişler ve kendileri de bizzat bazı sanat dallarında eserler ortaya koymuşlardır. Dönemin padişahlarından II. Bayezid (Adlî), Yavuz Sultan Selim (Selimî), Kanûnî Sultan Süleyman (Muhibbî), II. Selim (Selimî) (ö. 982/1574), III. Murat (Muradî) (ö. 1003/1595) hükümdar şair olarak geçmektedir.¹¹⁶ Şehzadelerden de Cem (ö. 900/1495), Korkut (Harimî) (ö. 919/1513), Mustafa (Muhlisî) (ö. 960/1553), Bayezit (Şahî) (ö. 969/1562) şiir alanında ön plana çıkmışlardır.¹¹⁷

XVI. yüzyılda, Türk şiiri gazelde, mesnevîde, kasidede, Arap ve Fars edebiyatıyla boy ölçüşebilecek bir seviyeye gelmiş, Fuzûlî'nin (ö. 963/1556) etrafında bir Fuzûlî mektebi, Bâkî'nin etrafında bir Bâkî mektebi, Ruhî'nin çevresinde Ruhî mektebi kurulmuştur.¹¹⁸ Aruz vezni büyük bir ustalıkla kullanılmış ve şiir; incelik ve derinlik kazanmıştır.¹¹⁹

Bu yüzyılda, Osmanlı Türkçesi, ortak İslam medeniyet ve edebiyatına ait kelime ve terkipleri, Türkçenin kelimeleri ve terkipleri gibi kullanır olmuş, bunların birçoğu Türkçeleştirilmiş ve Türkçenin içine milli bir üslupla yerleştirilmiştir.¹²⁰

XVI. asır nesir edebiyatı da o dönemin tarihi ve medeni gelişimine uygun olarak kıymetli eserler vermiştir. Fakat sade ve doğal nesir dilinden uzaklaşmış yeni ve yabancı terkipler kullanılmıştır.¹²¹ Nesir dilinde hedef kitlenin durumuna göre üç ayrı nesir üslubu da devam etmiştir. Bunlardan birincisi; *Tâcü't-Tevârih*, *Ahlâk-ı Alâî*, *Şikâyet-Nâme*, *Hasan Çelebi Tezkiresi* gibi Sinan Paşa'nın adını da taşıyan süslü, sanatlı, secili dil ve üslup. İkincisi; *Âlî-Kavâidü'l-Mecâlis*, *menâkıbnâmeler*,

¹¹⁴ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, C., I, s. 624.

¹¹⁵ Amil Çelebioğlu, *Kanûnî Sultan Süleyman Devri Türk Edebiyatı*, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 20; Akçay, "Ahterî Dönemi Kültür ve Edebiyatı", s. 65.

¹¹⁶ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 564; Akçay, "Ahterî Dönemi Kültür ve Edebiyatı", s. 65.

¹¹⁷ Yavuz Bayram, Muhammed İkbâl Güler, "Amasya'nın Şehzade Şairleri", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu*, 21-23 Nisan 2017, Amasya, Bildiriler Kitabı – II, ss. 51-64.

¹¹⁸ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C., I, s. 561.

¹¹⁹ Akçay, "Ahterî Dönemi Kültür ve Edebiyatı", s. 67.

¹²⁰ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 561.

¹²¹ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 604.

halk hikâyeleri gibi halkın faydalanması için sade dil ve anlaşılır bir üslupla yazılan eserlerde kullanılan sade dil. Üçüncüsü; *Sehî* (ö. 955/1548), *Latîfî* (ö. 990/1582), *Âşık Çelebi* (ö. 979/1572) *tezkireleri* gibi orta yolu izleyenlerin dili.¹²²

XVI. yüzyıl önemli bir edebî tür olan tezkirelerimiz¹²³ açısından bir doğuş dönemi olmuştur. Türk şiir estetiğinin izleri tezkirelerimizde görünmektedir. Türkçe tezkirelerde biyografik bilgiler verilmiş ve devrin şiir dili ve şiir anlayışına dair önemli açıklamalar yapılmıştır.

On altıncı asırda çeşitli türlerde mensur eserler yazılmıştır. Bu eserler arasında; dinî, tasavvufî, ahlâkî eserler ve şerhleri ile biyografiler, şuarâ tezkireleri, tarihler görülmektedir.¹²⁴

XVI. yüzyılda, İslam medeniyeti, Osmanlılar tarafından yeni bir anlayışla gelişim sürecini yükselttiği bir dönem olmuştur.

1.2. MUSLİHUDDİN MUSTAFA EFENDİ

1.2.1. Hayatı

İsmi, Muslihuddin Mustafa b. Şemseddin Karahisârî (ö. 968/1561)'dir. Afyonkarahisar'da doğmuştur.¹²⁵ Afyon'un hangi yerinde doğduğu, ailesi, çocukluğu ve doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bazı kaynaklarda onun 903/1496'da doğduğuna dair bilgiler vardır.¹²⁶ Karahisârî nisbesiyle anılmasından dolayı doğduğu yerin Karahisâr olduğu söylenmektedir.¹²⁷ Babası Karahisarlı Şemseddin Efendi'dir.¹²⁸ Ahterî onun mahlasıdır.¹²⁹ Ahter, Farsça

¹²² Akçay, "Ahterî Dönemi Kültür ve Edebiyatı", s. 59.

¹²³ Tezkire, Klasik Şark Edebiyatı'nda edebiyat tarihi vazifesi gören ve bu günkü edebiyat tarihlerine kıymetli kaynak olan, bir nevi âlimler ve şairler ansiklopedisidir. Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 613.

¹²⁴ Akçay, "Ahterî Dönemi Kültür ve Edebiyatı", s. 69.

¹²⁵ Hulusi Kılıç, "Ahterî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, ss. 184-185, İstanbul, 1989.; İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932, s. 218; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (Leiden, E. J. BRILL 1938), s. 630.

¹²⁶ Mehmet Saadettin Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı Muslihiddin Mustafa bin Şemseddin Karahisarî: Ahterî*, Türkeli Matbaası, Afyon 1980, s. 8. Ayrıca bkz. Celal Demir, "Afyonkarahisarlı Bilim Adamı Muslihiddin Mustafa bin Şemseddin Karahisârî ve Eserleri", *V. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (13-14 Nisan 2000), Hazırlayan: Mehmet Sarlık, Afyon, s. 466.

¹²⁷ Kılıç, "Ahterî", C., II, s. 184.

¹²⁸ Bazı kaynaklarda ise Ahterî'nin babasının Hattat Ahmet Karahisârî olduğu iddia edilmektedir. Ancak bu iddia doğru değildir. Çünkü Hattat Ahmet Karahisârî'nin hiç evlenmediği kat'i olarak

yıldız anlamındadır yıldıza mensubiyeti ifade eder.¹³⁰ Ahterî, o zaman mahalle mektebi veya sıbyan mektebi¹³¹ ismiyle anılan ilköğrenimini Afyon'daki bir medresede yapmış, sonra da Kütahya'daki Haliliye Medresesi'ne devam etmiş, burada tekmil-i nusah¹³² ederek icazet almış ve aynı medresede müderris olmuştur. Fakat Kütahya'ya ne zaman ve kaç yaşında geldiği, ne kadar zaman okuduğu ve hangi tarihte icazet aldığına dair kesin bir bilgi yoktur.¹³³ Ahterî'nin hocasının Vildan Efendi olduğu söylenmektedir.¹³⁴ Ahterî tahsilini bitirdikten sonra, okuduğu Haliliye Medresesine 15 akçe ile müderris olmuş ve vefatına kadar müderrisliğe devam etmiştir. Kütahya'daki diğer medreselerde de ders verdiği rivayet edilir. Bu alanda büyük başarı göstermiş, bilgisiyle kısa zamanda kendini tanıtmış ve Kanûnî Sultan Süleyman devrinin sayılı âlimlerinden olmuştur.¹³⁵ 968/1560-61 yılında da Kütahya'da vefat etmiştir.¹³⁶ Kütahyalılarca sevilen bilim adamı Ahterî Muslihiddin

bilinmektedir. Bu karışıklığın Ahmet isminden ve mesleğin hattatlık olmasından ileri geldiği düşünülebilir. Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı...*, s. 8; Demir, "Afyonkarahisarlı Bilim Adamı Muslihiddin....", s. 466; İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri* adlı kitabının 218. sayfasının dipnotunda babası hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Şemsüddin Karahisârî, kıymetli ve üstad hattatlarımızdandır. Süleymaniye camiinin büyük yazıları ve Kasımpaşa'daki Piyale Paşa camisindeki (Sütlüce'de Mürşidi (Cemali-i Karamanî) türbesi haziresine defnedilmiştir. Hattatlar arasında (Yakuti rum ياقوت روم) diye de şöhrat bulmuştur.

¹²⁹ İslâm Ansiklopedisi, "Ahterî", C., I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, s. 228,

¹³⁰ Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı...*, s. 8-9. Bu mahlas üzerindeki değerlendirmeler için bkz. Abdulkadir Macit, "Ahterî Muslihiddîn Mustafa Karahisârî'nin Târîhi ve Bu Eserin İslam Tarihi ile Siyer İlmindeki Yeri", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, C., I, Sayı: 2, ss. 247-248. Ayrıca bkz. Mustafa Güneş, "Ahterî Mustafa Efendi'nin Hayatı ve Eserleri" *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 53-61.

¹³¹ Demir, "Afyonkarahisarlı Bilim Adamı Muslihiddin....", s. 467.

¹³² Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı...*, s. 10; Demir, "Afyonkarahisarlı Bilim Adamı Muslihiddin....", s. 467.; Tekmil-i nusah etmek: Medresede takîbedilmesi şart olan bütün dersleri okuyup bitirmek. Nusah nüsha'nın çoğulu, nüshalar anlamındadır. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 3. Baskı, Doğuş Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1978, s. 1015.

¹³³ Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı...*, s. 10.

¹³⁴ Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı...*, s. 11; Aygen Ahterî'nin hocasının Vildan Efendi olduğu söylemektedir. Fakat 1558 yılında Kütahya'ya gelen Kutbuddin Mekki'nin ifadelerine göre, Vildan Efendi Haliliye Medresesi'nin müderrisidir. Ahterî'nin ahir ömrünü zikir ve ibadetle geçirdiği, Vildan Efendi'nin de Ahterî'den sonra burada müderrislik yaptığı söylenmektedir. Ekrem Kâmil, "Gazzî-Mekkî Seyahatnamesi", *Tarih Semineri Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Milli Mecmua Basımevi, 1937, s. 37; Abdullah Erdem Taş, "Ahterî Dönemi Kütahyasında İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi, *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 96. Buna göre kanaatimizce Vildan Efendi Ahterî'nin hocası değil, ondan sonra müderrislik yapan bir bilim adamıdır.

¹³⁵ Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı...*, s. 17; Şemseddin Sâmî, "Ahterî", *Kâmûsü'l-A'lâm -Târîh ve Coğrafya Lügati ve Ta'bîr-i Essahla Kâffe'-i Esmâ'-i Hâssayı Câmi'dir-*, C., II, Mihrân Matbaası, İstanbul 1306/1889, s. 803; Kılıç, "Ahterî", C., II, s. 184.

¹³⁶ Ahterî Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebîr*, Hazırlayan: Ahmet Kırkkılıç-Yusuf Sancak, *TDK Yayınları*, Ankara, 2009, s. 15; Kılıç, "Ahterî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, s. 184.; Bağdatlı

Mustafa vefat ettiğinde, Kütahya Pirlar Mahallesi Germiyan Sokak'ta bulunan Karadonlu Mescidi (Câmii)'nin karşısına defnedilmiştir.¹³⁷ Ahterî Muslihuddin Mustafa b. Şemseddin Karahisârî'nin Karadonlu¹³⁸ Mescidi'nin karşısında bulunan mezar taşındaki yazının sadeleştirilmiş Türkçesinde şu ifadeler yer almaktadır:

Hüve'l-Bâkî

Ma'mûr olsun ta'mîr iden

Mağfûr olsun ziyâret eden

Mustafâ Ahterî bin Şemseddin

Rûh-şâd olsun, duâ iden

Merhûm ve mağfur el-muhtâc ilâ-Rabbihi'l-Gafûr Mustafa bin Şemseddin musannif-i Lügat-i Ahterî, mevlid-i Karahisâr-ı sâhib ruhîcün rızâen li'llâhi'l-fâtiha sene 952.¹³⁹

Ahterî'nin hayatı, eserleri, kimliği hakkında eserlerde geçen farklı ifadeler de vardır. Bunlar:

Bağdatlı İsmâil Paşa (ö. 1920) *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* adlı eserinde *Tarihi Ahterî* hakkında şu bilgileri vermektedir: O Mustafa b. Şemseddin el-Karahisari er-Rûmî'dir. Hanefî bir müderristir. 968 senesinde vefat etmiştir. İslam Tarihi ile ilgili kitap “الحمد لله الذي خلق العالم بجزيل نعمائه” diye başlar ve Âdem (a.s)'dan Muhammed (s.a.v)'e kadar olan

İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn: Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musânnifîn -I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951, C., II, s. 434; Bununla birlikte Ahterî Muslihiddin Mustafa'nın vefat tarihi, *Hadâiku'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şakâik, Kâmüsü'l-A'lâm, Osmanlı Müellifleri ve Türk Şairleri*'nde 986/1578; *Sicill-i Osmânî*'de 961/1554 olarak verilir. Bkz. Kırkkılıç-Sancak, *Ahterî-i Kebîr*, s. 15.

¹³⁷ M. Mustafa Kalyon, “Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri” Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 288; Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 218.

¹³⁸ Kütahya'da halk dili ve hafızasında gezen meşhur bir menkıbeye göre, Karadonlu Sultan, zamanın velilerinden olup tekkesinin önünde otururken oradan geçen bir kimse kendisine: Burada niçin oturuyorsun? der. Hazret, bu soruya, kalp kalaylıyorum, cevabını verir. Bu şahıs, Karadonlu'nun kap kalaylarım dediğini zannederek, ertesi gün bir çuval dolusu bakır kabı ona getirir ve kalaylanması için hazretin önüne koyar. Karadonlu, kendisine kalaylanması için verilen bu kaplara hiç dokunmaz. Kısa bir süre sonra, kap kacak sahibi kaplarını, bıraktığı yerden kalaylanmış hâlde alıp evine götürür. Velilik sırrının herkes tarafından anlaşılmasına üzülen Karadonlu Sultan, bir süre sonra vefat eder. Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı...*, s. 23.

¹³⁹ *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ekler, s. 280; Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı...*, s. 19. Bu mezar taşındaki tarih Ahterî nin ölüm tarihi değildir. İhtimal, Kütahya'da lügatını yeniden beyaza çektiği tarihtir. Demir, “Afyonkarahisarlı Bilim Adamı Muslihiddin....”, s. 469.

peygamberleri, Hz. Muhammed (s.a.v)'in çocuklarını ve ashabını yedi bölümde anlatır.¹⁴⁰

Ziriklî (ö.1396/1976),¹⁴¹ *el-A'lâm* adlı eserinde, ismini Mustafa (Ahterî) b. Şemseddin el-Karahisari er-Rûmî el-Hanefî olarak bahsederek onun Arapça eserleri olan bir Türk düşünür olduğunu Karahisar beldesinden Kütahya'ya öğretmen olarak geldiğini ve orada öldüğünü zikretmektedir. Kitapları hakkında da, dil konusunda güzel bir cilt halinde modern metot yöntemiyle düzenlenmiş (مختصر - خ) Muhtasar bir sözlüğünden bahsederek onu Vatikan'da (499. A) gördüğünü söylemektedir. Kitapları konusunda; *Ümmü'l-Fetâvâ* diye isimlendirilen fûrû-i fıkha dair *Câmi'u'l-mesâ'il*, Arapça-Türkçe Sözlük *Ahterî-i Kebîr* ve Âdem (a.s) yaratılışından başlayıp müctehid imamların zikriyle biten tarih hakkında Arapça bir kitabından bahsetmektedir.¹⁴²

Ömer Rızâ Kehhâle (1905-1987)¹⁴³ *Mu'cemü'l-Müellifin* adlı eserinde Ahterî ile ilgili; Ahterî diye meşhur Mustafa b. Şemseddin el-Karahisârî er-Rûmî el-Hanefî'nin tarihçi, fakih ve dilci olduğunu belirterek Kütahya'ya geldiğini, önce tahsilini tamamladığını daha sonra da ders vererek orada vefat ettiğini, eserlerinden *Câmi'u'l-mesâ'il*'in fûrûa dair olduğunu ve onu *Ümmü'l-fetâvâ* diye de isimlendirdiğini, ayrıca *Arapça-Türkçe lûgat* ve *Tarih* hakkında bir kitabı olduğunu söylemektedir.¹⁴⁴

Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm*'ın "Ahterî" maddesinde: Mustafa b. Şemseddin Karahisarî'nin Kanûnî Sultan Süleyman devri âlimlerinden olduğunu, Karahisârî sahibte dünyaya geldiğini sonra Kütahya'ya giderek bazı medreselerde tadrîs-i ulûmla meşgul olduğunu ve 968 tarihinde vefat ettiğini, çoğu ilimde özellikle de Arap Edebiyatı ve Lûgat ilminde yed-i tûlâ¹⁴⁵ sahibi olduğunu ifade ederek

¹⁴⁰ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Keşfü'z-Zunûn Zeyli, İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, C., I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945, s. 213.

¹⁴¹ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî (1893-1976). *el-A'lâm* adlı eseriyle tanınan Suriyeli şair, gazeteci ve biyografi âlimi. Kasım Kırbıyık, "Ziriklî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 459-460.

¹⁴² Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm*, C., VII, 15. Baskı, Dâru'l-İlim, 2002, s. 228.

¹⁴³ Tarihçi, araştırmacı ve ansiklopedist. Muhammed Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr, "Kehhâle, Ömer Rızâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXV, Ankara, 2002, ss. 189-190.

¹⁴⁴ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, C., XII, Mektebetü'l-Müsenna, Beyrut; Cilt: XV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, s. 240.

¹⁴⁵ Yed-i tûlâ (en uzun el): tam, çok geniş bilgi [bir sahada]. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 1392.

müellifin ismiyle yani Ahterî ismiyle Arapçadan Türkçeye bir muhtasar lügat kitabı yazdığını ve onu sağır ve kebîr olarak tertip ettiğini fıkıh konularıyla ilgili *Câmi'u'l-Lisân* ismiyle bir kitabı dahi olduğunu yazmaktadır.¹⁴⁶

Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmani*'de Mustafa Efendi (Ahterî) hakkında şu bilgileri vermektedir: “Şemseddin Karahisarî'nin oğludur. Kütahya'da oturup müderris oldu. 961/1554'te vefat etti. Fâzıl ve köse idi. *Ahterî-i Kebir* adlı sözlüğün ve *Cevâmiu'l-Lisân*'ın müellifidir. Hakkında Firâkî: “Ahterî'nin beş iken medresesi on oldu/Tâli-i sa'd oluben Ahterî meymûn oldu, demiştir.”¹⁴⁷

Süheyl Ünver "Ahterî'nin adı, Muslihuddin Mustafa bin Şemseddin Karahisari olduğuna göre Muslihuddin Mustafa'nın oğlu oluyor. Bugün Arap Mescidinde medfun bulunan Muslihuddin Mısrî, diğer adı ile Arap Dede'nin H. 9. asırda yaşadığı, Ahterî'nin de çok iyi Arapça bildiği göz önüne alınırsa Arap Dede'nin Ahterî'nin atası olup olmadığı ayrı bir araştırma konusu olabilir"¹⁴⁸ demektedir.

Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*'nde Ahterî hakkında şu bilgileri vermektedir: "Efâdilü ulemâdan olup Afyonkarahisar'lıdır. Ekseri ulumda a'lel-husus, Edebiyât-ı Arabiye'de ve 'ilm-i lügatde yed-i tûlâ (ihtisas) sahibi idi. Namını muza'af olan meşhur lügat kitabından başka mesâil-i fıkhiyye'ye müteallik *Câmiü'l-Lisân* ve Furuğa dair *Câmiü'l-Mesâil* (toplu meseleler) ve ilm-i muhadarât (faydalı bilgiler)a ait *Hâmilü'l-muhadarât* cümle-i müellefât-ı fazılhanelerinden olup bunlardan yalnız lügatı matbudur. Vefatı 986/1578 tarihinde ve kabri Kütahya'dadır. Karahisar'da namına muzaf bir kabri vardır. Hilkat-ı Âdem'den Hatemül-Enbiyâ efendimize kadar güzeran olan vak'ayı ile cehâr-ı yâr-ı güzün ve eimme-i müctehidin ahvâlinde bahis Arabiyyü'l-ibâre bir cilt *Tarih*'i vardır ki bir nüshası Fatih Kütüphanesi'ndedir."¹⁴⁹

İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri* adlı eserinde Ahterî'den şu cümlelerle bahsetmektedir: "Afyonkarahisar'da doğan ve Kütahya'da ihtiyâr-ı ikâmet ile orada vefat eden meşhur lügat sahibi Ahterî Mustafa Efendi'nin babası, ma'ruf

¹⁴⁶ Şemseddîn Sâmî, “Ahterî”, *Kâmûsü'l-A'lâm*, C., II, s. 803.

¹⁴⁷ Süreyya, Mehmed (ö.1327/1909), “Mustafa Efendi (Ahterî)”, *Sicill-i Osmânî*, Hazırlayan: Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman: Cilt: I-VI, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, C., IV, İstanbul, 1996, s. 133.

¹⁴⁸ Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı...*, s. 8.

¹⁴⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, H. 1333, C., I, ss. 224-225.

hattatlardan Karahisarlı Şemseddin Ahmet Çelebi¹⁵⁰ olup, hattatlar arasında Karahisarî diye şöhret bulmuştur.”

Ahterî tahsilden sonra 15 akçe ile müderrisliğe devam ederek çeşitli alanlarda kitaplar yazmış ve birçok talebe yetiştirmiştir.

Ahterî Mustafa Efendi H. 968 M. 1560-61'da Kütahya'da vefat ederek Karadonlu Türbesi'nin haricine defnedilmiştir.

Meşhur Ahterî lügatı bu zatın iştiharına sebep olmuştur. Lügatten başka fıkha dair (*Câmiul'lisân* - (جامع اللسان), fûrû'a dair (*Câmiul'mesâil* - (جامع المسائل), muhadarâta dair (*Hamilül'muhadarât* - (حامل المحاضرات) ile Arapça bir *Tarih*'i vardır. Edebiyât-ı Arabiye'de mütehasıs idi. Ahterî kısa boylu, köse bir zat imiş. Kendisinin müderrislik yevmiyesi tezyid edildiği zaman Kütahyalı şair Firaki latife olarak:

Ahterî' nin beş iken medresesi on oldu

Tâli-i sa'd (سعد) oluben Ahterî meymun (ميمون) oldu, söylemiştir.¹⁵¹

Ahterînin kabrinin nerede olduğu konusunda öğretmen ve yazar Fikri Yazıcıoğlu şöyle demiştir: ¹⁵²

1969 yılında neşrettiğim *Afyon Evliyaları ve İlim Adamları* isimli kitabımın 44, 45 ve 46. sayfalarını Ahterî'ye ayırmıştım. Benim tespitlerime göre durum şöyledir: “Muslihuddin Mustafa b. Şemseddin Karahisarî Afyon'da doğmuş olmakla beraber hangi yılda doğduğu bilinmemektedir. Babası Afyon'un yetiştirmiş olduğu kıymetli hattatlardan Şemseddin Ahmet'tir. Medreselerde okumuş çok kuvvetli yetişmiştir. Daha sonra Kütahya'ya gitmiş orada da senelerce medreselerde ders okutup ihtiyarlayınca Afyon'a gelmiş ve Afyon'da vefat etmiştir. Kabri İmaret Camiinin yanındaki külhanın dibinde idi. 1930 senesinde yol geçmesi sebebiyle kemikleri oradan alınarak Hisar ardındaki şehitliğe götürüldü. Asri Mezarlığın yapılmasıyla da kemikleri toplanarak Asrî Mezarlık'taki şehitliğe defnedildi. Mustafa Şemseddin Karahisarî'nin Kütahya'da da kabri olduğu söylenirse de Afyon'daki kabrinin asıl olduğu kanaatindeyim.

¹⁵⁰ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri* isimli kitabının 218. sayfasında dipnotta şu bilgiyi vermektedir: Şemsüddin-i Karahisarî kıymetli ve üstad hattatlarımızdandır. Süleymaniye camiinin büyük yazıları ve Kasımpaşadaki Piyale Paşa camisindeki (سلام عليكم طيبتم) ayeti kerimesi bunun eseridir. H.936/M.1529 senesinde vefat ederek İstanbul'da Sütluçe'de Mürşîdi Cemâli-i Karamânî haziresine defnedilmiştir. Hattatlar arasında Yâkût-i Rum ياقوت روم diye de şöhret bulmuştur.

¹⁵¹ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 218; Nev'îzâde Atayı, *Zeyl-i Şakâik*, s. 20; Ahterî, *Ahterî-i Kebîr*, Hazırlayan: Kırkkılıç-Sancak, s. 15.

¹⁵² Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı...*, s.24.

Ben o zamanki Belediye Mezarlıklar Memuru Yusuf'tan mezarların taşınışını dinledim. Kemikleri evvela Hisarardı'na oradan da Asrî Mezarlığa taşıdıklarını, Şeyhülislâm Halil Efendi'yle yan yana gömdüklerini anlatmıştır.”

Afyon'un eski gazetecilerinden Hulusi Özarkan'da şunları söylemiştir: “Biz kale mahallesinde oturuyorduk. Mahallemize yakın olan Hisarardı Mezarlığında (Hürriyet Okulu ve civarı) Ahterî'ye ait bir mezar biliyorum. Hatta bir de (Ahterî'nin Mezarı) diye levhası vardı”.¹⁵³

Emekli Müze Müdürü *Afyon Tarihi* yazarı Süleyman Gönçer'de bu mevzuda şunları söylemiştir:¹⁵⁴

Ahterî'ye ait bir mezar İmaret Hamamı karşısına rastlayan bir yerde ve bir pencere önündeydi. Yazısız bir mezar taşı vardı. Yazısız olmasına rağmen Ahterî'nin mezarı olarak bilinirdi. Sonradan Hisaraltı Mezarlığına nakledildi. Oradan dört mezar Asrî Mezarlığa nakledildi. Bu dört mezardan birisi Ahterî'ninki idi. Son yaptığım tetkikte dört mezar kalmış, Ahterî'nin olması lazım gelen mezar taşına da başka yazılar yazılmış. Benim kanaatime göre Ahterî, şehrimizde kendisine bir mezar hazırlatmış, yazısız olarak taş da diktirmiştir. Fakat Kütahya'da ölmüş ve orada Karadonlu Türbesi avlusuna gömülmüştür. Şehrimizdeki mezar bundan sonra boş kalmış, fakat Ahterî'ye hürmeten uzun müddet muhafaza edilmiştir. Kütahya'daki mezara gelince, mezar taşı sonradan ve yanlış olarak yazılmıştır. Mezar taşındaki ölüm tarihi değil, Ahterî Lügatinin yazılıp bitiş tarihidir”.

Edebiyatın, dilin ve sözlük biliminin merkezlerinden biri olan Germiyan ve Kütahya, bu alanda Ahmedî (ö. 815/1412-13)¹⁵⁵ ve Ahmed-i Dâ'i (ö. 824/1421)'den¹⁵⁶ sonra Ahterî'yi yetiştirmiş, sözlük yazımına ve sözlük bilimine çok önemli katkılar sağlamıştır.¹⁵⁷

¹⁵³ Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı...*, a.y.

¹⁵⁴ Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı...*, a.y.

¹⁵⁵ Türk edebiyatında ilk İskendernâme ve sonundaki “Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân” kısmı ile şöhret bulan divan şairi. Günay Kut, "Ahmedî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, ss. 165-167.

¹⁵⁶ Türk edebiyatında nazım ve nesir türünde çeşitli eserler veren, fakat daha çok *Çengnâme* adlı manzum eseriyle tanınan şair. Günay Kut, "Ahmed-i Dâ'i", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, ss. 56-58.

¹⁵⁷ Kadir Güler, “Sözlük Geleneğimiz” *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 110.

1.2.2. Muslihuddin Mustafa Efendi'nin İlmi Kişiliği

Sözlükçü/dilci, tarihçi, edebiyatçı, şair, filozof, müderris ve fakih¹⁵⁸ olan Ahterî, çok yönlü bir İslam âlimidir. Böyle olmasına ve Türkçemize büyük katkılarına rağmen, günümüzde çok tanınmış biri değildir. Özellikle fıkıh konusunda Ahterî'nin *Câmiu'l-mesâil*'i, *el-İhtiyar*, *Kudûrî* ve *İbn Âbidin* kadar şöhret bulmamıştır. Edebî kişiliği sadece sözlüğü üzerinden somut olarak değerlendirilmektedir.¹⁵⁹

Dilciliği

Ahterî, yazdığı lügati *Ahterî-i Kebîr* ile döneminin önde gelen isimlerinden birisi olmuştur. XVI. yüzyıl Anadolu Türkçesinin dil özelliklerini yansıtan eser, Muslihuddin Mustafa (Ahterî) Efendi tarafından Arapça öğreniminde medrese öğrencilerine yardımcı olmak amacıyla 952/1545 yılında Kütahya'da yazılmıştır.¹⁶⁰ Medrese müfredatına uygun yazıldığından Osmanlı dönemindeki sözlükler içinde en fazla kullanılan bir sözlük olmuştur. Küçük hacmiyle günümüze kadar kullanılagelmiştir. Yazarının mahlasını taşıyan *Ahterî-i Kebîr*, Arap Dili alanında Arapçadan Türkçeye yapılmış meşhur bir sözlüktür.

XIII-XV. yüzyıllara ait Osmanlı Türkçesi'nde ihmal edilen öz Türkçe kelimeleri kullanması, eserinin bazı ağız özellikleri taşıması sözlüğe çağdaş dilcilik ve Türkoloji araştırmaları bakımından ayrı bir değer kazandırmıştır.¹⁶¹

Arapça kelimeleri, sülâsî ve rubâî köklerini dikkate almaksızın yazılışlarına göre alfabetik olarak tertip etmesi, kendinden önceki sözlüklere göre bugünün lugatçılık anlayışına daha uygun bir yenilik getirmiştir.¹⁶²

Fıkıhçılığı

Ahterî Muslihuddin Mustafa b. Şemseddin aynı zamanda bir fakihdir. Büyük Osmanlı Şeyhülislamı Ebussuûd Efendi'nin (ö. 981/1574) muasırı olan müellif, fûrû-

¹⁵⁸ Demir, "Afyonkarahisarlı Bilim Adamı Muslihiddin....", s. 470.

¹⁵⁹ Mehmet Yalar, "Ahterî'nin İlmi Kişiliğine Dair Tespitler" *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 245.

¹⁶⁰ Ayşe Nur Sır Dünder, "Ahterî-i Kebîr'in Türk Sözlük Bilimine Katkıları", *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2014, Yıl: 2, Sayı: 4, ss.139-142

¹⁶¹ Kılıç, "Ahterî", s. 184.

¹⁶² Kılıç, "Ahterî", s. 184.

ı fikhın bütün konularını içine alan *Câmi'ü'l-Mesâil* isimli bir kitap yazmıştır. Bu eseriyle fıkıh ilminde, özellikle de Hanefî fıkıhında derin bir müktesebata sahip olduğunu göstermektedir.¹⁶³

Böyle olmasına rağmen Ebussuûd Efendi kadar ön plana çıkmamıştır. Konuyu ele alış şekli, fikhî üslubu ve ifadesi, bütün Hanefî ülemasında olduğu gibidir. Klasik fıkıh kitaplarındaki gibi furû-ı fikha ait şer'î hükmü yalın bir şekilde ele alır ve açıklar. Açık, anlaşılır ve kolay bir anlatım özelliği vardır. Ayrıca diğer furû-ı fıkıh kitaplarından farklı olarak, her konunun sonuna ilgili fetvalar ekler ve güncel yorumlar yapar.¹⁶⁴ Fikhî hükümleri açıklarken Âyet ve Hadisleri delil olarak kullanır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi büyük bir dilci olan Ahterî, şer'i delillerden hüküm çıkarırken lafızların ifade ettiği mana derinliklerini irdeler ve istediği sonuca lafzî yorumla ulaşır. Bir şer'î hükmü açıklarken her zaman olduğu gibi o konuda halkı uyarıcı güncel fetvalarını da ekler. Fikhî hükümleri diğer mezheplere de atıfta bulunarak karşılaştırmalı olarak anlatır. Bütün Hanefî ulemasını kaynak kabul eder ve klasik furû-ı fıkıh kitaplarına atıfta bulunur.¹⁶⁵

Tarihçiliği

Ahterî Muslihuddin Mustafa b. Şemseddin dilci, fıkıhçı olduğu kadar aynı zamanda bir tarihçidir. Onun tarihle ilgili kitabı *Târih-i Ahterî/Risâletün fî Beyâni Ahvâli Ba'zî'l-Enbiyâ* isimli kitabı vardır. Bu eser umumi tarih dediğimiz hacimli eserlerin bir muhtasarı şeklindedir. Müellif eserini genel olarak dört ana başlık ve bu başlıklar altında on iki fasıl olarak yazmıştır. Hz. Adem'den, Hz. Muhammed (s.a.v)'e kadar Peygamberimizin soyunun geldiği Âdem, Şid, İdris, Nuh, İbrahim ve İsmail (a.s) hakkında bilgiler vermiş, sonra da Hz. Muhammed (s.a.v)'in hayatı, eşleri, çocukları, fazileti, vasıfları ve mucizelerini anlatmıştır. Hulefâ-yi Râşidîn ve Müctehid mezhep imamları hakkında da bilgiler vermiştir.

Eserinde ele aldığı konuları rivayetçi bir üslupla yazmıştır. Konularının işlenişi bakımından, ilk dönem İslam tarihi yazan müelliflerin, özellikle de Ya'kubî ve Taberî'nin tarihine metot olarak benzemektedir. Eseri meydana getirirken birçok

¹⁶³ Mustafa Kelebek, Bir Fıkıh Klasığı Olarak Ahterî'nin "Câmi'ü'l-Mesâil" Adlı Eseri, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 27, 2016, ss. 575-591.

¹⁶⁴ Kelebek, Bir Fıkıh Klasığı Olarak Ahterî'nin "Câmi'ü'l-Mesâil" Adlı Eseri, s. 581.

¹⁶⁵ Kelebek, "Ahterî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri", ss. 157-189.

sahâbî, tâbiîn ve farklı âlimden nakiller yapmıştır. Tefsir, hadis, tarih, fıkıh, tasavvuf ve diğer alanlara ait çok fazla kitabı referans olarak göstermiştir.

Ahterî eserinde güvenilir siyer ve tarih kitaplarından nakiller yapmasının yanısıra yaşadığı zamanın kültürel birikimini de içeren menkıbe türü zayıf rivayetlere de yer vermiştir. Aktardığı bilgileri bir tenkit süzgecinden geçirmedi, yorumsuz bir biçimde sıralayarak okuyucuya aktarmakta, nadiren kendi görüşünü ifade etmektedir.

Tarih'inde Râfızîler hakkında da bilgiler vererek, Râfızîler'i Yahudi ve Hristiyanlarla karşılaştırmakta, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olmak üzere Ashâb-ı Kiram'dan önde gelen birçok sahabeyi lanetlemeleri dolayısıyla Râfızîlerin Yahudi ve Hristiyanlardan daha şiddetli olduklarını ifade ederek: "Râfızîler, Yahudi ve Hristiyanlardan daha şiddetlidirler,"¹⁶⁶ demektedir.

Rivayetleri naklederken, hadis geleneğinden farklı olarak rivayet zincirini zikretmemektedir. Sika râvilerin rivayetleri yanında aşırı mübalağa ve İsrâîliyyât olarak değerlendirilebilecek ifadeleri bulunan Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-4), Vehb b. Münebbih ve Ka'b el-Ahbar (ö. 32/652-3) gibi şahsiyetlerden Ehl-i Kitab'ın bozulmuş Tevrat ve haşiyelerinde kaydedilmiş pek çok rivayeti eleştiri süzgecinden geçirmedi eserine aldığı görülmektedir.

Ahterî, tarihini, Hakikat-ı Muhammediyye'yi temel alarak yazmıştır.¹⁶⁷ Ona göre ilk önce Hz. Muhammed (a.s)'in ruhu ve nuru yaratılmış, Hakikat-ı Muhammediyye nurundan da Âdem (a.s) yaratılmıştır, sonra bu nur, çocuklarından temiz bir neseb ile nesilden nesile Hz. Peygamber (s.a.v)'e ulaşmıştır. Dolayısıyla ırsiyet bağı olmayan İshak'ın neslinden gelen İsrâiloğulları'na gönderilen Hz. Ya'küb, Hz. Mûsâ, Hz. Süleyman, Hz. İsâ gibi peygamberleri ele almamış, sadece Hakikat-ı Muhammediyye nurunun takip ettiği Hz. Peygamber'in soyunun geldiği Hz. Âdem, Hz. Şit, Hz. İdris, Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'i ele alarak eserini tamamlamıştır.

¹⁶⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 88 V-Z.

¹⁶⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 8 V-Z, 12 V- 15 V, 18 Z.

1.3. ESERLERİ

Ahterî'nin kaleme aldığı bilinen eserleri, tespit edilebildiği kadarıyla günümüze kadar ulaşmış ve bu eserlerle ilgili bazı çalışmalar da yapılmıştır. Ahterî'nin eserleri, başta sözlüğü olmak üzere Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve ilim ehlinde kalıcı izler bırakmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ahterî'ye nispet edilen eserleri kısaca tanıtmaya çalışacağız.

1.3.1. Ahterî-i Kebîr

XVI. asırda yaşamış bir Osmanlı âlimi olan Muslihuddin Mustafa b. Şemseddin Karahisarî tarafından kaleme alınmıştır. Yazarının mahlasını taşıyan *Ahterî-i Kebîr*, Arap Dili alanında Arapçadan Türkçeye yapılmış bir sözlüktür. Ahterî'nin Lügatı birçok bakımdan diğer lügatlardan farklılık göstermektedir. Bunlar;

- Kendi zamanından önce sülasi ve rubai kök harflerine uygun olarak hazırlanan sözlüklerden farklı olarak, Arapça kelimeleri, kök harflerine dikkat etmeksizin yazılışlarına göre alfabetik olarak sıralayarak lügatçılık anlayışına bir yenilik getirmiştir.

- Çok kullanılan kelimeleri seçip almak suretiyle kitabın hacmini küçültmüş ve bu sebeple onu bir el lügatı haline getirmiştir.

- Kelimelerin karşılıklarını mümkün olduğu kadar Türkçe vermiş ve eş anlamlı bir diğer Arapça kelimeyle de pekiştirmiştir.

- Verdiği mânaya göre kelimeyi bir Arapça örnek cümle içinde kullanarak dile hâkimiyet kazandırmıştır.¹⁶⁸ Küçük hacimli oluşu ve medrese müfredatına uygun yazılmasından dolayı Osmanlı döneminde sözlükler içinde en fazla kullanılan bir sözlük olmuştur. Arapçadan Türkçeye alfabe sırasıyla, maddeleri satırbaşına getirilmeden yazılan bu eser, ilk defa 1242/1826 yılında İstanbul'da basılmıştır.¹⁶⁹ Mısır, Kırım, İran ve Hindistan gibi yerlerde de değişik boylarda bir veya iki cilt

¹⁶⁸ Kılıç, "Ahterî", C., II, ss. 184-185.

¹⁶⁹ Yazma ve matbu nüshaları hakkında geniş bilgi için bkz. Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim*, ss. 31-67.

halinde, aslına uygun olarak yirmiden fazla basılmıştır.¹⁷⁰ 1894'teki İstanbul basımında maddeler başa getirilmiştir.¹⁷¹

- Arapça-Türkçe olan bu sözlük; yazarın ön sözde de ifade ettiği gibi Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) "*Sihâh*",¹⁷² Hüseyin b. İbrâhim'nin (ö.499/1105) "*Düstûru'l-Luga*",¹⁷³ Muhammed es-Sağânî'nin "*et-Tekmile*",¹⁷⁴ İbn Fârîs'in (ö. 395/1004) "*Mücmelü'l-Luga*",¹⁷⁵ Mutarrizî'nin (ö. 610/1213)¹⁷⁶ "*Muğribü'l-Luga*"¹⁷⁷ ve Zemahşerî'nin "*Mukaddimetü'l-Edeb*"¹⁷⁸ gibi sözlüklerden istifadeyle hazırlanmıştır.¹⁷⁹

XVI. yüzyıl Anadolu Türkçesinin dil özelliklerini yansıtan eser, medrese öğrencilerine yardımcı olmak amacıyla 952/1545 yılında Kütahya'da telif edilmiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁰ Kırkkılıç-Sancak, *Ahterî-i Kebîr*, s. 17.

¹⁷¹ Ahmet Kazım Ürün, "Sözlük", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 13-17.

¹⁷² İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin Arapça sözlüğü. Tam adı *Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-'Arabiyye* olmakla beraber daha çok *Sihâhu'l-Luga* ve kısaca *es-Sihâh* diye anılır. Hulusi Kılıç, "Tâcü'l-Luga", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 356-357.

¹⁷³ Muhtasar sözlüklerdendir. 28 kitaba bölünmüş, her bir kitabı 12 baba ayrılmıştır. İsmail Güler, "*Ahterî-i Kebîr*'in İlmî Kaynakları ve Diğer Sözlükler Arasındaki Yeri", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya 7-9 Kasım 2013, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s.117.

¹⁷⁴ Bu eser Cevherî'nin *Sihâh*'ının eksik kalan kısımlarını tamamlamak, hata ve eksiklerini gidermek için yazılmıştır. Sağânî bu eseri yazarken bin kadar kaynağa müracaat etmiştir. İsmail Güler, "*Ahterî-i Kebîr*'in İlmî Kaynakları ve Diğer Sözlükler Arasındaki Yeri", s. 117.

¹⁷⁵ *Mücmelü'l-Luga (el-Mücmel fi'l-Luga)*. Cevherî'nin *es-Sihâh*'ı gibi sadece sahih kelimelere yer veren alfabetik bir sözlüktür. I. cildi ilk defa Kahire'de basılmış (1331), daha sonra Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire 1947), Züheyr Abdülmuhsin Sultân (I-IV, Beyrut 1404/1984) ve Şehâbeddin Ebû Amr (Beyrut 1414/1994) tarafından neşirleri yapılmıştır. Hüseyin Tural, "İbn Fârîs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XIX, İstanbul, 1999, ss. 479-481.

¹⁷⁶ Ebû'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-Mutarrizî el-Hârîzmî, Arap dili ve edebiyatı âlimi, sözlükçü., M. Sadi Çöğenli, "Mutarrizî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXI, İstanbul, 2006, ss. 375-377.

¹⁷⁷ Zemahşerî'nin *Esâsü'l-Belâga*'sında olduğu gibi kelimeler köklerinin ilk iki harfine göre alfabetik sıralanmış, kökü üç harften fazla olanlarda son harf de alfabetik dizime tâbi tutulmuştur. *el-Mugrib* âyet, hadis, şiir, sahâbe ve fukaha kavilleri, muarreb kelimeler, Farsça kelimeler, yer adları, şahıs isimleri ve emsale dair açıklamaların yoğun şekilde geçmesiyle ansiklopedi niteliği taşıyan bir eserdir. M. Sadi Çöğenli, "Mutarrizî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXI, İstanbul, 2006, ss. 375-377.

¹⁷⁸ *Mukaddimetü'l-Edeb* isimler, fiiller, harfler, isim çekimi ve fiil çekimi olmak üzere beş bölüme ayrılır. İsimler bölümü eserin dörtte birini, fiiller bölümü dörtte üçünü oluşturur. Diğer bölümler ise birkaç sayfadan ibarettir. İsimler bölümünde kelimeler konularına göre sıralanmış ve her ismin çokluk şekli de kaydedilmiştir. Nuri Yüce, "Mukaddimetü'l-Edeb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXI, İstanbul, 2006, ss. 120-121.

¹⁷⁹ Kırkkılıç-Sancak, *Ahterî-i Kebîr*, s. 16.

¹⁸⁰ Ayşe Nur Sır Dünder, "*Ahterî-i Kebîr*'in Türk Sözlük Bilimine Katkıları", *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2014, Yıl: 2, Sayı: 4, ss. 139-142

Ahterî Sözlüğü'nün Türkiye ve dışında birçok kütüphanede yazmaları vardır. Bunlar: Afyon Gedik Ahmet Paşa, Kütahya Vahit Paşa, Konya Mevlâna, Konya Yusuf Ağa, Amasya ve Süleymaniye kütüphaneleridir.¹⁸¹ Lügat, bazı kaynaklarda 40000 madde başı olduğu ifade edilmekte ise de 24497 madde başı kelimeyi ihtiva etmektedir.¹⁸² Ancak bu madde başlarındaki kelimenin, madde içerisinde cemi, cemikesret, cemikillet, fâil, tafdil, tasgir, mastar gibi uzantıları bu sayıya dâhil değildir. Lügat, Arapça kelimeleri Türkçe açıklarken genellikle sülasi ve rubai kökler göz önünde bulundurulmadan yazılışlarına göre alfabetik olarak tertip edilmiştir. Bundan dolayı lügatçılık anlayışı bakımından yenilik getirmiştir.¹⁸³ *Ahterî-i Kebîr*, Anadolu'da Türkiye topraklarına yerleşmeye başlayan Yörük ve Türkmen ağızlarının etkisini taşıyan unsurlara sahiptir.¹⁸⁴ Eserde, Eski Türkiye Türkçesi devresine (XIII-XV yüzyıllar) ait Osmanlı Türkçesi'nde ihmal edilen, öz Türkçe kelimelerin kullanılması ve ayrıca eserin bazı ağız özellikleri taşıması sözlüğe çağdaş dilcilik ve Türkoloji araştırmaları bakımından ayrı bir değer kazandırmaktadır.¹⁸⁵ Sözlük, hayvanlar, bitkiler, tıp ve arkaik kelimeler bakımından hayli zengindir.¹⁸⁶

Yazma nüshalar ve ilk baskılar dil ve içerik olarak aynıdır. Daha sonra lüğatin kelime dağarcığına etki edecek ölçüde olmayan bazı ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır.¹⁸⁷

Ahterî-i Kebîr isimli sözlüğün kullanışı şöyledir:

Ahterî, lüğatinde önce kelimenin yazılışını verdikten sonra anlamını yazmaktadır. O, kelimelerin anlamlarını açıklarken, kelimenin manasını ayetle desteklemek istediğinde çoğunlukla "*ve kavluhû Teâlâ*" ve "*ve minhu kavluhû Teâlâ*" gibi ibarelerden sonra ayetin lafzını vermektedir.¹⁸⁸ Ahterî sözlüğünde, kelimenin birkaç manasını zikretmekte ve bunlardan bir tanesiyle örtüşen manayı ayetle

¹⁸¹ Aygen, *Afyonkarahisarlı Alim ve Lügatçı...*, s. 31-37.

¹⁸² Kırkkılıç-Sancak, *Ahterî-i Kebîr*, s. 7.

¹⁸³ Kılıç, "Ahterî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, ss. 184-185.

¹⁸⁴ Örnekleri ve değerlendirmeler için bkz: Dündar, "Ahterî-i Kebîr'in Türk Sözlük Bilimine Katkıları", ss. 141-154.

¹⁸⁵ Kılıç, "Ahterî", C., II, ss. 184-185.

¹⁸⁶ Ahmet Kırkkılıç, "Ahterî-i Kebîr ve Önemi", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri, Kütahya*, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 111-114.

¹⁸⁷ Daha geniş bilgi için bkz: Kırkkılıç-Sancak, *Ahterî-i Kebîr*, s. 18.

¹⁸⁸ İlhami Günay, "Ahterî'nin İlmî Çalışmalara Katılımı: Tefsir Örneği", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri, Kütahya*, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 138.

delillendirmektedir. Türkçe mananın doğru anlaşılmasını teyit etmek için kelimenin izahından veya ayetin lafzından sonra “ey” tefsir edatının ardından o anlamın Arapça’daki karşılığını vermektedir. Müellif, bazen de kelimenin birincil manalarını verdikten sonra başka manaları varsa, bunu Arapların kullandığı biçimde “يقال /yukâli” ifadesinden sonra vermektedir.¹⁸⁹

Misal: Berd kelimesi lügatte şöyle yazılmıştır:

“يقال برد الشيء بردا وبرودة أي باردا (Bir şey soğudu, denir. Mastarı *berd* ve *bürudet* gelir ki *barid* de demek olan soğuk ve soğumak demektir.) ومنه برد الحديد (Demiri, ege ile egelemek de buradandır) ve sövmek *şetm* gibi أي شتمه (Ona sövdü denir.) يقال برده ve soğuk su ile gasletmek ve sâbit olmak ve ölmek *mevt* gibi ve uyumak *nevm* gibi.....(Falan öldü) (وقوله تعالى لا يأذوقون فيها بردا أي نوما; وبرد فلان أي مات) (Yüce Allah’ın “onlar cehennemde berd, uyku tutmazlar” anlamındaki sözünde berd uyku manasıdır.)¹⁹⁰

Ahterî; kelimeyi açıklarken Türkçe manasını özlü verdikten sonra, onun Araplar tarafından cümle içerisindeki kullanım biçimini kısa ve anlaşılır şekilde vererek okuyucuların Arapça okuma ve anlama melekelerini geliştirmektedir. Bu da lüğatinin tercih edilmesine sebep olmuştur.¹⁹¹

Ahterî, Arapça’da kullanılış biçimini verdikten sonra Kur’ân-ı Kerîm’de kullanıldığı manasını da zikretmektedir. Ahterî, bazı yerlerde kelimeyi sarf yönüyle ele alarak onun veznini, manasını, kök aslını, geçirdiği değişikliği/kalb ve değişiklikten sonra kazandığı yeni manasını ve kısaca cümlede kullanılış şeklini açıklamaktadır. Müellif, kelimelerin açıklamasında, akılda kalmayı kolaylaştıran zıt manalarını da sıklıkla kullanmaktadır.¹⁹²

Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*’in hazırlanması sırasında bazı Arapça kelimeler için *Ahterî*, *Akrebü’l-Mevârid*, *Redhouse* ve *Asım Efendi* gibi en güvenilir kaynaklara müracaat ettiğini belirtmektedir.¹⁹³ Zengin söz

¹⁸⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz: İlhami Günay, "Ahterî'nin Eserlerinin Tefsir ve Kur'ân İlimleri Açısından Değerlendirilmesi", *İsam Medeniyeti Araştırmalar Dergisi* (İMAD), C., II, Sayı: 3, Aralık 2017, ss. 373-399.

¹⁹⁰ Kırkkılıç-Sancak, *Ahterî-i Kebir*, s. 94. (Nebe', 78/24).

¹⁹¹ Örnek olarak bkz: Vizr. Kırkkılıç-Sancak, *Ahterî-i Kebir*, s. 1097.

¹⁹² Mesela Abd ب: Kul ki, hürün zıddı ve hilafıdır. Cemi *abid* ve *abud* ve *ubdan*, bi-zammi'l-ayn ve sükuni'l-ba ve *ibdan* bi-kesri'l-ayn ve sükuni'l-ba ve *ibidda* bi- kesreteyn ve teşdidi'd-dal maksuren ve memduden ve *ubud* bi- zammeteyn. Kırkkılıç-Sancak, *Ahterî-i Kebir*, s. 25.

¹⁹³ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Doğu Matbaası, Ankara, 1978, s. 1.

varlığı ile Türk dili araştırmalarında başvuru kaynağıdır. Söz varlığında, *Tarama Sözlüğü* ve *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*'nde kayda geçmemiş, tespit edilmeyi bekleyen çok sayıda sözcük barındırmaktadır.¹⁹⁴

Ahterî'nin diğerk Arapça Türkçe sözlüklerden daha fazla tutulması "kebir" (büyük) sıfatıyla anılmasına sebep olmuştur. Bu durum bazı yazarlarda, Ahterî'nin bir de "sağır" (küçük) ve "evsat" (orta) boylarının mevcut olduğu zannını uyandırmıştır. Fakat eldeki yazma nüshalar arasında hiçbir fark bulunmaması ve ayrıca muhtelif baskıların daima aynı hacimde yapılmış olması bu görüşü çürütmekte ve bunun "kebir" sıfatından kaynaklanan bir yanlış çağrışım olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁹⁵

İlk baskılarla yazma nüshalar, muhteva ve dil itibariyle aynı ise de daha sonraki bazı sütunlu baskılarda ekleme ve çıkarmalar yapıldığı, eserin dilini sadeleştirme yoluna gidildiği görülmektedir. Ahterî'nin kelimeler üzerinde yapılan filolojik açıklamaların atılarak yalnız sözlük karşılıklarının verildiği *Lugat-ı Ahterî-i Cedid* isimli, basıldığı yer ve yıl gösterilmeyen muhtasar bir baskısı daha bulunmaktadır ki bu çalışma aslından çok farklı hale getirilmiş olduğu için bir Ahterî Lugatı sayılamaz. *Lugat-ı Ahterî-i Cedid*'in İbrâhim Ulaş ve Abdülkadir Dedeoğlu tarafından hazırlanan ve kelime karşılıkları yeni harflerle verilen bir baskısı da yapılmıştır (İstanbul 1979).¹⁹⁶

Ahterî-i Kebîr sözlüğü'nde İslam diniyle beraber, Hristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm, Sabiilik, Mecusilik gibi farklı din ve inançlarla ilgili tabir ve ifadeler de vardır. Bununla birlikte, birçok sözlükte yer bulan bazı kelimeleri sözlüğüne almaması da ilginçtir.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Dündar, "*Ahterî-i Kebîr*'in Türk Sözlük Bilimine Katkıları", s. 139.

¹⁹⁵ Kılıç, "Ahterî", C., II, ss. 184-185; Şemseddin Sami, Ahterî'nin sözlüğünü kebir ve sağır olarak tertiplelediğini belirtmektedir. Şemseddin Sâmî, "Ahterî", *Kâmûsü'l-A'lâm*, C., II, s. 803.

¹⁹⁶ Kılıç, "Ahterî", C., II, s. 185.

¹⁹⁷ Ahmet Türkan, "*Ahterî-i Kebîr* Sözlüğü'nde Geçen Dinler ve Dini Kavramlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri, Kütahya*, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 198-219.

1.3.2. Târih-i Ahterî / Risâletün fî Beyâni Ahvâli Ba'zi'l-Enbiyâ

Bu eser ana konumuzu teşkil etmektedir. Tahkikini yaptığımız bu eserle ilgili geniş bilgi ikinci ve üçüncü bölümde verilecektir. Biz burada sadece kitabın ismi ve Ahterî'nin tarihinde ele aldığı konuları ana başlıklarıyla vereceğiz.

Öncelikle Ahterî'nin eserleri arasında gösterilen *Târih-i Ahterî* ile *Risâletün fî Beyâni Ahvâli Ba'zi'l-Enbiyâ* isimli kitapların aynı eser olduğu kanaatindeyim. Ahterî'nin eserlerini araştırırken *Târih-i Ahterî*'den başka *Risâletün fî Beyâni Ahvâli Ba'zi'l-Enbiyâ* isimli bazı peygamberlerin hayatını anlatan bir eseri daha olduğunu gördük. Bu eserin farklı bir eser olduğunu zannediyorduk. Gerek Kütahya'da düzenlenen Ahterî ve Dönemi sempozyumunda gerekse diğer kaynaklarda Ahterî'nin eserleri yazılıp anlatılırken hep *Risâletün fî Beyâni Ahvâli Ba'zi'l-Enbiyâ* isimli eseri farklı bir eser olarak algılanmıştı. Fakat Topkapı Sarayı Yazma Kütüphanesi Emanet Hazinesi koleksiyonunda 1436 kayıt numaralı *Risâletün fî Beyâni Ahvâli Ba'zi'l-Enbiyâ* isimli nüshayı bulup incelediğimizde bu nüsha ile *Târih-i Ahterî*'nin aynı konuları içine aldığını gördük ve çalışmamıza o nüshayı da alarak dört nüshayı karşılaştırarak tahkikimizi yaptık. Bu eseri *Târih-i Ahterî* olarak değil de *Risâletün fî Beyâni Ahvâli Ba'zi'l-Enbiyâ* isimli nüshaya uygun olarak, tarihinin "...Ahvâl-i ba'zi'l-Enbiyâ" veya "Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bazı peygamberler" diye isimlendirilmesinin daha doğru olduğu kanaatindeyiz. Zaten Kehhâle, Ahterî'nin eserlerini sayarken tarih hakkında bir kitap¹⁹⁸ diye bahsetmiş isim zikretmemiştir. Aynı şekilde Ziriklî de kitabı *el-A'lâm*'da tarih hakkında Arapça bir kitap¹⁹⁹ olarak zikretmektedir. Bağdatlı İsmâil Paşa da *Hediyyetü'l-Ârifîn: Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musânnifîn* adlı eserinin Ahterî bölümünde *Târîh-i Ahterî*'nin Âdem (a.s.)'dan Peygamberimiz Muhammed (s.a.v)'e kadar içine aldığını belirtse de bazı peygamberleri ele aldığını²⁰⁰ ifade etmektedir, demektedir.

Ahterî'nin Arapça olarak kaleme aldığı bu eser, cinlerin ve insanın yaratılışıyla başlayıp, Hz. Âdem'den itibaren Hz. Muhammed (s.a.v)'in soyunun

¹⁹⁸ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, C., XII, Mektebetü'l Müsenna, Beyrut; Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, Cilt: XV, s. 240.

¹⁹⁹ Ziriklî, *el-A'lâm*, C., VII, Dâru'l-İlim, 15. Baskı, 2002, s. 228.

²⁰⁰ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn: Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musânnifîn-I*, C., II, ss. 434-435.

geldiği bazı Peygamberleri, Peygamberimiz Muhammed (s.a.v)'in hayatını, Hülefâ-yi Râşidîn'i ve müctehid mezhep imamlarını içine almaktadır.

Eser; dört ana başlık ve bu başlıklar altında on iki fasıldan meydana gelmektedir. Bunlar:

A. Hz. Âdem'den Hz. Peygamber (s.a.v)'e Kadar Peygamberler Tarihi.²⁰¹

1. Fasil: Hz. Âdem (a.s) ve Yaradılışı.²⁰²

2. Fasil: Şît (a.s).²⁰³

3. Fasil: Şît Evlâdı ile Kâbil Evladı Arasındaki İhtilaf ve İdrîs (a.s).²⁰⁴

4. Fasil: Hz. Nûh (a.s).²⁰⁵

5. Fasil: Hûd (a.s).²⁰⁶

6. Fasil: İbrâhim (a.s).²⁰⁷

7. Fasil: İbrâhim (a.s)'ın, oğlu İsmâil (a.s)'ı Kurban Etmesi ve İsmâil (a.s).²⁰⁸

B. Hz. Peygamber (s.a.v)'in Siyeri ve Vasıfları.²⁰⁹

8. Fasil: Hz. Peygamber'in Siyeri ve Doğum Hadisi.²¹⁰

9. Fasil: Nebi (s.a.v)'in eşleri.²¹¹

10. Fasil: Resul (s.a.v)'in çocukları.²¹²

11. Fasil: Nebi (s.a.v)'in vasıfları ve görünümü.²¹³

12. Fasil: Nebi (s.a.v)'in mucizeleri.²¹⁴

C. Hülefâ-i Râşidîn/Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Osman (ö. 35/656), Hz. Ali (ö. 40/661) ve Faziletleri.²¹⁵

²⁰¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 5 Z-76 Z.

²⁰² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 5 Z.

²⁰³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 23 Z.

²⁰⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 27 V.

²⁰⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 29 Z.

²⁰⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 37 V.

²⁰⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 41 Z.

²⁰⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 59 Z.

²⁰⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 65 Z.

²¹⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 65 Z.

²¹¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 70 V.

²¹² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 75 Z.

²¹³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 76 V.

²¹⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 77 V.

D. Müctehid Mezhep İmamaları ve Faziletleri.²¹⁶

Târih-i Ahterî'nin tahkikini yaptığımız nüshaların istinsah kayıtlarına baktığımızda Bosna-Foca, Antalya ve İstanbul isimlerini görmekteyiz. Böyle olması *Târih-i Ahterî*'nin geniş bir coğrafyada tanındığını göstermektedir.

1.3.3. Câmî'u'l-Mesâil

Hanefî fıkhi üzere yazılan bir eserdir. *Ümmü'l-Fetâvâ* adıyla da bilinmektedir. Ziriklî ve Kehhâle onun fûrû-ı fıkha ait bir eser olduğunu ifade etmişlerdir.²¹⁷ Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa 339, Yazma Bağışlar 993, Fatih 2471, Diyarbakır Ziya Gökalp İl Halk Kütüphanesi DYBZG0618 ve Manisa İl Halk Kütüphanesi Yazma Eserler MHK3031 numaralarında kayıtlı mahtut nüshaları bulunmaktadır.²¹⁸

Müellifin bu kıymetli eserinin tahkikli neşri, Mustafa Kelebek tarafından *Câmiü'l-Mesâil ve Menâhicühû fi'l-Fıkhi'l-İslâmi* adıyla yapılp, neşredilmiştir.²¹⁹

1.3.4. Tercemetü'l-Ehâdisi'l-Erbeîn

Kırk Hadis ve tercümeleri İslam edebiyatında önemli bir yer tutmaktadır. Genellikle büyük bir sevap kazanmak, Peygamberimiz Muhammed Mustafa (s.a.v)'in şefaatharına nail olmak, Cehennem azabından kurtulmayı ümit etmek, hayır dua almak, rahmetle anılmak, Müslümanlara hizmet etmek, büyüklerin yolundan gitmek, devlet adamlarından bahşış almak, onlara hoş görünmek²²⁰ gibi birçok sebeplerle Hz. Muhammed (s.a.v)'in hadislerinden kırk tanesini bir risalede toplamak, tercüme etmek veya nazma çevirmek İslamî edebiyatta bir gelenek haline

²¹⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 81 Z.

²¹⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr.89 V.

²¹⁷ Kehhâle, *Mu'cemü'l- Müellifin*, C., XII, s. 240; Ziriklî, *el-A'lâm*, C., VII, 2002, s. 228.; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn: Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musânnifin* -I, C., II, s. 435.

²¹⁸ Mustafa Kelebek, "Ahterî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri, Kütahya*, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 159-160; "Bir Fıkıh Klasığı Olarak Ahterî'nin "*Câmi'u'l-Mesâil*" adlı eseri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 27, 2016, ss. 575-591.

²¹⁹ Eser, Dârü'r-Ravzâ tarafından İstanbul'da 1437/2016 yılında neşredilmiştir. *Câmi'u'l-Mesâil* hakkında geniş bilgi için bkz: Ahterî Mustafa Efendi, *Câmi'u'l-Mesâil ve Menâhicühû fi'l-Fıkhi'l-İslâmi*, Thk: Mustafa Kelebek, Dârü'r-Ravzâ, İstanbul, 1437/2016.

²²⁰ Recep Dikici, *Ahterî ve Manzum Kırk Hadîs Tercümesi*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2012, s. 104.

gelmiştir. Ahterî de buna uyarak *Tercemetü'l-Ehâdîsi'l-Erbeîn* isimli eserini yazmış olabileceği kanaatindeyiz.

Kırk Hadis kitapları genellikle tek mevzulu veya birden fazla mevzulu olmak üzere iki kısımdır. Tek mevzulu eserler, daha çok Kuran'ın fazileti, İslamiyet'in şartları, Hz. Peygamber ve ehli beytin faziletleri, ilmin ve âlimlerin fazileti, cihat, hukuk, tıbbı nebevi, tasavvuf, tarikat ve benzeri konuları içine alır. Birden fazla mevzulu eserler ise, itikat, amel, ahlak ve insanların kemale ermesi için birçok konuları içerir. Ahterî'nin yazdığı eserde ele alınan hadisler daha çok, güzel ahlakın önemi, diğerkâmlık, emniyet, Allah için sevmek, cömertlik, temizlik, merhamet, dünya hayatının geçiciliği, hediyeleşme, gönül tokluğu, ilmin önemi, ebeveyne hürmet, kibirlenme, güzel amel vb. konuları içermektedir.²²¹

Ahterî'nin yazdığı *Tercemetü'l-Ehâdîsi'l-Erbeîn* isimli eserinden birkaç hadis:

المسلم من سلم المسلمون من يده ولسانه.

Müslüman ol kimsedir ki müslimûn

Kavl fi'ilinden olalar sâlimûn,

Kavli fi'li bed olân şol kimseler

Halk içinde dîrler anâ zâlimûn.

“Müslüman, Müslümanların elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir.”

كفى بالموت واعظا

Nush-ı pend istersen ey Merd-i Hudâ

Vâiz-i nâsîh ölüm yeter sana

Çûn ecelden kimseye yoktur gûzer

Âkıl eylesen eyle isyandan hazer

“Ölüm, nasihatçi olarak yeter.”²²²

Ahterî'nin yazdığı bu eser, Recep Dikici tarafından *Ahterî ve Manzum Kırk Hadîs Tercümesi* adıyla, Ravza Yayınlarından 2012 yılında İstanbul'da basılmıştır.

²²¹ Geniş bilgi için bkz: Dikici, *Ahterî ve Manzum Kırk Hadîs Tercümesi*. ss. 47-106

²²² Dikici, *Ahterî ve Manzum Kırk Hadîs Tercümesi*, ss. 47-86,

1.3.5. Hâmilü'l-Muhâdarât/Câmiü'l-Muhâdarât

Ahterî'nin tarihî-edebeî musâhabe tarzında kaleme aldığı bir eserdir.²²³ Bursalı Mehmed Tâhir, bu eseri, Muhadarât ilmine dair kaydıyla ve *Hâmilü'l-Muhâdarât* künyesiyle kaydetmiştir.²²⁴ Bu eserin herhangi bir nüshasına ulaşamamıştır. Günümüze ulaşmayan önemli bir edebî eseri olan *Hâmilü'l-muhâdarât* “Edebi Sohbetler Mecmuası” adlı eseri elimize ulaşıyorsa, Ahterî'nin ilmî ve edebî kişiliğini daha iyi değerlendirmemiz mümkün olabilirdi.²²⁵

1.3.6. Câmi'u'l-Lisân

Bazı fikhî meseleleri içine alır. Ziriklî ve Kehhâle onun fûrû-ı fıkha ait bir eser olduğunu ifade etmişlerdir.²²⁶ Kaynaklarda Ahterî'ye nispet edilen bu eserin, *Câmi'u'l-Mesâil*'in yanlış okunmasından kaynaklandığı ihtimali dile getirilmiştir.²²⁷ Ancak *Kâmûsü'l-A'lâm*'da onun fıkha dair olduğu²²⁸ ifade edilmiştir. Aygen ise, Türkiye ve dünya kütüphanelerinde henüz nüshasına rastlanılamayan bu eserin hadis lügati²²⁹ olabileceğini ifade etmektedir. Uzunçarşılı'nın fıkha dair *Câmiü'l-Lisan* ve furûa dair *Câmi'u'l-Mesâil* adlı eserlerinin olduğunu kaydetmesi,²³⁰ her ikisinin fıkha dair eserler olduğu ihtimalini akla getirmektedir.

1.3.7. Şerhun alâ Risâleti'l-Kefevi fi'l-Edeb.

Bu eser, Kefevî'nin yazdığı risalesine, Ahterî'nin yaptığı şerhtir. Bu yazma risalenin bir nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez Koleksiyonunda 03851-002 kayıt no ile bulunmaktadır.²³¹ Hacmi gayet küçük olan bu risale, günümüze kadar basılmamıştır.

²²³ Kılıç, “Ahterî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, ss. 185.

²²⁴ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, C., I, s. 246.

²²⁵ Yalar, “Ahterî'nin İlmi Kişiliğine Dair Tespitler”, s. 246.

²²⁶ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, C., XII, s. 240; Ziriklî, *el-A'lâm*, C., VII, s. 228.

²²⁷ Kılıç, “Ahterî”, C., II, ss. 185.

²²⁸ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Mihran Matbaası Cilt: I-IV, İstanbul, 1306, C., II, s. 803.

²²⁹ Aygen, *Afyonkarahisarlı Âlim*, s. 85.

²³⁰ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 218.

²³¹ Kılıç, “Ahterî”, C., II, ss. 185.

Çok yönlü kişiliğe sahip olan Ahterî'nin bir divan teşkil edecek kadar şiiri vardır. Ahterî mahlası ile şiir söylemiştir. Fakat şiirleri toplanmamış veya yazdığı defter kaybolmuştur.²³²

²³² Dikici, *Ahterî ve Manzum Kırk Hadis Tercümesi*, ss. 25-27.

2. BÖLÜM

TARİH-İ AHTERÎ'NİN TAHKİKİNDE/ EDİSYON KRİTİĞİNDE İZLENEN METOT

2.1. KİTABIN YAZMA NÜSHALARI

2.1.1. Tahkikte Esas Alınan Nüshalar

Tahkik yaparken, *Târîh-i Ahterî*'nin Türkiye kütüphanelerinde tespit edebildiğimiz dört yazma nüshadan, Ankara Milli Kütüphanedeki nüsha, asıl nüsha olarak esas alınmış, üç nüsha da diğer nüshalar olarak kullanılmıştır. Bu nüshalar şunlardır:

1. Ankara Milli Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu Demirbaş numarası 06 Hk 1140.

Eser 1031/1621 tarihinde istinsah edilmiştir. 5 Z - 95 V varaklık yazma; 210x130-155x80 mm. ölçülerine sahiptir. Bu nüsha, siyah pandizot bez kaplı cilt içerisinde, ara başlıkları ve keşideleri kırmızıyla süslenmiş, ta'lik yazıyla ve 21 satır halinde birleşik harf filigranlı kâğıda yazılmıştır. Genel olarak âyetler, fasıl başlıkları, cümle veya paragraf başı olabilecek bazı kelimeler kırmızı renkli kalemle yazılmıştır. Âyetler ve metin harekesizdir. Ayrıca kenarlarda açıklamalar yapılmıştır. Bu nüsha ana nüsha olarak kabul edilmiştir. Eserin 1 Z - 5 V arası yapraklarında münşeât, Diriği'den bir gazel, bir şarkı güftesi, ilaç macunları ve ruznâmeden parçalar yazılıdır. 95 V'da Hz. Ali'den bir rivayet aktarılmıştır. Nüshanın sonunda şu ifadeler vardır:

تحريراً في أواسط ربيع الأول سنة إحدى وثلاثين بعد ألف من الهجرة النبوية عليه أفضل التحية

2. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, Demirbaş Numarası 004211.

Nüsha, 1035/1625 tarihinde Ahmet b. Durmuş tarafından istinsah edilmiştir. 101 Z varaklık yazma; 20 cm büyüklüğünde, 205x135, 187x88 mm. ölçülerine sahiptir. Eser 2 Z - 17 V sayfaları arasında nesih, geri kalan 18 Z - 101 V arası ise ta'lik yazı ile 20 satır halinde kaleme alınmıştır. Genel olarak âyetlerin üst tarafı kırmızı renkli kalemle çizilmiştir. Fasıllar başlıkları kırmızı renkte yazılmıştır. Cümle veya paragraf başı olabilecek bazı kelimelerin üzerinde kısa bir çizgi bulunmaktadır.

Âyetler ve metin harekesizdir. Yanlış yazılan satırların üzeri kırmızı kalemle iki çizgi ile çizilmiştir. Bu nüshaya rumuz olarak ف harfi kullanılmıştır. Nüshanın sonunda şu ifadeler vardır:

تم الكتاب بعون الملك الوهاب، كتبه الفقير أحمد بن طورمش دده زاده الله الحسنی والزيادة، عفا عنهما الله تعالى الذي منه الوفا وشفع لهما ولسائر إخوانهما أرباب الصفاء ولسائر المؤمنين والمؤمنات، نبينا المصطفى حامداً له على جميع ما أنعم عليه ظاهراً وباطناً وأولاً وآخرًا، ومصلياً ومسلماً عليه وآله أجمعين، في أوائل شهر شعبان المعظم في يوم الأربعاء في وقت الزوال في تاريخ سنة خمس وثلاثون وألف. تم تم

3. Beyazid Kütüphanesi, 001652 numaralı nüsha.

Eser 1058 tarihinde Mustafa b. Himmet tarafından Antalya'da istinsah edilmiştir. 62 varaklık nüsha nesih yazıyla 23 satır halinde yazılmıştır. Fasıllık konu başlıkları ve 1 Z - 2 V varaklarında âyetler kırmızı yazıyla yazılmıştır. Diğer varaklarda âyetlerin üst tarafı kırmızı renkli kalemle çizilmiştir. Cümle veya paragraf başı olabilecek bazı kelimeler bazen kırmızı yazıyla yazılmıştır, bazen de üzerlerine kısa bir çizgi çekilmiştir. Âyetler ve metin harekesizdir. Eserin başındaki iki varakta eserin konusu dışında bazı bilgiler vardır. Bu nüshaya rumuz olarak ب harfi kullanılmıştır. Nüshanın sonunda şu ifadeler vardır:

قد تم الفراغ من سعه يد هذه الرسالة في أوائل ذي الحجة ثمان وخمسين بعد الألف في مدينة انطاليه من مصطفى بن همت عفى الله عنهما وعن سائر المسلمين.

4. Topkapı Sarayı Yazma Kütüphanesi, Emanet Hazinesi koleksiyonu, 1436 kayıt numaralı *Risâletün fî Beyâni Ahvâli Ba'zi'l-Enbiyâ* isimli nüsha.

Dördüncüsü Topkapı Sarayı Yazma Kütüphanesi Emanet Hazinesi koleksiyonunda 1436 kayıt numaralı *Risâletün fî Beyâni Ahvâli Ba'zi'l-Enbiyâ* isimli eserdir. Eser 1040 tarihinde Muhammed b. Hüseyin el-Bosnovî el-Focavî tarafından istinsah edilmiştir. 1 Z - 91 V varaklık nüsha ta'lik yazıyla 1 V varak 16, diğer varaklar 21 satır halinde yazılmıştır. Fasıllık konu başlıkları kırmızı yazıyla yazılmıştır. Âyetlerin üst tarafı kırmızı renkli kalemle çizilmiştir. Cümle veya paragraf başı olabilecek bazı kelimeler bazen kırmızı yazıyla yazılmış bazen de üzerlerinde kısa bir çizgi çizilmiştir. Cümle sonlarına 1 Z - 2 V varaklarında altın sarısı nokta diğer varaklarda kırmızı nokta konulmuştur. Âyetler ve metinlerde az da olsa konulması gerekli olan hareketler konulmuştur. Bilinmeyen bazı kelimelerin anlamları kırmızı

renkle Osmanlı Türkçesiyle üzerine anlamları yazılmıştır. Konu başlığı olabilecek cümleler sayfa kenarlarına kırmızı renkte yazılmıştır. Topkapı Sarayındaki kütüphanedeki kitaplar padişah ve şehzadelere sunulduğu için Ahterî 'nin bu nüshası da özenle yazılmış, sayfa kenarları altın sarısı bir renkte tasarımlanmıştır. Eserin başındaki 1 V varakta sabah ve akşam üç defa okunur diye bir dua vardır.

Bu nüshaya rumuz olarak ت harfî kullanılmıştır. Nüshanın sonunda şu ifadeler vardır:

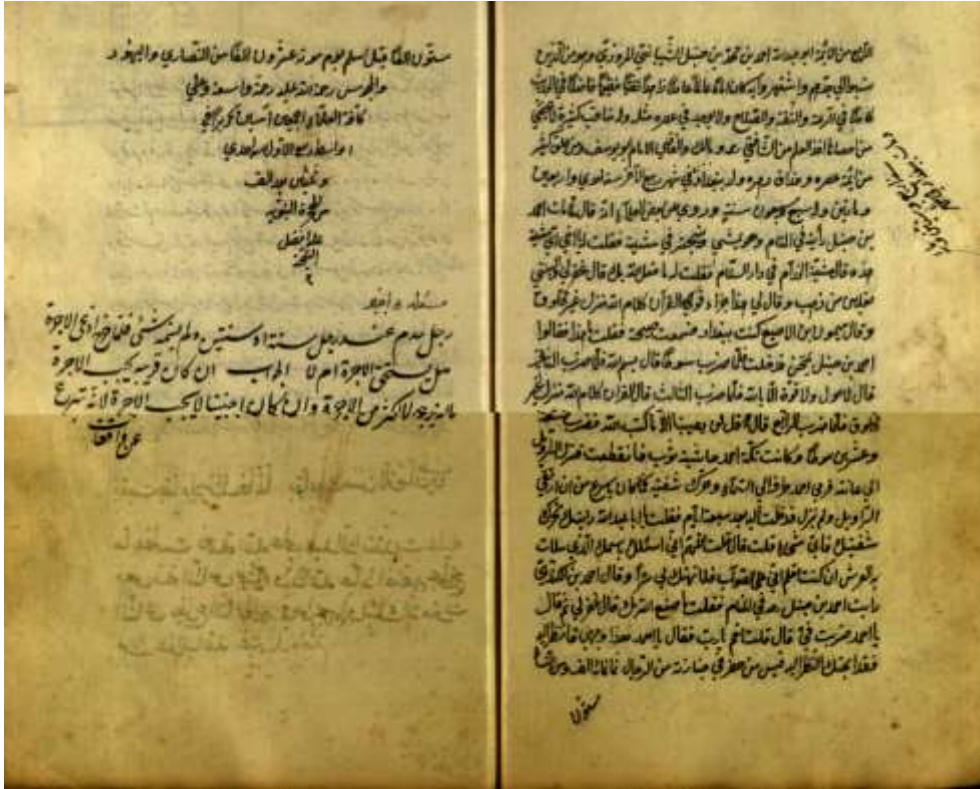
قد استراح القلم عن المسابقة في إتمام كتابة هذا الكتاب، ومسح عرق جبينه، فقام في دهلز الفراغ على يد أضعف عباد الله الملك المعين محمد بن حسين البسناوي الفوجوي في اليوم العاشر من العشر الثاني من شهر رمضان سنة أربعين و ألف من حجرة من له العز والشرف. وقع الانتساخ من النسخة السقيمة الواحدة الغير المكررة. فرحم الله من أطلع على سقطاته فاصلح و عيوبه الصادرة عن سرعة القلم فستر. أمين

2.1.2. Esas Alınan Nüshalardan Örnekler

Nüshaların başlarından ve sonlarından örnek görüntüler verilmiştir:

Ankara Milli Kütüphane'de 06 Hk 1140 numaralı nüsha:

Topkapı Sarayı Yazma Kütüphanesi Emanet Hazinesi koleksiyonunda 1436 kayıt numaralı nüsha:

Beyazid Kütüphanesinde 001652 numaralı nüsha:

Süleymaniye Kütüphanesi Fatih bölümünde 04211 numaralı olan nüsha:

2.1.3. Tahkikte Takip Edilen Yöntem

1. Gerekli görüldüğü yerlerde köşeli parantez [] içine alarak başlık, alt başlık ve rakam kullanılmıştır.

2. Nüsha farklılıkları şu şekilde gösterilmiştir:

- Nüshada fazlalık bulunduğu durumda “artı” (+) işareti kullanılmıştır. Buna göre ف الأمر + Anlamı: ف nüshasında الأمر kelimesi fazladan bulunmaktadır.

- Nüshada eksiklik bulunduğu durumda “eksi” (-) işareti kullanılmıştır. Buna göre ف الأمر - Anlamı: ف nüshasında الأمر kelimesi eksiktir.

- Nüshada, diğer nüshalarda bulunan kelimeye/cümleye alternatif olarak başka bir kelime/cümle bulunduğu durumda “iki nokta” (:) işareti kullanılmıştır.

ف الأمر : Anlamı: Metinde geçen mesela بالأمر kelimesi yerine ف nüshasında كالأمر ifadesi yer almaktadır.

- Nüsha farklılığı iki satırdan fazla değil ise dipnotta “eksi” (-) veya (+) işareti kullanılarak aynen yazılmıştır.

- Nüsha farklılığı iki satırdan daha uzun olduğunda, eksiklikler başlangıç ve sonları eksik olan kısım anlaşılacak şekilde verilmek suretiyle kaydedilmiş, fazlalıklar ise tamamen yazılmıştır.

3. Herhangi bir nüshanın hâmişinden gerekli bir nakil yapılacaksa şu şekilde gösterilmiştir: .. ف هامش وفي :

4. Metinde geçen âyetlerin Kur'ân-ı Kerîm'de hangi sûre ve âyet olduğu bulunarak şu şekilde gösterilerek tamamlanmıştır: Âyetler çiçekli parantez içerisinde yazılmış, metinden iki punto daha küçük yazılmış, sûre ismi ve âyet numarası köşeli parantez içinde verilmiş, sûre isminden sonra virgöl konulmuş, sûre numarası ve âyet numarası arasında eğik çizgi konulmuştur. Âyetler harekeli olarak verilmiştir.

﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ [البقرة، ٣٠/٢]

Varsa الآية kelimesinden sonra virgöl، الخ. kelimesinden sonra nokta konulmuştur. [هود، 38/11] الآية.

4. Hadislerin kaynağı bulunmuştur. Tahriç yapılırken öncelikle hadis kaynağı hadisin geçtiği lafızla birlikte zikredilmiş, sonra virgöl, virgülden sonra bab ismi veya numarası, daha sonra da cilt ve sayfa numarası yazılmıştır. Kaynaklar arasında ise noktalı virgöl kullanılmıştır.

صحيح البخاري بلفظه: «يَرْحَمُ اللَّهُ أُمَّ إِسْمَاعِيلَ، لَوْ تَرَكْتُ زَمْرَمَ - أَوْ قَالَ: لَوْ لَمْ تَعْرِفْ مِنَ الْمَاءِ -،

لَكَانَتْ زَمْرَمُ غَيْثًا مَعِينًا»، الباب: باب من رأى صاحب الحوض والقربة أحق بمائة، 112/3.

Hadis metinleri iktibas işareti «..» içine yazılmıştır.

«خدعهما إبليس مرتين مرة في الجنة، ومرة في الأرض».

5. Noktalama konusunda aşırı uygulamalardan kaçınılmıştır.

6. Birden fazla kaynak veya nüsha farkı gösterilmesi durumunda atıf harfi kullanılmaksızın aralarına noktalı virgöl konulmuştur.

7. Tahkik edilen Arapça metin inşa edilirken ana metin (âyet, hadis, şiir, tazim cümleleri vb. yerler de dâhil olmak üzere) yazı tipi 13 punto olarak Traditionel Naskh ile yazılmış, dipnotlar ve âyetlerin numarası ise 11 punto olarak yazılmıştır.

8. Hadis metinleri de dâhil olmak üzere bütün metinlerde gerekli yerler dışında hareke kullanılmamıştır. Şedde metnin tamamında yazılmıştır. Ayrıca sonu elifle biten kelimelerde tenvin elifin üzerine değil ait olduğu harfin üzerine konulmuştur.

9. Dizgi sırasında hurûf-i meânî dâhil bütün kelimelerden sonra aralık bırakılmış, sadece vâv (و) harfi ile istifham edatı olan hemze (ا) bu kuralın dışında bırakılmıştır.

10. Dipnot numaraları noktalama işaretlerinden sonra konulmuştur. Âyetler ve eser isimleri dipnotlar da dâhil olmak üzere metnin tamamında koyu harflerle (**bold**) yazılmıştır.

11. Dipnotta herhangi bir kaynağa atıf yapılırken, önce tam künye verilmiş daha sonra sırasıyla eserin ve müellifin meşhur adı, cilt ve sayfa numarasıyla yetinilmiştir.

12. Tefsir kitapları kaynak gösterilirken önce kitap ismi, virgülden sonra cilt ve sayfa, parantez içinde sure ismi, kaçınıcı sure olduğu ve ayet numarası verilmiştir.

13. Dipnotta kendisinden bir bilgi aktarılmayan ancak kendisine gönderme yapılan kaynaklarda, kaynak isimleri parantezsiz olarak ve “انظر ” kelimesinden sonra verilmiştir.

14. Nüsha farkıyla kaynak numarası metinde aynı kelimeye denk gelmesi durumunda bunlar tek dipnot numarası verilerek birlikte gösterilmiş iki ayrı dipnot numarası verilmemiştir. Bu durumda önce nüsha farkı, daha sonra kaynak yazılmış ve bu ikisi arasında, öncesinde ve sonrasında birer boşluk bulunan “dikey çizgi işareti” (|) kullanılmıştır.²³³

Diğer kaynaklar bulunmaya çalışılmıştır.

²³³ *İSAM Tahkikli Neşir Esasları*, Hazırlayan: Okan Kadir Yılmaz, II. Baskı, İstanbul, İSAM, 2018.

3. BÖLÜM

TÂRÎH-İ AHTERÎ

3.1. TÂRÎH-İ AHTERÎ'NİN MUHTEVASI

Müellif eserini genel olarak dört ana başlık ve bu başlıklar altında oniki fasıl olarak yazmıştır. Biz bu bölümde eserin içeriği hakkında daha geniş bilgiler vermeye çalıştık.

Müellif, eserinin giriş bölümüne besmele ile başlayarak, Allah Teâlâ'ya hamd, Resulü Muhammed (s.a.v)'e, O'nun ehline, ashabına salât ve selâm etmektedir. Eserinde; Hz. Âdem Aleyhisselâm'ın yaratılışını, O'nun vefatına kadar geçen hayatını, soyunun Hz. Muhammed (s.a.v)'e ulaşmasını, Hz. Peygamber'in doğumunu ve mucizelerini, çocuk ve eşlerini, dört sahabenin faziletlerini ve mezhep imamlarını ele almaktadır. Bu bilgileri mütekaddimîn/ilk dönem âlimlerinin mûsâneflerden/kitaplardan ve müteahhirîn/sonraki dönem âlimlerinin seçtiklerinden bir araya getirdiğini ifade etmektedir. Allah'ın kendisine yardım ederek başarıyla bitirmesini, yanlış ve hatalardan korumasını, eksiklik ve bozukluktan onu engellemesini, fazlı ve keremiyle kendisini, ana ve babasını bağışlamasını dileyerek giriş bölümünü; "Ben fakir, hakir muhtaçların en zayıfı Ahterî diye meşhur Mustafa b. Şemseddin'im. Allah tamamlamayı başarılı kılan, bitirmeyi kolaylaştırandır. O'na güvendim ve ona dönüyorum" diyerek tamamlamaktadır.¹

3.1.1. Hz. Âdem'den Hz. Peygamber (s.a.v)'e Kadar Peygamberler

Tarihi

1. Fasıl: Hz. Âdem (a.s) ve Yaradılışı

Müellif bu bölüme, Yüce Allah'ın gökyüzünü ve yeryüzünü yaratınca cinleri de ateşin alevinden yarattığını söyleyerek, cinler ve İblîs hakkında şöyle bilgi vermektedir: Âdem (a.s) insanların babası, İblîs şeytanların babası olduğu gibi,

¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 5 Z.

cinlerin babası da Can'dır.² Cinler onun çocuklarıdır.³ Yeryüzüne yerleşip orada uzun bir müddet kaldılar. Sonra onların aralarında haset, kin ve kavga çıktı. Bundan dolayı da Allah Teâlâ onlara kendilerine cin denilen meleklerden bir grup gönderdi. Başkanları İblîs onların en güçlüsü ve en bilginiydi. Allah'ın emriyle yeryüzüne yerleştiler, cinleri dağların kovuklarına ve denizlerin adalarına sürdüler. Allah onlardan bazı ibadetleri hafifletti. Allah Teâlâ İblîs'e yeryüzü ve gökyüzünün hükümdarlığını verdi. Onlardan biri hakkında hüküm verdiğinde onun hükmü reddedilmezdi. Emrinde yetmiş bin melek ve yeşil zümrütten iki kanadı vardı, bazen yeryüzünde, bazen gökyüzünde ve bazen de cennette Allah'a ibadet ederdi,⁴ Seksenbin sene Allah'a ibadet ettiği söylendi.⁵ Allah ona hayranlık duyduğu her şeyi verdi. Kendi kendine Allah bana bu mülkü/hükümranlığı, meleklerin en cömerdi olduğum için verdi, dedi.⁶

Müellif insanın yaratılışı hakkında bilgi vermeye başlarken ilk olarak, Allah'ın insanı yaratacağını söylediğinde, melekler ve İblîs arasındaki konuşmaları anlatmaktadır: Allah "*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*"⁷ dediğinde bunu İblîs ve ordusu hoş karşılamadılar. - Burada Halife'den kastedilen Âdem (a.s)'dır, çünkü o cinlerin halifesi yani arkasından gelenidir, aynı zamanda yeryüzünde Allah'ın hükümlerini yerine getirdiği ve kararlarını uyguladığı için Allah'ın halifesidir.⁸ Onlar "*Orada fesat çıkararak ve haksız olarak kan dökeni mi yaratacaksın*". "*Biz seni hamd ile tesbih ediyor ve takdis ediyoruz*"⁹ dediler. Allah Teâlâ da "*Ben sizin bilmediğinizi bilirim*"¹⁰ buyurdu. Sonra Allah yeryüzünde Âdem (a.s)'ı yaratmak isteyince, ona; "Ben senden bana isyan ve itaat edecek bir yaratık yaratacağım".

² Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb el-Kâhirî, *es-Sirâcü'l-Münîr fi'l-Î'âne 'alâ Ma'rifeti Ba'zı Me'ânî Kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr*, Cilt: I-IV, Hicr suresi, C., III, Matbaat-ı Bolak (el-Emiriyye) Kahire, H. 1285, s. 200.

³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 5 Z.

⁴ Diyârbekrî, *Târihu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefîs*, C., I, s. 34.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Thk: Ahmed el-Berduni ve İbrâhim Atfîş, Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, C., I, Cilt: I-XX, 3. Baskı, Kahire, 1384/1964, s. 297; Bkz: Tayyar Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXVI, Ankara, 2002, ss. 455-457.

⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 6 V.

⁷ Bakara, 2/30.

⁸ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Meâlimü't-Tenzil/Tefsîru'l-Begavî*, Thk: Abdurrezzak el-Mehdi, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Cilt: I-V, Beyrut: H.1420, C., I, s. 102, C., V, s.104.

⁹ Bakara, 2/30.

¹⁰ Bakara, 2/30.

“Kim bana itaat ederse onu cennete koyacağım, kim bana isyan ederse onu cehenneme koyacağım”, diye vahyetti.¹¹

İnsanın yaratılışının nasıl olduğu konusunda şu bilgileri vermektedir: Allah Teâlâ Cebrâil (a.s)’ı bir avuç toprak getirmesi için yeryüzüne gönderdi. Cebrâil ona gelince: “Seni bana gönderen Allah’ın yüceliğine sığınırım. Benden bir şey alma çünkü ben cehennem ateşine dayanamam” dedi. Bunun üzerine Cebrâil (a.s) bir şey almadığı halde Allah Teâlâ’ya döndü ve "Ya Rabbi! O size sığındı", dedi. Bunun üzerine Mikâil ve İsrâfil (a.s)’ı gönderdi. O ikisi de Allah'a sığınarak bir şey alamadan döndüler.¹² Sonra Allah Teâlâ Azrâil (a.s)’ı gönderdi. Ölüm meleği, Allah’ın emrini yerine getirememek suretiyle O’na isyan etmekten Allah'a sığınarak, yeryüzünün köşelerinden temiz, koyu kıvamlı, hoş, kırmızı, siyah ve beyaz olanından bir avuç aldı.¹³ Bunun için Âdem (a.s)’ın zürriyeti; temiz/iyi, pis/kötü, sâlih, kötü niyetli, çirkin, güzel, beyaz, siyah, kırmızı, sarı oldu.¹⁴ Sonra ölüm meleği Allah’ın huzuruna çıkınca, yeryüzü "Ey ölüm meleği! Beni eksilttin" diye bağırdı. Allah Teâlâ "Ey yeryüzü! Kederlenme ben ölüm meleğinin senden aldığından daha güzelini sana geri vereceğim. Görmüyor musun? İnsan öldüğünde yıkanır, kefenlenir, damat/gelin gibi kokulanır sonra defnedilir" buyurdu.¹⁵ Müellif bu konuyla ilgili farklı rivayeti İbn Abbas (ö. 68/687-88)¹⁶ (r.a)’dan şöyle zikretmektedir: “Allah Teâlâ İblis’i yeryüzünün tatlı ve tuzlu toprağından bir avuç alması için gönderdi. Âdem (a.s)’ı bu topraktan yarattı. Kimi tatlı olandan yarattı ise, kâfir çocuğu bile olsa o mutlu; kimi tuzlu olandan yarattı ise nebilerin çocuğu bile olsa o mutsuzdur”.¹⁷ Sonra Allah Teâlâ Azrâil (a.s)’ın onu çamur yapması için acı, tuzlu ve tatlı su ile yoğurmasını emretti. Bunun için Âdemoğlunun huyları farklı oldu. Allah Teâlâ Azrâil’e: “Cebrâil, Mikâil

¹¹ Diyârbekrî, *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, C., I, s. 36.

¹² Ahterî, *Târîh-i Ahterî*, vr. 6 Z.

¹³ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî en-Nisâbü’rî, *Arâ’isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, Mektebetü'l-Cumhuriyyeti'l-Arabiyye, ts, ss. 24-25; Diyârbekrî, *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, C., I, s. 36.

¹⁴ Sa’lebî en-Nisâbü’rî, *Arâ’isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 25.

¹⁵ Hâzin, *Tefsîru'l-Hâzin/ Lübâbü't-Te’vil fî Meâni't-Tenzil*, Thk: Muhammed Ali Şahin, C., I, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415, s. 35.

¹⁶ Ebü'l-Abbâs Abdullah b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî, Hz. Peygamber’in amcasının oğlu, tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen ve çok hadis rivayet edenler arasında yer alan sahâbî. İbn Abbas diye de meşhurdur. İsmail Lütü Çakan, Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss. 76-79.

¹⁷ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., V, s.104.

ve İsrâfil yeryüzüne merhamet etti. Fakat sen ona acımadın, kesinlikle bu topraktan yaratacağım kimselerin ruhlarını senin elinle alacağım”, buyurdu.¹⁸

Burada da Âdem (a.s) yaratılmadan önce Hz. Muhammed (a.s)’ın yaratıldığını anlatarak şunları zikretmektedir: Allah Teâlâ Cebrâil (a.s)’a dünyanın merkezi olan yerden avucuyla beyaz bir toprak getirmesini emretti ve Muhammed (s.a.v)’i yaratmak için rahmet nuruyla onu aydınlattı.¹⁹ Bunun üzerine Cebrâil (a.s) meleklerden 70 bin meleklerle beraber gitti, hemen Allah Resulü’nün kabrinin bulunduğu yerden, o zaman beyaz olan bir avuç toprak aldı. Onu karanfil, bal özü, cennette Selsebil ismiyle bilinen bir nehir suyuyla yoğurdu. Sonra cennet nehirlerine batırdı, gökyüzünde ve yeryüzünde dolaştırdı. Melekler Âdem (a.s) tanımadan önce Muhammed (a.s)’ın üstünlüğünü bildi.²⁰ Sonra Âdem (a.s)’ın toprağını yoğurdu, ceset yaptı ve onu 40 yıl cennetin kapısına bıraktı.²¹ Melekler bunun gibisini görmedikleri için onun şekline şaşırıyorlardı.²² Müellif burada: “*İnsan (henüz) anılır bir şey değilken (yaratılmamışken) üzerinden uzunca bir zaman geçti*”²³ ayetini de zikretmektedir.

Müellif, Mücahid’ten (salsal sözcüğünden kastedilenin) kokuşmuş çamur²⁴ olduğunu naklettikten sonra tefsircilere ve hadislere göre bu yaratılışın nasıl olduğu konusunda bilgi vererek, kırk yılın balçık haline gelinceye kadar geçen zaman olduğunu, onun her bir gününün dünya yılıyla bin yıl olduğunu, bu kuru, kokmuş çamur siyah renge dönüşüncüye kadar bıraktıktan sonra Âdem (a.s)’ın Cuma gününün son saatlerinde ikindiden sonra, bu çamurdan yaratıldığını nakletmektedir.²⁵

İbn Abbas (r.a): İblîs’in, ruhsuz olarak, Mekke ve Taif arasına bırakılan Âdem (a.s)’ın cesedine uğradığını, vurduğunda onun boş olduğunu gördüğü,

¹⁸ Sa’lebî en-Nisâbüri Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur’ân*, Thk: İmam Ebû Muhammed b. Âşur, Cilt: I-X, C., IV, Dâru İhyai’t-Türasi'l-Arabî, Beyrut, Lübnan, 1422/2002, s.134.

¹⁹ Sa’lebî en-Nisâbüri, *Arâ’isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 25.

²⁰ İbnü’z-Ziyâ el-Mekkî Ebü'l-Beka Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed, *Târihu Mekketi'l-Müşerreffe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medîneti’s-Şerîfe ve'l-Kabri’s-Şerîf*, Thk: Alâ İbrâhîm, Eymen Nasr, C., I, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut, Lübnan,1424/2004, s. 232; Eserle ilgili bkz: Saffet Köse, "İbnü’z-Ziyâ el-Mekkî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXI, s. 248, İstanbul, 2000.

²¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 6 Z.

²² Hâzin, *Lübâbü't-Te’vîl fî Meâni't-Tenzîl*, C., I, s. 36.

²³ İnsan, 76/1.

²⁴ Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, C., III, s. 56; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur’ân*, C., XV, s. 21; Hâzin, *Lübâbü't-Te’vîl fî Meâni't-Tenzîl*, C., III, s. 54.

²⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 7 V; Hâzin, *Lübâbü't-Te’vîl fî Meâni't-Tenzîl*, C., III, s. 57.

ağzından girip ve arkasından çıktığını, kendisiyle birlikte olduğu meleklerden arkadaşlarına, bunun kendine hâkim olamayan boş bir yaratık olduğunu, meleklere şayet Allah size ona itaate emrolunsaydınız ne yapardınız? diye sorduğu, onların da: “Rabbimizin emrine itaat ederiz” dediklerini, İblis'in ise “Allah'a yemin olsun ki şayet ben ona hâkim olursam onu helâk edeceğim, o bana hâkim olursa isyan edeceğim” dediğini rivayet etmektedir.²⁶

Mişkat sahibi²⁷ de “İblis ağzında tükürüğünü toplayıp attığını, Âdem (a.s)’ın göbeğinin olduğu yere düştüğünü, Allah Teâlâ da Cebrâil (a.s)'a emredip, Âdem (a.s)’ın karnından tükürüğünü oyarak boşalttığı, göbek çukurluğunun Cebrâil (a.s)’ın oymasından olduğunu, Allah bu oyuktan (çıkanlardan) köpeği yarattığını” söyledi. Köpeğin üç özelliği olan; Âdem’e/insana alışık olması, onun çamurundan yaratılmasından, gecelerde uykusuzluğunun uzun olması, Cebrâil (a.s)’ın dokunmasından, onun insan ve diğerlerine suç işlemeksizin havlaması, lanetli İblis'in tükürüğünün eserinden dolayıdır.²⁸

²⁶ Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil*, C., I, s. 104; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, C., I, s.179; Diyârbekrî, *Târihu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefis*, C., I, s. 37; es-Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 25.

²⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 7 V; “*Mişkâtü'l-Envâr*” vr. 44 Z; Müellif eserinde sâhib'ül mişkât/Mişkat sahibi ismini kullanmaktadır. Araştırmamızda, Muhyiddin İbn Arabî'nin ve Gazzâlî'nin “*Mişkâtü'l-Envâr*” adlı eserleri olduğunu görmekteyiz. Gazzâlî'nin son dönem eserlerinden biri olup felsefî muhtevâsından dolayı eleştirilmiş ve Gazzâlî'ye nisbeti tartışılmışsa da gerek Gazzâlî'nin hayatından bahseden klasik kaynaklarda zikredilmesi, gerekse İbn Rüşd (*el-Keşf*, s. 183) ve İbn Tufeyl (*Hay b. Yakzân*, s. 64) gibi düşünürler tarafından yapılan atıflar sebebiyle Gazzâlî'ye aidiyeti kesinlik kazanmaktadır. Çeşitli baskıları bulunan eser (Kahire 1322, 1325, 1353; Halep 1922), Ebü'l-Alâ Afîfî tarafından Süleymaniye Kütüphanesi (Şehid Ali Paşa, nr. 1727) ve el-Mektebetü'l-Belediyye bi'l-İskenderiyye'de (nr. 1782) bulunan nüshaları esas alınarak neşredilmiştir (Kahire 1383/1964). İki defa İbrânîce'ye (yazmaları için bkz. Bedevî, s. 196) ve bu dilden Latince'ye (*Mişkâtü'l-Envâr* [nşr. Afîfî], nâşirin mukaddimesi, s. 9) çevrilen kitap, W. H. T. Gardner tarafından İngilizce'ye (London 1924), Süleyman Ateş tarafından da Türkçe'ye (İstanbul 1964) tercüme edilmiştir. Mustafa Çağrıç, “Gazzâlî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XIII, İstanbul, 1996, ss. 489-505.; İbnü'l-Arabî'nin de *Mişkâtü'l-Envâr fî mâ Ruvîye 'ani'n-Nebî mine'l-Ahbâr* isimli bir kitabı bulunmaktadır. Kanaatimizce müellif eserinde “sâhib'ül mişkât” derken kastettiği hakikat-i Muhammediyye, ahkâm-ı Muhammediyye'den bazı hükümler bulunduğunu söyleyen Muhyiddin İbn Arabî'nin *Mişkâtü'l-Envâr* adlı eseridir. Mahmud Erol Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XX, ss. 493-516, İstanbul, 1999. Eser, Kitsan Yayınlarından, *Eş-Şeyhu'l Ekber Muhyiddin İbn Arabî'nin “Mişkâtü'l-Envâr” Nurlar Menbaı* isimde basılmıştır. Bunlardan başka *Mişkâtü'l-Mesâbih* isimli Hatîb et-Tebrîzî tarafından Ferrâ el-Begavî'ye ait *Mesâbihu's-Sünne* 'yi tamamlamak için yazılan eser daha vardır. Bkz: İbrahim Hatiboğlu, “Mesâbihu's-Sünne”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, ss. 258-260.

²⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 7 V.

İbn Abbas (r.a) yine bu konuda: Allah Teâlâ, Âdem (a.s)'ın başını Beytülmağdis'in²⁹, yüzünü cennetin, dişlerini Kevser'in toprağından, sağ elini Kâbe'den, sol elini Fars'tan, ayaklarını Hint'ten, kemiklerini dağıdan, avretini Bâbil, sırtını Irak, kalbini Firdevs, dilini Taif, gözünü Havz toprağından yarattığını ifade ederek;³⁰ başı Beytülmağdisten olunca, akıl ve kıvrak zekâ yeri, yüzü cennetten olunca ziyet yeri, dişleri Kevser'den olunca hoşluk yeri; gözleri havzdan olunca, sevimlilik yeri, sağ eli Kâbe'den olunca, yardım yeri, sırtı Irak'tan olunca, kuvvet yeri, avreti Bâbil'den olunca şehvet yeri, kemiğı dağıdan olunca, sağlamlık yeri, kalbi Firdevsten olunca imanın yeri, lisanı Taif'ten olunca şehadetin yeri oldu,³¹ demektedir. Ayrıca İbn Abbas'tan başka bir rivayette: Allah Âdem (a.s)'ı dünyanın (farklı) bölgelerinden; başını Kâbe, göğsünü Dihyen; sırtını ve karnını Hint, iki elini doğu, iki ayağını batı toprağından yarattı,³² dedi. Vehb (ö. 200/815-16)³³ bu konuda şöyle dedi: Allah Âdem (a.s)'ı yedi (kat) yerden; başını birinci, boynunu ikinci, göğsünü üçüncü, iki elini dördüncü, sırtını ve karnını beşinci, uyluklarını altıncı, bacak ve iki ayağını yedinci kattan yarattı.³⁴ Ayrıca vücudunda dokuz kapı yarattı. İki gözü, iki kulağı, iki burun deliğı ve ağız olmak üzere yedisi başında; önünde ve arkasında olmak üzere de ikisi bedenindedir. Ona beş duyu yarattı. İki gözünde görme; iki kulağında duyma, ağızında tat alma, ellerinde dokunma,³⁵ ağızında kendisiyle konuştuğı bir dil, dördü ön diş, dördü ön orta kesici diş, dördü köpek diğı, on altı azı diğı yarattı.³⁶

Müellif bu bölümde Âdem (a.s)'ın cesedinin kırk sene Mekke ve Taif arasına atıldığını, üzerine otuz dokuz sene hüznün yağmuru sonra bir sene de mutluluk yağmuru yağdığını bundan dolayı da Âdemoğlundaki kederin çok olduğunu, bunun

²⁹ Üç ilâhî dinde de önemli bir yere sahip olan ve kutsal sayılan şehir, Kudüs. Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXVI, ss. 323-327, Ankara, 2002.

³⁰ Deylemî, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye, *EI-Firdevs bi-Me'sûri'l-Hitâb*, Cilt: I-V, C., II, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406/1986 s. 186.

³¹ Ebü'l-Hasan Eş'arî, *Şeceretü'l-Yakîn ve Tahlikü Nûr-i Seyyidi'l-Mürselîn ve Beyânu Hâli Halâiki Yevmiddîn*, Thk ve İspanyolca'ya tercüme: Dr. Konunşu Castillo, el-Ma'hedü'l-İsbâmiyyü'l-Arabî, Madrik, 1987, s. 8.

³² Deylemî, *EI-Firdevs bi-Me'sûri'l-Hitâb*, C., II, s. 186,

³³ Müellif eserinde bazen Vehb, bazen de Vehb b. Münebbih ismini kullanıyor. Biz Vehb olarak kullandığımızın Ebü'l-Bahterî Vehb b. Vehb b. Kesîr el-Kadî el-Kureşî (ö.200/815-16). Hadis uydurmakla tanınan kâdilkudât olduğuna inanıyoruz. M. Yaşar Kandemir, "Ebü'l-Bahterî, Vehb b. Vehb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, s. 297.

³⁴ Eş'arî, *Şeceretü'l-Yakîn*, s. 7.

³⁵ Eş'arî, *Şeceretü'l-Yakîn*, s. 8.

³⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 7 Z; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, C., I, s. 36.

sonunda da mutluluk ve rahat olduğunu³⁷ söyleyerek Âdem (a.s)’ın cesedine ruh üfleme/yeni can vermeyi şöyle anlatmaktadır: Kırk sene geçtikten sonra Allah, Âdem (a.s)’a ruh üfleterek onu canlandırmak istedi. Ruha ağzından veya beyninden girmesini emretti. Ruh “Niçin gireyim ya Rabbi, sen biliyorsun ki orası dar ve karanlık bir giriştir” diyerek üç defa söyledi, dördüncüsünde Allah Teâlâ; “İsteksizce gir, gönülsüzce çık”, buyurdu. Bunun üzerine ruh çeşitli zorluk ve sıkıntıyla beyninden girdi. Orada iki yüzyıl miktarı döndü. Sonra iki gözüne indi, hemen kendine baktı hepsini çamur olarak gördü.³⁸ Kulaklarına ulaştınca meleklerin tesbihini işitti. Sonra solungaçlara indi hemen hapşırıldı/aksırıldı. Hapşırma tamamlanmadan/bitmeden önce ruh ağzına ve diline indi. Allah ona Allah’a hamdi telkin etti/öğretti. Bu dil üzerinde meydana gelen/oluşan ilk şeydir. Rabbi ona “Rabbin sana merhamet etsin ey Âdem”, diye cevap verdi. Sonra göğsüne indi hemen ayakta kendi kendine durmaya acele etti, fakat güç yetiremedi. Mide/karın boşluğuna ulaştınca yemeği arzuladı. O vücuduna giren ilk arzudur.³⁹ Sonra ruh bütün bedenine yayıldı, bunun üzerine et, kan, damarlar ve sinir oldu bunun peşinden insan olarak ayağa kalktı/yerleşti. Ruhun vücuda üflenmesi cennette, vücudun oluşturulması/şekillendirilmesi ise yeryüzünde oldu. Sonra Allah Teâlâ her gün güzelliği artan beyaz tırnaktan bir elbise giydirdi. Günah işleyince bu tırnak deriye çevrildi ve ilk halini hatırlaması için parmak uçlarında (biraz) kaldı.⁴⁰ Bunun için bir insan güldüğünde, hemen tırnağına bakarsa gülüşünü unuttur.⁴¹ Allah Teâlâ’nın Âdem (a.s) vücudunda yarattığı ilk şeyin avret yeri olduğu söylenir.⁴² O, “Ey Âdem! Bu senin yanına koyduğum bir emanettir. Ancak hakkı olana teslim et”, dedi.

Allah Teâlâ Âdem (a.s)’ın yaratılışını tamamlayınca ona ruhu üfledi. Ona namus elbiselerinden, cennet hullelerinden giydirdi ve çeşitli süslerle onu süsledi. Başına dört köşeli vakar tacı koydu. Onda, her bir köşede ışığı güneş ve ay ışığına galip gelen büyük bir inci vardır. Onun içinden, Muhammed (a.s)’ın güneş ışığı gibi

³⁷ Diyârbekrî, *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, C., I, s. 38.

³⁸ Eş'arî, *Şeceretü'l-Yakîn*, s. 8.

³⁹ Sa'lebî en-Nisâbüri, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 27.

⁴⁰ Eş'arî, *Şeceretü'l-Yakîn*, s. 9.

⁴¹ Diyârbekrî, *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, C., I, s. 39.

⁴² Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Derecü'd-Dürer fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver*, Thk: (Fatîha ve Bakara) Velid b. Ahmed b. Sâlih el-Hüseynî, (diğerleri Velid'le ortak) ‘Îyâd Abdullatif el-Kîsî, Biritanya, Mecelletü'l-Hikmeti, Cilt: I-IV, 1429/2008; Thk: 1. Bölüm: Salah el-Ferhan, 2. Bölüm: Muhammed Edip Şükür Emrir, Cilt: I-II, C., II, Dâru'l-Fikr, Amman, Ürdün, 1430/2009, s. 345.

olan nuru, dolunay gibi onun yüzünde parladı. Sonra altından bir yatak üzerine onu yükseltti ve onu meleklerin omuzlarına yükledi. Onlara, onu, gökyüzümde, onun harikalarını ve içinde olan şeyleri görmesi için gezdirin ki (bilgisi) artsın, buyurdu. Melekler, “Rabbimiz duyduk ve itaat ettik”, dediler.⁴³ Melekler onu, Allah’ın mucizelerine ve harikalarına bilgi sahibi olması için dört yıl kadar gökyüzünde dolaştırdılar. Sonra ona son derece güzel kokusu olan, meymune denilen, inci ve mercandan kanatları olan kokulu miskten bir at/kısrak yarattı. Âdem (a.s), Cebrâil dizgini, Mîkâil sağında, İsrâfil solunda olduğu halde ona bindi ve onu tüm gökyüzünü dolaştırdılar. O meleklerle; “Allah’ın selâmı üzerinize olsun”, dedi, onlar da senin de üzerine olsun diyerek selâm verdiler. Allah Teâlâ “Ey Âdem! Bu senin ve zürriyetinden mü’minlerin aralarında kıyamete kadar (olan) selâmıdır”,⁴⁴ buyurdu. Sonra Allah “Âdem’e bütün isimleri öğretti”.⁴⁵ Âdem, yeryüzünde yaratıldığı ve buğday tenli olduğu için Âdem diye isimlendirildi.⁴⁶ Künyesi “Ebû-l beşer” yani insanlığın babasıdır.

Allah “Âdem’e bütün isimleri öğretti” konusunda Mücâhid (ö. 103/721)⁴⁷ “çanak çömleğe varıncaya kadar her şeyin ismini öğretti” dedi. Bir başka rivayette, kıyamete kadar oldu olacak ne varsa hepsinin ismini ve zürriyetinin isimleri öğretildi, denildi. Bütün dilleri öğretti, sonra çocuklarından her biriyle bir dille konuştu. Âdem (a.s)’ın 700 bin dil konuştuğu, bunların en üstününün Arapça olduğu da söylendi.⁴⁸

Mukâtil⁴⁹ (r.a): Allah canlı ve cansızlardan her şeyi yarattı. Sonra bunları meleklerle sundu⁵⁰ ve “Sözünüzde eğer doğru söyleyenler iseniz, bunların isimlerini bana haber verin dedi”.⁵¹ Çünkü melekler, “Allah Teâlâ bizden daha değerli bir

⁴³ Eş'arî, *Şeceretü'l-Yakîn*, s. 9.

⁴⁴ Eş'arî, *Şeceretü'l-Yakîn*, s. 9-10.

⁴⁵ Bakara, 2/31; Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 27.

⁴⁶ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Thk: Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, C., V, 3. Baskı, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye, H. 1419, s.1443

⁴⁷ Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî, Tâbiîn neslinin önde gelen müfessirlerindendir. Muhammed Fatih Kesler, "Mücâhid b. Cebr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXI, İstanbul, 2006, ss. 442-443.

⁴⁸ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., 1, s. 103.

⁴⁹ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşir el-Ezdi el-Belhî, Kur'an'ı baştan sona kadar tefsir eden ilk müfessir. Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXI, İstanbul, 2006, ss. 134-136.

⁵⁰ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., 1, s. 103.

⁵¹ Bakara, 2/31.

yaratık yaratmayacak, biz ondan daha bilgiliyiz, çünkü biz ondan önce yaratıldık, onun görmediklerini gördük”,⁵² diyorlardı. Allah onlara ilimle onun üstünlüğünü gösterdi.⁵³ Melekler acizliklerini kabul ederek “*Seni bütün eksikliklerden uzak tutarız, bizim senin öğrettiğinden başka bilgimiz yoktur*”⁵⁴ dediler. Acizlikleri ortaya çıkınca Allah Teâlâ “*Ey Âdem! Onların isimlerini onlara haber ver*”,⁵⁵ dedi. Bunun üzerine Âdem (a.s) her şeyi ismiyle söyleyip haber verdi.⁵⁶ Sonra Allah Teâlâ “*Âdem (a.s)'a secde edin*”⁵⁷ buyurdu.

Müellif secde ediniz sözü konusundaki görüşleri geniş bir şekilde anlatarak, secdenin gerçekte Âdem (a.s) için olduğu, fakat Allah’ın emrine uymakla Allah’a itaat anlamını içerdiğini secdenin, ibadet secdesi değil, saygı ve selâmlama secdesi olduğunu,⁵⁸ onda yüzün yere konması olmadığını, sadece bir boyun eğme olduğu ve İslam gelince de bunu kaldırdığını söylemektedir. Bu konudaki diğer görüşleri de şöyle belirtmektedir: Âdem (a.s)'a secde ediniz sözünün manasının, Kâbe'nin namaz için kible kılındığı gibidir. Hâlbuki namaz Allah içindir, burada Âdem (a.s) kible, secde ise Allah için oldu anlamındadır.⁵⁹ Başka bir görüşte ise: Şayet secde Âdem (a.s)'a değil de Allah’a olsaydı İblîs ondan kibirlenmezdi. Çünkü o Allah’a secde ederdi. Ortaya çıktı ki secdenin hakikatı Âdem (a.s) içindi. Fakat meleklerden (istenen bu secde) Allah'a itaat içindir. Allah emredince, o kendisi için ibadet olur. Başkası için yapmayı emredince itaat olur. Allah’tan başkasına itaat caizdir, ibadet ise caiz değildir. Müellif bu konuda bazı âlimlerin görüşlerini de zikretmektedir.

İblîs dışında meleklerin hepsi secde ettiler, o secde etmemeye direndi ve kibirlendi. Allah Teâlâ, İblîs'e, “*Allah, “Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?”*” dedi. (O da) “*Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten*

⁵² Taberî Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, *Câmi’u’l-Beyân fi Te’vîli’l-Kur’an*, Thk: Ahmed Muhammed Şakir, Cilt: XXIV, C., 1, Müessesetü’r-Risâle, 1420/2000, s. 466. Bkz: İsmail Cerrahoğlu, “Câmiu’l-Beyân an Te’vîl-i Âyi’l-Kur’ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VII, İstanbul, 1993, ss. 105-107.

⁵³ Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, C., 1, s.103.

⁵⁴ Bakara, 2/32.

⁵⁵ Bakara, 2/33.

⁵⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 8 Z.

⁵⁷ Bakara, 2/34.

⁵⁸ Sa’lebî en-Nisâbûrî, *Arâ’isü’l-Mecâlis/Kasasü’l-Enbiyâ*, s. 28.

⁵⁹ Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, C., I, s. 104.

yarattın. Onu ise çamurdan yarattın” dedi.⁶⁰ Ayetin açıklamasında İblîs’in şöyle dediği zikredilmektedir: Ateş çamurdan daha hayırlı ve nurludur, ateş çamuru yer.

İbn Abbas (r.a), ilk kıyas yapanın İblîs olduğunu söyleyerek, kıyasının ona hata yaptırdığını,⁶¹ ateşi çamura üstün tutmak suretiyle yaptığı kıyasla küfre düştüğünü zikrederek, “Kim dini, kendi görüşünden bir şeyle karşılaştırırsa, Allah da onu İblîs’le birlikte ilişkilendirir”, demektedir.

Müellif bu konuda, İbn Sîrîn (ö. 110/729)⁶² ve Muhammed b. Cerîr’in⁶³ görüşlerini zikrederek, çamurun ateşe üstünlüğü konusunda şunları söylemektedir.⁶⁴ İblîs ateşin çamurdan daha hayırlı olduğunu zannetti, hâlbuki üstünlük, Allah’ın üstünlük vermesiyledir, fakat İblîs böyle olduğunu bilmedi. Allah, çamuru ateşe üstün kıldı. Bilgeler, çamurun ateşe üstünlüğünün birkaç yönden olduğunu, onun cevherinde ağır başlılık, vakar, yumuşak huyluluk ve sabır bulunduğu, ateşin cevherinde ise hafiflik, kararsızlık, kızgınlık ve yükselme olduğunu söylediler. Çamur her şeyin varlık sebebidir, ateş ise onların bozulup dağılmasına sebeptir. Çamur eşyaları toplayan ve onu büyütendir. Ateş ise eşyaları ayrıştıran ve onları yok edendir. Çünkü toprak hayatın sebebidir. Bitkilerin ve ağaçların hayatı onunladır, ateş ise yokluğa sebeptir. Toprak cennette olur. Cennetin toprağı misktir, cennette ateş yoktur.⁶⁵

İkrime (ö. 105/723),⁶⁶ İbn Abbas (r.a)'tan şöyle rivayet etmektedir: Allah meleklerden bir guruba “*Âdem'e secde ediniz*”⁶⁷, buyurdu. Bunu yapmadılar. Bunun üzerine onlara ateş gönderdi ve onları yaktı. Sonra başka bir cemaate; “*secde ediniz*”, dedi, “*İblîs hariç secde ettiler*”.⁶⁸

⁶⁰ A’raf, 7/12.

⁶¹ Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, C., VII, s. 171.

⁶² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 90 Z; Ebû Bekr Muhammed b. Sîrîn el-Basrî, Rüya tabiriyle tanınan hadis ve fıkıh âlimi, tâbiî. Ahmet Yücel, "İbn Sîrîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 358-359.

⁶³ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi’u’l-Beyân fi Te’vîli’l-Kur’an ve Târihu’l-Ümem ve’l-Mülûk* adlı eserleriyle tanınan müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakih. Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 314-318.

⁶⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 9 V.

⁶⁵ Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, C., II, s. 182; Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, C., VII, s. 171.

⁶⁶ Ebû Abdillâh İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî, Abdullah b. Abbas’ın mevlâsı, müfessir tâbiî. Tayyar Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXII, İstanbul, 2000, ss. 40-42.

⁶⁷ Bakara, 2/ 34.

⁶⁸ Bakara, 2/ 34; Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, C., III, s. 57

Müellif burada Allah'a ilk secde edenin kim olduğu konusunda: Meleklerden Âdem'e ilk secde edenin İsrâfil (a.s) olduğu,⁶⁹ o secde edince Allah Teâlâ Kur'an'ın hepsini onun alınına yazmak suretiyle ikramda bulunduğunu zikretmektedir. Bu konudaki bazı müfessirler: Secdeyi ilk yapan Cebrâil, sonra Mîkâil, sonra İsrâfil, sonra Azrâil ve yakın meleklerdir, bunlar secdelerinde yüz sene, başka bir rivayette beş yüz sene kaldılar. Onlar başlarını kaldırdıklarında, İblîs'in secdede onlara uymadığını ve secdeden kaçınmaktan da pişman olmayarak ayakta durduğunu gördüler, demişlerdir.

Müellif, âlimlerin İblîs hakkında ihtilafa düştüklerini, İbn Abbas (r.a) ve çoğu müfessirler, İblîs'in meleklerden bir melek olduğunu, fakat Hasan (r.a)⁷⁰ ise onun cinden⁷¹ olduğunu zikrederek bu konudaki başka görüşleri şöyle zikretmektedir: "Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]),⁷² İblîs'in, cennette çalışan ve cennet ehline takılar yapan meleklerden bir kavimden olduğunu,⁷³ Dahhâk (ö. 180/797)⁷⁴ ise, İblîs gözlere görünmediği için cin diye isimlendirilen, cehennem ateşinden yaratılan kendilerine

⁶⁹ Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdülmelik, *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye bi'l-Minahi'l-Muhammediyye*, Cilt: I-III, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, Kahire, Mısır, t.y; Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'nin Hz. Peygamber'in hayatı ve şahsiyetine dair eseri. Hüseyin Algül, "el-Mevâhibü'l-Ledünniyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, s. 421.; Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Cilt: I-XV, C., 1, Dâru'l-Fikr, 1407/1986, s. 49; Thk: Ali Şîrî, Dâru İhyâit-Türasî'l-Arabi, 1408/1988. Bkz: Abdülkerim Özeydin, "el-Bidâye ve'n-Nihâye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, ss. 131-132.

⁷⁰ Ebû Muhammed el-Hasen b. Ali b. Ebî Tâlib el-Kureşî el-Hâşimî (ö.49/669), Hz. Peygamber'in torunu, Hz. Fâtıma ile Hz. Ali'nin büyük oğlu. Ethem Ruhi Fığlalı, "Hasan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XVI, İstanbul, 1997, ss. 282-285.

⁷¹ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 104; Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed en-Nisâbüri (ö.468/1076), *el-Vasit fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Thk: Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd v. dğr, Cilt: I-IV, C., III, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 1415/1994, s. 152.

⁷² Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî, Hadis ve tefsir konusundaki rivayetleriyle bilinen tâbiî. Mehmet Efendioğlu, "Saîd b. Cübeyr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXV, İstanbul, 2008, ss. 552-554.

⁷³ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., 1, s. 104

⁷⁴ Müellif eserinde sadece Dahhâk ismini kullanmış, biz bu isimde birçok şahıs bulduk. Bunlar: Ebû Üneys (Ebû Abdirrahmân) Dahhâk b. Kays b. Hâlid el-Fihri el-Kureşî (ö.64/684) Sahâbî, Kays kabilesinin reisi ve Emevî kumandanı. Hakkı Dursun Yıldız, "Dahhâk b. Kays", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VIII, İstanbul, 1993, ss. 409-410, ikincisi, Ebû'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî (ö.105/723), Müfessir. Eroğlu, Muhammed, "Dahhâk b. Müzâhim", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VIII, İstanbul, 1993, ss. 410-411; Dahhâk b. Osmân b. Dahhâk b. Osmân el-Kureşî, Hadis râvisi ve tarihçi. Mustafa Fayda, "Dahhâk b. Osman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VIII, İstanbul, 1993, s. 411 ve Ebû Saîd ed-Dahhâk b. Süfyân b. Avf el-Âmirî (ö. 11/632 [?]), Kahramanlığı ile tanınan sahâbî. İsmail Lütfi Çakan, "Dahhâk b. Süfyân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VIII, İstanbul, 1993, ss. 411-412. Biz Tarihçi ve hadis râvisi olmasından dolayı Osmân b. Dahhâk'ın olması muhtemeldir diye düşünüyoruz.

cin denilen meleklerden bir kabileden olduğunu söylemektedir.”⁷⁵ Bu konu *Me‘âlimü’t-Tenzil*’de⁷⁶ de böyledir.

Müellif burada cinler hakkında geniş bilgiler vererek şunları zikretmektedir: Kur’an’da zikredilen cinler, cehennem alevinden yaratıldı. Onlar cân’ın çocuklarıdır.⁷⁷ Allah Teâlâ onu meleklerden çıkartınca ona bir zürriyet verdi ve o şeytanların babası oldu.⁷⁸ İblîs öldüğü zaman cinler arasında Müslüman ve kâfir olanlar, yaşayan ve ölenler vardı.⁷⁹ Bu konuda Vehb: “Cinlerden insanlar gibi doğanlar, yiyip içenler olduğu gibi rüzgâr konumunda olup doğmayan ve yiyip içmeyenler de vardır,” demektedir.⁸⁰

Cinnin üç sınıf olduğu da rivayet edildi: Birinci sınıf, köpekler, yılanlar ve haşaratlar sınıfı; ikincisi, uğultulu rüzgâr sınıfı; üçüncüsü ise insanoğlu gibi bir sınıf, bu sınıf için sevap ve günah vardır. Başka bir rivayette de kanatları olup havada uçan bir sınıfın olduğu da denilmiştir.⁸¹ Bu konuyla ilgili *Keşşâf*’ta⁸²: “Şayet cin için insanlar gibi sevap var mıdır? Dersen bu konuda ihtilaf vardır,” derim. Farklı bir rivayette de onlar için sevap yok ama ateşten kurtuluş vardır, görüşü nakledilmektedir. Ebû Hanîfe’nin (ö. 150/767)⁸³ görüşü de böyledir. Kıyamet gününde insanlar arasında hükmedildiği zaman, cin mü’min için toprağa dönün denir,⁸⁴ o anda kâfir, “*Keşke toprak olsaydım,*” der”.⁸⁵ Onların cennete girecekleri ve insanoğlunun nasıplendiği cennet lezzetlerinden nasıpleneceği de söylenmiştir.⁸⁶ Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720):⁸⁷ “Cinlerin mü’minlerinin, cennette değil, cennetin

⁷⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 9 Z; Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, C., III, s. 57.

⁷⁶ Ferrâ el-Begavî’nin Kur’ân-ı Kerîm tefsiri. Saffet Bakırcı, *“Meâlimü’t-Tenzil”, TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXVIII, Ankara, 2003, ss. 203-204.

⁷⁷ Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, C., III, s. 57.

⁷⁸ Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, C., I, s.104

⁷⁹ Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, C., III, s. 57.

⁸⁰ Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, C., III, s. 57.

⁸¹ Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, C., IV, s. 205.

⁸² Mu’tezile âlimlerinden Zemahşerî’nin ağırlıklı olarak dirâyet metoduyla yazdığı tefsiri. Ali Özek, “el-Keşşâf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXV, Ankara, 2002, ss. 329-330.

⁸³ Ebû Hanîfe Nu’mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö.150/767) Hanefî mezhebinin imamı, büyük müctehid. Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 131-138.

⁸⁴ Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed (ö.538/1144) *el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Gavâmizi’t-Tenzil*, Cilt: I-IV, C., IV, 3. Baskı, Dâru’l-Kütübi’l-Arabiyye, Beyrut, H.1407, s. 312.

⁸⁵ Nebe’, 78/ 40.

⁸⁶ Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, C., IV, s. 206.

⁸⁷ Ebû Hafs el-Melikü’l-Âdil el-Eşecc Ömer b. Abdilazîz b. Mervân b. Hakem el-Ümevî (ö.101/720) Emevî halifesi (717-720), İsmail Yiğit, “Ömer b. Abdülazîz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 53-55.

civarındaki rabas ve harib denen yerde olur”, demektedir.⁸⁸ Bu Begavî⁸⁹ tefsirinde de aynı şekildedir. Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713)⁹⁰ de bu konuda: Cinlerin arasında erkek ve dişiler halinde doğanlar ve ölenler vardır. Şeytanların ise doğan, ama ölmeyen aksine orada İblîs'in ebedi olarak kaldığı gibi dünyada ebedi olarak kalan erkek ve dişileri vardır, demektedir. Cinlerin ismi Şakk olan yarı insan şeklinde bir türü olduğu, onun yalnız olan yolcuya görüldüğü, onu helâk edebileceği de söylenmiştir.⁹¹ Bu, *Tervihu'l-Kulûb*⁹²den nakledilmiştir. Bazı Hekimler de şöyle demiştir: Bir secde 120 bin yıllık ibadete eşittir. Çünkü Allah Teâlâ İblîs'i yedinci yer katmanında yarattı. Orada Allah'a beş yüz yıl ibadet etti. Bundan dolayı Allah Teâlâ onu altıncı yer katmanına yükseltti. Orada Allah'a beş yüz yıl ibadet etti. Allah Teâlâ onu beşinci katmana yükseltti. Aynı şekilde beş yüz yıl Allah'a ibadet etti. Allah onu cennet bekçisi oluncaya kadar yerden yere, gökten göğe yükseltti ve onun bekçilerinden oldu. Allah Teâlâ Âdem (a.s.)'ı yaratınca İblîs'e ondan ibadetlerini ve amellerini kabul edinceye kadar bir defa secde etmesini emretti.⁹³ Fakat secde etmedi ve 120 yıl yaptığı ibadetleri boşa gitti.

İblîs'in adı Süryanice de Azazil, Arapça da Haris'dir. O dünya semasında Abid/ibadet eden, ikincisinde Raki'/Ruku eden, Üçüncüsünde Sacid/Secde eden, dördüncüsünde Haşi'/Mütevazı, beşincisinde Abid /itaatkâr, altıncısında Müctehid/Çalışkan, yedincisinde Zahid/derviş diye isimlendirilirdi. On iki bin meleğin başkanıydı. Emrinde yetmiş bin meleğin olduğu ve onun yeşil zümrütten iki kanadı olduğu söylenirdi. İsyân edince ismi ve cismi değiştirildi. Ters yüz edilerek, yüzü maymun şekline, vücudu domuz şekline dönüştürüldü. Hasan (r.a.)'dan rivayet edildi ki, İblîs Allah'a yaklaşıncaya kadar yedinci kat gökyüzünde yedi yüz yetmiş beş bin yıl ibadet etti. Kelâm ilminde âlim idi. Her gün arşın altında yetmiş bin meleği

⁸⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, C., XIX, s. 189.

⁸⁹ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, Muhaddis, müfessir ve Şâfiî fakihidir. Bkz: Mevlüt Güngör, "Begavî, Ferrâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., V İstanbul, 1992, ss. 340-341.

⁹⁰ Ebû Muhammed Saîd b. el-Müseyyeb (el-Müseyyib) b. Hazn el-Kureşî el-Mahzûmî, Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihinden biri. M. Yaşar Kandemir, "Saîd b. Müseyyeb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXV, İstanbul, 2008, ss. 563-564.

⁹¹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh eş-Şibli ed-Dımaşkî et-Trablusî (ö.769/1367), *Âkâmü'l-Mercân fî Ahkâmi'l-Cân*, Thk: İbrahim Muhammed el-Cemal, C., I, Mektebetü'l Kur'an, Kahire, Mısır, t.y, s. 39.

⁹² Müellif yazar ismi vermeden kitabın ismini nakletmiştir. Araştırmamızda bu isimde bir kitap bulamadık. Fakat İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Ruhu'l-Beyân* Cilt 19 da Abdurrahman el-Bistamî'nin *Tervihü'l-Kulûb* adlı eserinden bir nakil yapılmıştır, diye bir ifade vardır.

⁹³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 10 V.

eğitiyordu. Bin yıl Rıdvan'la⁹⁴ birlikte cennetin bekçisi oldu. Herbir günde cennetin kapısı üzerine yazılan: “Şüphesiz benim en yakınımda olan bir kulum vardı, ona bir iş emrederim ve o emrimi yerine getirmez, bundan dolayı onu ben kapımdan kovar ve onu lanetlerim ve bütün itaatlarını boşa çıkarırım”, sözünü okuyunca, İblîs: “Ya Rabbi bana onu lanetlemem için izin ver”, dedi. Bunun üzerine Allah ona izin verdi ve bu kula, kendi nefsi olduğunu bilmeden bin sene lanet etti.

Müellif İblîsle ilgili çok fazla görüşü ortaya koyarak, onun duası kabul olunan, yıllarca Allah'a ibadet eden, fakat Âdem (a.s)'a secde etmeyerek isyan eden, bundan dolayı da Allah'ın onu cennetten çıkardığı, lanet halkasını boynuna koyduğu, daha sonra da İblîs; “Ya Rabbi sen beni Âdem için cennetten çıkarttın,⁹⁵ ben senin iznin dışında bir şey yapamam, bana mühlet ver ve beni kıyamete kadar öldürme,”⁹⁶ dediği ve Allah Teâlâ da “*Sen süre verilenlerdensin*”⁹⁷ buyurduğunu anlatarak İblîs'in ölüm müddetinin iki sura üfleme arasında kırk yıl olduğu söylendiğini⁹⁸ zikretmektedir. Âdem (a.s)'ın “Ya Rabbi sen İblîs'i bana mûsâllat kıldın ben ancak seninle güç yetirebilirim” dediğini ve Allah Teâlâ da “Doğan her çocuğu da koruyan birini vekil kılarım” buyurduğunu, Âdem (a.s)'ın “Beni artır” dediğinde, Allah Teâlâ da “İyilik on kattır onu daha da artırırım, kötülük birdir onu da silerim”, buyurduğu şeklinde Âdem (a.s), İblîs ve Allah Teâlâ arasında geçen konuşmaları teferruatlı bir şekilde anlatmaktadır.⁹⁹

Peygamber (a.s)'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Hiçbir kimse yoktur ki eve yöneldiğinde şeytan onu takip etmesin. Eve girdiğinde ve bismillah dediğinde şeytan, bu evde bana giriş yok der, ona yemek ikram edildiğinde ve Allah'ın ismini söylediğinde şeytan burada bana yemek yok, der, ona içecek sunulduğunda ve Allah'ın adını söylediğinde şeytan burada bana içecek yok, der, yattığında ve

⁹⁴ Kur'ân-ı Kerîm'de “rıızâ” anlamında yer alan bir terim; cennetin muhafızı kabul edilen melek. M. Sait Özervarlı, "Melek", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, ss. 40-42.

⁹⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 10 Z.

⁹⁶ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, C., X, s. 3253; Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, C., VII, s. 109.

⁹⁷ A'râf, 7/15.

⁹⁸ Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil fî Meâni't-Tenzil*, C., XXXI, s. 56; Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., III, s. 58.

⁹⁹ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., III, s. 143; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil fî Meâni't-Tenzil*, C., III, s. 137, Şirbinî, *es-Sirâcü'l-Münîr*, C., II, s. 320; es-Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 41; Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, Thk: Yâsir b. İbrâhim ve Ganim b. Abbas Ganim, C., III, Dârul-Vatan, Riyad, Suûdiyye, 1418/1997, s. 260.

bismillah dediğinde şeytan burada bana yer yok, der,¹⁰⁰ girerken besmeleyi unuttuğu zaman eve onunla girer, yemek anında besmeleyi terk ederse onunla yer ve içer. Yani herşeyinde onunla beraber olur”. Müellif buna delil olarak Allah Teâlâ'nın şu ayetini zikretmektedir: “*Onların mal ve çocuklarına ortak ol*”¹⁰¹ Mallarına ortak olması onlarla yiyip içmesi, çocuklardaki ortaklığı ise her doğanın geri zekâlı, ahmak ve a'za özürlü olarak doğmasıdır. Bu şeytanın eseridir. Şeytan böyle bir yer ve kişi bulduğunda: "Ben, öyle bir ev, yiyecek, içecek ve bir eş buldum ki bu evden çıkmam" der. Müellif şeytanın bir eş buldum konusuyla ilgili Ca'fer b. Muhammed'den (ö. 301/913)¹⁰² bir rivayet ile bir adamın İbn Abbas'a dediği bir rivayeti de nakletmektedir. Ayrıca Katâde'den (ö. 117/735)¹⁰³, şeytanın insanoğlunun ürettiği gibi ürer görüşünü zikretmektedir.¹⁰⁴

Mücâhid, İblîs'in zürriyetinin dokuz olduğunu, bunların: Lakis, Lehhan, Heffaf, Mürreh, Zelenbur, Vesiyir, A'ver, Meşut ve Dasim olduğunu söyleyerek, bunların görevleri hakkında şu bilgileri vermektedir: Lakis ve Lehhan abdest, namaz ve ibadetlerde vesvese verir, Heffaf içki arkadaşıdır, içki sohbetini süsler ve lezzetlendirir, Mürreh, eğlence yeri, davul ve deflerin sahibidir ve ona Ebû'l Mürreh denir, Zelenbura, çarşıların arkadaşıdır,¹⁰⁵ boş sözü ve yalan yere yemini güzelleştirir, Vesir, musibetlerin sahibidir, yüzleri tırmalamayı, yüzü tokatlamayı, yaka yırtmayı güzel gösterir, A'ver, zinanın sahibidir, Meşut, haberlerin sahibidir, insanların ağızlarına aslı olmayan sözleri söyler, Dasime ise o evlerin sahibidir, adam eve girdiğinde Allah'ın adını anmaz ve selâm vermezse onunla birlikte girer, onunla birlikte yer, boşanma ve dövme oluncaya kadar aralarında tartışma meydana getirir.¹⁰⁶

Müellif burada İbn Abbas'tan naklettiği kıssaya tekrar döndüğünü söyleyerek, şunları zikretmektedir: Allah Teâlâ Âdem (a.s)'ı yaratınca ona, “Seni kim yarattı”, dedi, o da “Sen ya Rabbi”, dedi, Allah Teâlâ da “Benim için secde et”, buyurdu.

¹⁰⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 11 V.

¹⁰¹ İsrâ, 17/ 64.

¹⁰² Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasen el-Firyâbî, Muhaddis, fakih ve müfessir. Mehmet Ali Sönmez, "Firyâbî, Ca'fer b. Muhammed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XIII, İstanbul, 1996, ss. 145-146.

¹⁰³ Ebû'l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî, Müfessir tâbiî. Abdulhamit Birişik, "Katâde b. Diâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXV, Ankara, 2002, ss. 22-23.

¹⁰⁴ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., III, s. 198.

¹⁰⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 11 Z.

¹⁰⁶ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., III, s. 58.

Bunun üzerine Âdem (a.s) Allah'a secde etti. Sonra “Ey Âdem! Ben senden söz alacağım”, buyurdu. O da “Evet”, dedi. Bunun üzerine cennetten, beyazı kar gibi, ışığı güneş gibi olan cennet yakutlarından Hacerülesved’i çıkarttı. “Elini ona sür”, buyurdu. Elini sürdü sonra onun sulbünden zürriyetini çıkarttı. O nesilden Muhammed (a.s) ile başladı. “Ey Muhammed seni kim yarattı?” buyurdu, o da “Sen yarattın ya Rabbi”, dedi, “Benim için secde et”, buyurdu, O da Allah'a secde etti. “Ey Muhammed senden bir söz (misak) alacağım”, buyurdu, o da “Evet”, dedi, “Elini Hâcerülesved’e sür”, dedi. Müellif bu konuyu aynı şekilde, Allah Teâlâ'nın nebiler ve resuller topluluğuna ve zürriyetinin diğerlerine, kendisine secde ediniz dediğini, kâfirler ve münafıklar hariç Allah'a secde ettiklerini anlatmaktadır. Sonra da Âdem (a.s)'a zürriyetini gösterdiğini, onların yüzlerine baktığında, onları, beyaz, kırmızı, siyah, sarı, topal, kör, zengin ve fakir gördüğünü, Peygamberlere baktığında, onları kandiller gibi, âlimlere baktığında yıldızlar gibi, Ashâbü'l-Yemîn'e¹⁰⁷ baktığında yumurta beyazı gibi, Ashâbü'ş-Şimâl'e¹⁰⁸ baktığında simsiyah parlamadığını gördü.¹⁰⁹ Sonra da Allah Teâlâ, “Ey Âdem! Gökyüzünü, yeryüzünü, cenneti, cehennemi yarattım onlara seni ehil kıldım, onlardan arzu ettiklerinizi benden isteyin,” buyurdu. Bunun üzerine onlardan her biri mal ve arazi temenni etti. Onlardan zahitler ve fakirler, “Ey Rabbimiz biz sadece senin hoşnutluğunu, rızanı ve sana yakın olmayı istiyoruz”, dediler. Denildi ki onun sulbünden zürriyeti çıkınca Allah Teâlâ onlara, benim için “*secde ediniz*”, buyurdu. Onlardan bir grup secde etti, diğer bir grup karşı çıktılar.

Müellif Mukâtil ve diğer tefsir ehlinin bu konudaki görüşlerini de açıklayarak, Allah Teâlâ, Âdem (a.s)'ı sırtının sağ yüzeyini sıvazlayıp ondan beyaz bir nesil çıkardığını, sonra sırtının sol yüzeyini sıvazlayıp ondan siyah bir nesil

¹⁰⁷ Amel defteri sağ taraflarından verilenler, cennetlikler anlamında bir Kur'an terimi. Arif AYTEKİN, "Ashâbü'l-Yemîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, s. 472.

¹⁰⁸ Amel defterleri sol taraflarından verilenler, cehennemlikler anlamında bir Kur'an terimi. Arif AYTEKİN, "Ashâbü'ş-Şimâl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, s. 470.

¹⁰⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 12 V.

çıkardığını, sonra da Âdem (a.s)'a "Ey Âdem! Bunlar senin zürriyetindir"¹¹⁰ dediğini anlatarak geniş bilgiler vermektedir.¹¹¹

Başka bir rivayette de Allah Teâlâ'nın onlara toplu olarak şöyle dediği rivayet edilmiştir. "Biliniz ki benden başka ilah yoktur. Ben sizin rabbinizim. Benim dışımda sizin Rabbiniz yoktur. Bana hiçbir şeyi ortak koşmayın. Şüphesiz ki ben bana şirk koşan ve bana inanmayanlardan intikam alacağım, size ahdimi ve misakımı hatırlatan peygamberler göndereceğim ve size bir kitap indireceğim." Bunun üzerine hepsi konuşarak şöyle dediler; "Şehadet ettik ki sen bizim Rabbimiz ve ilahımızsın, senden başka bizim için herhangi bir Rabbimiz yoktur". Böylece onların sözlerini aldı. Sonra onların ecellerini, rızıklarını ve musibetlerini yazdı.¹¹²

Yine başka bir rivayette: Âdem (a.s)'ın zürriyeti sulbünden çıkınca, Âdem (a.s) onlara bakarak "Bunlar nedir ya Rabbi?" dedi, Allah Teâlâ da "Bu senin zürriyetin ey Âdem! Ben onları biri babalarının sulbünde, ikincisi analarının rahminde ve üçüncüsü de yeryüzünde olmak üzere üç sınıf halinde yapacağım," buyurdu.

Rivayet edildi ki Allah Teâlâ Âdem'in zürriyetini sulbünden çıkartınca Muhammed (a.s)'ın dünyadaki sureti gibi bir suretine bakmalarını emretti. Sonra bu resmi içinden dışı görünen kırmızı akikten bir kandilin içine namazda dikilir şekilde arşın altına koydu.¹¹³ Ona baktıklarında onlardan her kim başını görürse, insanlar arasında halife veya sultan, alnını görürse adil bir emir, gözlerini görürse Allah'ın kelamının hafızı, kulaklarını görürse dinleyici, kaşlarını görürse nakışçı, burnunu görürse hekim, doktor ve attar, dudaklarını görürse vezir, ağzını görürse oruçlu, yanaklarını görürse güzel yüzlü, dişlerini görürse zarif ve sözü tatlı, dilini görürse insanlar arasında elçi, boğazını görürse vaiz, mürşit ve müezzin, sakalını görürse

¹¹⁰ Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, C., II, s. 425; Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., II, s. 246; Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî (ö.606/1210), *Mefâtihu'l-Gayb*, C., XV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Baskı, Beyrut, H.1420, s. 398; Bkz: Yusuf Şevki Yavuz, "Fahredden er-Râzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XII, İstanbul, 1995, ss. 89-95.

¹¹¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 12 Z; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, C., VII, s. 316; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn Alî b. Âdil en-Nu'mânî ed-Dımaşkî, *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, Thk: Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz, C., IX, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998, s. 378; Bkz: Ahmet Özel, "İbn Âdil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., Ek-1, İstanbul, 2016, ss. 583-585.

¹¹² Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., II, s. 246; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzil*, C., VII, s. 316.

¹¹³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 13 V.

Allah yolunda mücâhid, boynunu görürse tacir, pazularını görürse mızrak ve kılıç ustası, sağ pazusunu görürse hacamatçı, sol pazusunu görürse cahil, sağ avucunu görürse sarraf ve tasarımcı olur, sol avucunu görürse tahıl ölçücü, iki elini görürse cömert ve zeki, sağ omzunu görürse cimri, sol omzunu görürse boyacı, sağ elinin parmaklarının üstünü görürse terzi, sol elinin parmaklarının üzerini görürse demirci, göğsünü görürse âlim, zâkir ve müctehid, sırtını görürse mütevazı, dinin emirlerine itaatkâr, iki yanını görürse akıncı, karnını görürse kanaatkâr ve zahid, dizlerini görürse ruku ve secde eden, ayaklarını görürse avcı, gölgesini görürse şarkıcı ve tanburcu, hiçbir şey görmezse, Yahûdi, Nasranî, kâfir ve Mecusi, bakmayan Firavun, Nemrud ve diğerleri gibi ilahlık iddiacısı olur,¹¹⁴ denildi.

Müellif burada mü'min ve kâfir hakkında bilgiler vererek taat ve imanın mü'mine, günah ve küfrün kâfire döndürüldüğünü anlatmakta ve bunu yanında bir misk bulunduğu halde yolda giderken gaspcıdan korkan, bundan dolayı da misk kokusu yayılmaması için, kötü kokuyla beraber onu karıştıran tacire benzetmektedir.¹¹⁵ Vatanına ulaştığında yaygıyı yayar ve onun üzerine kokuları bırakır, rüzgâr ona estiği zaman, misk kokusu miske, kötü koku kötü kokuya döner. Müellif buna kıyasla, asıl olan her şey, aslına döner, geçici olan herşey bozulur ve kıyamet günü olduğunda da Allah hikmet yaygısını yayar, onun üzerine kulların fiillerini döker, üzerine yardım rüzgârı estiği zaman ihanetin çirkinliği yıkılır, geçici olan her şey yok olur, gerçek olan her şey de kalır, kâfir'in hayratı mü'minin defterine, mü'minin günahları kâfirin defterine döner, demektir.

Müellif başka bir rivayette: Âdem (a.s)'ın arşa baktığını Muhammed (a.s)'ın ismini üzerinde yazılı olarak gördüğünü ve O'nu arzuladığını, fakat Allah Teâlâ'nın, onun ahir zamanda çıkacağını fakat onun nurunu göstereyim dediğini, Allah'ın emriyle nur onun alnından parmaklarına oradan da işaret parmağına geçtiğini, bunun üzerine Âdem (a.s) "Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun resulüdür," diyerek işaret parmağını kaldırdığını, bundan dolayı da şehadet anında işaret parmağını kaldırmanın sünnet olduğunu, zikretmektedir.

Bazı âlimlerin görüşlerini de burada şu şekilde zikretmektedir: Allah Teâlâ Âdem (a.s)'ı cennete koyunca ona devlet tacı, cömertlik elbisesi ve Muhammed

¹¹⁴ Eş'arî, *Şeceretü'l-Yakîn*, s. 5-7.

¹¹⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 13 Z.

(a.s)'ın nurunu verdi. Cennet onun nuruyla aydınlandı. Hatta Âdem (a.s) bu ışığın bereketiyle cenneti baştan sona gördü. Bundan hoşlandı. Bu nur bedeninde kalmadı, Allah'ın kudretiyle alnından sağ omzuna, omzundan işaret parmağının ucuna gitti. İşaret parmağının ucuna ulaşınca, Âdem (a.s) işaret parmağını kaldırdı ve bu nuru gördü. Bakınca onda Muhammed (a.s)'ın nurunun bereketiyle, mülkün, arşın ve bütün yaratıkların ruhlarının bekçilerini gördü. Bu, Allah'ın birliğine inanan çocukları için bir kaynak oldu. Bu nedenle sebbabe¹¹⁶ diye isimlendirildi. Çünkü o bu nuru görmeye sebeptir. Sonra Cebrâil (a.s) beraberinde Süleyman¹¹⁷ (a.s)'ın yüzüğü olduğu halde geldi. O yüzük parlak bir yıldız gibi, kokusu ise misk kokusu gibiydi, onun aslı kırmızı altından, yüzük taşı kırmızı yakuttandı ve üzerinde üç satır vardı. Üç satırın birincisinde, “Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla”, ikincisinde “Allah'tan başka ilah yoktur”, üçüncüsünde “Muhammed Allah'ın resulüdür”, yazılıydı ve onu Âdem (a.s)'a verdi. Âdem (a.s) başparmağına takmak isteyince, O'na serçe parmağına takmasını çünkü onun zayıf ve küçük olduğunu söyledi. Âdem (a.s) da “Ya Rabbi başparmağına uygun olanı nasıl serçe parmağına koyarım” deyince, ona, “Ey Âdem! Başparmak habibin nurunu buldu, o ona yeter, serçe parmak ise zayıftır, şüphesiz ben zayıflara karşı merhametliyim,” buyurdu.¹¹⁸

Müellif burada Havva validemizin yaratılışını şöyle anlatmaktadır: Râvinin naklettiğine göre, Allah Teâlâ Âdem (a.s)'ı cennete yerleştirdiğinde orada kendisiyle ünsiyet peyda edecek kendi cinsinden bir kimseyi görmeden yürüyordu. Bundan dolayı yalnızlık hissetti ve kendi cinsini özledi. Otururken uyku hali ona ağır bastı. Allah Teâlâ da Cebrâil'e Âdem (a.s) uyuklar bir halde otururken, onun sol tarafından kendisine “kusayra” denen bir kaburga kemiği çıkarmayı emretti.¹¹⁹ Allah Teâlâ bundan Havva'yı yarattı sonra ona cennet elbiselerinden giydirip, çeşitli süslerle süsledi, onu Âdem (a.s)'ın yanına oturttu. Bunun üzerine melekler onun bilgisini sınavarak “Ey Âdem! Bu ne?” dediler. “Bir kadın”, dedi. “Onun ismi ne?” dediler. “Havva”, dedi. “Niçin Havva diye isimlendirdin?” dediler. “Çünkü o canlıdan yaratıldı”,¹²⁰ dedi. “Niçin onu yarattı?” dediler. “Onunla oturmam, onun da benimle oturması için”, dedi. Müellif burada Cebrâil (a.s)'ın onu alırken, Âdem (a.s)'ın acı

¹¹⁶ Şehadet parmağı. Mevlüt Sarı, *el-Mevârid*, Bahar Yayınları, İstanbul, 1980, s. 728.

¹¹⁷ Hz. Dâvûd'un oğlu, İsrâiloğulları'na gönderilen hükümdar-peygamber. Ömer Faruk Harman, "Süleyman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXVIII, İstanbul, 2010, ss. 56-60.

¹¹⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 14 V.

¹¹⁹ Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, C., I, s. 393.

¹²⁰ Diyârbekrî, *Târihu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, C., I, s. 47.

duymadığını, şayet bundan acı duysaydı erkeğin kadına asla yönelmeyeceğini söylemektedir.

*Arâ 'is'ten*¹²¹ nakledildiğine göre İbn Abbas (r.a): Canlıdan yaratıldığı için Havva dendi,¹²² demektedir. Başka bir görüşte de dudaklarında kırmızılık olduğu için Havva diye isimlendirildi, denilmektedir.¹²³ Havva gökyüzünde ve yeryüzündekilerin en güzeli oldu ve Âdem (a.s) Havva'ya âşık oldu. Âdem (a.s) uykusunda onu kendi suretinde ve sıfatında görmüştü. Uyanınca onu uykuda gördüğü gibi buldu. Sonra Allah Teâlâ ona cennet hullelerinden yetmiş hulle/elbise giydirdi ve cennet tacıyla ona yöneldi, altından bir kürsüye onu oturttu. Âdem ona “Sen kimsin ve kimin içinsin?” diye seslendi. O da “Ben Havva'yım. Allah beni senin için yarattı”, dedi. Âdem (a.s) da “Bana gel”, dediğinde Havva “Aksine sen bana gel,” dedi. Âdem kalktı ve ona gitti. Erkeğin kadına gitmesi bu yüzdendir. Ona yaklaşınca elini ona uzatmak istedi. “Ey Âdem! Kendini engelle, Havva ile senin sohbetin ancak nikâh ve mehirle olur” diye bir ses duydu. Sonra Allah Teâlâ cennet sakinlerine Havva'yı süslemelerini ve güzelleştirmelerini ona serpmeye sofralar ve tabaklar getirmelerini emretti. Sonra gökyüzündeki meleklerle Tûbâ¹²⁴ ağacının altında toplanmalarını emretti.¹²⁵ Sonra Allah Teâlâ, kendini, onun nefsiyle överek, meleklerine ve gökyüzünün sakinlerine "Şüphesiz ben Âdem'i yarattıklarımın en güzeli olan kulum Havva ile evlendirdim" buyurarak Havva'yı Âdem (a.s) ile evlendirdi. Sonra Gılman¹²⁶ ve melekler inci ve yakutlar saçarak Havva'yı Âdem'e teslim ettiler. Havva ondan mihir istedi. Âdem (a.s): "Ey Allah'ım; altın, gümüş ve cevher olarak hangi şeyi vereyim", dedi. Allah Teâlâ, “Hayır”, dedi. "Ey Allah'ım namaz mı kılalım yoksa oruç mu tutalım yoksa seni tesbih mi edeyim" dedi. “Hayır” buyurdu. Âdem (a.s) "Ey Allah'ım ne yapayım" dedi. Allah Teâlâ "Havva'nın çeyizi Muhammad (a.s)

¹²¹ Müellif sadece 'Arâ 'is ismini kullanmış, bu isimle başlayan, Rûzbiḥân-ı Baklî'nin (ö.606/1209) Arapça işârî tefsiri, *Arâ 'isü'l-Beyân*. M. Nazif Şahinoğlu, "Arâ'isü'l-Beyân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, s. 265 ve Ebû İshak Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî'nin, *Arâ 'isü'l-Mecâlis* peygamberler tarihine dair Arapça eseri vardır. Günay Tümer, "Arâ'isü'l-Mecâlis", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, ss. 265-266. Biz peygamberler tarihi ile ilgili olduğu için *Arâ 'isü'l-Mecâlis* olabileceği kanaatındayız.

¹²² Sa'lebî, *Arâ 'isü'l-Mecâlis*, s. 28.

¹²³ Semerkandî, Ebû'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Tefsîrü's-Semerkandî/Bahrü'l-Ulûm*, C., 1, Dâru'l-Küttübü'l-İlmiyye, 1413/1993, s. 44.

¹²⁴ Cennetteki bir ağaçla ilişkilendirilen Kur'an terimi. Ali Erbaş, "Tûbâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLI, İstanbul, 2012, ss. 317-319.

¹²⁵ Ahterî, *Târiḥ-i Ahterî*, vr. 14 Z.

¹²⁶ Cennet ehlinin hizmetiyle görevlendirilen gençler anlamında bir Kur'an terimi. Yusuf Şevki Yavuz, "Gılman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XIV, İstanbul, 1996, s. 50.

üzerine on üç kere salâtü selâm getirmendir" buyurdu. Âlimler onların yaratılışlarının cennette mi yoksa dışarıda mı olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Cennette yaratıldılar dendiği gibi, Âdem (a.s)'ın cennetin dışında ve Havva'nın cennette yaratıldığını söyleyenler de olmuştur. Müellif doğru olanın ikincisi olduğunu, Havva'nın cennette yaratılmasından dolayı, erkeğin kadından usanmadığını söylemiştir.

Bir rivayette: Cebrâil (a.s)'ın Âdem (a.s)'ın yanına cennet azığından üç azıkla geldiğini bunları Âdem (a.s)'ın önüne koyarak ikisinin Âdem (a.s)'a, birinin de Havva'ya ait olduğunu anlattığı söylenmektedir. Müellif burada bu rivayetten dolayı ve mirasın, erkeğe “*iki kadın payı kadar*”¹²⁷ ayetini de delil getirerek erkeğe iki, kadına bir hisse olur,¹²⁸ demektedir. Ayrıca Âdem (a.s)'ın topraktan yaratılması sebebiyle, erkeklerin güzellik ve şıklığının günler ve yılların geçmesiyle birlikte daha da arttığını, çünkü onların topraktan yaratıldığını, toprak ve çamurunda her (geçen) gün güzelliğinin arttığını, kadınların ise günlerin geçmesiyle çirkinleştiğini, çünkü onların kemikten yaratıldıklarını, kemiklerin ise günlerin geçmesiyle bozulduğunu¹²⁹ söylemektedir.

Müellif güzellik, Allah Teâlâ'nın âlemi yaratması ve burada yarattıklarının hepsinin insanda da var olması konusunda başka bir rivayette de şunu zikretmiştir: Allah Teâlâ güzelliği yedi kısım üzerine yaratmıştır. Bunlar; letafet, güzellik, ışıltı, nur, karanlık, yumuşaklık ve incelik. Allah Teâlâ âlemi yarattığında bu özellikleri eşyaların üzerine dağıttı. Letafeti, cennet, güzelliği cennet hurileri, ışıltıyı güneş, nuru ay, karanlığı gece, yumuşaklığı su, inceliği de hava için kılmış, gökyüzü ve yeryüzünü bu özelliklerle süslemiş, Âdem (a.s)'ı ve Havva'yı yarattığında da o ikisini, bu kısımların hepsiyle süslemiştir. -Bu rivayette, gökyüzü ve yeryüzününün yaratılması küçük âlem, Âdem ve Havva'nın yaratılması ise, büyük âlem diye isimlendirmiştir.- Letafeti ruhu, güzelliği yanağı, ışıltıyı yüzü, nuru gözü, karanlığı saçları, yumuşaklığı kalbi, inceliği sırrı için kılmıştır.¹³⁰ Âdemoğlunun kendisinde bütün eşyalara dağıtılan özellikler toplandığı için o, her şeyden daha güzeldir. Gökyüzünün yüksekliği varsa, Âdem'in de boyu var, gökyüzünün güneş ve ayı varsa, onun da iki gözü var, onun yıldızları varsa, onun da dişleri var, onun dönüşü varsa

¹²⁷ Nisa, 4/11.

¹²⁸ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ 'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 38.

¹²⁹ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ 'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 28.

¹³⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 15 V.

onun da yürüyüşü var, onun damlası varsa, onun da gözyaşı var, onun gök gürlmesi varsa, onun da sözü var, onun şimşegi varsa, onun da gülüşü var, yeryüzünün depremi varsa, onun da hareketi var, onun bir kararlılığı/sağlamlığı varsa, onun da sakinliği ve ağırbaşlılığı var, onda nehirler varsa, insanın da damarları var, onun bitki ve ağaçları varsa, onun da saçları vardır.

Âdemoğlunun yüzü, güneşin doğduğu yer, sırtı gün batımı, sağı güney, solu kuzey, nefsi rüzgâr, uykusu ölüm, uyanıklığı hayat, çocukluk günleri ilkbahar, gençliği yaz, orta yaşlılığı sonbahar, ihtiyarlığı kış gibidir. Yeryüzü nasıl kuru ve soğuksa, hava nemli ve sıcaksa, su ıslak ve soğuksa, ateş kuru ve sıcaksa, insanoğlu da böylece ateş gibi sarı, sıcak ve kuru, yeryüzü gibi siyah, soğuk ve kuru, hava gibi kan/hayat sıcak ve ıslak, su gibi balgam, soğuk ve ıslak olmuştur.

Burada da yörüngelerin ve yıldızların/burçların oluşumunu insanın oluşumu gibi olduğunu söyleyerek, felek/yörünge nasıl yedi kısım ise, insanın organlarının da yedi olduğu, felek nasıl on iki burca bölünmüş ise, vücutta da aynı şekilde on iki delik olduğu, bunların; İki göz, iki kulak, iki burun deliği, iki meme, iki defî hacet yolu, göbek ve ağız olduğunu söylemektedir. Burçlarla ilgili de altı burcun güneyle, altı burcun da kuzeyle ilgili olduğunu, aynı şekilde insanoğlunun altı delik sağ tarafta, altı delik de sol tarafta olduğunu bildirerek, bunun Allah Teâlâ'nın takdiri olduğunu ifade etmektedir. Yörüngede Satürn, Mars, Jüpiter, Venüs, Güneş, Merkür ve Ay olmak üzere altı yıldız bulunduğu, buna karşılık vücutta da işitme, görme, tatma, koklama konuşma, düşünme, dokunma gibi yedi duyu organı olduğu ifade edilmektedir. Felek de baş ve kuyruk olmak üzere, gizli özelliğe iki düğüm olduğunu, fakat bunların tesirlerinin açık olduğunu, buna karşılık vücutta da iyi ve kötü karakterin bulunduğunu, bunların da tesirleri açık olduğunu bildirmektedir. İnsanoğlunun hareketlerini, yıldızların hareketlerine, doğumunu, yıldızın doğumuna, ölümünü de yıldızın batışına benzetmektedir.¹³¹

Müellif burada tekrar hikâyeye dönerek şunları zikretmektedir: Âdem (a.s) Cennette Havva ile arkadaşlık kurunca orada ondan daha güzelini görmedi. Allah Cebrâil'e o ikisini cennette gezdirmelerini emretti. Bunun üzerine Cebrâil onları gezdirdi. Altın ve gümüşten bir saraya geldiler, bu sarayda kırmızı yakuttan bir yatak, yatağın üzerinde nurdan bir kubbe, kubbede başının üzerinde nurdan bir taç

¹³¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 15 Z.

olan resim, iki kulağında inciden iki küpe, boynunda nurdan bir gerdanlık vardı. Âdem (a.s) buna şaşırды ve Havva'nın güzelliğini unutarak, “Ya Rabbi bu resim nedir?” diye sorduğunda Allah Teâlâ, “Bu, Fâtımatü'z-Zehrâ'nın resmi, taç, babası Muhammed (a.s), gerdanlık, kocası Ali b. Ebû Tâlib (ö. 40/661)¹³², iki küpe Hasan ve Hüseyin (r.a)'dır,” buyurdu. Âdem (a.s) başının üstüne baktığında kubbede beş kapı, üzerinde; “Ben Mahmud'um, bu Muhammed, ben yaratanım, bu Fâtıma, ben ihsan edenim, bu Hasan, ihsan benden, bu Hüseyin” yazılı nurdan beş ismin yazılmış olduğunu gördü.

Sonra Şeceretü'l-Yakîn'e döndü, Âdem (a.s) ona yaklaştığında onun üzerinde beyaz inciden bir kandil gördü. Orada Allah'ı tesbih eden, yücelten ona dua eden bir şahıs vardı. Onun nuru gökleri ve yeri kuşattı. Âdem (a.s) bunun durumuna şaşırды ve “Ya Cebrâil bu kimdir?” dedi. “Bu oğlun Muhammed (a.s)'dır, o olmasaydı Allah, seni, gökleri ve yeri yaratmazdı,” dedi. Âdem: “Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed (a.s) Allah'ın resulüdür,” dedi. Sonra önüne baktı nurlu bir şahıs gördü. Aynı şekilde sağında, solunda, arkasında nurlu birer şahıs gördü, “Bunlar kim? Ya Cebrâil,” dediğinde, Muhammed (a.s)'ın arkadaşları, Hz. Ebû Bekir. Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olduğunu söyledi. Bunun üzerine, “Allah bunların hepsinden razı olsun,” dedi. Bundan dolayı da Allah resulünün arkadaşları zikrettikten sonra hayır duada bulunmak bize sünnet oldu. Sonra ateşe/cehenneme geldiler. Orada çeşitli şekillerde azap gören bir kavim gördü. “Ya Cebrâil bunlar kimdir?” dedi. Taşkınlık yapan, Muhammed'e şirk koşan, onun arkadaşlarına söven bu (kişiler) zındıklar ve Râfizîler'dir,”¹³³ dedi. Sonra Âdem cennete döndü, orada Allah'ın dilediği kadar kaldı.

Müellif bu bölümde Hacerülesved'in başlangıçta bir melek olduğu ile ilgili bir rivayette; Allah'ın Âdem'i yaratıp ve onu cennete yerleştirdikten sonra yasaklanan ağaç dışında her şeyi ona mübah kıldığını zikrederek, Âdem'e yasak olan ağacın buğday ağacı olduğunu, yapraklarının renkli hüllelerden, dallarının altından, meyvelerinin tereyağından daha yumuşak, baldan daha tatlı, kardan daha beyaz

¹³² Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî Tâlib el-Kureşî el-Hâşimî (ö.40/661) İlk müslümanlardan, Hz. Peygamber'in damadı ve Hulefâ-yi Râşidîn'in dördüncüsü (656-661). Ethem Ruhi Fığlalı, "Ali", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1995, ss. 371-374.

¹³³ Başlangıçta Zeyd b. Ali'den ayrılan ilk İmâmîler'e, daha sonra bütün Şîî fırkaları ile Şîî unsurları taşıyan bazı bâtınî gruplarına verilen isim. Mustafa Öz, "Râfizîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 396-397.

olduğunu söyleyerek, Allah Teâlâ'nın Âdem'e bu ağaca yaklaşmamasını ve ondan yememesini şart koştuğunu, o zaman melek olan Hacerülesved'i ona şahit kıldığını, Âdem (a.s) ağaçtan her yemek istediğinde ona engel olduğunu söylemektedir. Ayrıca Hacerülesved'in bir melek iken taş olması konusunda da Allah Teâlâ Âdem (a.s)'ın yasaklı olan ağaçtan yemesini takdir edince, meleğin oradan kaybolduğunu ve ondan yediğini, melek dönünce, onu Rabbine olan sözünü bozduğunu gördüğünü, Allah'ın bu meleğe heybetle baktığında Ebûkubey's¹³⁴ dağına bırakılan bir cevher olduğu bilgisini vermektedir. Burada bu ağaç konusunda âlimlerin ihtilaf ettiğini, İbn Abbas ve Mukâtil'in o ağacın sümbül, İbn Mes'ûd'un (ö.32/652-53)¹³⁵ üzüm ağacı, İbn Cerih'in incir ağacı, Ali (r.a)'ın Kâfur ağacı dediklerini zikretmektedir.¹³⁶

Müellif burada şeytanın o ikisini cennetten çıkardığını şöyle anlatmaktadır: İblîs Âdem (a.s)'ı nimetler içinde görünce kıskandı. Onu oradan çıkarmak için hile yaptı. Cennet kapısının önüne gelerek durdu. Âdem (a.s)'a ulaşmak için cennetten çıkacak birinin çıkışını bekleyerek orada üç yüz sene ibadet etti. Allah hiçbir yaratığın çıkmasına izin vermedi. Bu durumdayken cennet kuşlarının efendisi tavus kuşu çıkageldi. İblîs onu görünce ona, "Ey değerli yaratık! Sen kimsin? İsmi ne? Allah'ın yarattıklarından senden daha güzelini görmedim," dedi. O da "Ben cennet kuşlarından bir kuşum, ismim tavus, sen kimsin? Neden ağlıyorsun?" dedi. "Ben büyük meleklerden bir meleğim, senin güzelliğinin ve mükemmel yaratılışının yok olacağına üzülmeye ağlıyorum," dedi.¹³⁷ Ona, "Bende olan şeyler, benden geçip gidecek mi?" deyince o da "Evet, çünkü sen fanisin ve öleceksin, ebedilik ağacından yiyenler hariç her mahlûk ölecek, sadece onlar ebedidir," dedi. Tavus, "Bu ağaç nerede?" dedi. İblîs, "Cennette," dedi. İblîs, "Eğer beni içeri alırsan seni ona götürürüm," dedi. "Tavus, "Seni cennete nasıl sokayım, benim buna imkânım yok, O Rıdvan'ın yetkisindedir, kimse onun izni olmadan cennete giremez ve oradan çıkamaz, fakat ben seni Allah'ın yaratıklarından birine göndereyim, seni oraya soksun, eğer buna gücü yeten biri varsa ondan başkası değildir, o, Allah'ın halifesi Âdem'in hizmetçisidir," dedi. İblis, "O kim?" diye sorduğunda, "Yılan," dedi. İblîs

¹³⁴ Kâbe'nin yaklaşık 100 m. doğusunda bulunan küçük bir dağ. Abdullah A. Boks, "Ebûkubey's", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 280-281.

¹³⁵ Müellif bazen İbn-i Mes'ûd bazen de Abdullah b. Mes'ûd olarak bahsetmektedir. Ebû Abdırrahmân Abdullah b. Mes'ûd b. Gâfil b. Habîb el-Hüzelî (ö.32/652-53) İlk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşereden biri, Kûfe tefsir ve fıkıh mekteplerinin kurucusu. İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss. 114-117.

¹³⁶ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., 2, s. 36-38.

¹³⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 16 Z.

ona, “Hemen git, belki o bunu yapabilir,” dedi. Tavus hemen yılanı gitti ve ona İblîs'in yerini ve ondan duyduklarını haber verdi ve “Bize ebedilik ağacını göstermesi için onu cennete koyabilir misin?” dedi. Yılan hemen ona doğru hızlandı, ona gelince İblîs tavusa söylediklerini ona da söyledi. Yılan, “Ben seni nasıl içeri sokacağım? Rıdvan seni görürse oraya giremezsin,” dedi. İblîs, ona, rüzgâra dönüşürüm, beni köpek dişlerinin arasına koyabilir misin? Deyince, evet, dedi, derhal İblîs rüzgâra dönüştü ve yılanın ağzına girerek yılanı onu cennete koydu.¹³⁸ İblîs cennete girince, o ikisine Allah'ın Âdem'e yasakladığı ağacı gösterdi.¹³⁹

Müellif bu kısımda daha önce anlatılanlara benzer diğer bazı rivayetleri de burada zikretmektedir. Cennetten Âdem ve Havva'nın İblîs'in kandırmasıyla nasıl yasaklanan ağaçtan yediklerini, yedikten sonraki durumlarını da şöyle anlatmaktadır: İblîs Cennete girince Âdem ile Havva'nın önünde durdu; onlar onu tanımıyordu.¹⁴⁰ İblîs hemen ağladı, inim inim inledi. Onun bu durumu, Âdem ve Havva'yı üzdü. Onlar, “Seni ağlatan nedir?” dediklerinde, o da “Size ağlıyorum, öleceksiniz ve ayrılacaksınız,” dedi. Bu durum onları etkiledi ve kederlendiler. İblîs o ikisinin yanından ayrılıp, tekrar geri gelerek,¹⁴¹ “Ey Âdem! Sana sonsuzluk ağacının ve son bir hükümranlığın yolunu göstereyim mi?”¹⁴² deyince, “Evet,” dedi. İblîs “O zaman bu ağaçtan ye,” dedi. Âdem de “Rabbim bana onu yasakladı,” dedi. İblîs ona “Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedi yaşayanlardan olursunuz diye yasakladı,¹⁴³ bu sonsuzluk ağacı, kim ondan yerse, cennette ebedi olarak kalır, hanginiz arkadaşından önce yerse o arkadaşına hâkim olur,” dedi. Âdem onu kabul etmekten yüz çevirdi.¹⁴⁴ İblîs onlara, “Ben gerçekten sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim”¹⁴⁵ diye de yemin edince, hiç kimsenin yalan yere Allah'a yemin edeceğini düşünmediler ve aldandılar. Havva ağaçtan yeme konusunda acele ederek,¹⁴⁶ ondan beş tane aldı, iki tanesini yedi, kalanlarını Âdem'in yemesi için ona verdi.¹⁴⁷ Bu konuda denir ki Havva, Âdem'e bu ağaçtan yemek için gel dediğinde,

¹³⁸ Semerkandî, *Bahrü'l-Ulûm*, C., 1, s. 44.

¹³⁹ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 29-30.

¹⁴⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 17 V.

¹⁴¹ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 30; Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 102, C., V, s. 104.

¹⁴² Tâhâ, 20/120.

¹⁴³ A'raf, 7/20.

¹⁴⁴ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 102, C., V, s. 104.

¹⁴⁵ Araf, 7/21.

¹⁴⁶ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 31.

¹⁴⁷ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s.102, C., V, s.104

Âdem Rabbimiz bu ağaçtan yemeyi yasakladı,” dedi. Bunun üzerine Havva, Âdem (a.s)’ın elini tuttu ve onu ağaca getirdi, Âdem (a.s) Havva’yı seviyordu, onun fikri onun isteğine karşı gelmekti, Âdem ona “Yapma, ben cezadan korkuyorum,” diyor, Havva ise “Şüphesiz Allah’ın rahmeti geniştir,” diyordu. Havva hemen onun meyvesinden aldı ve yedi. Sonra Âdem’e, “Onu yemekle bana bir şey oldu mu?” diye, sordu. Müellif burada şöyle bir açıklamada bulunmaktadır: Havva'ya bir şey olmadı çünkü o Âdem (a.s)'a tabi idi, Âdem ise kendine tabi olunan, idi, kendisine tabi olunan doğruluğa devam ettiği müddetçe, o tabi olana da geçer, kendisine uyulan kişi bozulursa uyan da bozulur. Müellif anlatmaya şöyle devam etmektedir: Sonra Havva başka bir meyve aldı ve Âdem'e verdi. Âdem yiyince karnına ulaşmadan onları titreme aldı, üzerlerindeki elbiseler ve diğer şeyleri düştü ve avret yerleri görüldü, bundan dolayı da utandılar ve kaçtılar. İncir yapraklarından aldılar, elbise şekli gibi oluncaya kadar yapıştırdılar.¹⁴⁸ Bu durumu anlatırken Allah Teâlâ, bu konuda: “*Cennet yapraklarından üzerlerine örtüyorlar,*”¹⁴⁹ buyuruyor. Bu konuyla ilgili Züccac'da:¹⁵⁰ “Avret yerlerini örtmek için yaprağı yaprağın üzerine koyuyorlardı, denmektedir.”¹⁵¹

Başka bir rivayette: Âdem (a.s) bedeni açılıp avret yeri görününce avret yerini örtmek için cennet ağaçlarından yaprak isteyerek onların etrafında dolaştı, cennet ağaçları onu azarladı, sonunda incir ağacı ona acıyarak ona bir yaprak verdi. Bundan dolayı da Allah incir ağacını tatlılıkta içini ve dışını eşit kılarak, çekirdeksiz kullanılarak ve yılda iki meyve vermek suretiyle onu ödüllendirdi.¹⁵²

Diğer başka bir rivayette, Âdem (a.s) ağaçtan ağaca koştığında, ona sadece ud ağacı yardım etti, ona “Bana isyan edeni sen kabul ettin,” diye seslenilince, o da “İlahi ben, ona acıdım, ben bunun bir azarlama olduğunu, ceza olmadığını bildim,” deyince, Allah Teâlâ, “Onu benim için kabul ettiğin ve merhamet ettiğin için, seni, onun çocukları arasında değerli kıldım, fakat benim iznim olmadan kabul edince,

¹⁴⁸ Semerkandî, *Bahrü'l-Ulûm*, C., 1, s. 45.

¹⁴⁹ Araf, 7/22.

¹⁵⁰ *Misbâhu'z-Züccâce*, Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsirî (ö.840/1436) tarafından yazılan *Sünen-i İbn-i Mâce* zevâidi. *Es-Sünen*, İbn Mâce'nin Kütüb-i Sitte'ye dâhil olan eseri. M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVIII, İstanbul, 2010, ss. 143-145.

¹⁵¹ Vâhidî, en-Nisâbü'rî (ö.468/1076), *el-Vasit fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, C., V, s. 104; Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., II, s. 357.

¹⁵² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 17 Z.; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, C., VII, s. 181; Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 31.

seni ateşin yakmadığı ve senden bir kokunun çıkmadığı bir hale sokacağım,” buyurdu.

Bu konuyla ilgili Ubey b. Kâ'b (ö. 33/654 [?])¹⁵³ Resûlullah (s.a.v)'den şöyle rivayet etti: “Âdem (a.s) uzun boylu bir adamdı, sanki o uzun bir hurma ağacı gibiydi, başının saçı çoktu, hataya düşünce/günah işleyince kendisinin bile görmediği avret yeri göründü. Bunun üzerine Âdem (a.s) cennette içinde bulunduğu durumdan kaçarak koşmaya başladı. Cennet ağaçlarından bir ağaç olan Hunnab ağacı ona gösterildi. O tüyleriyle onu gizledi. Ona, beni gönder, dediğinde, o da ben seni gönderemem, dedi. Rabbi ona, “Ey Âdem! Benden mi kaçyorsun?” dedi. “Hayır, ya Rabbi! Senden utanıyorum,” dedi.

İbn Abbas (r.a), “Allah Âdem'i Cuma gününün bitiminde yedi gök semada yarattı. On bir saat geçer geçmez aynı günde cennetten çıkarttı. Bugün sizin senelerinizden bin sene kadardır,” diye rivayet etti.

Muhammed b. Kays (r.a) (ö. 633/1236)¹⁵⁴ şöyle dedi: Rabbi ona “Ey Âdem! Ben seni yasaklamışken niçin yedin? Buyurdu. O da: “Ya Rabbi! Havva bana yedirdi,” dedi, Havva'ya “Niçin ona, ondan yedirdin?” Buyurdu, o da “Bana yılan emretti,” dedi, yılanı “Niçin ona emrettin? Diye sorunca, o da “Bana İblîs emretti,”¹⁵⁵ dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ; “Ey Havva sen her ay kan kaybedeceksin, sen ise ey yılan, senin ayaklarını keseceğim sana yetişen senin başını yaralayacak, ey İblîs sen ise lanetlenmiş ve kovulmuşsundur,” buyurdu.¹⁵⁶

Bu konuyla ilgili Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) de Allah'a yemin ederek, “Âdem aklı başındayken ağaçtan yemedi, Havva ona içki içirdi, sarhoş olunca yedi,” demektedir.

¹⁵³ Ebü'l-Münzir (Ebü't-Tufeyl) Übey b. Kâ'b b. Kays el-Ensârî (ö.33/654 [?]) Hz. Peygamber'e kâtiplik yapan ve Kur'an'a hizmetleriyle tanınan sahâbî. Bünyamin Erul, "Übey b. Kâ'b ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 272-274.

¹⁵⁴ Şemsüddîn Muhammed b. Kays-ı Râzî (ö.633/1236'dan sonra) *el-Mu'cem fî Me'âyîri Eş'âri'l-'Acem* adlı eseriyle tanınan dil âlimi. Mustafa Çiçekler, "Şems-i Kays", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 508.

¹⁵⁵ Diyârbekrî, *Târihu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, C., I, s. 51

¹⁵⁶ Taberî Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, *Tarihi Taberî/Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Cilt: I-XI, C., I, 2. Baskı, Dâru't-Türâs, Beyrut, H. 1387, s. 109. Kaynak kitapta müellifin eseri *Târih-i Taberî* diye geçmektedir; Eser için bkz: Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 314-318.

Müellif bundan sonra Allah Teâlâ'nın onları cennetten yeryüzüne indirilmelerini emrettiğini anlatarak Âdem (a.s)'ın Hint toprağından Serendib'e,¹⁵⁷ Havva'nın deniz kıyısındaki Cidde'ye, yılanın İsfahan'a, İblîs'in ise deniz adalarından Basra yakınındaki bir şehir olan Eble'ye indiğı söylendiğini nakletmektedir.¹⁵⁸ Simnân¹⁵⁹ ve Sicistan'a¹⁶⁰ da indiğı söylenmiştir. Tavus ise Şam toprağından Meyan'a düşmüştür.¹⁶¹

Âdem (a.s) cennetten çıkarken beraberinde dört eşya çıkarttığı rivayet edilmiştir. Bunlar; Mersin ağacından olan asa, incir yaprağı, yüzük ve ağlamadır. Bunlardan Asa, Mûsâ (a.s)'ın eline geçti ve onunla peygamberliğe nail oldu. Ceylan, incir yaprağını yedi ve onunla miske nail oldu. Yüzük Süleyman (a.s)'ın eline geçti ve onunla hükümdarlığa nail oldu. Ağlama ise Âsiye'ye¹⁶² geçti ve onunla rahmete nail oldu.

İbn Abbas (r.a) dedi ki: Âdem ve Havva cennet nimetlerini kaçırdıklarından dolayı iki yüz sene ağladılar. Kırk gün yiyip içmediler, Âdem Havva'ya yüz sene yaklaşmadı.¹⁶³ Müellif burada bu konuyla ilgili başka rivayetleri de naklederek, Âdem ve Havva'nın deniz kıyısında ağladıklarını, gözyaşlarından inen her bir damlanın denize düştüğünü, inci tanelerinin Âdem (a.s)'ın gözyaşları olduğunu, Âdem (a.s)'ın oturup, ellerini yüzüne koyarak şiddetli bir sesle bağırap, uzun uzun ağladığını, sonunda meleklerin ona acıyıp gökyüzünden indiklerini ve onun etrafına oturup onunla beraber ağladıklarını, Âdem (a.s)'ın ise Allah Teâlâ'dan utandığı için başını yukarı kaldıramadığını, gözyaşlarından yere düşen her bir damla, zencefil, karanfil, tarçın ve bunların benzerleri güzel bitkileri bitirdiğı ve onların da hastaları iyileştiren ilaç olduğunu zikretmektedir.

¹⁵⁷ Hindistan'ın güneyindeki Seylan (Sri Lanka) adasına Orta çağ İslâm coğrafyacılarının verdiği efsanevî isim. Sri Lanka, Hint Okyanusu'nda bir ada devleti. Meral Avcı, "Sri Lanka", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009, ss. 425-428.

¹⁵⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 18 V.

¹⁵⁹ İran'da tarihî bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu eyalet. Nimet Yıldırım, "Simnân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009, s. 214.

¹⁶⁰ Günümüzde bir kısmı İran, bir kısmı Afganistan sınırları içinde kalan tarihî bölge. Orta Farsça'da "sakaların ülkesi" anlamındaki sakastân kelimesinden gelen Sîstan Arapça'ya Sicistan şeklinde geçmiştir. Osman Gazi Özgüdenli, "Sistan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009, ss. 274-276.

¹⁶¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, C., I, s. 183; Taberî, *Tarihi Taberî/Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, C., I, s. 111.

¹⁶² İslâm'a göre Firavun'un Hz. Mûsâ'ya iman etmiş olan eşi. Ömer Faruk Harman, "Âsiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, s. 487.

¹⁶³ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 108; C., V, s. 104.

Vehb b. Münebbih (ö. 114/732)'den¹⁶⁴ de şunları nakletmektedir: Âdem (a.s) üç yüz sene ağladı, onun gözyaşından karanfil, yüz sene ağladı ondan menekşe, yüz sene ağladı ondan da nergis bitti. Ayrıca; Âdem (a.s) yeryüzüne inince gözlerinin birinden Fırat gibi bir nehir ve diğer gözünden Dicle gibi bir nehir çıkıncaya kadar ağladı. Ondan başka bir rivayette ise; Âdem (a.s) Hint dağında yüzyıl secde etti ve gözyaşları Serendib vadisinden akıncaya kadar ağladı. Allah onun gözyaşlarından tarçını bitirdi.

Müellif Âdem (a.s)'ın ağlamasının çokluğu konusunda Mes'ûdî (ö. 345/956)'nin¹⁶⁵ rivayetinde şunları nakletmektedir; Şayet yeryüzündekilerin gözyaşı toplansa Dâvûd (a.s)'ın eşi Ermiye hataya düştüğündeki gözyaşı daha çok olurdu.¹⁶⁶ Dâvûd (a.s) ve yeryüzündekilerin gözyaşları toplansa, Ya'kûb (a.s)'ın gözyaşları daha çok olurdu. Şayet Dâvûd (a.s), Ya'kûb (a.s) ve yeryüzündekilerin gözyaşı toplansa Âdem (a.s)'ın gözyaşı daha çok olurdu.¹⁶⁷

Atâ (ö. 114/732)'dan¹⁶⁸ bir rivayette: Âdem (a.s) cennetten indirildiğinde başının gökyüzünde, iki ayağının yeryüzünde olduğu, bundan dolayı da başının eğik, boynunun yamuk, uzunluğundan dolayı yeryüzündeki hayvanların ondan nefret ettikleri, o günden beri de vahşi oldukları nakledilmektedir. Âdem (a.s) gökyüzü ehlinin sözünü ve dualarını işitiyordu ve onlarla arkadaşlık yapıyordu. Melekler onun inlemesinden acı çektiler ve Allah Teâlâ'ya şikâyet ettiler. Bunun üzerine Âdem (a.s)'ın boyu Âdem 'in zira'ıyla altmış zira'ya, genişliği de sekiz zira'ya indi. Âdem kısılcıca meleklerin sözünü ve tesbihini işitemiyordu. "Ya Rabbi! Bana ne oluyor, meleklerin seslerini duyamıyorum," dedi, Allah Teâlâ da: "Senin suçun Ey Âdem!

¹⁶⁴ Ebû Abdillâh Vehb b. Münebbih b. Kâmil es-San'ânî (ö.114/732), Yemenli tâbiî. Vehb, İsrâiliyat'ın en önemli kaynaklarından biridir. Mehmet Emin Özafşar, Mahmut Demir, "Vehb b. Münebbih", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 608-610.

¹⁶⁵ Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Mürücu'z-Zehab* adlı eseriyle tanınan tarih ve coğrafya âlimi, seyyah. Casım Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, ss. 353-355.

¹⁶⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 18 Z.

¹⁶⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, C., VIII, s. 197.

¹⁶⁸ Ebû Muhammed Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kureşî, Tâbiîn devri Mekke fıkıh mektebinin tanınmış temsilcisi, muhaddis ve müfessir. İsmail Cerrahoğlu, "Atâ b. Ebû Rebâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, ss. 35-36.

Arşın etrafında tavaf eden melekleri gördüğün tarafta, kendisini tavaf edebileceğin benim bir evim var, oraya git,” buyurdu.¹⁶⁹

Müellif burada Kâbe ile ilgili bir rivayette; Allah Teâlâ'nın yeryüzü yaratılmadan iki bin yıl önce Kâbe'nin yerini yarattığını, onun suyun üzerinde beyaz bir tereyağı/köpük gibi olduğunu nakletmektedir.

Allah Teâlâ Âdem (a.s)'ı yeryüzüne indirince yalnızlık hissetti ve Allah'a bu durumu şikâyet etti. Bunun üzerine Allah Teâlâ cennet yakutlarından kırmızı bir yakuttan oluşan Beytülma'mûr'u¹⁷⁰ indirdi, onun yeşil zümrülden doğu ve batı kapısı olmak üzere iki kapısı ve içinde cennetten kandilleri vardır. Onu arşın hizasına beytin yerine koydu ve “Ey Âdem! Arşın etrafında tavaf edildiği gibi tavaf edeceğin ve arşın yanında ibadet edildiği gibi onun yanında ibadet etmen için bir ev indirdim,” buyurdu. Ona cennetten Hacerülesved'i indirildi. O şeffaf beyaz bir renkтейdi, şayet müşriklerin, kâfirlerin ve hayızlı olan kadınların elleri değmemiş olsaydı kararmazdı.¹⁷¹ Allah Resulü: “Allah Hacerülesved'i kıyamet günü gönderecek, onun kendisiyle gördüğü iki gözü, konuştuğu bir dili olacak, hakkıyla istilam eden kimselere şahitlik edecek,” dedi.¹⁷²

Âdem (a.s) yürüyerek Hind toprağından Mekke'ye yöneldi. İki ayağını koyduğu her yer ve her adım çöldeydi. Yolculuğunun üç gün devam ettiği söylendi. Allah ona Mekke'ye gelinceye kadar Kâbe'yi gösteren bir melek görevlendirdi. Kâbe'yi haccetti ve ibadetleri yaptı.¹⁷³

Rivayet edildi ki Âdem (a.s) Arafat'ta durduğunda, Havva da onu arzulamıştı, Cidde'den ona doğru gitmiş ve Arafat dağında Arefe günü buluşmuşlardı. Bugüne her biri arkadaşıyla tanıştığı için Arefe, bu yere de Arafat denilmiştir. Sonra Mina'ya gittiler. Âdem (a.s)'a “İstedığın şeyi Rabbinden temenni et ve iste,” diye seslenildi. Çünkü burası dilek ve isteklere karşılık verme yeridir. Âdem (a.s) “Bağışlanma ve merhamet temenni ediyorum,” dedi. Böylece Mina/Müna, dendi ve onun günahları

¹⁶⁹ Taberî, *Tarihi Taberî/Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, C., III, s. 59; Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, C., I, s. 308.

¹⁷⁰ Semada, içinde meleklerin ibadette bulunduğu rivayet edilen mâbed. Abdurrahman Küçük, "Beytülma'mûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, ss. 94-95.

¹⁷¹ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 166.

¹⁷² Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzil*, C., I, s. 273; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C., IV, s. 46.

¹⁷³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 19 V; Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 273.

bağışlandı ve tevbeleri kabul edildi. Sonra Hint diyarına ayrıldılar.¹⁷⁴ Haccı tamamlayınca melekler onu karşılayarak; “Ey Âdem! Haccın mebrur olsun, biz bu evi senden iki bin yıl önce haccettik,¹⁷⁵ dediler. Âdem (a.s) şöyle dedi. “Ya Rabbi! Kudretinle beni yarattın, beni cennetine yerleştirdin, melekleri önümde secde ettirdin, ben ise emrine isyan ettim, kendime zulmettim, benim günahlarımı bağışla zira senden başka günahları bağışlayacak yoktur,” dedi. Allah Teâlâ: “Ey Âdem! Şüphesiz ben gökyüzünü, yeryüzünü ve o ikisi arasındakileri yaratmadan önce Levh-i mahfûz'da¹⁷⁶ yazdım. Benim takdirim değişmez, tevbeni kabul ettim ve durumunu düzelttim. Şüphesiz ben tevbe edenleri çok bağışlayanım,” diye vahyetti.

Müellif burada Allah Teâlâ'nın tevbesini kabul etmesi ve şeytanın tevbesini kabul etmemesi konusunda şunları nakletmektedir: Âdem (a.s)'ın tevbesi beş özellikten dolayı kabul edildi. Şeytanın tevbesi ise beş özellikten dolayı kabul edilmedi. Bunlar: Âdem (a.s) günahını kabul etti ve yaptığına pişman oldu, nefsini kınadı, tevbe etmede acele etti ve Allah'ın rahmetinden ümidini kesmedi. İblîs ise, günahını kabullenmedi, pişman olmadı, kendini kınamadı, tevbede acele etmedi ve Allah'ın rahmetinden ümit kesti. Kimin durumu Âdem (a.s)'ın durumu gibi ise, Allah onun tevbesini kabul eder.

İbn Abbas (r.a); Âdem (a.s)'ın, Hint'ten Mekke'ye yaya olarak kırk defa haccettiğini,¹⁷⁷ hangi toprağa ayağını koyarsa orasının mamur bir şehir olduğunu, Beytülma'mûr, tûfan günlerine kadar var olduğunu, Allah Teâlâ'nın onu dördüncü kat göğe kaldırdığını, her gün yetmiş bin meleğin oraya girip sonra geri dönmeyip orada tavaf ettiklerini, Allah Cebrâil (a.s)'ı Hacerülesved'i suyun altında kalmaktan korumak amacıyla Ebûkubey's dağına gizlemesi için gönderdiğini, Beytin yerinin, İbrâhim (a.s)'ın zamanına kadar boş olduğunu, rivayet etti.¹⁷⁸

Başka bir rivayette de Allah Teâlâ'nın meleklerle “*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*”¹⁷⁹ deyince meleklerin onu reddettiği, bundan dolayı da Allah Teâlâ'nın onlara kızdığı ve onların da arşa sığınıp, rablerinin razı olmasını isteyerek yedi defa

¹⁷⁴ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 36.

¹⁷⁵ Ahmet b. Ebî Ya'kûb Ca'fer b. Vehb, *Târihu'l-Ya'kûbî*, C., I, s. 2.

¹⁷⁶ Bütün nesne ve olaylara ilişkin ilâhî ilim ve takdirin kayıtlı bulunduğu kitap. Yusuf Şevki Yavuz, "Levh-i Mahfûz", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXVII, Ankara, 2003, s. 151.

¹⁷⁷ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 96.

¹⁷⁸ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 150; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, C., I, s. 274.

¹⁷⁹ Bakara, 2/30.

tavaf ettiklerini, Allah'ın da onlardan razı olduğunu ve onlara, “Yeryüzünde benim için Âdemoğullarından kendisine kızdığım kişinin sığınacağı ve sizin arşta yaptığınız gibi etrafında tavaf edeceği bir ev yapınız,” buyurduğu nakledilmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki Âdem (a.s) yaratılmadan önce Kâbe yapılmıştır.¹⁸⁰

Bir rivayette şöyle denilmektedir: Âdem (a.s) cennetten çıkınca İblîs “Vesveseyle onu cennetten çıkarttım, şimdi bize ne yapar,” diyerek yırtıcı ve vahşi hayvanlara gitti, onlara Âdem'in durumunu ve onunla ilgili konuları haber verdi. Vahşiler ve yırtıcılar “Bu konuda ne tedbir almamız gerekir?” deyince, “Onu öldürmeniz, gerekir, O yalnızdır, bin canlıyı öldürmekten daha kolaydır,” dedi. Bunun üzerine yırtıcı ve vahşiler toplandı, Âdem (a.s)'ı öldürmek için gittiler. Âdem (a.s) yırtıcı ve vahşilerin her taraftan kendisine geldiklerini görünce, ellerini semaya kaldırıp, Allah'a dua etti, onu, güzel isimleriyle zikretti. Allah Teâlâ; "Ey Âdem! Olacak ilginç şeyleri görmen için elini, lanetli İblîs'in başına sür,” buyurdu, o, Allah'ın izniyle Âdem'e geldi, hemen elini sürdü, lanetli İblîs'in başından bir köpek çıkıp, yırtıcı ve vahşilere saldırarak onları bozguna uğrattı. Bugünden beri köpek yırtıcı ve vahşilerin düşmanı olmuştur.

Rivayet edildi ki; İblîs denizlere geldiğinde ilk önce balığı gördü ve deniz yaratıklarına Âdem (a.s)'ın yaratılışını haber verdiğinde, balık, “Bundan sonra bize suda güven yok,” dedi. Bu sözünden dolayı Allah onun dilini yok etti ve yırtıcı hayvanların etini haram kıldı.

Başka bir rivayette de, Âdem (a.s) cennetten indirildiği zaman dünya ona karanlık gelmiş ve gece de çöktüğünden dolayı çok korkmuştu, şafak sökünce Allah'a şükür için iki rekât namaz kıldı. Birinci rekâtı karanlıktan kurtuluş için, ikincisini gündüzün ışığına geri döndüğü için. Bu sabah namazının iki rekât olmasının sebebi oldu. Bundan sonra da çocukları için bu farz kılındı. Sonra Allah Teâlâ ona vakitleri bildirmesi için bir horoz ve bir tavuk verdi. Horoz beyaz, çatal ibikli ve sarı ayaklıydı. Namaz vakitlerinde kanatlarını çırpıyor ve “Her şeyin kendisini tesbih ettiği (zâtı) ben de tesbih ederim,” diyordu.

¹⁸⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 19 Z.; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, C., II, s. 120.

İbn Abbas (r.a) şöyle nakletmektedir: “İblîs’e göre kuşların en sevimlisi tavus, en sevimsizi de horozdur. Bu bakımdan evlerde onu (horozu) çoğaltınız, çünkü şeytan, içinde horoz olan eve girmez.”¹⁸¹

Müellif ziraat ile ilgili başka bir rivayette şunları nakletmektedir: Allah Âdem’in tevbesini kabul edince ona ziraat ilmini ve kendisiyle ziraatın yapıldığı demir sanatını da öğretti, ona sekiz çift hayvan indirdi, bunlarla tarlayı sürdü, suladı ve ektikleri bitti, hemen ondan yemek isteyince, Allah Teâlâ ona; “Ey Âdem! Hasat vakti gelinceye kadar sabret,” dedi. Âdem (a.s) meyve oluncaya kadar sabretti, sonra onu hasat etti, öğüttü, ezdi, savurdu, öğüttü, hamur yaptı, sonra da içinde ekmeği pişirmek için demirden bir fırın yaptı.¹⁸² Bunların hepsi bir günde oldu. Sonra ekmeği yemek istedi. Allah Teâlâ; “Ey Âdem! Güneş batıncaya kadar sabredersen, ondan yemezsen, senden razı olur, hatanı bağışlar ve seni cennete koyarım,” dedi. Âdem (a.s)'da bunları yaptı ve "Ya Rabbi bu sadece bana mahsus mu yoksa bütün çocuklarıma da şamil mi?" dedi. Allah Teâlâ: “Bu sana ve tüm inanan çocuklarına hastır,” buyurdu. Bu konuyla ilgili şöyle bir rivayet de nakledilmektedir: Âdem (a.s) öküzlerle tarlayı sürerken, öküzler yürümede geri kalıyor, Âdem (a.s)'da onlara, yürüyün ve eşit gidin, diyordu. Onlar da “Ey Âdem! Sen nimet yurdunda çok fazla çalışmadan eşit olmadın da biz nasıl meşakkat yurdunda, ağır yükte eşit olalım,” dediler.

Müfessirler dediler ki: Havva hamile kalınca, İblîs ona, bir adam şeklinde gelerek “Karnındaki nedir?” diye sordu, O da “Bilmiyorum,” dedi. İblîs ona, “Ben onun evcil bir hayvan veya köpek veya domuz olmasından korkuyorum,” dedi. Yine “Onun nereden çıkacağını biliyor musun? Arkandan mı, ağzından mı, yoksa karnın yarılarak mı?” diye sorunca bu anlatılanlardan Havva korktu ve bunu Âdem'e söyledi. İblîs tekrar ona döndü ve: “Ben Allah katında (iyi bir) konumdayım. Eğer onu, senin gibi bir yaratık yapması için dua edersem onun çıkışını sana kolaylaştırır, sen de ona Abdülhâris adını verirsin,” dedi. İblîs'in melekler arasındaki adı el-Hâris idi. İblîs ona tekrar döndü onları kandırıcaya kadar oradan ayrılmadı. O doğurunca

¹⁸¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 20 V.

¹⁸² Ahmet b. Ebî Ya'kûb, *Târihu'l-Ya'kûbî*, C., I, s. 2.

ona Abdülhâris ismini verdiler.¹⁸³ Kelbî (ö. 204/819 [?])¹⁸⁴ de buna benzer bir rivayet nakletti.¹⁸⁵

İbn Abbas'tan bir rivayette ise, Havva, Âdem (a.s) için Abdullah, Ubeydullah ve Abdurrahman isimlerinde çocuklar doğurdu fakat onlar öldüler. İblîs onlara gelip, “Eğer çocuğunuzun yaşaması sizi mutlu ederse ona Abdülhâris adını koyunuz,” dedi ve çocuk yaşadı.¹⁸⁶

Hadiste, İblîs'in Âdem ve Havva'yı bir defa cennette, bir defa da yeryüzünde olmak üzere iki defa aldattığı geçmektedir. Müellif bu konuyla ilgili benzer ifadelerin geçtiği İbni Zeyd'den (ö. 386/996)¹⁸⁷ bir rivayette de Abdullah ismini verdikleri çocukları ölünce, İblîs onlara çocuğa Abdüşems¹⁸⁸ adını vermelerini istediğini ve bundan sonra da çocuklarının çoğaldığını, bunların Kâbil, Hâbil'i öldürünceye kadar müslüman olarak kaldıklarını naklediyor.

Müellif burada Ali b. Ebû Tâlib (r.a)'dan şöyle bir rivayet nakletmektedir: Babamız Âdem (a.s) yasaklanan ağaçtan yedi. Ona olanlar oldu. Sonra dünyaya indi. İsteyerek kustu. Ondan yere düşenlerden zehir ağacı bitti, ondan da yılan yedi, bu şekilde kıyamete kadar onda öldürücü bir zehir oldu. Zehirin aslı da bundandır. Âdem (a.s) yere indiğinde bu yasaklı buğdayın gücünün kalıntısı vardı. Havva ile cima yaptı, ondan Kabil doğdu ve bu haramın zararından dolayı kardeşi Hâbil'i öldürdü ve katil oldu. Bunun sebebi olarak Havva yüz yirmi çocuk, bir başka rivayette yüz seksen, diğer bir rivayette de beş yüz çocuk doğurdu. Allah onlardan insan cinsinden bin nesil yarattığı söylendi. Havva her doğurduğunda erkek ve dişi olmak üzere ikiz doğurdu. Önce Kâbil'i ve ikizi İklîma'yı doğurdu. Sonuncuda da Abdu'l Muğis ve ikizi Emetü'l Muğis'i doğurdu.

¹⁸³ Vâhidî, *el-Vasit fî Tefsîri'l Kur'âni'l-Mecîd*, C., II, s. 434.

¹⁸⁴ Müellif sadece Kelbî ismini kullanmış bu isimle: Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (ö. 204/819 [?]) Nesep âlimi ve tarihçi. Süleyman Tülücü, "Kelbî, Hişâm b. Muhammed" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXV, Ankara, 2002, ss. 204-205. Biz *Cemheretü'n-Neseb* adlı eserin de müellifi olan Kelbî'nin bu olduğu kanatanıyız; Ebû'n-Nadr Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (ö.146/763) Tefsir ve nesep âlimi. İsmail Cerrahoğlu, "Kelbî, Muhammed b. Sâib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXV, Ankara, 2002, ss. 205-206.

¹⁸⁵ Bkz: Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., III, s. 312.

¹⁸⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 20 Z; Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., II, s. 257.

¹⁸⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd Abdîrahmân el-Kayrevânî en-Nefzî (ö.386/996) Mezhep fikhına dair yazdığı *er-Risâle* adlı temel metinle tanınan Mâlikî âlimi. H. Yunus Apaydın, "İbn Ebû Zeyd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XIX, İstanbul, 1999, ss. 451-453.

¹⁸⁸ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., III, s. 313.

İbn Abbas (r.a)'da: “Âdem (a.s) çocuğu ve çocuğunun çocuğu kırk bin yaşa ulaşınca kadar ölmedi,”¹⁸⁹ demektedir.

Müellif bu kısımda Kâbil ve Hâbil'in doğumu konusunda farklı görüşleri nakledip, Allah'ın birbirlerinin kız kardeşleri ile evlenmelerine ruhsat vermesi konusunda şu bilgileri vermektedir: Bazıları, Âdem ile Havva, yeryüzüne indikten sonra yüz yıl cima yaptılar ve Havva bir batında Kabil ile ikizi İklîma'yı, diğer bir batında da Hâbil ile ikizini doğurdu,¹⁹⁰ dedi. Muhammed b. İshak (ö. 151/768)¹⁹¹ da: “Âdem günah işlemeden önce cennette Havva ile cima ediyordu, orada Kâbil ile ikizine hamile kaldı, onlar üzerine ne aşerme ne acı çekme ne de doğarken doğum sancısı ne de kan görmedi; yeryüzüne inince cima yaptıklarında Hâbil ve ikizine hamile kaldı, aşerme, acı çekme, doğarken doğum sancısı ve kan gördü,” dedi.¹⁹² Çocukları genç olunca, bu batının erkek çocuğunu diğer batının kız çocuğuyla evlendiriyordu. Çünkü o zaman sadece kız kardeşleri vardı. Kâbil ve ikizi, Hâbil ve ikizi doğunca aralarında iki sene vardı.¹⁹³ Allah Âdem'e, Kâbil'i Yuza ile, -Hâbil'in kızkardeşine Demima da dendi- Hâbil'i de Kâbil'in kızkardeşi İklîma ile nikahlamasını vahyetti. Kâbil'in kızkardeşi Hâbil'in kız kardeşinden daha güzeldi. Âdem (a.s) Allah'ın bu emrini çocukları Hâbil ve Kâbil'e söyleyince, Hâbil buna razı oldu, Kâbil ise kızdı ve: “O benim kız kardeşim, ben ona daha layıkım, biz cennet çocuklarıyız, o ikisi yeryüzü çocukları,” dedi. Bunun üzerine babası ona, kız kardeşinin kendisine helal olmayacağını söyleyince, Kâbil bunu kabul etmedi, direndi ve “Allah bunu emretmiyor,” dedi. Bunun üzerine Âdem (a.s) onlara, “Allah'a kurban sunun, hanginizin kurbanı kabul edilirse o ona daha layıktır,¹⁹⁴ kurbanlar kabul olduğu zaman gökten beyaz bir ateş iner ve onu yer, kabul olmadığı

¹⁸⁹ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 44.

¹⁹⁰ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 44.

¹⁹¹ Muhammed b. İshâk isminde; Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, Siyer ve megâzî müellifi, muhaddis. Mustafa Fayda, "İbn İshak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 93-96. Biz Müellifin kastettiği âlimin, İbn İshak ismiyle meşhur olan Siyer ve megâzî müellifinin olduğu kanaatindeyiz. Bundan başka Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm (ö.385/995 [?]) Arap bibliyografya âlimi, *el-Fihrist* adlı eserin müellifi. Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbnü'n-Nedîm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXI, İstanbul, 2000, ss.171-173. Ayrıca bu isimde Ebü'l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm es-Serrâc es-Sekafî (ö.313/925) de vardır. Hadis, ricâl ve kıraat âlimidir. Erdiñç Ahatlı, "Serrâc, Muhammed b. İshak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 570-571.

¹⁹² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 21 V.

¹⁹³ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., II, s. 38; Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 44.

¹⁹⁴ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 45.

zaman ateş inmez, kuş ve yırtıcılar onu yer,” dedi. Hemen Allah'a kurban sunmak için çıktılar, Kâbil arazi sahibi idi, bundan dolayı ektiğinin en kötü azıklarından bir miktarı Allah'a sundu. “Benden kabul eder mi etmez mi aldırım, kesinlikle kızkardeşimle evleneceğim” diyerek içindekini gizledi. Hâbil ise sürü sahibiydi. Sürüdeki en güzel koça yöneldi.¹⁹⁵ Müellif burada İsmâil b. Râfi'den en güzel ve sevimli koç konusundaki rivayetini naklederek, Hâbil'in bir koyunu doğurduğu ve Hâbil'in onu çok sevdiği, kendisine ondan daha sevimli bir mal olmadığı, onu sırtında taşıdığı, kurbanla emrolununca onu kurban olarak sunduğunu zikretti. Sonra kurbanlarını Mina dağının üzerine koydular. Sonra Âdem (a.s) dua etti, iki yeşil kanadı olan Anka¹⁹⁶ kuşu gibi dumansız bir ateş indi, Hâbil'in kurbanını yaktı, Kâbil'in kurbanına ilgi göstermedi. Dağdan indiler, Kâbil kurbanının kabul edilmemesine kızdı ve içindeki kını gizledi.¹⁹⁷ Âdem (a.s) Kâbe'yi ziyaret için Mekke'ye gidince, Kâbil, Hâbil koyun güderken yanına geldi ve “Seni kesinlikle öldüreceğim,” dedi. “Niçin?” dediğinde, “Allah Teâlâ senin kurbanını kabul etti, benim kurbanımı reddetti, sen benim güzel kız kardeşimle nikâhlaniyorsun, ben de senin kız kardeşinle nikâhlaniyorum, insanlar senin benden daha hayırlı olduğunu konuşuyor, senin çocuğun benim çocuğuma gururlanıyor,” dedi. Hâbil de “Bu konuda benim günahım ne, şayet sen beni öldürmek için elini bana uzatırsan, ben sana ellerimi kaldırmam,” dedi.¹⁹⁸

Müellif burada Kâbil'in Hâbil'i öldürmesi konusunu işlerken şu nakillerde bulunmuştur: Mücahid, “Kâbil Hâbil'i öldürmeye niyetlendiğinde, nasıl öldüreceğini bilemedi,”¹⁹⁹ İbn Cerih ise, İblîs, Kâbil ona bakarken bir kuş alıp, onun başını taşla koyup, başka bir taşla onun başını yararak²⁰⁰ ona bir örnekle öldürmeyi öğretti demiştir. Kâbil, Hâbil'i koyunlarının yanında uyurken, İblîs'in öğrettiği gibi Hâbil'in başına taşla vurdu ve onu öldürdü. Hâbil o zaman yirmi yaşındaydı. Âlimler öldürme yeri konusunda ihtilaf etmişlerdir. İbn Abbas (r.a), Âdem (a.s)'ın Hint toprağına indiği yer olan Nun Dağı olduğunu nakletmiş, başka rivayetlerde de Hira dağının yanında veya Basra'da Mescid-i Azam'ın olduğu yer olduğu da, söylenmiştir. Onu

¹⁹⁵ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 45.

¹⁹⁶ İslâm tasavvuf ve sanatında anka veya sîmurg, halk arasında zümrüdüanka adlarıyla anılan efsanevî kuş. Sargon Erdem, "Anka", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, ss. 198-200.

¹⁹⁷ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, ss. 45-46.

¹⁹⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 21 Z; Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 46.

¹⁹⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, C., IV, s. 50.

²⁰⁰ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 46.

öldürünce çıplak olarak bıraktı, ona ne yapacağını bilemedi. Onu bir çuval içerisinde kırk gün taşıdı.²⁰¹ İbn Abbas (r.a) “Bir yıl taşıdı,” dedi. Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini göstermek için yeri kazan bir karga gönderdi, karga yeri kazdı, oraya bir şey gizledi ve üzerini düzledi. Kâbil onun yaptığı gibi kardeşini toprağa gömüp evine döndü. Müellif burada Muttalib b. Abdullah'tan Âdemoğlu kardeşini öldürünce, onun yaptığından dolayı yeryüzünün yedi gün sarsıldığını, yeryüzünün suyu emdiği gibi kanı da emdiğini²⁰² rivayet etmiştir.

Mukâtil, İbn Abbas (r.a)'dan: “Âdem (a.s) Mekke'deyken Hâbil öldürülünce ağaçlar dikenli oldu, yemeklerin tadı değişti, meyveler ekşidi, su acılaştı ve yeryüzü tozudu,” diye bir nakilde bulunmuştur. Âdem (a.s) yeryüzünde bir olay olduğunu anladı, hemen Hind'e geldiğinde, Kâbil'in, Hâbil'i öldürmüş olduğunu gördü.²⁰³ Çünkü Hâbil dışında bütün çocukları onu karşıladı Âdem çocuklarına “Oğlum Hâbil nerede?” diye sordu. -Âdem bütün çocuklarından daha çok onu seviyordu-. Onlar “Günlerdir Hâbil kayboldu onun nerede olduğunu bilmiyoruz, dediler. Bunun üzerine Âdem (a.s) üzgün olarak geceyi geçirdi. Uykusunda uzaktan kendisine “Ey babacığım! Yardım yardım” diye seslenen Hâbil'i gördü, hemen uyandı ve aklı başından gidene dek ağladı. Bunun üzerine Cebrâil (a.s) indi. “Ey Âdem! Hâbil'den dolayı Allah sana sabır versin, Kâbil onu öldürdü,” dedi. Sonra Âdem (a.s) “Ey Cebrâil! Onun kabrini bana göster,” dedi. Onu gösterdi. Onu inceleyince, onu kana bulanmış olarak gördü ve “Sevgili oğlum,” diyerek bağırdı. O kadar çok ağladı ki onun ağlamasından yedi kat gökteki melekler bile ağladı. Melekler, Âdem (a.s)'ın az bir süre dinlenme hariç üç yüz sene dinlenmeden ağladığını söyledi. Sonra zaman zaman yine ağladı. Allah Teâlâ “Dünya, ağlama, eziyet, müsibet ve yokluk yeridir,” buyurdu. Fakat Âdem (a.s) bağıyor ve ağlıyordu. Vadiye ulaştınca onun ağlamasıyla vadi de ağladı. Dağa çıkınca onun ağlamasıyla taşlar da ağladı. Hasretle bir şiir yazdı. O ilk şiir söyleyendir. Şiir:

Ülke ve ülkede olanlar değişti,

Yeryüzü çirkinliğe bulandı,

Her renk ve tat değişti,

²⁰¹ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 46.

²⁰² Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 47.

²⁰³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 22 V; Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 47.

Güzel yüzün gülüşü azaldı.²⁰⁴

Müellif burada şiirle ilgili Meymûn b. Mihrân'ın (ö. 117/735)²⁰⁵ İbn Abbas (r.a)'dan: Her kim Âdem (a.s) şiir söyledi derse yalan söylemiştir. Çünkü Allah'ın “biz ona şiir öğretmedik bu ona gerekmezdi”²⁰⁶ sözüne uygun olarak, Muhammed (a.s) ve tüm peygamberler şiiri yasakladı, rivayetini nakletmiş, fakat Kâbil, Hâbil'i öldürünce Âdem (a.s) ölüye ağıt yaktığını söylemiştir. Burada bu ağıtla ilgili bilgiler de vermiştir.²⁰⁷

Kâbil'in Hâbil'i öldürmesiyle ilgili başka bir rivayette de şu bilgiler vardır: Kâbil kardeşi Hâbil'i öldürünce bu Âdem (a.s)'a ağır geldi, Allah Teâlâ da “Ey Âdem! Yeryüzünü senin emrine verdim, istediğini ona emret,” buyurdu. Âdem (a.s) da “Ey yeryüzü! Kâbil'i al,” dedi. Onu alınca, Kâbil yeryüzünden konuşmak için izin isteyerek; “Ya Rabbi, babam sana isyan etti, onu yerin dibine geçirmedin,” dediğinde, Allah Teâlâ, “Evet, o bir emri terk etti, sen ise benim ve babanın emrini terk ettin,” buyurdu, Âdem (a.s) tekrar yeryüzünden almasını isteyince, Kâbil, Muhammed (a.s)'ın hakkı için mühlet isteyerek; “Ya Rabbi, İblîs senin emrini terk etti, sen onu yerin dibine geçirmedin,” deyince Allah Teâlâ birincisi gibi cevap verdi. Âdem (a.s) üçüncü kez yeryüzünden onu almasını istedi, Kâbil yine yeryüzünden Muhammed (a.s)'ın eshabının hakkı için mühlet isteyerek, “Ey Allah'ım! Senin doksan dokuz ismin var, Rahman, Rahim, Afuv ve Ğafur bu isimlerden, Ya Rabbi, benim helâkımı istersen, isimlerinden bu isimleri çıkart, çünkü günahı dolayısıyla kulunu helâk eden Rahman, Rahim, Afuv ve Ğafur olmaz,” deyince Allah Teâlâ onu serbest bıraktı ve kız kardeşi İklîma'nın elinden tutup onunla Yemen ülkesinden Aden'e²⁰⁸ kaçtı. İblîs ona gelerek; “Ateş Hâbil'in kurbanını yedi, çünkü o ateşe tapıyordu, sen de ateşe tap, senin ve neslinin iyiliğine olur,” dedi, bunun üzerine ateşevi bina etti ve o böylece ateşe tapanların ilki oldu. Sonra Kâbil'in çocukları çoğaldı. Davul, zurna, kaval, tanbur cinsinden eğlence aletleriyle meşgul oldular. Zevki sefaya daldılar. Allah onları suda boğduğu tûfan gününe kadar içki içtiler,

²⁰⁴ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, C., IV, s. 51; es-Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 47.

²⁰⁵ Ebû Eyyûb Meymûn b. Mihrân el-Cezerî er-Rakkî, Tâbiîn âlimi ve kadî. Halit Ünal, "Meymûn b. Mihrân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, s. 506.

²⁰⁶ Yasin, 36/ 83.

²⁰⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 22 Z.; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, C., IV, s. 52; Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 47-48.

²⁰⁸ Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin başşehri ve tarihî liman. Mustafa L. Bilge, "Aden", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1998, ss. 367-369.

ateşe taptılar, zina ve fuhuş yaptılar. Tûfandan sonra sadece Şît²⁰⁹ (a.s)'ın nesli kaldı.²¹⁰

Birinci Fasıl çok uzun olduğu için şöyle bir özetlersek, bu bölümde, Hz. Âdem'in yaratılışı; Allah Teâlâ'nın Âdem (a.s)'ı yaratıp meleklerle secde etmelerini emretmesi; İblîs'in kendisinin daha üstün olduğunu söyleyerek Allah Teâlâ'nın bu emrine karşı gelmesi ve cennetten kovulması; İblîs'in Âdem (a.s)'ı kandırmak için yaptıkları; Hz. Havva'nın yaratılması, cennete konulmaları; oradaki bir ağaç dışında tüm nimetlerden faydalanmaları, fakat o ağaçtan yeme yasağı konulması; şeytanın cennete girmesi ve onun kandırmasıyla Âdem ve Havva'nın yasağı çiğnemeleri, bunun sonunda da cennetten yeryüzüne indirilmeleri; yeryüzündeki yaşamaları ve karşılaştıkları, çocuklarının dünyaya gelmesi; Hâbil ile Kâbil'in yaşantıları ve Kâbil'in kardeşi Hâbil'i öldürmesi konuları ele alınmaktadır.

2. Fasıl: Şît (a.s.)

Âdem ve Havva Hâbil'in ölümüne çok üzüldüler, onların dört yıl çocuğu olmadı. Beşinci sene de Havva Şît (a.s)'ı doğurdu. Allah Teâlâ Şît (a.s)'a: “Ben senden; onunla, temiz yollardan kendisine ulaşmayı istediğim, kendisini peygamberlerin sonuncusu kılacağım, ona ümmetin hayırlılarını vereceğim, onun dönemiyle zamanı tamamlayacağım nurumu çıkaracağım, benim emanetim sizden olacak çocuğa geçecek,” buyurdu. Âdem'le Havva cima edince, hemen Havva hamile kaldı ve hamileliği sonlanıncaya kadar alnında ve göz çukurlarında nur parladı, Şît (a.s)'ı nurla kuşatılmış olarak doğurdu. Nur, Havva'dan Şît (a.s)'a geçti ve alnının çizgilerinde bu nur parladı. Allah'ın hediyesi ve ihsanı anlamına gelen Şît diye isimlendirildi. Hâbil'in öldürülmesinden sonra doğduğu için sanki o, onun yerine geçmiş gibi oldu. Allah Teâlâ ona, gece ve gündüz saatlerini öğretti, her saatte Allah'ın yarattıklarının ibadetini bildirdi ve ona elli sahife, Âdem (a.s)'a da on sahife indirdi. Şît (a.s) Âdem (a.s)'ın vasisi ve onun yerine geçen bir peygamber oldu.

Müellif Âdem (a.s)'ın ömrü konusunda şunları söylemektedir: Âdem (a.s)'ın ömrünün tamamı dokuz yüz kırk yıldır, başka bir rivayette bin yıl olduğu söylenmiştir, fakat doğru olanı birincisidir, çünkü Âdem (a.s) oğlu Dâvûd (a.s)'a

²⁰⁹ Hz. Âdem'in üçüncü oğlu. Şinasi Gündüz, "Şît", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 214-215.

²¹⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 23 V.

ömründen kırk yıl verdi. Bunun sebebini de Ebû Hüreyre (ö. 58/678) 'den²¹¹ bir rivayetle şöyle anlatmaktadır: Âdem (a.s) nesline bakınca onlardan her birinin alnında ömrünün yazılı olduğunu gördü. Üzerlerinde nur olan bir kavim görüp, “Ya Rabbi! Bunlar kimdir?” diye sorduğunda, onların Peygamberler olduğunu anladı, fakat onların içinde birinin parlaklığı az idi, “Bu kimdir? Ya Rabbi!” diye sorduğunda, onun oğlu Dâvûd (a.s) olduğunu anladı ve ona ömründen kırk yıl vermek isteyerek, Dâvûd (a.s) ömrününün daha da artırılmasını istedi. Allah Teâlâ da Âdemoğullarının ömürlerini yazılması konusunda iş bittiğini söyleyince, “Ya Rabbi! Benim ömrümü ne takdir ettin, diye sordu Allah Teâlâ da bin sene buyurunca, “Ey Rabbim! Ben ömrümden atmış yılını ona verdim,” dedi, Allah Teâlâ da “Sen bunu söyledin ve meleklerde buna şahit oldu,” buyurdu.

Vefat anıyla ilgili de şunları zikretmektedir: Âdem (a.s)'ın ömründen dokuz yüz kırk yıl geçip ölüm meleği ona gelince, Âdem (a.s) ona, “Acele ettin, benim ömrüm bin yıl,” dedi.²¹² Azrâil de “Evet, fakat sen oğlun Dâvûd 'a altmış yılını verdin,” deyince Âdem (a.s) bunu kabullenmedi.²¹³ Müellif burada o günden beri Allah Teâlâ'nın yazmayı ve şahit tutmayı emrettiğini söylemektedir. Müellif bu konuyla ilgili başka rivayetleri de burada nakletmektedir.

Tarihçiler ve Hadisçiler Âdem (a.s)'ın ölmeden on gün önce hastalandığını²¹⁴ sonra da öldüğünü zikrederek, Allah Teâlâ'nın Âdem (a.s)'a dünyadaki süresi bittikten sonra, ölmeden önce "Ey Âdem! Senin ruhunu cuma günü alacağım, çocuklarının en hayırlısına, bana ve ahirzamanda gelecek olan Resulüm Ahmed'e iman etmesini vasiyet et, şüphesiz cennet bana ve resulüm Ahmed'e inanmayanlara haram kılınmıştır" buyurunca, hemen Âdem (a.s) cennetten çıkartıldığında ağladığı gibi ağlayarak Havva'nın yanına girdi. Havva ona, ne olduğunu sorduğunda, kendisine bugün ölüm haberi geldiğini, söyledi. Havva ölümün nasıl olduğunu ona sorunca, ona ölüm hakkında bilgi verdi. Bunun üzerine Havva, “Eyvah Ey Âdem! Dünya hayatımız kesildi, öldüğün zaman nereye gideceksin,” dediğinde, Âdem (a.s) “Toprağa,” dedi, Havva öyle bir bağırdı ki, dağlardaki ve yeryüzündeki yırtıcılar ve

²¹¹ Ebû Hüreyre Abdurrahmân b. Sahr ed-Devsî (ö.58/678), Çok hadis rivayet etmesiyle tanınan sahâbî. M. Yaşar Kandemir, "Ebû Hüreyre", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 160-167.

²¹² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 23 Z.

²¹³ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 50.

²¹⁴ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 49.

diğer hayvanların hepsi onların yanında toplandılar. Âdem (a.s) Havva'ya ölümün geldiğini, ondan kaçışın olmadığını söyleyerek oğlu Şît (a.s)'ı çağırıp ona vasiyette bulunarak: "Ey oğul! Allah Teâlâ bizden yeryüzü kadınlarının temizlerinin yüzlerinde bulunan bu nuru terk etmeme konusunda söz aldı," diyerek; "Allah'ım sen beni görevlendirdin, ben de bu oğlumu görevlendiriyorum. Senden bu sözleşmeye şahitlik edecek şahitler göndermeni istiyorum," dedi. Bunun üzerine Cebrâil (a.s) yetmiş bin melek ve beraberinde beyaz bir yaprak ve cennet kalemlerinden bir kalem olduğu halde indi. Âdem (a.s)'a selâm verdi ve ona; "Allah Teâlâ buyurdu ki; Sulblerde ve rahimlerde aktarılacak olan Habibim Muhammed (a.s) için söyle, bu mürekkebi nur olan bir kalemdir. Benim iznim ve bunların şهادetiyle oğlunu yükümlü tut," buyurdu.²¹⁵ Âdem (a.s) yazıyı yazdı, meleklerden hazır olanlar bu duruma şahitlik etti. İçinde baştan sona nebilerin sözleri ve hikâyelerinin bulunduğu sandığa onu koydu.

Hadislerde şöyle de gelmiştir; Allah Teâlâ Âdem (a.s)'a içinde nebilerin sureti, onların sözleri ve isimlerinin bulunduğu yaklaşık ikiye üç zira ebatında, şimşir ağacından yapılmış bir sandığı indirdi. Bu sandık ölünceye kadar Âdem (a.s)'ın, sonra Şît (a.s)'ın, sonra İbrâhim (a.s)'ın,²¹⁶ sonra en büyük çocuğu İsmâil (a.s)'ın, sonra İsmâil (a.s)'ın oğlu Ya'kûb (a.s)'ın, sonra da Mûsâ (a.s)'a ulaşınca kadar İsrâiloğulları'nda kaldı. Mûsâ (a.s) ona Tevratı, kırılan levha parçalarını, esasını, pabuclarını, sarığını, Hârûn (a.s)'ın sarığını ve çölde İsrâiloğulları'na inen ihsandan bir ölçęi koyuyordu.²¹⁷

Sonra Âdem (a.s) sandığı oğlu Şît (a.s)'a teslim etti²¹⁸ ve "Ey oğlum! Öldüğüm zaman benim yanıma bir saat girme, çünkü benim yanıma ilk giren Cebrâil, Mîkâil, İsrâfil (a.s) olacaktır. Ey oğlum! Dilini tut/konuşma, nefesine hâkim ol, şüphesiz sen de öleceksin. Senin aile efradından seni Allah'tan alıkoyanlar senin için uğursuzdur; ey yavrucuğum! Zulmedilirsın zulmetme, övülürsen sevinme, yerilirsın tasalanma, yalanlanırsın kızma, sana ihanet ederlerse üzülme, dünya ehliyle arkadaşlık yapma, senin onlarla arkadaşlığın Allah ve rasulü ile olan

²¹⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 24 V.

²¹⁶ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 288-289.

²¹⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an teşîri'l-Şur'ân*, C. II, s. 2121.

²¹⁸ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 334

ilişkilerini keser, elinle bir müslümana vurma, onlarla haram bir mal yeme, Allah'ın mahlûkatından hiçbir şeye eziyet etme,” dedi.²¹⁹

Müellifin eserinde Âdem (a.s)'ın vefatıyla ilgili olarak şu bilgiler de yer almaktadır; Âdem (a.s)'a ölmeden üç gün önce ölüm meleği “Ruhunu almak için geldim” deyince, Âdem (a.s) “Rabbim bana cuma gününü vadetti,” dedi, bunun üzerine ölüm meleği döndü ve perşembe günü geldi. Âdem (a.s), “Ey ölüm meleği! Bir gün önce geldin,” deyince, ölüm meleği “Ey Âdem! Bir günlük hayattan ne umuyorsun, sen şu kadar sene yaşadın,” dedi, Âdem (a.s) da “Ben ölümden kaçmıyorum ancak benim kabahatım büyük, Rabbimden utanıyorum,” dedi. Bunun üzerine ölüm meleği gitti ve cuma günü geldiğinde Âdem (a.s); “Ey ölüm meleği! Bana yumuşak davran, çünkü ben ölüm acısına sabredemem, Ey ölüm meleği! Beni bırak, Havva'nın yanına gireyim, onunla bir saat ağlayayım,” diyerek onun yanına girdi ve onunla beraber ağladı, Havva'ya da “Ey Havva! Bu ölümü bana sen miras kıldın ve beni ebedilik yurdundan çıkarttın,” dedi. Ağlamaları uzayınca ölüm meleği geldi ve dedi ki; “*Ey Âdem! “Onların eceli geldiği zaman ne bir saat geri ne bir saat ileri bırakılmazlar”*”²²⁰ ayetini okumadın mı?” Hemen Âdem (a.s) bir defa hırıltı çıkardı, şayet yaratıklar bu sesi duysalar ölürlerd, onun göğsünde gök gürlemesi gibi bir ses oldu, Âdem (a.s) “Ey ölüm meleği! Bütün çocuklarımla ruhları böyle mi kabzolunacak, yoksa hatamdan dolayı bu durum bana mı has kıldın,” dedi. O da “Ey Âdem! Allah sana ölümü yetmiş kat kolaylaştırdı,” dedi. Âdem (a.s) başını gökyüzüne kaldırdı ve “Ya Rabbi! Ölüm sarhoşluğunu benim mü'min evlatlarıma hafiflet, ey bütün sesleri duyan Rabbim, ölüm sarhoşluğunu bize ve Muhammed ümmetine kolay kıl,” diye dua etti.

Nükte

Müellif eserinde zaman zaman nükte başlığı altında bazı rivayetleri ve kendi görüşlerini nakletmektedir. Bu nükteye; Âdem Safiyyullah nebilerin en şerefli ve yeryüzündeki Allah'ın halifesi olmasına rağmen ölüm anında durumu böyle olunca, günahlar ve isyanla birlikte bizim ölüm anında halimiz nasıl olur, diyerek çarpıcı bir cümleyle başlamaktadır. Ölüm ve Âdem (a.s)'ın ölümüyle ilgili rivayetleri nakletmektedir. Bir rivayette: Allah Teâlâ Âdem (a.s)'a öleceğini ve oğlu Şit'e

²¹⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 24 Z.

²²⁰ Nahl, 16/61.

vasiyetini yapmasını istiyor, Âdem (a.s)'da, ölümün ne olduğunu soruyor ve onu kendisine göstermesini istiyor, Allah Teâlâ Âdem'e dağlar arasında otururken ölümü indiriyor, Âdem (a.s) ölüme bakınca bayılıyor ve ayılınca da çok ağlıyor.²²¹ Burada Kâ'b (ö. 32/652-53 [?]),²²² İbn Abbas, Hasan ve Fakih Ebü'l-Leys'ten (ö. 373/983)²²³ de rivayetler nakletmektedir.

Müellif tekrar kıssaya dönerek şunları nakletmektedir: Âdem (a.s)'a ölüm vakti gelince, Cebrâil'e "Bana ne oluyor? Bende ne görüyorsun? Diye sorduğunda; "Ey Âdem! Arş tarafından sana hulleli melekler, tac, burak ve sancak vardır," diyor. Sonra oğlu Şît (a.s)'a "Ey oğlum, sana ölümünden sonra cesedime cennetten indirilen acı bir yağ sürmeni ve buhur yapmanı vasiyet ediyorum, çünkü o ölüye sürülünce, Allah onu tekrar diriltinceye kadar kemiklerinden hiçbir şey ayrılmaz," dedi ve cesedini bir tabuta koymasını, yerin derinliklerine defnetmesini emretti. Azrâil öğleden önce cennetten çıkartıldığı saatte (ruhunu) aldı. Bunun üzerine yüz kırk gün yas tuttular. Melekler onu yıkadı ve ona cenaze namazı kıldılar/ hayır duada bulundular, çocukları onu Serendib dağına defnettiler. Kabri konusunda insanlar arasında çelişkili görüşler vardır. Onlardan, kabrinin Mina'daki Mescid-i Hayf'ta²²⁴ olduğunu iddia edenler olduğu gibi, Ebûkubey's dağında olduğu görüşünde olanlar ve bunun dışında görüşü olanlar da vardır. Allah gerçeği daha iyi bilir.

İbn Abbas (r.a); tûfan vakti olunca Nûh (a.s) Âdem (a.s)'ın tabutunu gemiye taşıdı. Oradan çıkınca Âdem (a.s)'ın tabutunu Beytülmakdis'e defnetti demektedir.²²⁵

3. Fasıl: Şît Evladı ile Kâbil Evladı Arasındaki İhtilaf ve İdris (a.s)

Bu bölüm Hz. Âdem'in vefatından sonra, Hz. Şît ile Kâbil'in çocukları arasında meydana gelen ihtilaflar ve İdrîs (a.s)'ın onlara peygamber olarak gönderilmesi konularını içermektedir.

²²¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 25 V.

²²² Ebû İshâk Kâ'b b. Mâti' b. Heynû' el-Himyerî el-Yemânî, Benî İsrâil'e dair rivayetleriyle tanınan tâbiî. M. Yaşar Kandemir, "Kâ'b el-Ahbâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIV, İstanbul, 2001, ss. 1-3.

²²³ Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, Fakih, müfessir ve sûfî. İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 473-475.

²²⁴ Mina'da Hz. Peygamber'in Vedâ haccında çadır kurduğu ve cemaatle namaz kıldığı yerde yapılan mescid. Nebi Bozkurt, "Mescid-i Hayf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004 ss. 277-278.

²²⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 25 Z.

Müellifin eserinde İdrîs (a.s) ile ilgili şu bilgiler bulunmaktadır: Şît (a.s)'ın çocukları ile Kâbil'in çocukları arasında ihtilaflar şiddetlenince, AllahTeâlâ onlara İdrîs (a.s)'ı Nebi olarak gönderdi. Onun ismi konusunda, isminin Hanûh veya Uhnûh bin berd bin Mihlail olduğu söylendiği gibi Mehlil bin Kaynan bin Anoş bin Şît bin Âdem olduğu da söylendi.²²⁶ Âdem ve Şît (a.s)'ın sayfalarını çok incelediği için İdrîs diye isimlendirildi,²²⁷ sonra ona otuz sayfa indirildi. Annesinin ismi Berre'dir. İsmine Aşuş, lakabının Berre olduğu da söylendi. Doğumu Âdem (a.s)'ın ölümünden yüz yıl önce idi. O Âdem (a.s)'ın vefatından sonra gönderilen ilk nebidir. Onun gönderilişi Âdem (a.s)'ın vefatından iki yüz sene sonradır. Gönderildiğinde onun yaşı üç yüz idi. Peygamberliğinde yüz elli yıl yaşadı. O ilk kalemle yazan, ilk elbiseyi diken ve giyendir.²²⁸ Ondan önce deri ve yün giyiyorlardı. Astronomi ve matematik ilimlerini ilk ele alan kişidir. Allah Teâlâ onu kavmine nebi olarak gönderdi. Onun kavmi sihirli bir kavim idi. Onlar anne babaya ilk isyan eden, sıla-i rahmi kesen, şeytana itaat edenlerdir. Allah Teâlâ İdrîs (a.s)'ı nebi olarak gönderinceye kadar insanlar tek bir din ve tek bir metot üzerinde idiler. Onların üzerine sabah ve akşam (olmak üzere) gündüzün iki tarafında onlara namazı farz kıldı.²²⁹ Onun kıblesi Meridyen çizgisinin güney tarafı idi ve belirli günlerde onlara orucu farz kıldı. Davet ettiklerinden bin insan ona uydu, diğerleri karşı çıktılar ve onu aralarından çıkarttılar. Bundan dolayı da Allah onlara yıllarca kıtlık verdi. İdrîs (a.s) yeryüzünde yolculuk yaparak onların yanından uzaklaştı. Allah Teâlâ isimlerinden kırk ismi ona öğretti. Bütün dünyayı dolaştı, yetmiş iki dille mahlûkatı Allah'a çağırdı. Ona hikmeti verdi, onlara, farklı dilleriyle konuştu. Onlara yüz şehir ve sekiz büyük şehir inşa etti. Onların en küçüğü Ruhâ²³⁰ idi. Sonra Mısır'a döndü. Sonra da Allah onu yüksek makama yükseltti. O gün dört yüz beş yaşında idi. Farklı rivayetlerde dördüncü veya altıncı kat semaya, cennete ve kendisinden daha yücresi olmayan bir mekâna yükseltti de denildi. Bunun böyle denme sebebi tarihçilerin şu rivayetidir. "Şüphesiz o her gün bol bir elbise dikiyor, her bir iğne batırdığında Allah'ı tesbih ediyor, elbiseyi tamamlayınca onu sahibine teslim ediyor ve ondan bir ücret talep etmiyordu. Bununla beraber her gün ve her gece, anlatanların onun

²²⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 26 Z.

²²⁷ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 51.

²²⁸ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 51.

²²⁹ Hûd, 11/114.

²³⁰ Güneydoğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il. Bu günkü Şanlıurfa. Ahmet Nezihî Turan, "Şanlıurfa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVIII, İstanbul, ss. 336-341.

ibadetini anlatmaktan aciz kaldığı kadar Allah'a ibadet ediyor. Bundan dolayı ölüm meleği onun bu durumuna özenerek Allah Teâlâ'dan onu ziyaret için izin istedi, Allah izin verince bir insan suretinde ona geldi, selâm verdi ve yanına oturdu.²³¹ İdrîs (a.s) gündüz oruçluydu. İftar vakti olunca bir melek ona cennet taamı getiriyor, onunla iftar ediyor sonra kalkıyor ve ibadetiyle meşgul oluyordu. Bu gecede melek ona cennet yemeği getirdi. İdrîs (a.s) yemeği yedi ve ölüm meleğine “Sen de ye,” dediğinde yemek yemedi. Melek onun yanında otururken İdrîs (a.s) fecir doğuncaya kadar ibadet etti. Güneş doğdu, ortalık aydınlandı. Adam yanında oturuyordu. İdrîs (a.s) şaşırды ve “Ey adam! Benimle yürür müsün? Yürürsek ferahlarız,” deyince ölüm meleği de “Evet,” dedi. Kalktılar, bir tarlaya gelinceye kadar yürüdüler. Ölüm meleği; “Ey İdrîs! Yememiz için bu ekinden birkaç başak almama izin verir misin?” dedi. O da “Allah Allah! Niçin dün helal yiyeceği yemedin de bugün haram yiyeceği yemek istiyorsun,” dedi. Dört gün müddetle yürüdüler, İdrîs (a.s) onda insanoğlunun isteğine aykırı şeyler görüyordu. “Sen kimsin?” diye sorunca, “Ölüm meleğim,” dedi. “Sen ruhları kabzedenden misin? Dedi. O da “evet,” dedi. “Sen dört gündür benimlesin, hiçbir kimsenin ruhunu kabzettin mi?” dedi, “Evet birçok ruhu kabzettim, benim yanımda mahlûkatın ruhları, yediğim sofraya gibidir. Bir kimsenin lokmayı yediği gibi bende onların ruhlarını alırım,” dedi. İdrîs (a.s) “Ey ölüm meleği! Ziyaretçi olarak mı yoksa ruhu kabzetmek için mi geldin?” diye sorunca, “Allah'ın izniyle ziyaretçi olarak geldim,” dedi. Sonra İdrîs (a.s); “Ey ölüm meleği! Benim senden isteğim, Allah'ın izniyle ruhumu alman, ölüm acısını tattıktan sonra ibadet etmem için Allah'ın beni diriltmesidir,” dedi. Ölüm meleği “Ben hiçbir kimsenin ruhunu Allah'ın emri dışında alamam,” dedi. Bunun üzerine Allah, İdrîs (a.s)'ın ruhunu kabzetmesini vahyetti, o anda ruhunu kabzetti ve İdrîs (a.s) öldü. Bunun üzerine ölüm meleği çok ağladı, Allah Teâlâ'ya yalvararak, arkadaşı İdrîs'i diriltmesini istedi. Allah Teâlâ da isteğini kabul ederek hemen onu diriltti. Ölüm meleği ona sarıldı ve “Ey kardeşim! Ölüm acısını nasıl buldun?” dedi. O da “Hayvanın derisi yüzüldüğü zaman hayatı biter ya, ölümün acısı da ondan bin defa daha şiddetli,” dedi. Ölüm meleği “Kabzederken sana gösterdiğim şefkatı hiçkimseye yapmadım,” dedi.²³² Sonra İdrîs (a.s) “Ey ölüm meleği! Benim başka bir isteğim daha var, ben cehennem ateşini, oradaki pranga ve kelepçeleri görmek ve daha sonra

²³¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 27 V.

²³² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 27 Z.

da Allah'a ibadet etmek istiyorum,” dedi. Ölüm meleği de “Allah'ın emri olmadan seni cehennem ateşine nasıl götürüyüm?” dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ İdrîs (a.s.)'ı cehennem ateşine götürmesini vahyetti. Oraya gittiler. Orada Allah'ın düşmanları için zincirlerden, prangalardan, kelepçelerden, ayrıca yılanlardan, akreplerden, ateşlerden, katrandan, zakkumdan, kaynar sudan yarattığı şeylerin hepsini gördüler. Sonra oradan döndüler. İdrîs (a.s.) “Benim bir başka isteğim, cennete girmemiz, orada Allah'ın dostları için yarattığı şeyleri görüp, Allah'a ibadetimi daha da artırmak istiyorum,” deyince ölüm meleği de “Allah'ın emri olmadan oraya seni nasıl götürüyüm?” dedi. Allah Teâlâ hemen onu cennete götürmeyi emretti. Hemen gittiler ve cennet kapısında durdular. İdrîs (a.s.) oradaki lüksü, büyük saltanatı, büyük ihsanı, ağaçları, nehirleri, meyveleri, yemişleri görünce, “Ey ölüm meleği kardeşim! Ölüm acısını tattım, cehennem korkularını ve dehşetlerini gördüm, Allah'tan benim cennete girmemi, ölüm acısının ve cehennem korkularının benden gitmesi için cennet suyundan içmeme izin vermesini ister misin?” dedi. Bunun üzerine ölüm meleği Allah'tan izin istedi. Allah da ona girmesi sonra da çıkması için izin verdi. Hemen cennete girdi, ayakkabılarını cennetteki ağaçlardan bir ağacın altına koydu ve cennetten çıktı. “Ey ölüm meleği ayakkabımı filan ağacın altında bıraktım, oraya döneyim,” dedi. Döndü, girdi fakat çıkmadı. Ölüm meleği; “Ey İdrîs! Çık” diye bağırınca, “Çıkmam çünkü Allah Teâlâ *“her nefis ölümü tadacaktır”*²³³ buyurdu, ben onu tattım, Allah Teâlâ “içinizden oraya varmayacak hiç kimse yoktur” buyurdu, ben ateşe vardım, yine Allah Teâlâ “Oradan çıkarılmaları da söz konusu olmayacaktır,” buyurdu, beni buradan kim çıkartacak,” dedi. Allah Teâlâ, ölüm meleğine; “Ey ölüm meleği! Onu bırak, ben ezelde onun cennette olmasına hükmettim,”²³⁴ diye vahyetti. Müellif burada Allah'tan sizi cehennemden emin kılmasını, bizi ve sizi sağ salim ve güvenli bir şekilde cennete sokmasını isteriz, şeklinde dua etmektedir.

Hârût ve Mârût²³⁵ Hikâyesi

Müellif eserinde zaman zaman nükte ve hikâyelere de yer vermektedir. Bunlardan biri İdrîs peygamber zamanında yaşanmış bir kıssa olduğu düşünülen

²³³ Ankebut, 29/57.

²³⁴ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 52.

²³⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de adları geçen ve insanlara sihir öğrettiklerine inanılan iki melek. Kürşat Demirci, "Hârût ve Mârût", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XVI, İstanbul, 1997, ss. 262-264.

Hârût ve Mârût'tur. Bu iki isim Süryanice'dir.²³⁶ O ikisinin kıssası İbn Abbas ve müfessirlerin zikrettiği üzere şöyledir: Melekler, İdrîs Nebi zamanında, Âdemoğlunun kötü işlerinden gökyüzüne yükselen şeyleri gördüler ve hemen onları kınayarak Allah Teâlâ'ya; “Yeryüzünde kendilerini yarattığın ve seçtiğin kişiler sana isyan ediyorlar,” dediler.²³⁷ Allah Teâlâ'da onlara; “Şayet sizi yeryüzüne indirsem, onların yerleştirildiği gibi sizi de yerleştirsem, onların günah işledikleri gibi siz de günah işlerdiniz,” buyurdu. Onlar “Seni tesbih ederiz, sana isyan etmeyiz,” dediler. Allah Teâlâ “Hayırlılarınızdaki iki melek seçin ben onları yeryüzüne indireceğim,” dedi. Onlar da meleklerin en abidlerinden ve en sâlihlerinden olan Hârût ve Mârût'u seçtiler.

Bu konuyla ilgili Kelbî şunları nakletmiştir; Allah Teâlâ onlara üç melek seçiniz, dedi. Onlar Hârût denilen Azza, Mârût denilen Azzaya -O ikisinin ismi günaha yaklaştıklarından dolayı değiştirildi- ve Azzaiyl. Allah onlara şehveti yerleştirerek onları yeryüzüne indirip, insanlar arasında adaletle hükmetmelerini emretti ve onları şirk koşmaktan, haksız yere öldürmekten, zinadan ve içki içmekten yasakladı. Azzaiyl ise kalbine şehvet yerleşince, Rabbinden affını talep edip kendisini göğe yükseltmesini istedi. Bunun üzerine Allah onu affederek onu göğe yükseltti, kırk sene başını kaldırmadan secde etti. Sonra başını secdeden kaldırdı fakat bundan sonra da Allah'tan hayâ ederek başını eğmeye devam etti. Diğer ikisine gelince, o ikisi günlerini insanlar arasında geçirerek, akşamlayınca Allah'ın İsm-i A'zam'ını²³⁸ zikrettiler ve göğe yükseldiler.

Katâde de şunları nakletti: Seçilip yeryüzüne indirilen bu meleklerin üzerlerinden bir ay geçer geçmez günaha meylettiler. Kadınların en güzellerinden olan Zühre bir gün o ikisine düşmanlık etti. Zühre hakkında Ali b. Ebû Tâlib (r.a), onun Farslı ve ülkesinde bir kraliçe olduğunu söyleyerek, o ikisinin onu görünce ona âşık olup, kadınla birlikte olmak istediler, fakat kadın kabul etmedi ve ayrıldılar. İkinci günde aynısını yaptılar kadın; “Benim ibadet ettiğime ibadet eder, bu puta tapar, adam öldürüp, içki içerseniz, kabul ederim,” deyince, “Olmaz Allah bizi onlardan yasakladı,” dediler. Bunun üzerine kadın ayrıldı. Kadın üçüncü gün

²³⁶ Ârâmîce'nin halen konuşulan Doğu lehçelerinden biri. Mehmet Sadık Gür, "Süryânîce", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXVIII, İstanbul, 2010, ss. 174-175.

²³⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 27 Z.

²³⁸ Allah'ın en büyük ismi anlamında bir tabir. Bekir Topaloğlu, "İsm-i A'zam", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIII, İstanbul, 2001, ss. 75-76.

beraberinde bir kadeh içkiyle döndü. O ikisi yine onunla birlikte olmak isteyince, kadın dün dediğini onlara yine söyledi. O ikisi de “Allah'tan başkasına ibadet ve adam öldürmek en büyük günahdır, içki içmek ise en ehvenidir” diyerek içki içip, sarhoş oldular. Kadınlarla birlikte olup zina ettiler, ayılınca o ikisini gören birini de öldürdüler.²³⁹ Müellif bu konuyla ilgili Rebi b. Enes'den;²⁴⁰ O ikisi puta secde ettiler,²⁴¹ diye başlayan benzer bir rivayet ile Ali b. Ebû Tâlib, Kelbî, Süddî (ö. 127/745)'den²⁴² de nakiller yapıp Zühre hakkında; onun Hârût ve Mârût'u baştan çıkartan, güzelliğinden dolayı Zühre diye isimlendirilen bir kadın olduğu ve zulmedince Allah Teâlâ'nın onu göktaşına çevirdiğini,²⁴³ söylemektedir. Hârût ve Mârût ile ilgili de; o ikisi günaha yaklaştıktan sonra akşamlayınca göğe çıkmak istediklerinde, kanatları onlara itaat etmediğinde, başlarına geleni bilip hemen İdrîs (a.s)'a gittiklerini ve durumlarını ona haber verip, Allah'ın o ikisine şefaet etmesini ondan istediklerini ve İdrîs (a.s)'ın bunu yaptığını, Allah da onları dünya azabı ile ahiret azabı arasında muhayyer kılınca dünya azabını seçtiklerini ve Bâbil'de azap gördüklerini, zikretmektedir.²⁴⁴ Onların azabının nasıl olduğu konusunda da Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) onların kıyamete kadar saçlarından asılı olarak kaldıklarını, Katâde uyluklarının dibine kadar ayaklarına zincir vurulduğunu, Mücâhid onlar içi ateş dolu bir kuyuya konulduklarını,” Umeyr b. Sa'd²⁴⁵ ters yüz edilmiş şekilde demir kamçıyla dövüldükleri rivayetlerini nakletmektedir.²⁴⁶

Başka bir rivayette de şöyle anlatılmıştır: Bir adam Hârût ve Mârût'a sihir öğrenmek için geldi, o ikisini ayaklarından asılı vaziyette, gözleri morarmış, derileri kararmış olarak buldu. Dilleri ile su arasında dört parmak mesafe vardı, o ikisi susuzlukla azab olunuyorlardı. Onların bu durumu adamı korkuttu ve adam

²³⁹ Aherî, *Târih-i Aherî*, vr. 28 V.

²⁴⁰ Tabîinin tefsîr ve hadîs âlimlerinden. İsmi Rebî' olup, el-Horasânî, el-Basrî, el-Bekrî, el-Hanefî lakablarıyla da tanınır. Basra'nın Benî Hanîfe ve Benî Bekrî bin Vâbil kabilesine mensûbtur. Doğum târihi bilinmemesine rağmen, vefâtı 139 veya 140 (m. 757) seneleri olduğu rivâyet edilir. *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*, Rebî' bin Enes <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/İslam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/REBI-BIN-ENES/1062>. 07.10.2020.

²⁴¹ Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 54-55.

²⁴² Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdîrrahmân b. Ebî Kerîme el-A'ver es-Süddî el-Kebîr el-Kûfî (ö. 127/745) Müfessir tâbîi. İsmail Cerrahoğlu, "Süddî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVIII, İstanbul, 2010, ss. 17-18; Bkz: es-Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 55; Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 129.

²⁴³ Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 55.

²⁴⁴ Aherî, *Târih-i Aherî*, vr. 29 V.

²⁴⁵ Umeyr b. Sa'd b. Ubeyd el-Ensârî, Sahâbî. "Umeyr b. Sa'd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/umeyr-b-sad> (20.06.2020).

²⁴⁶ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, C., I, s. 247; Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 56.

"Allah'tan başka ilah yoktur" dedi. O ikisi bu sözü duyunca, ona, "Sen kimsin?" dediler, o da "İnsanlardan biri," dedi. "Hangi ümmettensin?" dediler. O da "Muhammed'in ümmetinden" deyince, "Muhammed peygamber olarak gönderildi mi?" diye sordular, o da "evet" deyince hemen Allah'a hamd ederek, "Azabımızın bitme vakti yaklaştı çünkü o kıyamet peygamberidir," dediler.²⁴⁷

4. Fasil: Hz. Nûh (a.s)

Müellif Nûh (a.s) hakkında şu bilgileri vermektedir: Allah İdrîs nebiyi gökyüzüne yükseltince insanlar ihtilafa düştüler, bunun üzerine Nûh (a.s) onlara peygamber olarak gönderildi. Lamek'in oğludur. O çoğunluğun görüşüne göre peygamberlerden "Ülü'l-Azm"²⁴⁸ olarak isimlendirilen beş büyük peygamberin ilkidir. Allah'a ilk davet eden, şirke karşı ilk uyarıcı ve ümmeti ilk azap görendir.²⁴⁹ Âdem (a.s) ile Nûh (a.s) arasında hepsinin Müslüman olduğu on soy vardır. Bu zamana kadar insanlar tek bir şeriat üzere idiler. Sonra ihtilaf ettiler, bunun üzerine Nûh (a.s) onlara peygamber olarak gönderildi. Âdem ve Nûh (a.s) arasında gönderilen bir peygamber yoktur. İdrîs (a.s) nebi idi. İnsanları davetle emrolunmadı. Nûh (a.s), İdrîs (a.s)'dan sonra gönderilen ilk peygamber idi. Marangoz idi. Allah onu kavmine gönderdi. O, yaşça, gönderilen peygamberlerin en büyüğüdür. Onun mucizesi nefesindeydi. Uzun ve sağlıklı yaşadı. Yaratıldığı gibi kuvveti hiç eksilmedi, dişi düşmedi, saç ağarmadı, Allah Teâlâ'nın: "Kavmimi gece ve gündüz davet ettim." dediği gibi, davette hiçbir peygamber onun gibi olmadı. Hiç kimse onun gibi eziyet görmedi, çünkü onun kavmi en zalim ve en azgın bir kavim idi. Ona yirmi sayfa indirildi. Çoğu tarihçilere göre onun ömrü dokuz yüz elli yıldır.²⁵⁰ Avn b. Ebî Şeddad'a göre Tûfandan önce kavminde geçirdiği dokuz yüz elli yıl, tûfandan sonra ise üç yüz elli yıl, toplam ömrü bin üç yüz yıldır. Çoğunluğun görüşüne göre onun tûfandan önce altı yüz yıl sonra üç yüz elli yıl yaşamıştır. Allah Teâlâ'nın onu peygamber olarak gönderdiğinde onun yaşının elli veya kırk veya iki yüz elli yaşında olduğu konusunda farklı rivayetler de vardır.

²⁴⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 29 Z; Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 151; es-Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 56.

²⁴⁸ Kur'ân-ı Kerim'de bazı peygamberler için kullanılan bir tabir. Bunlar: Hz. Muhammed, Nûh, İbrâhim, Mûsâ ve İsâ'dır. Muhammed Aruçi, "Ülü'l-Azm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLII, ss. 294-295, İstanbul, 2012.

²⁴⁹ Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 64.

²⁵⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 29 Z.

Mukâtil, yüz yaşında peygamber olduğunu, nübüvvetinden sonra dokuz yüz elli yıl yaşadığını, tûfan yılında yaşının sekiz yüz sene olduğunu söylemektedir. Yaşı konusunda ömrünün bin elli dört sene, olduğu söylendiği gibi, iki yüz elli sene vahiyden önce, iki yüz elli sene kavminin tûfanla helâkından sonra olmak üzere dokuz yüz elli sene kavmini imana ve tevhide çağırdığı da söylenir. Tarihçiler şöyle demektedir: Allah, tufanı, Âdem (a.s)’ın indirilişinden tam iki bin altı yüz elli altı yıl sonra gönderdi. Nûh ve beraberindekiler Receb ayının onunda gemiye bindiler²⁵¹ ve Muharrem ayının onunda Cûdî 'ye indiler. Tûfanın müddeti altı ay oldu, Bakurdi taraflarında bir köy kurdular ona seksen çarşı adını verdiler çünkü onun kavmi ilerde geleceği gibi, meşhur görüşe göre seksen kişi idi.

Nûh'a, ikinci Âdem de denir. Çünkü onunla gemide olan herkes gemiden çıktıktan sonra üremedi, Nûh (a.s)’ın çocukları hariç hepsi öldüler. Nûh (a.s)’ın çocukları çoğalınca kadar ürediler. Nûh ismi sakindir. Bu isim ona, Allah korkusundan çok inlemesi ve ağlamasından dolayı verilmiştir. O hükümleri ilk değiştiren, kuralları ilk koyan kişidir. O, kendinden önce kız kardeşle nikâhlanmak mubah iken bunu haram kıldı. Nûh (a.s)’ın dönemindeki halkın hepsi putlara tapan kâfirlerdi. Onun zamanında dünya mamurdu. Araziler ziraat için yeterli değildi, toprağı dağların tepelerine taşıyorlar, yayıyorlar ve orada ekiyorlardı. Nûh (a.s) Kûfe'de oturuyordu.

Tûfan Kıssası

Şeyhul Ecel Ebû Nasr Muhammed b. Abdurrahman’ın rivayetine göre İdrîs (a.s) göğe yükseltilmeden önce yeryüzünde ismi Müteveşlih olan bir çocuk bıraktı. O Enoş'un kızlarından bir kadınla evlendi. O, Lamek'i doğurdu. O güçlü ve kuvvetliydi. Eliyle büyük bir ağaca vurur ve onu kökünden sökerdi.²⁵² Yüzünde Peygamberimiz Muhammed (a.s)’ın nuru vardı. İmanını kavminden gizliyordu. Günlerden bir gün kıra çıktığında son derece güzel bir kadını önündeki koyunları güderken gördü. Onu beğendi ve onun hakkında sordu. O da “Ben Âdemoğlu, Kin oğlu, Lamek oğlu, Mahvil oğlu, Ekil kızı Kaynuş’um,” dedi. “Senin kocan var mı?” dedi. “Yok,” dedi. “Yaşın kaç?” dedi. “Yüz seksen,” dedi. “Şayet sen buluğa ermiş olsaydın seninle evlenirdim,” dedi. O zamanlar buluğa erme yaşı iki yüz yılı tamamlamaylaydı. O da,

²⁵¹ Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân fi Te’vîli’l-Kur’an*, C., XV, s. 335.

²⁵² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 30 V.

ona, “Sen kimsin?” dedi. “Ben Şît ve Kâbil evlatlarımdım” demeyip, “Ben kendisine haramın helal olmadığı kişinin çocuklarımdım,” dedi. “Eğer benimle evlenmek istersen ben ikiyüz yirmi yaşımıdayım, babama git beni ondan iste,” dedi. Babasına gitti, onu, ondan istedi, onunla evlendi ve Nûh (a.s.)’i doğurdu. Vehb şöyle dedi; Doğum vakti gelince o dönemdeki bir kraldan, eşi ve çocuğu adına korkusundan onu bir mağaraya koydu. Orada onu doğurup oradan ayrılmak istediğinde “Vah yavrucuğum,” diye seslenince, hemen Nûh ona: “Ey anneciğim benim için korkma, beni yaratan beni korur,” diyerek konuştu. Evine doğru gitti. Nûh bu mağarada kırk gün kaldı. Sonra babası Lamek öldü. Melekler onu alıp, süsleyip sürmeleyerek annesinin kucağına koydular. Annesi sevindi ve bülüğ çağına kadar onun terbiyesini üstlendi. O akıl ve ilim sahibi, görünüşü ve sesi güzeldi. Bir müddet kavminin koyunlarını güttü. Ara sıra ticaret yaptı ve o konuda uzman oldu. O kavminin putlara ibadet etmelerini çirkin buluyordu. Onların Kâbil oğullarından Durmesil denen bir kralları vardı. O zorba, azarlayan, kuvvetli birisiydi. Kendisi ve kavmi beş puta tapıyorlardı. Onlar: Ved, Süvâ‘, Yegûs, Yeûk ve Nesr'dir. Onlar İdrîs (a.s.)’ın kavminin putlarıdır. Sonra onlar put edinmeyi çoğalttılar. Onların yaklaşık farklı şekillerde bin yedi yüz putu oldu. Her sınıfın bir putu vardı. Kavminin beş putu ile ilgili olarak bunların, Âdem ve Nûh (a.s.) arasında yaşayan sÂlih adamların isimleri olduğu, ölünce onların resimlerini çizip, onlara saygıyla baktıkları, zaman uzadıkça onlara ibadet ettikleri, söylendi. Ved’ün adam, Süvâ’ın kadın, Yegus aslan, Yeûk at, Nesr’in ise uçan kartal şeklinde olduğu söylendi.²⁵³

Müellif İbn Abbas (r.a.)’dan şöyle bir rivayet nakletmiştir: Bu putları tûfan gömdü. Şeytan onu Arap müşrikleri için çıkartıncaya kadar toprağın altında gömülü olarak kaldı. Onların başka putları da vardı. Bunlardan Lat sakif; Uzza ve Yüslem/Süleym Gatafan ve Çüsm; Menat Kudeyd; İsaf, Naile ve Hübel Mekke halkı için idi.²⁵⁴ İsaf Hâcerülesved’in karşısında, Naile Rükni-i Yemânî 'nin karşısında, Hubel Kâbe'nin içinde,²⁵⁵ sağ eli kırılmış, uzunluğu on sekiz zira olup insan şeklinde kırmızı akikten idi. Kureyş'e böyle eli kırık olarak ulaştı, onlar da ona altından bir el yaptılar. O, onların yanındaki putların en büyüklerindendi. Kureyşlilerde putların en büyüğünün Uzza olduğu, onların onu ziyaret edip, kurbanlar keserek onun yanına

²⁵³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 30 Z.

²⁵⁴ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., V, s.158; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil*, C., IV, s. 346.

²⁵⁵ Şirbînî, *es-Sirâcü'l-Münîr*, C., IV, s. 394.

yaklaştıkları söylenmektedir. Muhammed b. Kâ'b (r.a) (ö. 108/726 [?])²⁵⁶ da bunların Âdem ve Nûh (a.s) arasında olan sâlih kavimlerin isimleri olduğunu, onlar ölünce kendilerine ibadet eden taraftarları olduğunu söyleyerek, onlardan sonra gelenlerin ise zorla onlara ibadet yapar olduklarını söyledi. İblîs onlara gelerek, "Eğer onların resimlerini yaparsanız sizin için daha canlı olur ve daha istekli ibadet edersiniz," dedi. Bunun üzerine böyle yaptılar, sonra onlardan bir kavim doğdu, İblîs onlara "Sizden öncekiler onlara ibadet ediyorlardı" dedi, onlarda onlara ibadet eder oldular. Böylece putlara ibadet başladı.²⁵⁷ Nûh (a.s) bunlara bakınca onların yaklaşımını çirkin buldu. Çöllere doğru onlardan uzaklaştı. Malum vakit gelinceye kadar onlara karışmadı. Allah Teâlâ onu kavmine peygamber olarak gönderdi. Onların bayram gününde onların yanına gidip dikilip, başını kaldırıp "Ey Allah'ım! Onlara karşı bana yardım etmeni istiyorum" dedi. Onlar, putlara secde etmek isteyince parmağını kulağına koyup, yüksek bir sesle "Allah'tan başka ilah yoktur, ey kavim! "Ben Allah katından size geldim, sizi ona ibadete, itaate çağırıyorum ve bu putlara ibadetten sizi yasaklıyorum, Allah'tan korkun ona itaat edin"²⁵⁸ dedi. Putlar kaidesinden düştüğünde, Dürmesil de yatağından düştü, ayılınca koşup, yatağına yerleşti ve "Ey Kâbil oğulları! Daha önce benzerini duymadığımız bu ses nedir?" dedi. Onlar da "Ey Melik! Bu kendisine Nûh denilen bizden bir adam, önceden o bizim yanımızdaydı, bu yaptığı ise onun deliliğinden, şimdi onun deliliği arttı," dediler. O da "Ne diyor?" dedi. Onlar da "Kendine ve Rabbine imana da'vet ediyor," dediler.²⁵⁹ Bunun üzerine Durmesil kızdı, aşırı korkuya kapıldıktan sonra kendini toplayıp, ona, "Ey Nûh sen bize bizim bilmediğimiz bir şeyi getirdin. Biz senin akıllı olduğuna inanmıyoruz, şayet sende delilik varsa tedavi ettirelim, fakirlik varsa sana destek verelim," dedi. O da "Ey kavmim bende delilik yok ve sizin elinizdekilere de ihtiyacım yok, şüphesiz mülk Allah'ındır, ancak benim sizden isteğim Allah'tan başka ilah yoktur, demenizdir, şüphesiz ben, Nûh, Allah'ın resulüyüm," dedi. Bunun üzerine Durmesil kızdı ve Nûh'a "Bu bizim bayram günümüz, o günde biz öldürmeyi mubah görürüz, seni çok kötü bir şekilde öldürürüz," dedi.

²⁵⁶ Ebû Hamza (Ebû Abdillâh) Muhammed b. Kâ'b b. Süleym el-Kurazî (ö.108/726 [?]), Müfessir tâbiî. Mehmet Emin Maşalı, "Muhammed b. Kâ'b el-kurazî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXX, İstanbul, 2005, ss. 545-546.

²⁵⁷ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., V, s. 157.

²⁵⁸ Ali İmran, 3/7.

²⁵⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 31 V.

Kendisine ilk inanan kişinin Acura denen bir kadın olduğu, Nûh (a.s)'ın onunla evlendiği ve ondan Sam, Ham ve Yam isimlerinde üç erkek çocuk ile Hasura, Nasura, Mahbura isimlerinde üç kız çocuğu olduğu söylendi. Sonra erkek ve kadınlardan oluşan yetmiş kişilik aile fertleri ona iman etti. Sonra ona kavminden Valika veya Va'ila adında bir kadın iman etti. Nûh (a.s) onunla evlendi ve ondan Yafes ve Ken'an adında iki oğlu oldu. Sonra o münafıklık yaparak ilk dinine dönüp ve insanlara onun deli olduğunu haber veriyor, onun sırrını açıklıyor, ona bir kişi iman ettiğinde dinden dönmeye zorlamaları için kavminden zorbalara haber veriyordu. Nûh (a.s) ise her gün kavmine çıkıyor, onlara nasihat ediyor, onları Allah'a ibadete çağırıyor ve onların isyanına engel oluyordu.

Dahhâk, İbn Abbas'tan şöyle rivayet etmiştir: Kavmi Nûh (a.s)'la alay ediyor, onu dövüp, saçını başını yolarak, öldü zannederek onu bir eve atıyorlardı. Fakat Nûh (a.s) ikinci gün yine çıkıyor, kavminin iman etmesinden ümidini kesinceye kadar onları Allah'a imana çağırıyordu. Onlardan esasına dayanan yaşlı bir adam oğluyla beraber geldi ve oğluna "Ey oğul (Nûh (a.s)'ı kastederek) bu deli ihtiyar senin aklını çelmesin," deyince, oğlu; Ey babacığım sopayı bana verir misin diyerek sopayı babasından alıp Nûh (a.s)'a öyle vurdu ki onun başını yardı. Yine başka bir rivayette; onlar Nûh'a saldırıyorlar ve onu bayılıncaya kadar boğuyorlardı. Sonra onu sürükleyip, çöplüğe atıyorlardı. Nûh (a.s) ayılınca; "Rabbim kavmimi bağışla şüphesiz onlar bilmiyorlar," diye dua ediyor tekrar onlara gelip, onları imana çağırıyordu. Fakat onlar döverek ona düşmanlık ediyor, ağız ve burnundan kan gelinceye kadar karnına tepiyorlar, bazen dövmenin acısından kan kusuyordu ve onlar: "Ey Nûh! Bizimle yaşadığın sürece bu senin cezandır," diyorlardı. Sonunda onlardan ona gelen bela arttı, Nûh (a.s)'da onları Allah'a şikâyet edip, "Rabbim, yeryüzünde inkârcılardan hiçkimseyi sağ bırakma"²⁶⁰ diye beddua etti.²⁶¹ Nûh (a.s)'ın duası için gökyüzünün kapıları açıldı, duasına melekler "âmin," dedi, o anda da Allah Teâlâ ona; "Bizim emrimiz ve bilgimizle gemi yap" diye vahyetti. Nûh (a.s) "Rabbim gemi nedir?" deyince, Allah Teâlâ; "Günahkâr kesimi batırmam ve yeryüzümü onlardan kurtarmam için ahşaptan yüzen bir evdir," buyurdu. "Ya Rabbi! Su nerede?" dedi. Allah Teâlâ; "Ey Nûh! Ben dilediğimi yaparım," buyurdu. Sonra "Ya Rabbi! Ağaç nerede?" dedi. Allah Teâlâ da "Ağaç dik" buyurdu. Nûh (a.s) da

²⁶⁰ Nûh, 71/26.

²⁶¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 31 Z.

Tik ağacını dikti. Bunun üzerinden kırk yıl geçip, ağaçlar büyüyünce Rabbi Nûh (a.s.)'a ağaçları kesmeyi emretti. Ağaçları kesip, kırk yıl kuruttu.

Geminin yapılması ile ilgili bir kıssada; Cebrâil (a.s.)'ın Nûh (a.s.)'a gelerek ona, “Rabbin bir gemi yapmanı emrediyor,” dediğinde, “Nasıl yapayım? Ben marangoz değilim” dediğini, fakat Allah'ın emrini yerine getirmek için hemen keseri alıp, yapmaya başlayarak, onu iki yılda hatasız bir şekilde tamamladığı anlatılıyor. Başka bir rivayette de şöyle deniliyor; Allah Teâlâ gemiyi, başı horoz başı, göğsü kuş göğsü, kuyruğu eğik horoz kuyruğu gibi üç şekil üzere yapmasını vahyetti. Derhal Nûh (a.s.) gemi yapmak için ağaçları kesmeye, demiri dövmeye, katran ve diğer araç-gereçleri hazırlamaya başladı. Bunun üzerine kavmi onu ayıplayıp alay ederek; “Ey Nûh! Nübüvvetten sonra marangoz da oldun, böyle ne yapıyorsun?” diyorlardı. O da “Suda yürüyen bir ev yapıyorum, dediğinde, ona gülüyorlardı.²⁶² Nûh (a.s.) da “Bizimle alay ediyorsanız edin bakalım! Ama bilin ki sizin alay ettiğiniz gibi (günü gelecek) biz de sizinle öyle alay edeceğiz”²⁶³ anlamındaki ayetle onlara cevap verdi.

Allah Teâlâ onların kadınlarını kısırlaştırdı, bundan dolayı da onların çocukları olmadı, Nûh (a.s.)'a da gemi yapmada acele etmesini vahyetti. Nûh (a.s.) çocukları Ham, Sâm ve Yafes kendisiyle birlikte gemiyi yontarken, aynı zamanda kendisiyle beraber çalışan marangozların sayısını da artırmak istedi.²⁶⁴ İbn Abbas; Nûh (a.s.)'ın gemiyi otuz yılda yaptığını, uzunluğunun üç yüz zira', genişliğinin elli zira', yüksekliğinin otuz zira' olduğunu zikretmektedir. Hasan'dan da onun uzunluğunun bin iki yüz zira', genişliği altı yüz zira' olduğu rivayet edildi.²⁶⁵ Sonra Allah Teâlâ Nûh (a.s.)'ın geminin içini ve dışını boyaması için, kaynayan katran kaynağını açtı.²⁶⁶

Geminin yapımıyla ilgili bir başka rivayette şu bilgiler veriliyor; Allah Nûh kavmini helâk etmek isteyince Cebrâil (a.s.)'a Tuba ağacı dallarından bir dal kesip ve onu Nûh (a.s.)'a vermesini ve Nûh (a.s.)'ında bu dalı dikmesini emretti.²⁶⁷ Hemen

²⁶² Şirbîni, , *es-Sirâcü 'l-Münîr*, C., II, s. 56; Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ 'isü 'l-Mecâlis/Kasasü 'l-Enbiyâ*, s. 59.

²⁶³ Hûd, 11/38.

²⁶⁴ Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ 'isü 'l-Mecâlis/Kasasü 'l-Enbiyâ*, s. 59.

²⁶⁵ Hâzin, *Lübâbü 't-Te'vil fi Meâni 't-Tenzîl*, C., II, s. 483.

²⁶⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Dürrü 'l-Mensûr*, Cilt: I-VIII, C., IV, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts, s. 419. Bkz: Halit Özkan, "Süyûtî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVIII, İstanbul, 2010, ss. 188-198.

²⁶⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 32 V.

Cebrâil (a.s) Allah'ın emrettiği gibi kesip ona verdi. Nûh (a.s)'da onu temiz bir yere dikti. Çok dallı yüksek ve büyük bir ağaç oluncaya kadar kırk sene onu yetiştirdi. Uzunluğu üç yüz zira', genişliği elli zira' oldu. Sonra Allah Teâlâ Cebrâil (a.s)'a bu ağaçtan Nûh (a.s)'a levhaları yontmayı öğretmesini emretti.

Bu konuyla ilgili başka bir rivayette de şöyle denildi; Allah Teâlâ “Gemiği yap” buyurunca, Nûh (a.s) “Ey Rabbim! Nasıl yapayım,” dediğinde Allah Teâlâ da; tahtalardan her birisinin üzerine nebilerden bir nebini ismini yazarak, yüz yirmi dört bin levha yontmasını, emretti. Nûh (a.s)'da “Ben bütün nebilerin isimlerini bilmiyorum,” deyince, Allah Teâlâ “Ey Nûh! Levhaları yontmak senden, nebilerin isimlerini orada açığa çıkarmak benden,” buyurdu. Nûh (a.s) ilk levhayı yonttu, üzerinde Âdem (a.s)'ın ismi, ikincisinde Şît (a.s)'ın ismi, üçüncüsünde İdrîs (a.s)'ın ismi, dördüncüsünde Nûh (a.s)'ın ismi göründü. Nûh (a.s) her levhayı yonttuğunda üzerinde peygamberlerden birisinin ismi göründü. Son levhada ise Muhammed (a.s)'ın ismi göründü. Cebrâil (a.s) indi ve “Ey Nûh! Şimdi gemi tamam oldu, çünkü Muhammed (s.a.v) peygamberlerin sonuncusu ve seçkinlerin en güzelidir,” dedi. Sonra Allah Teâlâ gemi levhaları adedince üzerinde peygamberlerden birinin isminin olduğu ağaçtan çiviler edinmesini emretti. Çivileri (eline) alıyor ve levhaları birbirine bağlıyordu.

Bir rivayette de: Nûh (a.s) geminin levhalarını birbirine bağladı, ancak gemisi tamamlanmadı. Geminin tamamlanması için dört levhaya daha ihtiyaç oldu. Cebrâil (a.s): “Ey Nûh! Allah Teâlâ; Habibimin ve yarattıklarımın en hayırlısı olan Muhammed (a.s)'ın arkadaşlarının isimleri olan dört levha daha yont, çünkü benim nazarımda onun arkadaşlarının yeri nebilerin yeri gibidir, buyuruyor,” dedi.

Bu konuyla ilgili Tevrat ehli de şunları iddia etmektedir; Allah Teâlâ ona Tik ağacından gemi yapmasını, katranla onu boyamasını, alt, orta ve üst olarak üç kat yapmasını ve küçük bir pencere yapmasını emretti. Hemen Nûh (a.s) Allah'ın emrettiği gibi yaptı. Alt kata vahşi hayvanları, yırtıcı hayvanları ve sürüngenleri, orta kata; büyük ve küçükbaş hayvanları, üst kata da kendisi, beraberindekiler ve ihtiyaç duyduğu şeylerle bindi.²⁶⁸

²⁶⁸ Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzil*, C., II, s. 483.

Müellif gemiyle ilgili farklı rivayetlerde; Geminin yapımı bitince, kavmi gece gemiye gelerek orada ateş yakıyor fakat ateş onu yakmıyor, hemen oradan ayrılarak “Ey Nûh! Bu senin sihrendendir,” dediklerini nakletti.

Şöyle de denildi; Geminin yapımı bitince Allah gemiyi konuştu. ²⁶⁹ İnsanlar ona bakarken gemi: “Allah'tan başka ilah yoktur, O ilklerin ve sonların ilahıdır, ben bana binenlerin kurtulduğu, benden geri kalanların helâk olduğu bir gemiyim, bana sadece ihlas sahipleri binebilir,” dedi. Bunun üzerine Nûh (a.s) kavmine; “Şimdi inanıyor musunuz?” dedi. Onlar “Ey Nûh! Bu senin sihrenden az bir şeydir,” dediler. Geminin tamamlanmasından sonra Nûh (a.s) hacca gitmesine izin vermesi için Allah'a dua etti. Allah da ona izin verdi. Hacca çıkınca kavmi gemiyi yakmaya yeltendi. Allah meleklerle emretti, onlar da onu göğe taşıdılar. Orada, gökle yer arasında asılı kaldı. Kavmi ona bakıyor ama ibret almıyorlardı.

Denildi ki; Onların bir kısmı geceleyin gemiyi yakmak için geliyor, orada ateş yakıyor fakat gemi yanmıyordu, “Bu onun sihrendendir,” diyorlardı. Onun içine büyük abdeslerini yapmaya başladılar. Birbirlerine onun içinden başka yere büyük abdes yapmalarını tavsiye ediyorlardı. Gemiyi dışkıyla doldurdular, Allah onlara uyuz hastalığı gönderdi, doktorlar onun tedavisinden aciz kaldı. Bir gün onlardan biri oraya pislerken pisliğin içine düştü bedeni pisliğe bulandı, çıkıp yıkandığında uyuzu gitti. Hemen bu durumu insanlara haber verdi, geldiler ve bu pislikten aldılar onu bedenlerine sıvadılar, sonunda suyundan şifa umarak gemiyi yedi defa yıkadılar.

Nûh (a.s) haccını bitirince orada kavmine beddua etti. Melekler onun duasına âmin, dedi. Allah onun duasını kabul etti. Nûh (a.s) hacdan döndü ve gemi havadan indirildi. Allah ona ikişer tane yüklemesini vahyetti. Allah yırtıcıları ve kuşları Nûh (a.s)'a topladı, o da her cinsten erkek olanı sağ eline, dişi olanı ise sol eline koyup, onları gemiye taşıdı. Bu durumu Allah Teâlâ kitabında; *Nûh'a dedik ki: “Her türden (hayvan) birer çifti, taşı”*²⁷⁰ buyurarak, bildiriyor.

Nûh (a.s)'ın sadece doğuran ve yumurtlayanlardan taşıdığı, buradaki çiftten kastedilenin de erkek ve dişi olduğu rivayet edilmiştir.

Geminin işi bitince Allah kırk gün kırk gece yeryüzünden sıcak bir su çıkarttı, gökyüzünden de soğuk su indirdi. Her bir damla mermer kayası gibiydi, Allah Teâlâ

²⁶⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 32 Z.

²⁷⁰ Hûd, 11/40.

her bir damla için bir melek gönderdi. Eğer böyle olmasaydı, yeryüzü kalbur gibi olurdu. Allah Teâlâ da bu konuyla ilgili şöyle buyurdu: “*Nihayet emrimiz geldi, sular coşup yükseldi.*”²⁷¹

Müellif Tennur konusunda ihtilaf olduğunu söyleyerek şu rivayetleri nakletmektedir:

İkrime ve Zührî (r.a) (ö. 124/742)²⁷² buranın yeryüzü olduğu ve Arapların yeryüzünü Tennur diye isimlendirdikleri, böylece de Nûh (a.s) için: “Yeryüzünde tencerenin kaynaması gibi yerden suyun şiddetle fişkırdığını gördüğün zaman gemiye bin,” dendiğini naklettiler.²⁷³

Ali (r.a)'dan da, tennurun içinde ekmek pişirilen fırın olduğu, çoğu müfessirin görüşünün de böyle olduğu rivayeti nakledilmektedir.

Atıyye (ö. 111/729-30)'nin²⁷⁴ İbn Abbas'dan rivayetinde de: Onun taştan bir fırın olduğu, Havva'nın onda yemek pişirdiği görüşü zikredilmektedir.

Onun yeri konusunda farklı görüşler vardır. Bu konudaki rivayetler de şunlardır:

Mücâhid ve Şa'bi (ö. 104/722)²⁷⁵ Kûfe tarafında, hatta Şa'bi, suyun Kûfe tarafından fişkırdığını Allah'a yemin ederek söylemektedir. Bir başka görüş de Kûfe'de Nûh (a.s)'ın evinde olduğu, Nûh (a.s)'ın gemiyi Kûfe mescidinin içinde edindiği, Tennur'un da Kinde kapısına doğru içerde sağ tarafta olduğu nakledilerek ondan suyun fişkirmasının Nûh (a.s) için bir işaret olduğu söylenmektedir.²⁷⁶ Nûh (a.s) Şam'da Ayn'u-l Verde denen bir yere gitmişti, bu durum ona iletildi. İbn Abbas'tan rivayette ise, Nûh (a.s)'ın Hint'te olduğu, “helâk vakti yaklaşınca Rabbi

²⁷¹ Hûd, 11/40.

²⁷² Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zührî, Tâbiî, hadisleri Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'in emriyle resmen tedvin eden âlim. Halit Özkan, "Zührî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 544-549

²⁷³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 33 V.

²⁷⁴ Müellif sadece Atıyye ismini zikretmiş, bu isimle; Ebü'l-Hasen Atıyye b. Sa'd b. Cünâde el-Avfî el-Cedelî (ö.111/729-30) Kûfeli muhaddis ve müfessir, tâbiî. Biz bunun olabileceği kanaatındayız. İsmail Lütfi Çakan, "Atıyye el-Avfî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, ss. 62-63; Ebû Muhammed Atıyye b. Saîd b. Abdillâh el-Endelüsî (ö.407/1016) Endülüslü sûfi, hadis hâfızı ve kıraat âlimi M. Yaşar Kandemir, "Atıyye b. Saîd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, ss. 63-64; Abdullah Aydemir, "Atıyye b. Kays", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., IV, s. 63, İstanbul, 1991.

²⁷⁵ Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl b. Abd(illâh) el-Hemdânî eş-Şa'bi (ö.104/722), Hadis âlimi, tâbiî. M. Yaşar Kandemir, "Şa'bi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVIII, İstanbul, 2010, ss. 217-218.

²⁷⁶ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., V, s. 157.

ona karın Vaile ve oğlun Ken'an dışında çoluk çocuğunu ve sana inananları gemiye taşı diye vahyetti," denilmektedir.

Müellif gemide olanların sayıları konusunda ihtilaf ettiklerini belirterek, onların yarısı erkek, yarısı kadın yetmiş sekiz kişi olduğunu, meşhur olan görüşün ise Nûh'un gemisinde seksen kişi olduğudur, demektedir. Nûh (a.s) erkek ve kadınların itirazına rağmen kendisiyle beraber, Âdem (a.s)'ın cesedini de taşıdı. Bu konuyla ilgili de şöyle söylenmektedir: Nûh (a.s) Âdem ve Havva'nın cesetlerini kabirlerinden çıkartıp gemiye taşıdı. Tûfandan sonra da o ikisini Beytûlmakdis'e defnetti.

İbn Abbas (r.a); Nûh (a.s)'ın gemiye ilk taşıdığı şeyin darı, son taşıdığı ise eşek olduğunu rivayet ederek şunları zikretmektedir; Eşek baş tarafı içeri girince, İblîs eşeğin kuyruğuna tutundu, Nûh (a.s) eşeğe "Yazıklar olsun gir," demeye başladı. O girmeye çalışıyor fakat buna güç yetiremiyordu. Nûh (a.s) ona "Sana yazıklar olsun, şeytan yanında da olsa gir," dedi. Nûh (a.s) bunu söyleyince şeytan eşeği bıraktı, eşek ve şeytan birlikte girdiler. Nûh (a.s); "Ey Allah'ın düşmanı! Seni benim yanıma sokan şey nedir?" dedi. Şeytan, "Beni beraberinde taşısan, ne olur?"²⁷⁷ Benim ecelim birinci sura kadar uzatılmıştır," dedi. Nûh (a.s) da: "Ben seni gemidekilerden hiç kimseyi kandırmaman şartıyla taşıyım," dedi. O da "Evet, ama Rabbine sor, benim için bir tevbe var mıdır?" dedi. Nûh (a.s) sorduğunda, Allah Teâlâ ona, onun tevbesinin Âdem (a.s)'a secde etmek olduğunu vahyetti.²⁷⁸ Lanetli İblîs, "Ben ona yaşarken cennette secde etmedim, ölüyken mi ona secde edeyim? Bu olacak şey değil," dedi. Sırtını dönüp, geminin gerisine oturdu.

Müellif, evcil, vahşi ve yırtıcı hayvanların taşınması konusuyla ilgili şunları da nakletmektedir: Yılan ve akrep Nûh (a.s)'a gelip "Bizi de taşı," dediler. O da "Siz zarar ve bela sebebisiniz, ben sizi taşıyamam" deyince, o ikisi "Biz kimseye zarar vermemeyi garanti ediyoruz," dediler.²⁷⁹

Vehb'den bir rivayette şöyle nakledilmiştir; Nûh (a.s) her bir çiftten taşımakla emrolununca "Arslan ve öküzü, oğlakla kuzuyu, güvercinle kediyi nasıl yapayım?" deyince, Allah Teâlâ Nûh (a.s)'a; "Onların arasına düşmanlığı koyan kimdir," buyurdu, o da "Sensin, ya Rabbi," dedi. Allah Teâlâ da: "Şüphesiz birbirlerine zarar

²⁷⁷ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., II, s. 448.

²⁷⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 33 Z.

²⁷⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, C., V, s. 170.

vermemeleri için aralarına dostluk da koyarım,” buyurdu. Böylece Nûh (a.s) yırtıcı ve evcil hayvanları beraber taşıdı.²⁸⁰

Hasan (r.a); “Gemide sadece doğuran ve yumurtlayanları taşıdı, topraktan doğan tahtakurusu ve sivrisinek gibi yeryüzü böceklerinden hiçbir şey taşımadı,” demektedir.

Denir ki, fare gemide iken onun iplerine musallat oldu. Allah Teâlâ da Nûh (a.s)'a aslanın iki gözü arasına elini sürmesini vahyetti, hemen burun deliğinden bir erkek ve bir dişi kedi çıktı ve derhal fareye doğru yöneldiler. Gemide hayvan dışkısı çoğaldığında da Nûh'a filin kuyruğuna dokunmasını vahyetti, Nûh (a.s) dokunduğunda ondan bir erkek ve bir dişi domuz meydana geldi ve hemen pislığe yöneldiler.²⁸¹

Müellif bu bölümde suyun durumu ile ilgili de şu rivayetleri nakletmektedir; Bir rivayette suyun dağların tepesinde kırk ziraya ulaştığı söyleniyor. Bir diğer rivayette de; su yollarda çoğalınca bir çocuğun annesi çok sevdiği çocuğundan endişe edip onu dağın üçte birine ulaşıncaya kadar çıkardı. Su oraya ulaşınca üçte ikisine kadar onu yükseltti, su oraya da ulaşınca dağın tepesine dikildi, su boynuna ulaşınca çocuğu eliyle kaldırdı sonunda su onları alıp götürdü. Eğer Allah onlardan birisine acısaydı çocuğun annesine acırdı, diye söyleniyor.²⁸²

Nûh (a.s) beraberinde taşıdıklarıyla gemiye girdiğinde Allah Teâlâ su kaynaklarını harekete geçirdi ve gökyüzünü bardaktan boşanırcasına yağdırdı. Allah Teâlâ'nın buyurduğu gibi: “*Hemen göğün kapılarını bardaktan boşanırcasına inen bir yağmura açtık, Yerden de sular fışkırttık.*”²⁸³ Su gökyüzünden inmeye ve yeryüzünden kaynamaya başladı, giderek çoğaldı ve şiddetlendi.²⁸⁴ Allah'ın suyu göndermesi ile suyun gemiyi kaldırıp götürmesi arasında kırk gün ve kırk gece vardı. Sonra su gemiyi taşıdı.

Dahhâk (r.a) şunu nakletmektedir: Nûh geminin hareket etmesini istediği zaman “bismillah” dedi ve gemi hareket etti. Durmasını istediği zaman yine “bismillah” dedi ve gemi durdu. Bu Allah Teâlâ'nın şu sözüyle oldu: “*Nûh haydi*

²⁸⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, C., IV, s. 424.

²⁸¹ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 63.

²⁸² Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, C., IX, s. 41.

²⁸³ Kamer, 54/11, 12.

²⁸⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 34 V.

gemiye binin yüzerken de dururken de Allah'ın adını anın,” dedi.”²⁸⁵ Ken’an b. Nûh babasından geri kaldı, gemiye binmedi. Nûh ona “Haydi yavrum, bizimle bin, oğlu da “Beni sudan koruyacak bir dağa sığınacağım,” dedi”²⁸⁶ Bu davranışıyla dağın onu yağmurlardan koruyacağını zannetti.

İkrime de şunu rivayet etti; Ken’an b. Nûh akasya ağacından bir tabut edindi, onun içini ve dışını ziftle boyadı, içine yiyecek ve içecek taşıdı. Hemen dağa sığındı, içine girip kapağını örttü. Su onun üstüne yükselince Allah ona idrar hastalığı verdi, kesintisiz işemeye başladı, sonunda tabut doldu. Böylece Allah kâfirleri suyla, Ken’an’ı da sidiğiyle boğdu. Sonra Allah Cebrâil (a.s)’a su bekçilerine uğrayıp ölçüsüz, tartısız, miktarsız sular göndermesini vahyederek Cebrâil (a.s)’a öfke kanadı ile bu sulara vurmasını, buyurdu, o da hemen bunu yaptı, sayısız delikler ve pınarlar açıldı, gökyüzünden yoğun yağış indi, yeryüzü ve gökyüzü suları birleşti, gökyüzü, ani şimşekler ve fırtınalı gök gürlemeleri gönderdi, her tarafta tûfan artırıldı. Allah dağ meleklerine dağların köklerinden sökölmemeleri için onları tutmalarını emretti.

Geminin, içindekilerle birlikte tüm yeryüzünü altı günde durmadan dolaştığı, sonunda hareme gelerek onu yedi defa tavaf ettiğini söyleyenler olduğu gibi, geminin Allah’ın izniyle konuştuğu ve Nûh (a.s)’a Kâbe’nin yerini söyleyip, telbiye ettiği, Nûh ve beraberindekilerinin de telbiye getirdiği, Nûh’a her yeri gösterdiği, Nûh (a.s) da doğu ve batıyı dolaştıktan sonra tekrar kendi diyarına geri döndüğü de söylenmektedir.

Bir başka rivayette şunlar nakledildi; Nûh (a.s) gemiye Receb ayının onundan sonraki cuma günü, Ayn’u-l Verde’den bindi.²⁸⁷ Gemi onları altı ay gezdirdi, Kâbe’ye uğradı yedi defa tavaf etti. Allah Beytülma’mur’u su altında kalmaktan korumak için onu yükseltti. Cebrâil (a.s)’da Hacerülesved’i Ebûkubeyns dağında gizledi. İçindekileri yeryüzünde dolaştırıp Cezire yöresinde bir dağ olan Cûdî’ye varıncaya kadar götürdü.²⁸⁸ Onun üzerine yerleşti.²⁸⁹ Üc b. Unuk²⁹⁰ dışında kâfirlerden boğulmaktan

²⁸⁵ Hûd,11/41.

²⁸⁶ Hûd, 11/ 42, 43.

²⁸⁷ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân fi Te’vîli’l-Kur’an*, C., XV, s. 335.

²⁸⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 34 Z.

²⁸⁹ Sa’lebî en-Nisâbüri, *Arâ’isü’l-Mecâlis/Kasasü’l-Enbiyâ*, s. 62.

²⁹⁰ İsrâiliyat kaynaklı efsanevî bir dev. Taberî’nin Tevrat ehlerinden naklen verdiği bilgiye göre Nûh tûfanından gemiye binenlerin dışında sadece Üc b. Unuk kurtulmuştur (*Câmi’u’l-beyân*, XV, 316). Rivayete göre tûfanda Hz. Nûh’un yanına gelerek kendisini gemiye almasını istemiş, fakat Nûh, “Git ey Allah’ın düşmanı! Seni gemiye alma emri almadım” diyerek onu geri çevirmiştir. Diğer bir rivayette ise Hz. Nûh’un ondan gemiye binmesini istediğinde, “Tabağım kadar gemine nasıl

kurtulan olmadı. Onun kurtuluş sebebi ise, Ūc, Nūh (a.s)’ın gemi için ihtiyaç duyduėu tik aėacını Őam'dan taşıdı, Allah da onu boėulmaktan kurtardı.

Tūfan emri bitince Allah Teālā “*Ey toprak suyunu yut! Ey gōk sen de tut!*” denildi. *Su çekildi; hūkūm yerini buldu, gemi Cūdı'nin ūzerine oturdu.*²⁹¹ Yeryūzū suları kuruttu sonunda daėların tepesi gōrūndū. Bōylece helāk ve necāt/kurtuluŐ emri tamamlanmıŐ oldu. Nūhun gemisi Cūdı'ye yerleŐince, iindekiiler çıktılar, gōkyūzūnden inen suyun dıŐındaki su tamamen sūzūlūp gidinceye kadar kırk gūn Cūdı 'de kaldılar. Sular yeryūzūnde denizlerin olduėu yerde kaldı, bundan dolayı deniz suları tuzlu ve acı oldu.

İbn Abbas (r.a)'dan bir rivayette: Havāriler²⁹² Meryem oėlu İŐā (a.s)'a “Gemiye gōren bir adam gōndersen de o bize ondan bahsetse,” dediler. Bunun ūzerine İŐā (a.s) onlarla toprak bir tepeye varıncaya kadar yola koyuldu, ulaŐınca bu topraktan bir avuç alarak, “Biliyor musunuz bu nedir? Dedi, onlar da “Allah ve resulū daha iyi bilir,” dediler. O da “Bu Kā'b b. Sām b. Nūh'tur” diyerek hemen asasıyla tepeciėe vurarak “Allah'ın izniyle kalk,” dedi. Birden o baŐındaki topraėı silkeleyerek kalktı. Onun saçı aėarmıŐtı. İŐā (a.s) ona “Bōylece helāk oldun,” deyince, o da “Hayır, ancak ben onun kıyamet olduėunu zannettim, bundan dolayı saım aėardı,” dedi. “Nūh (a.s)’ın gemisi hakkında bize bilgi ver,” dediėinde o da “Geminin uzunluėu bin iki yūz zira’, geniŐliėi altı yūz zira’, ū katlı, bir katta evcil ve vahŐi hayvanlar, bir katta insanlar bir katta da kuŐlar vardı,” dedi.²⁹³ İŐā (a.s), ona “Nūh ūlkenin battıėını nasıl bildi? Dediėinde, “Yeryūzūnūn haberini getirmesi için kargayı gōnderdi, o bir leŐ buldu, onun ūzerine kondu ve dōnmedi. Nūh (a.s) korktuėu için ona beddua etti, bundan dolayı o evcil bir hayvan olmadı. Sonra gūvercini gōnderdi, o gagasıyla bir zeytin yapraėı getirdi,²⁹⁴ ayaėını topraėa bulaŐtırdı. Bunun ūzerine Nūh (a.s) ūlkenin suda boėulduėunu ve suyun çekildiėini

bineyim” dediėi nakledilmektedir. Bir yoruma gōre Ūc, Nūh'a iman etmediėi halde gemi yapımında kerestenin taŐınmasında yardımcı olduėu için tūfanda boėulmamıŐtır. Nebi Bozkurt, “Ūc b. Unuk”, *TDV İslām Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 34-35.

²⁹¹ Hūd, 11/44.

²⁹² Hz. İŐā'nın, kendisine yardımcı olmak ūzere seçtiği on iki kiŐiden her biri için kullanılan tabir. Osman Cilacı, "Havāri", *TDV İslām Ansiklopedisi*, C., XVI, İstanbul, 1997, ss. 513-516.

²⁹³ Celālūddīn es-Sūyūtī, *ed-Dūrrū'l-Mensūr*, C., IV, s. 420; Sa'lebī en-Nisābūrī, *Arā'isū'l-Mecālis/Kasasū'l-Enbiyā*, s. 63.

²⁹⁴ *Tārīhu'l-Ya'kubī*, C., I, s. 9.

bildi. Onun boynundaki yeşilliği Allah ona kolye olarak taktı ve Nûh (a.s) ona güvende ve cana yakın olması için dua etti, bundan dolayı o evcilleşti.”²⁹⁵

Gemi halkı geceyi gündüzden geminin gövdesine yerleştirilen beyaz bir boncuk sayesinde biliyorlardı. Onun ışığı azalınca, gündüz, artınca gece olduğunu, horoz sabahleyin vurunca yine sabah olduğunu biliyorlardı.

Vehb: Horoz gagasıyla vurduğu zaman; “Geceyi götüren, yeni bir yaratışla gündüzü getiren Allah'ı tesbih ederim, ey Nûh! Namaz, Allah sana merhamet etsin, diyor,” dedi.

Tarihçiler bu konuyla ilgili şunları söylemektedir; Nûh ve beraberindekiler Receb ayının son on gününde gemiye bindi ve Muharrem ayının onunda çıktılar. Bundan dolayı da o gün Aşura diye isimlendirildi. Bu gemide altı ay kaldılar, gemiden sağ salim inince Nûh (a.s) oruç tuttu ve yanındaki tüm insan, yırtıcı ve evcil hayvanlar ve kuşlara da bunu emretti. Onlar da Allah'a şükrederek oruç tuttular. Nûh ve kavmi ile ilgili olarak, sürekli suya baktıklarından gözleri karardı ve gemiden çıktıkları aşure günü sürme çekmekle emrolundular, dendi.

İbn Abbas (r.a) Resûlullah (s.a.v)’in şöyle buyurduğunu rivayet etmektedir: "Kim aşure günü rastık taşıyla sürme çekerse asla gözleri iltihaplanmaz".²⁹⁶

Kelbî’den rivayet edildi ki; Nûh (a.s) gemide buldukları sürece erkeğin dişine yaklaşmamasını emretti. Erkek köpek, dişi köpeğe bindi. Nûh (a.s) da Allah'ım onu zorlaştır diye ona beddua etti.²⁹⁷

Denir ki Hâm eşine gemide cinsel münasebette bulundu. Nûh (a.s) Allah'a onun yaratılışını değiştirmesi için dua etti. İkisi de siyaha dönüştü.²⁹⁸

²⁹⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 35 V.; Taberî, *Câmi’u’l-Beyân fî Te’vîli’l-Kur’an*, C., XV, s. 312; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûği’n-Nihâye fî İlmi Me’âni’l-Kur’ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni ‘Ulûmih*, Thk: eş-Şâhid el-Buşîhi, C., V, Külliyyetü’ş-Şeriati ve’d-Dirâsetü’l-İslamiyye, Câmîatü’ş-Şârîka, 1429/2008, s. 3389; Bkz: Tayyar Altıkulaç, "Mekkî b. Ebû Tâlib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXVIII, Ankara, 2003, ss. 575-576; Thk: eş-Şâhid el-Buşîhi ve dğr, C., XIII, Câmîatü’ş-Şârîka, 1429/2008; Ebû’l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr (ö.774/1373) *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, C., IV, s. 320; Sa’lebî en-Nisâbüri, *Arâ’isü’l-Mecâlis/Kasasü’l-Enbiyâ*, s. 63.

²⁹⁶ Beyhakî, *Fezâ’ilü’l-Evkât*, C., I, s. 455; Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, C., VIII, s. 500; es-Sa’lebî en-Nisâbüri, *Arâ’isü’l-Mecâlis/Kasasü’l-Enbiyâ*, s. 64.

²⁹⁷ Sa’lebî en-Nisâbüri, *Arâ’isü’l-Mecâlis/Kasasü’l-Enbiyâ*, s. 61.

²⁹⁸ Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, C., IV, s. 35; İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, C., VI, s. 2032.

Vehb şöyle dedi; Nûh'un oğlu Hâm'a bedduası gemiden çıktıktan sonra idi. Bu ise şu şekilde oldu; Bir gün Nûh (a.s) oğluna giderek, "Ey oğlum gemiye bindiğimden beri uyumadım, uykum kanıncaya kadar uyumak istiyorum, dedi ve hemen başını oğlu Sâm'ın kucağına koyup uyudu. Rüzgâr esince, avret mahalli açıldı. Hâm buna çok güldü, Sâm ise babasının avret yerini örttü. Nûh (a.s) uyandığında "Bu gülüş nedir?" diye sorunca, Sâm ona, olanları haber verdi. Nûh (a.s) Hâm'a kızdı ve "Babanın avret mahalline mi gülüyorsun? Allah senin yaratılışını değiştirsin ve yüzünü karartsın" dedi. O saatte yüzü karardı, Sonra Sâm'a döndü ve "Ey Sâm! "Sen babanın avret yerini örttün, Allah da bu dünyada senin ayıbını örtsün ve ahirette seni bağışlasın, neslinden nebiler ve şerefli olanlar kılsın" dedi. Hâm'ın neslini mahşer gününe kadar cariyeler ve köleler kıldı.

Vehb ve Kâ'b: Nûh (a.s) vefat edince oğlu Hâm, kendi eşiyle ilişkiye girdi, Allah onun ve eşinin avret yerlerini açtı, hatta tohumları karıştı, hamile kaldı siyah bir köle ve bir cariye doğurdu. Hâm inkâr ederek, "Bu ikisi benden değildir," deyince eşi "onlar senden, babanın bedduası sana ulaştı ve gördüğün şeyle rızıklandın," dedi. Çocukları delikanlı oluncaya kadar eşine yaklaştı. Sonra ona yaklaştı, eşi ona iki siyah erkek ve kız çocuğu doğurdu. Hemen Hâm karısını terketti ve kaçıp gitti. İlk iki çocuğu büyüyünce babaları Hâm'ı aramak için çıktılar, deniz kıyısında bir köye ulaşıp orada konakladılar. Erkekte cinsel arzu oluştu ve kız kardeşiyle ilişkiye girdi ve kız kardeşi ondan hamile kaldı. Bu köyde kaldılar, denizden avladıkları balıktan başka yiyecekleri yoktu. Erkek kardeşinden siyah bir erkek köle ve bir siyah cariye doğurdu. Hâm dönünce ilk iki çocuğunu istedi ancak onları bulamadı. Çok geçmeden onların kaybolmasının üzüntüsünden öldü, karısı da öldü. Diğer iki oğlu iki kardeşini aramaya başladılar, sahilde başka bir harabe köye gidip orada kaldılar. İlk batından olan kardeşlerini duydular, çocuklarıyla birlikte onlara kavuşup orada kaldılar. Onlardan herbiri ikişer çocukla rızıklandırıldı.

Nûh (a.s)'ın oğulları ve eşleri dışında gemide olanların hepsinin Cûdî'de gemiden çıkınca öldükleri söylendi. Nûh (a.s) ve oğulları kıyamet gününe kadar nesillerini artırarak yaşamaya devam ettiler. Yeryüzünde olanların hepsi üç oğlu Sâm, Hâm ve Yafes'tendir. Onlardan herbiri için üç çocuk doğdu. Sâm, Arap, Fars ve Rumların babasıdır. Nûh (a.s)'ın çocuklarının en sevimlisiydi. Nûh (a.s) diğer iki kardeşine değil de ona hayır duada bulundu. Bütün peygamberler onun neslinden

oldu. Hâm ise zenci, kıpti ve berberlerin babasıdır.²⁹⁹ Babası ona çocuklarının Sâm'ın çocuklarına köle olması için beddua etti, böyle dediği gibi oldu. Yafes'e gelince O Türk, Ye'cûc ve Me'cûc'ün babasıdır.

Müellif Ye'cûc ve Me'cûc³⁰⁰ ile ilgili; onların dünya halkının yedi katı olduğu, bir başka görüşte, insanların on gurup olduğu, bunlardan dokuzunun Ye'cûc ve Me'cûc, kalan birinin ise diğer mahlûklar olduğunu söylemektedir.³⁰¹

Süddî: Ye'cûc ve Me'cûc'den bir gurup fareyi baskına çıktı, Zülkarneyn³⁰² bir sınır çizdi, onlar dışarda kaldı, onlardan Türklerin hepsi, Türk diye isimlendirildiler, çünkü onlar dışarda kalarak terkedildiler.

Katâde'den bir rivayette de onların yirmi iki kabile olduğu, Zülkarneyn'nin yirmi bir kabileyi korumaya aldığı ve bir kabileyi dışarda bıraktığı onların da Türk olduğu söylenmektedir.

Huzeyfe (r.a)'dan³⁰³ rivayet edildi ki Ye'cûc ve Me'cûc bir ümmettir. Ye'cûc tek başına bir ümmet, Me'cûc de tek başına bir ümmettir. Her ümmet de dört yüz bin ümmettir. Onların, erkeği neslinden bin erkeği görünceye kadar ölmez. Onların hepsi silah taşıdılar, onlar dünyayı harap etmeye yürüyen Âdem (a.s)'ın oğullarındandır. Onlar üç sınıftır, onlardan bir sınıf, uzunluğu göğe doğru yüz yirmi zira' olan Şam'daki sedir ağacı gibidir, onlardan bir sınıf kulaklarından biri yayılır ve diğerine bitişirdi. Fil, vahşi hayvan ve domuz cinsinden neye uğrarlarsa onları yerlerdi. Hatta kendilerinden ölenleri bile yerlerdi, onlardan bir diğer sınıf, uzunluğu ve genişliği yüz yirmi zira'ya eşitti.

²⁹⁹ Aherî, *Târih-i Aherî*, vr. 36 V.

³⁰⁰ Zülkarneyn döneminde ortaya çıkan ve kıyametin kopmasına yakın dönemde zuhur ederek yeryüzünde bozgunculuk yapacak olan topluluk. İlyas Çelebi, "Ye'cûc ve Me'cûc", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIII, İstanbul, 2013, ss. 373-375.

³⁰¹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* C., IX, s. 3065; Şirbînî, *es-Sirâcü'l-Münîr*, C., II, s. 404.

³⁰² Kur'an'da kendisine büyük güç ve imkân verildiği bildirilen kişi. Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2012, ss. 564-567.

³⁰³ Müellif burada sadece Huzeyfe ismini zikretmiştir. Bu isimle birçok isim vardır. Biz bunlardan İlk müslüman olan sahâbilerden Ebû Huzeyfe Mihşem b. Utbe b. Rebîa (ö.12/633), Selman Başaran, "Ebû Huzeyfe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, s. 159, veya Hz. Peygamber'in sırdaşı olan sahâbî Ebû Abdillâh Huzeyfe b. Huseyl (Hisl) b. Câbir el-Absî (ö. 36/656) Selman Başaran, "Huzeyfe b. Yemân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1986 veya Asılsız haber rivayet etmekle tanınan râvi ve tarihçi olan Ebû Huzeyfe İshâk b. Bişr b. Muhammed b. Abdillâh el-Hâşimî el-Buhârî (ö. 206/821)'den biri olabileceği kanaatindeyiz Mustafa Zeki Terzi, "Ebû Huzeyfe el-Buhârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 159-160.

Ali (r.a)'dan bir rivayette de onlardan bir kısmının uzunluğu bir karış, diğer bir kısmı ise aşırı uzundur, dendi.

Kâ'b: Onlar Âdemoğullarından azdır, diyerek bunun sebebi olarak şunu nakletmektedir: Âdem (a.s) bir gün ihtilam oldu, menisi toprağa karıştı, Allah Teâlâ da bu sudan Ye'cûc ve Me'cûc'ü yarattı. Onlar anne cihetinden değil, baba cihetinden bize ulaşırlar.³⁰⁴

Denildi ki; Ye'cûc bir adam, Me'cûc bir adamdı. O ikisi Nûh'un oğlu Yafes'in oğullarından iki kardeşdir. O ikisinin nesli çoğaldı.

İbn Abbas (r.a) “Onlardan birinin uzunluğu bir karış, iki karış, üç karıştı, başka değil,” dedi.³⁰⁵ Gerçeği Allah bilir. Bizim ellerimizdeki tırnaklar gibi onların pençeleri, yırtıcı hayvanlar gibi köpek ve azı dişleri vardır. Onların vucutlarında onları örten saçtan kıllar vardı. Onunla sıcak ve soğuktan korunurlardı.³⁰⁶ Karşılaştıkları zaman hayvanların cima ettikleri gibi cima ederlerdi.³⁰⁷ Ona ölüm gelince tûfandan kırk sekiz yıl önce doğan oğlu Sâm'a vasiyette bulunarak "Ey oğlum sana iki şeyi tavsiye ediyorum ve iki şeyden seni sakındırıyorum. Seni sakındırdığım iki şey; Allah'a şirk koşmak ve kibirdir. Şüphesiz kalbinde şirk ve kibirden hardal tanesi ağırlığınca olan kimse cennete giremez. Sana tavsiye ettiğim iki şey ise Allah'tan başka ilah yoktur ve Allah'a hamd ile tesbih ederim sözüdür. Şüphesiz Allah'tan başka ilah yoktur sözü, mizan kefesine konulsa, yedi gökyüzü, yedi yeryüzü ve onlardaki şeyler getirilse, Allah'tan başka ilah yoktur sözü bunların hepsine ağır basar. Allah'ı tesbih etmek mahlûkatın duasıdır ve onunla rızıklandırılırlar.”

Nûh'a şöyle denildiği rivayet edilmektedir: “Ölüm yaklaşınca ömrünü nasıl buldun? O da “İki kapılı bir ev gibi, birisinden girdim diğerinden çıktım,” dedi.³⁰⁸ Ölüm meleği ona gelince “Allah'ın selâmı üzerine olsun ey Nûh!” dedi. Hemen ondan titredi ve “Selâm senin de üzerine olsun, sen kimsin ey kişi? Senin selâmından benim kalbim titredi,” dedi. O da “Ben ölüm meleğiyim, senin ruhunu almak için geldim,” dedi. Yüzü değişti, dili tutuldu. Ölüm meleği içinde içecek olan bir bardağı

³⁰⁴ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., V, s. 202.

³⁰⁵ Celâlüddin es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, C., V, s. 202.

³⁰⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, C., XI, s. 58; Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., III, s. 216.

³⁰⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 36 Z.

³⁰⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, C., XIII, s. 333; Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 64.

aldı, ona, “Korkunun yatışması için bundan iç,” dedi. Nûh onu aldı ve içti, Onun canını alınca ölerek (yere) düştü. Salât ve selâm ona, bütün nebilere ve gönderilenlere olsun.

5. Fasıl: Hûd (a.s.)

Müellif eserinin bu bölümünde Hûd (a.s) ile ilgili şu bilgileri vermektedir: Onun ismi Âbin b. Şaleh b. Arfehşed b. Sâm b. Nûh'tur. Hoşgörü/vakar ve yumuşaklıkta kemale erdiği için Hûd diye isimlendirilmiştir. Allah onu kırk yaşında Âd b. Ūs b. Aram b. Sâm b. Nûh'un çocuklarına peygamber olarak gönderdi. Onlara daha önce hiçbir kimseye verilmeyen boy ve güç verildi.³⁰⁹ Onların en uzununu yüz zira', en kısası altmış zira', ortası bunların arası idi. Onlardan bir adamın başı büyük bir kubbe gibi idi. Onun gözünde ve burun deliğinde (kuşlar) yavruluyordu.

Âd Kavminin Kıssası

Muhammed b. İshak ve diğerlerinin zikrettiği üzere Âd kavminin kıssası şöyledir: Onlar Yemen'de oturan bir kavimdir. Evleri Umman ve Hadramevt/Hadramut³¹⁰ arasında bir kumsal olan Ahkaf bölgesindedir. Onlar yeryüzünün tamamına dağılmışlardı, Allah Teâlâ'nın kendilerine verdiği kuvvet sayesinde oraların halklarını yenmişlerdi. Putlara tapıyorlardı. Suda, Samud ve Huba denen putlar onlardan bazılarıydı. Allah onlara Hûd'u nebi olarak gönderdi. O neseb bakımından onların en ortası, haseb/asalet bakımından onların en üstünü idi. Kıvrıcık beyaz saçlı ve uzun sakallıydı, onların nezdinde dürüst ve güvenilen biriydi. Onlara Allah'ı birlemelerini ve insanlara zulümden vazgeçmelerini emretti. Fakat onlar onu yalanlayıp, “Bizden daha kuvvetli kimdir?” dediler. Köşkler yaptılar, zorbalardan saldırdığı gibi saldırdılar.³¹¹ Onlar bunu yaptıklarından dolayı Allah onlardan üç yıl yağmuru kesti. Onlara yağmur yağmadı sonunda ülkelerine kıtlık geldi. Büyük ve küçükbaş hayvanlar helâk oldu. Mahlûkat çok zor durumda kaldı. Bu zamanda insanlar kendilerine bir bela indiğinde kurtuluş ararlardı, onların istekleri müşrik de, Müslüman da olsalar Mekke'deki Beytülharam'da³¹² olurdu. Farklı dinlerde, çeşitli

³⁰⁹ Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 66.

³¹⁰ Arabistan yarımadasında, Yemen'in güney ve güneydoğusunda coğrafi bölge. Hüseyin Algül, "Hadramut", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XV, İstanbul, 1997, ss. 65-68.

³¹¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 37 V.

³¹² İslâm inanişına göre yeryüzünde yapılan ilk mâbed, müslümanların kiblesi Kâbe. Sadettin Ünal, "Kâbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIV, İstanbul, 2001, ss. 14-21.

birçok insan Mekke'de toplanır, hepsi Mekke'yi yüceltirlerdi. O günlerde Mekke halkı Amâlikalılardan oluşuyordu.³¹³ Onlar Amâlik diye isimlendirildiler. Çünkü onların babaları İmlik bin Laviz bin Sâm bin Nûh'tur. Amâlikalıların efendisi Külhize bint Hubeyri'dir. O Âd kavminden bir adamdır. Âd kavminde yağmur azalınca, "Size yağmur istemek için içinizden Mekke'ye gidecek bir heyet hazırlayın," dediler. Hûd (a.s) "*Ey kavmim! Rabbinizden bağışlanma dileyin, sonra O'na tövbe edin*"³¹⁴ dedi. Onlar "Biz tevbe etmeyiz, fakat su istemek için Mekke'ye adamlar göndeririz" dediler. Onlardan altı adam seçtiler, Kayl b. Atr, Lakim b. Hüzel, Ubeyl b. Âd el-Ekber ve İslama girdiğini gizleyen bir müslüman olan Mersed b. Sa'd, Muaviye b. ebi Bekr'in dayısı Cülheme b. Hubeyri'yi hemen gönderdiler. Sonra da Lokman b. Âd el-Asğar'ı gönderdiler. Bunlardan herbir adam beraberlerinde kavminden birçok insan grubuyla birlikte gitti. Mekke'ye gelince Haremın dışında Mekke'nin kenar mahallesinde oturan akrabaları olan Muaviye'nin misafiri oldular, onun yanında bir ay kaldılar, bu esnada içki içiyorlardı, Muaviye'nin iki şarkıcı cariyesi de onlara şarkı söylüyordu. Kavimleri onları yardım istemek için gönderdiği halde onların burada uzun bir müddet kalmaları Muaviye'yi üzdü ve onlara gitmelerini hatırlatmak için iki şarkıcı cariyeden bunu şarkı olarak söylemelerini istedi, onlar da "Ey kavim! Kavminiz sizi kendilerine inen beladan yardım istemek için gönderdi, siz onu geciktirdiniz, hemen Harem'e giriniz ve kavminiz için yağmur duası yapınız," dediler.³¹⁵ Onların arasında bulunan gizlice Hûd (a.s)'a iman etmiş olan Mersed b. Sa'd: "Allah'a yemin olsun ki siz duanızla su bulamazsınız, ancak siz nebinize itaat ederseniz ve Rabbinize yönelirseniz sulanırsınız," diyerek müslüman olduğunu orada açıkladı.³¹⁶ Bunun üzerine heyette bulunanlar Muaviye'ye Mersed'i hapsedip onlarla beraber Mekke'ye gelmemesini, çünkü onun Hûd (a.s)'ın dinine tabi olduğunu söylediler. Mekke'ye gidip Âd kavmine su duasında bulunmak istediler. Onlar Mekke'ye yönelince Mersed Muaviye'nin evinden çıktı, daha dua etmeden önce onlara ulaştı. Âd grubuyla birlikte toplanarak dua ettiler. Mersed "Allah'ım yalnız benim isteğimi bana ver, Âd grubunun senden dua ettikleri şeyleri bana verme," dedi. Kayl, Âd heyetinin başkanıydı. Âd heyeti de "Allah'ım Kayl'e senden istediği şeyi ver, bizim isteğimizi

³¹³ En eski Arap kabilesi olduğu kabul edilen yarı efsanevî göçebe Sâmî topluluk. Sargon Erdem, "Amâlika", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, ss. 556-558.

³¹⁴ Hûd, 11/52.

³¹⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 37 Z.

³¹⁶ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 66-67.

Âd heyetinin isteğiyle birlikte kıl,” dediler. Onlar dua ederken Lokman, Âd kavminden geri kalmıştı. O Âd kavminin efendisiydi. Onların duaları bittiğinde kalktı ve şöyle dedi; “Allah'ım şüphesiz ben hacetim için sana tek başıma geldim. Bana isteğimi ver”³¹⁷ diyerek uzun ömür istedi, hemen yedi kartal ömrü ona verildi. Lokman'ın duasında şöyle dediği zikredildi; “Allah'ım Âd kavmini daha önce suladığın gibi sula, şayet Hûd sadık ise bizi sula, yoksa biz helâk olduk,” dedi.³¹⁸ Bunun üzerine Allah beyaz, kırmızı ve siyah olarak üç bulutu yarattı, sonra bulutlardan bir münadi, “Ey Kayl! Kendin ve kavmin için bu bulutlardan seç,” diye seslendi. Kayl “Siyah bulutu seçtim, çünkü suyu en çok olan bulut odur,” dedi. Münadi; “Sen Âd kavminden helâk etmedik hiçbir şey, hiçbir baba ve çocuğu bırakmayan tehlikeli olanı seçtin,” diye seslendi. Allah içinde kin ve azabın bulunduğu Kayl'ın seçtiği siyah bulutu Âd kavmine gönderdi. Bulut onların üzerine Muğis denilen kendilerine ait bir vadiden çıktı. Onu görünce sevindiler ve “İşte bize yağmur getirecek bir bulut”³¹⁹ dediler Allah Teâlâ da: “*Hayır, o içinde acıklı bir azab bulunan bir rüzgâr*”³²⁰ buyurdu.

Müellif burada, onu ilk gören ve onun tehlikeli bir rüzgâr olduğunu bilen, kendisine Müheyra denen Âd kavminden bir kadın olduğu, meydana gelen azabı yakinen görünce şiddetli bir şekilde bağırıp sonra bayıldığını, ayılınca ona “Ne gördün?” dediklerinde, o da; önünden adamların siyah zincirlerle³²¹ çektiği bir alev bulutu gördüğünü söyleyerek şunları anlatmaktadır: “Onun halkalarının her birinde cehennem zebanilerinden iki bin melek vardı. Her bir zincir zemherir vadilerinden yetmiş vadiye daldırılmıştı. Eğer böyle olmasaydı onun sıcaklığından dağlar erirdi. Allah onu onlara yedi gece sekiz gün mûsâllat kıldı. Âd kavminden helâk olmayan kimse kalmadı. Hûd (a.s) mü'minlerden bir gurupla beraber kendisine ve beraberindekilere rüzgârdan gelecek bir tehlikeden kendilerini korumak için bir ağıla çekildiler.”³²²

Müellif burada benzer rivayetleri de zikrederek Lokman'a verilen yedi kartal ömrü ile ilgili şu bilgileri vermektedir: Yedi kartal ömrü, yumurtadan çıkan erkek

³¹⁷ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 68.

³¹⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 38 V.

³¹⁹ Ahkaf, 46/24.

³²⁰ Ahkaf, 46/24.

³²¹ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 68.

³²² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 38 Z.

kartalın yavrusunu alıp onu dağda bir kovuğa koyarak yetiştirmesi, o öldüğü zaman başkasını alıp, yedinciye kadar böyle devam etmesidir. Farklı rivayetlerde her kartalın ömrünün seksen veya altı yüz veya bin yıl olduğu söylendi. Kartalların işi bitince Lokman öldü. Onun ömrü üç bin beşyüz sene oldu.

Kayl ise “Ben kavmime gelenin bana da gelmesini tercih ederim,” dedi. Ona şüphesiz onlar helâk olacaklar dendiğinde, o da “Önemli değil onlardan sonra benim kalmaya ihtiyacım yok,” dedi ve Âd kavmine gelen azabdan ona da gelerek hemen helâk oldu.³²³

Süddî şöyle dedi: “Allah Âd kavmine şiddetli rüzgâr gönderdi, onlara yaklaşıncı, rüzgârın develeri ve adamları gök ve yer arasında uçtuğunu görünce evlere koşarak girip kapılarını kapattılar. Rüzgâr gelerek kapılarını söküp içeri girdi ve orada onları helâk etti ve onları dışarı çıkarttı. Allah Teâlâ onları helâk edince onlara siyah bir kuş gönderdi hemen onları denize taşıdı.”³²⁴

Bu konuyla ilgili farklı rivayetlerde; Allah, rüzgâra, onların üzerine kum savurmasını emretti, kumun altında inleyerek yedi gece sekiz gün kaldılar, sonra Ahkaf/24 da rüzgâra emredip onlardan kumu kaldırdı, onları taşıyarak denize götürdü.³²⁵

Dendi ki, rüzgâr onlara gelince Cebrâil (a.s) "Ey rüzgâr! Âd kavmine azab ol," dedi. Hûd (a.s) mü'minlerle birlikte dağın tepesinden gözetlemek için gitmişti.³²⁶ Sonra Hûd: “Ey Âd kavmi! Üzerinizdeki bulutu ve ondaki şiddetli rüzgârı görmüyor musunuz? Size yazıklar olsun, size azap gelmeden önce niye iman etmediniz? Dedi. Onlar da “*Bu, bize yağmur getiren bir buluttur*” dediler.”³²⁷ Bulutların etrafında tavaf eden melekleri görünce, musibeti yakinen bildiler. Çadırlarını ve bayraklarını çıkarttılar, silahlarını aldılar kadın ve çocukları kalelere koydular, yaya kiriş bağladılar. Okları önlerine döktüler. Melekler duruyor, mü'minler Hûd (a.s) ile onlara bakıyorlardı. Rüzgâr ve bulutlar rablerinin emirlerini bekleyerek hareketsiz duruyordu. Dördüncü haykırış olduğunda onlara Şehba/şiddetli kuru bir rüzgâr geldi, yeryüzünde kökünden sökmediği hiçbir şey bırakmadı. Sonra ikinci günde Safra/sarı

³²³ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., III, s. 243.

³²⁴ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 69.

³²⁵ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., III, s. 243.

³²⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 39 V.

³²⁷ Ahkaf, 46/24.

renkte kuvvetli bir rüzgâr geldi ve gökyüzüne hayvanlardan fırlatmadığı hiçbirini bırakmadı. Üçüncü günde Hamra/kırmızı renkte bir rüzgâr geldi, yedi gece sekiz gün böyle yapmaya devam etti. Sekizinci günde her kavim on saf halinde sıraya dizildi, secde ediyor ve putlarına yalvarıyorlardı. Sonra ayaklarını dizlerine kadar çukura gömdüler ve rüzgârın onları yok etmemesi için onu toprakla sağlamlaştırdılar. Allah Teâlâ onlara sekiz gün süre verdi. Sekizinci günde kimlerin ayaklarının altından girerse onları taşır/uçuruyor ve onları yere vuruyordu. Rüzgâr adamın elbisesine girer onu havaya yükseltir sonra ölü olarak baş aşağı atardı. Böylece rüzgâr onları helâk etti. Kralları Halecan hariç kimse kalmadı. Allah onu kavminin yok oluşunu görmesi için bıraktı, o, "Ey kavmim imdat! İmdat! Diye bağıarak göğsüyle rüzgârı iteliyordu, fakat sonunda rüzgâr onu da helâk etti.

İbn Yesâr'da³²⁸ şöyle dedi; Rüzgâr vadiden Âd kavmine çıkınca, o zamanda onların reisi ve büyüğü olan Halecan onlara, "Vadi kenarına kadar geliniz, onu geri göndereyim," dedi. Rüzgâr birinin altına girip, onu taşıyor sonra da onu atarak boynu kırılıyordu. Halecan'dan başka onlardan hiçbir şey kalmayınca kadar rüzgâr büyük ağaçları bile kökleriyle devirdi.

Halecan dağa kaçtı. Bunun üzerine Hûd (a.s): "Müslüman ol, kurtul," dedi. "Müslüman olursam Rabbinin katında benim için ne var?" dedi, o da "Cennet," dedi. "Bulutlarda gördüklerim nedir?" dedi. "Rabbimin melekleri," dedi. "Müslüman olursam Rabbin beni kaviminden dolayı kısas yapar mı?" Hûd (a.s) da "Sana yazıklar olsun," dedi. Askerleri tarafından öldürülen bir kral gördün mü? Bunun üzerine rüzgâr geldi, ağzından girdi, dübüründen çıktı, yüzüstü ölü olarak düştü. Âd kavmini Mekke ve kıyılarında kalanların dışında yok etti.

İbn Abbas (r.a) Allah resulü (s.a.v)'in şöyle buyurduğunu söyledi. Allah Nûh ve Âd günleri hariç rüzgârı ve suyu (yağmuru) belli ölçülerde gönderdi. Şüphesiz Nûh günü su sınırı aştı. Onlara selden bir kurtuluş olmadı. Sonra "*sular coştugu zaman*"³²⁹ ayetini okudu. Rüzgâr Âd günü şiddetli esince onlara ondan bir kurtuluş

³²⁸ Aherî, *Târih-i Aherî*, vr. 40 V, 56 V; İbn Yesâr isminde Süleyman b. Yesâr (ö.107/725), Ma'kıl b. Yesâr (ö.59/679 [?]), Atâ b. Yesâr (ö.103/721) gibi birçok kişi bulunmaktadır. Fakat müellif İbn Yesâr ismini kullanmakla hâgisini kastetmiştir? Onu ayırt edemedik.

³²⁹ el-Hâkka, 69/11.

olmadı. Sonra “*Dehşetli bir kasırga*”³³⁰ ile ilgili ayeti okudu. Rüzgâr esince ona güç yetiremediler.

Keşşaf’tan nakledildi. Vehb b. Münebbih şöyle dedi: Şüphesiz yerin en altında, akim denilen yerleri sarsan ve onları kaldıran bir rüzgâr vardır. Yedi bin melek bu rüzgârla görevlidir. Allah görevli meleğe Âd kavmine bu rüzgârdan bir miktar göndermesini emretti. Onlar “Allah’ımız ne kadar gönderelim?” dediler. “Öküzün minharı/burun deliği kadar,” buyurdu. “Allah’ımız bu çok,” dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ iğne deliği kadar göndermesini emretti. Bulut onlara gelince; “*Bu, bize yağmur getiren bir buluttur*” dediler.”³³¹ Hûd (a.s) onlara, “Aksine o acıklı bir azaptır,” diye cevap verdi. Hemen onlardan yetmiş bin adam, herbiri diğerinin elini ve eteğini tutarak, dağlara koştu, dizlerine kadar taşa gömüldüler. Azap günü olunca gökyüzü şiddetli bir ses ve gök gürültüsü çıkardı. Rüzgâr bütün binalarını yıkıp onları havaya kaldırıp, değirmende öğütülen un gibi, kum gibi yaptı.³³² Sonra Âd kavmi havaya kaldırıldı, onları yere çarptı ve onlar sanki içi boş hurma kütükleri gibi oldular, onlardan küçük büyük hepsi helâk oldu. Allah Teâlâ’nın buyurduğu gibi, “*yurtlarında yere serildiler*”³³³ Allah Teâlâ’nın şu sözünde: “*Âd halkı ise dehşetli bir kasırga ile yok ediliverdi, Allah o kasırgayı art arda yedi gece sekiz gün onların üzerine gönderdi.*”³³⁴

Vehb dedi ki: Arapların Eyyâmül Acuz (kışın son yedi günü, Şubat’ın son dört günü ile Mart’ın ilk üç günü) diye isimlendirdiği soğuk ve rüzgârlı günlerde Âd kavminden yaşlı bir kadın, gizlice (mahzene) girdi, rüzgâr onu takip ederek azabın inişinden sekizinci gün onu öldürdü. Böylece azab sona erdi.

Müellif kıssaların en latiflerindedir diyerek şu nakilleri zikretmektedir:

Hûd (a.s) müslümanları topladı, çevrelerine bir çizgi çizdi, rüzgâr bu çizgiye geliyor ve geri dönüyordu. Hûd (a.s) Allah’ın dilediği kadar hayatta kaldı sonra öldü, Allah ona merhamet etsin. Yaşı yüz elli sene idi. Ruknü Hacer’il Esved, Makam-ı İbrâhim ve zezem arasına defnedildi.

³³⁰ el-Hâkka, 69/6.

³³¹ Ahkaf, 46/ 24

³³² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 40 V.

³³³ Ankebut, 29/37.

³³⁴ el-Hâkka, 69/6, 7.

Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652)'da³³⁵ şöyle dedi. Ruknü Hacer'il Esved, Makam-ı İbrâhim ve zenzem arasında doksan dokuz nebinin kabri vardır. Şüphesiz Hûd, Şuayb, Sâlih ve İsmâil (a.s)'ın kabirleri dokuz yerdedir.³³⁶

Rivayet edilir ki nebilerden bir nebi kavmi helâk edildiği zaman, o ve beraberinde sâlih olanlar Mekke'ye gelir ölünceye kadar orada Allah'a ibadet ederlerdi.

Ali (r.a)'tan rivayet edildi. Hûd (a.s)'ın kabri Kesib'i Ahmer'de Hadramevt'tedir.³³⁷

Vehb'den rüzgârlarla ilgili şöyle bir rivayet nakledildi: Rüzgârlar yedidir. Onlardan üç tanesi rahmet rüzgârı, dört tanesi ceza rüzgârıdır. Rahmet rüzgârının ilki Müneşşera, "*Yaydıkça yayanlara*"³³⁸ ayeti onun hakkındadır. İkincisi; el-Mübeşşerah, "*Müjdeler taşıyan rüzgârları gönderiyor*"³³⁹ ayeti onun hakkındadır. Üçüncüsü Zariyat "*Savurdukça savuranlara*"³⁴⁰ ayeti onun hakkındadır. Bu rahmet rüzgârları dünyada her şeye eser, ceza rüzgârlarına gelince, onun birincisi Sarsar (Şiddetli Rüzgâr) "*Şiddetli rüzgârla helâk edildiler*"³⁴¹ ayeti onun hakkındadır. İkincisi; el-Akiym, "*Onlara silip süpüren rüzgârı gönderdik*"³⁴² ayeti onun hakkındadır. Üçüncüsü el-Kasıf "*Üzerinize bir kasırga gönderiyor*"³⁴³ ayeti onun hakkındadır. Dördüncüsü: el-Asıf "*Onlara bir fırtına geldi*"³⁴⁴ ayeti onun hakkındadır. Bu rüzgârlar karada değil denizde eser, başka üç rüzgârın daha olduğu da söylenmiştir. Bunlar rahmet rüzgârları olan Cenûb, Şimâl ve Saba'dır; Cenûb, cennetten eser ve Allah Teâlâ kısırağı Cenûb'tan yaratmıştır.

Ayrıca Ali (r.a) Resûlüllah (s.a.v)'den rivayetinde şöyle dedi. Allah Teâlâ kısırağı yaratmak isteyince, Cenûb rüzgârına, "Ben senden bir varlık yaratacağım, onu dostlara şerefli, düşmanları hakir edici ve bana itaat edenleri taşıyan kılacağım,"

³³⁵ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Avf b. Abdiavf el-Kureşî ez-Zührî, Hz. Peygamber'e ilk iman eden ve cennetle müjdelenen on sahâbiden biri. Ahmet Önkal, "Abdurrahman b. Avf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1998, ss. 157-158.

³³⁶ Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 71.

³³⁷ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., II, s. 206.

³³⁸ Mürselât, 77/3.

³³⁹ Rûm, 30/46.

³⁴⁰ Zâriyât, 51/1.

³⁴¹ el-Hâkka, 69/6.

³⁴² Zâriyât, 51/41.

³⁴³ İsrâ, 17/69.

³⁴⁴ Yunus, 10/22.

buyurdu, rüzgâr kabul etti. Ondan bir avuç aldı ve kısırağı yarattı, ona; “Hayrı, ben senin kahkülüne bağlı kıldım, seni kanatsız bir kuş yaptım, sen istemek ve koşmak içinsin,” buyurdu. Şimal ise akşam ve sabah seher vaktinde kıblenin arka tarafından esen mübarek bir yağmur rüzgârıdır. O Yûsuf (a.s)’ın kokusunu babası Ya’kûb (a.s)’a ulaştırdı. Bunun için Ebû Ali Dekkâk (ö. 405/1015)³⁴⁵ “Rüzgâr âşıkların elçisidir,” dedi.

Müellif Nükte diye isimlendirdiği bölümde: Gemileri rüzgârla yürüten, onları rüzgârla helâk eden, ağaçlardan rüzgârla yaprakları ve meyveleri çıkartan, sonbaharda ağaçlardan rüzgârla yaprakları düşüren, rüzgârla ateşi yaktıran ve söndüren, rüzgârla bulutları gökyüzüne yükselten, onları rüzgârla yok etmek istediğinde yok eden Yüce Allah’ı tesbih ederim.³⁴⁶ Aynı şekilde kıyamet günü olduğunda kudretinin rüzgârı, cehennem ateşine karşı eser ve ateş, ümmeti Muhammed’in ayakları altında söner ve Allah’ın kudretiyle onun üzerinden geçerler.

6. Fasıl: İbrâhim (a.s.)

Müellif bu bölümde İbrâhim (a.s) hakkında şu bilgileri sunmaktadır: Peygamberimizin ecdâd silsilesi asırdan asıra, nesilden nesile İbrâhim (a.s)’a kadar geldi. İbranice’de onun ismi Efraham idi. Arapçalaştırıldı ve İbrâhim oldu. O Târih’un oğlu idi. Târih ise Âzer b. Nâhur b. Sârûğ b. Ergu b. Fâliğ b. Âbir’dir. O Kıptîce’de “şeyhu’l-fanî” manasındadır.³⁴⁷ Allah’ın kendisine on sayfa indirdiği peygamberlerdendir. Çoğunluğun görüşüne göre doğumu ve tufan arasında yaklaşık olarak bin yıl, bir başka görüşe göre bin iki yüz altmış üç yıl, doğumu ve Nûh (a.s)’ın vefatı arasında altı yüz kırk iki sene, doğumu ve Âdem (a.s)’ın yeryüzüne indirilme vakti arasında ise tam üç bin altı yüz on yedi sene, bir başka görüşe göre de üç bin üç yüz otuz yedi sene vardır. Onun doğum yeri Ehvaz yöresinde bulunan Sûs, başka görüşlere göre de Bâbil, Kevveti, Kesk veya Harran’dır. O Kûfe’nin kenar mahallelerinde bir köydür. Fakat babası onu, Nemrud toprağında bulunan Bâbil’e götürdü. Onunla Nûh (a.s) arasında iki nebi olan Hûd ve Sâlih (a.s) vardır. Peygamberimiz Muhammed (a.s)’ın zamanına kadar onun neslinden bin peygamber çıktığı zikredilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: “On

³⁴⁵ Ebû Ali Hasen b. Ali b. Muhammed (ö.405/1015) Nişâbur sûfilerinden. Recep Uslu, "Dekkâk, Ebû Ali", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., IX, İstanbul, 1994, s. 112.

³⁴⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 41 V.

³⁴⁷ Sa’lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ’isü’l-Mecâlis/Kasasü’l-Enbiyâ*, s. 79.

peygamber – Nûh, Hûd, Sâlih, Şuayb, Lût, İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya’kûb, Muhammed (a.s)- hariç bütün peygamberler İsrâiloğulları’ndandır.³⁴⁸ O ilk misvak kullanan, ilk mazmaza yapan, ilk defa su ile istinca eden, ilk defa bıyığını kısaltan, ilk lavman yapan, ilk don giyen, ilk misafirhane yapandır.”³⁴⁹

Allah onu Nemrud b. Ken'an b. Sancar'a gönderdi. Nemrud tacı başına ilk koyan/ilk taç giyen, yeryüzünde ilk zorbalık yapan, insanları kendine ibadete çağıran ve tüm dünyaya ilk hükmedendir.

Hadiste şöyle denilmiştir: Dünyaya/yeryüzüne ikisi mü'min, ikisi kâfir olmak üzere dört kişi hâkim olmuştur. Mü'minler Süleyman b. Dâvûd (a.s) ve Zülkarneyn, kâfirler ise Nemrud ve Buhtunnasr'dır.³⁵⁰ Şeddad b. Âd olduğu da söylenmiştir.

Vehb şöyle dedi: O, Nemrud b. Ken'ân b. Kuş b. Kart b. Hâm b. Nûh'dur. Kuş güçlü asi bir zorbaydı. Onun pençe gibi tırnakları vardı, askeriyle doğu ve batıyı dolaşıp, kendine karşı çıkanlarla savaşarak, ülkeyi bir baştan bir başa geçerek Irak topraklarında Kutarba denilen nehirleri olan ağaçlı yere kadar ulaştı. Oradan hoşlandı, yerleşmeye ve kendisi için bir yer edinmeye karar verdi. Orada askerini toplayıp, münecimlerini de çağırarak onlara şöyle dedi: “Şüphesiz ben bu yerden hoşlandım ve (burayı) yurt edinmeye karar verdim. Bakınız/ inceleyiniz, bu yer bana uygun mu?" dedi. Onlar da üç gün süre istediler. Dördüncü gün olunca ona geldiler ve “Ey Melik! Biz yıldız ilminde/astronomide, bu yerde doğu ve batıya hükmeden şanı yüce bir melik görüyoruz,” dediler. Kuş tebessüm etti ve “Bu melik benim,” diyerek bu yerde binalar yapılmasını emredip, üzerine yüksek saraylar, süslemeli meclisler, harika minyatürler ve güzel manzaralar yaptı. Orada bahçeler yapıp her çeşit ağaç dikti, her taraftan nehirler açtı, bu yeri imar etti. Çok geçmeden Ken'ân denen bir çocuğu dünyaya geldi.³⁵¹ Kuş'un el-Hasır denilen başka bir oğlu daha vardı. Ken'ân son derece güçlü, ava tutkun birisiydi. Derinden bir nefes alıp vahşi bir hayvana bağırdığında, o yüz üstü yere düşerdi. Sonra babası Kuş öldü ve oğlu el-

³⁴⁸ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî (ö.437/1045) *el-Hidâye ilâ Bulûgi'n-Nihâye fî 'İlmi Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmih*, C., I, s. 466; Sem'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, C., II, ss. 128-129; Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., II, s. 206.

³⁴⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 41 Z.

³⁵⁰ Sa'lebî en-Nisâbüri, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 80; Milâttan önce 605-562 yılları arasında hüküm süren, Yahuda Devleti'ni ortadan kaldırarak Kudüs'ü ve Süleyman Mâbedi'ni yakıp yıkan Bâbil kralı. Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, ss. 380-381.

³⁵¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 42 V.

Hasır Melik oldu. Bu sırada Ken'ân sadece avcılıkla uğraşıyordu. Ken'ân Kutarba'da iken inekleri güden bir kadın gördü, onu beğendi ve onunla birlikte olmayı istedi, fakat kadın bunu kabul etmedi. Ken'ân isteğinde ısrar edince, kadın: “Benim bir kocam var, beni gelirken gördü, onun sana bir kötülük yapmasından korkuyorum,” deyince, kızdı ve “Yeryüzünde benimle karşılaşabilecek bir kimse var mı? Ben Kuş b. Ham'ın oğluyum, biz yeryüzünün krallarıyız,” dedi. Kadın alaycı bir şekilde güldü ve “Kralları ağzına alma, sen avcı bir adamsın,” dedi. O ikisi böyle konuşurken kadının kocası geldi, o ikisini beraber görünce kızdı ve Ken'ân'a doğru yöneldi, yüzüne vurdu ve sırt üstü yere fırlattı, onu öldürmek için göğsüne çöktü. Ken'ân ona karşı kibar davrandı, o da onun göğsünden kalktı. Hemen Ken'ân üzerine atladı, onu kaldırıp yere çarptı ve onu öldürdü. Sonra kadına yöneldi. Onun ismi Şelha idi. Ken'ân ona, “Nasıl gördün? Ey Şelha! Diyerek elini uzatınca, kadın; “Hey baksana! Sen kralların çocuklarından olduğunu iddia ediyorsun, senin benim gibisine ne ihtiyacın var? Ben fakir bir kadıyım,” dedi. Fakat Ken'ân onun bu sözüne aldırmış etmedi ve ona cinsel ilişkide bulundu, sonra onu evine götürdü. Bundan sonra yanındaki kadınlarının en sevimlisi oldu. Daha sonra kardeşi Hasır'ı öldürdü ve hükümdarlığı aldı. Tahta yerleşince emirlerine Belh b. Rau ile savaşmayı emretti. Onunla çok savaştı, sonunda aralarında savaş uzadı, sonra da Ken'ân yenildi, arkadaşlarından çok kişi öldürüldü. Ken'ân, Belh b. Rau'ya karşı yeniden saldırmak isteyerek, hemen çok asker toplamaya başladı. Ayrıca Cebabire kralı Üc b. Unuk'a kendisine yardım istemesi için bir mektup yazdı. Üc, kalabalık bir ordu ile geldi. Ken'ân, Belh ile savaşarak onu esir aldı ve derhal onu öldürdü.³⁵² Karısını aldı ve onu Üc b. Unuk'la evlendirdi. Tüm krallığına ve mallarına sahip oldu, sonunda dünya onun oldu, hiçbir kimse ona karşı koyamadı. Sonra bir gece uykusunda bir rüya gördü, korkarak uyandı ve müneccimleri çağırıp, onlara: “Sanki ben bir adamla güreştim ve o beni yendi sonra da acıyıp bağışlayarak benim yeryüzüne uğursuzluk getiren ve karanlık konumda olan biri olduğumu, saygıdeğer biri olmam için benim bu karanlığımdan dünya aydınlığına çıkmam gerektiğini, söyledi.” Bunun üzerine müneccimler, rüyasının tabirinin; bir çocuk doğacağını, onun helâkına sebep olacağını ve onunda anne karnına düştüğünü söylediler.

Müellif bu bölümde Zalimlere/Firavunlara bak, diyerek Nemrud'un doğuşunu şöyle hikâyeye etmektedir: Çoban Şelha'nın üzerinde hamilelik belirdi. O karnından

³⁵² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 42 Z.

garip bir ses duyuyordu. Ken'ân ona; “Yazıklar olsun ya Şeyha! Karnındaki bu insan değil mi?” diyerek çocuğu ayağı ile tekmeleyip öldürmeyi aklından geçiriyor, fakat içinden bir ses “Ey Ken'ân bırak! Yapma, onu öldürmek çıkar yol değil,” diye söylüyordu. Hamilelik günlerini tamamlayınca, siyah, şaşı, basık burunlu bir çocuk doğurdu. Bu esnada aniden, ince bir yılan kucağından çıkıp, bu çocuğun burnuna girdi. Bundan dolayı Şelha korkup hemen Ken'ân'ın yanına geldi ve bu durumu ona haber verdi. Ken'ân ona, onu öldürmesini, onun uğursuz olduğunu söyledi. Şeyha da “O benim oğlum, öldürürsem bu hoş olmaz, deyince, Ken'ân onu çölde bir yere götürmesini ve ölmesi için oraya atmasını istedi. Şeyha'da onu şehrin dışına çıkardı, bir inek çobanı görüp ona; bu çocuğu alıp onu büyütmesini ve kendisinin hizmetkârı yapmasını istedi. O da kabul etti, Şeyha da evine yöneldi. Çoban çocuğu alıp ineklerin ortasına koyunca inekler ondan ürküp sağa sola kaçıştılar. Çobanın karısı gelince, çoban ona bu çocuğu haber verdi. Karısı: “İneklerin kaçışması bu çocuğun uğursuzluğundandır, onu öldür,” dedi.³⁵³ Çoban reddetti ve karısına onu götürüp, bir yere atmasını, söyledi. O da onu nehre getirdi, oraya atıp, çocuk suya batarken oradan ayrıldı. Nehir çocuğu kıyıya attı. Orada ağlamadan, hareket etmeden uzun bir süre kaldı. Sonra Allah ona dişi bir kaplan gönderdi. Kaplan bu çocuğun yanında durdu, onu emzirdi sonra ayrıldı. Bunu bir kadın gördü, bu duruma şaşırıp, köye gidip, insanlara haber verdi. Hemen insanlar bu çocuğu köye getirdiler ve onu Nemrud diye yani Kaplan'ın emzirdiği diye isimlendirdiler. Köy halkı büyüyünceye kadar onu yetiştirdi. Yol kesmeye, köylere saldırmaya başladı. Sonunda büyük bir grup insan toplanıp, Ken'ân'a bu durumu haber verdiler. Ken'ân ona birçok komutanını gönderdi fakat o, bunların hepsini yendi. Büyük bir ordu oluncaya kadar gün be gün güçlendi sonra Kutarba'ya döndü, babası Ken'ân ile savaştı. Onu yendi ve zafer kazandı sonra boynunu vurdu. Orada yaşayanlar onun babası olduğunu biliyorlardı. Babasının tahtına sahip oldu. Yeryüzündeki krallarla bir bir savaşımaya başladı. O onlardan herbirini yendi, sonunda doğu ve batıya sahip oluncaya kadar tüm ülkeyi ele geçirdi. Sonra Kutarba'ya dönüp vezirlerini ve ülkenin ileri gelenlerini çağırıp, onlara daha önce benzeri olmayan müthiş bir binanın yapılmasını istedi. Ona Târûh'u önerdiler ve onun marangozlukta iyi bir usta olduğunu ve zekâ kıvraklığıyla, binadaki en ince ayrıntıyı dahi yapabileceğini söylediler. Hemen onu çağırdı, gelince önünde eğilip, sonra başını kaldırdı ve durdu. Nemrud, ona, güzellik

³⁵³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 43 V.

ve estetikte daha önceden benzeri geçmeyen bir saray yapmasını, sonra onu büyüleyici bir şekilde süslemesini, her yere resim çizmesini ve resmini her yere koymasını, hatta Nemrud'u görmedikleri zaman, resminin önünde eğilmelerini istedi ve ona; "Bunlar hazinelerim ve mallarım ihtiyacın olan her şeyi buradan al," dedi. Târûh onun yanından çıktı.³⁵⁴ Büyüklüğü bin zira' kadar, sarayın duvarları cam cevherinden, tabanı beyaz mermerden, tavanı kırmızı altından, orada hiçbir meclise benzemeyen meclisler, meclislerin tavanları sandal ve ardıç ağacı tahtasından, kapıları fildişi ve abanoz ağacından, kapıların çivileri gümüşten ve altından olan şahane bir saray yaptı. Bu sarayda nehirler açtı, nehirlerin kenarlarına altın ve gümüşten ağaçlar dikti ve orada su, süt, içki ve bal akıttı. Bu ağaçların meyvelerini renkli cevherlerden yaptı ve onların üzerine altın ve gümüşün içinden akan temiz sular akıttı. Her meclise Nemrud'un resmini astı, şehrin herbir kapısına bakırdan yapılmış bir kaz koydu. Şehrin kapısından bir yabancı girerse bu kaz öyle bir bağırır ki tüm şehir halkı onu işitirdi ve şehre bir yabancıyı girip geldiğini bilirlerdi. Hemen ona "Nereden geldin? Nereye gidiyorsun? İsteğin nedir?" denilirdi. Aynı şekilde oraya acaib bir davul koydu. Kim bir şeyini kaybederse veya çalınan bir şeyi ararsa bu davula gelir, ona vurur, onun içinden ona çalınan ve kaybolan şeyin yeri şurada burada olduğu, hemen git ve onu böyle bul, diye söylenirdi.

Miškâtü'l-Envâr'da³⁵⁵şöyle zikredilmektedir; Târûh bunların hepsini bitirince Nemrud'a bunu haber verecek birini gönderdi. Nemrud oraya gelip içeri girince bina ve resimlerden harika şeylere baktı, bunları beğendi ve Târûh'a büyük bir servet ve değerli hediyeler verilmesini emredip onu vezirlerinden bir vezir yaptı.

Kâ'b el-Ahbâr dedi ki: Nemrud astronomi/yıldız ilmi öğreniyordu. İblîs bir gün ona yaşlı bir adam şeklinde göründü ve "Sen astronomi ile uğraştın, bende ondan daha güzel bir ilim var", dedi. O da "Bu nedir?" deyince, "İblîs, Sihir ve kâhinlik/falcılık," dedi. İblîs ona bunu öğretti. Sonra ona; "Şüphesiz krallardan senden önce geçenlerin taptıkları ilahları vardı, sen onların en büyüğü ve en şereflişisin. Kendine putlar edinmen ve insanları ibadete çağırman gerekir," dedi.³⁵⁶ O vakit Târûh'u çağırdı ve kendisine özel bir şekilde put yapmasını ve kavmi içinde başka putlar yapmasını emretti. Târûh, Nemrud için bir put yapmaya başladı ve onu

³⁵⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 43 Z.

³⁵⁵ Bkz: Dipnot 421.

³⁵⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 44 V.

Zeylun diye isimlendirdi. O, altından yapılmış, uzunluğu dokuz, genişliği iki zira', gözleri yakuttan, kulakları zebercetten, dişleri incidendi. Başına mücevherlerle işlenmiş bir taç koydu, boynuna inci ve mücevherlerle süslenmiş altından bir kolye taktı. Ona altın ve gümüş ile örülmüş, fildişi ve abanozdan bir yatak yaptı. Târûh bunu bitirince Nemrud'a ona sunmak için kurban kesmelerini emretti. Onlar da hemen bunu yapıp putlara ibadete başladılar. Bunun üzerine gökyüzü, yeryüzü, yırtıcı ve evcil hayvanlar bağrışarak "İlahımız! Bunlar senin rızkını yiyen fakat başkasına ibadet eden mahlûkatın. İlahımız! Onları yerle bir et" dediler.

Müellif bu kısımda Allah'ın Nemrud'a gösterdiği mucizeleri de zikretmektedir. Nemrud'un gördüğü ilk mucize: Bir gün Târûh yanında olduğu halde yatağına çıkarken yatak şiddetli bir şekilde sarsıldı ve "İbrâhim'in ilahını inkâr eden perişan olsun," diye bir ses duydu. Nemrud ona "Ey Târûh benim işittiğimi sen de işittin mi?" deyince, o da "Evet, ey kral!" dedi. Nemrud, "İbrâhim kim? Ben onu bilmiyorum," dedi. Hemen Nemrud sihirbazların gelmesi için haber gönderdi. Onlar gelince, meydana gelen şeyi haber verdi. Onlar da: "Ey Kral! Biz ne İbrâhim'i ve ne de sana karşı düşmanlık eden hiçbir kimseyi bilmiyoruz, doğu ve batı halkı senin hükümdarlık etmeni kabul edip sana itaat etti," dediler.

Nemrud'un gördüğü mucizelerden biri de şudur: Nemrud bir gün Târûh'u çağırdı, put haneye girip putu Zeylun'a yöneldi, ona eğilerek saygıda bulundu, sonra da İbrâhim hakkında ona sordu, putlar Allah'ın izniyle konuşarak "Ey Nemrud! İbrâhim geliyor ve senin mülkünü alacak, senin için onun Rabbine inanmandan ve onu tasdik etmenden başka sığınacak yerin yok," dediler.³⁵⁷ Nemrud bu duruma çok şaşırınca, Târûh ona "Bu seni korkutmasın, o sana kızgın, hemen ona yakın olmaya çalış, çünkü sen uzun zamandır kurban kesmiyorsun," dedi. Nemrud hemen yedi yüz büyük baş, bir o kadar da küçükbaşı ona kurban etmeyi emretti.

Nemrud'un gördüğü bir diğer mucize de şudur: O günlerden bir gün İbrâhim hakkında düşünüyordu. Birden havadan önüne bir kuş indi ve "Ey Nemrud! İbrâhim Halilullah seni helâk etmeye geldi, çünkü o nebidir," dedi. Bunun üzerine Târûh: Ey Kral! Böyle olduğunu zannetmiyorum, bu ancak cinin cevabıdır, senin bulunduğun durumu kiskanıyor, şüphesiz yeryüzü halkı senin hükümdarlığını kabul edip sana itaat etti," dedi. Onun kâhin ve müneccimleri de "Bu sene senin ülkende bir erkek

³⁵⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 44 Z.

çocuk doğacak, yeryüzünün dinini değiştirecek, senin helâkına ve mülkünün yok olup ve onun eline geçmesine sebep olacak,” dediler.

Denildi ki: Nemrud uykusunda tuhaf bir rüya gördü, korkarak uyandı ve rüya yorumcularını çağırıp onlara: "Ben bir rüya gördüm, onda, bir ateş, çıtırtılı sesiyle ve yanında büyük bir kalabalık olduğu halde gökyüzünden indi, sarayımın kapısına yaklaşıp yanımda durarak; Rabbine inanıyor musun? İnanmazsan seni yakarım, dedi ve bana yönelerek beni yaktı, ben de korkarak uyandım,” dedi. Rüya yorumcuları da "Şayet rüyan doğru ise o hükümdarlığı gösteriyor, ateşin ışığı, güneş ve ayın ışığını değiştiriyor, fakat senin hükümdarlığına ve kuvvetine karşı gelmeye hiçbir kimsenin gücü yetmez" dediler.³⁵⁸

Müellif burada İbrâhim (a.s) ve onun Nemrud'la arasında meydana gelen olayları şöyle anlatmaktadır: Nemrud böyle şiddetli bir sıkıntıda iken İbrâhim (a.s) anne karnında dokuz ayı tamamladı. Eşi, kocası Târûh'dan doğumun hafif olmasını istemek için onu putların yanına sokmasını istedi. İnsanların onun hamile olduğunu bilmelerinden korktuğu için gece tek başına gitmesine izin verdi. Puthaneye girince putlar İbrâhim (a.s)'a olan saygılarından devrildi. Korkarak oradan çıkınca, Nemrud'u kavminin içinde elinde mumlar ve meşaleler olduğu halde gördü. Nemrud "Sen kimsin?" deyince, o da "Ben kölen Târûh'un eşiyim", dedi. "Onu yakalayınız" demek istedi fakat dilinden "Onu bırakınız" çıktı. Korkarak evine yöneldi. Hemen doğum sancısı başladı.

Süddî dedi ki: Nemrud uykusunda; bir yıldızın doğduğunu, güneş ve ayın ışığından hiçbir ışık kalmadığını, bundan da çok korktuğunu söyleyerek, hemen sihirbazları ve kâhinleri çağırdı onlara bunlar hakkında sordu. Onlar da: "Bu sene senin yanında doğan bir çocuk, senin, hükümdarlığını elinden alıp senin aileni yok edecek," diyerek, bu sene bölgede doğan her çocuğun kesilmesini ve erkeklerin kadınlardan ayrılmasını emretmesini söylediler. Bunun üzerine Nemrud, her on kişiye bir adam koydu, kadın hayız görünce karı-koca arasını serbest bıraktı, çünkü onlar kadınlar hayızlıken cinsi münasebette bulunmazlardı, temizlenince aralarına

³⁵⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 45 V.

engel oldu. Âzer³⁵⁹ döndü karısını hayızdan temizlenmiş olarak buldu ve onunla birlikte oldu. Böylece İbrâhim (a.s)'a hamile kaldı.

Muhammed b. İshak bu konuyla ilgili olarak şunları söyledi: Nemrud İbrâhim'in annesi dışında her hamile kadını köyüne gönderip onları hapsedti. İbrâhim'in annesi yeni cariyeye olduğu için Nemrud hamile olduğunu bilmedi ve onun hamileliği de bilinmedi.³⁶⁰

Yine denildi ki: Nemrud rüyada bir koçun yanına girdiğini, boynuzlarıyla yatağına tosladığını gördü. Derhal rüya tabircilerine bu durumu sordu. Onlar da ona, bir çocuğun doğduğunu, hükümdarlığında kendisine karşı koyacağını haber verdiler. Bunun üzerine bu sene doğan her çocuğun kesilmesini emretti.

Süddî 'de bu konuyla ilgili olarak şunları zikretti: Nemrud adamlarıyla birlikten şehirden uzaklaşıp ormanlık bir alana gitti. Bu doğacak çocuktan korktuğu için, onları kadınlarla birlikte olmaktan yasakladı ve uzun bir zaman orada kaldı.³⁶¹ Bu esnada onun şehirden bir ihtiyacı oldu, kavminden Âzer'den başka kimseye güvenmediğinden, onu çağırıp ona; şehirden bir ihtiyacı olduğunu, sadece kendisine güvendiğini, ailesine yaklaşmamasını isteyerek bu konuda söz vermesini istedi. Âzer: Bu konuda dinine bağlı olacağını söyleyince, onu, ihtiyacını yapmakla görevlendirdi. Âzer şehre gidip ihtiyacını giderdikten sonra, ailesini de görmek istedi. İbrâhim'in annesine bakınca gönlü ona meyletti ve onunla birlikte oldu. Böylece annesi İbrâhim (a.s)'a hamile kaldı.

Bu konuyla ilgili İbn Abbas da şöyle dedi: İbrâhim (a.s)'ın annesi hamile kalınca kâhinler Nemrud'a "Sana haber verdiğimiz çocuğun annesi gece hamile kaldı," dediler. Nemrud derhal erkek çocukların kesilmesini emretti. İbrâhim'in annesi doğumu yaklaşıp doğum sancısı başlayınca, çocuğu öldürülür korkusuyla evden çıkıp onu kuru bir nehirde doğurdu. Sonra onu bir bez parçasına sarıp otların içine koyup, hemen evine döndü, kocasına doğurduğunu ve çocuğun yerini haber verdi. Babası hemen süratle gidip bu yerden onu aldı ve Kızıldı nehrinde bir tünel

³⁵⁹ Kur'ân-ı Kerîm'e göre Hz. İbrâhim'in babasının adı. Günay Tümer, "Âzer", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, ss. 316-317.

³⁶⁰ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., II, s. 137; Sa'lebî en-Nisâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 80.

³⁶¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 45 Z.

kazdı, yırtıcı hayvanlardan korktuğu için de kapıyı bir kayayla kapattı. Annesi sık sık gidip onu emzirdi.³⁶²

Muhammed b. İshak yine bu konuyla ilgili şunları söyledi: İbrâhim (a.s)’ın annesi doğum sancısı gelince, kendisine yakın olan bir mağaraya çıktı ve orada İbrâhim (a.s)’ı doğurdu, sonra mağarayı kapattı ve evine döndü, oğlunun ne yaptığını görmek için onu gözlüyor ve sağlıklı bir şekilde parmaklarını emerken buluyordu.³⁶³

Ebû Ravk (ö. 105/723)³⁶⁴ da, İbrâhim (a.s)’ın annesinin, günlerden bir gün parmaklarına baktığını, onu bir parmağından su, diğer parmağından süt, bir parmağından bal, diğer bir parmağından hurma, bir parmağından da yağ emerken bulduğunu,³⁶⁵ nakletti.

Müellif burada şu bilgileri de vermektedir: İbrâhim (a.s)’ın annesi doğum yapmak için mağara tarafına çıkınca ona bir melek geldi ve ona korkmamasını doğum yapması için onunla beraber ilerlemesini söyleyerek onu içinde İdrîs ve Nûh (a.s)’ın doğduğu mağaraya götürdü. Tevrat’ta bu mağaraya Nur mağarası denilir. Oraya vardığında orada kandiller ve tüm doğum aletleri konulmuş olarak buldu, bu durumdan çok korktu, ona; "Gir, biz Rabbinin melekleriyiz, karnındakine saygıdan seni korumak için geldik" dediler.³⁶⁶ Girince Allah onun doğum sancısını giderdi, cuma gecesini doğurdu. İbrâhim (a.s) annesinden ayrılınca ayakları üzerine dikildi ve "Allah’tan başka ilah yoktur ve onun ortağı yoktur", dedi. Bu ses doğu ve batıya, her tarafa ulaştı. Hayvanların sesleri göklere yükseldi. Sonra Cebrâil (a.s) gelip göbeğini kesti, kulağına ezan okudu, ona beyaz bir elbise giydirdi ve onu annesinin önüne koydu ve Allah onun için, annesinin memesine süt ve bal ihsan etti/akıttı. Sonra melek, annesine, "Doğumunu hiçbir kimse bilmeden önce evine dön," dedi. Kalktı ve mağaranın kapısına bir kaya koydu. Sonra hafiflemiş olarak sanki doğurmamış gibi önünde melek olduğu halde evine döndü. Kalbinde çocuğu olduğu halde sabahladı.

³⁶² Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., II, s.137; Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 80.

³⁶³ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 81.

³⁶⁴ 'Atıyye b. el-Hâris (ö.105/723) Hemdânî. İbn Sa'd, onun tefsir sahibi olduğunu kaydetmiştir. İbn Sa'd, *et-Tabakât el-Kubrâ*, Thk: İhsan Abbas, C., VI, Dâru sâdır, Beyrut, 1968, s. 369; Thk: Muhammed Abdülkadir Atâ, C., VI, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut,1410/1990, s. 348; Mehmet Yolcu, "İlk Dönem Tefsir Kitapları ve Müellifleri (En-Nedîm'in el-Fihrist'indeki "Tesmiyetü'l-Kütüb el-Musannefe fi Tefsiri'l-Kur'ân", Adını Taşıyan Listesi Bağlamında) *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz, 2015/6 (2) 54-107

³⁶⁵ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 80.

³⁶⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 46 V.

Kocası yanına girdi birden onu güzel bir canlılıkla (gördü) ve “Ey Târûh karnımda olan bir çocuk değil ancak o bir şişkinlik idi ve benden ayrıldı,” dedi. Târûh buna sevindi ve huzurlu oldu.

Muhammed b. İshak da Âzer'in İbrâhim (a.s)'ın annesine hamileliği hakkında ne yaptığını sorduğunda, o da, bir çocuk doğurduğunu ve onunda hemen öldüğünü söylediğini rivayet etti. Âzer ona inandı.³⁶⁷ Melekler mağarada onu yetiştirirken İbrâhim (a.s)'ın durumu Nemrud'a unutturuldu. Üçüncü gün annesi gizlice mağaraya gidip, mağaranın önünde vahşi ve yırtıcı hayvanları görünce çocuğunun helâk olduğu zannına kapılarak çok üzüldü. Bakınca birden bu hayvanların ortasında parlayan bir nur ve İbrâhim (a.s)'ı da ince ipekten bir yatak üzerinde yağlı ve sürmeli olarak gördü. Hayret içinde kalarak onu bakıp gözeten bir Rabbi olduğunu bildi. Hemen eve dönüp kocasına bu durumu haber verdi. Kocası da ona bu mağaraya gidip gelirken dikkatli olmasını ve bu çocuğun gelecekte saygın bir yeri olacağını söyledi. Annesi ona gizlice üç günde bir gidip geliyordu. İbrâhim (a.s) mağarada on beş ay kaldı.³⁶⁸ Başka rivayetlerde onun mağarada yedi, on üç veya on yedi sene kaldığı da söylendi. Sonunda annesinden kendisini çıkartmasını isteyince annesi onu yatsı vakti çıkarttı. İbrâhim (a.s) etrafına bakıp, göklerin ve yerin yaratılışını düşünerek; "Beni yaratan, rızık veren, doyuran, sulayan, başka hiçbir ilahın olmadığı Rabbimdir" dedi.³⁶⁹ Sonra gökyüzüne baktı “*bir yıldız gördü, Rabbim budur dedi*”³⁷⁰ Sonra bakmaya devam edince onun kaybolduğunu görerek. “*Ben batanları sevmem*”³⁷¹ dedi. Sonra “*Ayı doğarken gördü*”³⁷² ışığı daha çoktu, “*Rabbim budur*”³⁷³ dedi. Bakarken sonunda o da kayboldu, güneş doğdu, böylece sonuna kadar izledi. Sonra annesine “Rabbim kim?” dedi, o da “Ben,” dedi. “Senin Rabbin kim?” dedi, annesi de” Senin baban,” dedi, “Babamın Rabbi kim?” dedi, “Nemrud,” dedi, “Nemrud’un Rabbi kimdir?” diye sorunca, o da “Sus,” dedi. Bunun üzerine sustu, sonra kocasına dönüp “Yeryüzü halkının dinini değiştireceğini konuştuğumuz çocuk senin oğlun,” dedi. Sonra ona İbrâhim (a.s) ile arasında geçenleri haber verdi.

³⁶⁷Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., II, s. 137; Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 81.

³⁶⁸Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 46 Z; Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 81.

³⁶⁹İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, C., VIII, s. 2777.

³⁷⁰Enam, 6/76.

³⁷¹Enam, 6/76.

³⁷²Enam, 6/77.

³⁷³Enam, 6/77.

Babası Âzer İbrâhim (a.s)'ın yanına gelince aynı soruları sorup, en sonunda da “Nemrud’un Rabbi kimdir?” deyince babası ona bir tokat atarak, “Sus,” dedi. Anne-babasından güneş battığı zaman mağaradan onu çıkartmalarını istedi. Çıkınca, İbrâhim (a.s) deve, at ve koyunlara bakıp, babasına bunların ne olduğunu sordu, o da “Deve, at ve koyun,” deyince “Bunların hepsinin bir efendisi ve yaratana olması gerekir,” dedi. Birden doğarken kendisine Çoban Yıldızı da denen Jüpiter'i gördü. Bu gece ayın son gecesiydi. Ayın doğması gecikti, bundan dolayı aydan önce yıldızı gördü.³⁷⁴ Müellif burada konuyla ilgili Allah Teâla'nın; “*Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü*”³⁷⁵ ayetini zikrederek bu ayetle ilgili müfessirlerin görüş ve yorumlarını nakletmektedir.³⁷⁶

İbrâhim (a.s) babasının yanına dönüp, delikanlı olunca, Âzer onu kucakladı. Âzer putlar yapmaya ve onları satması için İbrâhim (a.s)'a vermeye başladı. İbrâhim (a.s) onları götürüyor ve “Kim kendisine zararı ve faydası olmayan şeyi satın alır?” diye sesleniyor, bundan dolayı da hiçbir kimse onları satın almıyordu. Kavmiyle alay etmek için onları bir nehre götürdü, başlarını suya soktu, sonunda onun bu alayı kavmi içinde yayıldı.³⁷⁷ Sonra İbrâhim (a.s), babası Âzer'i dinine çağırarak “Babacığım! Duymayan, görmeyen ve sana hiçbir fayda sağlamayan bir şeye niçin taparsın?”³⁷⁸ Dedi. Babası oğlunun söylediklerini kabul etmeyip ona "Ey İbrâhim! Sen kime inaniyorsun? Deyince, o da “*Hepsi âlemlerin Rabbi olan Allah içindir,*”³⁷⁹ dedi. “Nemrud'u kastediyorsun” dediklerinde, “Hayır, aksine “*O beni yaratan ve doğru yolu gösterendir.*” dedi.³⁸⁰ Bu sözler zorba Nemrud'a kadar yayıldı. Hemen onu çağırdı ve ona "Ey İbrâhim! Rabbin kim? dedi. İbrâhim (a.s) ona cevap verdi ve onu delil getirmeye mecbur bıraktı.³⁸¹ Sonra İbrâhim (a.s) kavmine kendilerine taptıkları putların zayıflığını göstermek için bir fırsat kollamaya başladı.³⁸²

Süddî şöyle naklediyor: Onlar her yıl bir defa toplanır ve bayram yaparlardı. Bayramdan döndüklerinde puthaneye girip, onlara secde ederek evlerine dönerlerdi.

³⁷⁴ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 82-83.

³⁷⁵ Enam, 6/76.

³⁷⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 47 V.; Bkz: Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., II, s. 138; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, C., IV, s. 163.

³⁷⁷ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 82.

³⁷⁸ Meryem, 19/42.

³⁷⁹ En'am, 6/162.

³⁸⁰ Şuara, 26/78.

³⁸¹ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 82-83.

³⁸² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 47 Z.

Bu bayram günü gelince babası ona "Ey İbrâhim! Bizimle bayrama çıkarsan dinimiz hoşuna gider," dedi. Onlarla çıktı, yolun bir kısmına gelince kendini yere atıp, "Ben hastayım ayağım ağrıyor,"³⁸³ dedi. Sonra puthaneye gitti. Onlar büyük bir salonda, salonun kapısını büyük bir put karşılamış, yanında da ondan küçük putlar büyükten küçüğe sıralanmışlardı. Onlar, yemeklerini bereketlendirsün diye putlarının önüne koyar, bayramdan dönünce yerlerdi. İbrâhim (a.s) onların önlerindeki yemeklere baktığında, onlarla alay ederek "Niçin yemiyorsunuz",³⁸⁴ diye soruyor, cevap vermeyince "Neyiniz var, niçin konuşmuyorsunuz?"³⁸⁵ Diyerek, elindeki baltayla onlara vurup, kırdı, en büyük putu kırmayıp baltayı onun boynuna astı ve çıktı. Puthanede bir kısmı altından, gümüştten, demirden, kurşundan, pirinçten, tahtadan ve taştan yapılmış elli iki put vardı, en büyük put altındandı ve mücevherli bir taç giymişti.

Halk bayram yerinden puthaneye dönünce putlarını parçalanmış olarak gördüler. "Bunu tanrılarımıza kim yaptı?"³⁸⁶ "İbrâhim denen bir gencin bunları diline doladığını işitmiştik dediler"³⁸⁷ "Bunu onun yaptığını zannediyoruz," dediler. Bu (durum) Nemrud'a ve kavminin eşrafına ulaştı.³⁸⁸ "Onu hemen getirin dediler."³⁸⁹ "Bunu ilahlarımıza sen mi yaptın? Ey İbrâhim dediler".³⁹⁰ "Hayır dedi, büyüklere yaptı".³⁹¹ "O sizin onunla bu küçüklere tapmanıza kızdı. O onlardan daha büyük (bundan dolayı) bunları kırdı."³⁹² Onların hepsi "Biz onlara ibadet ediyoruz sen ise onları kırıyorsun" dediler. İbrâhim azarlayarak "Taşlardan ve diğer şeylerden ellerinizle "yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz".³⁹³ Deddi. Cevap vermekten aciz kalınca "Onu yakınınız ve ilahlarınıza yardım ediniz, dediler".³⁹⁴ İbn Ömer (r.a); "İbrâhim (a.s)'ı yakın diyen kişinin ismi Heyzan olan Kürtlerden bir adamdı. Allah onu yerin dibine geçirsün," dedi.

³⁸³ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 83.

³⁸⁴ Sâffât, 37/92.

³⁸⁵ Sâffât, 37/92.

³⁸⁶ Enbiyâ, 21/59.

³⁸⁷ Enbiyâ, 21/60.

³⁸⁸ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., III, s. 291.

³⁸⁹ Enbiyâ, 21/61.

³⁹⁰ Enbiyâ, 21/62.

³⁹¹ Enbiyâ, 21/63.

³⁹² Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 84.

³⁹³ Enbiyâ, 21/65.

³⁹⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 48 V.

Bu konu ile ilgili; Nemrud ve kavmi İbrâhim (a.s)'ı yakmak için gidince, onu bir evde hapsedtiler, denildi.³⁹⁵

Şöyle de denildi; İbrâhim (a.s) Nemrud'u delil getirmeye mecbur edince yedi yıl onu hapsedti, hapistekileri İslam'a çağırıldı, onlardan çoğu Müslüman oldu. Sonra onu çıkarttı, ateşte yakmak için uzun kuleler yaptılar, duvarlarını ve kapılarını erimiş bakırla kapattılar, sonra kırk gün odun topladılar. Katır dışında tüm hayvanlar odun toplamaktan kaçındı. İstedikleri kadar odun toplayınca, ateş yaktılar, dumanlar yükselerek gökyüzüne ulaştı. Kuşlar geçerken ateşin sıcaklığı çarpıyor, geçemiyor ve ölerek düşüyordu. Onu atmak isteyince ateşin şiddetinden atamadılar. Onların tedbirleri boşa çıkmıştı, neredeyse terk edeceklerdi. İblîs gelip onlara mancınının yapılmasını gösterdi. Hemen onu yapıp İbrâhim (a.s)'a yöneldiler. Onu binanın tepesine kaldırıp bağladılar, sonra kelepçeli olarak mancınğa koydular. Bu esnada gökyüzü, yeryüzü, oralarda bulunan melekler ve bütün mahlûkat feryat ederek; "Rabbimiz dostun ateşe atılıyor, yeryüzünde sana onun dışında hiçbir kimse ibadet etmiyor, bize ona yardım etmede izin ver," diyorlardı. Allah Teâla da "Şüphesiz (o) benim dostum, benim ondan başka bir dostum yok, ben de onun ilahıyım, onun benden başka ilahı yok, benimle onun arasına girmeyin" buyurdu. Ateşe atmak istediklerinde suların bekçisi İbrâhim (a.s)'a gelip, "Şayet istersen ateşi söndüreyim," rüzgârların bekçisi de "Eğer istersen ateşi havaya uçurayım," dedi.³⁹⁶ İbrâhim (a.s) onlara "Benim size ihtiyacım yok, Allah bana yeter, o ne güzel bir vekildir, dedi. Sonra onu mancınkla ateşe attılar. Cebrâil (a.s) da onu karşılayıp bir ihtiyacının olup olmadığını sorduğunda, o da "Sana ihtiyacım yok," dedi. Bunun üzerine Cebrâil (a.s) "Rabbinden isteyelim," dedi. İbrâhim (a.s), O, durumumu biliyor, bu bana yeter," dedi.³⁹⁷

Kâ'b el-Ahbâr; Fareye benzer bir hayvan dışında bütün hayvanlar ateşi söndürmeye çalıştı, fakat o ateşe üflüyordu.³⁹⁸ Bunun için Nebi (s.a.v): "Kim fareye

³⁹⁵ Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil fî Meâni't-Tenzil*, C., III, s. 229.

³⁹⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 48 Z.

³⁹⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, C., VI, s. 281; Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 85.

³⁹⁸ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., III, s. 294.

benzer bir hayvanı ilk darbede öldürürse ona yüz sevap, ikincisinde yetmiş sevap, üçüncüsünde, bundan daha az sevap yazılır,” dedi.³⁹⁹

Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12)⁴⁰⁰ Allah resulünden şöyle nakletti: “Kurbağayı öldürmeyiniz, çünkü o ağızıyla su taşıyıp, onu ateşe püskürterek İbrâhim (a.s)’ın ateşine söndürmeye çalıştı.”

Bir başka rivayette de: Şüphesiz İbrâhim (a.s) “*Allah bana yeter, o ne güzel bir vekildir*”⁴⁰¹ sözüyle kurtulunca Allah Teâlâ “*Ey ateş İbrâhim için serin ve zararsız ol*”⁴⁰² buyurdu.

İkrime (r.a)’dan: “Şayet Allah Teâlâ İbrâhim (a.s)’a böyle zararsız ol dememiş olsaydı kesinlikle ateş soğuk olarak kalırdı,” dedi.

İbn Abbas (r.a) da: “Şayet (Allah Teâlâ) İbrâhim (a.s)’a böyle zararsız ol dememiş olsaydı onun soğüğundan İbrâhim (a.s) kesinlikle ölürdü,” dedi.⁴⁰³

*Kitabü'l-Letâif*⁴⁰⁴ şöyle zikredildi: İbrâhim (a.s) ateşe atılınca, ateşten, “Ey Allah dostu selâm sana olsun” diye bir ses çıktı ve ateşe “*Ey ateş! İbrâhim için serin ve zararsız ol*”⁴⁰⁵ “Şüphesiz benim habibim senin sulbündendir/neslindedir,” diye bir ses geldi.

Hadislerde:⁴⁰⁶ O gün yeryüzündeki herbir ateş söndü. Dünyada yaşayanlar ateşten faydalanamadı. Şayet (Allah Teâlâ) İbrâhim (a.s)’a böyle (zararsız ol) dememiş olsaydı, ateş kesinlikle soğuk olarak kalırdı, denmektedir.⁴⁰⁷

³⁹⁹ Müslim, *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar bi-Nakli'l-Adli ani'l-Adli ilâ Rasûlillahi sallallahu aleyhi ve sellem*, C., IV, s. 1758.

⁴⁰⁰ Ebû Hamza Enes b. Mâlik b. Nadr el-Ensârî (ö.93/711-12) Hz. Peygamber’e hizmetiyle tanınan ve en çok hadis rivayet eden sahâbilerden biri. İbrahim Canan, "Enes b. Mâlik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XI, ss. 234-235, İstanbul, 1995.

⁴⁰¹ Âli İmrân, 3/9.

⁴⁰² Enbiyâ, 21/69.

⁴⁰³ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., 3, s. 295.

⁴⁰⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 49 Z; İslâmî ilimlerin hemen her dalındaki çalışmalarıyla tanınan Hanbelî âlimi Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî'nin (ö.597/1201) *el-Letâ'if* isimli bir kitabı olduğunu zannediyoruz. Kitabın tam adı *Letâ'if fi'l-va'z*'dir. (nşr. Muhammed İbrâhim Sünbül, Tanta 1990) Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 543-549. *Kitabü'l-Letâ'if* hakkında İbrahim Koçer, Yüksek Lisans Tezi hazırlamıştır (121996, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa, 2002).

⁴⁰⁵ Enbiya, 21/69.

⁴⁰⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 49 Z, 50 V, 59 V'da “el-Âsâr” diyerek nakillerde bulunmuştur. Biz onu “hadislerde” diye tercüme ettik.

⁴⁰⁷ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., III, s. 295.

Bu konuyla ilgili denildi ki: Kuşlar havada, melekler gökyüzünde dizilip, İbrâhim (a.s)'a acıyarak ağladılar. Onların arasında zayıf/cılız bir kuş, İbrâhim (a.s)'ın ateşe atılmasından dolayı kendisini ateşe attı. Allah Teâla "Ey Cebrâil bu cılız kuşa yetiş, kendini İbrâhim (a.s)'ın ateşe atılmasından dolayı ateşe atarak helâk olmak istiyor," ona "Senin için benim katımda bin dilek vardır, ona dileğini sor, ben de senin için o dileği yerine getireyim de" buyurdu.⁴⁰⁸ Derhal, Cebrâil (a.s) göz açıp kapayıncaya kadar olan bir hızla, Sidretü'l-müntehâ'dan⁴⁰⁹ kuşa ulaşmak için uçtu, havada kuşu yakalayıp onu yere koydu ve Allah Teâlâ'nın dediğini ona haber verdi. Kuş "Ey Cebrâil, bana, dünyada Allah'ın isimlerinden daha sevimli hiçbir şey yok, ben duydum ki Allah Teâlâ için bin isim vardır, ben yüz isim ezberledim, bine tamam olması için dokuz yüz ismi bana öğretmeni istiyorum" dedi. Allah Teâla da isimleri ona öğretti, bu kendisine Arapça'da andalib, Farsça'da hazerdistan, Türkçe'de bülbül denilen bir kuştur.

Süddî dedi ki: İbrâhim (a.s) ateşe atılınca, melekler onu parmak ucuyla alıp hemen yere oturtular. Birden tatlı su pınarı, bahçe, kırmızı gül ve nergis gördüler.⁴¹⁰

Kâ'b el-Ahbâr da dedi ki: O gün ateş sadece İbrâhim (a.s)'ın kelepçesini/zincirini yaktı.⁴¹¹ İbrâhim (a.s) bu yerde yedi veya kırk gün kaldığı söylendi. Râvi, İbrâhim (a.s)'ın "Ateşte kaldığım günlerde Allah bana güzel bir yaşam ihsan etti, dediğini nakletti.

Vehb de; "Allah Teâla, İbrâhim (a.s)'ın etrafında yeşil bir bahçe ve onun için orada arzulan şeyleri yarattı, ona nefis elbiseler giydirdi, tepesine yüksek bir kubbe yaptı. Kendisiyle, ateş arasına kardan bir örtü koydu, ateş bunun üzerinde ve çevresinde yanıyordu. Işığa bakınca Şam halkını görüyordu," dedi.

Bu konuyla ilgili şöyle de denildi: Allah Teâlâ, Cebrâil (a.s)'ı cennet süslerinden bir gömlek ve kadife gibi bir halı ile gönderdi. Ona gömleği giydirdi ve

⁴⁰⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 49 V.

⁴⁰⁹ Terim olarak "Hz. Peygamber'in Mi'rac gecesi yanında ilâhî surlara mazhar olduğu ağaç veya makam". Süleyman Uludağ, "Sidretü'l-Müntehâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009, ss. 151-152.

⁴¹⁰ Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri (ö.468/1076), *et-Tefsîrü'l-Basît*, Thk: Komisyon, İmadetü'l-Bahsi'l-İlmiyyi Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmî, Cilt: I-XXV, C., XV, H.1430, s. 122; Bkz: Çetin, "Vâhidî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 438-439.

⁴¹¹ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *et-Tefsîr/ Tefsîru Abdürrezzâk*, Thk: Mahmud Muhammed Abduh, Cilt: I-III, C., II, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, H. 1419, s. 387; Bkz: Ali Akyüz, "Abdürrezzâk es-San'ânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss. 298-299; Taberî, *Câmi u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'an*, C., XVI, s. 309.

halının üzerine oturttu, onunla konuşarak; “Ey İbrâhim senin Rabbin, "gerçekten biliyorsun ki ateş benim dostlarıma zarar vermez", diyor,” dedi.

Hadislerde: Nemrud İbrâhim (a.s)'ı elleri bağlı olarak ateşe atmak isteyince, onu mancınığa koydu, İbrâhim (a.s)'ı onlarca, yüzlerce adam atmaya güç yetiremediler. İbrâhim (a.s) onlara “Beni ateşe atmadığınızı görüyorum,” dedi. Onlarda “evet,” dediler. İbrâhim (a.s) “Beni ateşe atabilmek için Allah’ın ismini söyleyin, öyle atın” deyince onun deli olduğunu söyleyip alaylı bir şekilde “Allah’ın ismiyle” deyip onu ateşe attılar. İbrâhim (a.s) ateşe atılınca Cebrâil (a.s) kevser suyundan üç damla indirdi. Birini ateşe serpti ateş soğuk ve zararsız oldu, ateşin sıcaklığı gitti.⁴¹² Bir damla İbrâhim (a.s) önüne düştü Allah ondan mersin ağacını bitirdi, bir damla da sağına düştü, Allah ondan gül ağacı bitirdi, bir damla arkasına düştü, Allah ondan ardıç ağacını bitirdi. Mersin ağacının meyvesi ayva gibi idi, meyvesi İsa (a.s) zamanına kadar (böyle) kaldı. Hristiyanlar “İsa Allah’ın oğludur” deyince Allah korkusundan onun meyvesi yayıldı; gül ağacının meyvesi salatalık gibiydi, kime bir acı isabet ederse, ondan yerse anında iyileşirdi. Mecusiler “Şüphesiz onun bir ortağı var o da İblîs” deyince meyveleri dağıldı; ardıç ağacının meyvesi karpuz gibiydi, Yahûdiler “Üzeyr Allah’ın oğludur” deyince, meyveleri dağıldı.

Sonra Nemrud, İbrâhim (a.s)'ı yanında melek, etrafında yakmayan bir ateş olduğu halde bir bahçede otururken görüp, ona seslenerek "Ey İbrâhim! Oradan çıkabilir misin? Korkuyor musun? Yaptığım sana zarar veriyor mu?" diye bağırdığında, İbrâhim (a.s) çıkabileceğini, korkmadığını ve ateşin kendisine zarar vermediğini söyleyince, Nemrud, “Kalk oradan çık,” dedi. İbrâhim (a.s) da yürüyerek oradan çıktı. Çıkınca Nemrud ona "Ey İbrâhim! Seninle beraber yanında otururken gördüğüm adam kim?" dedi, o da, “Bu, Rabbin Allah’ın bana arkadaşlık yapması için gönderdiği bir melek,” dedi. Nemrud “Ey İbrâhim! Evet, Rabbin Rabbin, ben Allah’ın sana yaptıklarında güç ve kuvvet gördüğüm için, senin ilahına kurbanla yakın olmak istiyorum, şüphesiz ben dört bin sığır keseceğim,” dedi. İbrâhim (a.s) da “Sen kendi dininde oldukça Allah Teâlâ onu senden kabul etmez,” dedi.

Aynı şekilde *Bekrî Tarihi*'nde de böyle nakledildi.

⁴¹² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 49 Z.

Şuayb dedi ki: İbrâhim (a.s) ateşe atıldığında on altı yaşındaydı. Mancınıkla ateşe atıldığı gün onun yaşı atmış da denildi.

Vehb dedi ki: İbrâhim (a.s) ateşten sağ salim çıkınca yürüyerek kadınların arasında olan annesinin yanına oturdu. Sâre Müslüman olarak ona ilk inanan oldu. Allah ateşe şiddetli rüzgâr gönderip ateşin küllerini yeryüzüne, küçük parçacıklarını da kâfirlerin yüzlerine ve gözlerine savurdu.⁴¹³

Bir rivayette de şunlar anlatılmaktadır: Nemrud'un Va'da denilen bir kızı vardı. O, İbrâhim (a.s) ateşe atıldığı zaman bakmak için babasından izin istedi. O da "Ey kızcağızım! O kül olmuştur" diyerek ona izin verdi. Kız İbrâhim (a.s)'a bakınca, "Ey İbrâhim! Ateş seni yakmıyor mu? Dedi. O da "Kimin kalbinde Allah sevgisi ve dilinde Allah'ın ismi olursa, ateş onu yakmaz" dedi. Kız, "Girmeme izin verir misin?" deyince, "Allah'tan başka ilah yoktur, İbrâhim (a.s) Allah'ın elçisidir, de, sonra gir, korkma," dedi. Böyle deyince girdi ve ateş söndü, İbrâhim (a.s)'ı ziyaret etti, sonra babasına dönüp gördüklerini haber verdi, babası onun sözünü işitince onun bu olağanüstü durumdan etkilendiğini görüp ona nasihat etti, fakat o babasının nasihatini kabul etmedi. Nemrud ona demirden çivilerle zarar vermek istedi. Allah Teâla Cebrâil (a.s)'ı onu, babasının yanından kurtarmasını ve İbrâhim (a.s)'a getirmesini emretti. İbrâhim (a.s)'ın Medyen denilen bir oğlu vardı. Onu onunla evlendirdi. Ondan yirmi batın hamile kaldı. Allah onları nübüvvetle/peygamberlikle şereflendirdi.

Vehb dedi ki: İbrâhim (a.s) lanetli Nemrud'a gelince, "Ben kimim? Ey İbrâhim!" dedi. İbrâhim (a.s) da: "Sen babanın, annene zulmettiği ve haram olarak nikâhladığı ve ondan senin doğduğun Ken'an'ın oğlu Nemrud'sun" dedi. Bunun üzerine Nemrud ona kızdı ve İbrâhim'i bağlamalarını emretti. Hemen sıkı bir kelepçe ile bağlandı ve içinde yılan ve akreplerin olduğu yerin altındaki hapse koydu. İbrâhim (a.s) hapishane kapısına ulaşınca, insanlar toplandı. Annesi ona "Ben seni bu kraldan yasaklamadım mı?" diyerek geldi. "Ey anneciğim! Sus," dedi. İbrâhim (a.s) hapse girince gardiyan onun güzelliğine ve akli-selim davranma yeteneğine baktı ve hayret etti. İbrâhim (a.s) namaz kılmak isteyince, üzerindeki demirin ağırlığından güç yetiremedi/namaz kılamadı. Bu yani namaz kılmaya güç yetirememesi ona zor geldi. Cebrâil (a.s) geldi ve "Ey Allah'ın nebisi Rabbin sana selâm söylüyor, sabırlı

⁴¹³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 50 V.

ol ve tasalanma, şüphesiz ben seni hapisten çıkaracağım ve düşmanına karşı yardım edeceğim, buyuruyor,” dedi. Sonra ona ipek ve atlastan bir sergi yaydı, ona yeşil bir elbise giydirdi ve önüne yemek koydu, yemeği yedi, sonra göğe yükseldi.

İbrâhim (a.s) hapiste bulunanlara cennet ve cehennem hadisini zikrediyor. Hapiste bulunanlardan bir adam ona, “Ey İbrâhim! Senin ilahın içinde bulunduğun bu durumda niçin sana yardım etmiyor?” deyince, İbrâhim (a.s): “Şüphesiz ben Rabbimden bunu isteseydim, mutlaka yapardı, fakat ben ecrimi nebilerin sabrettiği gibi, sabırla tamamlamak istiyorum,” dedi.⁴¹⁴ Hapiste bulunanlardan bir başka adam, ona, “Seni doyuran ve içiren kimdir? Biz sana yemek getiren hiçbir kimseyi görmüyoruz, fakat biz senin yanında yiyecek, içecek ve misk kokusu buluyoruz,” dediler. İbrâhim (a.s) “Bu söylediklerinizin hepsini bana getiren Rabbimdir,” dedi. Sonra bir diğer adam, “Ben, Arap oğullarından bir adamım, onların kralının oğluyum, biz dört kardeştik, şu kadar var ki bu kral bize kızdı, işte gördüğün gibi beni buraya hapsetti, ikincisini doğuya, üçüncüsünü batıya, dördüncüsünü Yemen’e hapsetti. Rabbin benimle onları toplayabilir mi?” deyince, İbrâhim (a.s) “Evet, şayet istersen dua ederim,” dedi. Bir su isteyip abdest aldı, iki rekât namaz kıldı ve Allah Teâlâ’ya dua etti. Birden o, doğu ve batıdan iki kardeşi, havadan hapisteki bu kardeşin üzerine geldi. Hapistekiler bundan dolayı şaşırды. Bunların konuşması Nemrud’a ulaştı. Hemen bu kardeşleri çağırdı, “Sizi toplayan, sizden kelepçeleri ve demir halkaları açan kimdir?” Onlar da “İlahımız! Bunu İbrâhim duasıyla yaptı,” dediler. Onların yanında olan bazıları: “Ey kral şüphesiz bunu sihirle yaptı,” dediler. Nemrud sihirbazları çağrılmalarını emretti ve dedi ki: “Yemendeki hapiste bulunan kardeşi buraya getirecek bir sihir yapınız.” Sihirbazlar “Ey kral biz buna güç yetiremeyiz,” dediler. Bunun üzerine İbrâhim (a.s)’ı çağırarak: “Ey İbrâhim! Diğer ikisini taşıdığı gibi Yemen’deki kardeşi de bize getir,” dedi. İbrâhim (a.s) Rabbine dua etti, Allah, ona, bu mahbusun öldüğünü ve kabirde çürüdüğünü vahyetti. İbrâhim (a.s) bunu onlara haber verdi. Fakat ona inanmadılar. Nemrud ona; “Kabirini bize getirmesi için Rabbine dua et,” deyince İbrâhim (a.s) Rabbine dua etti, Allah Teâlâ da yeryüzünden görevli meleğe, yeri yarmasını ve kabiri yerin altından Nemrud’a getirmesini emretti. Onlar hissetmeden kabir geldi. İbrâhim (a.s) ismi Aram olan bu arabiye, kardeşinin kabrinin geldiğini söyledi.⁴¹⁵ Bu defada sihirbazlar;

⁴¹⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 50 Z.

⁴¹⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 51 V.

“Ey Kral! Haklı ise onu diriltmesi için Rabbine dua etsin, ona bakıp konuşalım,” dediler. İbrâhim (a.s) kalkıp iki rekât namaz kıldı, sonra Rabbine dua etti. Birden kabir yarıldı ve adam çıktı. Ona baktıklarında onu yanan bir ateş gibi gördüler ve ondan korktular. Adam: “Bu putlara tapan kimsenin cezası,” dedi. O zaman bekçi Vehram fırlayıp kalktı ve üzerindeki Nemrud’un elbiselerinden olan şeyleri çıkarıp İbrâhim (a.s)’a inandı. Sonra onlara yönelerek: “İçinde bulunduğunuz durumdan kaçın, İbrâhim (a.s)’ın dinine girin, çünkü o sizi cehennemden kurtaracak,” dedi. Bunu üzerine Nemrud: “Ey Vehram! İbrâhim’in sihri seni etkiledi, fakat ben mutlaka seni öldüreceğim ve bu konuda sana hiç kimse fayda vermeyecek,” diyerek korumalarına onu yakalamalarını istedi. Vehram onlara öyle bir bağırdı ki, kaçıp gittiler. Sonra da “Yazıklar olsun ey Nemrud! Ölülerini diriltmekten daha büyük bir mucize olur mu? Şüphesiz sen onu gördün, bu durum bile seni inkâr ve azgınlığından vazgeçirmiyor,” dedi. Nemrud insanlara onu yakalayıp yere yatırmalarını, elleri ve ayaklarını bağlayıp karnına direkleri koymalarını emretti, bundan etkilenmediğini görünce, Nemrud daha da kızıp, ateş ve yağ getirtip ona attı, yanıp kül oldu. Sonra Allah Teâlâ bir bulut gönderip bol yağmur yağdırdı, etlerini ve kemiklerini çıkarttı ve ruhunu ona geri çevirdi. Allah’ın büyüklüğünü kabul edip “Allah’tan başka ilah yoktur, İbrâhim Allah’ın resulüdür” diyerek hemen ayakları üzerine dikilerek kalktı. İnsanlar bu duruma şaşırdılar ve Nemrud onlara ne yapacağını bilemedi. İbrâhim (a.s): “Yazıklar olsun ey Nemrud! Nimetlerini ve büyüklüğünü gösteren Allah’a inan,” dedi.⁴¹⁶

Bir rivayette de şöyle zikredilmektedir: Şüphesiz İbrâhim (a.s) Nemrud’un ateşinden kurtarılınca, ona geldi ve dinine çağırdı, Nemrud ona: “Ya İbrâhim! Şayet sözün doğruysa gökyüzüne çıkar orada ne olduğunu sana bildiririm,” diyerek, hemen Babil’e büyük yüksek bir saray yaptı, ondan gökyüzüne yükselmeyi istedi.

Müellif konuyla ilgili İbn Abbas (r.a) ile Kâ’b ve Mukâtil’den rivayetleri⁴¹⁷ de burada naklederek, Nemrud’un dört kartal yavrusu yetiştirip, bir sandığı kartalın ayaklarına bağlayıp, gökyüzüne yükseldiğini nakletmektedir.⁴¹⁸ Tabutla ilgili İkrime’de; onun içinde Nemrud’la beraber, yay ve ok taşıyan bir çocuk olduğunu

⁴¹⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 51 Z.

⁴¹⁷ Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, C., III, s. 77; Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, C., X, s. 97.

⁴¹⁸ Bkz: Sa’lebî en-Nisâbûrî, *Arâ’isü’l-Mecâlis/Kasasü’l-Enbiyâ*, s. 106.

rivayete etti.⁴¹⁹ Yine konuyla ilgili Kâ'b el-Ahbâr'dan da; Allah Teâla Nemrud'un sandığına/tabutuna şiddetli bir rüzgâr gönderdiğini, rüzgâr estiğinde tabutu denize attığını ve yeryüzünde sarsıntı ve korku meydana geldiğini,⁴²⁰ korkudan insanların dillerinin birbirine karıştığını ifade ederek, o zamanda insanların yetmiş üç dil konuştuğunu, bunun içinde bu yerin Bâbil diye isimlendirildiğini zikretmektedir.⁴²¹

Ayrıca bir başka rivayette, Allah Teâlâ Nemrud ve kavmini çarşamba günü sivrisinekle helâk ettiğini belirterek bu olayın şöyle meydana geldiğini anlatmaktadır: Nemrud'un zulmü artınca: "Ey İbrâhim! Rabbine söyle benimle savaşması ve tahtımı alması için asker göndersin," dedi. İbrâhim (a.s) Rabbine; "Allah'ım Nemrud ordusuyla birlikte senin askerini beklemeye başladı, ona mahlûkatının en zayıflarından bir ordu gönder" diye dua etti. Allah Teâlâ canlıların en zayıfı olan sivrisineği göndererek onların etlerini yiyip kanlarını emdiler. Onlardan hiçbir kimse kalmadı. Allah Teâla Nemrud'a musallat olan sivrisineğe askerlerinin helâkını görünceye kadar ona mühlet vermesini vahyetti.

Bu konuyla ilgili şöyle de denildi; Nemrud'a azap vakti yaklaşıncı, Allah Teâla total bir sivrisineği ona gönderdi. Bu, Nemrud'un burun deliği etrafında dolaşıyor, burnuna girmiyordu. Fakat o küfründe ısrar edince, burnundan girip, üç gün içinde beynine ulaştı, kırk gün beyninden yedi, sonunda başının içinde serçe miktarı oldu. Acı duymaya başladı. Sonra Nemrud yanına bir balyoz koyup yanına kim girerse başına onunla vurmasını emrediyordu. Ölünceye kadar bununla rahat buluyordu.⁴²²

Zeyd b. Eslem (ö. 136/754)'den⁴²³ rivayet edildiğine göre; Allah Nemrud'a üç defa kendisine ve resulü İbrâhim Halilullah'a inanırsa onu tahtında bırakacağım diyerek bir melek gönderdi. Nemrud her defasında "Benden başka rab var mı?"

⁴¹⁹ Bkz: Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., III, s. 77; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, C., V, s. 327, C., XLII, s. 52; Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 106-107.

⁴²⁰ Topkapı nüshasında Nemrud'un sarayı yıkıldı, tepesi denize düştü, diğer köşklere de yere düştü, saray düştüğünde korkudan insanların dilleri birbirine karışmaya başladı, ifadesi vardır. Ahterî, *Risâletün fî Beyân-i Ahvâl-i Ba'zî'l-Enbiyâ*, Topkapı Sarayı Yazma Kütüphanesi, Emanet Hazinesi koleksiyonu, kayıt no:1436, vr. 49 V.

⁴²¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 52 V.; Ebü'l-Yümn Mücürüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Uleymî el-Makdisî el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celîl bi Târihi'l-Kuds ve'l-Halîl*, Thk: Adnan Yunus Abdülmeccid Nebate, Cilt: I-II, C., I, Mektebetü Dandis, Amman, ts, s. 33; Eser ile ilgili bkz: Abdülkerim Özeydin, "Ebü'l-Yümn el-Uleymî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, ss. 352-353, İstanbul, 1994.

⁴²² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 52 Z.

⁴²³ Ebü Üsâme Zeyd b. Eslem el-Adevî el-Ömerî (ö.136/754), Tâbiîn âlimi. Muhammed Fatih Kesler, "Zeyd b. Eslem", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 318-319.

diyerek reddetti, sonuncusunda senin Rabbinin askerleri var mı? Benimle dövüşür mü? Deyince melek ona, “Evet, üç güne kadar askerlerini topla, Rabbimin orduları sana gelecek,” dedi. Allah sivrisinek ordularının en küçüğünün deposunun kapısını açmalarını vahyetti. Üçüncü gün olunca Nemrud güneşe bakıp onun doğmayıp geciktiğini zannetti. Melek ona: “Bu Rabbimin ordusu,” dedi. Sivrisinekler onları kuşatıp onların etlerini yedi ve kanlarını emdi. İnsan ve hayvanlardan sadece kemikleri ve Nemrud kaldı. Melek “Hala inanmıyor musun?” dediğinde, “hayır” deyince, Allah sivrisineğe hemen alt dudağını kemirip burun deliğine girmesini emretti. Sivrisinek yiyerek fare büyüklüğüne ulaştı, emri altındakilere başına çekiçlerle vurdurarak orada dört yüz yıl kaldı. İnsanlar ona acıdı. O dört yüz yıl mala sahip olduğu gibi Allah da ona dört yüz yıl azap etti.⁴²⁴

Müellif bu bölümde; Nemrud'un helâkından sonra İbrâhim (a.s)'ın Sâre ile evlendiğini, onun yüz güzelliği bakımından kadınların en güzeli olduğunu ve güzellikte Havva'ya benzediğini söyleyerek şunları nakletmektedir: İbrâhim (a.s) Bâbil yurdundan Mısır'a, bir diğer rivayette Beytülmakdis'e taşınmaya karar verdi.⁴²⁵ Ona Mısır'da zulmederek insanların eşlerini alan zalim bir kral olduğu söylenince İbrâhim (a.s) eşi için bir sandık yapıp içine Sâre'yi koyup, Şam'a doğru yola çıktı. Yolda konaklayınca öşürçüler malının onda birini alıp sandığı açmasını istediler. İbrâhim (a.s) bunu kabul etmeyip kendilerine dirhem, dinar veya cevher vermeyi teklif etti, onlarda bunu kabul etmediler ve zorla sandığı açınca, Sâre'yi gördüler. İbrâhim (a.s) eşim dese onu kralın alıp öldürmesinden korktuğu için dinde kız kardeş anlamında “Bu benim kız kardeşim,” dedi. Onlar Sâre'yi krala götürdüler İbrâhim (a.s) da gitti. Sâre'yi zalim kralın yanına koydular. Kral kendisine gelmesi için Sâre'ye emredip onu kucaklamak için ellerini ona uzatınca, hemen eli kurudu, evin tavanı ve duvarları şiddetli bir şekilde sarsılıp, evin hepsi yıkıldı. Kral “Ey kadın! Sen sihirbazsın, sihrinle elim kurudu, evim yıkıldı,” deyince. Sâre “Ben sihirbaz değilim, fakat eşim Allah dostudur, sana beddua etti, Allah elini kuruttu, evin yıkıldı, hemen Allah'a tevbe et, elini düzeltsin,” dedi. Bunun üzerine kral Allah'a tevbe etti, hemen elleri düzeldi. Sonra Sâre'ye bakınca yine sabredemedi,

⁴²⁴ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülük ve'l-Ümem*, Thk: Muhammed Abdülkadir Ata/Mustafa Abdülkadir Ata, Cilt: I-XIX, C., I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1412/1992, s. 281; Eserle ilgili bkz: Yavuz, Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XX, ss. 543-549; Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 96.

⁴²⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 53 V.

ikinci defa ona yöneldi, hemen Allah gözlerini kör etti. Sonra tekrar tevbe etti, Allah görmesini geri verdi, sonra üçüncü defa yeltendi. Allah yedi organını kuruttu, sonra gerçek bir tevbe etti, İbrâhim (a.s.)'dan özür dileyip istediğini yapmasını istedi. İbrâhim (a.s.), bu “*Rabbimin emridir*”⁴²⁶ ben ancak Rabbimin bana emrettiğine hükmederim,” dedi. Hemen Cebrâil (a.s.) indi ve “Ey İbrâhim! Allah, kralın tüm mülklerinden ve hazinelerinden çıkmasını ve onu sana teslim etmesini istiyor, sonra ona dua et,” dedi.⁴²⁷ Bunun üzerine Allah’ın hükmünü ona bildirdi. Kral İbrâhim (a.s.)’ın Rabbinin hükmüne razı oldu, İbrâhim (a.s.) da dua etti, hemen tüm azaları düzeldi. Kral sağlığına kavuşunca Hâcer’i getirip onu Sâre’ye hediye etti. Sâre de Hâcer’i İbrâhim (a.s.)’a hediye etti.⁴²⁸

Başka bir rivayette de: İbrâhim (a.s.) zalim Nemrud’un ateşinden kurtulunca kardeşi Lût (a.s.)’la birlikte Rabbine hicret ederek çıktı. Lût b. Hârûn, İbrâhim (a.s.)’ın babası Târûh’un oğludur. İbrâhim (a.s.) amcasının kızı Sâre ile evlendi. O Târûh’un erkek kardeşi Bahur’un kızıdır. İbrâhim (a.s.) Sâre ile birlikte Harran’a, oradan da Mısır’a geldiğini söyleyerek yukarıda anlatılan rivayetin benzerini burada da nakletmektedir.⁴²⁹

Konuyla ilgili şöyle dediler: Hâcer vakarlı bir cariye idi. Sâre onu, İbrâhim (a.s.)’a hediye ederek; “Onu al, umulur ki Allah ondan bir çocukla seni rızıklandırır,” dedi. Sâre’nin yaşlanıncaya kadar çocuğu olmadı. İbrâhim (a.s.) Hâcer’le birlikte oldu, İsmâil (a.s.)’ı dünyaya getirdi. Sonra İbrâhim (a.s.) Mısır’dan Şam’a gitti, oradan da er-Remle⁴³⁰ ve Eyleye arasında olan Filistin toprağından bir nahiyede hayatının sonuna kadar oturdu. Ona uğrayanlar, yanında misafir olarak kalıyordu. Allah onu zenginleştirdi, ona rızık, mal ve hizmetçiler sundu. Onun on iki bin sürü koyun, av için on iki bin köpeği oldu, her köpeğin altından bir tasması vardı.

Bir rivayette şöyle denilmektedir: Allah İbrâhim (a.s.)’ı dost edinince melekler: “Ey Rabbimiz İbrâhim (a.s.)’ın sevdiği çocukları, malları ve hanımı olduğu halde senin nasıl dostun olur? Senin sevgin onların sevgisiyle beraber nasıl toplanır?” deyince, Allah: “Onun kalbinde benim sevgimden başka bir şey yok, ona gidip onu

⁴²⁶ İsrâ, 17/85.

⁴²⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 53 Z.

⁴²⁸ Sa’lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ’isü’l-Mecâlis/Kasasü’l-Enbiyâ*, s. 88.

⁴²⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 54 V.

⁴³⁰ Filistin’de tarihî bir şehir. Sâmi es-Sakkâr, "Remle", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXIV, ss. 560-561, İstanbul, 2007.

deneyiniz, o dostluğa layık mı, değil mi?” buyurdu. Bunun üzerine Cebrâil ve Mîkâil (a.s) insan şeklinde, İbrâhim (a.s) bir tepede koyun güderken geldiler. Cebrâil (a.s) ona selâm verdi, o da selâma karşılık verdi ve onlara yemek sundu ve “yiyiniz,” dedi, o ikisi “Biz yemeyiz fakat parasını isteriz,” dediler. İbrâhim (a.s): “Onun fiyatı başlangıçta Allah’ın ismini zikretmek, sonunda Allah’a hamd etmektir,” dedi.⁴³¹ Cebrâil (a.s) “Bu koyunlar kimin? Dedi, “Allah’ındır, fakat şu an bendedir,” dedi. “Bunlardan birini bana sat,” dedi, o da; “Allah’ın ismini zikret üçte birini al,” dedi, Cebrâil (a.s) “Sübbûhun, kuddûsün, rabbü’l-melâiketi ve’r-ruh” dedi.⁴³² İbrâhim (a.s)’ı özlem/istek aldı, hemen ona: “İkinci defa söyle üçte birini al,” dedi, hemen söyledi, İbrâhim (a.s) “üçüncü defa söyle, çobanların hepsini al,” dedi, hemen söyledi, “Dördüncü defa söyle köpeklerin hepsini al,” dedi, hemen söyledi, “Beşinci defa söyle sana köle olayım,” dedi, hemen onu söyledi, ipi boynuna koydu ve Cebrâil’in eline verdi. Cebrâil onu götürürken Allah ona “Ey Cebrâil! Onun dostluğunu ve dünyaya olan sevgisizliğini bilmedin mi? Onun gitmesi için ipten serbest bırak, şayet böyle yapmazsan izzetim ve celâlim hakkı için, seni mutlaka ateşte yakacağım,” buyurdu, derhal Cebrâil (a.s) onu serbest bıraktı ve “Ey İbrâhim! Benim senin hayvanlarına ihtiyacım yok, ben Allah’ın meleklerindim, seni denemek için geldim ve gerçekten bildim ki sen Allah’ın dostusun,” dedi.

Allah Lût kavminin helâkını isteyince, Lût’a kavminin arasından çıkmayı emrederek, ona elçilerini gönderdi. Onlar İbrâhim (a.s)’a, Sâre’den İshak (a.s)’ın, İshak’tan sonra da Ya’kûb (a.s)’ın doğacağını müjdeledi. Elçiler, İbrâhim (a.s) yanına misafir şeklinde inip, selâm verdiler, İbrâhim (a.s) da selâma karşılık verip hemen ailesine gidip bir buzağı getirerek onlara, “kızartılmış bir buzağı”⁴³³ olan yemeği ikram etti.⁴³⁴ İbrâhim (a.s) onların yemeğinden yemediklerini görünce, onlardan korktu, onlar “Ey İbrâhim! Korkma şüphesiz biz Allah’ın melekleriyiz, Lût kavmini helâk etmek ve eşin Sâre bint Haran ibni Târûh Hur’dan oğlun İshak’ı müjdelemek için gönderildik,” dediler. Bu esnada Sâre, ayakta, elçilere hizmet ediyordu, onların sözünü duyunca, şaşırarak güldü ve "Ben kısır bir kadını, nasıl doğururum" dedi. Onlar “Allah, sizin imkânsız olduğunu düşündüğünüz şeye kadirdir,” dediler.

⁴³¹ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, C., V, s. 178.

⁴³² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 54 Z.

⁴³³ Hûd, 11/69.

⁴³⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 55 V.

Müellif yine bu konuyla ilgili İbni İshak, Mücâhid ve diğerlerinden bazı rivayetleri burada nakletmiştir.

İbn Yesâr şöyle dedi: Sâre, İshak'a hamile kaldı, Hâcer'de İsmâil'e hamile kalmıştı. Beraber doğurdular, iki genç oldular.⁴³⁵ Birgün birbirleriyle mücadele ederken İbrâhim (a.s) geldi, İsmâil (a.s) önce gelince, onu alıp kucağına oturttu, İshak (a.s)'ı da yanına oturttu, Sâre ona bakıp kızdı ve "Sen cariye'nin oğluna bunu kasıtlı yaptın, kucağına oturtun, oğluma da kasıtlı yaptın ve yanına oturtun"⁴³⁶ dedi.

İbn Abbas (r.a) İsmâil (a.s)'ın, İbrâhim (a.s) doksan dokuz yaşındayken doğduğunu, İshak (a.s)'ın ise yüz on iki yaşındayken doğduğunu nakletti.⁴³⁷

Bu konuda Ebü'l-Leys, İsmâil (a.s)'ın, İshak (a.s)'dan on üç yaş daha büyük olduğunu söyledi.

Bir rivayette de şöyle anlatılmaktadır: İsmâil (a.s) ve İshak (a.s) günlerden bir gün iki çocuğun yaptığı gibi dövüştiler. Bundan dolayı Sâre, Hâcer'e kızdı ve "Onunla aynı yerde oturmam" diyerek İbrâhim (a.s)'dan onu, onun yanından ayırmasını istedi.

Bu konu ile ilgili denilir ki; Allah mahlûkatı Âdem (a.s)'a arz ettiği gibi İbrâhim (a.s)'a da arz etti. İbrâhim (a.s)'ın bakışı aralarında onlardan daha güzelini ve bu ümmetten daha parlağını görmediği bir kavme düştü. İbrâhim (a.s) "Ey Rabbim bunlar kim?" dedi. Allah Teâlâ da "Muhammed (a.s)'ın ümmeti, onu, oğlun İsmâil (a.s)'dan intikalini takdir ettim," dedi.

Müellif bu kısımda İbrâhim (a.s), İsmâil (a.s), Sâre ve Hâcer validemizden,⁴³⁸ Mekke'den ve buraya yerleşimden ve nûr-ı Muhammedî'den bahsederek şunları anlatmaktadır: Sonra İbrâhim (a.s), Sâre'ye Allah'ın kendisini güzel bir çocukla rızıklandırmayı va'd ettiğini haber verdi. Hâcer, İsmâil (a.s)'a hamile kalıp onu doğurunca nûr-ı Muhammedî onun alnında göründü, Sâre bu duruma çok üzüldü, onu kıskandı ve İbrâhim (a.s)'a Hâcer ve İsmâil'in çevresinden uzaklaştırılmasını istedi. Allah Teâlâ da Hâcer ve İsmâil (a.s)'ı Mekke'ye götürmesini emretti. Cebrâil (a.s) yolculuklarında onlara eşlik etti.⁴³⁹ İbrâhim (a.s) nerede içinde su ve yeşillik

⁴³⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 55 Z.

⁴³⁶ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 90.

⁴³⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, C., V, s. 323.

⁴³⁸ Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 90.

⁴³⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 56 V.

bulunan bir yere ulaşsa, Cebrâil (a.s)'dan orada konaklamak için izin istedi, fakat Mekke'ye ulaşıncaya kadar izin vermedi. Mekke, insan, su ve bitkilerden, en ıssız ve en boş bir yer idi, Cebrâil (a.s) ona bu yere konaklamalarını emretti ve Kâbe'nin bulunduğu yerin yanına yerleştirdi. Hâcer onu emziriyordu. İbrâhim (a.s) ikisinin yanına içinde hurma olan bir torba ve su olan bir kırba/tulum koyup gitmek için kalkınca, İsmâil (a.s)'ın annesi Hâcer "İçinde insan ve hiçbir şeyin bulunmadığı bu vadiye bizi bırakarak nereye gidiyorsun"? Dedi. Bunu defalarca ona söyledi, o, ona dönüp bakmadı, sonra ona, "Bunu sana Allah mı emretti?" deyince, "evet," dedi. Hâcer validemiz "Öyleyse Allah bizi telef/zayi etmez," dedi. Sonra üzülen ve ağlayarak oğluna döndü. İbrâhim (a.s) ayrıldı, çöldeki tepenin yanında kimsenin görmediği yerde, Kâbe'ye doğru yönelip ellerini kaldırarak şu dualarla Rabbine yakardı: "*Rabbim "ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe'nin) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim"*"⁴⁴⁰ büyüyünce sana şükrederler," dedi. İsmâil (a.s)'ı annesi emziriyor ve bu sudan içiyorlardı. Kırbadaki su bittiği zaman, Hâcer ve oğlu susadı, İsmâil (a.s) susuzluktan dolayı bağırıp çağırmaya başladı. Hâcer, kendilerine yeryüzünde en yakın dağ olan Safa'ya hızlıca gidip üzerine çıktı, vadiye ve çevresine baktı, fakat kimseyi göremedi. Vadiye ulaşmak için Safa'dan indi, sonra koşarak vadiyi geçip Merve'ye ulaştı. Hemen üzerine çıkıp etrafa baktı, fakat kendinden su isteyecek birini göremedi. İndi ve Safa'ya koştu, bunu yedi defa yaptı. Böyle yapmasından dolayı bu haccın şartlarından biri oldu.⁴⁴¹ Merve'ye bakınca, zezemin bulunduğu yerde topuğuyla veya kanadıyla eşeleyen bir melek gördü. Sonunda su göründü.

Bu konuyla ilgili rivayet olundu ki; İsmâil (a.s) susuzluğun şiddetinden ağlayarak ayaklarıyla yere vuruyordu. Hemen Cebrâil inip İsmâil (a.s)'ın ayağının altına kanatlarıyla vurdu, oradan tatlı su fişkırdı. Hâcer uzaktan baktığında yerden suyun kaynadığını gördü, hemen gelip bir havuz yaptı, eliyle de kırbasına su aldı.⁴⁴²

İbn Abbas (r.a)'da Nebi (s.a.v)'in şöyle dediğini nakletmektedir: Allah İsmâil'in annesine acıdı, şayet zezemi bıraksaydı veya sudan bir avuç almasaydı, zezem, yeryüzünde akan bir akarsu olurdu.⁴⁴³ Hâcer hemen içti ve çocuğunu

⁴⁴⁰ İbrâhim, 14/37.

⁴⁴¹ İbn İşhak, Sîretü İbn İşhak/*Kitabü's-Siyer ve'l-Megâzi*, Thk: Süheyl Zekkâr, C., I, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1398/1978, ss. 98-99.

⁴⁴² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 56 Z.

⁴⁴³ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh/Sahîhu'l-Buhârî*, C., III, s. 112.

emzirdi. Melek ona, “Kaybolmasından korkma, şüphesiz bu çocuk ve babasının yaptığı Beytullah burada, Allah onun ehlini zayı etmez,” dedi.

Kâbe'nin yeri yerden yüksekti, bu şekilde bir müddet geçti. Sonunda Cürhüm⁴⁴⁴ kabilesinden bir grup Mekke'nin tepesinden gelerek Mekke'nin altında konaklayınca orada dönen bir kuş sürüsü görerek kuşların bir suyun üzerinde döndüğünü düşünerek, hemen birkaç görevli gönderdiler. Onlar suyu görünce, hemen geri dönerek onlara suyu haber verdiler. Oraya gelince, İsmâil (a.s)'ın annesini suyun yanında gördüler, onun yanında kalmak için izin istediler. O da, “Evet,” fakat suda sizin hakkınız yok,” dedi. Onlar da bunu kabul edip oraya yerleştiler.⁴⁴⁵ Bunlar daha sonra Mekke halkını oluşturdu. İsmâil (a.s) genç bir delikanlı oldu, onlardan Arapça'yı öğrendi, Araplaştı. Arap çocuğu gibi olup onların yanında çok değerli, arzulanan (biri) oldu. Büyüyünce onu onlardan bir kızla evlendirdiler.

Saîd b. Cübeyr, İbn Abbas'dan bir rivayette şöyle dedi: İbrâhim (a.s), İsmâil ve Hâcer'le gelip ikisini Mekke'ye yerleştirdikten bir müddet sonra, Cürhümiler oraya geldi. İsmâil (a.s) onlardan bir kadınla evlendi ve annesi Hâcer vefat etti. İbrâhim (a.s) Sâre'den, Hâcer'in yanına gitmek için izin istedi, Sâre orada kalmaması şartıyla ona izin verdi. İbrâhim (a.s) kabul etti, gittiğinde Hâcer'i vefat etmiş olarak buldu. Hemen İsmâil (a.s)'ın evine gitti. Karısına “Eşin nerede?” dedi, “Avlanmak için gitti,” dedi, ona, “Sende misafire ikram edecek bir şey var mı?” dedi, o da “Bende hiçbir şey yok,” dedi. Onların geçiminden sordu. “Biz darlık ve zorluk içindeyiz,” dedi ve ona İsmâil (a.s) hakkında şikâyetinde bulundu. İbrâhim (a.s) ona, “Kocan gelince, benden selâm söyle, kapısının eşini değiştirsin,” dedi. İbrâhim (a.s) gitti, hemen İsmâil (a.s) geldi, babasının kokusunu alınca karısına, “Bir kimse geldi mi?” diye sordu. Durumunu küçümser gibi, “Şu şu özelliklere sahip bir şeyh geldi,” dedi.⁴⁴⁶ “Sana ne söyledi?” dedi. “Benden kocana selâm söyle, kapısının eşini değiştirsin,” dedi. İsmâil (a.s) “Bu benim babam, bana seninle ayrılmamı emretti, ailene git,” dedi. Hemen onu boşadı ve Cürhümilerden biriyle evlendi. İbrâhim (a.s) Allah'ın dilediği kadar Sâre'nin yanında kalıp tekrar İsmâil (a.s)'ı

⁴⁴⁴ Kahtâniler'e mensup eski bir Arap kabilesi. Ahmet Önkal, "Cürhüm (Benî Cürhüm)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VIII, İstanbul, 1993, s. 138.

⁴⁴⁵ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., IV, s. 356; Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, C., I, s. 303.

⁴⁴⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 57 V.

ziyaret etmek için ondan izin istedi, o da yine kalmaması şartıyla ona izin verdi. İbrâhim (a.s), İsmâil (a.s)'ın kapısına geldi. Karısına “Eşin nerede?” dedi, “Avlanmak için gitti, inşallah o şimdi gelir, buyur otur, Allah seni bağışlasın,” dedi. İbrâhim (a.s) ona, “Sende misafire ikram edecek bir şey var mı?” dedi. “Evet,” deyip, hemen süt ve et getirdi. Onların geçimini sordu. Eşi de “Biz iyiyiz ve bolluk içindeyiz,” dedi. İbrâhim (a.s) da onlara bereketli olması için dua etti. Ona; “Başını yıkamam için in, dedi, İbrâhim (a.s) inmedi, ona makam getirip ayağını ona koyarak yıkadı. Ayaklarının izi onun üzerinde kaldı, ona, “Kocan gelince benden ona selâm söyle, kapının eşiği doğru yerinde de,” dedi. İsmâil (a.s) gelince babasının kokusunu aldı, eşine “sana bir kimse geldi mi?” diye sordu, o da “Evet,” yüz bakımından insanların en güzeli, koku bakımından en iyisi olan bir şeyh geldi, bana şunu, şunu söyledi, ben de ona şunu söyledim, başını yıkadım, bu onun iki ayağını koyduğu yer,” dedi. İsmâil (a.s) “Bu benim babam ve sen kapının eşiğisin, bana seninle yaşamamı emretti,” dedi.⁴⁴⁷

Saîd, İbn Abbas (r.a) den rivayet ederek şöyle dedi: İbrâhim (a.s) Allah'ın dilediği kadar Sâre'nin yanında kaldıktan sonra, İsmâil (a.s)'ın yanına geldi, onu görünce kalktı birbirlerine sarıldılar. Sonra ona; “Ey İsmâil! Allah bana senin de yardımınla burada bir Beyt/Kâbe yapmamı emretti,” dedi.⁴⁴⁸ Bunun üzerine İsmâil (a.s) taş getirmeye ve İbrâhim (a.s) da yapmaya başladı. Onun temelleri gözükersen Allah Teâlâ'nın “İbrâhim (a.s) İsmâil (a.s) ile Kâbe'nin temellerini yükseltiyordu”⁴⁴⁹ buyurduğu gibi, Kâbe yükseldi.⁴⁵⁰

Şöyle de denildi; Allah Teâlâ, İbrâhim (a.s)'a oğulları İsmâil ve İshak (a.s) doğduktan sonra, içinde isminin zikredildiği bir beyt/Kâbe yapmayı emretti. İbrâhim (a.s) Allah Teâlâ'ya onun yerini açıklamasını istedi, çünkü o tufan zamanında göğe yükseltilmişti. O kırmızı yakuttan Beytülma'mûr'dur. Allah, İbrâhim (a.s)'a eserken dönen ve çevresindeki şeyleri süpürerek kaldıran, kendisine Hacuc denilen, gönderdiği bir rüzgârla yerini bildirdi. İbrâhim (a.s), Kâbe'yi eski temelleri üzerine bina etti.

⁴⁴⁷ Taberî, *Tefsîri Taberî*, C., XIII, s. 692; Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 164; *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., I, s. 17-18; Sa'lebî en-Nisâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 91-92.

⁴⁴⁸ İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, *Târîhu Mekketi'l-Müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medîneti's-Şerîfe ve'l-Kabri's-Şerîf*, C. I, s. 35.

⁴⁴⁹ Bakara, 2/127.

⁴⁵⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 57 Z.

Ali ve Hasan (r.a) şöyle dediler: Allah, beytin/Kâbe'nin yerini göstermek için yılanı benzeyen, iki başı olan Sekine'yi⁴⁵¹ gönderip İbrâhim (a.s)'a da Sekine'nin döndüğü yere Kâbe'yi inşa etmesini emretti. İbrâhim (a.s) Sekine'yi takip ederek Mekke'ye geldi.

Bu konuyla ilgili olarak İbn Abbas (r.a) da şunları söyledi: Allah Kâbe ölçüsü büyüklüğünde bir bulut gönderdi. İbrâhim (a.s) onun gölgesinde olduğu halde bulutla Mekke'ye ulaştı. Bulut Kâbe'nin olduğu yerde durdu. Ondan, İbrâhim (a.s)'a, "Onun gölgesi ölçüsünde ne fazla ne de eksik yap," diye seslenildi.

Yine bu konuyla ilgili Allah Cebrâil (a.s)'ı Kâbe'nin yerini göstermesi için gönderdi. Gösterdiği yere İbrâhim ve İsmâil (a.s) Kâ'be'yi yaptı da denildi.

Müellif Kâbe'nin yapılmasını şöyle anlatmaktadır: İbrâhim (a.s) Kâ'be'yi yapıyor, İsmâil (a.s) ona yardım ediyor, melekler de beş dağdan; Tûr-i Sînâ, Tûr-i Zeynâ, Şam'da bir dağ olan Lebnan ve el-Cûdî dağlarından gerekli malzemeleri taşıyarak İsmâil (a.s)'a uzatıyorlardı. İbrâhim ve İsmâil (a.s) Kâbe'nin temellerini, Mekke'de bir dağ olan Hira'dan yaptılar. İbrâhim (a.s) duvarları Hacerülesved seviyesine ulaştırmca, İsmâil (a.s)'a: "İnsanlara işaret olması için en güzel taşı getir," dedi. O da bir taş getirdi, fakat bundan daha güzelini getirmesini istedi. İsmâil (a.s) hemen onu aramaya gitti. Bu esnada Ebûkubey's dağı; "Ey İbrâhim! Bende senin bir emanetin var, onu al," diye bağırdı. Hemen dağ yarıldı, ondan Hacerülesved çıktı. Onu aldı ve yerine koydu.⁴⁵² Çünkü Cebrâil (a.s) tufan zamanında Hâcerülesved'i batmaktan korumak için onu Ebûkubey's dağında gizledi.

Bazı kitaplarda da: İbrâhim (a.s) oğlu İsmâil'i Hâcerulesved'in olduğu yere koymak için bir taş aramaya gönderdi.⁴⁵³ Ebûkubey's dağı,- Horasan dağlarındandır.- "Ya Rabbi! Dostun İbrâhim'e emaneti teslim etmem için bana izin ver," dedi. Allah

⁴⁵¹ Âyette sandığım içinde olduğu belirtilen sekîneye dair çeşitli rivayetler nakledilmiştir. Bunu mânevî anlamıyla Rabbin rahmeti, İsrâiloğulları için vakar, sükûnet ve gönül rahatlığı yahut Allah'ın Hz. Mûsâ'ya, Hârûn'a ve sonra gelen peygamberlere indirdiği kitaplardan müjdeler şeklinde anlayanlar olduğu gibi insana benzer bir sûreti bulunan bir çeşit rüzgâr, zebercet veya yakuttan yapılmış, kedi başı gibi başı, iki kanadı, kuyruğu ve parıltılı gözleri olan ve ses çıkaran bir yaratık; Allah tarafından gönderilmiş, İsrâiloğulları'nın bir şey hakkında ihtilâfa düşmesi halinde konuşan ve onlara istedikleri bilgiyi veren bir ruh ya da cennetten gelen, içinde peygamberlerin kalplerinin yıkandığı altından bir tas şeklinde açıklayanlar da olmuştur. Bu şekilde Allah, Tâlût'a ve ordusuna yardım etmiş ve onlardan düşman korkusunu gidermiştir. Salime Leyla Gürkan, "Sekîne", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 329-331.

⁴⁵² Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 167; Sa'lebî en-Nisâbûrî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 97.

⁴⁵³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 58 V.

da ona izin verince, İbrâhim (a.s)'a; “Ey Allah'ın dostu, bende sana ait bir emanet olan Hacerülesved vardır, onu deden Nûh, Tufan zamanında bana emanet etti,” dedi. İbrâhim Halilullah (a.s) da “Onu getir, teslim et,” dedi. Hemen onu alıp bulunduğu bu yere koydu ne fazla ne de eksik, diye zikredildi. Sonra da Ebûkubey: “Ey Allah'ın dostu! Beni Horasan'a geri göndermemesi için Rabbine yalvar ki ben burada olayım,” dedi. Halil İbrâhim (a.s) Allah'a yakardı, Rabbi de ona icabet etti. Bina bitince “*Rabbimiz bizden kabul et, şüphesiz sen işiten ve bilensin*”⁴⁵⁴ dediler. Müellif buradan hareket ederek insanın bir hayır yaptığı zaman, kabulü için Allah'a dua etmesi gerekir, demektedir.

Kâ'b (r.a): “Kâbe gökyüzünde, Beytülma'mur'un hizasında idi, melekler onu haccederdi, şayet ondan bir taş düşse, Beyt'e/Kâbe'ye düşerdi,” dedi.

Hadislerde: İbrâhim (a.s) Kâbe'yi bina edince, Allah Teâlâ “İnsanlara hac ibadetini duyur”⁴⁵⁵ ayetiyle, haccı insanlara bildirmesini emredince, İbrâhim (a.s) “Sesimi duyuramıyorum,” dedi. Allah Teâla, “Sana ezan, bana duyurmak gerekir,” dedi. Bunun üzerine İbrâhim (a.s) makam-ı İbrâhim'e kalktı, en uzun dağ gibi dikilerek durdu, iki parmağını iki kulağına koydu, yüzüyle sağa, sola, doğu ve batıya yönelerek “Ey insanlar! Dikkat ediniz, şüphesiz sizin Rabbiniz bir Beyt/Kâbe inşa etti, size Beyti/Kâbe'yi haccetmenizi farz kıldı, Rabbinizin davetine icabet ediniz” dedi. Hemen Allah Teâla da onun sesini erkeklerin sulbünde ve kadınların rahminde olanlara varıncaya kadar, duyurdu.⁴⁵⁶

İbn Abbas (r.a), Yemen halkının insanların en çok haccedenleri ve ilk icabet edenler olduğunu nakletmiştir.⁴⁵⁷

Müellif burada, Allah Teâla'nın, İbrâhim (a.s)'ın sesini erkeklerin sulbünde ve kadınların rahminde olanlara varıncaya kadar duyurmasının imkânsız olmadığını şöyle anlatmaktadır: Bu durum, cılızlığına ve sesinin azlığına rağmen karıncanın sözünü, tahtının yüksek, asker ve maiyetinin çok olmasına rağmen Süleyman (a.s)'a çabucak ulaştırması gibidir. Ayrıca Mısır'dan Yûsuf (a.s)'ın gömleğinin kokusunu, Kenan'da bulunan Ya'kûb (a.s)'a ulaştırılması gibi Allah'ın İbrâhim (a.s)'ın sesini

⁴⁵⁴ Bakara, 2/127.

⁴⁵⁵ Hac, 22/27.

⁴⁵⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 58 Z; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil*, C., III, s. 254; Sa'lebi en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 96.

⁴⁵⁷ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., III, s. 254.

nutfe/menidekine, sulb ve rahimlerdekine ulaştırması akılca imkânsız değildir. Bunları yapmaya kimin gücü yeterse, İbrâhim (a.s) sesini sulb ve rahimlerdeki nutfeye ulaştırması da ona imkânsız değildir.

Sonra İbrâhim (a.s): “Ya Rabbi! Ekinsiz, ağaçsız, vadinin ortasında olduğu halde ona kim gelir, kim ziyaret eder?” deyince, Allah Teâla; “Her sene yüz bin veya dört yüz bin ziyaretçiyi getirmek bana aittir,” buyurdu. “Bu Beyt’i haccedenin mükâfatı nedir?” deyince de Allah Teâlâ; “Ey İbrâhim! Sizden biri, ister yakın isterse uzak olsun, evinden hacetmeye çıkarsa, onun her adımına bir sevap yazılır ve ben ondan bir kötülüğü silerim, onun derecesini yükseltirim. Şayet yolculuğunda vefat ederse, onu cennetime koyarım, sağ-salim dönerse, günahlarından bir şey kalmaz,” buyurdu. Müellif bu kısımda Kâbe'nin saygınlığı ile ilgili olarak da; “Güvercinin Kâbe'nin üzerinde uçmaması, onun tavanına konmaması, perdeler dışkısını/pisliğini atmaması, ona olan saygıdandır,” demektedir. Ayrıca Kâbe'nin etrafında üç yüz nebi kabrinin bulunduğunu, Rükniülyemânî ve Rükni Hacerülesved arasında yetmiş nebinin kabrinin bulunmasını da buna bağlamaktadır.

Vehb, Tevrat'ta şöyle yazılmıştır, diyerek şu bilgileri vermektedir: Allah Teâla kıyamet günü arştan yedi yüz bin meleği gönderir, onlardan herbir melekte Kâbe'ye kadar altından bir zincir vardır.⁴⁵⁸ Allah Teâla, "Kâbe'yi mahşere götürünüz", buyurur, hemen onu götürmek istediklerinde bir melek; "Ey Kâbe ilerle/yürü," diye seslenir, o da, “Hayır, isteğim verilinceye kadar olmaz,” der, “Hemen iste,” diye seslenir. (O da) Ey Rabbim! Müminlerden benim etrafımda defnedilen komşular hakkında beni şefaatçi kıl, der. Allah Teâla da "bunu sana verdim" buyurur, melek yine “yürü ey Kâbe!” der, “Hayır, isteğim verilinceye kadar olmaz,” der, “Hemen iste” diye, seslenir. O da “Ey Rabbim! Günahkâr kulların her taraftan geldiler, büyük korkudan onları emin eylemeni istiyorum,” der. Allah Teâla da “Seni onlara şefaatçi kıldım,” buyurur. Sonra bir münadi/haberci: “Dikkatle iyi dinleyin! Kim Kâbe'yi ziyaret etmişse insanlardan ayrılısın” (diye) seslenir, Allah Teâla onları, yüzleri bembeyaz, ateşten emin olarak hemen beytin çevresinde toplar, onlar da tavaf edip, telbiye getirerek davete icabet ederler. Sonra melek “Ey Kâbe yürü der,” (o da) “Buyur Allah'ım emret der,” sonra onu mahşere götürürler.⁴⁵⁹

⁴⁵⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 59 V.

⁴⁵⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, C., III, s. 151.

Kâbe, “Ey Muhammed! Beni görmeyen kimselerle ilgilen, beni kim görürse, ben ona şefaati olurum,” der.

Denilir ki: İbrâhim (a.s) ailesiyle beraber, Kâbe'yi bina ederek haccedip ve haccin şartlarını da tamamlayınca ağlayarak şöyle dua etti: “Allah'ım! Muhammed ümmetinin yaşlılardan kim bu beyti haccederse, benden ona selâm sun”, hemen aile fertleri “âmin,” dediler. Sonra İsmâil (a.s): “Allah'ım! Muhammed ümmetinin orta yaşlılardan kim bu beyti haccederse, benden ona selâm sun,” dedi, “âmin,” dediler. Sonra İshak (a.s) “Allah'ım! Muhammed ümmetinin gençlerden kim bu beyti haccederse, benden ona selâm sun,” dedi, “âmin,” dediler. Sonra Sâre “Muhammed ümmetinin kadınlarından kim bu beyti haccederse, benden ona selâm sun,” dedi, “âmin,” dediler. Sonra Hâcer, “Muhammed ümmetinin erkek ve kadınlarından kim bu beyti haccederse, benden ona selâm sun,” dedi, “âmin,” dediler,

Uzun olan bu fasılı özetlersek; bu fasılda Hz. İbrâhim 'in çocukluğu, peygamberliği, babası Âzer ile diyalogları, puthanedeki putları kırması, Nemrud tarafından ateşe atılması, Hz. Hâcer ile Hz. İsmâil'i Mekke'ye bırakmasından bahsedilmektedir. Hz. Lût kavminin helâk edilmesi ile görevli melekleri ağırlaması ve onların Hz. İshak'ı müjdelemesi de bölümde ele alınan konulardandır. Ayrıca Hz. İsmâil'in peygamberliği, Mekke'deki hayatı, Araplaşması, Kâbe'yi tamir etmeleri ve evlilikleri de burada anlatılmaktadır.

7. Fasil: Hz. İsmâil'in Kurban Edilme Emri ve Nesebi

İbrâhim (a.s)'ın oğlu İsmâil (a.s)'ı kurban olarak kesme hikâyesi:

İbrâhim (a.s)'ın sekiz çocuğu vardı. Bunlar: Hâcer'in oğlu İsmâil (a.s), Sâre'nin oğlu İshak (a.s) ve İbrâhim (a.s)'ın Sâre vefat ettikten sonra evlendiği Ken'an'lı Ketura bint Yaktur'dan dünyaya gelen altı çocuğu; Midyan, Medain, Zimran, Yo'san, Yişbak ve Şuh'tur. İsmâil (a.s), İbrâhim (a.s)'ın en büyük oğludur ve Arapların çoğu İsmâil (a.s)'ın çocuklarıdır.

İsmâil diye isimlendirilmesi konusunda şöyle denildi: İbrâhim (a.s) Allah'a bir erkek çocukla kendisini rızıklandırması için dua ederken "isme'/ işit ey il", -il, Allah anlamındadır- derdi.⁴⁶⁰ Allah ona çocuk bağışlayınca, çocuğunu dua ettiği gibi

⁴⁶⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 59 Z.

İsmâil diye isimlendirdi.⁴⁶¹ Kurban emri günü yaşının on üç, yüz otuz yedi, yüz otuz olduğu söylenir. Vefatı ile Peygamberimiz Muhammed (s.a.v) arasında iki bin yüz yıl vardır.

Kurban Kesilme Hikâyesi

İbrâhim (a.s) Terviye⁴⁶² gecesinde, rüyasında Allah Teâla'nın oğlunu kurban olarak kesmesini emrettiğini görünce korkarak uyanıp "Kovulmuş şeytanın şerrinden Allah'a sığınırım", dedi.⁴⁶³ Sabah olunca içinden "Bu rüya Allah'tan mı? Yoksa şeytandan mı?" diye düşündü. Bundan dolayı bugün Terviye günü diye isimlendirildi. İkinci gece de aynı rüyayı gördü. Sabah olunca bunun Allah'tan olduğunu bildi, bundan dolayı bugüne Arefe⁴⁶⁴ günü denildi. Üçüncü gece de aynı rüyayı gördü. Sabah olunca onu kurban etmeye niyetlendi. Bugün de Kurban Bayramı günü diye isimlendirildi.⁴⁶⁵

Bu konuyla ilgili Mukâtil şöyle dedi: İbrâhim (a.s) peş peşe üç gece aynı rüyayı gördü.⁴⁶⁶ Allah'ın emri olduğunu kesin olarak anlayınca, oğlunu bağrına bastı, üçüncü gecede sabaha kadar ağladı ve Allah'ın emrine boyun eğdi.

Şöyle de denildi: İbrâhim (a.s) rüyasında: "Ey İbrâhim! Kalk, Rabbine kurban kes," diye görünce, sabahleyin en güzel ve en besili koyunlarından beş yüz koyunu kurban etti. Hemen ateş geldi ve onları yedi. İbrâhim (a.s) kendisine emredilene yerine getirdiğini zannetti. Sonra ikinci gece de "Kalk, Rabbine kurban kes" diye görünce, sabahleyin en besili yüz deveyi kurban etti, ateş geldi ve onları da yedi. Üçüncüsünde Kurban Bayramı gecesinde de aynısını gördü. "Kurban nedir?" diye sordu. "Oğlun İsmâil," dedi. Sabah olunca annesine: "İsmâil'i yıka ve onu yağla, ben dostuma gitmek istiyorum, çocuğumu benimle gönder," dedi. Annesi hemen onu hazırladı, en güzel elbisesini giydirdi, onu yağladı, saçını taradı ve onu babasıyla gönderdi. İbrâhim (a.s) beraberinde bir ip ve bıçak da götürdü. İbrâhim (a.s) oğluyla beraber çıkınca, şeytan hemen annesine gelerek ona: "İbrâhim oğlunu nereye

⁴⁶¹ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 148.

⁴⁶² Haccın rükünlerinden Arafat vakfesine çıkışın başlangıç vakti olan zilhicce ayının sekizinci günü. Salim Ögüt, "Terviye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XL, İstanbul, 2011, ss. 520-521.

⁴⁶³ Semerkandî, *Bahrü'l-Ulûm*, C., III, s. 147.

⁴⁶⁴ Kurban Bayramından bir önceki güne verilen ad. M. Özgü Aras, "Arefe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, ss. 351-352.

⁴⁶⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît*, Thk: Sıtkı Muhammed Cemil, Cilt: I-X, C., IX, Dâru'l-Fikr, Beyrut, H. 1420, s. 182.

⁴⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, C., XV, s.101.

götürdü?” diye sordu. O da “Dostunu ziyarete” diye cevap verince, Şeytan: şüphesiz o, onu kesmek için götürdü,” dedi. “Niçin onu kesecek, baba çocuğunu keser mi?” dedi. Şeytan da: “İbrâhim Allah'ın onu emrettiğini iddia ediyor,” deyince, Hâcer, “Şayet bunu Allah emretti ise, biz Allah'ın emrine teslim oluruz.⁴⁶⁷ Nebi doğru olmayan bir şey ile emrolunmaz,” dedi. Bunun üzerine Allah düşmanı ondan yüz bulamayıp ayrıldı, insan şekline girerek İbrâhim (a.s)'ı Allah'ın emrinden uzak tutmak için o ikisinin peşinden gitti. İsmâil (a.s) babasının peşinden yürürken; “Ey çocuk babanın seni nereye götürdüğünü biliyor musun? Allah'a yemin olsun ki o seni kesmek istiyor”, dedi. “Niçin?” dedi. “Rabbinin bunu emrettiğini iddia ediyor” deyince, o da “hemen yapsın,” dedi. Şeytan ona başka bir söz söylemek istediği zaman, İsmâil (a.s) yerden bir taş alarak ona attı ve sol gözünü oydu. Şeytan ondan istediğini elde edemeyince babası İbrâhim (a.s)'a yönelerek ona; “Ey şeyh! Nereye gidiyorsun?” dedi. O da “Bir ihtiyaç için şu halka gitmek istiyorum” deyince şeytan: “Sen oğlunu kesmek için gidiyorsun, rüyada işittiğin şeytandandır,” dedi. İbrâhim (a.s) bu sözden onun şeytan olduğunu anladı ve: “Ey Allah düşmanı! Şüphesiz ben Rabbimin bana emrettiği şeyi yapacağım,” dedi.

İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre; İbrâhim (a.s) oğlunu kesmekle emredilince, şeytan ona Meş'ar'da⁴⁶⁸ görüldü. Yarış yaptılar, İbrâhim (a.s) onu geçti, sonra Cemretü'l-Akabe'ye⁴⁶⁹ gitti. Şeytan ona orada da görüldü, İbrâhim (a.s) hemen ona yedi taş attı ve şeytan ayrıldı, sonra Cemretü'l-Kübrâ'da⁴⁷⁰ ona yetişti,

⁴⁶⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 60 V.

⁴⁶⁸ Hac menâsikinin ifa edildiği yerlerden biri. Salim Ögüt, "Meş'ar-i Harâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, s. 361.

⁴⁶⁹ Arefe günü Arafat vakfesinden sonra Müzdelife'ye doğru yola çıkan hacılar sabah namazını Müzdelife'de, ilk vakti olan alaca karanlıkta kırlarlar ve Meş'ar-i Harâm'daki vakfenin ardından güneş doğmadan Mina'ya hareket ederler. Mina'ya vardıkları zaman Akabe cemresinin yanında, ihrama girdiklerinden beri söyledikleri telbiyeyi kesip bu cemre için hazırladıkları yedi çakıl taşı "Bismillâhi Allahüekber" diyerek teker teker Akabe cemresine atarlar. Birinci gün diğer cemrelere taş atılmaz. Akabe cemresinin taşlanması işi, Hanefîler'e göre Kurban Bayramının birinci günü şafağın sökmesiyle başlar, aynı gün güneş batıncaya kadar devam eder. M. Özgü Aras, "Cemre", C., VII, İstanbul, 1993, ss. 340-341.

⁴⁷⁰ Sözlükte "kor parçası; çakıl taşı" gibi mânalara gelen cemre, bir fıkıh terimi olarak hacıların Kurban Bayramı günlerinde Mina'da attıkları küçük taşların her birini ve bu taşların atıldığı üç ayrı yeri ifade eder. Çoğulu cimâr ve cemerâttır. Bu yerlere taş atılması işine de remy-i cimâr denir. Cemrelerden Mina-Mekke yönündeki ilkine küçük veya birinci cemre (el-cemretü's-suğrâ, el-cemretü'l-ülâ), ikincisine orta cemre (el-cemretü'l-vüstâ), üçüncüsüne de büyük cemre veya Akabe cemresi (el-cemretü'l-kübrâ, cemretü'l-Akabe) adı verilir. Birinci cemre ile orta cemre arasında 156,40 m., orta cemre ile Akabe cemresi arasında 116,77 m. mesafe bulunmaktadır. Aras, "Cemre", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VII, İstanbul, 1993, ss. 340-341.

hemen yedi taş ona attı ve sonunda gitti. Sonra İbrâhim (a.s) Allah'ın emrini yerine getirdi.⁴⁷¹

Bu konuyla ilgili başka bir rivayette: İbrâhim (a.s) çocuğunun önünde ağlayarak giderken, İsmâil (a.s) da babasının onu, koyunların veya arkadaşının yanına götürdüğünü zannederek seviniyordu. İbrâhim (a.s) oğlunu kesmeyi tasarladığı yere gelince durdu ve ağlayarak “Ey yavrum! Şüphesiz ben rüyamda seni kestiğimi görüyorum”,⁴⁷² dedi. “Yani ben seni kesmekle emrolundum,” deyince “*Ey Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap*”⁴⁷³ diyerek: "Ey babacığım! Senin oğlunu feda etmen, benim de canımı feda etmek gerektir, sen oğlunu kurban et, ben de canımı kurban edeyim. Ey babam! Benim senden bazı dileğim vardır: Beni kesmek istediğinde ellerimi boynuma kadar bağla, benden sana bir şey isabet etmesin ki sevabım azalmasın, şüphesiz ölüm şiddetlidir.⁴⁷⁴ Bana kolay olması için bıçağı iyi bile ve kesmede acele et. Beni yan tarafıma yatırma, yüz üstü yatır. Yüzümü yere çevir, ben yüzüme bakmandan, babalık duygularının harekete geçmesinden ve Allah'ın emrini yerine getirememenden korkuyorum. Kan bulaşmadan önce bu gömleğimi çıkart, benden hatıra olması için onu anneme götür ve benden ona selâm söyle. Allah'ın emrine karşı sabırlı ol, dersin, beni nasıl kestiğini, elimi ve ayağımı iple nasıl bağladığını ona söyleme. Benim üzüntümü tekrar yaşamaması için çocukları onun yanına koyma, benim gibi bir çocuk gördüğünde, bana acımaman için ona bakma.” İbrâhim (a.s) ağlayarak “Evet ey oğlum! Allah'ın emrine karşı yardım senden,” dedi. İbrâhim (a.s) gömleğini çekip çıkardı, elini bağladı, yüz üstü yatırdı, kalktı ve iki rekât namaz kıldı. Ağlayarak elini semaya kaldırdı ve: “Ya Rabbi! Zayıflığım ve ihtiyarlığımdan dolayı bana merhamet et, eğer günahım sebebiyle bana acımıyorsan, bu günahı olmayan, temiz masuma acı,” dedi. Gök kapıları açıldı, melekler bakıp ağlayarak: “Allah'ın seni dost edinmesi haktır,” diyorlardı. Sonra İbrâhim (a.s) kalktı, bıçağını bile di ve kesmeye niyetlendi. İsmâil (a.s): “Ey babacığım benim elimi, ayağımı ve bağımı çöz, çünkü melekler bize baktıklarında, benim sana itaatımı bilmeyerek, baskı ve zorla beni boğazladığını söylemesinler. Ben sana gönülden itaat ediyorum, dedi. Bunun üzerine İbrâhim (a.s) bağını çözdü, Allah

⁴⁷¹ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., IV, s. 38; Sa'lebi en-Nisâbüri, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 105.

⁴⁷² Sâffât, 37/102.

⁴⁷³ Sâffât, 37/102.

⁴⁷⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 60 Z.

Teâla'nın "Babası onu yüz üstü yatırınca"⁴⁷⁵ ayetinde buyurduğu gibi yüzünü yere çevirdi, yani alnı toprağa gelecek şekilde yere yüz üstü yatırdı. Hemen bıçağı boğazına koydu, bütün gücüyle kesmeye çalıştı, Allah Teâla'nın izniyle bıçak kesmedi.

Bu konuda Süddî: "Allah onun boğazına bakırdan bir levha koydu," dedi.

Şöyle de dediler: İsmâil (a.s), İbrâhim (a.s)'ın yanındayken: "Ey babam! Beni yüz üstü yatır, şüphesiz sen, yüzüme baktığında bana acır ve sana gevşeklik gelir," dedi. İbrâhim (a.s) ağlayarak dediğini yaptı, sonra bıçağı boynuna koydu, fakat bıçak ters döndü.⁴⁷⁶

Nükte

Halil İbrâhim (a.s) bıçağı İsmâil (a.s)'ın boğazına koyunca, İsmâil (a.s), "Ey babam! Sen mi cömertsin yoksa ben mi cömertim?" dedi, İbrâhim (a.s) "Ben cömertim, çünkü ben oğlumu kurban ediyorum," dedi, İsmâil (a.s) "Ben senden daha cömertim, çünkü sen, oğlunu kurban ettin, ama senin bir oğlun daha var. Sen onunla teselli olursun. Ben ise canımı verdim/kendimi kurban ettim, benim başka bir canım yok," dedi.

Denilir ki baba daha cömerttir, çünkü çocuğun acısı ölmeden öncedir ve vefatıyla biter, (ama) babanın acısı çocuk öldükten sonra, kendisi kabre girinceye yani ölünceye kadar devam eder. İbrâhim (a.s) bıçağı İsmâil (a.s)'ın boğazına koyunca, bıçak kesmedi hemen onu attı. Allah'ın izniyle bıçak: "Ey İbrâhim! Niçin bana kızılıyorsun?" dedi, İbrâhim (a.s) "Sen benim emrime uymadın," dedi. Bıçak: "Ey İbrâhim! Ateş seni niçin yakmadı? Hak Teâla'dan ateşe bir izin geldi," dedi. O da "Bana İsmâil'in boğazını kesme diye yetmiş defa geldi. Ben senden mi yoksa Allah'tan mı emri alayım?" dedi.

Ebû Ubeyd et-Tusi, İbrâhim (a.s)'ın bıçağının, İsmâil (a.s)'ın boğazını kesmeyip onun yerine Allah Teâla'nın kurban olarak koçu göndermesini şöyle açıklamaktadır: Koyun eti etlerin en güzelidir. İbrâhim (a.s) çocuklarının en güzelini, en güzel bir vakitte Allah Teâla için feda ettiği için Allah da ona güzelin yerine güzel olması için en güzel eti olan koçu gönderdiğini zikretti.

⁴⁷⁵ Sâffât, 37/103.

⁴⁷⁶ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., IV, s. 37; Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 103.

Kurban olarak gönderilen koçla ilgili şu bilgiler zikredilmektedir: İbrâhim (a.s) bir ses duyunca o tarafa yöneldi. Birden büyük bir koçun dağdan indiğini gördü. Koç çok güzeldi, siyah beyaz renkte, beyazı daha çoktu. Bu koçun boynuzundan ayağına kadar, yenilmeyen hiçbir şeyi yoktu. Allah Teâlâ “Ahde vefa örneği İbrâhim (a.s)'a, İsmâil (a.s)’ın yerine tamamı yenen bir koç verdi.”⁴⁷⁷

Yine koçla ilgili olarak; koçun üzerinde dünyada bulunan, koyun, deve, sığır, at ve kuş renklerinden herbir renkten olduğu söylendiği gibi, renginin sadece beyaz olduğu ve onun Hâbil’in kurban ettiği koç olduğu, ateşin gelip onu yaktığı, sonra da Allah’ın onu diriltip cennete koyduğu ve onu İsmâil (a.s)’ın yerine gönderdiği de rivayete edildi. Bir başka ifade de cennet koçlarından Allah Teâlâ’nın kendisi için yarattığı bir koç olduğu söylendi.

Cebrâil (a.s) kurbanı dünya semasına getirince, Allah büyüktür, Allah büyüktür, dedi. İbrâhim (a.s) onun sesini duyunca, onun bir müjde getirdiğini anladı, çocuğunu bıraktı, başını semaya kaldırdı. Bir de ne görsün, o, Cebrâil (a.s) ve beraberinde bir koç, hemen “Bu senin oğluna fedadır, onu kes” dedi. İbrâhim (a.s) koçu aldı, İsmâil (a.s) o ikisinin sesini duyunca, kurban indirildiğini bildi ve “Allah’tan başka ilah yoktur, Allah en büyüktür ve hamd Allah içindir,” dedi. Müellif bu vakitten beri teşrik tekbirleri müslümanlara vacip olduğunu söylemektedir. Sonra Mina’da kurban kesme yerine geldiler ve İbrâhim (a.s) koçu kesti.

Rivayet edildi ki koç cemrenin yanında kaçtı, İbrâhim (a.s) koçu takip etti ve ona yedi taş attı. Cebrâil (a.s) da ona yöneldi ve onu aldı. Böylece şeytan taşlama sünnet oldu.

Rivayet edildi ki, İbrâhim (a.s) koçu kesince oğluna: “Ey yavrucuğum! Allah’a hangi şeyle dua ettin? Dedi. O da: “Ya Rabbi! Senin için kim bir kurban keser ve senin rızanı isterse, beni bugün kesmekten kurtardığın gibi onu da kurtar, dedim” dedi. Sonra âlimler kurban İsmâil mi yoksa İshak mı olduğu konusunda da ihtilaf ettiler. Bu konuda Nebi (s.a.v)’in “Ben iki kurbanlığım oğluyum” buyurduğu hadisini delil getirdiler.⁴⁷⁸ O ikisinden biri babası Abdullah, diğeri dedesi İsmâil

⁴⁷⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 61 V- 61 Z.

⁴⁷⁸ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdi el-Belhî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr/ Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Thk: Abdullah Mahmûd Şehhâte, C., III, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 1423, s. 514; *Bahru'l-Ulûm*, C., III, s. 119/147.

(a.s)'dir. Buna delil koçun iki boynuzunun, Kâbe'nin yanmasına kadar, Kâbe'de asılı olmasıdır. İki boynuz İbni Zübeyr (ö. 73/692)⁴⁷⁹ günlerinde yandı.

Şa'bi koçun iki boynuzunu Kâbe'ye asılı olarak gördüm, dedi.⁴⁸⁰

İbn Abbas (r.a)'tan bir rivayette şöyle dedi: “Yed-i kudretinde olan Allah'a yemin olsun ki, iki boynuzuyla koçun başı, Kâbe'nin oluğunda asılıydı.”⁴⁸¹

Süddî'den rivayet edildi ki: İshak (a.s), babası bir ihtiyaç için bir yere gitmek istediği zaman, onunla giderdi. Günlerden bir gün o babasıyla birlikte bir ihtiyaç almak için gitmek istediğinde gençliği ve güzel görünümü İbrâhim (a.s)'ın hoşuna gitti. İbrâhim (a.s) doğmadan önce İshak'la müjdelenmişti. “Öyleyse o Allah için kurbandır,” dedi. İbrâhim (a.s)'a rüyasında: “Allah'a bir adakta bulundun, adağını yerine getir,” dendi.⁴⁸² Ehli kitabın ve âlimlerin çoğunluğuna göre bu böyle, dedi. En doğruyu Allah bilir.

Başka bir rivayette; İshak (a.s) delikanlı olduğunda, babası İbrâhim (a.s) diğer çocuklarıyla beraber onu da topladı. Onlar o zaman altı kişiydiler. Ahid sandığını⁴⁸³ açtı ve “Ey yavrularım! Bakınız,” dedi. Hemen baktılar, birden orada nebilerin sayısınca evler gördüler. Evlerin sonuncusu Muhammed (a.s) nakışlı olan evidir. O, evde, ayakta namaz kılıyor, sağında ön tarafına yazılı es-Sıddîk, o mü'minlerden ona ilk tabi olan kişidir. Solunda, ön tarafına yazılı Ömer el-Fârûk, onun arkasında üzerinde yazılı Osman Zü'n-nûreyn, önünde, ön tarafına yazılı el-Galip, el-Gazi, Allah'ın arslanı, Allah'ın dininde destekçi kardeşi, Allah'a yardım eden, Ali b. Ebû Tâlib, onun çevresinde iki amcası Abbas, Hamza ve diğer sahabeler. Orada nebilerin sonuncusu Muhammed (a.s) dışında, İshak (a.s) neslinden gelen tüm nebileri gördüler. Muhammed (a.s), İsmâil (a.s) neslindedir. Allah ona, Âdem (a.s)'ın oğlu Şît (a.s)'a vasiyet ettiği ahdi onlara vahyetti.

⁴⁷⁹ Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm el-Kureşî (ö.73/692), Emevî hânedanına karşı halifelüğünü ilân eden ve abâdileden biri olan sahâbî. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss. 145-146; Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 96.

⁴⁸⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 62 V.; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil Esrârü't-Te'vil*, Thk: Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşî, C., V, Dâru İhyâi't Tûrâsî'l Arabî, Beyrut, H.1418, s. 15.

⁴⁸¹ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 334; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil fî Meâni't-Tenzil*, C., IV, s. 22.

⁴⁸² Fahrüddin Râzî (ö.606/1210), *Mefâtihu'l-Gayb*, C., XXVI, s. 346; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, C., XV, s. 102.

⁴⁸³ Allah ile İsrâiloğulları arasındaki ahdin sembolü olan, on emirin yazılı bulunduğu levhaların muhafaza edildiği sandık. Abdurrahman Küçük, "Ahid Sandığı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul,1998, s. 535.

Onun hikâyesi

Şüphesiz Allah Teâla Âdem (a.s) için de nebilerin resimleri ve isimleri olan bir sandığı indirdi. Şimşir değnek, yaklaşık iki zira'da üç zira' büyüklüğünde idi. O ölünceye kadar Âdem (a.s) yanında kaldı. Bundan sonra Şît (a.s)'a, sonra Âdem (a.s)'ın çocukları İbrâhim (a.s)'a kadar miras olarak kaldı. Sonra İsmâil (a.s)'ın yanında idi, çünkü o çocuklarının en büyüğü idi. Bundan sonra İsmâil (a.s) oğulları, nebi Ya'kûb (a.s)'a verdi, sonra Mûsâ (a.s)'a ulaşınca kadar İsrâiloğulları'nda kaldı. Mûsâ (a.s) ona Tevrat, kırılan levha parçaları, asası, nalınları, sarığı, Hârûn (a.s)'ın sarığı, İsrâiloğulları'na inen kudret helvasından bir ölçek, koydu.⁴⁸⁴ Müellif burada “*içinde Rabbinizden bir sekine*”⁴⁸⁵ ayetini nakletti. Âlimler Sekine'nin ne olduğu konusunda ihtilaf ettiler.

Ali (r.a) “O uğultulu bir rüzgârdır,” dedi. Yani iki başı, insan yüzü gibi bir yüzü olan hoş, uğultulu bir rüzgârdır.

Mücâhid de: “O kediye benzeyen bir şeydir, onun kedi başı gibi bir başı ve kedi kuyruğu gibi bir kuyruğu ve iki kanadı vardır,”⁴⁸⁶ dedi. Onun zümrüt ve yakuttan iki kanadı, pırıltılı iki gözü olduğu söylendi. Onun sesini duyduklarında zafer kazandıklarını biliyorlardı. Dışarı çıktıklarında, onları önlerine koyarlardı, o yürüdüğünde yürürler, durduğunda dururlardı. İbn Abbas (r.a): “O cennet altınından bir yıkama kabı/leğenidir, onda nebilerin kalpleri yıkanır,” dedi.

Vehb (r.a): o Allah'tan konuşan bir ruhtur, bir şey konusunda ihtilaf ettiklerinde, bir şey istediklerinde, istedikleri şeyi, onlara haber verirdi.⁴⁸⁷ Savaşa geldiklerinde kendi istekleriyle onu öne geçirirler, düşmanlarına karşı onunla başarlardı. Bu sandık Ermiya⁴⁸⁸ zamanına kadar onlardaydı, sonra Allah Teâla Ermiya'ya onu Tabariye gölüne koymasını emretti. O (göl) Şam'da küçük bir göldür. İbn Abbas (r.a) “Şüphesiz sandık ve Mûsâ'nın asası Tabariye gölündedir, o ikisi kıyamet gününden önce (oradan) çıkarlar,” dedi. İbrâhim (a.s) yüz doksan beş sene

⁴⁸⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 62 Z.

⁴⁸⁵ Bakara, 2/248.

⁴⁸⁶ Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ*, s. 96.

⁴⁸⁷ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, C., I, s. 334; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, C., II, s. 2121.

⁴⁸⁸ İsrâiloğullarına gönderilen peygamberlerden. Hârûn aleyhisselâmın neslindedir. Mûsâ aleyhisselâmın dîninin hükümlerini bildirmekle vazîfelendirilmişti. *Dini Terimler Sözlüğü* Ermiyâ aleyhisselâm, (Çevirimiçi) <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Dini-Terimler-SozluGu/Detay/ERMIYA-ALEYHISSELAM/471>, 18.10.2020,

yaşadı, denilir. İki yüz sene (yaşadı), arz-ı mukaddeste⁴⁸⁹ öldü ve Filistin toprağında arz-ı mukaddese yakın Halîlürrahman⁴⁹⁰ (diye) bilinen şehre defnedildi. İsmâil (a.s) babasının öldüğü gün seksen dokuz yaşındaydı ve o yüz otuz yedi yaşında öldü. Yüz otuz sene olduğu da söylendi.

Bir rivayette: İsmâil (a.s) güzellik ve neseb sahibi güzel bir kadınla evlendi, onun ismi Hale bint Hars idi. Ona Kaydar'ı doğurdu, o cömert ve kuvvetli bir genç oldu. Binicilik, atıcılık ve güreş öğrendi. İsmâil (a.s) yüzünde/alnında nuru gördü, hemen sandığı ona teslim etti. Ona dini tavsiye etti ve nuru temiz olan bayanlara bıraktı. Kaydar o (temiz olan) bayanların İshak (a.s) kızlarından zannetti ve onlardan seksen kadınla evlendi. Onlarla iki yüz yıl kaldı, onlar hamile kalmadılar ve doğurmadılar.⁴⁹¹ Avdan dönerken, etrafında, vahşi hayvanlardan, kuşlardan, yırtıcılardan bir grup onu karşıladı ve fasih bir lisanla ona (şöyle) seslendiler: “Ey Kaydar! Sana yazıklar olsun, ömrünü eğlencede tükettin, nur-ı Muhammedî yapmaya önem vermedin.” Kaydar hemen üzgün olarak döndü, kendisinin bir çocuğu olana kadar dünyadan zevk almayacağına yemin etti. Günlerden bir gün bir adam şeklinde bir melek ona geldi ve “Ey Kaydar! Rabbin sana kuvvet verdi, ülkelere hükümdar olarak atadı ve sende emanet olarak bırakılan nuru, İshak'ın neslinin dışında bir kadına bırakmanı emretti. Şayet Allah'a kurbanlar sunarsan, bu evlilikten bir oğul dünyaya gelir,” dedi. Kaydar, İbrâhim (a.s)'ın koçlarından yedi yüz koç kesti. Hemen ateş geldi ve onların hepsini yedi ve ona “Ey Kaydar! Kurbanlarını kabul ettim, hemen va'd/söz verme ağacına git, orada uyu, sonra rüyada emredilen şeyi yap,” diye seslenildi. Derhal yaptı. Rüyasında ona “Sana emanet edilen nur arap kadınlarının rahimlerinde olacak, Fahira diye isimlendirilen arap bir kadın ara,” denildi. Sevinçle uyandı, mahalle mahalle Arap mahallelerini aradı. Sonra Cürhüm'ün toprağına indi. Onun Fahira isminde bir kızı vardı, hemen onunla evlendi. Onunla ülkesine döndü. Fahira ondan hamile kaldı, sonra günlerden bir gün sandığı açmak, içindekilere bakmak istedi. Onu açmaması istenerek sadece Nebi olanın onu açabileceği bildirildi. “Amcaoğlun Ya'kûb (a.s)'a git, hemen ona teslim et,” denildi. Kaydar hemen Ken'an ülkesine gitti, sandığı Ya'kûb nebi (a.s)'a teslim etti. Ülkesine

⁴⁸⁹Allah'ın Hz. İbrâhim'e ve onun soyundan gelenlere vermeyi vaad ettiği yer için kullanılan terim. Abdurrahman Küçük, "Arz-ı Mev'ûd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., III, ss. 442-444, İstanbul, 1991.

⁴⁹⁰ Filistin'de Hz. İbrâhim ve ailesinin mezarlarının bulunduğu tarihî şehir. Mustafa L. Bilge, "Halîl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XV, İstanbul, 1997, ss. 305-307.

⁴⁹¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 63 V.

dönünce, eşinin bir erkek çocuk doğurduğunu gördü. Hemen ona Haml ismini verdi.⁴⁹² Sonra Haml bülüğe erince, Kaydar onun elini tuttu, ona, Mekke ve Makamı göstermeği isteyerek çıktı. Dağa yönelince, ölüm meleği/Azrâil onu karşıladı ve “Ey Kaydar! Oğlunla nereye gidiyorsun? Dedi. O da; “Oğluma Mekke ve Makamı göstermek için gidiyorum,” dedi. Haydi, bana gel, benimle senin aranda bir sır var,” dedi, hemen onun ruhunu aldı.⁴⁹³ Haml kızdı ve “Ey Allah’ın kulu babamı öldürdün mü?” dedi. Ölüm meleği ona, “Bak, o ölü müdür?” dedi. Haml ona bakmak için eğildiğinde ölüm meleği göğe yükseldi. Haml başını kaldırdı, hiçbir kimseyi görmedi, çok ağladı. Onu gömmek için bir yardımcı bulamadı, bunun üzerine Allah İshak oğullarından bir kavmi gönderdi. Onu yıkadılar, kefenlediler ve defnettiler. Sonra Haml büyüdü ve Huveyra denilen güzel bir kadınla evlendi. Ona bir kız doğurdu, sonra kızın Hemis, Uded, Üdde isimli çocukları oldu, sonra Üdde’nin Adnan, Adnan’ın Ma’d, daha sonra da Ma’d’ın Nizar isimli oğlu dünyaya geldi, Nizar, Saîd diye isimlendirilen güzel bir kadınla evlendi, ona Mudar’ı doğurdu. O avcı oldu ve sonra da Gans’ı doğurdu. Ona bir mektup yazdı, onun vasiyyeti ve ahdi, çocuğunu sadece kadınların en temiziyile evlendirmesi idi. Bu yazılanlar Kâbe’de asılı idi, onu Kâbe’de putların sözcüsü olan Amr bint Tayy değiştirdi. Araplar Amr bint Tayy onu değiştirinceye kadar İbrâhim (a.s)’ın dini üzere idiler, denildi. Sonra Mudar, Kerime denilen bir kadınla evlendi. Ümmü Habib diye künyelendi. Ona İlyas’ı doğurdu. Sonra İlyas bir kadınla evlendi, ona Müdrike’yi doğurdu. Sonra Müdrike için Huzeyme, sonra Huzeyme’ye rüyada Vüdd’ün kızı Semra ile evlenmesini gösterdi. Onunla evlendi, ona Kinane’yi doğurdu. Sonra Kinane, Reyhane (diye) isimlendirilen ve ümmü Tabib diye künyelenen biriyle evlendi, ona Nadra’yı doğurdu. Bununla isimlendi, çünkü Allah Teâla ona güzellik ve yumuşaklık elbisesi giydirdi. Kureyş diye de isimlendi.

Kâ’b, Nadr’ın gördüğü rüyayı haber vererek şöyle dediğini nakletti: Ben Harem’de uyurken, rüyada bir yeşil ağaç benden/sırtımdan çıktı, gökyüzüne ulaştı, dalları ise nurdan bir nur idi. Ben aniden, dünya semasına tutunan, yüzleri bembeyaz bir kavm (gördüm). Uyanınca, kâhinlere geldim ve onlara (bu durumu) haber verdim. Onlar: “Rüyan doğru ise, Allah sana şeref ve asalet/cömertlik verecek ve dünyada hiçbir kimseye bahşedilmeyen bir şey ona ayrılacak,” dediler. Nadr neslinden gelen

⁴⁹² Sa’lebî en-Nîsâbûrî, *Arâ’isü’l-Mecâlis/Kasasü’l-Enbiyâ*, s. 289.

⁴⁹³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 63 Z.

herkes Kureyşlidir. Sonra Nadr'ın Malik, Malik'in Fihri, Fihri'nin Lüey, Lüey'in Galib, Galib'in Kâ'b, Kâ'b'ın Mürre, Mürre'nin Kilab, Kilab'ın Kusay, Kusay'ın Abdümenâf, Abdümenâf'ın ise Hâşim adında oğlu oldu.

Onun isminin Amr b. Abdümenâf olduğu da söylenir. Hâşim yöneticilikte, mal ve şerefte mükemmel oldu. Sonunda Araplar kızlarını onunla evlendirme konusunda istekli oldular, hatta Rum Kralı Kaysar b. Kostantinüye Ebû Herakil, kızını onunla evlendirmek için ona bir elçi gönderdi.⁴⁹⁴ O, İncil'den bildi ki son nebi Hâşim b. Abdümenâf'ın neslinden olacak, babam Hâşim de o nesilden diyor. Medine'de Selma bint Zeyd ile evlendi. Denildi ki o, zenginlikte, akılda, fesahatte/güzel konuşmada ve mükemmeliyette Resûlullah (s.a.v) zevcesi Hatice gibi idi. Ona Şeybe'yi doğurdu, sonra Abdülmuttalib diye isimlendirildi. Kara gözlü bir adamdı, yaratılışı düzgün, görkemli ve vakar sahibiydi. Babası Hâşim onu Benî Âmir'den⁴⁹⁵ Safiyye bint Cündeb diye isimlendirilen güzel bir kadınla evlendirdi. Ona Nebi (s.a.v)'in amcalarının en büyüğü olan el-Haris'ı doğurdu. Sonra Hâşim öldü. Abdülmuttalib o gün yirmi beş yaşındaydı. Hâşim, Abdülmuttalib'e: "Ey yavrum! Bana tüm Benî Nadr, Benî Abdüşşems, Benî Fihri, Benî Galib'i çağır," dedi. Hemen onları çağırdı, Hâşim'in yanında toplandılar. Hâşim onlara şöyle dedi: "Ey Kureyş Topluluğu! Siz İsmâil (a.s)'in şerefli çocuklarısınız, ben bugün sizin reisinizim. Bu Nizâr'ın sancığı, şu İsmâil (a.s)'in yayı, onlarda hacılara su dağıtım hizmeti ve putların anahtarlarıdır. Bunların hepsini, bu oğlum Abdülmuttalib'e devrettim. Onu dinleyiniz ve itaat ediniz. Onlar da "Duyduk ve itaat ettik," dediler. Melikler Medain kralı hariç her yıl bir şey arzederlerdi. Kureyş'e kıtlık isabet ettiğinde Abdülmuttalib'i Besir dağına çıkartırlar ve su isterler, Allah Teâla da nur-ı Muhammed bereketiyle yaşamaları için su verirdi. Savaşlarda, onunla savaşmaya başlardı. O, onlar için onu açardı. Bu nur sebebiyle son derece heybetliydi. Hatta Ebrehe, onda, gördüğü şeylerin en parlağını gördü, hemen kalbine bir korku düştü. Mahmut diye isimlendirilen fil onun hissettiğini hissetti ve onlar için secde etti. Âlimlerin bazıları, fil olayının, Nebi (s.a.v)'in doğumundan yirmi üç yıl önce olduğunu söylediler. Onların bir kısmı da bu olayın peygamberimizin doğum senesinde olduğunu söylediler. Bu Ebü'l-Leys'in tefsirinde de böyle olduğu söylendi. Sonra

⁴⁹⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 64 V.

⁴⁹⁵ Kureyş kabilesinin bir kolu. Ahmet Önkâl, "Âmir b. Lüey (Benî Âmir b. Lüey)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, s. 66.

Abdülmuttalib başka bir kadınla evlendi, ondan Hamza doğdu. Sonra Beni Huzeyme'den bir kadınla evlendi, ondan Eb Leheb doğdu. Onun ismi Abdluzza'dır. Sonra o kadın öldü. Başka bir kadınla daha evlendi, ona Abbas ve kardeşlerini doğurdu.

Abbas (r.a) dedi: Babam günlerden bir gün Harem'de uyudu, korkarak uyandı, hemen gitti.⁴⁹⁶ Ben o zaman akıllı bir çocuktum, onu takip ettim. Khinlere geldi ve "Sanki dört başlı beyaz bir zincirin benden çıktığını ve dünyanın her tarafına; doğusuna, batısına ulaştığını, gökyüzüne bitiştiğini ve toprağı aştığını (rüyamda) gördüm. Ben onlara bakarken, birden, bakanların daha önce daha parlağını ve güzelini görmediği yeşil bir ağaç, gördüm. Onun yakınında heybetli iki ihtiyar göründü, hemen "Siz ikiniz kimsiniz?" dedim. Onlardan biri, "ben Nh'um," diğeri de "ben İbrhim'im" dedi. Bunun zerine khinler: "şayet ryan doğru ise, senin neslinden gök ve yer halkının kendisine iman ettiği kimse çıkacak, dediler." Sonra Fatma bint Amr diye isimlendirilen bir kadınla evlendi, ona çocuklar doğurdu. Son olarak da Abdullah'ı doğurdu, o Abdülmuttalib'in en küçük çocuğudur. şam bölgesinde Abdullah'ın doğumunu bilmeyen hiçbir kimse kalmadı. Çünkü onların yanında Yahya (a.s)'ın kanına daldırılmış yönden bir cübbe vardı. Onların kitaplarında: "Yahya (a.s)'ın kanına daldırılmış yönden kan damladığını gördüğünüz zaman, bilin ki Muhammed (a.s)'ın babası Abdullah doğdu" ibaresini buluyorlardı. Onun doğumunu bildiler, ona bir hile yapmak istiyorlardı. Bir gün onu öldürmeye gitmek için toplandılar ve Mekke'ye doğru geri dönmemek üzere birleşerek gittiler. Zehirli kılıçlar getirdiler. Gece yürüyorlar ve gündüz gizleniyorlardı. Mekke'ye yaklaşınca, Vehb b. Abdmenf'ı, Abdullah ve Abdülmuttalib'in yerini gözlemesi için Mekke'ye gönderdiler. Geldi ve onlara haber verdi, gece gizlice gittiler. Vehb, yalnız olarak Mekke'ye yaklaşınca, dünyadaki adamlara benzemeyen adamlar gördü, üzerine saldırdılar. Hemen Vehb geri döndü ve beraber geldiklerine "Geri dönünüz, dnmezseniz hepinizi öldürürler," dedi. Bunun zerine kaçtılar, Allah'ın izniyle hepsi yenildiler.

Müellif buradan itibaren Peygamberimiz Muhammed (s.a.v)'in hayatını anlatmaya başlayarak; Abdülmuttalib'in, oğlu Abdullah'ı, ismi mine olan güzel bir kadınla evlendirdiğini, ona Muhammed Mustafa ve Rasl-i Mücteba'yı doğurduğunu

⁴⁹⁶ Ahter, *Tarih-i Ahter*, vr. 64 Z.

söylemektedir. Peygamberimize, aline, ashabına, eşlerine, ona uyanların hepsinin üzerine salât ve selâm göndermektedir. Doğumunun tafsilatının bu kâğıtların misalleriyle anlatılmasının uygun olmadığını söyleyerek, geniş bilgi isteyenlerin, siyerin ayrıntılarından istifade etmesini, kendisinin Allah'ın yardımıyla bulunduğu doğum hadisinden ve diğer durumlardan bu konuyu özetle zikredeceğini söylemektedir.

3.1.2. Hz. Peygamber (s.a.v)'in Siyeri ve Vasıfları

Müellif bu bölümü beş ayrı fasıl olarak ele almıştır.

8. Fasıl: Hz. Peygamber'in Siyeri ve Doğum Hadisi

Müellif konuya Kâ'b el-Ahbar'dan bir nakille başlamaktadır.⁴⁹⁷ Kâ'b şöyle dedi: Âmine, Resul (s.a.v) hamile kaldığında, babası Abdullah öldü ve ona bir sürü koyun, beş deve, Ümmü Eymen adında bir cariye miras olarak bıraktı. Ümmü Eymen Habeşistan'dandır ve Resûlullah (s.a.v) bülüğa erdikten sonra onu azad etti ve onu Zeyd b. Haris ile evlendirdi, ona Üsame'yi doğurdu. Sahih tarih kitaplarında şöyle söylenmektedir: Âmine Resul (s.a.v) hamile kaldığında, Abdülmuttalib, kıtlık senesinde Abdullah'ı Medine'den onlara hurma getirmesi için gönderdi. Babası öldü ve Medine'ye defnedildi. Onun Resûlullah 'tan başka erkek çocuğu olmadı.

Peygamberimizin doğumuyla ilgili İbn Abbas (r.a) şöyle dedi: Resûlullah annesinin karnında dokuz ay kaldı. Kadınlarda meydana gelen belirtiler onda görünmedi, sonunda Fil yılının rebû'levvel ayının pazartesi gecesine Âmine'nin ayları tamamlandı. Rebû'levvel ayının sekizi pazartesi günü fecir doğduğunda dünyaya geldi.

Müellif burada doğum günüyle ilgili; Nisan ayının onu, on ikisi, on yedisi, on sekizi olabileceği gibi yirmisinde fecir doğarken, dünyaya geldiği söylenen farklı rivayetleri de nakletti. Onun doğumunun hükümdarlığı kırk iki yıl devam eden Kısra Enûşirvân zamanında olduğu konusunda ittifak vardır. Doğum gecesine Kısra'nın sarayı çatlayarak on dört şerefesi düştü, bin yıldan beri sönmeyen İranlıların ateşi söndü, Sava gölü kurudu. Annesi Âmine doğduğunda kendinden bir nur çıktığını, onunla Şam'ın saraylarını aydınlattığını gördü. Ayrıca Nebi (s.a.v) de şöyle buyurdu:

⁴⁹⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 65 V.

“Ben, annem beni doğurduğunda, Şam saraylarını aydınlatan bir nuru gördüğünü size haber vereceğim. Beni sünnetli, mutlu, işaret parmağı ile göstererek elinin parmakları kapalı/büzük olarak doğurdu.” Başka bir görüşe göre de Abdülmuttalib’in onu yedinci günü sünnet ettiği, onun için bir ziyafet verdiği ve onu Muhammed diye isimlendirdiği söylendiği gibi Cebrâil (a.s)’ın kalbini temizlediği zaman onu sünnet ettiği de rivayet edildi.

Annesinin ölümü ile ilgili de; Fil yılından iki yıl sonra öldüğü söylendiği gibi Muhammed (s.a.v)’in dört, altı, yedi, dokuz veya on iki yıl bir ay on gün sonra öldüğü de söylendi.⁴⁹⁸ Ebû Leheb’in cariyesi Süveybe onu emzirdi. Nebi (s.a.v) Medine’ye hicret ettikten sonra onu azad etti. Sonra Ebî Züeyb es-Sa’diyye’nin kızı Halîme⁴⁹⁹ onu iki yıl emzirdi. Sonra sütten kesildi. Beş yaşına kadar onun yanında kaldı. Resûlullah’ın amcası Hamza, Benî Sa’d’da süt emiyordu. Birgün onun annesi Resûlüllaha, Halîme annesinin yanındayken, süt emzirdi. Böylece Hamza Resûlullah’a iki taraftan; Süveybe ve Sa’diyye tarafından sütkardeş oldu. Halîme’nin yanındayken göğsü yarıldı, hikmet ve iman ile dolduruldu.

Halîme'nin: O, çocukların bir ayda büyüdüğünü bir günde büyüyordu, dediği rivayet edildi. Büyüyünce, beş yaş bir ay olarak, onu annesine geri verdi. Dört yaş olduğu da söylendi.

Denilir ki altı yaşına ulaşınca Âmine onu beraberinde Ümmü Eymen olduğu halde Medine’ye götürdü. Orada bir ay kaldı, sonra hasta oldu ve öldü. Kabul gören rivayete göre Medine’ye defnedildi. Sonra Ümmü Eymen onunla Mekke’ye döndü. Dedesi Abdülmuttalib onu bağrına bastı, sonra dedesi Abdülmuttalib öldü, Ebû Tâlib ona baktı.

Nakledildiğine göre Resul (s.a.v) doğduğunda Kâbe ikiye ayrıldı, Kureyş kavmi bundan korktu. Kâbe'nin yarılması konusunda Benî Hâşim: “Kâbe ancak Abdülmuttalib’in oğlu Abdullah’ın vefatı sebebiyle yarıldı,” Benî Zehra: “Abdümenaf’ın oğlu Vehb öldüğü için yarıldı” deyince birden Kâbe’nin içinden şöyle bir ses duydular: “Ey Kureyş Halkı! Kâbe bir kişinin vefatı için yarılmadı, bu yarılma nebi ve peygamberlerin sonuncusu, cennet ehlinin kandili Muhammed (s.a.v)’in işaretidir.”

⁴⁹⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 65 Z.

⁴⁹⁹ Ümmü Kebşe Halîme bint Ebî Züeyb Abdillâh b. el-Hâris es-Sa’diyye Hz. Peygamber’in sütanesi. Asri Çubukcu, "Halîme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XV, İstanbul, 1997, s. 338.

Bu konuyla ilgili bir rivayette şöyle denildi: Melekler indi ve cinlerin gözlerinden onu korumak için Âmine'nin etrafında toplandılar. Onlardan bir melek: "Ey Âmine! Karnındakinin bereketiyle sevin, çünkü o gönderilenlerin efendisi, nebilerin sonuncusu, önceki ve sonrakiler üzerine Allah'ın delilidir. Onu doğurduğunda, ona, Allah'ın koruması için dua et," diye seslendi.⁵⁰⁰

Annesi Âmine'nin: "Rüyada bir haberci bana geldi ve mahlûkatın efendisine hamile kaldın, Muhammed diye onu isimlendir, onun ismi Tevrat'ta Ahmet'tir. Bu kitabı onun üzerine as, dediğini ve kendisinin başucumda gümüşten bir kitap olduğu halde uyandım" dediği rivayet edildi.

İbn Abbas (r.a): Bu gece bütün putlar başüstü devrildi diyerek, "Kureyşe yazıklar olsun! Onlara uyarıcı bir peygamber geldi. Kureyş'in yanında putların en büyüklerinden olan Lât ve Uzza helâk olduğu halde, onlar hala putları ziyaret ediyor ve onların yanında, onlara kurban kesiyorlar," diyerek bağırarak bir ses duyulduğunu nakletti.

Rivayet edildi ki Allah Teâlâ Nebi (s.a.v) doğumunda mükemmel mucizelerini gösterdi. Sesini duyuncaya kadar Kısra'nın sarayının çatlaması, çatlama sesinin çok uzak yerlerden duyulması, dünyada farklı yerlerdeki kiliselerden bin büyük kilisenin yıkılması, İbrâhim (a.s)'ın zamanından beri ibadet ettikleri, İranlıların ateşinin sönmesi, Sava gölünün kuruması bu mucizelerdendir.

Kâ'b el-Ahbâr: Kendisine Zalmus denilen, yedi yüz başı, yedi yüz kuyruğu, sırtı yedi yüz dağ genişliğinde, dağlardan her biri Ebûkubey's dağından daha büyük olan deniz balinalarından bir balina vardı. Bu gece denizdeki bu balina Muhammed (s.a.v)'in doğumuna sevinerek çok heyecanlandı, dedi.⁵⁰¹

Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64)⁵⁰² da şöyle dedi: Bu gece âlimlerden bir âlimle beraberdim, başını göğe kaldırdı, baktı ve "Ey ibni Selâm! Bu gece Arap bir nebi doğuyor," dedi. "Bunu sana bildiren şey nedir?" dediğimde, o da "Çünkü ben gökyüzünde daha önce görmediğim çok ışık gördüm," dedi ve bana ait karanlık bir

⁵⁰⁰ Aherî, *Târih-i Aherî*, vr. 66 V.

⁵⁰¹ Aherî, *Târih-i Aherî*, vr. 66 Z.

⁵⁰² Ebû Yûsuf Abdullah b. Selâm b. el-Hâris, Yahudi âlimi iken daha sonra müslüman olan meşhur sahâbî. Mustafa Fayda, "Abdullah b. Selâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss. 134-135.

eve girdim, zannettim ki orada yetmiş kandil var. Bundan dolayı bu ayın bu gecesini ezberledim. Bir de ne göreyim, durum o âlimin anlattığı gibi.

Müellif annesi Âmine'nin anlattığı şeyin tafsilatı hakkında bazı mucizeleri zikrettikten sonra daha fazla bilgi isteyenlerin siyer kitaplarına bakmasını tavsiye ederek Allah Resulünün hayatı konusunda şu bilgileri nakletmektedir:

Denilir ki; Resûlullah (s.a.v) on iki yaş, iki ay, on günlükken amcası Ebû Tâlib'le beraber Şam'a ticarete çıktı. Bir yerde rahip Bahîrâ'ya⁵⁰³ uğradılar. Rahip onu sıfatıyla tanıdı ve peygamberliğini müjdeleyip elini tutarak, "Bu öncekilerin, sonrakilerin ve âlemlerin efendisidir. Allah bunu âlemlere rahmet olarak gönderiyor," dedi. Ona, "Bunu sana ne bildirdi?" denildi. O da "Siz Akabe'den gözüktüğünüzde tüm ağaç ve taşlar huşu ile eğildiler," onlar sadece nebi önünde eğilirler, dedi ve Ebû Tâlib'e Yahudilerden korktuğundan onu Mekke'ye geri götürmesini tavsiye etti. Ebû Tâlib hemen onu geri götürdü. On dokuz yaşına ulaşınca, İran'a Perviz b. Hürmüz b. Enû Şırvan hâkim oldu. Yirmi yaşına ulaşınca, Şevval ayında amcalarıyla beraber Kureyş ve Hevâzin⁵⁰⁴ arasında olan Ficar savaşına katıldı.⁵⁰⁵ Yirmi iki yaşına ulaşınca, İbn Mes'ûd (r.a), yirmi üç yaşında Sa'd Ebi Vakkas, yirmi dört yaşında Zübeyr (r.a) doğdu, yirmi beş yaşına ulaşınca Hatice b. Huveylid'e ticaret için onun kölesi Meysere ile beraber ikinci defa Şam'a gitti. Dönünce aynı sene Hatice ile evlendi. Amcası Ebû Tâlib şöyle diyerek konuşma yaptı: "Bizi İbrâhim (a.s) zürriyetinden, İsmâil (a.s)'ın sulbünden, Kureyş kabilesinden, Hâşim oğullarından, Kâbe'nin korumasını bize veren ve insanlar üzerine hâkimler kılan Allah'a hamd olsun. Kardeşimin oğlu Muhammed b. Abdullah, malı az olsa da onunla hiçbir genç ölçülemez, o hepsinden üstün gelir. Mal geçici bir gölgedir ve değişen bir şeydir. Muhammed'in yakınlığını biliyorsunuz. Şüphesiz o Hatice b. Huveylid'i aralarında bedel olarak belirledikleri müeccel ve muaccel mehirle nikâhladı."⁵⁰⁶

Müellif, Hatice'nin ona, altı çocuk doğurduğunu, yedi de diyenlerin olduğunu, onların zikrinin de ilerde geleceğini ifade etmektedir.

⁵⁰³ Hz. Peygamber'in henüz çocukken Suriye'de görüştüğü rivayet edilen rahip. Mustafa Fayda, "Bahîrâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, ss. 486-487.

⁵⁰⁴ Adnânîler'e mensup bir Arap kabilesi. Mehmet Ali Kapar, "Hevâzin (Benî Hevâzin)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XVII, İstanbul, 1998, ss. 276-277.

⁵⁰⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 67 V.

⁵⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C., II, s. 315.

Kırk yaşına gelince Hira mağarasında Cebrâil geldi. “Ey Muhammed! Ben Cebrâil'im, sana gönderildim. Sen bu ümmetin resulüsün, Allah seni müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdi” diyerek ona “*Yaratan Rabbinin adıyla oku*”⁵⁰⁷ ayetinden, “*bilmediği şeyi*”⁵⁰⁸ ayetine kadar olan ayetleri ona indirdi. Cebrâil, toprağı topuğu ile kazdı, hemen bir su fıskırdı. Ona, abdest almayı ve iki rekât namazı öğretti.

Rivayet edildi ki lanetli İblîs yedi kat gökyüzünü yarıp geçiyordu. İsa (a.s) doğunca üç kat gökyüzüne çıkmasına engel olundu. Efendimiz Resûlullah (s.a.v) doğunca yedi kat göğe çıkmasına engel olundu ve şeytanlara gök taşları atıldı.

Denilir ki Resûlullah (s.a.v) üç yıl insanları gizlice Allah'a inanmaya çağırdı. Sonra Allah daveti açık olarak yapmayı emreden “*Yakın akrabaları da uyar*”⁵⁰⁹ ayetini indirdikten sonra daveti açık olarak yaptı ve onları uyardı, böylece onun için, nübüvvet ve peygamberlik tamamlandı. Kırk dokuz yıl sekiz ay olunca amcası Ebû Tâlib, üç gün sonra da Hatice vefat etti. O ikisi ölünce Kureyş ona eziyet etti, evinden ayrılmadı, sonra Zeyd b. Hârise (ö. 8/629)⁵¹⁰ ile Taif'e çıktı. Onları Allah'a imana çağırarak orada iki ay kaldı, fakat davete icabet etmediler, sonra Mekke'ye döndü.⁵¹¹ Elli yaşını tamamlayınca Sevde bint Zem'a ile evlendi, bundan bir ay sonra da Hz. Âişe (ö. 58/678)⁵¹² ile evlendi. Elli bir yaş dokuz ay tamam olunca Mirac'a çıktı ve Neccar oğullarından oniki kişiyle biat etti. Elli iki yaşına ulaşınca Evs Kabilesinden elli bir kişiyle biat etti. Elli üç yaşına gelince Safer ayının sonlarında, pazartesi günü, Ebû Bekir Sıddîk, Âmir (ö. 4/625)⁵¹³ ve Abdullah b. Uraykıt⁵¹⁴ olduğu halde Mekke'den Medine'ye hicrete çıktı ve rebî'levvel ayının onikinci pazartesi günü Medine'ye girdi. Orada on sene kaldı.

İlk yılda salatu'l-hazar'ı tamamladı, Cuma kıldı, mescidini inşa etti. Orada ezan başladı, büyük gruplar Müslüman oldu.

⁵⁰⁷ Alak, 96/1.

⁵⁰⁸ Alak, 96/5.

⁵⁰⁹ Şuarâ, 26/214.

⁵¹⁰ Ebû Üsâme Zeyd b. Hârise b. Şerâhîl (Şurahbîl) el-Kelbî, Resûl-i Ekrem'in evlâtlığı ve âzatlısı. Bünyamin Erul, "Zeyd b. Hârise", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIII, İstanbul, 2013, ss. 319-320.

⁵¹¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 67 Z.

⁵¹² Ümmü'l-mü'minîn Âişe bint Ebî Bekr es-Sıddîk el-Kureşîyye (ö.58/678), Hz. Ebû Bekir'in kızı ve Hz. Peygamber'in hanımı. Mustafa Fayda, "Âişe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989 ss. 201-205.

⁵¹³ Ebû Amr Âmir b. Führeyre et-Teymî (ö.4/625), Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'le birlikte Medine'ye hicret eden sahâbî. S. Kemal Sandıkçı, "Âmir b. Führeyre", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, ss. 65-66.

⁵¹⁴ Hicret esnasında Hz. Muhammed (s.a.v)'e ve Hz. Ebû Bekir'e kılavuzluk yapan mert bir müşrik. Ahmet Önkal, "Hicret", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XVII, İstanbul, 1998, ss. 458-462

İkinci yılda, Buvât Gazvesi, bundan iki ay on gün sonra Veddân Gazvesi, tam üç ay on üç gün sonra Asir Gazvesi, sonra birinci Bedir Gazvesi oldu. O gün Bedir savaşına katılanların sayısı üç yüz ondu, müşrikler ise dokuz yüz ile bin arası idi. Bugün hakla batılın ayrıldığı gündür, Allah hak ve batılı ayırdı. Sonra Benî Kaynuka' gazvesi, sonra Sevik gazvesi, sonra Benî Süleym gazvesi oldu. Bu senede kible, Kâbe'ye çevrildi, ramazan orucu ve fitır sadakası farz kılındı. Resûlullah (s.a.v) Hz. Âişe ile gerdeğe girdi ve Fâtıma (r.a)'yı Ali b. Ebû Talib'le evlendirdi, boynuzlu iki koç kurban etti. Kızı Rukiyye vefat etti, Abdullah b. Zübeyr⁵¹⁵ doğdu, o hicretten sonra muhacirlerden ilk doğandır.

Üçüncü senede, Gatafan gazvesi, bu seneden tam dokuz ay on gün sonra Uhud Gazvesi, sonra Hamrâülesed Gazvesi oldu. Rivayet edildiğine göre Resûlullah'ın amcası Hamza Uhud gazvesinde şehit edildi. Bu senede Osman (r.a), Ümmü Gülsüm'le evlendi, Resûlullah, Hafsa bint Ömer, Zeyneb bint Huzeyme el-Hilâliyye ile evlendi, Hasan b. Ali (r.a) doğdu.⁵¹⁶ İçki haram kılındı.

Dördüncü senede, önce Bedir Gazvesi, tam bir ay sonra Benî Nadîr Gazası,⁵¹⁷ sonra Zâtürrikâ⁵¹⁸ oldu. Bu senede Peygamberimiz Korku namazı kıldı, o yılda namazlar için teyemmüm ayeti indi, Hüseyin b. Ali (ö. 61/680)⁵¹⁹ doğdu. Sonra Cendel Gazvesi, sonra Benî Mustalik Gazvesi oldu, bu gazvede Hz. Âişe hakkında İfl/İfk ehli hoş olmayan şeyler söylediler. O yıl Resûlullah'ın eşi Zeyneb bint Huzeyme el-Hilâliyye vefat etti, Efendimiz Ümmü Seleme ve Zeyneb bint Cahş ile evlendi, örtünme ayeti indi.

Beşinci senede: Hendek Gazvesi, ondan sonra Benî Kurayza Gazvesi oldu. Bu yılda, Resûlullah (s.a.v) Cuveyriye bint el-Haris ve Reyhane bint Zeyd ile evlendi. Bu sene hac farz kılındı.

⁵¹⁵ Müellif Abdullah b. Zübeyr'i, İbni Zübeyr olarakta zikretmektedir. *Ahterî, Târih-i Ahterî*, vr. 62 V.

⁵¹⁶ *Ahterî, Târih-i Ahterî*, vr. 68 V.

⁵¹⁷ Hicretten sonra Medine'den sürülen ikinci yahudi kabilesi. Nadir Özkuyumcu, "Nadîr (Benî Nadîr)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXII, İstanbul, 2006, ss. 275-276.

⁵¹⁸ Hz. Peygamber'in Gatafân kabilesinin bazı kollarına karşı düzenlediği gazve (5/626) Elşad Mahmudov, "Zâtürrikâ Gazvesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, s. 152.

⁵¹⁹ Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Alî b. Ebî Tâlib el-Kureşî el-Hâşimî eş-Şehîd (ö. 61/680) Hz. Peygamber'in torunu, Hz. Fâtıma ile Hz. Ali'nin küçük oğlu, Kerbelâ şehidi. Ethem Ruhi Fığlalı, "Hüseyin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XVIII, İstanbul, 1998, ss. 518-521.

Altıncı senede, Benî Lihyân Gazvesi⁵²⁰ – ki o Asfan Gazvesidir- sonra Gâbe Gazvesi⁵²¹ oldu. Umre yapmak için çıktı, Hudeybiye’den geri döndü. Bu sene hac farz kılındı. İnsanlara kıtlık oldu. Resûlüllah, Ramazan’da insanlarla beraber yağmur duasına çıktı ve hemen yağmur yağdı.

Yedinci yılda, üç ay yirmi bir gün sonra Hayber Gazvesi oldu ve bu senede Resûlüllah (s.a.v) Safiyye bint Huyey, Ümmü Habîbe bint Ebî Süfyân ve Meymûne bint el-Hâris ile evlendi. Bu yılda Ebû Hüreyre, Müslüman oldu. Ehli eşeklerin eti ve kadınlarla mut’a nikâhı haram kılındı. Bu yılda Ca’fer b. Ebû Tâlib (ö. 8/629) ve arkadaşları Habeşistan’dan geldi. Allah Resulü elçilerini meliklere/krallara gönderdi. Bir günde, onlardan altısını; Amr bin Ümeyye ez-Damri’yi Habeşistan kralı Necaşi’ye, Dihye el-Kelbî ’yi Rum Kralı Kaysar’a, Abdullah b. Hüzame’yi Kisra’ya, -o, Fars Kralı Husrev b. Hürmüz’dür, - Hâtıb b. Ebû Beltea’yı Mısır ve İskenderiye kralı Mukavkıs’a, Şuca’ b. Vehb el-Esedî ’yi Şam ülkesinden Belka kralı Haris b. Ebû Şemir’e, Selit b. Amr el-Gazi’yi Yemame kralına gönderdi. Hatib, Mukavkıs’ın yanından Mâriye bint Şem’ûn el-Kıbtıyye ve kız kardeşi Şirin, Ma’bur denilen bir at, katırı düldül, Ya’fur denilen dişi bir eşek, Zülfikâr isimli bir kılıçla geldi.⁵²²

Sekizinci senede, sekiz ay onbir gün sonra Ramazan ayında Mekke Gazvesi ve Mekke’nin fethi oldu. İbn Abbas (r.a)’dan rivayet edildi ki: Rasulüllah (s.a.v) Mekke’ye gelince, Kâbe’ye girmek istedi. İçinde putlar vardı. Hemen onları çıkartmalarını emretti. Bundan sonra Resul (s.a.v) Kâbe’ye girdi, Kâbe’de tekbir getirdi.

*Meşâriku’l-Envâr*⁵²³ şerhinden nakledildiği gibi fal okları ve çakmak taşlarından birisinin üzerinde “yap,” diğesinde “yapma” yazılı, bir diğesinde hiçbir yazı olmayan sayılardır. Biri bir ihtiyaç istediğinde veya yolculuk yapmak istediğinde, onları atar, şayet yap çıkarsa, onu yapar, yapma çıkarsa, onu yapmaz, diğeri çıkarsa, yap veya yapma çıkıncaya kadar çekmeyi tekrar ederlerdi. Bu atışa bir

⁵²⁰ Peygamber Recî’ Vak’ası’ndan iki yıl sonra Lihyânoğulları’nı cezalandırmak için bir sefer düzenledi. Benî Lihyân Gazvesi adı verilen bu seferi önceden haber alan kabile mensupları dağlara çekildiler. Onların topraklarında iki gün kalan Resûl-i Ekrem Medine’ye döndü. Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Recî’ Vak’ası", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 510-511.

⁵²¹ Hz. Peygamber’in Gatafân kabilesi üzerine yaptığı gazve (6/627). Hüseyin Algül, "Gâbe Gazvesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XIII, İstanbul, 1996, ss. 267-268.

⁵²² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 68 Z.

⁵²³ Radıyyüddin es-Sâganî’nin (ö.650/1252), derlediği bazı sahih hadisleri nahiv konularına göre düzenlediği eseri. İbrahim Hatiboğlu, "Meşâriku’l-Envârî’n-Nebeviyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, ss. 361-362.

şey talep etme anlamında “İstiksam” derlerdi. *Meşâriku'l-Envâr* şerhinde de böyle zikredildi. Sonra Şevval ayında on iki bin Müslümanla Huneyn gazvesi,⁵²⁴ sonra Taif Gazvesi oldu. Bu yılda Cariyesi Mariye'den İbrâhim doğdu. O yılda Resûlullah'a ılgın ağacından, iki basamaklı ve oturulacak yeri olan bir minber yapıldı, o İslam'da yapılan ilk minberdir. O senede kızı Zeyneb vefat etti. Resûlullah'ın eşi Sevde, kendi gününü Hz. Âişe'ye verdi.

Dokuzuncu senede; altı ay beş gün sonra Tebük Gazvesi oldu. Onun recep ayında olduğu söylendi ve o Gazvetü'l-Usre⁵²⁵ (zorluk gazâsı) diye de isimlendirildi, ordu da Ceyşü'l-Usre (güçlük ordusu) diye isimlendirildi.

Rivayet edildi ki Osman (r.a), Nebi (s.a.v)'e Ceyşü'l-Usre/güçlük ordusu için on bin dinar gönderdi, önüne döküldü. Rasulullah eliyle altını üstüne getirerek çevirdi/karıştırdı. Allah Resulü: "Ey Osman Allah senin gizli, aşikâr bütün günahlarını ve kıyamete kadar işleyeceğin bütün günahları bağışlasın/affetsin" buyurmuş ve Osman'ın bundan sonra olmuş olacak şeylerden bir sorumluluğunun bulunmayacağını bildirmiştir.⁵²⁶

Hasan (r.a) da bu konu ile ilgili şöyle dedi: “Bu ordunun zorlukları şöyle idi: Bir deveye adam bir saat biniyor, sonra iniyor sonra da arkadaşı aynı şekilde biniyordu. Azıkları, güveli hurma ve bozulmuş arpa idi.”

Rivayet edildi ki Nebi (s.a.v) otuz bin kişilik bir ordu ile perşembe günü son gazvesi olan Tebük Gazvesine çıktı. Resul (s.a.v) perşembe günü çıkmaktan hoşlanırdı. Bu senede Mescid-i Dırar'ı yıktı. O senede Müslümanlar Tebük savaşından sonra silahlarını sattılar ve “Cihat sona erdi” dediler. Bunun üzerine Rasulullah (s.a.v) “Meryem oğlu İsa ininceye kadar cihat sona ermez,” buyurdu. O sene Ebû Bekir (r.a) insanlarla haccetti. Allah Resulü Berae suresini okumalarını, bu yıldan sonra müşriklerin haccetmemelerini ve Kâbe'yi açık olarak tavaf etmemelerini

⁵²⁴ Hz. Peygamber ile Hevâzinliler arasında yapılan savaş. (8/630) Muhammed Hamîdullah, "Huneyn Gazvesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XVIII, İstanbul, 1998, ss. 376-377.

⁵²⁵ Hazırlık safhasında büyük güçlüklerle (usre) karşılaşıldığı için Tebük Gazvesi'ne verilen ad. İsmail Yiğit, "Tebük Gazvesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., LX, İstanbul, 2011, s. 228.

⁵²⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 69 V; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Fezâ'ilü'l-Hulefâ'i'l-Erba'a ve Gayrihim*, Thk: Sâlih b. Muhammed el-Akîl, C., I, Dârul-Buhârî li'n-Neşri ve't-Tevzî, el-Medinetü'l Münevvere, 1417/1997, s. 84. Eser ile ilgili bkz: Osman Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 201-204; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Fezâ'ilü's-Sahâbe*, Fezâ'ili Osman b. Affan, Cilt: I-II, Thk: Dr. Vasillah Muhammed Abbas, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1403/1983; Bkz: M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, ss. 82-87.

emretti. Bu sene kızı Ümmü Gülsüm vefat etti ve Nebi (s.a.v) Habeşistan kralına Habeşistan'da vefat ettiği gün Medine'de cenaze namazı kıldırdı. O senede Temîm ed-Dârî (ö. 40/661)⁵²⁷ Müslüman oldu. O, insanlara ilk hikâye anlatan ve mescidde ilk lamba yakan kişidir.

Onuncu senede Resul (s.a.v) Veda Haccı yaptı. Mübarek başını traş etti, sonra saçından traş ettiklerini insanlar arasında ona yakın olduklarını bilmeleri için taksim etti. Bununla aralarında hatıra ve kalıcı bir bereket olmasını hedefledi. Bu sene oğlu İbrâhim vefat etti. Müseylimetülkezzâb peygamberlik iddia ederek dinden çıktı.

On birinci senede, tam iki ay sonra Resûlullah vefat etti. Başında ve sakalında yirmi beyaz saç yoktu. Hastalığının başlangıcı, Hz. Âişe'nin evinde iken beliren baş ağrısı idi. Sonra Meymune'nin evindeyken hastalığı şiddetlendi. Sonra eşlerinden, hastalığında Hz. Âişe (r.a)'nın yanında kalmak için izin istedi. Ona izin verildi.

Hastalığının müddeti on iki gündü. On dört veya on altı gün olduğu da söylendi. Hicretin on birinci senesi, rebû'l-evvel ayının on ikinci pazartesi kuşluk vakti vefat etti.⁵²⁸ Onu, Hz. Ali, Hz. Abbas ve oğulları yıkadı. Onu soymadılar aksine gömleği ile yıkadılar, üç beyaz elbiseyle onu kefenlediler. Onun için Hz. Âişe'nin odasında yatağının yerine bir kabir kazdılar, lahid yaptılar. Sonra da hayatta iken örttüğü ve serdiği kırmızı kadifeyi kabirde altına serdiler ve Müslümanlar hiçbir imam olmaksızın tek başlarına cenaze namazı kıldılar. Çarşamba gecesini gece yarısında defnedildi. Salı gecesini de denildi. Fakat birincisinin daha güvenilir olduğu söylenmektedir.

Câbir (r.a) (ö. 78/697)⁵²⁹; "Bilal definden sonra bir kırba/testi su ile kabrini, (Resûlullah'ın) baş tarafından başlayarak ayaklarına kadar suladı," dedi.

Böylece Allah Resulü pazartesi doğdu, pazartesi peygamber olarak gönderildi ve pazartesi günü vefat etti. Vefat ettiği gün altmış üç yaşındaydı.

⁵²⁷ Ebû Rukayye Temîm b. Evs b. Hârîce (Hârîse) ed-Dârî (ö.40/661) Sahâbî. Halit Özkan, "Temîm ed-Dârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XL, İstanbul, 2011, ss. 419-421.

⁵²⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 69 Z.

⁵²⁹ Ebû Abdillâh Câbir b. Abdillâh b. Amr b. Harâm el-Ensârî, en çok hadis rivayet eden sahâbîlerden biri. M. Yaşar Kandemir, "Câbir b. Abdullah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, ss. 530-532.

9. Fasl: Nebi (s.a.v.)'in Eşleri

Hz. Hatice

Resûlullah (s.a.v.)'in ilk evlendiği kadın Hadîce bint Huveylid b. Esed b. Abdilaziz b. Kusay b. Kilab'tır. Soyu Nebi (s.a.v.)'in soyu ile dedelerinden Kusay'da birleşir. İslâmiyet'ten önce cahiliye döneminde Tâhire lakabıyla çağrılırdı. Hatice ilk evliliğini Ebû Hâle, sonra Atık b. Âid, daha sonra da Nebi (s.a.v) ile yaptı. O zaman Hatice kırk, Resul (s.a.v) yirmi beş yaşlarında idi. Yirmi bir yaş da denildi, fakat birincisi daha sahihtir. Nebi (s.a.v) ondan önce hiçbir kadınla evlenmedi ve Hatice hayatta iken başka hiçbir kadınla evlenmedi. İbrâhim dışında – ki o Mariye'dendir- çocuklarının hepsi ondandır. O tüm ümmetten ilk iman eden kişidir, hicretten üç yıl dört ay önce önce Mekke'de vefat etti. O zaman atmış beş yaşında idi. Resûlullah (s.a.v)'le beraber yirmi beş yıl yaşadı. Mekke'de Hacûn'a⁵³⁰ defnedildi.

Hz. Hatice'nin Evlenme Kıssası

Rivayet edildi ki Hz. Hatice rüyasında; “Gökten bir güneşin indiğini, oradan evine girdiğini, sonra ışığın çıktığını ve Mekke'de aydınlanmayan hiçbir evin kalmadığını gördü”. Uyanınca rüyasını amcası Varaka b. Nevfel (ö. 610 [?])'e ⁵³¹ anlattı. O rüya yorumcusuydu.⁵³² Varaka, Hatice'ye “O son peygamber ve senin kocan olacak,” dedi. “Ey amcam bu Nebi hangi beldeden/ülkeden olacak?” dedi. O da “Mekke'den,” dedi. “Hangi kabileden?” dedi. “Kureyş'ten,” dedi. “Hangi batından?” dedi, “Benî Hâşim'den” dedi. “İsmi nedir?” dedi. “Onun ismi Muhammed,” dedi.

Hatice bu güneşin hangi taraftan doğacağını bekliyordu. Günlerden bir gün Resul (s.a.v) amcası Ebû Talib'in evinde yemek yiyordu. Amcası ve halası Âtike⁵³³ onun edeb ve güzel davranışına bakarak şöyle diyorlardı: “Muhammedimiz büyüdü, genç bir delikanlı oldu, bizim onu evlendirmemiz kolay değil, maslahatın nasıl olduğunu da bilmiyoruz.” Sonra Âtike: “Ey kardeşim! Hatice bereketli bir kadındır,

⁵³⁰ Mekke'nin en eski mezarlığı. Mustafa Fayda, "Cennetü'l-Muallâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VII, İstanbul, 1993, ss. 387-388.

⁵³¹ Varaka b. Nevfel b. Esed el-Kureşî (ö.610 [?]) Hz. Hatice'nin amcasının oğlu, Mekkeli haniflerden. Bünyamin Erul, "Varaka b. Nevfel", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012 ss. 517-518.

⁵³² Aherî, *Târih-i Aherî*, vr. 70 V.

⁵³³ Ümmü Abdillâh Âtike bint Abdümtalib b. Hâşim el-Hâşimiyye, Hz. Peygamber'in halası. Mustafa Fayda, "Âtike bint Abdümtalib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, s. 73.

kim ona tutunursa geçiminde bereketli olur. O, Şam'a bir kervan göndermek istiyor. Muhammed'i para kazanmak için, Hatice için kiralsak/çalıştırsak ve bu parayla onu evlendirsek," dedi. Bunu Muhammed'le istişare ettiler, Resûlullah onu kabul etti., Âtike, hemen Hatice'ye gitti ve Muhammed'in ücret karşılığı gidebileceğini haber verdi. Hatice bunu duyunca, düşündü ve "Bu benim rüyamın te'vili," dedi. Çünkü amcam Varaka "Bu Arab'dan olacak," dedi. "Bu Arab, Mekke'li, Kureyşli, Hâşimi, ismi Muhammed ve o ahlakı güzel, yaratılışı yüce, o ancak Nebi'dir," dedi. Bu durumdayken onunla evlenmeyi aklından geçirdi, fakat töhmetten/suçlamadan korktu. "Şu anda onu kiraladım," dedi ve "Ey Âtike! Her ücretli yirmi dinar alır, ben Muhammed'i elli dinara kiraladım," dedi. Âtike sevinçli olarak geri döndü ve Ebû Talib'e bu durumu haber verdi ve Muhammed'e: "Hatice'nin evine git ve sana emrettiği şeyle çalış," dedi. Resul (s.a.v) Hatice'nin evine geldi, üzüntülü kederli olarak oturdu. Gözyaşları yanaklarına damlıyordu. Onun ağlamasından dolayı gökyüzündeki melekler acıyarak ağladı. Kervanın hareket zamanı gelince Meysere kervanın emiri olduğu halde geldi, "Ya Muhammed! Yünden bir elbise giy, başına deve binicisi başlığı tak, kervanın idaresini al, Şam'a doğru yönel," dedi. Resûlullah emredileni yaptı, ağlayarak yola koyuldu. İçinden şöyle dedi: "Çocuklarının durumunu görmesi için, nerede babam Abdullah? Nerede annem Âmine, vay yetimin başıma gelene, bana bu teklifi sunan Arab kadınının başına gelene. Doğduğum yere döneceğimi veya gurbet diyarında öleceğimi bilmiyorum."⁵³⁴ Ağlaması ve yalvarışı dolayısıyla meleklerde inleme ve feryat meydana geldi. Allah Resulü yola koyulunca Hicaz sıcağında Allah başını gölgelendiren beyaz bir bulut gönderdi. Hatice Meysere'ye Mekke'nin evlerinden ayrılınca Muhammed'e en güzel elbiseler giydirmesini, en rahat bineğe bindirmesini tembih etmişti. Emrettiğini yaptı, Resûlullah devenin üzerinde uyuyor, bulut ona gölge yapıyor, nesim rüzgârı ona esiyordu. Böylece kervan, yol güzergâhında olan rahibin manastırına ulaştı, hemen onun yanındaki bir ağacın altına indiler. Rahip çıktı, bir grup ve onları gölgeleyen bir bulut görünce, onlarla bir nebi veya veli olduğunu bildi. Hemen ziyafet hazırladı ve bu keramat sahibinin hangisi olduğunu öğrenmek için, onları manastıra çağırdı. Muhammed (s.a.v)'i hayvan ve yüklerinin yanında bırakarak, hepsi gittiler. Rahip manastırdan çıktı ve ağaç tarafına baktı. Bulutun yerinden ayrılmadığını gördü ve onlara "Sizden biriniz yüklerinizin yanında kaldı mı?" diye sordu. "Hayır," dediler,

⁵³⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 70 Z.

“fakat yetim develeri otlatıyor ve yükleri koruyor.” Derhal rahip o tarafa yöneldi ve ona geldi. Ona yaklaşınca Resûlullah (s.a.v) ayağa kalktı ve onunla tokalaştı. Rahip elini tuttu ve onu manastıra getirdi. Resûlullah (s.a.v) yürüyünce, rahip buluta baktı ve onun Resûlullah’ın hizasında ve karşısında gittiğini gördü. Resul (s.a.v) rahibin manastırına girince ve sofraya oturunca, rahip dışarı çıktı ve buluta bir defa daha baktı. Onu Resul (s.a.v)’in hizasında ve manastırın üstünde gördü. Rahip: “Ey genç sen hangi beldedensin?” dedi. “Mekke’den,” dedi, “Hangi kabiledensin?” dedi. “Kureyş’ten” dedi. “Hangi soydan” dedi, “Benî Hâşimden,” dedi. “İsmin ne?” dedi. “İsmim Muhammed,” dedi. Rahip kalktı ve onu alnından öptü ve “Allah’tan başka ilah yoktur Muhammed Allah’ın resulüdür,” dedi. Rahip: “Muhakkak kalbimin huzur bulması ve inancımın artması için bana bir işaret göster.” Omuzlarının arasındakini görmem için elbiseni sıyrır, çünkü orada üzerinde ismi yazılı olan nübüvvet mührü vardır,” dedi.⁵³⁵ Rahip nübüvvet mührünü görünce, yüzünü ona sürüp öptü ve: “Ey kıyametin süsü, ey ümmetin şefaatchisi, ey himmeti yüksek olan, ey rahmet nebisi! Kıyamet günü bana şefaatchi ol, şüphesiz ben senin nübüvvetinin karargâhıyım,” dedi.

Kervan Şam’a ulaşınca, orada ticaret yaptılar. Bir gün Ebû Bekir, Meysere ve Muhammed gözlük için Yahudi bayramına çıkmışlardı. Kliselerine/sinogoklarına girince ve zincirlerle asılı lambalara bakınca, zincirlerin hepsi koptu. Yahudiler korktular ve âlimlerine: “Görünen bu işaret nedir?” dediler. Onlar da “Biz Tevrat’ta Muhammed’in ahir zaman nebisi olduğunu buluyoruz, Yahudi bayramında geldiği zaman, bu alamet gözüktür, belki o bugün geldi,” dediler. Hemen onu aradılar, “Şayet onu bulursak, öldürürüz ve kötülüğünden kurtuluruz,” dediler. Ebû Bekir bunu duyunca, “Muhammed’ten gizlice bu sözü Meysere’ye söyleyelim” diyerek aceleyle geldi. Duyduğu şeyi haber verdiğinde Mekke’ye dönmek akıllarına geldi ve hemen döndüler. Meysere Mekke’ye yaklaşırken yedi gün önce Hatice’ye geldiklerini müjdelemek için birini gönderirdi. Meysere, Allah Resulüne: “Ey Muhammed! Ben Hatice’ye kırk yıl ticaret yaptım senin bereketinle bu kazançtan daha çoğunu asla görmedim,” dedi. “Seni müjdeleyici olarak göndersem bunu yapabilir misin?” dedi. “Evet, yapabilirim,” dedi. Hemen Meysere deveyi taradı, çeşitli ipeklerle onu süsledi. Üzerine Resul (s.a.v)’i bindirdi, Mekke’ye yolladı. Resul (s.a.v) deveyi yürümesi için dürttü ve onlardan ayrıldı. Allah Cebrâil’e: “Ey Cebrâil! Muhammed’in ayağının altından yeri dür, ey İsrâfil! Onu sağından koru, ey Mîkâil! Onu solundan koru, ey

⁵³⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 71 V.

bulut! Onu gölgelendir,” diye vahyetti. Allah ona uyku verdi, hemen uyudu. Allah Teâla o saatte onu Mekke’ye ulaştırdı. Hatice revak/sundurma da yanında birçok genç kız olduğu halde oturuyordu. Şam tarafına baktı, sağında kılıcını kınından çekmiş bir melek, üstünde onunla yürüyen/giden bir bulut olduğu halde gelen bir binici gördü. Onun Muhammed olduğunu bilemedi. Hemen “Gelen bu biniciyi tanıyor musunuz?” diye sordu. Onlardan biri o Muhammed’ül Emin’e benziyor” dedi. Hatice: “Eğer o Muhammed ise onun gelmesiyle hepinizi azad ettim,” dedi.⁵³⁶ O hızlıca indi, evinin kapısına yürüdü, hemen onu karşıladı ve ikram etti. Resûlüllah (s.a.v) devesinden indi, ona müjdeledi. Hatice: “Sana üstündekilerle beraber bindiğin deveyi verdim,” dedi. Sonra Resûlüllah (s.a.v) amcasının evine gitti. Günler geçti, bir gün Hatice’ye geldi. Hatice “İstediyin nedir?” dedi, O da “Amcam ve halam beni sana ücreti istemem için gönderdi. Beni evlendirmek istiyorlar,” dedi. Bu sözü söyledi ve utandı, başını eğdi. Hatice: “Ya Muhammed! Ücret azdır, ondan bir şey olmaz, fakat ben seni Arapların en şerefli, en güzeli ve en zengini bir kadınla evlendireyim. Arap ve acemin kralları onunla evlenmek istiyor fakat o kabul etmiyor. Ben seninle evlendirmeye çalışacağım, fakat onda bir ayıp/kusur var. Onun senden önce bir kocası oldu, şayet bu aybı kabul edersen, o senin hizmetkârın ve cariye olur,” dedi. Hemen Resûlüllah (s.a.v) onun yanından kalktı, ona hiçbir cevap vermedi, halasının evine geldi. Üzgün bir halde onun yanına oturdu ve “Hatice benimle alay etti, bana şöyle şöyle dedi,” dedi. Derhal Âtike kalktı ve: “Şayet söylediği doğru ise ben onunla kavga ederim,” dedi ve ona geldi: “Ey Hatice! Senin malın ve soyun varsa, bizim de şeref ve soyumuz var. Niçin kardeşimin oğlu Muhammed’le alay ediyorsun? Hatice: “Kim Muhammed’le alay edebilir? Ben kendimi Muhammed’e teklif ettim, şayet beni kabul ederse, kendimi onunla evlendiririm. Şayet kabul etmezse, ölünceye kadar hiçbir kimse ile evlenmem,” dedi. Âtike “Bu sözü amcan Varaka biliyor mu? Dedi. “Hayır, fakat kardeşin Ebû Talib’e ziyafet hazırlamasını söyle, amcamı çağırın ve ona sarhoş edici içeceklerden içirin ve beni ondan istesin,” dedi. Âtike hemen döndü ve Hatice’nin sözünü kardeşine haber verdi. Hemen ziyafet hazırladı, Varaka ve Arabin ileri gelenlerini çağırdı ve ona içki içirdi ve ondan Hatice’yi istedi. “Kabul ettim, ancak Hatice ile istişare edeyim,” dedi. Ona gitti ve istişare etti. Hatice de "Ey amcam! Muhammed’in isteğini nasıl reddedeyim? Onda emanet, asalet ve soyluluk var,” dedi. Varaka,

⁵³⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 71 Z.

“Evet, ancak onun malı yok,” dedi.⁵³⁷ Hatice: “Şayet onun malı yoksa benim sınırsız malım var, benim mala da ihtiyacım yok, muradım ona kavuşmak. Ey amcam! Seni onunla evlenmeme vekil kıldım,” dedi. Varaka, Ebû Talib’in evine döndü ve nikâhı kıydı. Ebû Tâlib bir konuşma yaparak Muhammed adına Hatice’yi istedi. Resûlullah, Ebû Bekir’i çağırdı ve “Ey dostum! Benimle Hatice’nin evine gitmeni istiyorum,” dedi. Ebû Bekir, Mısır elbisesi ve sarığı getirdi, onları Resûlullah’a giydirdi, sonra Hatice’nin evine gittiler. Hatice yüz köleyi kapının sağına, yüz cariyeyi kapının soluna, onlardan herbirinin elinde inci ve yakut olduğu halde dikti. Resûlullah geldiğinde, köleler ve cariyeler hepsini Resûlullah’ın üzerine serpti. Resûlullah onun evine girdi. Ona çeşitli sofralar sundu, yediler, sonra Ebû Bekir geri döndü. Hatice kalktı ve “Ey Muhammed bütün mallarım senin,” dedi. Müellif burada Allah’ın: “*Seni yoksul bulup zengin etmedi mi?*”⁵³⁸ ayetini zikrederek Hatice’nin malıyla onu zengin kıldığını ifade etti.

Hız. Sevde

Nebi (s.a.v)’in eşlerinden ikincisi Sevde bint Zem’a’dır. Resûlullah (s.a.v) Hatice’nin vefatından sonra Ramazan ayında onunla evlendi. Allah Resulü Hz. Âişe ile de nikâhlandı. O büyüyünce Nebi (s.a.v) Sevde (r.a)’yı boşamak istedi. O çok ağladı bunun üzerine Nebi (s.a.v)’in yardımını/şefaata etmesini istedi ve gecesini Hz. Âişe’ye verdi ve “Benim erkeğe ihtiyacım yok ancak ben senin eşlerinden sayılmak istiyorum,” dedi. Bunun üzerine Nebi (s.a.v) ona acıyarak nikâhı altında tuttu. Medine’de vefat etti.

Hız. Âişe

Eşlerinden üçüncüsü Âişe bint Ebî Bekr es-Sıddîk’tır. Resûlullah (s.a.v) onunla nübüvvetin onuncu senesinde, hicretten üç yıl önce Şevval ayında Mekke’de evlendi. Bu evlilikle ilgili Buhârî⁵³⁹ şöyle dedi: “Nikâh günü altı yaşındaydı, hicretin ikinci senesinde Şevval ayında, dokuz yaşındayken gerdeğe girdi.” Hicretten yedi gün sonra girdiği de söylendi⁵⁴⁰ Onunla beraber yaklaşık dokuz sene kaldı, ondan

⁵³⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 72 V.

⁵³⁸ Duha, 93/8.

⁵³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fi el-Buhârî, Kur’ân-ı Kerîm’den sonra en güvenilir kitap kabul edilen *el-Câmi’u’s-Sahîh* adlı eseriyle tanınmış büyük muhaddis. Muhammed Mustafa el-A’zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, ss. 368-372.

⁵⁴⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 72 Z.

başka kimseyle bakire olarak evlenmedi. O fasih konuşan, Resûlullah'tan çok hadis öğrenen, bilgili bir fakihedir. Onun için, Resul (s.a.v)'den bin iki yüz on hadis rivayet etti, denildi. Buhârî ve Müslim⁵⁴¹ yüz yetmiş dört hadiste ittifak etti, Buhârî elli dört, Müslim atmış sekiz hadiste tek kaldı.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63)⁵⁴² de şöyle dedi: "Allah Resulünün ashabına zor gelen her şeyi Hz. Âişe (r.a)'a sorar, ondan bilgi alırdık.⁵⁴³ İnsanlar, Hz. Âişe (r.a)'nın Hatice (r.a) dışında mü'minlerin annelerinin en üstünü olduğu konusunda ittifak ettiler. Fakat onlardan bir kısmı Hatice daha üstündür, bir kısmı da Hz. Âişe daha üstündür, dediler."

Hiz. Âişe Cübeyr b. Mut'im (ö. 59/678-79)⁵⁴⁴ ile nişanlıydı. Resûlullah (s.a.v)'e rüyada ipekten bir parça gösterildi ve ona: "Bu senin dünyada ve ahirette eşin" denildi.⁵⁴⁵ Bununla onu istedi ve evlendi. Denildi ki Hatice (r.a) vefat edince Resûlullah çok üzöldü, hemen Cebrâil üzerinde Hiz. Âişe resmi nakşedilmiş cennet yapraklarından bir kâğıdı getirdi ve: "Ey Muhammed! Allah sana selâm söylüyor ve "ben gökyüzünde bu resme benzeyen bakire biriyle evlendirdim" buyuruyor, hemen yeryüzünde sen onunla evlen," dedi. Sonra Allah Resulü delil istedi ve bu resmi sundu. "Mekke'de bu resme benzeyen bakire birini tanıyormusun?" dedi. "Evet, bu Ebû Bekir Sıddık'ın kızının resmi," dedi. Resûlullah Ebû Bekir (r.a)'ı çağırıldı, "Şüphesiz senin Âişe diye isimlendirilen bir kızın var, Allah Benî gökyüzünde onunla evlendirdi ve sana onu benimle evlendirmeni emretti." Ebû Bekir: "Ya Resûlullah! O küçük, senin hizmetine uygun olup olmadığını bilmiyorum," dedi. Resûlullah: "Uygun olmasaydı Allah beni onunla evlendirmezdi," dedi. Sonra nikâh akdini kıydılar ve Ebû Bekir evine döndü. Bir tabağa hurma doldurdu ve Âişe'ye: "Bu hurmayı Resûlullah'a götür ve ona: "Babamın Resûlullah'a sorduğu şey budur.

⁵⁴¹ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eseriyle tanınan muhaddis. M. Yaşar Kandemir, "Müslim b. Haccâc", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXII, İstanbul, 2006, ss. 93-94.

⁵⁴² Ebû Mûsâ Abdullah b. Kays b. Süleym el-Eş'arî (ö.42/662-63) Hakem Vak'asında Hiz. Ali'yi temsil eden fakih sahâbî. M. Yaşar Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 190-192.

⁵⁴³ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, C., VI, s. 124, İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C., XI, s. 338.

⁵⁴⁴ Ebû Muhammed (Ebû Adî) Cübeyr b. Mut'im b. Adî b. Nevfel b. Abdimenâf el-Kureşî (ö.59/678-79) Nesep konusundaki bilgisiyle tanınan sahâbî. Ahmet Önkâl, "Cübeyr b. Mut'im", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VIII, İstanbul, 1993, ss. 104-105.

⁵⁴⁵ Hatîp et-Tebîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, Thk: Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî, Cilt: I-III, C., III, Hadis no: 6191, el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut,1399/1979, s. 1745.

Ona, uygun olup olmadığını bilmiyorum, de,” dedi.⁵⁴⁶ Âişe (r.a) hemen Resûlullah’ın odasına geldi, onu yalnız buldu. Tabağı önüne koydu, babasının mesajını ilettiler. Resûlullah: “Ey Âişe! Kabul ettik, kabul ettik, kabul ettik,” dedi. Ellerini uzattı, elbisesinin bir ucunu aldı ve ona uzattı. Bunun üzerine Resûlullah’a kızgın olarak baktı ve “İnsanlar seni emin isminle çağırıyor, bu yaptığın hıyanet işaretlerindedir,” dedi. Eteğini elinden çekti ve çıktı. Hemen babasına geldi. Ebû Bekir “Resûlullah’ı nasıl gördün?” dedi. Bana ondan sorma, o, elbisemi aldı ve beni kendine çekti,” dedi. Ebû Bekir; “Ey gözümün nuru, benim sana kötülük yaptığımı zannetme, ben seni onunla evlendirdim,” dedi. Hemen utandı, başını eğdi, Resûlullah’ın eşlerinden olmakla öğünür ve şöyle derdi: Resûlullah benimle, ben küçükken/bakireyken evlendi ve Allah Teâla beni onunla gökyüzünde evlendirdi. Hicretten elli yedi sene sonra, çarşamba gecesini, Ramazan ayının son on yedisinde vefat etti. O gün atmış yedi yaşındaydı. Gece gömülmesi emredildi, vitirden sonra Baki Kabristanlığına defnedildi. Cenaze namazını Muâviye b. Ebî Süfyân⁵⁴⁷ iktidarında, Mervan tarafından Medine’ye vali tayin edilen Ebû Hüreyre kıldırdı.

H.z. Hafsa

Dördüncüsü Hafsa bint Ömer b. el-Hattâb (ö. 45/665 [?]) (r.a)’dır. Resûlullah (s.a.v) Hicretten otuz ay sonraki Şaban ayının başında onunla evlendi. Resûlullah’tan önce Huneys’in⁵⁴⁸ nikâhı altında idi. Onunla Medine’ye hicret etti, Bedir savaşına katıldıktan sonra Medine’de vefat etti. Bir rivayete göre Resûlullah onu bir talak ile boşadı, bunun üzerine Allah, Cebrâil’e vahyetti. Cebrâil’de: “Allah sana Hafsa’yı geri getirmeni emrediyor, çünkü Hafsa çok oruç tutan ve çok namaz kılan bir hanımdır ve cennette senin eşindir” demesi üzerine onu geri getirdi. Çok hadis rivayet eden bilgili bir kadındı, evi Hz. Âişe’nin evine yakındı. Hicretin 45. yılında Hz. Muaviye’nin halifeliği döneminde, Şaban ayında, altmış yaşında iken vefat etti. Osman (r.a)’ın halifeliğinde vefat etti de denildi.

⁵⁴⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 73 V.

⁵⁴⁷ Ebû Abdîrahmân Muâviye b. Ebî Süfyân Sahr b. Harb b. Ümeyye el-Ümevî el-Kureşî (ö.60/680) Sahâbî, Emevî hilâfetinin kurucusu (661-680) İrfân Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXX, İstanbul, 2005, ss. 332-334.

⁵⁴⁸ Ebû Huzâfe (Ebü'l-Ahnes) Huneys b. Huzâfe b. Kays el-Kureşî es-Sehmî (ö.3/624), Sahâbî. Mehmet Aykaç, "Huneys b. Huzâfe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XVIII, İstanbul, 1998, s. 380.

Hz. Zeyneb bint Huzeyme

Beşinci eşi Zeyneb bint Huzeyme (ö. 4/625)'dir. Hicretin üçüncü senesinde onunla evlendi, cahiliye döneminde fakirleri doyurduğu için "Ümmü'l-mesâkîn" diye anılırdı. Zeyneb, Hz. Peygamber'le evlenmeden önce Abdullah b. Cahş⁵⁴⁹ ile evliydi. Uhud Gazvesi'nde şehid edildi. Bir başka görüşe göre Nebi (s.a.v) amcasının oğlu Ubeyde b. el-Hâris (ö. 2/624)'in⁵⁵⁰ nikâhı altındaydı ve Uhud Gazvesi'nde şehid edildi de denildi.⁵⁵¹ Resûl-i Ekrem (s.a.v)'le kısa süreli evliliği oldu. Bu evliliğin sekiz ay, bazı rivayetlere göre iki veya üç ay olduğu da söylendi. Hicretin dördüncü senesinde Rebiülâhir'in sonunda vefat etti ve Baki' Mezarlığına⁵⁵² defnedildi.

Hz. Ümmü Seleme

Altıncı eşi Ümmü Seleme (ö. 62/681)'dir. Onun ismi Hind bint Ebî Ümeyye'dir. Resûlüllah (s.a.v) Zeyneb (r.a)'ın vefat ettiği senede, Şevval ayında onunla evlendi. Hz. Peygamberle evlenmeden önce Ebû Seleme⁵⁵³ ile evliydi. O ve eşi Habeşistan'a ilk hicret edenlerdendir. Çok hadis rivayet eden, âlime fakiha bir kadındı. Yezid b. Muaviye saltanat döneminde vefat etti. Ebû Hüreyre, cenaze namazını kıldırdı ve Baki' Kabristanı'na defnedildi.

Hz. Zeyneb bint Cahş

Yedinci eşi Zeyneb bint Cahş (ö. 20/641)'tir. Onun annesi Nebi (s.a.v)'in halası Ümeyye bint Abdümtalib'tir. Hz. Peygamber'le evlenmeden önce Resûlüllah âzatlısı ve evlâtlığı Zeyd b. Hârise'nin nikâhı altındaydı. Zeyd onu boşadı.

Buhârî, Enes (r.a)'dan şöyle rivayet etti: Zeyneb (r.a)'ın iddeti bitince, Resûlüllah Zeyd'e: "Git, onu bana iste," buyurdu. Zeyd hemen hareket etti ve ona geldi, Zeynep hamur yoğuruyordu. Zeyd şöyle dedi: "Onu görünce hemen ona yöneldim ve "Ey Zeynep! Allah Resulü seni istemeye beni gönderdi", dedim. Bunun

⁵⁴⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Cahş b. Riâb b. Ya'mer el-Esedî (ö.3/624) Hz. Peygamber'in halasının oğlu ve ilk seriyye kumandanı. İsmail Lütfi Çakan, "Abdullah b. Cahş", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss. 89-90.

⁵⁵⁰ Ebû'l-Hâris (Ebû Muâviye) Ubeyde b. el-Hâris b. Muttalib el-Kureşî (ö.2/624), Sahâbî. Ebubekir Sifîl, "Ubeyde b. Hâris", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, s. 17.

⁵⁵¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 73 Z.

⁵⁵² Medine'de müslümanların kurduğu ilk mezarlık. Mustafa Fayda, "Cennetü'l-Baki'", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VII, İstanbul, 1993, s. 387.

⁵⁵³ Ebû Seleme Abdullah b. Abdilesed b. Hilâl el-Kureşî el-Mahzûmî (ö.4/625), İslâm'a ilk giren ve Medine'ye ilk hicret eden sahâbîlerden biri. Salahattin Polat, "Ebû Seleme el-Mahzûmî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, s. 229.

üzerine "Rabbim emredinceye kadar ben bir şey yapmam" dedi.⁵⁵⁴ Mescidine gidince Ahzab suresi 37. ayet indi, bu ayette Allah Teâlâ; "Zeyd, o kadından ilişğini kesince biz onu sana nikâhladık ki evlâtlıkları, karılarıyla ilişkilerini kestiklerinde (o kadınlarla evlenmek isterlerse) müminlere bir güçlük olmasın." diye seni o kadınlı evlendirdik, buyurdu. Bundan dolayı Zeyneb "Benim nikâhımı gökte Allah kıydı" diyerek Resûl-i Ekrem'in diğere eşlerine karşı övünürdü. Resûlüllah onunla hicretin dördüncü senesinde, zilkade ayında evlendi ve gerdeğere girdi. Resûlüllah eşlerinden hiçbirine yapmadığı düğün yemeğini, ona bir koç kurban ederek, insanları ekmek ve etle doyurarak yaptı, bu, sabah oluncaya kadar sürdü. O peygamberimizin vefatından sonra eşlerinden vefat eden ilk eştir. Hicri yirmi veya yirmi bir senesinde elli üç yaşında Medine'de vefat etti. Ömer b. Hattâb (r.a) cenaze namazını kıldırdı.⁵⁵⁵ O cenazesinde ilk tabut konulan kişidir.

Hız. Ümmü Habîbe

Sekizinci eşi Ümmü Habîbe'dir (ö. 44/664) İsmi Remle bint Ebî Süfyân'dır. O halife Muaviye'nin kız kardeşidir. Annesi Safiye, Osman b. Affan'ın halasıdır. Hız. Peygamber'le evlenmeden önce Ubeydullah'ın⁵⁵⁶ nikâhı altındaydı. Habibe isminde bir kız çocuğu doğurdu. Onunla anıldı/künyelendi. Ubeydullah onunla ikinci kez Habeşistan'a hicret etti, sonra İslam dininden irtidat ederek Hıristiyan oldu ve orada öldü. Ümmü Habibe İslam üzere sağlam bir şekilde durdu. Habeş kralı Necaşi, Resûlüllah (s.a.v)'in kendi adına dünürlük yapmak için gönderdiği vekili/azatlısı ile Habibe (r.a)'yı Resul (s.a.v)'le evlendirdi. Habeşistanda, hicretin altıncı senesinde ona nikâh kıydı. Resûlüllah adına Ümmü Habîbe'ye 400 dirhem mehir verdi, bu miktarın 400 dinar olduğu da söylendi. Medine'de gerdeğere girdi. Habibe'ye Medine'de nikâh kıyıldığı, Necaşi kendi yanından mehir verdiği ve Osman b.

⁵⁵⁴ *el-Müsnedü's Sahîhu'l-Muhtasar bi Nakli'l Adli ani'l Adli ilâ Rasulillahi sallallahu aleyhi ve sellem*, C., 2, s. 1048.

⁵⁵⁵ *Ahterî, Târih-i Ahterî*, vr. 74 V.

⁵⁵⁶ Ümmü Habîbe, Resûl-i Ekrem'in halası Ümeyme'nin oğlu Ubeydullah b. Cahş ile evlendi. Ubeydullah, Hanıfler'den olup putlara tapmazdı, daha sonra da Hıristiyanlığı kabul etmişti. Ümmü Habîbe ve kocası ilk müslümanlar arasında yer aldı. Bi'setin 6. yılında (616) müşriklerin baskısına dayanamayıp ikinci kafiye ile Habeşistan'a hicret ettiler. Hicret sırasında hamile olan Ümmü Habîbe, Habeşistan'da bir kız çocuğu dünyaya getirdi. Ona Habîbe adını verdikleri için asıl o gündün sonra Ümmü Habîbe diye anıldı. Başka çocuğu da olmadı. Kocası ile Habeşistan'da Ca'fer b. Ebû Tâlib'in yanında bir süre müslümanların önderliğini yaptılar. Ancak daha sonra Ubeydullah b. Cahş irtidat ederek önceki dinine döndü ve Ümmü Habîbe'yi de dininden dönmeye zorladı, fakat o buna şiddetle karşı koyduğu için boşandılar. Habeşistan'daki sahâbileri de irtidat etmeye çağırın Ubeydullah orada hıristiyan olarak öldü. Aynur Uraler, "Ümmü Habîbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 318-319.

Affan'ın onu evlendirdiği de söylendi. Hicretin kırk dört veya kırk üçüncü senesinde Medine'de vefat etti.

Hz. Cüveyriye

Dokuzuncu eşi Cüveyriye bint el-Hâris'tir. (ö. 56/676) Benî Mustalîk Gazvesi'inde⁵⁵⁷ esir edildi. Sâbit b. Kays'ın veya İbni Amir'in hissesine düştü.⁵⁵⁸ Ödeyeceği fidye miktarını belirlediler. Güzel bir kadındı, şanslıydı. Resûlullah'a fidyesi konusunda yardım istemek için geldi. Allah Resulü (s.a.v): "Sana bundan daha hayırlı bir şey söyleyeyim mi?" dedi, O da "Nedir ey Allah'ın Resulü!" deyince, "Ben senin fidyeni ödeyeceğim ve seninle evleneceğim," dedi. Hz. Âişe bu evlilikle ilgili: İnsanlar Rasûlullah'ın Cüveyriye ile evlendiğini duyunca, esirlerden ellerinde olanları gönderdiler, azad ettiler ve evlendiler. Kavmine Cüveyriye'den daha bereketli olan bir kadın görmedik, onun sebebiyle Benî Mustalîk halkından yüzden fazlası serbest bırakıldılar.⁵⁵⁹ Resûlullah (s.a.v) hicri beşinci veya altıncı senede onunla evlendi. İsmi Berre idi, Resûlullah Cüveyriye diye isimlendirdi. Resûlullah (s.a.v)'le evlendiğinde yirmi yaşında idi ve rebû'levvel ayında, hicri elli altıncı senede, atmış beş yaşında vefat etti.⁵⁶⁰

Hz. Reyhâne

Onuncu eşi Reyhâne bint Zeyd (ö. 10/632)'dir. Güzel bir kadındı. Benî Kureyza⁵⁶¹ günü esir düştü. Reyhâne'yi Hz. Peygamber "safî" yani ganimette Hz. Peygamber'in payı olarak seçti. Onu İslam ve dini arasında serbest bıraktı, İslamiyeti seçti. Onu azad etti ve hicri altıncı senede Muharrem ayında onunla evlendi.⁵⁶² Sonra bir talakla onu boşadı. Bunun üzerine çok ağladı, bu haldeyken onunla beraber oldu ve ona acıdığından geri getirdi. Resûlullah'ın veda haccından döndükten sonra vefat

⁵⁵⁷ Mekkeli müşriklerin müttefiki olan Benî Mustalîk kabilesine karşı Hendek Gazvesi'nden (5/627) kısa bir süre önce tertip edilen gazve. Ahmet Önkal, "Mustalîk (Benî Mustalîk)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXI, İstanbul, 2006, ss. 360-361.

⁵⁵⁸ Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, C., I, s. 407.

⁵⁵⁹ Ebû Dâvûd, *es-Sünen/Sünen-i Ebû Dâvûd*, Thk: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Cilt: I-IV, C., IV, el- Mektebetü'l Asriyye, Sayda, Beyrut, t.y, s. 22.

⁵⁶⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 74 Z.

⁵⁶¹ Hendek Gazvesi'nden (5/627) sonra Medine'deki son yahudi kabilesi Benî Kurayza üzerine tertip edilen gazve. Casim Avcı, "Kurayza (Benî Kurayza)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXVI, Ankara, 2004, ss. 431-432.

⁵⁶² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, Thk: Dr. Beşşâr Avvâd Mâ'rûf, Dâru'l-Garbi'l- İslâmî, 2003, Cilt: I-XV, C., s. 211, 841, 842; Eserle ilgili bkz: Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 180-188.

etti ve Baki' Kabristanı'na defnedildi. Onun Nebi (s.a.v)'den sonra, hicri on altıncı senede öldüğü söylenildi. Ömer b. Hattâb cenaze namazını kıldırdı.

Hz. Meymûne

On birinci eşi Meymûne bint el-Hâris (ö. 51/671)'dir. Cahiliye döneminde Mes'ûd b. Amr'ın nikâhı altındaydı. Ondan ayrıldı Ebû Rühm ile evlendi. Meymûne kocasının ölümü üzerine Hz. Peygamber ile hicri yedinci sene, zilkade ayında Mekke'ye on mil uzaklıkta Serif'de evlendi.⁵⁶³ Orada hicri elli bir, başka bir rivayete göre atmış bir senesinde vefat etti. Cenaze namazını İbn Abbas kıldırdı. O Abbas'ın hanımını Ümmü'l-Fadl'ın kız kardeşidir. O Nebi (s.a.v)'in son eşiştir.

Hz. Safiyye

On ikinci eşi Safiyye bint Huyey (ö. 50/670 [?])'dir. İsrâiloğulları'ndandır. Mûsâ (a.s)'ın kardeşi olan Hârûn (a.s)'ın torunudur. Hayber günü esir edildi ve Dihye el-Kelbî'nin⁵⁶⁴ hissesine düştü. Resûlüllah ondan onu satın aldı, Müslüman oldu, hemen onu azad etti ve onunla evlendi ve hürriyetine kavuşmasını da mehri kıldı.⁵⁶⁵

Enes b. Mâlik'in şöyle dediği rivayet edildi: Resûlüllah (s.a.v) Hayber'e geldi, onu fethedince, Safiyye'nin güzelliği, o gelin iken, kocasının öldürüldüğü ona söylendi. Bundan dolayı Resûlüllah onu kendisine seçti, küçük bir deriden sergide yemek yaptı ve Safiyye'ye çevresindekileri çağırmasını istedi. Bu Resûlüllah'ın Safiye'ye velimesi/düğün yemeği oldu.⁵⁶⁶

Rivayet edildi ki Resûlüllah (s.a.v) bir gün Safiye'nin yanına girdi, o ağlıyordu. Nebi (s.a.v) neyin var? Dedi. O da "Âişe, ben Ebû Bekir'in kızıyım, Hafsa, ben Ömer'in kızıyım, sen ise bir yahudinin kızıydın, diyorlar," dedi. Nebi (s.a.v) de, "Babam Mûsâ, amcam Hârûn, eşim Muhammed demedin mi? öyle deseydin ya" buyurdu. Başka bir rivayette de Safiyye şöyle dedi: Bir gün Hafsa bana, "Ey Yahudi kızı!" demişti, bundan dolayı ben de ağlıyordum. Ağlarken Allah Resulü benim yanıma geldi, hemen bana söylediğini Resûlüllah'a heber verdim. Allah

⁵⁶³ Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basît*, C., XVIII, s. 226.

⁵⁶⁴ Dihye b. Halife b. Ferve el-Kelbî (ö.50/670 [?]), Hz. Peygamber'in Herakleios'a elçi olarak gönderdiği sahâbî. Ali Yardım, "Dihye b. Halife", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., IX, İstanbul, 1994, s. 294.

⁵⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü'l-Megâzî*, Thk: Marsden Jones, Cilt: I-III, C., II, 3. Baskı, Dârul-'Alemlî, Beyrut, 1409/1989, s. 707.

⁵⁶⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 75 V.

Resulü de: “Ey Hafsa! Allah’tan korkmaz mısın, o bir Nebi kızıdır. Amcası Nebi’dir. Şüphesiz o bir Nebi’nin nikâhı altındadır. Ona karşı ne ile öğünüyor sunuz? Buyurdu. Sonra hicri elli senesinde vefat etti ve Baki’ Kabristanı’na defnedildi. Hicri elli iki senesi de denildi.⁵⁶⁷

Müellif bu zikrettiklerinin Allah Resulünün kendilerine gerdeğe girdiği on iki eşi olduğunu, Resûlullah (s.a.v)’in bunlardan dokuzundan önce vefat ettiğini, kendilerine gerdeğe girmeyip sadece onunla nikâh isteyen otuz civarında hanımın da olduğu fakat onlarla evlenmelerinde ittifak olmadığı için onları bu kitapta zikretmediğini, burada bu konuyu kısa olarak zikrettiğini söylemektedir.

10. Fası: Resul (s.a.v.)’in Çocukları

Müellif bu bölüme erkek çocuklarından başlayarak şu bilgileri vermektedir: Erkek çocukları üç tanedir. Birincisi Kâsım’dır. Nübüvvetten önce Mekke’de doğdu. Peygamber Efendimiz onun ismiyle “Ebû’l-Kâsım” veya “Eba’l-Kâsım” diye künyelendi. İki yıl yaşadı peygamberlik gelmeden önce Mekke’de vefat etti.

İkinci oğlu Abdullah’tır. Sahih olan görüşe göre nübüvvetten sonra doğdu. Ona Tayyib ve Tahir de denildi.

Üçüncüsü İbrâhim’dir. Sahih olan görüşe göre nübüvvetten sonra doğdu. Ona Tayyib de dendi. O, Medine’de bir cariye olan Mariye’den dünyaya geldi. Zilhicce ayında Hicri sekizinci yılda doğdu. Allah Resulü yedinci günü bir koçu akika kurbanı olarak kesti, saçını traş etti. Saçının ağırlığınca gümüşü sadaka olarak verdi ve saçlarını gömmeyi emretti. Doğduğu gece veya yedinci gün ona isim verdi. Çocukken rebû’l-evvel ayının dokuzuncu günü vefat etti.

Dördüncüsü Fâtıma (r.a) (ö. 11/632)’dir. Hatice, nübüvmete yıllar kala onu doğurdu. O kızlarının en küçüğüdür. Ali b. Ebû Tâlib hicri (ikinci) yılda Ramazan ayında onunla evlendi.⁵⁶⁸ Bazıları da Receb veya Safer ayında evlendi dediler. Ona; Hasan, Hüseyin, Muhsin, Zeyneb, Ümmü Gülsüm ve Rukiye’yi doğurdu ve Nebi (s.a.v) vefatından altı ay veya yetmiş beş gün sonra Medine’de vefat etti. Fâtıma (r.a)’ın yirmi yedi, yirmi sekiz yıl veya otuz yıl yaşadığı söylendi. Ali (r.a) onu yıkadı ve namazını kıldırdı, geceleyin Baki’ Kabristanlığı’na defnedildi. Ebû Bekir (r.a) Resûlullah (s.a.v)’in yanına defnedilmesine izin vermedi.

⁵⁶⁷ Hatîp et-Tebîzi, *Mişkâtü’l-Mesâbîh*, Hadis no: 6192, C., III, s.1745,

⁵⁶⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 75 Z.

Muhammed b. İshak bu konuda: “Hatice; Zeyneb, Rukiye, Ümmü Gülsüm, Fâtıma, Kâsım, Tâhir ve Tayyib’i doğurdu. Erkekler, kendisine vahiy gelmeden önce vefat ettiler, kızlar ise İslam’a erdiler ve Resûlullah’la beraber hicret ettiler,” dedi.⁵⁶⁹

Müellif eserinde sadece, Kâsım, Abdullah, İbrâhim ve Fâtıma hakkında bilgi vermektedir.

11. Fası: Nebi (s.a.v.) Vasıfları ve Görünümü

Buhârî, Müslim ve diğerleri, Enes ve Ali (r.a)’tan rivayet ederek şöyle dediler: Nebi (s.a.v) ne çok uzun ne de çok kısa, uzuna yakın orta boylu, teni duru beyaz/ nurani beyaz, esmer renkli, vücudu güzel, bütün organları birbiriyle uyumlu olup ne zayıf ne de şişmandı.⁵⁷⁰ Yanağı pürüzsüz/düz, mübârek yüzü hafif değirmi (yuvarlak), oval yüzlü idi. Yüzü ayın on dördü gibi parlaktı.⁵⁷¹ Allah’ın elçisi iri yapılı, alını geniş, başı büyük, saçları gür, sakalı kısa, gözleri iri ve siyah, burnu kavisliydi/ çekme burunlu, ağzı geniş, dişleri inci gibi parlaktı. Güldüğü zaman ön dişlerinin arasından nur gibi bir aydınlığın çıktığı görülürdü. İki kaşının arası açık, ince kaşlı, insanların en hoş görülmesi olanı, en cesuru, en terbiyelisi, en adili, en hayâlisı, en alçak gönüllüsü en cömertiydi. Yanında para gecelemezdi. Kendi işini yapar, elbisesini diker, ailesine hizmet ederdi.

Kirpikleri uzun, gözleri kara ve güzel, köle veya hür kişilerin davetine icabet eder, az da olsa hediye kabul eder, onu yer, misliyle karşılık verirdi. Konuşma bakımından insanların en doğrusu, kendi için değil, Allah için kızar, açlıktan dolayı karnına taş bağlar, gelen şeyi yer, bulduğunu reddetmez,⁵⁷² ekmezsiz hurma bulsa onu yer, buğday veya arpa ekmeği bulursa onu yer, karpuz veya taze hurma bulursa onu yer, dayanmış olarak yemezdi. Elentisiz arpa ekmeği yer, hiçbir yemeği yermez, yatak bulursa yatar, bulmazsa yere yatarı. Kokuyu sever, kötü kokudan hoşlanmazdı, yağı ve sürmeyi sever, velimeye icabet eder, hastaları ziyaret eder, cenazeye katılır, korumasız bir halde düşmanları arasında yürürdü. Bulduğunu giyer,

⁵⁶⁹ Devâdârî Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek, *Kenzü’-d-Dürer ve Câmi’u’l-Gurer*, Thk: Muhammed Said Cemaleddin, C., III, 1402/1982, s. 130; Bkz: Cevat İzgi, "İbnü’-d-Devâdârî", Memlûk tarihçisi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXI, İstanbul, 2000, ss. 11-13

⁵⁷⁰ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *eş-Şemâilü’n-Nebeviyye/eş-Şemâilü’l-Muhammediye*, Thk: İzzet Abid, Dâru’l-Hadîs, Beyrut, Lübnan, 1408/1988, s. 7; Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîhu’l-Muhtasar*, Thk: Mustafa Dîb El-Bugâ, Cilt: I-VI, Hadis no: 3355, C., III, Câmîatü Dimaşk, 3. Baskı, Dâru İbni Kesîr, Beyrut, 1407/1987, s. 1304; *Sahîh-i Müslim*, Cilt: I-V, Hadis no: 2347, C., IV, s. 824.

⁵⁷¹ Tirmizî, *eş-Şemâilü’n-Nebeviyye/ eş-Şemâilü’l-Muhammediye*, s. 7.

⁵⁷² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 76 V.

kısrak, deve, katır, eşek, ne mümkün olursa ona binerdi. Bazen yalınayak, gömleksiz, sarıksız ve başlıksız yaya olarak yürürdü, bazen de sarıksız başlık ve başlıksız sarık giyerdi. Üzüldüğünde sarığını omuzlarına sarkıtır, garîblerle oturur, arkadaşlarıyla bahçelere çıkar, fakirliğinden ve zayıflığından dolayı miskini hor-hakir görmez, malından dolayı bir Melik'e saygı göstermezdi. Yolda karşılaştığı kimselere önce o selâm verirdi. Ashabından karşılaştığında mûsâfaha eder, her daim her yerde Allah'ı zikrederdi. Kim gelirse ona ikram ederdi, gelenin altına yastık verirdi. Çoğu zaman oturması kibleye karşıydı. Sesi gür ve insanların en güzeliydi. İhtiyaç olmadan konuşmazdı, kim onu çağırırsa lebbeyk/buyurun derdi. Okuyan, yazma bilmeyen bir ümmi idi, insanlardan ona öğreten bir kimse yoktu. Allah onu Cahileyenin pisliğinden ve aybından temizledi. Asla putlara saygı göstermedi, kâfirlerin meclislerinden bir yere gitmedi, bunu istediklerinde, kaçınır ve Allah böyle durumlardan onu korurdu.

Enes (r.a): Resûlüllah'a on yıl hizmet ettim bana öf bile demedi.⁵⁷³ Çoğu vakit ve çoğu insanların yanında mütebessimdi. Beşer olarak insanların en güzeliydi, Mü'minlerden hiçbir kimseye kötü söz söylemedi, hiçbir kadın ve hizmetliyi lanetlemedi. Bir Müslüman veya kâfire dua istendiğinde ona dua ederdi.⁵⁷⁴ Kimseye vurmaz sadece Allah yolunda vururdu. Son derece alçakgönüllü idi, duasında daima "Allah'ım yaratılışımı ve ahlakımı güzelleştir" diye Allah'a yalvarıp yakarır ve "Allah'ım ahlakın kötülüklerinden beni uzaklaştır" der, Allah'da duasını kabul ederdi. Allah ona Kur'an'ı indirdi, Kur'an üzere onu edblendirdi, ahlakı Kur'an oldu. Beyaz elbiseyi severdi, onun altından bir yüzüğü vardı, onu takar ve onunla mühürlerd, sonra onu çıkardı ve attı. Altın yüzük takmayı yasakladı. Sonra gümüşten bir yüzük edindi, yüzüğün taşında "Muhammed Allah'ın resulüdür" yazıyordu. Ondan sonra Ebû Bekir, Ömer ve Osman (r.a) onunla mühürlledi. Sonra Eris kuyusuna düştü, onu bulamadılar. Onun demirden ve üzerinden gümüşten "Muhammed Allah'ın resulüdür" yazılı bir yüzüğü daha vardı. Onu sağ elinin serçe parmağına takardı, belki de sol elinin yüzük taşı, avucunun ortasına gelirdi. Ali (r.a) işaret ve orta parmağa takmayı yasakladı. Nübüvvet mührü ise sol omuzunun

⁵⁷³ Tirmizî, *el-Câmi 'u's-Sahîh/Sünenü't-Tirmizî*, Thk: Ahmet Muhammed Şakir ve dğr, Hadis no: 2015, C., IV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, s. 368.

⁵⁷⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 76 Z.

üzerindeydi, iki omuzunun/kürek kemiğinin arasında olduğu söylendi, siğil gibi at başı şeklinde hayal edilirdi.

Tirmizî,⁵⁷⁵ Câbir (r.a)'dan rivayet ederek şöyle dedi: "Ben Resûlullah Efendimizin kürek kemikleri arasında bulunan nübüvvet mührünü gördüm. Kürek kemikleri arasındaki Allah resulünün mührü, güvercin yumurtası büyüklüğünde kırmızımtırak bir yumru idi."⁵⁷⁶ Müslim ondan rivayet ederek, "Mühür keklik yumurtası büyüklüğündeydi,"⁵⁷⁷ dedi.

12. Fasıl: Nebi Mustafa, Resul Mücteba (s.a.v.)'in Mucizeleri

Müellif bu bölüme; Allah Peygamberimiz (s.a.v)'e diğer tüm gönderilmiş nebilere vermediği mucizeleri verdi diye başlayarak, diğer peygamberlere verilen mucizelerle son peygamber Muhammed Mustafa (s.a.v)'e verilen mucizeleri kıyaslayarak şu bilgileri vermektedir:

Allah İbrâhim (a.s)'ı dost edindiyse, Muhammed (a.s)'ı habib edindi. Habib, Halil'den daha latiftir, çünkü Halil olmadan Habib olunmaz, Habibsiz Halil olunabilir. Halil ile Habib arasındaki farkı da şöyle izah etmektedir; Halil, onun yaptığı Allah'ın rızası ile olan kimsedir, Habib ise onun rızası ve isteğine göre Allah onu yaratır yani Halil her ne yaparsa Allah'ın rızasıyla yapar, fakat Allah dünyada ve Ahirette habibinin rızasına göre yaratır. Denildi ki halil isteyendir, habib ise istenilendir.

Şayet Mûsâ (a.s)'a taştan su fişkirtme verdi ise, Peygamberimiz Muhammed (s.a.v)'e bazı gazvelerde parmaklarından (çeşmeler) akıtmayı verdi. İnsanlara susuzluk isabet etmişti. Hemen Resulullah (s.a.v) dua etti, birden su parmaklarından fişkirdi, sonunda asker ve hayvanların hepsi su içti.

Câbir (r.a): İnsanlar Hudeybiye günü susuzluk hissetti ve Resûlullah (s.a.v)'nin önünde abdest aldığı bir su kabı vardı.⁵⁷⁸ Sonra insanlar o tarafa yöneldi ve şöyle dediler: Bizim yanımızda kendisiyle abdest alabileceğimiz ve içebileceğimiz su yoktur ancak senin kabında su vardır. Nebi (s.a.v) elini su kabinin üzerine koydu,

⁵⁷⁵ Ebû İsbâ Muhammed b. İsbâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, Kütüb-i Sitte'den *el-Câmi 'u's-Sahîh*'in müellifi, muhaddis. M. Yaşar Kandemir, "Tirmizî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLI, İstanbul, 2012, ss. 202-204,

⁵⁷⁶ Tirmizî, *el-Câmi 'u's-Sahîh/Sünenü't-Tirmizî*, Hadis no:3644, C., V, s. 601.

⁵⁷⁷ Müslim, *Sahih-u Müslim*, Hadis no: 2344, C., IV, s. 1823.

⁵⁷⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 77 V.

hemen su pınarlar gibi parmaklarının arasından çağlamaya başladı. Câbir (r.a) şöyle diyor: “Biz içtik ve abdest aldık.” Câbir’e “Kaç kişiydiniz denildi?” O da “Şayet 100 bin kişi olsaydık bize yeterdi,” dedi.⁵⁷⁹

Şayet Dâvûd (a.s)’a demiri elinde mum gibi oluncaya kadar işleyebilme gücü verdisse, Cenab-ı Allah Resûlullah (s.a.v)’e de Ümmü Said’in koyununun kurumuş olan, süt vermeyen memesini yumuşatıp ona dokununca süt verme gücü verdi.

Şayet Allah Süleyman (a.s)’a rüzgârdan bir binek verdisse Peygamberimiz (s.a.v)’e Burak’ı verdi. Onu bir saatte Sidretü’l-müntehâ’ya ulaştırdı.

Vâhidî (ö. 468/1076) (r.a), Resûlullah (s.a.v) dağa çıkıp mağaraya varınca onu kapalı buldu, hemen yarıldı ve mağaraya girdi. Bu Mûsâ (a.s)’ın denizi yarması, Dâvûd (a.s)’ın demiri yumuşatması gibidir.

Şayet Allah İsâ (a.s)’a ölüleri diriltmeyi, âmâları ve cüzamlıların iyileştirmeyi verdisse Peygamberimiz Muhammed (s.a.v)’e zehirli koyunu diriltmeyi verdi ve koyun şöyle dedi: Ey Allah’ın resulü beni yeme, ben zehirliyim.

Rivayet edildi ki Muaz bir kadınla evlendi. Kadına onda cüzam/alaca hastalığı olduğu söylendi. Evleneceği kadın bundan hoşlanmadı. Hemen Muaz Nebi (s.a.v)’e gidip durumu haber verdi. Allah Resulü “Ey Muaz! Yan tarafını aç,” dedi. Hemen açtı Resûlullah (s.a.v) elini sürdü ondan hastalığı gitti.

Rivayet edildi ki bir kadın kız çocuğu ile Resûlullah’a geldi ve “Ey Allah’ın Resulü! Bu benim kızım doğuştan kördür,” dedi. Resûlullah elini gözlerine sürdü ve Allah’ın izniyle gördü.

Şayet Mesih’e cennetten bir yemek verildi ve Havârilere ondan yediyse, Resûlullah’a (s.a.v)’e cennetten bir yemek getirildi ve onu Âişe, Fâtıma, Ali (r.a) yedi ve Resûlullah ondan bir parça İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe için muhafaza etmelerini vasiyet etti.

Şayet Allah Nûh (a.s)’a suyun üzerinde gemiyi yüzdürmeyi verdisse Peygamberimize (s.a.v)’e suyun üzerinde taşı yüzdürmeyi verdi. Bu daha önemlidir. Resûlullah İkrime b. Ebû Cehil’i İslam’a davet edince, “Hayır, ancak bana bir mucize gösterirsen,” dedi. Resûlullah’ın önünde etrafında taşlar olan su birikintisi

⁵⁷⁹ Hatîp et-Tebîzi, *Mişkâtü’l-Mesâbih*, Hadis no: 5882, C., III, s. 1647.

vardı.⁵⁸⁰ “Bu taşlara git onlardan bir tanesine Muhammed seni çağırıyor, de,” dedi. Hemen ona gitti ve “Muhammed seni çağırıyor,” dedi. Taş derhal suyun yüzeyinde ilerledi ve nihayetinde Resûlüllah’ın huzuruna vardı. Bilinir ki mucize göstermede taşın su yüzeyinde ilerlemesi, tahtanın ilerlemesinden daha önemlidir.

İbn Ömer (r.a) şöyle demiştir: Resûlüllah (s.a.v) Medine’ye geldiğinde cuma günü insanlara hutbe okuduğu zaman, bir hurma ağacının köküne/gövdesine dayanıyordu. Rumi, kütüğü gösterdi ve şöyle dedi: “Şayet Peygamberimiz Muhammed (s.a.v) bana emretse, onun dayanacağı bir şey O’na yaparım” dedi. Bu Resûlüllah’a söylenince, o da “yapsın” buyurdu. Bunun üzerine minberi yaptı. Mescide koydu. Cuma gelince Allah Resulü geldi, kütüğü bırakarak minbere çıktı. Kütük devenin inleyişi gibi inledi. Bunun üzerine Allah Resulü indi, elini kütüğe koydu ve “Şayet istersen benim de olduğum Cennete seni koymasını ve yine şayet istersen seni Allah’ın veli kullarının senden yediği Cennet ağaçlarından biri yapmasını Rabbimden talep ederim.” Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), onun “evet” dediğini işittik, sonra kütük kayboldu, bundan sonra görünmedi, dedi.

İbn Abbas (r.a) dedi: Şeytanlar gökyüzünde gizlenmiyorlardı, oraya giriyorlar ve oradan haberler getiriyorlardı, hemen onları kâhinlere söylüyorlardı. İsa (a.s) doğunca üç kattan engellendiler. Muhammed (a.s) dünyaya gelince tüm gökyüzünden engellendiler. Bu şöyle oluyordu; şeytanlar dünya semasında birbirlerine biniyor ve meleklerden gizlice dinliyorlardı ve hemen yıldızlara atıyorlardı. Onlardan ölenler, yüzünü, yanını, elini veya Allah’ın dilediği yeri yakanlar, onlardan şekilden şekle girenler vardır.

Denilir ki Nebi (s.a.v) doğunca şeytanlar gökyüzüne çıkmak istediler, bundan menedildiler. Toplandılar, İblîs’e gittiler ve “Bugüne kadar gökyüzüne çıkıyorduk şimdi bundan menedildik,” dediler. İblîs “Dünyada meydana gelen herhangi bir olayı araştırmak için dünyanın her tarafını dolaşınız,” dedi.⁵⁸¹ Dolaştılar sonunda Mekke’ye geldiler. Çevresinde meleklerin olduğu ve ondan gökyüzüne ışık saçan ve meleklerin birbirlerini müjdelediği bir eve indiler. Hemen döndüler ve lanetli İblîs’e haber verdiler. Duyunca bağırdı, “aaaaah,” dedi. Âdemoğluna rahmet olarak bir dünya mucizesi meydana geldi. Bunun için gökyüzüne çıkmaktan men olundunuz.

⁵⁸⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 77 Z.

⁵⁸¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 78 V.

Çünkü gökyüzü onun baktığı bir yerdir.” Allah’u Teâlâ’nın sözü şöyledir: “*Seyredenler için, ona güzel bir görünüm verdik.*”⁵⁸²

Nükte

Müellif nükteye “Mü’minin baktığı yer olan gökyüzüne şeytanlar için bir yol olmadığı zaman, kontrol edicinin baktığı yer olan, kalbe nasıl girer?”, diyerek başlamakta ve Kâ’b el-Ahbar’ın şöyle dediğini nakletmektedir: Gördüm ki Tevrat’ta Allah Teâlâ, Mûsâ (a.s)’in kavmine, Muhammed (a.s)’in çıkacağı vakti haber verdi ve dedi ki, “Sizin yanınızda ismi şu diye bilinen yıldız hareket ettiği ve yerinden ayrıldığı zaman, Muhammed (s.a.v)’in geldiği vakittir.” Resûlullah (s.a.v) doğunca onlar tarafından bilinen o yıldız hareket etti, bunun üzerine hep beraber onun dünyaya geldiğini bildiler, fakat hasetlerinden dolayı kendilerinden onu gizlediler.

Allah Îsâ (a.s)’in kavmine de İncil’de haber verdi ve şöyle buyurdu: Şüphesiz kuru hurma ağacı yapraklandığı ve meyve verdiği zaman Muhammed (s.a.v)’in çıktığı vakittir. Resûlullah doğunca kuru hurma ağacı yapraklandı ve meyve verdi. Hemen Muhammed (s.a.v)’in geldiğini bildiler fakat hasetlerinden onu gizlediler.⁵⁸³

Allah Dâvûd (a.s)’in kavmine de Zebûr’da haber verdi ve şöyle buyurdu: Şüphesiz suyunun giderek azaldığı/kurduğu sizce bilinen şu pınardan su fişkirırsa, Muhammed (a.s)’in çıktığı vakittir. Resûlullah (s.a.v) doğduğu zaman o pınardan su fişkırdı Muhammed (s.a.v)’in çıktığını bildiler, fakat hasetlerinden dolayı onu gizlediler.

Müellif bu kıyaslama ve bilgilerden sonra Peygamberimizin mucizelerinden şunları da bildirmektedir:

- Doğduğu gece bütün putların devrilmesi. Bu konuyla ilgili Abdulmuttalib’in şöyle dediği rivayet edildi: Kâbe’deydim, orada putlar vardı. Putlar yerlerinden düşüp secde eder gibi eğildiler. Kâbe’nin duvarından bir ses duydum, şöyle diyordu: “O’nun eliyle kâfirlerin helâk olacağı ve beni bu putlardan temizleyeceği, Allah’a ibadeti emreden seçilmiş Nebi, doğdu.”

⁵⁸² Hicr, 15/16.

⁵⁸³ Gazzâlî, *Sülvetü’l- ‘Ârifîn/Minhâcü’l- ‘Ârifîn*, Thk: Seyyid Yusuf Ahmed, C., 1, s. 69.

- Ebû Tâlib hastalandı, Resûlullah O'nu ziyarete gitti. Ebû Tâlib "Rabbinden beni iyileştirmesini iste," dedi.⁵⁸⁴ Nebi (s.a.v) ona dua etti, hemen hastalığı iyileşti. Ebû Tâlib ona, "Mabud'un sana itaat ediyor," dedi. Resûlullah (s.a.v) de; "Ey amcam şayet Allah'a itaat edersen senin istediklerini de yerine getirir," dedi.

- Resûlullah (s.a.v) karanlıkta aydınlıkta gördüğü gibi görürdü, arkasını da önünü gördüğü gibi görürdü. Enes (r.a): Allah Resulünün, "Saflarınızı sıklaştırınız, çünkü ben önümü gördüğüm gibi arkamı görüyorum," dediğini rivayet etti.

- Gözleri uyuyordu, kalbi uyumuyordu.⁵⁸⁵

- Güneşte veya ay ışığında yerin üzerinde gölgesinin olmaması. Çünkü O nurdur.

- Üzerine sineğin ve eziyet veren hayvanlardan başkalarının konmaması.

- Asla esnememesi.

- Küçük ve büyük abdestinin gözükmemesi.

- Üzerine bindiği her hayvanın yaşlanmaması.

-Ali (r.a)'ın Benî Mustalik savaşında kılıcının kırılması. Bu esnada Allah Resulü'nün elinde zeytin ağacından bir dal vardı, onu Ali (r.a)'a verdi ve Zülfikâr isimli kılıcı oldu.

-Konuşmalar onu meşgul etmiyordu. Aksine on kişi konuşsa hepsinin konuşmasını anlıyordu. Uzaktan yakındakini işittiği gibi işitiyordu.

- Câbir (r.a) şöyle dedi: Su kuyusu, bir evde idi ve suyu acıydı. Resûlullah orada ayaklarını yıkadı, hemen su tatlılaştı.

- Yemen'de kendisine Erruğaf denilen bir su vardı. Ondan hiçbir kimse içmiyor, içen ölüyordu. Resûlullah suya birisini gönderdi, suya "Müslüman ol," dedi, su Müslüman oldu, bundan sonra kim o sudan içerse ölmüyordu.

- Hz. Âişe, elbisemi dikerken elimden bir iğne düştü, onu Resûlullah (s.a.v) yanıma girdiği zaman yüzündeki ışıkla/nurla buldum, dedi.

⁵⁸⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 78 Z.

⁵⁸⁵ Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîhu'l-Muhtasar*, Hadis no: 687, C., I, s. 253.

- Hayber'de, Yahudi kadının bir koyunu kestiği ve zehirleyip Allah Resulüne yedirdiğinde, öldürücü zehrin ona zarar vermemesi. Resûlullah (s.a.v) koyun etinden bir defa yedi, sonra koyun "Benden yeme, ben zehirliyim" diye bağırdı. Resûlullah Yahudi kadına şöyle dedi: "Seni bunu yapmaya sevk eden şey nedir?" Kadın şöyle dedi: "Şayet Nebi isen bu yaptığım şey sana zarar vermez, şayet Melik isen insanlar senden kurtulmuş olur."⁵⁸⁶ Allah Resulü onun öldürülmesini emretti ve derhal öldürüldü.

- Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656 [?]) İslama girince, Nebi (s.a.v) Selmân'ı anlıyor fakat Selmân Nebi (s.a.v)'in dediğini anlamıyordu. Hemen ona dua etti ve "Allah'ım ona Arapça'yı öğret" dedi, hemen o saatte konuştu. Selman "Kürt olarak akşamladım, Arap olarak sabahladım," dedi.

- Resûlullah (s.a.v) Ebû Bekir Sıddîk'la beraber mağaraya girince delikte bir yılanbaşı gördü, hemen ayağını deliğe koydu. Yılan defalarca onu soktu, ayağını çekmedi. Resûlullah yüzündeki değişikliği farkettiler ve "Ne oldu? Yüzünün değiştiğini görüyorum," dediğinde, "Beni yılan soktu," dedi. Resûlullah hemen yılanın soktuğu yere tükürüğünü sürdü, Allah'ın izniyle acısı gitti. Resûlullah, "Yılanı bırak, çıksın," dedi. Yılan dışarı çıkınca Resûlullah'ın önüne gelip başını ayağına koydu. Nebi (s.a.v) onun sırtını sıvazladı. Yılan hemen yuvasına döndü.

- Resûlullah (s.a.v) bir gün Husayn'a "Müslüman ol," dedi: o da reddetti. Onun taptığı bir putu vardı, Resûlullah "Putun kabul ediyor sen etmiyorsun" dedi. Putum nasıl kabul ediyor?" dedi. Allah Resulü: "Şayet putunun kabul ettiğini duyarsan Allah'a inanır mısın?" dedi. "Evet," dedi. Nebi (s.a.v) putuna; "Ben kimim?" dedi. Put da "Sen gerçekten Allah'ın rasûlüsün," dedi. O anda Husayn iman etti.

- Resûlullah odasında uyuyordu, şiddetli sıcaktan ondan ter akıyordu. Ümmü Seleme odasına girdi, hemen terini aldı ve onu bir şişede topladı. Ümmü Seleme Medine'de gelinlerin bayan kuaförü oldu. Bir gelini taradı, onun teriyle kokuluyor böylece koku hayatının sonuna kadar onda kalıyordu.

- Resûlullah, bir yolda yürüdüğünde, onu, kokusunun hoşluğundan bilirlerdi ve "Bugün Muhammed (a.s) bu yoldan geçti" derlerdi. O çocuğun başına elini

⁵⁸⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 79 V.

koyuyor, hemen, bu çocuk Resûlullah'ın elinin kokusuyla çocuklar arasında biliniyordu.

- Resûlullah, sütü olmayan bir koyunun memesine elini sürdü, hemen sütlü oldu. Bu İbni Mes'ud'un İslama girme sebebidir.⁵⁸⁷

- Ebû Cehil bir fırsat aradı, gaflette olduğu/beklemediği bir zamanı gözledi. Birgün onu Rabbine secde ederken gördü. Gücünün ve kuvvetinin yettiği bir kayayı aldı, onu, ona atmak için yöneldi. Allah onu avucuna yapıştırdı ve eli omuzuna kadar kurudu.

- Bedir günü savaş şiddetlenince Resûlullah bir avuç toprak aldı, onu kâfirlerin yüzüne attı. Gözlerine girmeyen hiçbir kimse kalmadı.

- Muğîre oğullarından bir adam, onu öldürmek için geldi. Allah onun görmesini yok etti, Nebi (a.s)'ı göstermedi.

- Münafıklardan kim gelirse Allah ona bu münafiği haber verirdi.

- Resûlullah Medine mescidinde çevresinde muhacirler ve ensar olduğu halde oturdular. Birden Benî Süleym'den bir Arabi elbisesinde, avladığı bir kertenkele olduğu halde geldi. Nebi (a.s) ona "Müslüman ol," dedi o da "Bu kertenkele sana şahidlik edene kadar hayır," dedi. Allah Resulü "Ey kertenkele! Senin Rabbin kim?" dedi, kertenkele: "Gökyüzünde mülkü olan, yeryüzünde hâkimiyeti olan, denizde çıkış yolu olan Rabbin Allah'tır," dedi. Sonra Resul (a.s) ona: "Ey kertenkele! Ben kimim?" dedi. "Sen Allah Resulüsün, sana iman eden ve tasdik eden kurtuldu, sana karşı çıkan hüsrana uğradı," dedi.

- Resûlullah'a, Hayber'in fethinde ganimetlerden birçok mal ve bir eşek düştü. Nebi (a.s) bininceye kadar eşekle konuştu ve ona: "Ey eşek! İsmi ne?" dedi, o da "Gafir," dedi, sonra ona: "Sen kimin eşeği idin?" dedi. "Bir Yahudinin," dedi. Nebi (a.s): "Sana binen var mıydı?" dedi, "hayır" dedi. "Niçin sana binen yoktu?" dedi. "Babam, babasından ve dedelerinden bana anlattığına göre: neslimize yetmiş nebi biniyor, son neslimize, ona ismi Muhammed olan bir nebi binecek. Benden başka dedemin neslinden ve senden başka nebilerden bir nebi kalmadı," dedi. Nebi (s.a.v) "Seni "Ya'fur" diye isimlendirdim" dedi. Nebi (a.s) ihtiyacı olduğunda ona binirdi. İndiğinde onu bir adamın kapısına gönderir, kapıya gelir, başıyla kapıyı

⁵⁸⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 79 Z.

çalar, ev sahibi ona çıktığı zaman Peygamberimiz Muhammed (s.a.v)'i işaret ederdi. Nebi (s.a.v) vefat edince, bir kuyuya geldi, oraya düştü ve öldü. Kabri oradadır.

- Resûlullah (s.a.v) Medine mescidini inşa etmek istediğinde, Ebû Bekir (r.a)'a “Ağaç gövdesine ihtiyacım var,” dedi. Ebû Bekir (r.a), “Benim Mekke’de bir evim var, burada olsaydı onun ağaç gövdeleri yeterdi,” dedi. Nebi (a.s), “Onun burada olmasını ister misin?” dedi. “Evet, ey Resul,” dedi. Nebi (a.s) ağaç tomruklarını çağırdı ve tomruklar Mekke’den Medine’ye uçtular, hemen ağaçları mescitte kullandı.⁵⁸⁸

- Bir dişi geyik/ceylan Allah Resulüyle, düştüğü ağda konuştu. “Ey Allah’ın Resülü! Benim acelem var, yavrularımın bana ihtiyacı var. Ben bu ağa düştüm, beni bırak, onları emzireyim,” dedi. Nebi (a.s), “Seni nasıl serbest bırakayım? Ağ sahibi buna razı olmaz,” dedi. “Beni serbest bırak, döneyim,” dedi. Resûlullah onu serbest bıraktı. Sonunda ceylan döndü ve ağın sahibi geldi. Nebi (a.s) şefaatacı olunca adam ceylanı serbest bıraktı.

- İnsanlar açlık ve üzüntü hissettiklerinde, Allah Resulünün kabrine gelirler, bundan sonra açlık ve üzüntü olmaksızın ayrılırlardı.

- Onun kabrini gören herkese ağlama gelirdi. Hikâye edildi ki bir Yahudi, Hasan Eşari’ye⁵⁸⁹ şöyle dedi: “Sizde şaşılacak bir şey vardır ki siz nebinizin kabrini gördüğünüzde ağlamaya başlıyorsunuz. Üç yüz seneden beri ölen ölüye ağlamak, tuhaf/şaşılacak bir şeydir.” Hasan, “Şayet senin gözlerin onun kabrini gördüğünde ağlamazsa, sana yüz dinar vereceğim, şayet ağlarsan, hemen Müslüman olman gerekir,” dedi. Yahudi bunu kabul etti, hemen kalktı ve Medine’ye yöneldiler. Nebi (a.s)’ın kabrine vardılar. Yahudinin gözü ona bakınca, birden ağladı, sesini yükseltti ve çok ağladı. İşaret parmağını kaldırdı ve “Şehadet ederim ki Allah’tan başka ilah yoktur ve Muhammed (a.s) onun elçisidir.” dedi.

- Ebû Bekir (r.a) cahiliye döneminde ticaretle uğraşıyordu. Onun İslam’a girme sebebi şöyle oldu. Şam’da, bir gece rüyasında güneş ve ayın odasında olduğunu, onları eline alıp bağrına bastığını ve onlara elbisesini giydirdiğini gördü. Uyanınca, Hıristiyan bir rahibe gitti, ona rüyası hakkında sordu ve onun yorumunu

⁵⁸⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 80 V.

⁵⁸⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî (ö.324/935-36) (Eş'ariyye mezhebinin kurucusu. İrfan Abdülhamîd Fettâh, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XI, İstanbul,1995, ss. 444-447.

istedi. Rahip, “Sen neredensin?” deyince “Mekke’den,” dedi. “Hangi kabiledensin?” dedi, “Hâşim’den,” dedi. “İşin nedir?” dedi, “Ticaret,” dedi. Bunun üzerine, “Kendisine “Muhammedü’l-Emîn” denilen, Hâşim kabilesinden bir adam çıkıyor ve ahir zaman nebisi oluyor. O olmasaydı, Allah gökleri, yerleri, bu ikisindeki şeyleri, Âdem (a.s)’ı ve diğer gönderilmiş Peygamberleri yaratmazdı. O nebilerin efendisi ve gönderilenlerin sonuncusudur ve sen onun dinine giriyorsun. Ona yardımcı ve ondan sonra halife oluyorsun, bu rüyanın tabiridir”, dedi.⁵⁹⁰ Sonra: “Ben onun sıfat ve özelliklerini Tevrat, İncil ve Zebûr’da buldum ve ben ona teslim oldum/Müslüman oldum. Hıristiyanlardan korktuğum için Müslüman olduğumu gizledim” dedi. Ebû Bekir (r.a) rahipten nebi (a.s)’ın sıfatını duyunca, kalbi yumuşadı ve rüyasını özledi. Mekke’ye geldi, onu aradı ve buldu. Onu seviyor ve onu görmemeye dayanamıyordu. Resûlullah’a vahy gelince: “Ey Ebû Bekir! Müslüman ol, ben âlemlerin Rabbi tarafından gönderilen bir resulüm,” dedi, Ebû Bekir ona: “Şayet nebi isen sana mucize gerekir,” dedi. Nebi (a.s); “Mucize olarak Şam’da gördüğün ve rahibin onu yorumladığı, senin Müslüman olacağını haber verdiği bir rüya yeterli değil mi?” dedi. Ebû Bekir bunu duyunca, “Doğru söyledin ey Muhammed,” dedi ve işaret parmağını kaldırarak “Şehadet ederim ki Allah’tan başka ilah yoktur ve Muhammed (a.s) onun elçisidir.” dedi.⁵⁹¹

-Katâde: “Diğer kitaplar nebilere toptan indirilirken, Kur’an’ın Resul (s.a.v)’in vefatına kadar iletişim kopmaksızın parça parça indirilmesi Allah Resulünün şerefindedir,” dedi.

- Nakledildiğine göre Allah meleklerle Âdem (a.s)’a secde etmelerini isteyince, mademki Allah meleklerle kendisine secde etmeyi emretti, bundan dolayı da Âdem (a.s)’ın kalbine kendisinin Muhammed (s.a.v)’den daha üstün olduğu düşüncesi geldi. Bunun üzerine Allah ona şöyle vahyetti: “Benim meleklerle emrim, Muhammed (a.s) içindir. Çünkü senin alnının üzerindeki onun nuru, seni yüceltmek için değil, aksine onu yüceltmek ve şereflelendirmek içindir.”

- Nakledildiğine göre Allah gökleri ve yeri yaratınca gökyüzü yeryüzüne karşı böbürlendi/gururlandı ve şöyle dedi: “Şüphesiz arş ve melekler bende, güneş,

⁵⁹⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 80 Z; İbn-i Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, Thk. İhsan Abbas, C., 3, Dâru Sâdır, Beyrut, ts, s. 66; Eser için bkz: Abdülkerim Özaydın, "İbn Hallikân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 17-19.

⁵⁹¹ İbn-i Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, C., 3, s. 66.

ay ve tüm yıldızlar bende, sende bütün bunların hiçbiri yok.” Yeryüzü Nebi (s.a.v) doğuncaya kadar sustu. Yeryüzü, gökyüzüne (karşı) öğündüğü zaman (şöyle) dedi. “Şayet arş, melekler, güneş, ay, tüm yıldızlar sen de ise, bütün bu eşyaların kendisi için yarattığı bendedir. Onun yeri, bakışı, yürüyüşü, yaşamı ve ölümü bendedir.” Yeryüzü, gökyüzüne karşı öğününce, Allah Teâla (şöyle) buyurdu: “(Habibim ile) öğündün, bundan dolayı, senin onunla öğünmen için, toprağını, Resul (s.a.v)’e ve onun ümmeti için, temiz ve temizleyici kıldım ve seni, Resul (s.a.v)’e ve onun ümmeti için mescid kıldım.”⁵⁹² Her şafak vakti, Resûlullah (s.a.v)’in kabrine yetmiş bin melek iner, onu tavaf ve ona dua eder. Akşam olunca gökyüzüne çıkarlar.

Müellif sonra bil ki diyerek Allah Resulünün mucizelerinin çok olduğunu, onu kısıtlamanın ve saymanın mümkün olmadığını ifade ederek, kendisinin sadece bazı mucizeleri naklettiğini, bu yapraklarda öz ve kısa bir şekilde yazdığını ve bunun akıl sahipleri için yeterli olduğunu söyleyerek, Allah’tan, Resûlullah’ın nübüvveti ve mucizeleri hürmetine, bize, onun şefaatinde bir nasib eylemesini istiyoruz. Yerler ve gökler devam ettiği müddetçe, en güzel ve mükemmel salât ve selâmlar onun, onun temiz ailesinin, eşlerinin ve ashabının üzerine olsun. Bunların hepsi en alçak seviyedekilerden başlayarak herkesin kurtuluş sebebi ve cennetlere girme vesilesi olsun, Allah onların hepsinden razı olsun, diye bu bölümü tamamlamaktadır.

3.1.3. Hulefâ-yi Râşidîn ve Faziletleri

Hz. Ebû Bekir

Onların ilki, Ebû Bekr b. Ebî Kuhâfe b. Osmân b. Âmr b. Kâ’b’dır. Onun babası, Resûlullah’ın babasıyla Kâ’b’da birleşir. Ebû Bekir; esmer renkli, ince yapılı, uzun boylu, seyrek sakallıydı. İslamdan önce ismi Abdü Rabbi’l Kâ’b’e, idi. Nebi (s.a.v) onu Abdullah diye isimlendirdi. Çünkü Allah Resulü (a.s) (şöyle) buyurdu: Çocuklarınıza nebilerin isimlerini veriniz. Allah katında isimlerin en güzeli, Abdullah ve Abdurrahman’dır. Onu “atîk”⁵⁹³ diye de isim verdi. Çünkü o bir gün nebi (a.s)’in yanına girdi, Nebi (s.a.v) ona: “Seni müjdeliyorum, sen Allah’ın cehennemden azat ettiği kimsesin” dedi. Bu Tirmizî’nin *Câmi’i*’nde de aynı şekildedir.

⁵⁹² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 81 V.

⁵⁹³ Kâbe ve Hz. Ebû Bekir hakkında kullanılan bir sıfat. İsmail Lütfî Çakan, "Atîk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, ss. 64.

Başka bir rivayette Resul (s.a.v) şöyle buyurdu: “Kim ateşten/cehennemden azad olan/kurtulan (birine) bakmak isterse, Ebû Bekir’e baksın.”

Leys b. Sa’d (ö. 175/791):⁵⁹⁴ O yüzünün güzelliği ve cemâlinde dolayı atık diye isimlendirildi, dedi.

Mus'ab da: “O bununla isimlendirildi, çünkü onun nesebinde/soyunda kendisiyle ayıplanacak bir şey yoktur,” dedi.

Kâ'b: En doğrusu, o, cahiliyede, yüzünün güzelliği, bedeninin kusur ve eksik olmayan görünüşünden dolayı atık diye isimlendirildi. Sonra Resûlüllah (s.a.v) ateşten kurtulduğu için İslam'da atık olarak ona isim verdi, dedi. Ailesinin ona verdiği isim atık de denildi. O Allah Resulüne tabi olanlar arasında ilk Müslüman olandır. İbn Abbas (r.a) da aynı görüştedir.

Müellif bu konuyu işlerken aynı zamanda ilk müslümanlar konusunda da farklı görüşleri zikretmektedir. Bunlar:

Zeyd b. Erkam (ö. 68/688)⁵⁹⁵ ve Mikdâd (ö. 33/653)'dan⁵⁹⁶ rivayete göre ilk Müslüman olan Ali (r.a)'dır. İlk Müslüman olanın Zeyd b. Hârise olduğu da söylenmiştir.

Katâde, Zührî ve sahabeden bir grup, kadın mü'minlerden ilk Müslüman olanın Hatice olduğunu söylediler.⁵⁹⁷ Bunu İbn Abbas (r.a) da rivayet etmiştir.

Müfessir Sa'lebî,⁵⁹⁸ âlimlerin ilk Müslümanın Hatice olduğu konusunda ittifakı olduğunu söyleyerek, onların ihtilafının Hatice (r.a)'dan sonra Müslüman olan ilk kimse hakkındadır, dedi.

Ebû Ömer (ö. 345/957)⁵⁹⁹: “Hür erkeklerden ilk Müslüman Ebû Bekir, çocuklardan Ali, kadınlardan Hatice, azad edilerek kölelikten kurtulanlardan, Zeyd b. Hârise, kölelerden, Bilâl-i Habeşî'dir,” dedi.⁶⁰⁰

⁵⁹⁴ Ebû'l-Hâris el-Leys b. Sa'd b. Abdîrahmân el-Fehmî (ö.175/791), Mutlak müctehid, muhaddis. Şükrü Özen, "Leys b. Sa'd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXVII, Ankara, 2003, ss. 164-168.

⁵⁹⁵ Ebû Amr Zeyd b. Erkam b. Zeyd el-Hazrecî (ö.68/688) Sahâbî. Bünyamin Erul, "Zeyd b. Erkam", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIII, İstanbul, 2013, s. 318.

⁵⁹⁶ Ebû Ma'bed el-Mikdâd b. Amr b. Sa'lebe el-Kindî el-Behrânî (ö.33/653), Sahâbî. Mustafa Ertürk, "Mikdâd b. Amr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXX, İstanbul, 2005, ss. 49-50.

⁵⁹⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 81 Z.

⁵⁹⁸ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbûrî. Arap dili âlimi ve müfessir M. Suat Mertoğlu, "Sa'lebî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 28-29.

Müellif tekrar Hz. Ebû Bekir hakkında bilgi vermeye devam ederek, Ebû Bekir Resûlullah ile tüm gazvelere katıldı, cahiliyede ve İslam'da ondan ayrılmadı. Ebû Bekir'in yardımıyla sahabelerden büyük bir grup Müslüman oldu demiştir.

Muhammed b. Sa'd⁶⁰¹ da: "Resûlullah (s.a.v) Tebuk gününde siyah renkli olarak en büyük sancağı, Resûlullah'la beraber Uhud ve Huneyn gününe katılanlar olmasına rağmen Ebû Bekir'e teslim etti," dedi.⁶⁰²

Hz. Ebû Bekir Resûlullah (s.a.v)'den yüz yirmi dört hadis rivayet etti. Resûlullah (s.a.v)'le dostluk ve birlikteliğine rağmen rivayetinin az olma sebebi; onun hadislerin yayılmasından, sahâbî ve tâbiînin hadisleri dinleme ve ezberlemeye önem vermesinden önce vefat etmesidir. Resûlullah (s.a.v)'den sonra ümmetin en hayırlısıydı. Bunun böyle olduğunu Buhârî'nin, *Câmi' u's-Sahîh*'inde, Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94)'den⁶⁰³ naklettiği: "Şayet ümmetimden birini dost edinseydim, Rabbimin dışında, Ebû Bekir'i dost edinirdim, fakat o benim kardeşim ve arkadaşımıdır"⁶⁰⁴ hadisidir.

Ebû Hüreyre (r.a) da şöyle dedi: Resûlullah (s.a.v): "Cebrâil geldi ve elimi tuttu, bana ümmetimden cennete girenleri gösterdi," dedi. Bunun üzerine Ebû Bekir

⁵⁹⁹ Müellif sadece Ebû Ömer diye kendisinden nakiller yapmıştır. Bu isimle: Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb el-Ezdî el-Bağdâdî (ö.320/932) Mâlikî fakihi ve hadis âlimi, Saffet Köse, "Ebû Ömer el-Kâdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, s. 211; Ebû Ömer Hafis b. Ömer b. Abdilazîz el-Ezdî ed-Dûrî el-Bağdâdî (ö.248/862 [?]) Kıraat âlimi, kırâat-i seb'a imamlarından Ebû Amr ile Kisâi kırâatlerinin meşhur ikişer râvisinden biri. Tayyar Altıkulaç, "Dûrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 5-6; Ebû Ömer Hafis b. Gıyâs b. Talk en-Nehâî el-Ezdî (ö. 194/810) Ebû Hanîfe'nin talebelerinden, Bağdat ve Kûfe kadısı. Saffet Köse, "Hafis b. Gıyâs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XV, İstanbul, 1997, s. 118 ve Ebû Ömer ez-Zâhid Muhammed b. Abdilvâhid b. Ebî Hişâm el-Bağdâdî el-Bâverdî'dir. Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, "Gulâmu Sa'leb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XIV, İstanbul, 1996, ss. 188-189. Biz bunlardan *Yâkutetü's-Sırât fî Garîbi'l-Kur'ân* müellifi Bâverdî olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Müellif kitabında bu eserden alıntı yapmıştır. Ayrıca Topkapı nüshasında "Ebû Amr" diye geçmektedir. Böyle olursa bunun İlk sûfilerden Ebû Amr Muhammed b. İbrâhîm b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeccâcî (ö.348/959-60) olması muhtemeldir. Semih Ceyhan, "Zeccâcî, Ebû Amr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 174-175.

⁶⁰⁰ Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye bi'l-Minahi'l-Muhammediyye*, Cilt: I-III, C., I, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, Kahire, Mısır, t.y, s. 132.

⁶⁰¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, Tabakat kitabıyla tanınan hadis, siyer, tarih ve ensâb âlimi. Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 294-297.

⁶⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ/et-Tabakâtü'l-Kebîr*, Thk: İhsan Abbas, Cilt: I-VIII, C., III, s. 131; Thk: Muhammed Abdülkadîr Atâ, Dâru'l- Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1990.

⁶⁰³ Ebû Saîd Sa'd b. Mâlik b. Sinân el-Hudrî (ö.74/693-94) Çok hadis rivayet eden yedi sahâbîden biri. Raşit Küçük, "Ebû Saîd el-Hudrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul,1994, ss. 223-224.

⁶⁰⁴Buhârî, *El-Câmi' u's-Sahîhu'l-Muhtasar*, Hadis no: 3691, C., III, s.1417; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, Thk: Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, Cilt: I-XXV, Hadis no: 286, C., 13, Mektebetü İbn-i Teymiye, 2. Baskı, Kahire, s. 116.

(r.a): “Ya Resûlallah! Ben de seninle beraber olmak istiyorum,” dedi. Resûlullah (s.a.v): “Sana gelince ey Eba Bekir, ümmetinden cennete ilk giren sensin,” dedi.⁶⁰⁵

Bir rivayette, Ali ve Ebû Bekir, Resûlullah (s.a.v)’in oda kapısına geldiler, kapının yanında durdular. Ali (r.a): “Öne geç ya Eba Bekir,” dedi. Bunun üzerine Ebû Bekir “Sen önden buyur, ey Ali,” dedi.⁶⁰⁶ Bunun üzerine Ali (r.a): “Ben Resûlullah (s.a.v)’in senin hakkında; “Güneş benden sonra Ebû Bekir’den daha faziletlisi üzerine doğmadı ve batmadı” diyen bir adamın önüne geçmem,” dedi. Bunun üzerine Ebû Bekir: Resul (a.s) senin hakkında: “Kadınların en hayırlısını, erkeklerin en hayırlısına verdim, buyurduğu bir adamın önüne nasıl geçerim,” dedi. Hemen Ali (r.a): “Resûlullah’ın kendisine: “Sevgi gösterenlerin sıfatları üç yüz altmıştır, bunların hepsi Ebû Bekir’de vardır,” dediği birinin önüne geçmem,” dedi. Derhal Cebrâil (a.s) indi ve “Ey Muhammed! Allah sana selâm söylüyor ve buyuruyor ki melekler Sıddîk ve Ali (r.a)’lara bakıyorlar ve güzel edeblerinden dolayı onlara hayret ediyorlar. Hemen onlara git.” Resul (a.s) kalktı, çıktı ve önce Sıddîk’ı koydu sonra Ali’yi koydu ve konuşarak oturdular. Ömer ve Osman (r.a) da geldiler. Allah Resulü (s.a.v): Ebû Bekir Peygamberliğin anahtarı, Fârûk Nübüvvetin lambası, Osman nübüvvetin takvası ve Ali nübüvvetin kanadıdır,” buyurdu. Ayrıca, “Kim Ebû Bekir’i severse imanı tamam olur; kim Ömer’i severse ihsanı tamam olur; kim Osman’ı severse ona merhamet eder, kim Ali’yi severse mekânı yücelir. Kim Sıddîk’a söverse, zındık olur;⁶⁰⁷ kim Ömer’e söverse, cehennem onu kızartır; kim Osman’a küfrederse, rahmanın nefretine uğrar; kim Ali’ye buğz ederse/sevmezse, nebiye buğz eder/sevmez.” Allah Resulü: “Ben ilmin şehriyim, Ebû Bekir onun kalesi, Ömer burçları, Osman suru, Ali onun kapısıdır,” dedi.

Yine başka bir rivayette: Kıyamet günü, Ebû Bekir’in doğruluk sancağı dikilir, her sıddîk/doğru söyleyen onun sancağı altındadır. Ömer’in adalet sancağı dikilir, her adil onun sancağı altındadır. Osman’ın cömertlik sancağı dikilir, her cömert onun sancağı altındadır. Ali’nin şüheda sancağı dikilir, her şehid, onun sancağı altındadır, denmektedir.

⁶⁰⁵ *Sünen-i Ebî Dâvut*, Cilt: I-IV, Hadis no: 4654, C., IV, Dâru’l-Kitâbü’l-Arabî, Beyrut, s. 345.

⁶⁰⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 82 V.

⁶⁰⁷ Bağdâdî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullâh el-Âcurrî, *Şerî’a*, Thk: Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Demici, Cilt: I-V, C., IV, 2. Baskı, Dâru’l-Vatan, Riyad, Suûdiyye, 1420/1999, s. 1638.

Resul (a.s): Ebû Bekir ve Ömer'e: "Bu ikisi, nebiler ve peygamberler hariç başından ve sonundan cennet ehlinin iki efendisidir," dedi.⁶⁰⁸

Resul (s.a.v); "Ben arşın etrafında dönen latif bir cevherdim, Rahman'dan bir bakış beni sardı. Bunun üzerine utancımdan terledim, altı damla damladı. Allah, birinci damladan, Ebû Bekir'i, ikinci damladan Ömer'i, üçüncü damladan, Osman'ı, dördüncü damladan, Ali'yi yarattı, beşinci damladan, sedir ağacını, altıncı damladan gülü yarattı," dedi.⁶⁰⁹

Şeyhu'l-Ekber, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'de⁶¹⁰ şöyle dedi: Resul (s.a.v)'i Mirac gecesinde gece yolculuk yaparken, yaklaşan bir ışık onu takip etti. Bu duruma çok şaşırıldı. Kendinden gidinceye kadar ona yaklaştı, birden Ebû Bekir'in sesi gibi bir ses: "Ey Allah'ın Resülü! Dur, Allah sana dua ediyor,"⁶¹¹ diye bağırdı, şaşkınlığı gitti. Bu en samimi dostunun Ebû Bekir ve aynı zamanda Nebi (a.s)'ın da ona karşı sevgisini gösteriyor. Çünkü Allah Teâlâ, Resul (a.s)'a, Ebû Bekir'in sesine benzeyen bir sesi işittirdi.

Resûlullah'tan sonra hilâfete insanların en yakını Ebû Bekir (r.a)'dır. Çünkü sahabeler Resul (a.s)'ın vefatından sonra Ebû Bekir (r.a)'ın imameti üzerine ittifak ettiler. Bu kesin bir delildir. Çünkü o insanların hepsi üzerine tercih edilmiştir.

Buhârî ve Müslim'de, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den şöyle bir rivayet geldi: Nebi (s.a.v) hasta oldu. Hastalığı şiddetlenince, "Ebû Bekir'e gidiniz, insanlara namaz kıldırın," dedi. Bunun üzerine Âişe (r.a): "Ya Resulallah! Şüphesiz o, hassas bir adamdır, senin makamına kalktığında, insanlara namaz kıldırılmaz," dedi. Resul (a.s): "Ebû Bekir'e git, insanlara namaz kıldırın," dedi. Âişe (r.a) gitti fakat söylemeden döndü. Resul (a.s): "Ebû Bekir yokken, Ebû Bekir'e git, insanlara namaz kıldırın," dedi. Ebû Bekir (r.a) Resul (a.s)'e geldi ve Allah Resülü hayatta iken insanlara namaz kıldırdı.

⁶⁰⁸ Tirmizî, *el-Câmi'u-Sahîh/Sünenü't-Tirmizî*, Hadis no: 3665. C., V, s. 611.

⁶⁰⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 82 Z.

⁶¹⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 83 V; Müellif Muhyiddin İbn Arabî'nin ismini zikretmeden "وقال الشيخ "الأكبر رحمه الله [و83] عليه في فتوحاته المكيّة *Fütuhât-ı Mekkiyye*'de "Şeyhu'l-Ekber olarak bahsetmiştir. Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî görüşlerini en geniş boyutlarıyla açıkladığı *eseri* "*el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî Ma'rîfeti'l-Esrâri'l-Mâlikîyye ve'l-Mülkiyye*". Mahmud Erol Kılıç, "el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XIII, İstanbul, 1996, ss. 251-258.

⁶¹¹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Thk: Ahmed Şemseddin, Cilt: I-X, C., V, Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, t.y, s. 79,

Ebû Dâvûd'un⁶¹² *Câmi 'i'*nde Abdullah b. Zem'a'dan gelen şey: Ben insanlardan bir grupta birlikte iken, Resûlullah (s.a.v)'in acısı şiddetlenince, Bilal onu namaza çağırdı. Resul (a.s): "Ebû Bekir'e gidiniz insanlara namazı kıldırın," buyurdu.⁶¹³ O an Ebû Bekir orada yoktu. Hemen: "Ey Ömer kalk, namaz kıldır," dedim. Bunun üzerine Ömer ilerledi, tekbir aldı. Resûlullah (s.a.v) onun sesini duyunca- Ömer gür sesli bir adamdı yani sesi gür- Resûlullah "Ebû Bekir nerede? Allah ve Müslümanlar buna razı olmuyor, Allah ve Müslümanlar buna razı olmuyor," dedi.

Başka bir rivayette: Resûlullah (s.a.v) Ömer (r.a)'ın sesini işitince, başı görününceye kadar çıktı ve "Hayır, hayır, hayır, insanlara Ebû Kuhafe'nin oğlu namaz kıldırın," dedi. Bunu kızarak söyledi. Sonra Ebû Bekir geldi, insanlara namazı kıldırıldı. Bu (durum) gösteriyor ki o bu ümmetin en üstünüdür ve yine o gösteriyor ki o emanete daha layıktır. Bu kadar anlatım akıl sahipleri için yeterlidir.⁶¹⁴

*Hulâsatü'l-Fetva*⁶¹⁵da: Kim Ebû Bekir Sıddık'ın hilâfetine inkâr ederse, o kâfirdir. Aynı şekilde Ömer (r.a) için de böyledir, denmektedir. Ebû Bekir (r.a) hilâfeti rebû'l-evvel ayının on üçünde salı günü üstlendi, o nebi (s.a.v) vefatının ikinci günüdür. Görünürde Ebû Bekir yaşlı, nebi (a.s) genç idi.⁶¹⁶ Şüphesiz Ebû Bekir (r.a)'da nebi (s.a.v)'in aksine yaşlanma hızlı oldu. Resul (a.s) sakalında yirmi beyaz kıl olduğu halde vefat etti. Ancak gerçekte Nebi (s.a.v), Ebû Bekir'den iki yaş daha büyüktü. Ebû Bekir'in doğumu Ashab-ı Filden iki yıl dört aya günler kala Mekke'de idi ve hicretin onüçüncü senesinde Cemâziyelâhir ayının salı gecesi, ikinci ile yatsı arasında altmış üç yaşındayken vefat etti. Altmış beş de denildi. Birincisi daha doğrudur. Hanımı Esmâ onu yıkadı ve Ömer (r.a) namazını kıldırıldı. Resûl-i Ekrem'in hücreğine, onun yanına defnedildi. Başı Nebi (a.s)'ın omuzu hizasına

⁶¹² Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, Kütüb-i Sitte'den biri olan es-Sünen'in müellifi, muhaddis. M. Yaşar Kandemir, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, ss. 119-121.

⁶¹³ Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîhu'l-Muhtasar*, Hadis no: 646, C., I, s. 240; Müslim, Hadis no: 101, C., I, s. 316.

⁶¹⁴ *Süneni Ebî Dâvut*, Hadis no: 4662, C., IV, s. 348.

⁶¹⁵ el-Buhârî, İftiharüddîn Tahir b. Ahmed b. Abdirreşid (ö.542/1147)'nin, *Hulâsatü'l-Fetâvâ* isimli bir kitabı olduğunu zannediyoruz. El-Buhari bu kitabını *Hizânetü'l-Fetâvâ* ve *en-Nisâb* eserlerini ihtisar ederek telif etmiş, kitabı da Leknev'de basılmıştır (taşbaskı, t.y.). *Hulâsatü'l-Fetâvâ*'nın Süleymaniye Kütüphanesi'nde kırk civarında yazma nüshası bulunmaktadır. M. Esat Kılıçer, "Buhârî, Tâhir b. Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, s. 376.

⁶¹⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 83 V.

kondu. Hilâfetinin müddeti, iki yıl, dört ay, dokuz gündür. Ölmeden günler önce hilâfeti Ömer'e vasiyet etti. Bu, onun dünyadan ahirete irtihal edeceğine bir işaret oldu. Allah ondan razı olsun.

H.z. Ömer

Onlardan ikincisi Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl b. Abdilaziz b. Reyah b. Abdillâh b. Kurtâb b. Zah b. Adî b. Kâ'b'tır. Nesebi, Nebi (a.s) nesebiyle Kâ'b'da birleşir. Cahiliye döneminde şerefli biriydi. Allah onunla İslam'ı güçlendirdi. Müslüman olduğu günü ilan etti. Bunun için Fârûk diye isimlendirildi. O, Ebû Bekir'den sonra insanların en faziletlisidir. Çünkü Ebû Bekir hayatından ümit kesince, Osman ve Ali (r.a) ile istişare ettikten sonra onu halife seçti. Osman ve Ali (r.a)'a görüşünü onayladıktan sonra Ömer (r.a) için sözleşme kâğıdı yazdı ve onu mühürledi. Onu insanlara çıkarttı ve onlara sözleşme sahifesinde olana biat etmelerini emretti. Hemen onlar da biat ettiler. Sahabeler onun halifeliği üzerinde görüş birliğine vardılar. Cihatta, orduların hazırlanmasında Ebû Bekir (r.a)'ın izini takip etti. Sonunda Allah onun kılıcıyla, dilediği kadar, küfrü ve fesadı tam olarak bastırdı.

O Arapların kahramanlarından. İbn Abbas (r.a), Nebi (s.a.v)'in şöyle dediğini nakletti: "Allah'ım, İslam'ı sana sevimli olan iki adamdan biriyle; Ömer b. Hattâb ve Amr b. Hişâm yani Ebû Cehil'den biriyle güçlendir." Ömer (r.a) Müslüman oldu, sonra açıkça mescidde namaz kıldı. Ebû Cehil (ise) şirk üzere öldürüldü.

İbn Mes'ud (r.a): "Ömer (r.a)'ın Müslüman olması bir fetih, hicreti zafer, imameti bir rahmet oldu," dedi.⁶¹⁷ Medineye hicret etti. Bedir ve diğer gazvelere Resul (s.a.v) ile gitti. Onun hakkında Allah Resulü (s.a.v) şöyle dedi: "Şayet benden sonra bir nebi gelseydi, Ömer b. Hattâb olurdu."⁶¹⁸

Onun hakkında aynı şekilde şöyle de söyledi: "Ya Hattâb'ın oğlu! Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki, Şeytan seninle karşılaşsa korkusundan senin yolun dışında başka bir yola giderdi." Burada onun durumunun yüceliğine delil

⁶¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ/et-Tabakâtü'l-Kebîr*, C., III, s. 204.

⁶¹⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 83 Z; Tirmizî, *el-Câmi'u-Sahîh/Sünenü't-Tirmizî*, Hadis no: 3686, C., V, s. 619.

vardır. Bir başka hadiste de Allah Resulü (a.s): “Ey Ömer! Şüphesiz şeytan senden kaçır,” dedi.

Resûlullah (s.a.v)'in şöyle buyurduğu da rivayet edildi: “Şüphesiz Allah Teâla, hakkı Ömer'in diline ve kalbine koymuştur.” Aynı şekilde: “Güneş Ömer'den daha hayırlı biri üzerine doğmadı” dedi. Câbir (r.a) şöyle dedi: Kureyşten kadınlar Resul (s.a.v)'in yanında yüksek sesle konuşurken Ömer b. Hattâb Resul (a.s)'in yanına girmeye izin istedi. Hemen kadınlar kalktılar, örtülerini örtmeye kalkıştılar. Ömer girdi ve Resul (a.s) gülüyordu. Ömer (r.a): “Niçin gülüyorsun ey Allah'ın Resulü?” dedi. Resul (a.s): “Şu benim yanımda olan kadınlara şaştım. Senin sesini duyunca perdenin arkasına kaçtılar,” buyurdu. Ömer (r.a): “Ey nefislerinin düşmanları! Allah Rasûlü'nden korkmuyorsunuz da benden mi korkuyorsunuz?” diyerek onlara çıkıştı. Onlar da “Evet, sen Allah Rasûlü'ne göre çok katı ve sertsin” dediler.⁶¹⁹

Câbir (r.a)'tan: Ömer (r.a), Ebû Bekir (r.a) hakkında; “Resûlullah'tan sonra insanların en hayırlısı,” dedi. Ebû Bekir (r.a) da ona şunu söyledi: Şüphesiz ben Resûlullah'ın şöyle dediğini işittim: “Güneş Ömer'den daha hayırlı biri üzerine doğmadı”.⁶²⁰ Hz. Ömer (r.a) orduları Ebû Ubeyde b. Cerrâh (ö. 18/639)⁶²¹ komutasında İran'a gönderdi. Onun zamanında Ermenistan'dan Tebriz'e kadar olan yerler, Istahr, Rey, Hemedan, Cürcan, Dinever, Medainu'l-Mağrib, Beytûlmakdis, İskenderiye ve bazı Rum ülkeleri fethedildi. Basra ve Kûfe şehirlerinin inşasını emretti. İbni Mes'ud: “Ömer (r.a)'ın Müslüman olduğu zamandan beri biz şerefli olduk. Ömer b. Hattâb (r.a) Müslüman oluncaya kadar açıkça beytin etrafında namaz kılamıyorduk, dua edemiyorduk,” dedi.

Rivayet edildi ki Ömer (r.a), Amr b. As'ı (ö. 43/664)⁶²² Mısır'a emir olarak gönderdi. O Nil nehrinin akmadığını gördü. Mısır halkına bunun sebebini sorduğunda, onlar: “Bu su her yirmi yılda bir kurur ve bakire bir cariye atılincaya

⁶¹⁹ Hatîb et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, C., III, s. 1702; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, C., VIII, s. 205; Buhârî, *El-Câmi'u's-Sahîhu'l-Muhtasar*, Hadis no: 3480, C., III, s. 1347.

⁶²⁰ Tirmizî, *el-Câmi'u-Sahîh/Sünenü't-Tirmizî*, Hadis no:3684, C., V, s. 618.

⁶²¹ Ebû Ubeyde Âmir b. Abdillâh b. el-Cerrâh el-Fihri el-Kureşî (ö.18/639) Aşere-i mübeşşereden olan kumandan sahâbî. Ahmet Önkal, "Ebû Ubeyde b. Cerrâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 249-250.

⁶²² Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Amr b. el-Âs (el-Âsî) b. Vâil es-Sehmî el-Kureşî (ö.43/664) Meşhur sahâbî, Mısır fâtihisi ve devlet adamı. Ahmet Önkal, "Amr b. Âs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., III, ss. 79-81, İstanbul, 1991.

kadar akmaz,” dediler. Amr bu durumu Ömer’e yazdı. Ömer (r.a) da şöyle bir cevap yazdı. "Rahman ve Rahim olan Allah’ın ismiyle, Ömer’den Nil nehrine: Şayet, Allah’ın emri ile akıyor idi isen, Allah’ın ismi hakkıyla ak, şayet Allah dışında birinin ismiyle akıyor idiysen, bu konuda bizim sana ihtiyacımız yok."⁶²³ Amr, hemen yazılan mektubu Nil’e attı ve Allah’ın izniyle günümüze kadar aktı ve Ömer’in kerametinin bereketiyle kadın atmaktan da kurtuldular.⁶²⁴

Rivayet edildi ki Ömer Medine’de minberde, ordusu Nihâvend’deydi.⁶²⁵ Ordu komutanına, dağın arkasındaki düşmanın hilesinden onu uyarmak için: “Ey Sâriye, dağa (yönelin), dağa” dedi. Hemen Sâriye dağa yöneldi ve düşmanı mağlup etti. Sâriye’ye “Bunu nasıl bildin? denildi. Ömer’in sesini duydum. O, “Ey Sâriye! Dağa,” diyordu,”⁶²⁶ dedi.

Ömer (r.a)'ın üç kerameti vardır: Ömer’in rüyası, sesinin ona ulaşması ve sesini işittirmesi. Ömer (r.a)'ın faziletleri konusunda da şöyle denildi: Ömer (r.a)'ın faziletlerini herkes bilir sadece Ömer’i tanımayan bilmez. Bu *şerhu Meşârik ve el-Ehâdisü’ d-dâilletü alâ fadli cemme*’de de nakledildi.

Ömer (r.a) “Emîrü’l-Mü’minîn” diye çağrılan ilk halifedir. Ebû Bekir onunla çağrılmadı. Müslümanlar için ilk tarihi yazandır. Kur’an’ı bir mashafta toplayandır. Ramazan’da insanları teravih kılmak için toplayandır. Menkibeleri sayılamayacak kadar çok ve gizlenemeyecek kadar açıktır.

Resûlullah (s.a.v)’den beş yüz otuz dokuz hadis rivayet etti. Ebû Bekir’in vefatından sonra halifelik yaptı. Mugire b. Şu’be (r.a) (ö. 50/670)'nin⁶²⁷ kölesi Ebû Lü'lü, hicri yirmi üçüncü senede, Zilhicce ayında, Medine’de, çarşamba sabahı, sabah namazını kılarken onu iki başlı, zehirli hançerle yaraladı. Onunla on üç adamı da yaraladı. Onlardan yedisi vefat etti, diğerleri yaşadı. Sonra bu lanetli kendisini öldürdü. Ömer (r.a) süt içti ve o yarasından çıktı. Bundan, yaşamayacağını anladı.

⁶²³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 84 V.

⁶²⁴ Ebû’l-Kâsım (Ebû’l-Hüseyn) Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî et-Taberî er-Râzî, *Kerâmâtü Evliyâ li Lâlekâî*, Thk: Ahmed b. Sad b. Hamdan el-Ġâmîdî, Cilt: I-IX, C., IX, 8. Baskı, Dâru’t-Taybe, es- Suûdiyye, 1423/2003, s. 126..

⁶²⁵ İran’ın batısında Hemedan şehrinin 60 km. kadar güneyinde Gâmâsâb (Gâmesiyâb) suyunun bir kolu üzerinde denizden 1790 m. yükseklikte tarihî bir şehir. İbrahim Sarıçam, "Nihâvend", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 98-99.

⁶²⁶ Lâlekâî, , *Kerâmâtü Evliyâ li Lâlekâî*, C., IX, s. 127.

⁶²⁷ Ebû İsâ (Ebû Abdillâh) Mugîre b. Şu’be b. Ebî Âmir b. Mes’ûd es-Sekafî (ö.50/670), Sahâbî, Emevî devlet adamı. İrfân Aycan, "Mugire b. Şu’be", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXX, İstanbul, 2005, ss. 376-377.

Halifeliği müddetince, beytûlmaldan kendi menfaati için aldıklarını hesap etti. Onu, seksen altı bin dirhem buldu. Oğlu Abdullah'a: "Ömer'in malı ona yeterse, onu, ondan öde, yetmezse Benî Adî'den⁶²⁸ iste" dedi. Sonra onu Âişe (r.a)'ye gönderdi. Ona "Ömer'in selâmı var, de, emîrû'l-mü'minîn deme, ben bugün mü'minlerin emiri değilim ve Âişe (r.a)'ye Ömer dostunun yanına defnedilmek için izin istiyor, de," dedi.⁶²⁹ Hemen geldi, selâm verdi. Âişe (r.a) ağlıyordu. "Ben onu kendime bırakmıştım, fakat bugün onu kendime tercih edemem," dedi. Abdullah onun yanından gelince, Ömer'e, "Bu Abdullah," denildi. "Beni kaldırıңыз" dedi. Hemen bir adam onu doğrulttu. "Ey Abdullah durum ne/ne haber?" dedi. O da "İstedığıne o izin verdi," dedi. Ömer (r.a): "Allah'a hamd olsun, bende bundan daha hayırlı bir şey olmadı ve ruhum kabzolduğunda, beni taşıyınız. Sonra ey Abdullah! Ravzaya selâm ver ve Ömer b. Hattab izin istiyor, de. Bana izin verilirse, beni gömünüz. Şayet beni kabul etmezse, beni Müslümanların kabristanlığına götürünüz," dedi. Resûlullah (s.a.v) kabrine taşınca, Abdullah, Ömer (r.a)'ın emrettiği gibi yaptı. Ravzadan ona izin verildi. Allah onun nurunu artırdı. Suheyb (ö. 38/659)⁶³⁰, Allah Resulünün mescidinde cenaze namazını kıldırdı, kabrine oğlu Abdullah, Osman b. Affan, Sa'id b. Zeyd, Abdurrahman b. Avf indi. Muharrem ayında, pazar günü, yaralanmasının beşinci günü defnedildi. O atmış üç yaşındaydı.

Hz. Osman

Hulafa-i Raşîdinden üçüncüsü Osman Zü'n-nûreyn'dir. O mü'minlerin emiridir. Ebû Abdillâh Osmân b. Affân b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye b. Abdiş-Şems b. Abdi Menaf, soyu Abdümenâf'da Hz. Peygamber'in nesebiyle birleşir.

Rivayet edildi ki; Ömer (r.a) şehid edilince hilâfet işini Osman, Ali, Abdurrahman b. Avf, Talha, Zübeyr ve Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan oluşan altı kişi arasına bıraktı. Sonra onların hepsi, bu işi Abdurrahman'a yetki vererek emirlik için kimi seçerse onun hükmüne razı oldular. O, Osman (r.a)'ı seçti. Kendisi, sahabelerden bir grup hemen biat ettiler ve onun emirlerine uydular. Resûlullah (s.a.v)'in iki kızı Rukıyye ve Ümmü Gülsüm ile evlendiği için Zü'n-nûreyn diye isimlendirildi. Ümmü Gülsüm vefat edince, Resul (a.s): "Şayet benim üçüncü bir

⁶²⁸ Benî Adî b. Kâ'b; Kureyş kabilesinin Hz. Ömer'in de mensup bulunduğu bir kolu. Ahmet Önkâl, "Adî b. Kâ'b (Benî Adî b. Kâ'b)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, s. 380.

⁶²⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 84 Z.

⁶³⁰ Ebû Yahyâ Suheyb b. Sinân b. Mâlik er-Rûmî (ö.38/659), Sahâbî. Mehmet Efendioğlu, "Suheyb b. Sinân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009, ss. 476-477.

kızım olsaydı seni onunla evlendirirdim,” dedi. Onun dışında herhangi biri Resûlullah (s.a.v)'in iki kızıyla evlenen olarak bilinmedi. Cahiliye döneminde “Eba Ömer” olarak künyelendi. Rukıyye ona Abdullah'ı doğurunca, onunla künyelendi. Osman (r.a)'ın İslama girmesi Ebû Bekir (r.a)'ın delaletiyle İslam'ın başlarında olmuştur. Habeşistan sonra da Medine olmak üzere iki defa hicret eden kişi olmuştur. Büyük Bedir gazvesi hariç bütün gazvelere geldi. Bedir'e Resul (s.a.v)'in kızı Rukiye'nin hastalığı sebebiyle katılmadı.⁶³¹ Allah Resulü, Bedir gününe katılanlara pay verdiği ve bağışlama ile müjdelediği gibi, ona da pay verdi ve onu da bağışlama/affetme ile müjdeledi. Hudeybiye'deki Rıdvan biatı dışında. Çünkü Nebi (a.s), onu, barış yapma konusunda Mekke'ye göndermişti. Cahiliye ve İslam'da, şerefli ve asil biriydi. Son derece yumuşak ve cömertti.

Talha b. Abdullah (ö. 97/715)'tan⁶³² rivayet edildi ki Resûlullah (s.a.v): “Her Nebi'nin cennette bir arkadaşı vardır. Benim de cennette arkadaşım Osman'dır,⁶³³ dedi. Aynı şekilde: “Ey Osman! Sen dünya ve ahirette dostumsun” dedi.

Müellif, onun menkıbelerinin, bu kitabın misallerinin içine almasından daha çok olduğunu ve kısaca anlatmanın mümkün olmadığını, ancak burada akıl sahiplerini bilgilendirmek için zikredildiğini, söylemektedir.

Resul (s.a.v)'den yüz kırk altı hadis rivayet etti. Hicri yirmi dört, Muharrem ayının ilk pazar günü, Ömer (r.a)'ın defnedildiği gün halife seçildi ve Hicri otuz beş senesinin, Zilhicce ayının sekizinci cuma günü mazlum bir şehid olarak öldürüldü. Kurban Bayramı sabahı katledildiği de söylendi. O, yirmi gün muhasaradan sonra, oruçluyken ve evinde Kur'an okurken, önünde Mushaf olduğu halde, onu eşkıya Haris b. Bedr ya da Mısır halkından el-Esved en-Necibi veya bu ikisinin dışında biri onu katletti, denildi.

Ebû'l-Ferec el-Cevzi (ö. 597/1201)⁶³⁴ dedi: Ona en-Nafiki b. el-Harb elinde demir olduğu halde geldi. Onunla başına vurdu, onu yardı. Hemen kanı mushafa aktı,

⁶³¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 85 V.

⁶³² Ebû Abdillâh Talha b. Abdillâh b. Avf ez-Zühri el-Medenî (ö.97/715), Medine valisi ve kadısı, tâbi. Cemal Ağırman, "Talha b. Abdullah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIX, İstanbul, 2010, s. 504.

⁶³³ Muhammed b. Yezîd Ebû Abdillâh el-Kazvîni, *es-Sünen, Süneni İbni Mâce*, Thk: Muhammed Fuad Abdülbâki, Hadis no: 109, Cilt: I-II, C., 1, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y, s. 4.

⁶³⁴ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö.597/1201), İslâmî ilimlerin hemen her dalındaki çalışmalarıyla tanınan Hanbelî âlimi. Yavuz, Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, , ss. 543-549.

ayağıyla mushafa vurdu. Sonra onun sakalından tuttular ve başına üç defa vurdular. Göğsünü üç defa bıçakladılar ve Kur'an okurken onu katlettiler. O seksen sekiz yaşındaydı.⁶³⁵ Hakîm b. Hizâm (ö. 54/674 [?]) onu öldürdü de denildi. Baki' Kabristanı'nın dışına defnedildi. Kabri bugün ziyaret edilen, kutlu ve uğurlu kabul edilen meşhur bir yerdir. Hilâfet müddeti yaklaşık on iki yıldır. İnsanlarla peşpeşe yirmi defa haccetti. Mushaftan mushafa Kur'an'ı topladı.

Hız. Ali

Müellif bu bölümde halifelerden dördüncüsü Aliyyü'l Murtazâ'dır, diye başlayarak onunla ilgili şu bilgileri nakletmektedir: O Mü'minlerin Emiri, Peygamber (s.a.v)'in amcası Ebî Tâlib'in oğludur. Ebü'l-Hasen ve Ebû Tûrâb isimleriyle de künyelenmiştir. Onun ismi Abdumenaaf b. Abdülmuttalib'dir.⁶³⁶ O bülüğdan önce İslam'a giren ilk kişi, Benî Hâşim'den ilk halife, nezaket ve sadakat timsali, cömertlikle bilinen, mutasavvıf âlimlerden biri, son derece cesur ve cömert bir kişidir.

O sarı tenli, mavi gözlü, ortaya yakın kısa boylu, göbekli, saç ve sakalı sık, güler yüzlü biriydi. Nebi (a.s)'la birlikte Tebük Gazvesi hariç tüm savaşlara katıldı. Nebi (s.a.v) onu ailesinin yanında bırakınca, Ali (r.a); "Ey Allah'ın Resulü beni kadınlar ve çocuklardan mı yapıyorsun?" dedi. Bunun üzerine Allah Resulü; "Ey Ali! Sen bana, Hârûn'un Mûsâ'ya olan mesabesinde olmaya razı değil misin? Ancak benden sonra peygamber yoktur", dedi.

Tirmizî menâkıb bölümündeki rivayetinde; Allah Resulü (s.a.v) ashâbı arasında birbirlerine kardeş yapınca, Ali (r.a) ağlayarak geldi ve "Ey Allah'ın Resulü! Ashabının arasında kardeş ettin, ama beni hiçbir kişiyle kardeş yapmadın," deyince Allah Resulü (s.a.v); "Sen benim dünya ve ahirette kardeşimsin,"⁶³⁷ dedi.

Allah Resulü (s.a.v) onun hakkında; "Cennete girdim, cennet kapısının üzerinde "Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed (s.a.v) Allah'ın Resulü ve Ali (r.a) Allah Resulünün kardeşidir, ibaresinin yazılmış olduğunu gördüm," dedi.

Allah Resulü (s.a.v); "Kardeşlerin bana en sevimsisi, Alî b. Ebî Tâlib, amcalarımın en sevimsisi Hamza b. Abdülmuttalib'dir," dedi.

⁶³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C., V, s. 55.

⁶³⁶ Ahterî, *Târîh-i Ahterî*, vr. 85 Z.

⁶³⁷ Tirmizî, *el-Câmi'u-Sahîh/Sünenü't-Tirmizî*, Hadis no: 3720, C., V, s. 636.

Allah Resulü (s.a.v); “Ben ilmin şehriyim, Ali ise kapısıdır,” dedi.

Rivayet edildi ki Allah Resulü (s.a.v) Ali (r.a) için; “Tenin benim, ruhun ruhumdur,” dedi.

Sehl b. Sa'd (ö. 91/712)'den⁶³⁸ bir rivayette Allah Resulü (s.a.v) Hayber günü: “Mutlaka bu sancağı, yarın Allah'ın onun eliyle fethedeceği, Allah ve Resulünün sevdiği bir adama vereceğim,” dedikten sonra “Hemen bana Ali'yi çağırın,” dedi. Gözü iltihaplı olduğu halde onu getirdiler. Gözlerine tükürük sürdü, sancağı verdi ve Allah ona zaferi ihsan etti.⁶³⁹

Ebû İshak el-Hemedani Ali (r.a)'dan rivayet ederek şöyle dedi: Allah Resulünün şöyle dediğini işittim; “Allah bana Ebû Bekir (r.a)’ı bir baba, Ömer (r.a)’ı bir yol gösterici, Osman (r.a)’ı bir yardımcı, Ali (r.a)’ı bir destekçi olarak edinmemi emretti ve onlar sadece Allah'tan korkan mü’mini sever, kötülük yapan günahkâra buğz eder. Onlar nübüvvetimin halifeleri, dinimin savunucusu, hikmetimin kaynağıdır. Birbirinizle ilişkilerinizi kesmeyiniz ve haset etmeyiniz.”⁶⁴⁰

Zübeyr ve Câbir (r.a)'a Nebi (s.a.v)'den şöyle rivayet etti; “Ebû Bekir, benim vezirim ve benden sonra ümmetimin idarecisi, Ömer habibim, Osman benden, Ali kardeşim, sancak ve havzımın sahibidir.”⁶⁴¹

Ebû Hüreyre, Nebi (s.a.v)'den rivayet etti ve “Bu dördün yani, Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali (r.a)'ün sevgisi ancak mü’min bir kalbte birleşir,”⁶⁴² dedi.⁶⁴³

Resul (s.a.v) şöyle dedi: “İsrâ gecesinde götürüldüğümde, cennetin kapısında altın harflerle yazılmış bir halde "Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed (s.a.v)

⁶³⁸ Medine’de en son vefât eden sahâbîdir. Künyesi; Ebû'l-Abbâs es-Sâidi'dir. Babasının ismi Sa'd bin Mâlik'tir. Esas ismi Hanza iken, Peygamberimiz (a.s) tarafından Sehl bin Sa'd olarak isimlendirdi. 91-712 yılında Medine’de vefât etti. Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmet b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebi (ö.H.748) *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, Thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

⁶³⁹ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-Gâbe*, C., III, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1409/1989, s. 605; Bkz: İzzeddin İbnü'l-Esîr'in (ö.630/1233) sahâbenin hayatına dair eseri. Bünyamin Erul, "Üsdü'l-Gâbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, s. 363; *el-Kâmil ve Üsdü'l-Gâbe* adlı eserleriyle tanınan tarihçi, edip ve muhaddis. Abdülkerim Özeydın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXI, İstanbul, 2000, ss. 26-27. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîhu'l-Muhtasar*, Hadis no: 3973, C., IV, s. 1542.

⁶⁴⁰ İsfahânî, *Fezâ'ilü'l-Hulefâ'i'l-Erba'a ve Gayrihim*, s. 180.

⁶⁴¹ İsfahânî, *Fezâ'ilü'l-Hulefâ'i'l-Erba'a ve Gayrihim*, s. 179.

⁶⁴² Sa'lebî, en-Nisâbü'rî, 'Arâ'isü'l-Necâlis/Kasasü'l-Enbiyâ', s. 8.

⁶⁴³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 86 V.

Allah'ın Resulüdür, Ali, Allah'ın dostudur, Fâtıma Allah'ın kulu, Hasan ve Hüseyin Allah'ın dostlarıdır, onlara düşmanlık edenlere Allah'ın laneti üzerine olsun.”⁶⁴⁴

İbn Abbas (r.a) Allah Resulüne şöyle dediğini söyledi: “Ey Allah'ın Resülü! Kendilerine saygı göstermemiz gereken yakınlarınız kimdir?” dedim. O da; “Ali, Fâtıma, çocukları Hasan ve Hüseyin, o ikisi gençlerin efendisi ve cennet ehlidir,”⁶⁴⁵ dedi.

Müfessirler "Sizden yakınlığa sevgi duymanızdan başka bir karşılık istemiyorum"⁶⁴⁶ ayeti inince, “Ey Allah'ın Resülü! Kendilerine saygı göstermemiz gereken yakınlarınız kimdir?” denildi. O da “Ali, Fâtıma ve çocukları,” dedi.

Müellif burada Ali (r.a) ve ehli beytle ilgili birçok rivayet daha naklettikten⁶⁴⁷ sonra şunları söylemektedir: Ali (r.a)'ın menkıbeleri sayılamayacak kadar çoktur. Onların hepsi onun daima Allah Resulünün yanında olduğu ve insanların en sevimlisi olduğunu gösterir. Fakat onun en sevimli olması, onun yaratılmışların en üstünü ve imamete ümmetin en üstünü ve layiki olduğunu göstermez. Hilâfete en uygun olan onu hak eder.

Ali (r.a) Resûlullah (s.a.v)'den 586 hadis rivayet etti. Osman (r.a)'ın öldürüldüğü hicri otuz beş yılında, Zilhicce ayının on sekizinci cuma günü halife seçildi. Hâricî Abdurrahman b. Mülcem (ö. 40/661) tarafından, Ramazan ayının on yedinci günü cuma sabahı ezan bitince hançerle bıçaklandı.⁶⁴⁸ Bir gün hayatta kaldı, hicri kırk yılının on dokuzuncu pazar gecesi vefat etti. Çocukları Hasan, Hüseyin ve Abdullah b. Ca'fer onu yıkadı, Hasan (r.a) cenaze namazını kıldırdı. Seher vaktinde Kûfe mescidine defnedildi. O atmış üç veya atmış beş yaşında vefat etti. Dört sene dokuz ay halifelik yaptı. Onun beş yıl sekiz aya günler kala halifelik yaptığı da söylenir. Allah ondan, bütün sahabelerden ve Müslümanlardan razı olsun.

⁶⁴⁴ Bağdâdî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *el-İlelü'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye*, Thk: Halil el-Meys, Cilt: I-II, C., 1, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, s. 259.

⁶⁴⁵ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, C., III, s. 47.

⁶⁴⁶ Şura, 42/23.

⁶⁴⁷ Bkz: İsfahânî, *Fezâ'ilü'l-Hulefâ'i'l-Erba'a ve Gayrihim*, C., II, s. 624; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, C., VIII, s. 311; Zemaşserî, *el-Keşşâf*, C., IV, s. 220; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, C., XVI, s. 22; Cilt: I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 3. Baskı, Beyrut, H.1407.

⁶⁴⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 86 Z.

Müellif dört halife ile ilgili bilgiler verdikten sonra Dört Halife ve onların faziletli olma sebepleri hakkında gelen hadisler ile ilgili ayrı bir bölüm daha yapmış burada bazen daha önce dört halifeyi anlatırken naklettiği aynı rivayetleri zikretmiş bazen de onların faziletleri ile ilgili hadisleri ve güzel sözleri nakletmiştir.⁶⁴⁹

Ayrıca Râfızîler hakkında da bilgi vererek “Onlarla karşılaştığınızda onları öldürünüz, çünkü onlar müşriklerdir,” diyerek onların Yahudi ve Hıristiyanlardan daha şiddetli olduğunu, Ebû Bekir ve Ömer (r.a)'nın hilâfetini inkâr edenlerin de sahih olan görüşe göre kâfir olduğunu söylemektedir.⁶⁵⁰

3.1.4. Müctehit Mezhep İmamaları ve Faziletleri

Müellif son olarak dört mezhep imamı hakkında bilgi vererek şunları söylemektedir:

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe

Onların birincisi alimlerin en faziletlisi ve en mükemmeli İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Numan b. Sabit (ö. 150/767)'tir. Nesebi konusunda ihtilaf edilmiştir. Hadis ehline ve Şâfiî'ye göre o Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh'tır. İpek satan bir ipekçiydi. Dedesi Zûtâ'nın, Kâbil, Bâbil, Enbâr, Nesâ veya Tirmiz'den olduğu söylenir. Ebû Hanîfe'nin Ali (r.a)'ın hilâfetinin sonlarına eriştiği ve o küçükken babası Sabit'in, onu Alî b. Ebî Tâlib'e götürdüğü, Hz. Ali'nin de ona ve zürriyetine mübarek olması için dua ettiği anlatılır.⁶⁵¹

⁶⁴⁹ Bkz: İsfahânî, *Fezâ'ilü'l-Hulefâ'i'l-Erba'a ve Gayrihim*, C., I, s. 179; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, es-Sünenü'l-Kübrâ, Thk: Hasan Abdulmun'im Şelbî, Cilt: I-X, C., VIII, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1421/2001.s. 285; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahihu İbn Hibbân el-Müsnedü's-Sahîh 'ale't-Tekasîm ve'l-Envâ' min Gayri Vücûdi Kat'in fî Senediâ velâ Sübûti Cerhin fî Nakilîhâ*, Thk: Mehmet Ali Sönmez-Halis Aydemir, C., IV, Dâru İbn Hazm, 1433/2013, s. 168; *el-Câmi'u's-Sahihu'l-Muhtasar*, Hadis no: 3470, C., III, s. 1343; *el-Câmi'u's-Sahîh Sünenü't-Tirmizî*, Hadis no: 3862, C., V, s. 696; Mervezî, Ebû Abdurrahmân Abdullah b. el-Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî, *ez-Zühd ve'r-Rekâ'ik*, Thk: Habîb er-Rahmân el-Azamî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut s. 200; Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Cilt: I-III, C., I, Müessesetü'l-Halebî, s. 19; Dımaşkî, eş-Şâfiî Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetullâh b. Abdullâh b. Hüseyin, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, Thk: Amr b. Ğarâme el-Amravî, Cilt: I-LLXX, C., XXX, Dâru'l-Fikr li't-Tıbaa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1415/1995, s. 144.

⁶⁵⁰ Ahterî, *Târîh-i Ahterî*, vr. 87 V - 87 Z.

⁶⁵¹ Ahterî, *Târîh-i Ahterî*, vr. 88 Z; İbn-i Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C., V, s. 405.

Hallikân Tarihi'nde⁶⁵² Ebû Hanîfe'nin dört sahâbî; Basra'da Enes b. Mâlik, Kûfe'de Abdullah b. Ebû Evfâ (ö. 86/705),⁶⁵³ Medine'de Sehl b. Sa'd ve Mekke'de Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâbile (ö. 100/718-19)⁶⁵⁴, ye eriştiği söylenir.⁶⁵⁵ Şu kadar var ki Şâfîiler onun onlardan ders almadığını söylerler. Ebû Hanîfe'nin yedi sahâbîden hadis dinlediği de rivayet edilir. Enes b. Mâlik, Abdullah b. Üneys (ö. 54/674),⁶⁵⁶ Abdullah b. Haber ez-Zebidi, Abdullah b. Ebû Evfâ, Câbir ibni Abdullah, Vâsile b. el-Eska' (ö. 85/704 [?]),⁶⁵⁷ Sehl b. Sa'd ve Nebi (s.a.v)'in eşlerinden Hz. Âişe hadis dinlediği sahabelerdendir.

Ebû Hanîfe birçok kişiden ilim aldı fakat onun ilmi, hocası Hammâd b. Ebî Süleymân (ö.120/738)'in⁶⁵⁸ aracılığıyla İbrâhim en-Nehaî'den (ö. 96/714)⁶⁵⁹ dolayısıyla Alkame (ö. 62/682)⁶⁶⁰ ve Kadî Şüreyh (ö. 80/699 [?])'den⁶⁶¹ bunların ilimleri de sahâbenin en âlimlerinden olan Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas'tan gelmektedir.

Müellif Ebû Hanîfe'nin fazileti hakkında birçok nakil yapmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Halef b. Eyyûb el-Belhi'den şöyle rivayet edilmiştir: “Allah Teâlâ ilmi Nebisinden sonra ashabına, sonra Tâbiîne sonra da Ebû Hanîfe ve onun ashabına verdi.”

⁶⁵² Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-A'yân* adlı eseriyle tanınan tarihçi, fakih, edip ve şair. Abdülkerim Özeydin, "İbn Hallikân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 17-19.

⁶⁵³ Ebü Muâviye Abdullah b. Ebî Evfâ el-Eslemî (ö.86/705), Kûfe'de en son vefat eden sahâbî. Ali Yardım, "Abdullah b. Ebû Evfâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, , İstanbul, 1988, s. 96.

⁶⁵⁴ Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâsile b. Abdillâh el-Leysî (ö.100/718-19), En son vefat eden sahâbî. Ali Osman Koçkuzu, "Ebü't-Tufeyl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul,1994, s. 346.

⁶⁵⁵ İbn-i Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C., V, s. 406.

⁶⁵⁶ Ebü Yahyâ Abdullah b. Üneys el-Cühenî (ö.54/674) Hz. Peygamber'in tek başına seriyeye olarak görevlendirdiği ve cennetle müjdelediği sahâbî. İsmail Lütfi Çakan, "Abdullah b. Üneys el-Cühenî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss.140-141.

⁶⁵⁷ Ebü'l-Eska' Vâsile b. el-Eska' b. Kâ'b (Abdiluzzâ) el-Leysî (ö.85/704 [?]) Sahâbî. Mehmet Görmez, "Vâsile b. Eska", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 550-551.

⁶⁵⁸ Ebü İsmâil Hammâd b. Ebî Süleymân Müslim b. Yezid el-İsfahânî el-Kûfî, Ebû Hanîfe'nin hocası, döneminin Kûfe fakihî. M. Özgü Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XV, İstanbul, 1997, ss. 484-486.

⁶⁵⁹ İmrân İbrâhîm b. Yezid b. Esved en-Nehaî el-Kûfî (ö.96/714) Muhaddis ve fakih, tâbiî. Şükrü Özen, "Nehaî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXII, İstanbul, 2006, ss. 535-538.

⁶⁶⁰ Ebü Şibl Alkame b. Kays b. Abdillâh b. Mâlik en-Nehaî el-Kûfî (ö. 62/682) Abdullah b. Mes'ûd'un seçkin talebesi, Kûfe fıkıh ve tefsir mektebinin önde gelen temsilcilerinden. Ahmet Özel, "Alkame b. Kays", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, s. 467.

⁶⁶¹ Ebü Ümeyye el-Kâdî Şüreyh b. el-Hâris b. Kays el-Kindî el-Kûfî (ö.80/699 [?]) Tâbiîn devrinin ileri gelen fakihlerinden, Kûfe kadısı. Şükrü Özen, "Kâdî Şüreyh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIV, ss. 119-121, İstanbul, 2001.

Ebû Hüreyre, Resul (s.a.v)'den şöyle rivayet etmiştir: “Ümmetimden ismi Numan künyesi Ebû Hanîfe olan bir adam gelecektir. O ümmetimin ışığıdır, o ümmetimin ışığıdır, o ümmetimin ışığıdır.”

Alî b. Ebî Tâlib'den rivayet edilmiştir. Hz. Ali (r.a) halifeliği zamanında Medine'ye gelince Kûfe ehline “Allah Resulünün bana haber verdiğini size haber vereyim mi?” dedi, onlar da “Evet, ey mü'minlerin emiri,” dediler. O da “Allah Resulü (s.a.v) sizin bu ülkenizde ve bu şehrinizde benden sonra ismi Numan b. Sabit, künyesi Ebû Hanîfe olan bir adam gelecek ve Allah onun eliyle dinini ve benim sünnetimi yenileyecek, dediğini duydum,”⁶⁶² dedi.

Tevrat'ta Ebû Hanîfe'nin sıfatı zikredildiği söylenmiştir.

Enes b. Mâlik Resul (s.a.v)'den rivayet ederek şöyle demiştir; “Benden sonra ismi Numan b. Sabit, künyesi Ebû Hanîfe olan bir adam gelecek ve Allah onun eliyle dinini ve benim sünnetimi diriltecek.”

Ahmed b. Sabah, Şâfiî'nin Mâlik b. Enes (ö. 179/795)'e;⁶⁶³ “Ebû Hanîfe'yi gördün mü?” dediğini duydum.⁶⁶⁴ O da “Bir adam gördüm, şayet sana şu direği altın yapacağını söylese bana onun delilini getirir,” İmam Şafîî de: “İnsanlar fıkhıta Ebû Hanîfe'nin çocuklarıdır.” dedi.⁶⁶⁵

Ali b. Âsım (ö. 221/836)⁶⁶⁶ onun hakkında şöyle dedi: “Şayet Ebû Hanîfe'nin aklı tartılsa dünyanın yarısına ağır basardı.”⁶⁶⁷

İbn Dâvûd (ö. 297/910),⁶⁶⁸ “Ebû Hanîfe hakkında iki kişi konuşmaz, ilminde hasetçi olan ve cahil olan,” demiştir.⁶⁶⁹

⁶⁶² Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî el-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, Thk: Abdurrahmân Muhammed Osmân, C., II, Mektebetü's-Selefiyye, Medinetü'l-Münevvere, 1386/1966, s. 49.

⁶⁶³ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö.179/795) Mâlikî mezhebinin imamı, büyük müctehid ve muhaddis. Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXVII, Ankara, 2003, ss. 506-513.

⁶⁶⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 89 Z.

⁶⁶⁵ İbn-i Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C., V, s. 409.

⁶⁶⁶ Ebû'l-Hüseyn (Ebû'l-Hasen) Âsım b. Alî b. Âsım el-Vâsıtî et-Teymî (ö.221/836) Hadis hâfızı. M. Yaşar Kandemir, "Âsım b. Alî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, s. 475.

⁶⁶⁷ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1405/1985.

⁶⁶⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Dâvûd b. Alî el-İsfahânî ez-Zâhirî (ö.297/910), Zâhirî mezhebinin ikinci imamı, şair. Saffet Köse, "İbn Dâvûd ez-Zâhirî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., 19, İstanbul,1999, ss. 410-411.

⁶⁶⁹ Mekki, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, el-Mektebetü's-Şâmîle, s. 223.

Ali b. Zeyd; “Ebû Hanîfe'yi ramazan ayında, gece bir, gündüz bir olmak üzere atmış hatim okuduğunu gördüm,” dedi.⁶⁷⁰

Hafs b. İyas (ö. 194/810):⁶⁷¹ “Ebû Hanîfe son kırk senesinde yatsı namazının abdestiyle sabah namazını kıldı,” dedi.⁶⁷²

Fadıl b. İyaz: “Ebû Hanîfe fıkı ile bilinen fakih, takva sahibi, zengin bir adamdı,”⁶⁷³ dedi.

Rivayet edildi ki Ebû Hanife rüyasında kendisinin Allah Resulünün kabrini kazdığını görür. Yorumlaması için İbni Sirin'e bir adam gönderir. İbni Sirin, “Bu rüyanın sahibi daha önce hiçbir kimsenin sahip olmadığı bir ilim sahibidir,”⁶⁷⁴ dedi.

Halife Mansur'un onu Kufe'den Bağdat'a naklettiği ve ölene kadar orada kaldığı rivayet edildi. Başka bir rivayette Halife Ebû Ca'fer el-Mansur Ebû Hanife'yi Bağdat'a nakledince kendisinden kadılığı üstlenmesini istedi fakat o bunu yemin ederek asla yapmayacağını söyledi.⁶⁷⁵ Müellif kadılık görevini kabul etmemesiyle ilgili farklı rivayetler ile *Hallikân Tarihi*'nde, *Münyetü'l Müftî*'de zikredildi diyerek nakiller yapmaktadır.⁶⁷⁶

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe hicri seksen senesinde doğdu ve hicri yüz elli senesinde Recep ayında yetmiş yaşında vefat etti.

Ebû Hanîfe, Şâfiî (ö. 204/820)'nin⁶⁷⁷ doğduğu gün vefat ettiği, kabrinin Bağdat'ta Hayrezan kabristanlığında olduğu, Melik Saîd Muhammed b. Mansûr el-Harizmî İmâm-ı Âzam'ın kabri üzerine bir türbe, kubbe ve yanına bir okul inşa ettiği söylendi. Selçuklu Sultanı Alpaslan'ın da yaptırdığı bazı tarih kitaplarında söylendi.

⁶⁷⁰ Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, s. 180.

⁶⁷¹ Beyazıt ve Fatih Kütüphanelerindeki nüshalarda Hafs b. Gıyâs yazmaktadır. Tam ismi: Ebû Ömer Hafs b. Gıyâs b. Talk en-Nehâî el-Ezdî (ö.194/810) Ebû Hanîfe'nin talebelerinden, Bağdat ve Kûfe kadısı. Saffet Köse, "Hafs b. Gıyâs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XV, İstanbul, 1997, s.118.

⁶⁷² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 89 Z - 91 V; Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, s. 183.

⁶⁷³ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fî Tertibi's- Şerâ'i'*, Cilt: I-VII, C., I, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986, s. 212.

⁶⁷⁴ Ahmed b. Alî Ebû Bekr el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, Cilt: I-XIV, C., XIII, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, t.y, s. 334.

⁶⁷⁵ İbn-i Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C., V, s. 406.

⁶⁷⁶ Bkz: İbn-i Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C., V, s. 406-408; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1405/1985, s. 97.

⁶⁷⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö.204/820), Şâfiî mezhebinin imamı, büyük müctehid. Bilal Aybakan, "Şâfiî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVIII, İstanbul, 2010, ss. 223-233.

Müellif daha sonra İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin en meşhur iki öğrencisi İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798⁶⁷⁸ ve Muhammed b. Hasan (ö. 189/805)⁶⁷⁹ hakkında bilgi vermektedir.⁶⁸⁰

Müellif İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe hakkında geniş bilgiler verdikten sonra İmamı Şâfiî hakkında da Şâfiî tarihinde diye başlayarak şunları söylemektedir:

İmam Şâfiî

O, Muhammed b. İdrîs b. Abbâs b. Osman b. Şâfiî b. Saib b. Ubeyd b. Yezid b. Hâşim b. Abdulmuttalib b. Abdümenaf el-Kureyşî el- Muttalibî'dir. Babası Saib, Bedir günü müslüman oldu. Şâfiî'nin soyu Hz. Peygamber'in soyuyla dedesi Abdümenâf ile birleşir. Şâfiî 150/767 yılında Gazze'de doğdu. Doğum yerinin Yemen veya Askalân olduğu da söylendi. O, Mâlik b. Enes, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)⁶⁸¹ ve diğer âlimlerden ders aldı. Fazilet ve şeref sahibiydi Allah onun yaşadığı asırda ve daha sonra hiçbir kimsede toplanmayan ilimleri ve övgüleri onda topladı.

Şâfiî ile ilgili şöyle de denildi: Onda, Allah'ın kitabı, Resûlüllah'ın sünneti, sahabenin sözleri, âlimlerin ihtilaf ettiği konular, Arap dili ve şiiri hakkındaki tüm bilgiler toplandı.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)⁶⁸² "Hadislerdeki nasih ve mensuhu ondan daha iyi bilen birini tanımadım," dedi. Ubeydullah (r.a); "Şâfiî'den daha mükemmel bir adam asla görmedim," dedi.

Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848)⁶⁸³ şöyle dedi; Ahmed b. Hanbel, bizi, Şâfiî'den menediyordu. Birgün Şâfiî katıra binmiş ve o, onun arkasında yürüdüğü halde

⁶⁷⁸ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfi (ö.182/798) Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi, müctehid hukukçu ve ilk kadîkudât. Salim Öğüt, "Ebû Yûsuf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 260-265.

⁶⁷⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (ö.189/805) Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi, eserleriyle Hanefî mezhebinin görüşlerini kayıt altına alan müctehid. Aydın Taş, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 42-43.

⁶⁸⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 91 Z – 93 Z; Bkz: İbn-i Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C., VI, s. 381-384; İbn Ebû'l-Avvâm, Abdullah b. Muhammed *Fezâilü Ebî Hanîfe ve Ahbârühû ve Menâkıbüh*, nşr. Latîfirrahman el-Behrâicî, C., I, el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, Mekketü'l-Mükerreme, 431/2010, s. 329.

⁶⁸¹ Ebû Abdirrahmân Bişr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme el-Merîsî el-Bağdâdî (ö.218/833), Cehmiyye ile Mürcie'nin görüşlerini benimseyen kelâmcı ve Hanefî fakihî. Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, ss. 220-221

⁶⁸² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, Hanbelî mezhebinin imamı, muhaddis, fakih. M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, ss. 82-87,

rastgeldim. Ona; “Bizi yasaklıyorsun fakat kendin onun arkasında yürüyorsun,” dedim. Bunun üzerine bana, “Sus, şayet lazımsa sen de kullanırsın,” dedi.

Ebû'l-Hasan; “Muhammed b. Hasan'ın ilim ehlerinden Şâfiî'den başkasını överken görmedim,” dedi.

Za'ferânî (ö. 260/874)⁶⁸⁴ “Şâfiî gelinceye kadar hadisciler uyuyordu, Şâfiî onları uyandırdı,” dedi.

Şâfiî, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin öldüğü gün doğdu. Rebi' (ö. 270/884)⁶⁸⁵ onu öldükten sonra rüyasında görüp ona "Ey Eba Abdullah! Allah Teâlâ sana ne yaptı?" diye sorduğunda o, "Beni altın bir köşke oturttu ve üzerime inciler döktü,” dedi. Allah ondan ve tüm âlimlerden razı olsun.⁶⁸⁶

Müellif ana nüsha olarak kabul ettiğimiz nüshada mezheb imamlarından birinci sırada İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, ikinci sırada İmam Şâfiî hakkında bilgi verdikten sonra, üçüncü sıraya koymayı planladığı İmam Mâlikî kanaatimizce sehven atlayarak dördüncü olarak Ahmed b. Hanbel'e geçmiş onun hakkında şu bilgileri vermiştir:

Ahmed b. Hanbel

Mezheb imamlarından dördüncüsü Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî'dir. Onun soyu Hz. Peygamber'in dedelerinden Nizâr'la birleşerek Hz. İsmâil'e kadar uzanır. O âlim, zâhid, mütteki, fakih ve hadis ilminde üstün birisiydi. Asrında onun gibisi yoktu. Onunla ilgili menkıbeler sayılamayacak kadar çoktur.

İlmi, Şâfiî, Mâlik, İmam Ebû Yûsuf ve asrının diğer imamlarından aldı. Bağdat'ta 164 yılında doğdu, H.241 senesinde Rebûlâhir ayında, yetmiş yedi yaşında Bağdat'ta vefat etti.

⁶⁸³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî (ö.233/848), Tasnif dönemi hadis ve ricâl âlimi. Erdinç Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIII, İstanbul, 2013, ss. 256-257.

⁶⁸⁴ Ebû Alî el-Hasen b. Muhammed b. Sabâh el-Bağdâdî ez-Za'ferânî (ö.260/874), İmam Şâfiî'nin “kavl-i kadîm”inin en güçlü râvisi. Bilal Aybakan, "Za'ferânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013 ss. 68-69.

⁶⁸⁵ Müellif sadece Rebi' ismini zikretmiş, biz konu Şâfiî olduğu için İmam Şâfiî'nin talebesi olan Ebû Muhammed er-Rebi' b. Süleymân b. Abdilcebbâr b. Kâmil el-Misrî el-Murâdî (ö.270/884) olabileceği kanaatindeyiz. Bilal Aybakan, "Rebi' b. Süleyman el-Murâdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 496-497.

⁶⁸⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 94 V - 94 Z.

Müellif bu kısımda âlimlerin Ahmed b. Hanbel hakkındaki görüşlerini naklederek cenazesine sekiz yüz bin erkek, atmış bin kadın katıldığını; vefat ettiği gün Hıristiyan, Yahudi ve Mecusilerden yirmi bin kişinin Müslüman olduğunu söyledi.

Müstensih bu istinsahı H.1031 yılında, Rebülevvel ayının ortalarında tamamladı.

3.2. TÂRÎH-İ AHTERÎ'NİN KONULARI, KONULARIN İŞLENİŞ TARZI VE MUSLİHUDDİN MUSTAFA EFENDİ'NİN TARİH ANLAYIŞI

Konuya başlamadan önce İslam tarihçiliği, gelişmesi, bu alanda yetişen büyük tarihçiler ve tarih yazıcılığının çeşitleri hakkında kısa bilgi vermek Ahterî'nin tarihçiliğini anlamada fayda sağlayacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı sûre ve âyetler kâinatı ve insanın yaratılışını anlatmakta, geçmişte yaşayan kavimler, Mekke şehri, Kâbe, Hz. Muhammed (s.a.v) ve tebliğ faaliyeti, hicret, muhacirler, ensar, münafıklar, müşrikler, hıristiyanlar, yahudiler, müslümanların durumu ve Allah Resûlüne gösterdikleri bağlılık, Bedir, Uhud, Hendek gazveleri, Hudeybiye Antlaşması, Mekke'nin fethi hakkında bilgiler vermektedir. Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerin böyle konulara yer vermesi, Müslümanların Hz. Peygamber'e ve onun tebliğ ettiği dine bağlılıkları ve Resûlullah'ın örnek ve model insan olma vasfını sonraki nesillere bir bütün olarak aktarma istekleri, İslâm dünyasında tarih yazıcılığının ortaya çıkma sebeplerinden olmuştur.⁶⁸⁷ Ayrıca Kur'an'da Mekke ve Medine sûrelerinin ayrılması tarih bilincinin oluşmasına ve gelişmesine yardımcı olmuş, ilgili âyetlerin daha iyi anlaşılması ihtiyacı Müslümanları tarih araştırmalarına sevk etmiştir.⁶⁸⁸ Bunlar, Müslümanların siyer ve meğazi tetkikleriyle başlayan tarih yazıcılığına ilk adımlarını atmalarına vesile olmuştur. Buradan hareketle İslam tarihini resmi olarak Kur'an'ın indirildiği kabul edilen M. 610 yılından itibaren başlatmak mümkündür. Çünkü bu ilmin ilk

⁶⁸⁷ Ayhan Tergip, "Siyer Yazıcılığı ve Türklerin Siyer İlimine Katkıları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of International Social Research*, Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı, 2010,-Prof. Dr. Turgut Karabey Armağanı-Volume: 3 Issue: 15, s. 222; Şaban Öz, "İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri," Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 29.

⁶⁸⁸ Mustafa Fayda, "Tarih", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XL, İstanbul, 2011, ss. 30-36.

kaynağı Kur'an'dır.⁶⁸⁹ Kur'an-ı Kerim'in içeriği ile Hz. Muhammed (s.a.v)'in hayatı, bir peygamber olarak kişiliği, davranışları, dinî ve siyâsî faaliyetlerine ilişkin âyetler bu ilmin çıkış noktasını oluşturmuş ve İslam tarihçiliği alanındaki gelişmelerin esasını teşkil etmiştir.⁶⁹⁰ Fakat bu alandaki ilk tedvin hareketinin ne zaman, nerede ve kimler tarafından başlatıldığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, sahâbîlerden Abdullah b. Amr b. As'ın (ö. 65/684-85) *es-Sâhîfetü's-Sâdıka* adlı bir eser yazdığı, bu eserinde siyer ve megâziye dair hadislerin yer aldığı bilinmektedir. Hatta onun kendine ait bir siyer ve megâzî risâlesi bulunduğu ve bu metinden, ilk devir İslam tarihçilerinden Vâkıdî'nin *el-Megâzî* ve *Kitâbu'r-Ridde*'de nakiller yaptığı bilinmektedir. Yine Abdullah b. Abbas'ın sahâbîlerden duyduğu bazı hadisleri yazıya geçirdiği, vefatından sonra bu risâlenin, talebesi Kureyb'e, ondan da siyer ve megâzî sahasında ilk kitaplardan birini yazan Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758)'ye intikal ettiği bilinmektedir.⁶⁹¹

Siyer ilmine dair çalışmalar hicri birinci asırdan itibaren başlasa da esas İslâm tarihçiliği Emevîler devrinde başlamış ve Abbâsîler'in ilk zamanlarında şekillenmiştir. Önce Hz. Peygamber ve sahâbenin hayatlarını tesbit etmek amacıyla başlayan İslâm tarihçiliği, eskiden beri Araplar'da mevcut olan ensâb ilminin de yardımıyla toplumun bütün unsurlarını kapsamıştır. İslâm dünyasındaki ilk büyük tarihçilerden sadece Zührî, Abbâsîler devrinden önce, Mûsâ b. Ukbe, sîret ve tarih ilminin babası sayılan ve *Kitâbü'l-Mübtede*' ve *'l-Meb'as* ve *'l-Megâzî*'yi (*Sîretü İbn İshak*) yazan İbn İshak, *Kitâbü'l-Megâzî*'nin ve daha birçok eserin müellifi olan Vâkıdî gibi büyük tarihçilerin hepsi Abbâsîler'in ilk devirlerinde yaşamışlardır. Bugünkü sîret ve megâzî bilgilerimizin temelini, İbn İshak ile Vâkıdî gibi Abbâsî halifelerinin himaye ettiği âlimlerin eserleri oluşturmaktadır. İbn İshak'ın eserini ele alarak yeniden düzenleyen İbn Hişâm (ö. 218/833) ile Vâkıdî'nin kâtibi İbn Sa'd da bu devrin diğer önemli iki simasıdır. İbn Sa'd'ın *et-Tabakatü'l-Kübrâ*'sı İslâm dünyasında biyografi alanında yazılan ilk önemli eserdir.⁶⁹² Urve b.

⁶⁸⁹ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi* (1), Ensar Neşriyat, XVI. Baskı, İstanbul, 2016, ss. 26-27.

⁶⁹⁰ Eyüp Baş, *İslam Tarihi El Kitabı*, Ed: Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2013, s.18; Süleyman Çaldak, "Rağıb Paşa'nın Nâbî'nin Zeyl-i Siyer'ine Yazdığı Zeyl: Huneyniye ve Tâifiye", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Yıl: 3, Sayı: 7, Güz, 2017, ss. 1- 25.

⁶⁹¹ Fayda, "Siyer ve Megâzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009 s. 320.

⁶⁹² İslam Dünyasının ilk tarihçileri konusunda geniş bilgi için bkz: *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, ss. 21-43; Mevlâna Şibli, *Asr-ı Saadet, (İslam Tarihi)*, Terc: Ömer Rıza

Zübeyr b. Avvam (ö. 93/711), İbn Şihab ez-Zührî, Eban b. Osman b. Affan (ö. 105/723) ve Vehb b. Münebbih ilk sire ve megazi müellifleri ünvanını alan tarihçilerdir.⁶⁹³

Daha sonraki devirlerde yetişen tarihçiler İslâm'ın ilk üç asrı hakkında verdikleri bilgileri hep bu dönem kaynaklarından almışlardır. Abbâsîler devrinde yetişen başlıca tarihçiler ve bazı eserleri şöyle sıralanabilir: Medâinî, *Ahbârü'l-Hulefâ*, Câhiz, *Kitâbü'l-'Arab ve'l-'Acem*, İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf ve Fütûhu'l-Büldân*; Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ* ve *l-Küttâb*, Mes'ûdî, *Mürücu'z-Zeheb*, İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), *Tecâribü'l-Ümem*, Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye*; Hilâl es-Sâbî, *Târîhu'l-Vüzerâ*, İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dimaşk*, Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*; Sem'ânî, *Kitâbü'l-Ensâb*, İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'Ulemâ' bi-Ahbâri'l-Hükemâ'*.⁶⁹⁴

Hicri III. yüzyılda ise İbn Kuteybe (ö. 276/889), Belâzürî (ö. 279/892), Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö. 282/895), Ya'kubî İslam tarihçiliğinde ön plana çıkmışlardır. Daha sonra gelen Taberî, Mes'ûdî ve İbn Miskeveyh gibi meşhur tarihçiler eserlerinde farklı milletlerin tarihlerine de yer vererek dünya tarihi niteliğinde diyebileceğimiz eserler ortaya koymuşlardır.

Görüldüğü gibi İslam tarihinde Osmanlılar dönemine gelinceye kadar, tarih ve siyerle alâkalı pek çok eser kaleme alınmıştır. Osmanlılar döneminde ise siyer, tarih ilminin konusu olmaktan ziyade edebiyat alanına kaymış ve orada gelişmiştir.⁶⁹⁵ Bu dönemde siyer sahasında *Esmâ-i Nebî*, *Mevlid*, *Mi'râciye*, *Mûcizât*, *Gazavat*, *Hilye* ve *Delâil* türlerinde manzum ve mensur eserler yazılmıştır.⁶⁹⁶ Bunların büyük

Doğrul, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 1977, ss. 17-82; Chikh BOUMARANE, "İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış", Tercüme: Nesimi Yazıcı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1998, Cilt: 30, Sayı: 1, ss. 265-277. (Çevirimiçi) <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/585043>, 5.10.2020.

⁶⁹³ Hasan Kurt, "Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği," Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun, 1991, s. 54.

⁶⁹⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss. 31-48.

⁶⁹⁵ Uzun, Mustafa İsmet, "Siyer ve Megâzi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009, s.324.

⁶⁹⁶ Seyfettin Erşahin, "Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C., XVIII, Sayı: 3, 2005, ss.

bir kısmının Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alındığı görülmektedir. Veysî'nin (ö. 1037/1628) yazdığı ilk Türkçe telif siyer kitabı *Dürretü't-Tâc fî Sîreti Sâhibi'l-Mi'râc*'i,⁶⁹⁷ Erzurumlu Mustafa Darîr'in (ö. 736/1393) *Tercüme-i Siyer-i Nebî*'si, Lâmiî Çelebi'nin, *Tercüme-i Şevâhidü'n-Nübüvve*'si, Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin, *Delâil-ü Nübüvvet-i Muhammedî* ve Altıparmak Mehmed Efendi'nin (ö. 1033/1623-24), *Tercüme-i Meâricü'n-Nübüvve fî Medârici'l-Fütüvve*'si bunlardan bazılarıdır.⁶⁹⁸

İlk dönemlerde tarih alanında eser yazanlar metot olarak rivayetçi tarih yazımı tarzında kitaplarını yazmışlardır.⁶⁹⁹ Bu tarih anlayışında olaylar sebep sonuç ilişkileri kurulmadan, kendi yorumlarını çok fazla katmadan, hikâye ve efsanelere dayanılarak nakledilmişlerdir. Bu şekilde tarih yazımı her millette tarih yazımının en eski şekli olarak kabul edilmektedir.⁷⁰⁰

İslam dünyasında “nakilci-rivayetçi tarih anlayışının” zirvesini Taberî temsil etmektedir.⁷⁰¹ Taberî'nin *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk* adlı eseri, İslam dünyasındaki nakilci-rivayetçi tarih anlayışının en tipik örneklerinden birisidir.

Tevhide ve yaratılışa inanan ilk dönem tarih kitaplarını kaleme alan bütün tarihçiler, kitaplarına, hamdele, salvele ve besmeleden sonra insanın ve Hz. Âdem'in yaratılışı ile kitaplarına başlamışlar eserlerini Âyet-i Kerimeler, Hadis-i Şerifler ve tarihi menkıbelerle süslemişlerdir. Fakat naklettikleri menkıbeler ve Hadis-i Şeriflerin doğruluğuna dikkat etmemişlerdir. Müslümanlar arasında bu tür tarih anlayışı asırlarca devam etmiştir.

İbn İshak *es-Siretü'n-Nebeviyye'de*, İbn Hişâm, *Siyer-i Nebi'de*, Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854-55) *et-Târih* adlı eserinde, İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Ma'ârif* adlı

335-358.; Nesime Beyza Kemikli, “Meşrutiyet Dönemi Türkçe Siyer Yazıcılığı Üzerine Bir İnceleme,” İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2020, s. 16.

⁶⁹⁷ Mustafa Erkan, "Dürretü't-tâc", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, C.,10, s. 33.

⁶⁹⁸ Uzun, “Siyer ve Megâzi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009, ss. 324-325; Erşahin, “Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliografya Denemesi”, C., XVIII, Sayı: 3, 2005, s. 356.

⁶⁹⁹ Mustafa Fayda, "Tarih", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XL, İstanbul, 2011, ss. 30-36.

⁷⁰⁰ Baş, *İslam Tarihi El Kitabı*, s.19.

⁷⁰¹ Nakilci ve Akılcı Tarih anlayışı ile ilgili geniş bilgi için bakınız: Hasan Aydın, "İslam Orta çağında Nakilci ve Akılcı Tarih Anlayışları: Taberî ve İbn Haldûn Örneği", *Tarih yazımı journal of historiography*, Yaz, 2019,1(1), ss. 20-61.

eserinde, Dineveri, *el-Ahbaru't-Tival* adlı eserinde, Taberî *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* adlı eserinde insanın yaratılışını tarihin başlangıcı olarak kabul etmişlerdir.⁷⁰²

Müellifimiz Ahterî Muslihuddin Efendi'nin yazmış olduğu *Tarih* kitabı da konularının işlenişi bakımından, ilk dönem İslam tarihi yazan müelliflerin, özellikle de Ya'kubî'nin ve Taberî'nin tarihine benzediğini ve muhtemelen metot olarak da onlardan istifade ettiğini görmekteyiz. Mesela; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* adlı eserine yaratılışla başlamakta, onu âyetler ve hadislerle açıklamakta,⁷⁰³ İblîs ve Rabbine karşı gelmesi,⁷⁰⁴ Âdem (a.s)'ın imtihanı ve Havva ile birlikte cennetten yeryüzüne indirilmeleri,⁷⁰⁵ Havva'nın Şît (a.s)'ı dünyaya getirmesi, Âdem (a.s)'ın vefatı, Nûh (a.s),⁷⁰⁶ İbrâhim (a.s), Kâbe'nin inşası ve oğlunu kurban etmesi,⁷⁰⁷ Nemrud, Lût (a.s), İbrâhim (a.s)'ın eşleri, İsmâil (a.s), İbrâhim (a.s)'ın vefatı ve İshak (a.s),⁷⁰⁸ Eyyûb, Şuayb, Ya'kub, Yûsuf, Yûşa', Mûsâ (a.s) ve vefatı,⁷⁰⁹ Kârûn, Benî İsrâîl, İlyas, Tâlût, Câlût ve Dâvûd (a.s),⁷¹⁰ Peygamberimiz Muhammed (s.a.v)'in doğumu,⁷¹¹ nesebi, evlenmesi,⁷¹² sıfatı, mucizeleri ve vefatı⁷¹³ konularını işlemektedir.

Başlangıç kısmı kayıp olan *Ya'kûbî Tarihi* de yaratılışla başlar ve 259/872-73 yılı olaylarıyla sona erer. Günümüze ulaşan bölümde Hz. Âdem'den itibaren sırasıyla peygamberler anlatılır.⁷¹⁴ 1. Ciltte, Hz. Âdem ve Havva kıssalarını anlatmaya başlayarak Hz. Şît,⁷¹⁵ Nûh,⁷¹⁶ İbrâhim,⁷¹⁷ İshâk,⁷¹⁸ Ya'kûb ,⁷¹⁹ Mûsâ,⁷²⁰ Dâvûd,⁷²¹

⁷⁰² Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bakınız: Bekir Biçer, "Tarih Yaratılışla Başlar", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2018, 5 (17), ss.117-134.

⁷⁰³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et- Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, C., I, s. 1-41, Huseyniye Matbaası, Mısır, TBMM Kütüphanesi.

⁷⁰⁴ Taberî, a.g.e, C., I, s.41-44.

⁷⁰⁵ Taberî, a.g.e, C., I, s.45-64.

⁷⁰⁶ Taberî, a.g.e, C., I, s.65-90.

⁷⁰⁷ Taberî, a.g.e, C., I, s.66-135.

⁷⁰⁸ Taberî, a.g.e, C., I, s.136-163.

⁷⁰⁹ Taberî, a.g.e, C., I, s.165-223.

⁷¹⁰ Taberî, a.g.e, C., I, s.225-252.

⁷¹¹ Taberî, a.g.e, C., II, s.124.

⁷¹² Taberî, a.g.e, C., II, s.173-196.

⁷¹³ Taberî, a.g.e, C., III, s.185-207.

⁷¹⁴ Murat Ağarı, " Ya'kûbî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., LXIII, s. 287, İstanbul, 2013.

⁷¹⁵ Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Cilt: I-III, C.1, Matbatü'l Garî, Necef, 1358, s. 3.

⁷¹⁶ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., 1, s. 7.

⁷¹⁷ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., 1, s. 15.

⁷¹⁸ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., 1, s. 19.

⁷¹⁹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., 1, s. 20.

⁷²⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., 1, s. 22.

⁷²¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., 1, s. 37.

Süleymân⁷²² ve diğer İsrâiloğulları peygamberlerinin hayatlarını anlattıktan sonra Hz. İsa⁷²³ ve Havâriyelerinden bahsetmekte, Matta, Markos, Lukâ, Yuhannâ İncilleri,⁷²⁴ Süryâni, Musul, Ninovâ, Bâbil, Hind⁷²⁵ Yunan, Rum, Fars, Çin kralları,⁷²⁶ Mısırlılar, Berberîler ve Habeşliler⁷²⁷ gibi çeşitli hükümdar ve kavimler hakkında bilgi vermektedir. İkinci cildin başında kendilerinden eseri hazırlarken faydalandığı tarihçiler; İbn İshak, Eban b. Osmân, Mûsâ b. Ukbe, Vâkıdî, Medâinî, Hişâm b. Muhammed el-Kelbî ve Heysem b. Adî ve astronomide Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'nin⁷²⁸ isimlerini yazmaktadır. Daha sonra Hz. Peygamber (s.a.v)'in doğumu,⁷²⁹ çocukluğu, gençliği, Hz. Hatice ile evlenmesi,⁷³⁰ risâletin gelişi, İsrâ, Habeşistan'a hicret,⁷³¹ Allah Resulünün oğlu Kâsım, eşi Hatice ve Ebû Tâlib'in vefatı,⁷³² Medine'ye hicreti⁷³³ anlatmakta, daha sonra da Medine dönemini, Bedir, Uhut ve Hendek savaşlarını,⁷³⁴ eşlerini, Veda Haccı ve vefatını⁷³⁵ anlatarak Hz. Peygamber dönemini bitirmektedir. Hulefâ-yi Râşidîn dönemini⁷³⁶ anlatıp Abbâsî halifesi Mu'temid (256-279/870-892)⁷³⁷ dönemine kadar geçen olaylar hakkında bilgi vermektedir.

Aynı şekilde Ahterî de eserine Hz. Âdem (a.s)'ın yaratılışı ile başlamakta, onu âyetler ve hadislerle açıklamaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz Ya'kûbî ve Taberî'nin eserlerinde zikrettiği konuları o da işlemektedir. Fakat Ahterî İsrâiloğulları'na gönderilen peygamberler hakkında bilgi vermemekte, sadece Allah Resulünün nesebinin geldiği peygamberleri ele almaktadır. Ya'kûbî ve Taberî ise tüm peygamberleri ele aldıkları gibi Ahterî'nin tarihinde bahsetmediği diğer konuları da teferruatlı bir şekilde işlemektedirler.

⁷²² Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., 1, s. 42.

⁷²³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., 1, s. 52.

⁷²⁴ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., 1, s. 56-59.

⁷²⁵ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., 1, s. 63-65.

⁷²⁶ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., 1, s. 117-146.

⁷²⁷ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., 1, s. 150-155.

⁷²⁸ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., II, s. 3.

⁷²⁹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., II, s. 4.

⁷³⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., II, s. 11-14.

⁷³¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., II, s. 15-21.

⁷³² Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., II, s. 23-25.

⁷³³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., II, s. 30.

⁷³⁴ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., II, s. 35-38.

⁷³⁵ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., II, s. 40-93.

⁷³⁶ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., II, s. 106-190.

⁷³⁷ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C., III, s. 02-232.

Taberî tarihinde yer alan konular, meydana geldiği yıllara göre düzenlenmiştir. Taberî tarihinin en büyük özelliği, herhangi bir olay hakkında tüm rivayetleri toplayıp isnat zinciriyle nakletmesidir. Kitabı bir tarihi rivayetler ve bilgiler hazinesidir. Ancak, anlatılan olayların hakikatına aykırı ve İslam'a taban tabana zıt haberler de bu büyük hacimli ve ünlü eserde mevcuttur.⁷³⁸

Ya'kûbî ise isnat zincirini kullanmamıştır.⁷³⁹ Sadece ikinci cildinin önsözünde, İslam tarihi kısmını yazarken kullandığı kaynakları zikrettikten sonra eserinin ileriki sayfalarında çok nadiren kaynak adı ve isnad zincirini vermektedir. Bu nedenle Ya'kûbî'nin takip ettiği yöntem Taberî ve birçok İslam tarihçisinin yöntemlerinden farklılık gösterir. O rivayetlerini isnatlarla desteklememiş, aynı olaylarla ilgili değişik görüşlere yer vermemiş, sadece olayları sık sık kendi tek yanlı Şîî bakış açısıyla anlatmıştır.⁷⁴⁰

Ahterî ise Ya'kûbî, gibi isnad zinciri kullanmamakta, Kâ'b el-Ahbâr, Vehb b. Münebbih, Abdullah b. Selâm'ın rivayetlerine dayanarak birçok İsrâiliyat'a yer vermektedir. İbn Abbas, İbn Cüreyc (ö. 150/767),⁷⁴¹ İbn İshak ve Süddî'den de rivayetleri sıkça kullanmaktadır. En çok rivayeti Taberî'nin de yaptığı gibi İbn Abbas'tan yapmaktadır. Taberî tarihinde 286 defa İbn Abbas ismi geçerken,⁷⁴² Ahterî tarihinde atmıştan daha fazla ismi geçmektedir. Nakledilen bilgilere bakılırsa, Ahterî kitabının konularını şöyle işlemektedir: Önce giriş bölümünde kitabı hakkında kısa bilgi verdikten sonra ilk yaratılan şeylerle ilgili rivayetleri nakletmektedir. Bu rivayetlere bakıldığında, ilk yaratılanların cinler ve şeytanlar olduğunu ve İblîs'in de şeytanların babası olduğunu söylemektedir.⁷⁴³ Sonra, Âdem (a.s.)'in yaratılışı ve İblîs'in "isyanını ele almaktadır.⁷⁴⁴ Havva'nın yaratılışı,⁷⁴⁵ Âdem ve Havva'nın yasaklı ağaçtan yiyerek Allah'ın emirlerini çiğnemeleri ve bunun karşılığında

⁷³⁸ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi* (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 189, Ankara, 1991, s. 26.

⁷³⁹ Kevser Özdoğan, "Ya'kubî ve Şîîliği Üzerine", *Bilimname*, XXXIX, 2019/3, ss. 355-389, Yay.Tar: 23.12.2019, doi: <http://dx.doi.org/10.28949/bilimname.550445>

⁷⁴⁰ Sâlih Arı, "Tarihçi ve Coğrafyacı Olarak Ya'kubi", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 2, Güz, 2008, ss. 161-173.

⁷⁴¹ Ebü'l-Velîd Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc el-Kureşî, Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi, tâbiî. İsmail Cerrahoğlu, "İbn Cüreyc", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XIX, İstanbul, 1999, ss. 404-406.

⁷⁴² Kurt, "Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği", s. 68.

⁷⁴³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 6 V-Z.

⁷⁴⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 6 Z-14 Z.

⁷⁴⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 15 V.

yeryüzüne indirilmeleri,⁷⁴⁶ oğulları Hâbil ve Kâbil, Kâbil'in Hâbil'i öldürmesi, Kâbil'in çocuklarının çoğalmas ve Âdem (a.s)'ın vefatı ile devam etmektedir.⁷⁴⁷ Buradan itibaren, Hz. Muhammed (s.a.v)'in doğumuna kadar, peygamberimizin neslinin geldiği Şît, İdrîs, Nûh, Hûd, İbrâhim ve İsmâil (a.s)'ların hayatları hakkında bilgiler vermektedir.⁷⁴⁸ Sonra da Hz. Muhammed (s.a.v)'in doğumu, gençliği, ticaretle uğraşması, peygamberliğin gelmesi, hicreti, savaşları, vefatı,⁷⁴⁹ eşleri,⁷⁵⁰ çocukları,⁷⁵¹ vasıfları ve mucizelerini⁷⁵² içine alan hayatını işlemektedir. Daha sonra da dört Halife diye bilinen Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali⁷⁵³ hakkında bilgi vermekte ve mezhep imamlarını anlatarak kitabını tamamlamaktadır.⁷⁵⁴

Tarih-i Ahterî incelendiğinde, tarihî süreçler, rivayetlerle belli başlıklar altında yorumsuz bir biçimde sıralanmıştır. Rivayetler verilirken, hadis geleneğinde olduğu gibi, rivayet zinciri ile aktarılmamış, çoğu zaman rivayet zincirine yer verilmeyen haberlerle nakledilmiştir. Konular işlenirken araya farklı bilgiler koyarak anlatmakta sonra da asıl konuya dönersek diye başlamaktadır.⁷⁵⁵ Kanaatımızca böyle bir usul takip etmesi, ders notları şeklinde özet bir kitap yazmak istemesi veya anlatımı, uzun rivayet senetleri ile kesmeyip, eserine akıcılık kazandırmak istemiş olmasıdır. Mesela yaratılış konusunda bazı rivayetleri şu şekilde sıralayarak anlatmıştır: "İbn Abbas (r.a) yine bu konuda: Allah Teâlâ, Âdem (a.s)'ın başını Beytülmağdis'in, yüzünü cennetin, dişlerini Kevser'in toprağından, sağ elini Kâbe'den, sol elini Fars'tan, ayaklarını Hint'ten, kemiklerini dağdan, avretini Bâbil, sırtını Irak, kalbini Firdevs, dilini Taif, gözünü Havz toprağından yarattığını ifade ederek; başı Beytülmağdisten olunca, akıl ve kıvrak zekâ yeri, yüzü cennetten olunca zinet yeri, dişleri Kevser'den olunca hoşluk yeri; gözleri havzdan olunca, sevimlilik yeri, sağ eli Kâbe'den olunca, yardım yeri, sırtı Irak'tan olunca, kuvvet yeri, avreti Bâbil'den olunca şehvet yeri; kemiği dağdan olunca, sağlamlık yeri, kalbi Firdevsten

⁷⁴⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 15 V-19 V.

⁷⁴⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 21 V-24 Z.

⁷⁴⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 27 V-65 Z.

⁷⁴⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 65 Z- 70 Z.

⁷⁵⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 70 Z-76 Z.

⁷⁵¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 76 Z.

⁷⁵² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 76 Z-82 V.

⁷⁵³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 82 V-89 V.

⁷⁵⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 89 V-95 V.

⁷⁵⁵ Mesela: رجعنا إلى القصة عن ابن عباس. Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 12 V

Ahterî, *Târih-i Ahterî*, رجعنا إلى القصة، لما أنس آدم بالحواء في الجنة فلم ير فيها أحسن منها، أرسل الله جبرئيل إلى حواء Ahterî, vr. 16 V

Ahterî, *Târih-i Ahterî*, رجعنا إلى القصة لما حضرت الوفاة Ahterî, vr. 26 Z.

olunca imanın yeri, lisanı Taif'ten olunca şehadetin yeri oldu", dedi. Ayrıca İbn Abbas'tan başka bir rivayette: "Allah, Âdem (a.s)'ı dünyanın (farklı) bölgelerinden; başını Kâbe, göğsünü Dihyen; sırtını ve karnını Hint, iki elini doğu, iki ayağını batı toprağından yarattı", dedi.⁷⁵⁶

Vehb de bu konuda şöyle dedi: "Allah, Âdem (a.s)'ı yedi (kat) yerden; başını birinci, boynunu ikinci, göğsünü üçüncü, iki elini dördüncü, sırtını ve karnını beşinci, uyluklarını altıncı, bacak ve iki ayağını yedinci kattan yarattı. Ayrıca vücudunda dokuz kapı yarattı. İki gözü, iki kulağı, iki burun deliğı ve ağzı olmak üzere yedisi başında; önünde ve arkasında olmak üzere de ikisi bedenindedir. Ona beş duyu yarattı. İki gözünde görme; iki kulağında duyma, ağzında tat alma, ellerinde dokunma, ağzında kendisiyle konuştuğı bir dil, dördü ön diş, dördü ön orta kesici diş, dördü köpek diğı, on altı azı diğı yarattı".⁷⁵⁷ Bu konuda daha pek çok görüşü yorumsuz ve tercihsiz bir şekilde naklederek yorum ve tercihi tamamen okuyuculara bırakmıştır.

Müellif, Âdem (a.s) yaratıldıktan sonra cesedine ruh üfleme/yeni can vermeyi de şöyle anlatmaktadır: "Kırk sene geçtikten sonra Allah, Âdem (a.s)'a ruh üfleterek onu canlandırmak istedi. Ruha ağzından veya beyninden girmesini emretti. Ruh: "Niçin gireyim ya Rabbi, sen biliyorsun ki orası dar ve karanlık bir giriştir" diyerek üç defa söyledi, dördüncüsünde Allah Teâlâ "İsteksizce gir, gönülsüzce çık" buyurdu. Bunun üzerine ruh çeşitli zorluk ve sıkıntıyla beyninden girdi. Orada iki yüzyıl miktarı döndü. Sonra iki gözüne indi, hemen kendine baktı hepsini çamur olarak gördü. Kulaklarına ulaşınca meleklerin tesbihini işitti. Sonra solungaçlara indi hemen hapşırıldı/aksırdı. Hapşırma bitmeden önce ruh ağzına ve diline indi. Allah ona Allah'a hamdi telkin etti/öğretti. Bu dil üzerinde meydana gelen/oluşan ilk şeydir. Rabbi ona "Rabbin sana merhamet etsin ey Âdem" diye cevap verdi. Sonra göğsüne indi hemen ayakta kendi kendine durmaya acele etti fakat güç yetiremedi. Mide/karın boşluğına ulaşınca yemeğı arzuladı. O vücuduna giren ilk arzudur. Sonra ruh bütün bedenine yayıldı, bunun üzerine et, kan, damarlar ve sinir oldu. Bunun peşinden insan olarak ayağı kalktı/yerleşti. Ruhun vücuda üflenmesi cennette, vücudun oluşturulması/şekillendirilmesi yeryüzünde oldu. Sonra Allah Teâlâ her gün güzelliğı artan beyaz tırnaktan bir elbise giydirdi. Günah işleyince bu tırnak deriye çevrildi ve

⁷⁵⁶ Aherî, *Târih-i Aherî*, vr. 7 Z.

⁷⁵⁷ Aherî, *Târih-i Aherî*, vr. 7 Z.

ilk halini hatırlaması için parmak uçlarında biraz kaldı. Bunun için bir insan güldüğünde, hemen tırnağına bakarsa gülüşünü unuttur. Allah Teâlâ'nın Âdem (a.s) vücudundan yarattığı ilk şeyin avret yeri olduğu söylenmektedir. O "Ey Âdem bu senin yanına koyduğum bir emanettir. Ancak hakkı olana teslim et" buyurdu.⁷⁵⁸ Görüldüğü gibi Ahterî olayları anlatırken aynı zamanda insanın biyolojik yaratılışını canlı bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Ahterî'nin tarih anlayışını ve metodunu, Ya'kûbî ve Taberî'nin tarihçiliği ile benzerliği ve farklılıkları hakkında bilgi verdikten sonra Ahterî'nin tarihinde öne çıkan başlıkları anlatmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

3.2.1. Hakikat-i Muhammediyye / Nûr-ı Muhammedî Anlayışı

Müellif eserini, yaratılıştan⁷⁵⁹ itibaren Allah'tan başka hiçbir şey yok iken ilk defa Hakikat-i Muhammediyye var olmuş, bütün yaratıklar bu hakikatten ve onun için halkedilmiştir düşüncesini ön plana alarak kaleme almıştır. Âlemin var olma sebebi, maddesi ve gayesi bu hakikattir anlayışını eserinin farklı yerlerinde işlemiştir. Tasavvufta sık sık kullanılan ve kutsî hadis olarak da rivayet edilen, "Sen olmasaydın kâinatı yaratmazdım" (levlâke..) (Aclûnî, II, 164; Hâkim, el-Müstedrek, II, 615) ifadesiyle de anlatılan ve varlığın ilki olan "Nûr-ı Muhammedî" zuhur ettikten sonra her şey ondan ve onun için yaratılmıştır. Resûl-i Ekrem'in ruhu ve nuru bütün insanlardan, peygamberlerden, hatta meleklerden önce var olduğundan Peygamber insanlığın mânevî babasıdır. Hz. Âdem insanların maddeten babası (ebü'l-beşer), Hz. Peygamber ruhların babasıdır (ebü'l-ervâh). "Allah ilk defa benim nurumu yarattı"; "Âdem toprakla su arasında iken ben peygamber idim" (Tirmizî, "Menâkıb", 1; Müsned, IV, 66; V, 379; Aclûnî, I, 265; Abdülkerîm el-Cîlî, II, 37) meâlindeki hadislerde de bu hususa işaret edilmiştir. Hz. Âdem'de tecelli edip daha sonra diğer peygamberlere intikal eden, Hz. Muhammed beden olarak dünyaya gelince ona intikal edip onda karar kılan nur, ölümünden sonra da devam etmekte ve kâinat varlığını sürdürebilmektedir.⁷⁶⁰ Hakikat-i Muhammediyye fikrine ilk olarak Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'de (ö. 283/896) rastlanılmaktadır. "Hakikat-i Muhammediyye

⁷⁵⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 8 V-Z.

⁷⁵⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 5 Z- 25 Z.

⁷⁶⁰ Mehmet Demirci, "Hakikat-i Muhammediyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XV, İstanbul, 1997, s. 179.

görüşü en güzel biçimde Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Abdülkerîm el-Cîlî tarafından açıklanmış, *Fusûsü'l-Hikem*'e şerh yazanlar da bu konu üzerinde önemle durmuşlardır.” İbnü'l-Arabî, hakikat-i Muhammediyye'yi vücûd-ı mutlakın yaratılış sahasındaki ilk ve en mükemmel mazharı (meclâ) olarak görür. Onun her isminin bir mazharı vardır. En kapsamlı isim olan ve bundan dolayı ism-i a'zam denilen Allah isminin mazharı hakikat-i Muhammediyye'dir. Vücûd-ı mutlak en yüksek seviyede ve bu mazharda tecelli ettiğinden ona “insân-ı kâmil” de denir. İbnü'l-Arabî'ye göre Hakikat-i Muhammediyye nur olması bakımından âlemi yaratma ilkesi ve onun aslıdır. Abdülkerîm el-Cîlî, Allah'ın en mükemmel şekilde yarattığı Hz. Muhammed'i cemal ve celâl sıfatlarına mazhar kıldığını, cennetle cehennemın onun iki vechesi olduğunu söyler (el-İnsânü'l-kâmil, II, 29-48). Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, hakikat-i Muhammediyye'yi anlattıktan sonra Hz. Peygamber'in Cebrâil karşısındaki büyüklüğünü ifade etmek için, “Ahmed eğer o ulu kanadımı açsaydı Cebrâil ebede kadar dehşet içinde kalırdı” der (Mesnevî, IV, 817). “Sen olmasaydın ben kâinatı yaratmazdım”; “Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim, bunun için âlemi yarattım” gibi tasavvuf edebiyatının temelini oluşturan cümleler hakikat-i Muhammediyye'nin özlü ifadeleridir.”⁷⁶¹

“Zâhir ulemâsı, özellikle hadis âlimleri ve Hanbelîler, Hz. Peygamber'in bu şekilde anlaşılmasının onu ilâhlaştırmak anlamına geleceğini söyleyerek bu inancı küfür ve şirk saymışlar, daha önceki ümmetlerin de peygamberleri konusundaki aşırılıkları sebebiyle sapıklığa düştüklerini iddia etmişlerdir”.⁷⁶²

Ahterî'nin de İbnü'l-Arabî ve Mevlâna Celâleddîn Rûmî'nin bu anlayışından etkilendiğini görmekteyiz. Eserinde Âdem (a.s) yaratılmadan önce Hz. Muhammed (a.s)'in yaratıldığı şu şekilde zikredilmektedir: "Allah Teâlâ Cebrâil (a.s)'a dünyanın merkezi olan yerden avucuyla beyaz bir toprak getirmesini emretti. Bunun üzerine Cebrâil (a.s) meleklerden 70 bin melekle beraber gitti, hemen Allah Resulü'nün kabrinin bulunduğu yerden, o zaman beyaz olan bir avuç toprak aldı. Onu karanfil, bal özü, cennette selsebil ismiyle bilinen bir nehir suyuyla yoğurdu. Sonra cennet nehirlerine batırıldı, gökyüzünde ve yeryüzünde dolaştırıldı. Melekler Âdem (a.s)

⁷⁶¹ Demirci, "Hakikat-i Muhammediyye", C., XV, ss. 179-180.

⁷⁶² Demirci, "Hakikat-i Muhammediyye", C., XV, ss.179-180.

tanımadan önce Muhammed (a.s)'ın üstünlüğünü bildi. Sonra da Âdem (a.s)'ın toprağını yoğurdu, ceset haline getirdi ve onu 40 yıl cennetin kapısına bıraktı.⁷⁶³

Müellif yine Hakikat-i Muhammediye veya Nur-ı Muhammedî ile ilgili olarak, Allah Teâlâ'nın Âdem (a.s)'ın yaratılışını tamamlayıp ona ruhu üflemesi hakkında bilgi verirken de şunları zikretmektedir; "Ona namus elbiselerinden, cennet hullelerinden giydirdi ve çeşitli süslerle onu süsledi. Başına dört köşeli vakar tacı koydu. Onda, herbir köşede ışığı güneş ve ay ışığına galip gelen büyük bir inci vardır. Onun içinden, Muhammed (a.s)'ın güneş ışığı gibi olan nuru, dolunay gibi onun yüzünde parladı. Sonra altından bir yatak üzerine onu yükseltti ve onu meleklerin omuzlarına yükledi. Onlara, "Onu, gökyüzümde, onun harikalarını ve içinde olan şeyleri görmesi için gezdirin ki bilgisi artsın," buyurdu. Melekler "Rabbimiz duyduk ve itaat ettik," dediler. Melekler onu, Allah'ın mucizelerine ve harikalarına bilgi sahibi olması için dört yıl kadar gökyüzünde dolaştırdılar".⁷⁶⁴

Müellif *Tarih-i Ahterî*'de yine bu konuyla ilgili olarak, "Allah Teâlâ Âdem (a.s)'ı yaratınca ona, "Seni kim yarattı?" buyurdu. O da "Sen ya Rabbi", dedi. Allah Teâlâ da "Benim için secde et", buyurdu. Bunun üzerine Âdem (a.s) Allah'a secde etti. Sonra "Ey Âdem! Ben senden söz alacağım," buyurdu. O da "evet," dedi. Bunun üzerine cennetten, beyazı kar gibi, ışığı güneş gibi olan cennet yakutlarından Hâcerülesved'i çıkarttı. "Elini ona sür," buyurdu. Elini sürdü sonra onun sulbünden zürriyetini çıkarttı. O nesilden Muhammed (a.s) ile başladı. Ona "Ey Muhammed seni kim yarattı"? Buyurdu. O da "Sen yarattın ya Rabbi", dedi. "Benim için secde et", buyurdu, O da Allah'a secde etti. "Ey Muhammed senden bir söz (misak) alacağım", buyurdu. O da "evet", dedi. Elini Hâcerülesved'e sür", buyurdu.⁷⁶⁵ Müellif bu konuyu aynı şekilde, Allah Teâlâ'nın nebiler ve resuller topluluğuna ve zürriyetinin diğerlerine, kendisine secde ediniz dediğini, kâfirler ve münafıklar hariç Allah'a secde ettiklerini anlatmaktadır.

Müellif aynı konuyla ilgili başka bir rivayette: "Âdem (a.s)'ın arşa baktığını Muhammed (a.s)'ın ismini üzerinde yazılı olarak gördüğünü ve O'nu arzuladığını, fakat Allah Teâlâ'nın, onun ahir zamanda çıkacağını fakat onun nurunu göstereyim dediğini, Allah'ın emriyle nur onun alnından parmaklarına oradan da işaret

⁷⁶³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 6 Z.

⁷⁶⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 8 V-Z.

⁷⁶⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 12 V.

parmağına geçtiğini, bunun üzerine Âdem (a.s) “Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun Resûlüdür,” diyerek işaret parmağını kaldırdığını, bundan dolayı da şehadet anında işaret parmağını kaldırmak sünnet olduğunu, zikretmektedir.”

Bir başka rivayette de "Allah Teâlâ Âdem (a.s)'ı cennete koyunca ona devlet tacı, cömertlik elbisesi ve Muhammed (a.s)'ın nurunu verdi. Cennet onun nuruyla aydınlandı. Hatta Âdem (a.s) bu ışığın bereketiyle cenneti baştan sona gördü. Bundan hoşlandı. Bu nur bedeninde kalmadı, Allah'ın kudretiyle alnından sağ omzuna, omzundan işaret parmağının ucuna gitti. İşaret parmağının ucuna ulaştınca, Âdem (a.s) işaret parmağını kaldırdı ve bu nuru gördü. Bakınca onda Muhammed (a.s)'ın nurunun bereketiyle, mülkün, arşın ve bütün yaratıkların ruhlarının bekçilerini gördü. Bu, Allah'ın birliğine inanan çocukları için bir kaynak oldu. Bu nedenle “sebbabe” diye isimlendirildi. Çünkü o bu nuru görmeye sebeptir. Sonra Cebrâil (a.s) beraberinde Süleyman (a.s)'ın yüzüğü olduğu halde geldi. O yüzük parlak bir yıldız gibi, kokusu ise misk kokusu gibiydi. Onun aslı kırmızı altından, yüzük taşı kırmızı yakuttandı ve üzerinde üç satır vardı. Üç satırın birincisinde, “Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla,” ikincisinde “Allah'tan başka ilah yoktur,” üçüncüsünde “Muhammed Allah'ın Resûlüdür” yazılıydı ve onu Âdem (a.s)'a verdi. Âdem (a.s) başparmağına takmak isteyince, O'na serçe parmağına takmasını çünkü onun zayıf ve küçük olduğunu söyledi. Âdem (a.s) da “Ya Rabbi! Başparmağına uygun olanı nasıl serçe parmağına koyarım?” deyince, ona, “Ey Âdem! Başparmak habibin nurunu buldu, o ona yeter, serçe parmak ise zayıftır, şüphesiz ben zayıflara karşı merhametliyim,” buyurdu.⁷⁶⁶

Ahterî eserinde yine nûr-ı Muhammedî konusunda; "Âdem (a.s) Cennette Havva ile arkadaşlık kurunca orada ondan daha güzelini görmedi. Allah Cebrâil'e o ikisini cennette gezdirmelerini emretti. Bunun üzerine Cebrâil onları gezdirdi. Altın ve gümüşten bir saraya geldiler, bu sarayda kırmızı yakuttan bir yatak, yatağın üzerinde nurdan bir kubbe, kubbede başının üzerinde nurdan bir taç olan resim, iki kulağında inciden iki küpe, boynunda nurdan bir gerdanlık vardı. Âdem (a.s) buna şaşırdı ve Havva'nın güzelliğini unutarak, “Ya Rabbi! bu resim nedir?” diye sorduğunda Allah Teâlâ, “Bu, Fâtımatü'z-Zehrâ'nın resmi, taç, babası Muhammed (a.s), gerdanlık, kocası Alî b. Ebî Tâlib, iki küpe Hasan ve Hüseyin (r.a)'dır,”

⁷⁶⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 14 V.

buyurdu. Âdem (a.s) başının üstüne baktığında kubbede beş kapı, üzerinde nurdan beş ismin yazılmış olduğunu gördü; Bunlar: “Ben Mahmud’um, bu Muhammed, ben yaratanım, bu Fâtıma, ben ihsan edenim, bu Hasan, ihsan benden, bu Hüseyin.” Sonra Şeceretü’l-Yakîn'e döndü, Âdem (a.s) ona yaklaştığında onun üzerinde beyaz inciden bir kandil gördü. Orada Allah'ı tesbih eden, yücelten ona dua eden bir şahıs vardı. Onun nuru gökleri ve yeri kuşattı. Âdem (a.s) bunun durumuna şaşırды ve “Ya Cebrâil bu kimdir?” dedi. “Bu oğlun Muhammed (a.s)'dır, o olmasaydı Allah, seni, gökleri ve yeri yaratmazdı,” dedi. Âdem: “Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed (a.s) Allah'ın resulüdür”, dedi.⁷⁶⁷

Görüldüğü gibi Hakikat-i Muhammediyye veya Nur-ı Muhammedî denen manevi varlık, bir nur olup, Hz. Muhammed'in manevi şahsiyetinde sembolleşmektedir. O, Hz. Âdem'den önce yaratılmıştır. Diğer tüm varlıklar ve canlılar, onun gerçeğini ortaya çıkartmak için yaratılmışlardır. Ahterî bunu eserinin değişik yerlerinde farklı rivayetlerle işlemiştir.⁷⁶⁸

Ahterî'nin, yaratılıştan müctehid imamları da içine alan III. (9) asra kadarki dönemi ihtiva eden eserine baktığımızda, yukarıda örnek olarak sunduklarımızdan da anlaşılacağı gibi Hakikat-ı Muhammediyye'yi merkeze alarak bir İslam tarihi yazmıştır. Bu anlayışa göre; Hz. Âdem, Hakikat-ı Muhammediyye nurundan yaratılmış, sonra bu nur çocukları yoluyla temiz bir neseb ile nesilleri aşarak Hz. Peygamber'e ulaşmış, daha sonra da ehl-i beyt, ashab-ı kiram ve müctehid imamlarla devam eden bir silsile takip etmiştir. Bu usûl, İbn Hişam'ın siyerinde neseb-i pâkiyi izah ederken takip ettiği usûlün o asırdaki devamıdır. Aslında bu usul, Hz. Peygamber (s.a.v)'e kadar olan peygamberler tarihini, Hz. İbrâhim'in ve zürriyetinden baba olan kimselerin ve onların sulblerinden olan evlatlarını aktararak ele almaktadır. Bunun için Ahterî neseb-i pâkîde irsiyet bağı olmayan İsrâiloğulları'na gönderilen peygamberleri ele almamıştır. Temiz bir nesil gereği olarak Hz. Peygamber'in ehl-i beytini, akrabalık bağları bulunduğu dört halifeyi ve bunların yolunu takip eden müctehid mezhep imamlarını bu nesebe dâhil etmiştir.⁷⁶⁹

⁷⁶⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 16 V-Z.

⁷⁶⁸ Bkz: Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 12 V- 15 V.

⁷⁶⁹ Macit, “Ahterî Muslihiddîn Mustafa Karahisârî'nin “Târih”i ve Bu Eserin İslam Tarihi ile Siyer İlmindeki Yeri”, s. 259.

3.2.2. Mübalağalı Anlatım ve İsrâîliyyâtla İlgili Rivayetler

Ahterî eserinde gerek Hakikat-ı Muhammediyye konusu ve gerekse diğer konuları anlatılırken Hz. Peygamber (s.a.v)'e duyduğu muhabbet ve bağlılıktan dolayı Muhammed (s.a.v) ve ehl-i beyti ile ilgili aşırı mübalağalı ve kaynağı şüpheli rivayetleri nakletmekten çekinmemiş ve İsrâîliyyât'a dair rivayetleri eserinde nakletmiştir.⁷⁷⁰

Bir kısmını "Hakikat-i Muhammediyye" veya "Nûr-ı Muhammedî" ile ilgili bölümde zikrettiğimiz örneklerde de dikkat çeken mübalağa ve aşırı ta'zimi diğer bölümlerde de görmekteyiz. İbn Abbas (r.a): Âdem ve Havva cennet nimetlerini kaçırdıklarından dolayı iki yüz sene ağladılar. Kırk gün yiyip içmediler, Âdem Havva'ya yüz sene yaklaşmadı. Müellif burada bu konuyla ilgili başka rivayetleri de naklederek, Âdem ve Havva'nın deniz kıyısında ağladıklarını, gözyaşlarından inen herbir damlanın denize düştüğünü, inci tanelerinin Âdem (a.s)'ın gözyaşları olduğunu, Âdem (a.s)'ın ise Allah Teâlâ'dan utandığı için başını yukarı kaldıramadığını, gözyaşlarından yere düşen herbir damla, zencefil, karanfil, tarçın ve bunların benzerleri güzel bitkileri bitirdiği ve onların da hastaları iyileştiren ilaç olduğunu zikretmektedir.⁷⁷¹

Müellif Âdem (a.s)'ın ağlamasının çokluğu konusunda Mes'ûdî'den şunları nakletmektedir: Şayet yeryüzündekilerin gözyaşı toplansa, Dâvûd (a.s)'ın eşi Ermiye hataya düştüğündeki gözyaşı daha çok olurdu. Dâvûd (a.s) ve yeryüzündekilerin gözyaşları toplansa, Ya'kûb (a.s)'ın gözyaşları daha çok olurdu. Şayet Dâvûd (a.s), Ya'kûb (a.s) ve yeryüzündekilerin gözyaşı toplansa Âdem (a.s)'ın gözyaşı daha çok olurdu.⁷⁷²

Âdem (a.s) cennetten indirildiğinde başının gökyüzünde, iki ayağının yeryüzünde olduğu, bundan dolayı da başının eğik, boynunun yamuk, uzunluğundan dolayı yeryüzündeki hayvanların ondan nefret ettikleri, o günden beri de vahşi

⁷⁷⁰ Abdülkadir Macit, " Ahterî'nin İslam Tarihi/Siyer İlmindeki Yeri", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 230.

⁷⁷¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 18 Z.

⁷⁷² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 18 Z.

oldukları nakletmektedir. Âdem (a.s) gökyüzü ehlinin sözünü ve dualarını işitiyordu ve onlarla arkadaşlık yapıyordu. Melekler onun inlemesinden acı çektiler ve Allah Teâlâ'ya şikâyet ettiler. Bunun üzerine Âdem (a.s)'ın boyu Âdem'in zira'ıyla altmış zira'ya, genişliği de sekiz zira'ya indi. Âdem kısılnca meleklerin sözünü ve tesbihini işitemiyordu. “Ya Rabbi! Bana ne oluyor meleklerin seslerini duyamıyorum,” dedi, Allah Teâlâ da: “Senin suçun ey Âdem! Arşın etrafında tavaf eden melekleri gördüğün tarafta, kendisini tavaf edebileceğin benim bir evim var, oraya git,”⁷⁷³ buyurdu.

Aşırı mübalağalı anlatım dört halife ve müctehid mezhep imamları için de söz konusudur. Mesela; Hz. Ebû Bekir'in hayatının anlatıldığı bölümde; o, henüz Müslüman olmadan önce Şam'da rüyasında güneş ve ayın odasında olduğunu ve onları eline aldığı görür. Bunu Hıristiyan bir rahibe rüyası hakkında sorar, rahip, onun Müslüman olacağını, Hz. Peygamber'in yardımcısı ve ilk halifesi olacağını söyler.⁷⁷⁴

Diğer bir rivayette de Hz. Ali, Kufeliler'e şöyle demiştir: Buradan Numan b. Sabit adında bir şahıs çıkacak, Ebû Hanîfe diye bilinecek, o, dini ve sünneti ihya edecektir.⁷⁷⁵

İsrailiyyat'a dair rivayetlere bakarsak, daha çok Taberî'nin tarihinde gördüğümüz Kâ'b el-Ahbâr, Abdullah b. Selâm ve Ahd-i Kadîm (Tevrat, Zebur, Mezâmîr) de Resûl-i Ekrem'in gönderileceğine dair müjdeler bulunduğunu ifade eden rivayetleri nakleden Vehb b. Münebbih⁷⁷⁶ gibi râvilerden yapılan rivayetleri Ahterî'nin eserinde de görmekteyiz. Mesela; Rivayet edildi ki diye başlayan bir anlatımda şunlar söylenmektedir: "Allah Teâlâ Âdem'in zürriyetini sulbünden çıkartınca Muhammed (a.s)'ın dünyadaki sureti gibi bir suretine bakmalarını emretti. Sonra bu resmi içinden dışı görünen kırmızı akikten bir kandilin içine namazda dikilir şekilde arşın altına koydu. Ona baktıklarında “baş” tarafını gören, halife veya sultan; “alın” tarafını gören, adaletli bir emir; “göz”ünü gören, Allah'ın kelâmının hafızı; “kulak”larını gören, dinleyici; kaşlarını gören, nakkaş; “burnu”nu gören, hâkim, doktor ve attar; “dudak”larını gören, vezir; “ağız”ını gören oruçlu; “diş”lerini

⁷⁷³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 19 V.

⁷⁷⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 80 Z.

⁷⁷⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 89 Z.

⁷⁷⁶ Şibli, *Asr-ı Saadet, (İslam Tarihi)*, s. 37.

gören, zarif ve tatlı dilli kişi; “dil”ini gören, insanlar arasında elçi; “boğaz”ını gören, vaiz, mürşit ve müezzin; “sakal”ını gören, Allah yolunda mücahid; “boynu”nu gören, tacir; “pazu”larını gören, savaşçı ve iyi ok atıcı; “sağ pazu”sunu gören, hacamatçı; “sol pazu”sunu gören, cahil; “sağ avuç”unu gören, sarraf ve tasarımcı; “sol avuç”unu gören tahıl ölçücü; “iki el”ini gören, cömert ve zeki; “sağ omuz”unu gören, cimri; “sol omuz”unu gören, boyacı; “sağ el”inin parmaklarının üstünü gören, terzi; “sol el”inin parmaklarının üzerini gören, demirci; göğsünü gören, âlim, zakir ve müctehid; “sırt”ını gören, mütevazı, dinin emirlerine itaatkâr; “iki yan”ını gören, akıncı; “karn”ını gören, kanaatkâr ve zâhit; “diz”lerini gören, rukû ve secde eden; “ayak”larını gören, avcı; “gölge”sini gören, şarkıcı ve tanburcu; hiçbir şey görmeyen, Yahudi, Nasrânî, Kâfir ve Mecûsî; bakmayan, Firavun Nemrud ve diğerleri gibi ilahlık iddiacısı olur”.⁷⁷⁷ Ahterî bu gibi rivayetleri “rivayet edilmiştir ki” şeklinde ifade etmektedir.

3.2.3. Farklı İlim Dalları Hakkında Bilgi Vermesi

Ahterî Tarihî’ni incelediğimizde müellifin eserini yazarken tarihi bilgilere ilave olarak fasıllar içerisinde insanın yaratılışı, biyolojik yapısının oluşturulması, psikolojisi, fiziki ve ruhi yapısı, yıldızlar, gezegenler, ziraat ve coğrafya gibi birçok ilim dallarından bahsettiği ve ilginç görüşleri olduğunu görmekteyiz.

Mesela; müellif ziraat ile ilgili şunları nakletmektedir: Allah Âdem (a.s)’ın tevbesini kabul edince ona ziraat ilmini ve kendisiyle ziraatın yapıldığı demir sanatını da öğretti, ona sekiz çift hayvan indirdi, bunlarla tarlayı sürdürdü, suladı ve ektikleri bitti. Hemen ondan yemek isteyince, Allah Teâlâ ona; "Ey Âdem! Hasat vakti gelinceye kadar sabret", buyurdu. Âdem (a.s) meyve oluncaya kadar sabretti. Sonra onu hasat etti, öğüttü, ezdi, savurdu, öğüttü, hamur yaptı. Sonra da içinde ekmek pişirmek için demirden bir fırın yaptı. Bunların hepsi bir günde oldu. Sonra ekmeği yemek istedi. Allah Teâlâ: “Ey Âdem! Güneş batıncaya kadar sabredersen, ondan yemezsen, senden razı olur, hatanı bağışlar ve seni cennete koyarım,” buyurdu.⁷⁷⁸ Görüldüğü gibi ziraatın nasıl yapılacağı, ürünün nasıl hasat edileceği,

⁷⁷⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 12 Z – 13 Z.

⁷⁷⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 20 Z.

hangi aşamalardan geçirilip yenilecek duruma getirileceği konularında eserinde bilgi vermektedir.

Yine müellif yörüngelerin ve yıldızların/burçların oluşumunu insanın oluşumuna benzeterek; felek/yörünge nasıl yedi kısım ise, insanın organlarının da yedi olduğunu, felek nasıl on iki burca bölünmüş ise, vücutta da aynı şekilde on iki delik olduğunu, bunların; iki göz, iki kulak, iki burun deliği, iki meme, iki defi hacet yolu, göbek ve ağız olduğunu söylemektedir. Burçlarla ilgili de altı burcun güneyle ilgili, altı burcun da kuzeyle ilgili olduğunu, aynı şekilde insanoğlunun altı delik sağ tarafta, altı delik de sol tarafta olduğunu bildirerek, bunun Allah Teâlâ'nın takdiri olduğunu ifade etmektedir.⁷⁷⁹

Yine yörüngede bulunan Saturn, Mars, Jüpiter, Venüs, Güneş, Merkür ve Ay'ı, insan vücudundaki işitme, görme, tatma, koklama, konuşma, düşünme, dokunma gibi duyu organlarına benzetmiştir. İnsanoğlunun hareketlerini, yıldızların hareketlerine, doğumunu, yıldızın doğumuna, ölümünü de yıldızın batışına benzeterek bunlar arasında bir bağ kurmuştur.⁷⁸⁰

Müellif İbrâhim (a.s) zamanında da bulaşıcı bir hastalık olan vebadan bahsederek şöyle demektedir: “Hastalıkların en çoğu veba idi. Onlar bulaşmasından korkuyorlardı”.⁷⁸¹ Aynı bulaşıcı virüs değişik isimler altında günümüzde de bulunmaktadır.

3.2.4. Tarih-i Ahterî'de Râfizîler Hakkında Bilgi

Ahterî'nin eserleri İslam mezhepleri ile ilgili bilgileri de içermektedir. Eserleri incelendiğinde özellikle Râfizîlik hakkında diğer mezheplere oranla daha fazla bilgi verildiği, Şii mezheplerden daha çok bahsettiği görülmektedir. Hatta muhtevasına bakıldığında dönemin mezhep anlayışının *Tarih-i Ahterî* isimli eserinin yazılmasında etkili olduğu söylenebilir.⁷⁸²

⁷⁷⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 15 Z.

⁷⁸⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 15 Z.

⁷⁸¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 48 V.

⁷⁸² Rifat Türkel, "Ahterî 'nin İslam Mezhepleri ile İlgili Görüşlerinin Eserleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi", *e-makalat Mezhep Araştırmaları*, VIII/2 (Güz 2015), ss. 183-211.

Ahterî tarihinin farklı yerlerinde Râfizîlerden⁷⁸³ bahsetmektedir. Özellikle dört halifenin üstünlükleri hakkındaki bölümde Hz. Ali (r.a) anlatılırken Râfizîler konusunu işlemektedir. Râfizîler hakkında da bilgi vererek, Râfizîler'i Yahudi ve Hristiyanlarla karşılaştırmaktadır. Şu bilgileri vermektedir:

Âdem (a.s) cennette Havva ile arkadaşlık kurunca, Allah Cebrâil'i gönderip onları cennet ve cehennemi gezdirmelerini emretti. Âdem (a.s) cehennemde çeşitli şekillerde azap gören bir kavim gördü. “Ya Cebrâil bunlar kimdir?” deyince O da “Bunlar taşkınlık yapan, Muhammed'e şirk koşan, onun arkadaşlarına söven zındıklar ve Râfizîlerdir. Allah Teâla'nın bizleri fazl-ı keremiyle onların inançlarından korumasını ve onların mezheplerinin kötülüklerinden kurtarmasını diliyoruz,”⁷⁸⁴ dedi.

Ahterî, Hz. Ali (r.a)'ın faziletiyle ilgili bölümde Ali Ebi Talib (r.a)'ın şöyle dediğini nakletmektedir: “İki kişi helâk olmuştur. Bu ikisi, beni aşırı seven ve aşırı buğzedenlerdir.” Aynı şekilde şöyle de dedi; “Ahir zamanda kendilerini bizim grubumuzdan sayan, ancak bizim grubumuzdan olmayan bir kavim çıkacak. Onlara Ravâfiz denir. Onlarla karşılaştığınızda onları öldürünüz, çünkü onlar müşriktirler.” Sonra da *Bezzaziye*'de;⁷⁸⁵ Râfizîlerin Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in hilâfetini inkârları sebebiyle tekfirinin vacip olduğu rivayeti zikredilmektedir. Râfizî Şeyhain yani Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e söverse veya onlara lanet ederse o kâfirdir. Hz. Ali'nin onlardan daha üstün olduğunu kabul ederse mübtedi'/bidadçıdır. Bu görüşü destekleyici olarak *Tatarhaniye*'den⁷⁸⁶ naklederek; “Kim Ebû Bekir (r.a)'nın hilâfetini inkâr ederse, onun kâfir olduğu doğrudur. Aynı şekilde kim Ömer'in hilâfetini de inkâr ederse, onun kâfir olması daha doğrudur.” Aynı zamanda şeyhain yani Ebû Bekir ve Ömer (r.a)'ya söven de kâfir olur,⁷⁸⁷ demektedir.

⁷⁸³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 16 Z; 88 V-Z.

⁷⁸⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 17 V.

⁷⁸⁵ Hâfizüddin Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî (ö.827/1424) Hanefî fıkıh âlimi. Bezzâzî, asıl adı *el-Câmi 'u'l-veciz* olan ve *Fetâva'l-Kerderî* diye de bilinen bu meşhur eserini Anadolu'ya gitmeden önce 812 (1409-1410) yılında bitirmiştir. Eserde ilk Hanefî imamlarının görüşleriyle daha sonraki devirlerde Hanefî âlimler tarafından verilen fetvalar muteber kitaplardan özetlenerek derlenmiştir Ahmet Özel, "Bezzâzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VI, ss. 113-114, İstanbul, 1992.

⁷⁸⁶ Hindistanlı Hanefî fakihlerinden Âlim b. Âlâ'nın (ö. 786/1384) fıkha dair Arapça eseri. Ferhat Koca, "el-Fetâva't-Tatarhâniyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XII, ss. 446-447, İstanbul, 1995.

⁷⁸⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 88 V-Z.

Başta Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olmak üzere Ashâb-ı Kiram'dan önde gelen birçok sahabeyi lanetlemeleri dolayısıyla Râfızîlerin Yahudi ve Hristiyanlardan daha şiddetli olduklarını ifade ederek şöyle söylemektedir: "Râfızîler, Yahudi ve Hristiyanlardan daha şiddetlidirler. Çünkü Yahûdilere Musa (a.s.)'nın arkadaşlarından "en faziletli insanlar kimlerdir?" diye sorsanız, Yahudiler "Hz. Musa (a.s.)'a eşlik eden arkadaşları"; Hristiyanlara İsa (a.s.)'nın arkadaşlarından "en faziletli insanlar kimlerdir?" diye sorsanız, Hristiyanlar ise "Hz. İsa'nın havarileri"dir diyeceklerdir. Râfızîlere gelince onlar Yahudi ve Hristiyanlardan daha şiddetli olduklarından Resûlullah'ın arkadaşlarının faziletini inkâr ederler. Nebî (s.a.v.) den 'Ravâfız bu ümmetin Yahudileridir', dediği rivayet edilir.⁷⁸⁸

3.2.5. Müellifin Eserindeki İlginç Görüşler

Müellifin ilginç olan görüşlerinden birkaçı yaratılışla ilgili; insanın yaratışının nasıl olduğu konusunda bilgi verirken Allah Teâla'nın Cebrâil, Mîkâil ve İsrâfil (a.s.)'ları bir avuç toprak getirmesi için yeryüzüne gönderdiğinde, yeryüzünün onlardan herbirine; "Seni bana gönderen Allah'ın yüceliğine sığınmıyorum. Benden bir şey alma, çünkü ben cehennem ateşine dayanamam" dediğini ve onların da ona acıyıp bir şey almadığı halde Allah Teâlâ'ya dönüp "Ya Rabbi! O size sığındı", demeleri ve sonra da Allah Teâlâ Azrâil (a.s.)'ı gönderip, onun; Allah'ın emrini yerine getirememek suretiyle O'na isyan etmekten Allah'a sığınarak, yeryüzünün köşelerinden temiz, koyu kıvamlı, hoş, kırmızı, siyah ve beyaz olanından bir avuç alması. Bundan dolayı da Âdem (a.s.)'ın zürriyeti; iyi, kötü, çirkin, güzel, beyaz, siyah, kırmızı, sarı olması.⁷⁸⁹

Ayrıca ölüm meleği! Allah'ın huzuruna çıkınca, yeryüzü "Ey ölüm meleği! Beni eksilttin" diye bağırdığında, Allah Teâlâ'nın "Ey yeryüzü! Kederlenme ben ölüm meleğinin senden aldığından daha güzelini sana geri vereceğim. Görmüyor musun insan öldüğünde yıkanır, kefenlenir, damat/gelin gibi kokulanır sonra defnedilir"⁷⁹⁰ buyurmasıyla insanların öldüğünde temiz bir halde tekrar toprağa

⁷⁸⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 88 V-Z; Türkel, "Ahterî'nin İslam Mezhepleri ile İlgili Görüşlerinin Eserleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi", VIII/2 (Güz 2015), ss. 191.

⁷⁸⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 6 Z.

⁷⁹⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 6 Z.

gömüleceğini ve toprak olacaklarını yani topraktan yaratılıp tekrar ona döneceklerini ve bir eksilme olmayıp aksine çoğalma olacağını ifade edilmesi.

Yine Allah Teâlâ'nın Azrâil (a.s)'dan getirdiği toprağı çamur yapması için acı, tuzlu ve tatlı su ile yoğurmasını emretmesi neticesinde Âdemoğlunun huylarının farklı olduğunu söylemesi.⁷⁹¹

Allah Teâlâ Azrâil'e: "Cebrâil, Mîkâil ve İsrâfil yeryüzüne merhamet etti. Fakat sen ona acımadın, kesinlikle bu topraktan yaratacağım kimselerin ruhlarını senin elinle alacağım," buyurması.⁷⁹²

İnsanda göbek çukuru olmasını, Cenab-ı Hakkın Âdem (a.s)'ın cesedini yarattığında, İblîs'in ona tükürmesini ve o tükürüğün de Âdem (a.s)'ın göbeğinin olduğu yere düşmesi ve Allah Teâlâ'nın da Cebrâil (a.s)'a, Âdem (a.s)'ın karnından onu almasını emretmesi, tükürüğü alırken de göbek çukurluğunun meydana geldiğini söylemesi.⁷⁹³

Ayrıca İblîs'in tükürüğünü alırken göbek çukurundan çıkanlardan köpeğı yarattığını söylemesi, buna köpekteki üç özellik olan Âdem'e/insana alışık olmasının, onun çamurundan yaratılmasından, gecelerde uykusuzluğunun uzun olması, Cebrâil (a.s)'ın ona dokunmasından, onun insan ve diğer canlılara havlaması ve saldırmasının, lanetli İblîs'in tükürüğünün eseri olduğunu söylemesi.⁷⁹⁴

Âdem (a.s)'ın cesedinin oluşturulması yeryüzünde, ruhun vücuda üflenmesinin cennette olduğunu söylemesi.⁷⁹⁵

Erkeklerin kadınlara meyyal olması konusunda, Allah Teâlâ'nın Havva validemizi yaratacağı zaman Cebrâil'e, Âdem (a.s)'ın sol tarafından kendisine "kusayra" denen bir kaburga kemiğı çıkarmayı emrettiğinde, Cebrâil (a.s) onu alırken, Âdem (a.s)'ın acı duymamasını, şayet duysaydı erkeğın kadına yaklaşmayacağını söylemesi ve yine erkeğın kadının yanına gitmesi konusunda, Allah Havva'yı yaratıp cennet hüllelerinden giydirip, cennet tacıyla süsleyip, altından bir kürsüye oturttuğında, Âdem (a.s) Havva'ya "Sen kimsin?" dediğini, onun da "Ben Havva'yım Allah beni senin için yarattı" cevabından sonra, Âdem (a.s) ona

⁷⁹¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 6 Z.

⁷⁹² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 6 Z.

⁷⁹³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 7 V.

⁷⁹⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 7 V.

⁷⁹⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 8 V-Z.

“Bana gel” dediğinde, Havva'nın “Aksine sen bana gel” demesi ve Âdem (a.s)'ın kalkıp ona gitmesini, erkeğin kadının yanına gitmesinin bu yüzden olduğunu söylemesi.⁷⁹⁶

Havva'nın cennette yaratılmasından dolayı, erkeğin kadından usanmadığını söylemesi.⁷⁹⁷ Bundan da anlaşılıyor ki aslında ilgi cennetidir.

Bir rivayette: Cebrâil (a.s) Âdem (a.s)'a yanına cennet azığından üç azıkla gelmiş, bunları Âdem (a.s)'ın önüne koyarak, ikisinin Âdem (a.s)'a, birinin de Havva'ya ait olduğunu söylemiştir. Müellif burada bu rivayetten dolayı, mirasın, erkeğe “iki kadın payı kadar” ayetini de delil getirerek erkeğe iki, kadına bir hisse olur, demesi.⁷⁹⁸

Âdem (a.s)'ın topraktan yaratılması sebebiyle, erkeklerin yaşlarının ilerlemesiyle birlikte şıklık ve güzelliklerinin artmasını, onların topraktan yaratıldığına, toprak ve çamurun ise gün geçtikçe güzelliğinin arttığını; kadınların ise yaşlarının ilerlemesiyle birlikte çirkinleştiğini, çünkü onların kemikten yaratıldıklarını, kemiklerin ise günlerin geçmesiyle bozulduğunu söylemesi.⁷⁹⁹

Müellif, güzellik, Allah Teâlâ'nın âlemi yaratması ve burada yarattıklarının hepsinin insanda da var olması konusunda da şunları zikretmiştir: "Allah Teâlâ güzelliği yedi kısım üzerine yaratmıştır. Bunlar; letafet, melahet/güzellik, ziya/ışığı, nur, karanlık, rikkat/yumuşaklık ve dikkat/incektir. Allah Teâlâ âlemi yarattığında bu özellikleri eşyaların üzerine dağıttı. Herbir şeye bunlardan birini verdi. Letafeti, cennet; melahet/güzelliği cennet hurileri; ziyayı/ışığı güneş; nuru ay; karanlığı gece, rikkat/yumuşaklığı su; dikkat/inceği de havaya has kılmış, gökyüzü ve yeryüzünü bu özelliklerle süslemiş, Âdem (a.s)'ı ve Havva'yı yarattığında da o ikisini, bu kısımların hepsiyle süslemiştir. Müellif, gökyüzü ve yeryüzününün yaratılmasını küçük âlem, Âdem ve Havva'nın yaratılmasını ise, büyük âlem diye isimlendirmiştir. O ikisi için, letafeti ruhu; melahet/güzelliği yanağı; ziya/ışığı yüzü; nuru gözü; karanlığı saçları; yumuşaklığı kalbi; inceği sırrı için kılmıştır.⁸⁰⁰

⁷⁹⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 14 Z.

⁷⁹⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 15 V.

⁷⁹⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 15 V.

⁷⁹⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 15 V.

⁸⁰⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 15 V.

Âdemoğlunun kendisinde bütün eşyalara dağıtılan özellikler toplandığı için o, her şeyden daha güzeldir.

Müellif, insan ile Allah'ın yarattığı diğer mahlûkat arasında yaratılış bakımından ortaklığı kıyaslarla şöyle anlatmaktadır: "Gökyüzünün yüksekliği varsa, Âdem'in de boyu var; gökyüzünün güneş ve ayı varsa, onun da iki gözü var; onun yıldızları varsa, onun da dişleri var; onun dönüşü varsa, onun da yürüyüşü var; onun damlası varsa, onun da gözyaşı var; onun gök gürelemesi varsa, onunda sözü var; onun şimşegi varsa, onunda gülüşü var; yeryüzünün depremi varsa, onun da hareketi var; onun bir kararlılığı/sağlamlığı varsa, onun da sakinliği ve ağırbaşlılığı var; onda nehirler varsa, insanın da damarları var; onun bitki ve ağaçları varsa, onun da saçları vardır".⁸⁰¹

Âdemoğlunun yüzü güneşin doğduğu yeri/doğuyu, arkası/sırtı gün batımını/batıyı, sağı güneyi, solu kuzeyi, nefsi rüzgârı, uykusu ölümü, uyanıklığı hayatı, çocukluk günleri ilkbaharı, gençliği yazı, orta yaşlılığı sonbaharı, ihtiyarlılığı kışı temsil etmektedir. Yeryüzü nasıl kuru ve soğuksa, hava nemli ve sıcaksa, su ıslak ve soğuksa, ateş kuru ve sıcaksa, insanoğlu da böylece ateş gibi sarı, sıcak ve kuru, yeryüzü gibi siyah, soğuk ve kuru, hava gibi kan/hayat sıcak ve ıslak, su gibi balgam, soğuk ve ıslak olmuştur".⁸⁰² Müellifin verdiği örneklere bakarsak yeryüzü ve gökyüzünün oluşumunun yaratıldığı cevher ile insanın yaratıldığı cevher, ortak ve birbirini tamamlayan özellikler taşımaktadır.

Müellif Allah Teâlâ'nın İblîs'e "Âdem'e secde ediniz" sözü konusunda secdenin gerçekte Âdem (a.s) için olduğu, fakat Allah'ın emrine uymakla Allah'a itaat anlamını içerdiğini, secdenin, ibadet secdesi değil, saygı ve selâmlama secdesi olduğunu, onda yüzün yere konması olmadığını, sadece bir boyun eğme olduğunu ve İslam gelince bunu kaldırdığını söylemesi. Müellife göre "Âdem (a.s)'a secde ediniz" sözünününden murad, Âdem'in şahsına secde etmek değildir. Nasıl ki Kâbe namaz için kibledir ve Müslümanlar Kâbe'de secde ederken onun şahsına secde etmezler, aynen onun gibi, melekler için Âdem de bir çeşit kible gibidir ve burada Âdem'in şahsına secde edilmemiş, secde Allah için olmuştur. Fakat meleklerden istenen bu secde Allah'a itaat içindir. Allah emredince, o kendisi için ibadet olur.

⁸⁰¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 15 Z.

⁸⁰² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 15 Z.

Başkası için yapmayı emredince itaat olur. Allah'tan başkasına itaat caizdir, ibadet caiz değildir şeklinde Âdem'e secde ediniz emrini açıklaması.⁸⁰³

Hacerülesved'in başlangıçta yasaklı olan ağacı korumakla görevli bir melek olduğunu belirten bir rivayeti nakletmesi. Allah Teâlâ Âdem (a.s)'ın yasaklı olan ağaçtan yemesini takdir edince, meleğin oradan kaybolduğunu ve ondan yediğini, melek dönünce, onun Rabbine olan sözünü bozduğunu gördüğünü, Allah'ın bu meleğe heybetle baktığında Ebûkubey's dağına bırakılan bir cevher olduğu bilgisini vermesi.⁸⁰⁴

Müellifin İbn Abbas (r.a)'dan bir rivayete göre ilk kıyas yapanın İblis olduğunu, kıyasının ona hata yaptırdığını, ateşi çamura üstün tutmak suretiyle yaptığı kıyasla küfre düştüğünü söylemesi ve bu konuda İbn Sîrîn ve Muhammed b. Cerîr'in görüşlerini zikrederek, çamurun ateşe üstünlüğü konusunda; “İblis ateşin çamurdan daha hayırlı olduğunu zannetti, hâlbuki üstünlük, Allah'ın üstünlük vermesiyledir, fakat İblis böyle olduğunu bilmedi.” demesidir. Müellif yine bu konuda Allah, çamuru ateşe üstün kıldı. Bilgeler, çamurun ateşe üstünlüğünün birkaç yönden olduğunu, onun cevherinde ağır başlılık, vakar, yumuşak huyluluk ve sabır bulunduğu, ateşin cevherinde ise hafiflik, kararsızlık, kızgınlık ve yükselme olduğunu söylediler. Çamur her şeyin varlık sebebidir, ateş ise onların bozulup dağılmasına sebeptir. Çamur eşyaları toplayan ve onu büyütendir. Ateş ise eşyaları ayrıştıran ve onları yok edendir. Çünkü toprak hayatın sebebidir. Bitkilerin ve ağaçların hayatı onunladır, ateş ise yokluğa sebeptir. Toprak cennette olur. Cennetin toprağı misktir, cennette ateş yoktur, demektedir.⁸⁰⁵

Müellif, Kur'an'da Yüce Allah'ın “*Ben halife yaratacağım*”⁸⁰⁶ buyurmasında halifeden kastedilenin Âdem (a.s) olduğunu söyleyerek böyle isimlendirilmesinin Allah Teâlâ'nın Âdem (a.s)'ı yaratmadan önce cinleri yarattığını dolayısıyla da cinlerin arkasından gelen anlamında halife denildiğini veya Âdemoğlunun yeryüzünde Allah'ın hükümlerini yerine getirdiği ve kararlarını uyguladığı için Allah'ın halifesi⁸⁰⁷ olduğu görüşlerini belirtmiştir.

⁸⁰³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 9 V.

⁸⁰⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 16 Z.

⁸⁰⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 9 Z.

⁸⁰⁶ Bakara, 2/30.

⁸⁰⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 6 Z.

Müellifin Allah Teâlâ'nın Âdem (a.s)'ın tevbesini kabul etmesi ve şeytanın tevbesini kabul etmemesi konusunda şunları nakletmektedir: Âdem (a.s)'ın tevbesi beş özellikten dolayı kabul edildi. Şeytanın tevbesi ise beş özellikten dolayı kabul edilmedi. Bunlar: Âdem (a.s) günahını kabul etti ve yaptığına pişman oldu, nefsini kınadı, tevbe etmede acele etti ve Allah'ın rahmetinden ümidini kesmedi. İblîs ise, günahını kabullenmedi, pişman olmadı, kendini kınamadı, tevbede acele etmedi ve Allah'ın rahmetinden ümit kesti. Kimin durumu Âdem (a.s)'ın durumu gibi ise, Allah onun tevbesini kabul eder.⁸⁰⁸

Yukarıda verdiğimiz örneklerden de anlaşıldığı gibi Ahterî, hadis geleneğindeki rivayet odaklı anlayışı ile kitabını yazmış olduğu görülmektedir. Bu bakımdan onu İslam tarih yazarları arasında, nakilci-rivayetçi tarih geleneğini takip edenler grubunda saymak gerekir. Onun rivayet esasına dayanan tarih anlayışı, her duyduğu rivayeti eserine almasına ve herhangi değerlendirmeye tâbi tutmamasına yol açmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki, sika râvilerin rivayetleri ile İsrâîliyyât içeren rivayetleri hiçbir eleştiri yapmaksızın alt alta yazarak rivayetleri bir araya toplamıştır. Ahterî, eserinin başında; “Bu bilgileri, ben mütekaddimîn âlimlerinin musanneflerinden ve müteahhirîn âlimlerinin seçtiklerinden bir araya getirdim”⁸⁰⁹ diyerek sadece rivayetleri bir araya toplama yoluna gittiğini belirtmektedir.

Bu söylenenlerden de anlaşıldığı gibi, Ahterî'nin rivayetçi tarih anlayışı, neden-sonuç ilişkilerine yer veren, metin eleştirisine yönelen rasyonel tarih anlayışına oldukça uzaktır. Eserin pek çok yerinde aynı konuya ilişkin verilen farklı rivayetler arasında mantıksal bir bağlantı bulmak bazen oldukça güçtür. Bu yüzden, aynı başlık altında, birbirinin karşıtı rivayetlerle karşılaşmak mümkündür. Ancak onun tarihçiliğini değerli kılan Taberî tarihinde olduğu gibi okuyuculara konuyla ilgili bol malzeme sunması, tüm rivayetleri bir araya getirmesi ve yorumu okuyuculara bırakmasıdır.

⁸⁰⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 19 Z.

⁸⁰⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 5 Z.

3.3. AHTERÎ TARİHİNİN KAYNAKLARI VE KAYNAK KULLANIM YÖNTEMİ

Muslihuddin Mustafa Efendi, *Târîh-i Ahterî* adlı eserini yazarken başta tefsir ve siyer kitapları olmak üzere dil, hadis, fıkıh, tasavvuf ve diğer alanlarda pek çok kaynaktan istifade etmiştir. Kendisi de bu durumu kitabının mukaddimesinde “mütekaddimîn âlimlerinin kitaplarından ve müteahhirîn âlimlerinin seçtiklerinden” bir araya getirdiğini ifade etmektedir.⁸¹⁰

Eser incelendiğinde müellifin, faydalandığı eserlerden nakiller yaparken bazen eserin ismini, bazen müellifin adını, bazen de kitabın adını kısaltarak zikrettiği görülmektedir. Mesela yazar kitabında “‘*Arâ’is*’te nakledildiğine göre” veya “Vehb’den nakledildiğine göre,” “*Hülâsatü’l Fetevâ*’da,” “*Hallikân Tarihi*’nde,” “*Şerhu Meşârik ve’l-Ehâdis ed-Dâlle alâ Fadle Cemme*’de,” “*Meâlimü’t-Tenzîl*’de,” “*Keşşâf*’ta,” “*Mişkât’ül-Envâr*’da”⁸¹¹ gibi ifadelerle kaynaklarını zikretmektedir. Bu da standart bir kaynak gösterme metodu olmadığını ortaya koymaktadır. Böyle olduğu için de kaynakların kolayca bulunması okuyucular açısından bazı sıkıntılar meydana getirmektedir. Yazarın referans olarak aldığı kitapların açık künyesini vermemesi ve aynı isimde farklı yazar ve kitapların bulunması kaynakların tam olarak tesbitini iyice zorlaştırmaktadır.

Bunlarla birlikte müellifin, eserinin birçok yerinde; “rivayet edilmiştir ki..., denildi ki..., bazı ulema..., bazı tefsirciler..., tarihçiler..., ehl-i Tarih..., bazı bilgiler..., ehl-i Tefsir..., fi’l-haber..., fi’l- âsâr..., hikâye edildi ki..., hadiste geldi ki..., müfessirler dedi ki...” gibi kaynağı belirtilmeden verilmiş birçok rivayet bulunmaktadır.⁸¹²

Ahterî *Târîh*’inde sahâbe, tâbiîn başta olmak üzere aşağıda isimlerini ve eserlerini verdiğimiz kaynaklardan ve ravilerden alıntı yapılmıştır. Bunlara

⁸¹⁰ Ahterî, *Târîh-i Ahterî*, vr. 5 Z.

⁸¹¹ Ahterî, *Târîh-i Ahterî*, 14 V, vr. 7 Z, vr. 83 V, vr. 89 V, vr. 84 Z, vr. 10 Z, vr. 44 Z.

⁸¹² “الحكماء”, “أهل التاريخ”, “أصحاب التواريخ”, “بعض أهل التفسير”, “(بعض العلماء”, “قيل/يقال”, “زوي/يزوي”, “جاء في الأخبار”, “جاء في”, “وحي”, “في بعض الآثار”, “في الآثار”, “في الخبر”, “أهل التفسير”, “بعض الحكماء”, “قال المفسرون”, “قال الراوي”, “قال المعبرون”. Bu ibareler şu sahifelerde geçmektedir: Ahterî, *Târîh-i Ahterî*, vr. 10 V, 11 V, 12 Z, 13 V, 9 Z, 14 Z, 17 V, 65 V, 95 V, 13 Z, 27 Z, 30 V, 30 Z, 36 V, 10 V, 10 Z, 7 Z, vr. 12 V, 81 V, 90 V, 90 Z, 92 Z, 13 Z, 25 V, 22 Z, 21 V, 87 Z, 15 V, 50 V, 45 Z...

baktığımızda güvenilir, sika râvilerin rivayetleri yanında zayıf rivayet naklettiği kabul edilen kimselerden de önemli ölçüde nakiller yaptığı görülmektedir.

Sahâbîlerden en çok nakli yaklaşık atmış küsur ile İbn Abbas ismiyle de meşhur olan Abdullah b. Abbas⁸¹³,tan yapmıştır. Diğerleri: Alî b. Ebî Tâlib, Enes b. Mâlik,⁸¹⁴ Zeyd b. Hârise, Ebû Hüreyre,⁸¹⁵ Abdullah b. Mes'ûd,⁸¹⁶ Abdullah b. Ömer,⁸¹⁷ Ubey b. Kâ'b,⁸¹⁸ Ebû Mûsâ el-Eş'arî,⁸¹⁹ Abdullah b. Mugaffel (ö. 59/679),⁸²⁰ Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656),⁸²¹ Câbir b. Abdullah,⁸²² Zeyd b. Erkam,⁸²³ Mîkdâd b. Amr,⁸²⁴ Ebû Saîd el-Hudrî,⁸²⁵ Abdurrahmân b. Avf,⁸²⁶ Abdullah b. Selâm,⁸²⁷ Mus'ab b. Umeyr (ö. 3/625)⁸²⁸ ve Umeyr b. Sa'd'dır.⁸²⁹

Tâbiînden; Saîd b. Müseyyeb,⁸³⁰ Saîd b. Cübeyr,⁸³¹ Mücâhid,⁸³² Şa'bi,⁸³³ İkrime,⁸³⁴ Atâ b. Ebû Rebâh,⁸³⁵ Katâde,⁸³⁶ Meymûn b. Mihrân,⁸³⁷ Atiyye,⁸³⁸ İbn

⁸¹³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 7 V-Z, 9 V-Z, 12 V..... (yaklaşık atmış küsur.)

⁸¹⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 49 V, 75 V, 76 V, 79 V, 89 Z.

⁸¹⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 68 Z, 74 V, 82 V, 86 V, 89 Z.

⁸¹⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 17 V, 29 Z, 30 V, 84 V, 84 Z.

⁸¹⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 48 Z, 78 V; Ebû Abdîrahmân Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb el-Kureşî el-Adevî (ö.73/693). Hz. Ömer'in oğlu, en çok hadis rivayet eden, en çok fetva veren yedi sahâbîden ve abâdileden biri. M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Ömer b. Hattâb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss.126-128.

⁸¹⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 18 Z.

⁸¹⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 73 Z.

⁸²⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 87 Z; Ebû Saîd (Ebû Ziyâd) Abdullah b. Mugaffel el-Müzenî, Bey'atürrihvânda bulunan sahâbîlerden biri. İsmail Lütü Çakan, "Abdullah b. Mugaffel", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss. 119-120.

⁸²¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 86 Z, 87 Z; Ebû Abdullâh ez-Zübeyr b. el-Avvâm b. Huveylid el-Kureşî el-Esedî, Hz. Peygamber'e ilk iman edenlerden ve cennetle müjdelenen on sahâbîden biri. Mehmet Efendioğlu, "Zübeyr b. Avvâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 522-524.

⁸²² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 86.

⁸²³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 82 V.

⁸²⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 82 V.

⁸²⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 77 Z, 82 Z, 87 Z.

⁸²⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 41 V.

⁸²⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 67 Z.

⁸²⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 92 V; Müellif sadece Mus'ab ismiyle nakilde bulunmaktadır. Bu isimde: Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Mus'ab b. Umeyr b. Hâşim el-Kureşî el-Abderî, Hz. Peygamber tarafından Birinci Akabe Biati'ndan sonra İslâm'ı tebliğ için Medine'ye gönderilen sahâbî. Hüseyin Algül, "Mus'ab b. Umeyr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXI, ss. 226-227, İstanbul, 2006 ile Ebû Abdillâh (Ebû İsâ) Mus'ab b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm el-Esedî el-Kureşî (ö. 72/691) Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi, Irak valisi. İrfan Aycan, "Mus'ab b. Zübeyr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXI, İstanbul, 2006, s. 227. Biz Mus'ab b. Umeyr'i kastettiğini zannetmekteyiz.

⁸²⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 30 V.

⁸³⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 18 Z.

⁸³¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 10 V, 57 Z.

⁸³² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 7 Z, 9 V, 12 V, 22 Z, 25 V, 30 V, 34 V, 56 V, 63 Z,

⁸³³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 34 V, 62 Z,

⁸³⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 10 V, 33 Z, 35 V, 49 Z, 52 Z, 88 Z.

Şihâb ez-Zührî,⁸³⁹ Süddî,⁸⁴⁰ Zeyd b. Eslem,⁸⁴¹ Mukâtil b. Süleymân,⁸⁴² Muhammed b. Kâ'b,⁸⁴³ Hasan-ı Basrî (ö. 110/728),⁸⁴⁴ Talha b. Abdullah,⁸⁴⁵ Ebû İshâk el-Hemdânî (ö. 127/745),⁸⁴⁶ Kâ'b el-Ahbâr,⁸⁴⁷ Vehb b. Münebbih,⁸⁴⁸ İbn Sîrîn, İbn Cüreyc'den⁸⁴⁹ nakiller yapmıştır.

Bunların yanı sıra daha sonraki dönem âlimlerinden Buhârî,⁸⁵⁰ Müslim,⁸⁵¹ Tirmizi,⁸⁵² İbn İshak,⁸⁵³ Dahhâk,⁸⁵⁴ Muhammed b. Cerîr,⁸⁵⁵ Nevevî (ö. 676/1277),⁸⁵⁶ Ömer b. Abdilazîz,⁸⁵⁷ Cafer b. Muhammed,⁸⁵⁸ Avn b. Ebî Şeddâd,⁸⁵⁹ Şeyh'ul Ecel Ebû Nasr Muhammed b. Abdurrahmân,⁸⁶⁰ Fudayl b. İyâz (ö. 187/803),⁸⁶¹ Ebû Ravk,⁸⁶² İbn Yesâr,⁸⁶³ Ebû Ubeyd Tusî,⁸⁶⁴ Ebû Amr eş-Şehrûzî el-Evra',⁸⁶⁵ Ebû'l-

⁸³⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 30 V.

⁸³⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 12 V, 29 V, 30 V, 37 V, 55 Z, 81 Z, 82 V, 90 V.

⁸³⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 23 V.

⁸³⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 34 V.

⁸³⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 82 V.

⁸⁴⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 13 Z, 29 Z, 37 V, 39 Z, 46 V, 48 Z, 50 V, 55 Z, 56 V, 61 Z, 63 V,

⁸⁴¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 53 Z.

⁸⁴² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 9 V, 13 V, 17 V, 22 Z, 30 Z, 52 Z, 55 Z, 60 Z.

⁸⁴³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 31 Z, 55 Z.

⁸⁴⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 88 V; Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî, Basralı meşhur tâbiî, âlim ve zâhid Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XVI, İstanbul, 1997, ss. 291-293.

⁸⁴⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 86 V.

⁸⁴⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 86 Z; Ebû İshâk Amr b. Abdillâh b. Ziyuhmid es-Sebîi, Kûfeli hadis ve kıraat âlimi, tâbiî. Yemen'deki Hemdân kabilesine mensup Sebî' (Sebû') b. Sa'b'ın soyundan geldiği için Sebîi ve Hemdânî, Kûfe'ye yerleştiği için de Kûfî nisbeleriyle anılır Ali Osman Koçkuzu, "Ebû İshak es-Sebîi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 170-171.

⁸⁴⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 26 V, 44 Z, 52 Z, 67 V, 79 V.

⁸⁴⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 19 V, 40 Z.

⁸⁴⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 17 V.

⁸⁵⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 73 Z, 74 Z, 82 Z.

⁸⁵¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 73 Z, 76 Z, 77 Z, 83 Z.

⁸⁵² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 77 Z, 86 Z.

⁸⁵³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 56 V.

⁸⁵⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 10 V.

⁸⁵⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 9 Z.

⁸⁵⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî. M. Yaşar Kandemir, "Nevevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 45-49.

⁸⁵⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 10 Z.

⁸⁵⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 12 V.

⁸⁵⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 30 V.

⁸⁶⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 30 Z.

⁸⁶¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 90 Z. Ebû Alî el-Fudayl b. İyâz b. Mes'ûd et-Temîmî el-Yerbûî. Horasan'ın ilk büyük sûfilerinden. Osman Türer, "Fudayl b. İyâz", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XIII, İstanbul, 1996, ss. 208-209.

⁸⁶² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 46 Z; ['Atıyye b. el-Hâris (ö.105/723) Hemdânî-Kûfeli saygın bir Hadis âlimi olup bir tefsîr sahibidir. Benî Zeyd b. Erde' boyundandır. el-Wezîr onun hakkında: "Tefsîr sahibi Ebû Ravk onlardandır" diye bilgi vermiştir. Ebû Ravk, Ahmed b. Hanbel, en-Nesâî ve Ebû Hâtim tarafından "sika" sayılmıştır. Yahya b. Me'in ise, onu "da'îf" saymıştır. İbn Sa'd (v.230), onun tefsîr sahibi olduğunu kaydetmiştir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Ravk'ın Mesrûk'tan bir şey dinlemediğini ifade edip bu konudaki rivayetlere şiddetle karşı çıkmıştır. Ebû Ravk, Enes b.

Ferec el-Cevzî,⁸⁶⁶ Şeyh Ebü'l-Kâsım,⁸⁶⁷ Ahmed b. Sabbah,⁸⁶⁸ Ma'rûf-i Kerhî (ö. 200/815-16 [?]),⁸⁶⁹ Ebü'l-Leys,⁸⁷⁰ Muhammed b. Sa'd/İbn Sa'd,⁸⁷¹ Sem'ani,⁸⁷² Muhammed b. Selmâ,⁸⁷³ Ali b. Sa'd,⁸⁷⁴ İsmâil b. Hammâd b. Ebî Hanîfe (ö. 212/827),⁸⁷⁵ Hafs b. İyâs,⁸⁷⁶ İbn Dâvûd,⁸⁷⁷ Ali b. Âsım,⁸⁷⁸ Hammâd b. Süleymân,⁸⁷⁹ Rebi' el-Hacib,⁸⁸⁰ Ali b. Ca'd (ö. 230/844-45),⁸⁸¹ Ebû Hâmid,⁸⁸² Mes'ûdî,⁸⁸³ Esbât,⁸⁸⁴ Ebû İsa,⁸⁸⁵ Yahyâ b. Maîn,⁸⁸⁶ Ahmed b. Hanbel,⁸⁸⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö.

Mâlik, Ubeydullah b. Halîfe, Meymûn b. Mihrân, Muhammed b. el-Welîd el-Busrî, İbrahim et-Teymî, Âmir eş-Şa'bî ve ed Dahhâk'tan rivayet etmiştir. Sufyân es-Sevrî, Hâlid b. Yezîd el-Kasrî, Şerîyk b. Abdullah en-Nehâî, Seyf b. Umar et-Temîmî, Bîşr b. Umâra el-Has'amî, Abdulvâhid b. Ziyâd, Bîşr b. Hâlid el-Kûfî, Ebû Usâme Hammâd b. Usâme gibi pek çok kişi de ondan hadis rivayet etmiştir. Mehmet Yolcu, "İlk Dönem Tefsir Kitapları ve Müellifleri" *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2015/6 (2) 54-107.

⁸⁶³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 40 V, 56 V.

⁸⁶⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 62 V.

⁸⁶⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 86 Z.

⁸⁶⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 86 V.

⁸⁶⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 88 Z.

⁸⁶⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 89 Z, 90 V.

⁸⁶⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 93 V; Ebü'l-Mahfûz Ma'rûf b. Fîrûzân el-Kerhî, Iraklı zâhid ve sûfi. Reşat Öngören, "Ma'rûf-i Kerhî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXVIII, Ankara, 2003, ss. 67-68.

⁸⁷⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 27 V, 56 Z.

⁸⁷¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 82 Z.

⁸⁷² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 94 V; Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî, Şâfiî fakihî, kelâm ve tefsir âlimi. Abdullah Aygün, "Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 463-464.

⁸⁷³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 93 Z.

⁸⁷⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 93 Z.

⁸⁷⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 89 V; Ebû Abdillâh (Ebû Hayyân) İsmâil b. Hammâd b. Ebî Hanîfe Nu'mân el-Kûfî, Hanefî fakihî ve kadî. Hüseyin Kayapınar, "İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIII, İstanbul, 2001, ss. 112.

⁸⁷⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 90 V. İsimle ilgili bkz: dipnot 639.

⁸⁷⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 90 V; Ebû Bekr Muhammed b. Dâvûd b. Alî el-İsfahânî ez-Zâhirî (ö.297/910) Zâhirî mezhebinin ikinci imamı, şair. Saffet Köse, "İbn Dâvûd ez-Zâhirî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., 19, İstanbul, 1999, ss. 410-411.

⁸⁷⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 90 V.

⁸⁷⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 90 V.

⁸⁸⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 91 V.

⁸⁸¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 92 V; Ebü'l-Hasen Alî b. el-Ca'd el-Cevherî, Bağdatlı muhaddis S. Kemal Sandıkçı, "Ali b. Ca'd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, s. 384.

⁸⁸² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 92 Z; Müellif sadece Ebû Hâmid ismini veriyor. Bu isimde Ebû Hâmid Ahmed b. Bîşr b. Âmir el-Âmirî el-Merverrûzî (ö.362/973) Şâfiî müctehidi ve kadî. Ahmet Özel, "Merverrûzî, Ebû Hâmid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, ss. 233-234 ile Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî (ö. 406/1016) Şâfiî fakihî. Saffet Köse, "İsferâyînî, Ebû Hâmid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXII, İstanbul, 2000, s. 514. Kanaatimizce fikhîçi olması hasebiyle ikincisinin olması daha uygundur.

⁸⁸³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 19 V.

⁸⁸⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 63 V.

⁸⁸⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 76 Z.

⁸⁸⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 94 Z.

⁸⁸⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 94 Z.

290/903),⁸⁸⁸ Ebû Sevr (ö. 240/854),⁸⁸⁹ Meymûn b. el-Esba,⁸⁹⁰ Ahmed b. El- Kendî,⁸⁹¹ Sa'lebî,⁸⁹² Vehb,⁸⁹³ Necmeddin en-Nesefî (ö. 537/1142),⁸⁹⁴ Muhammed b. İshâk,⁸⁹⁵ Talha b. Muhammed,⁸⁹⁶ İmad b. Mâlik,⁸⁹⁷ Leys b. Sa'd,⁸⁹⁸ Rebi' b. Enes,⁸⁹⁹ Vâhidî,⁹⁰⁰ Şuayb (ö.162/779),⁹⁰¹ Ebû Ömer,⁹⁰² Zeccâc (ö. 311/923),⁹⁰³ İsmâil b. Rafî,⁹⁰⁴ Muttalib b. Abdullah,⁹⁰⁵ Muhammed b. Kays,⁹⁰⁶ Rebi',⁹⁰⁷ Ebû Ali Dekkâk⁹⁰⁸ 'tan rivayetler aktarmaktadır.

⁸⁸⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 94 Z; Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, Ahmed b. Hanbel'in küçük oğlu ve önde gelen talebesi. Salahattin Polat, "Abdullah b. Ahmed b. Hanbel", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, s. 81.

⁸⁸⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 94 Z; Ebû Abdillâh İbrâhîm b. Hâlid b. Ebî'l-Yemân el-Kelbî el-Bağdâdî, Mezhep kurucusu büyük fıkıh ve hadis âlimi Muhsin Koçak, "Ebû Sevr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 229-230.

⁸⁹⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 95 V.

⁸⁹¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 95 V.

⁸⁹² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr.82 Z.

⁸⁹³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 8 V, 10 Z, 25 V, 31 V, 34 Z, 36 V, 36 Z, 41 V, 42 Z, 50 V, 50 Z, 51 V, 59 Z, 63 Z.

⁸⁹⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 89 V; Ebû Hafis Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî, Hanefî fakihî, muhaddis, müfessir, kelâmcı Ayşe Hümeysra Aslantürk, "Nesefî, Necmeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXII, İstanbul, 2006, ss. 571-573.

⁸⁹⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 21 Z, 37 Z, 46 V, 46 Z, 47 V, 6 Z.

⁸⁹⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 92 V.

⁸⁹⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 92 V.

⁸⁹⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 82 V.

⁸⁹⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 29 V.

⁹⁰⁰ Tahkikini yaptığımız *Târih-i Ahterî*'nin el yazma nüshalarından ana nüsha olarak kabul ettiğimiz Milli kütüphanedeki nüshada vr. 77 ve Topkapı vr 74 de واحدی şeklinde, Beyazıt vr 49 الرائدی, Fatih vr. 80 de الوائدی şeklinde yazıldığı görülmektedir. Hem Vâhidî hem de Vâkîdî 'nin de *Kitâbü'l-Megâzî* isimli kitabı vardır. Vâhidî'nin 351 varaklık bir nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunduğu (Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 804) zikredilmiştir (el-Vecîz, neşredeninin girişi, I, 35). Vâhidî diye şöhret kazanan Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî (ö.468/1076) Müfessir ve Arap dili âlimidir. Afif Muhammed Abdurrahman tarafından tahkik edilerek yayımlanan *el-Vasît fi'l-Emsâl* adlı eserin (Kuveyt 1395/1975) Vâhidî'ye aidiyeti şüphelidir. Dâvûdî, kitaptaki bazı ifadelerden hareketle eserin müellifinin Vâhidî'den sonra yaşamış bir âlim olduğunu belirtmiş (a.g.e., neşredeninin girişi, I, 37), *et-Tefsîrû'l-Basît*'in nâşirleri de aynı kanaati benimsemiştir. Abdurrahman Çetin, "Vâhidî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 438-439. Biz eserle ilgili yaptığımız kaynak tespitinde müellifin, el-Vâhidî, Ebû'l Hasen Ali b. Muhammed en-Nisâbü'rî (ö.468/1076)'nin, *el- Vasit fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, (Thk: Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr, Cilt: I-IV, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 1415/1994) ve *et-Tefsîrû'l-Basît*, (Thk: Komisyon, İmadetü'l Bahsi'l İlmiyyi-Câmiatü'l İmam Muhammed b. Suûd el-İslamiyye, Cilt: I-XXV, H.1430) eserlerinden de faydalandığı, dolayısıyla da eserinde hem Vâkîdî'nin *Kitâbü'l-Megâzî*'sinden, hem de Vâhidî'nin tefsirlerinden istifade etmiş olabileceği kanaatindeyiz.; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî, Megâzî müellifi, İslâm tarihçisi, muhaddis ve kadî. Mustafa Fayda, "Vâkîdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 471-475.

⁹⁰¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 50 Z; Ebû Bişr Şuayb b. Dînâr el-Ümevî el-Himsî, Hadis hâfızı, kâtip Abdülkadir Şenel, "Şuayb b. Ebû Hamza", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXIX, İstanbul, 2010, s. 223.

⁹⁰² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 67 V.

⁹⁰³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 18 V; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, Arap dili ve edebiyatı âlimi, müfessir Emrullah İşler, "Zeccâc", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 173-174,

⁹⁰⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 22 V.

Görüldüğü gibi Ahterî eserinde 18 sahâbî, 21 tâbî, yaklaşık 60 kadar farklı müelliflerden nakiller yapmıştır.

3.4. FAYDALANDIĞI ESERLER

3.4.1. Müellifin Kullandığı Tefsir Kitapları

Ahterî Muslihuddîn Mustafa Efendi siyerinde en çok tefsir kitaplarından nakiller yapmıştır. Eserinde yirmiden fazla tefsir kitabından faydalandığı ve isimlerini zikrettiği görülmektedir. Bu eserlerden en fazla nakli *Tefsîru'l-Begavî/Meâlimü't-Tenzîl*'den yapmıştır. Müellif, bu eserden altmıştan fazla alıntı yapmıştır. Bunun dışındaki diğer eserlerden; *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*'dan on sekiz, *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*'den on dört, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*'dan on iki, *ed-Dürri'l-Mensûr*'dan beş, *Bahrü'l-'Ulûm*'dan beş nakil yapmıştır. Müellif bunların dışında aşağıda isimleri geçen kitaplardan da daha az nakiller yapmıştır.

Bunlar:

1. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Tefsîru'l-Begavî/Meâlimü't-Tenzîl*. Bu tefsiri bazen *Tefsîru'l-Begavî*,⁹⁰⁹ bazen de *Me'âlimü't-Tenzîl*⁹¹⁰ ismiyle zikretmiştir. Atmıştan daha fazla bu eserden alıntı yaptığı görülmektedir.

2. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl*.⁹¹¹ Müellif eserinde sadece *el-Keşşâf* ismini kullanmaktadır.

3. Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahrü'l-'Ulûm*.⁹¹²

4. Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdulcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân/Kitâbü't-Tefsîr*.⁹¹³

⁹⁰⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 22 Z.

⁹⁰⁶ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 18 Z.

⁹⁰⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr.91 V, 94 Z.

⁹⁰⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr.41 V.

⁹⁰⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 10 Z, 11 Z.

⁹¹⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 10 V.

⁹¹¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 10 Z.

⁹¹² Semerkandî, *Bahrü'l-'Ulûm*, Thk: Şeyh Ali Muhammed Muavviz, Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd v. dğr, Külliyyetü'l-Lügati'l-Arabiyye, Câmiatü'l-Ezher, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 1413/ 1993; Bkz: İshak Yazıcı, "Bahrü'l-'Ulûm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991 ss. 517-518.

5. Ebü'l-Hasen Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Hâzin el-Bağdâdî, *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*.⁹¹⁴
6. Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Derecü'd-Dürer fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver*.⁹¹⁵
7. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*.⁹¹⁶
8. Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*.⁹¹⁷
9. Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî (Vâhidî), *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*.⁹¹⁸
10. Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî (Vâhidî), *et-Tefsîrü'l-Basît*.
11. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*.
12. Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210), *Mefâtîhu'l-Gayb*.
13. Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nüreddîn Alî b. Âdil en-Nu'mânî ed-Dîmaşkî, *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*.
14. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*.
15. Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî (ö. 437/1045) *el-Hidâye ilâ Bulûgi'n-Nihâye fî 'İlmi Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmih*.
16. Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *et-Tefsîr/Tefsîru Abdürrezzâk*.

⁹¹³ Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân /Kitâbü't-Tefsîr*, Thk: Yâsir b. İbrâhim ve Ganim b. Abbas Ganim, Riyad, Dâru'l-Vatan, 1428/1997.

⁹¹⁴ *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, H 1415; Bkz: Ali Eroğlu, "Hâzin, Ali b. Muhammed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XVII, ss. 125-126, İstanbul, 1998.

⁹¹⁵ Kitapla ilgili bkz: Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Abdülkâhir el-Cürcânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* C., 1, ss. 247-248, İstanbul, 1988.

⁹¹⁶ İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Thk: Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mekke, 1417/1997; Bkz: Raşit Küçük, "İbn Ebû Hâtîm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XIX, ss. 432-434, İstanbul, 1999.

⁹¹⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Thk: Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, H 1419; Mustafa Öztürk, "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XL, İstanbul, 2011, ss. 295-297.

⁹¹⁸ *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Thk: Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr.), Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 1415/1994; Bkz: Çetin, "Vâhidî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLII, ss. 438-439, İstanbul, 2012.

17. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'an/Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*.
18. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît*.
19. Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286), *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*.
20. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'an*.
21. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şîrbînî el-Kâhirî, *es-Sirâcü'l-Münîr fi'l-Î'âne 'alâ Ma'rîfeti Ba'zı Me'ânî Kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr*.
22. Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî Ebü'l-Hasen, *et-Tefsîru'l-Kebîr/ Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*.

3.4.2. Müellifin Kullandığı Tarih Kitapları

Müellif eserinin farklı yerlerinde, tarih kitaplarına yaptığı atıflarında, “Hallikân Târihinde” veya “Bekrî Târihinde” gibi ifadeler kullanarak nakiller yapmaktadır. Ayrıca Muhammed b. Cerîr, Muhammed b. İshâk, İbn İshak, Kelbî, İbn Sa'd ve Vâkıdî gibi isimlerden birçok nakillerde bulunmuştur. Tarih kaynaklarından en çok nakli İbn-i Hallikân'nın eseri *Vefeyâtü'l-A'yân*'dan yapmıştır. Ayrıca Hz. Âdem, Hz. Havva, yaratılışları ve cennetten çıkartılmaları konularında Diyârbekrî'nin *Târîhu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefîs* adlı eserinden oldukça fazla nakil yapmıştır. Bunların yanısıra Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Târih-i Taberî*, İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*'sı başta olmak üzere aşağıda isimlerini verdiğimiz eserlerden nakiller yapmıştır.

Bunlar:

1. İbn İshak/Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî, *Sîretü İbn İshak/ Kitâbü's-Siyer ve'l-Megâzî*.⁹¹⁹
2. İbn Sa'd/Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ/et-Tabakâtü'l- Kebîr*.⁹²⁰

⁹¹⁹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr.37 Z.

⁹²⁰ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 82 Z.

3. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü'l-Megâzî*.⁹²¹
4. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*.
5. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*.
6. Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-A'yân*. Müellif eserinde *Târih-i Hallikânî*⁹²² diye zikretmektedir.
7. *Sahîhü't-Tevârih*.⁹²³ Müellifi ve mahiyeti hakkında bilgi bulunmamaktadır.
8. İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, *Târîhu Mekketi'l-Müşerreffe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medîneti's Şerîfe ve'l-Kabri's-Şerîf*.
9. Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye bi'l-Minahi'l-Muhammediyye*.
10. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*.
11. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*.
12. Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Gurer*.
13. Kadî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*.
14. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-Gâbe*.
15. Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî, *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafâ ve Târîhi men Ba'dehû mine'l-Hulefâ*.⁹²⁴

⁹²¹ Bkz: Vahidî, dipnot 846.

⁹²² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 89 Z, 91 Z.

⁹²³ DİA'da *Behcetü't-Tevârih* maddesinde bu kitapla ilgili şu bilgiler vardır: Şükrullah eserini yazarken kullandığı kaynakları kısmen belirtir; Ahmedî'nin *İskendernâme*'si ile müellifi ve mahiyeti hakkında bilgi bulunmayan *Sahîhü't-Tevârih* bunlardan ikisidir. *Behcetü't-Tevârih* önemli bir kaynak olduğu halde *Câmi'u't-Tevârih* müellifi Zaîm Mîr Mehmed'in dışındaki tarihçilerin dikkatini pek çekmemiştir. Ayla Demiroğlu, "Behcetü't-Tevârih", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., V, İstanbul, 1992 ss. 349-350.

⁹²⁴ *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafâ ve Târîhi men Ba'dehû mine'l-Hulefâ*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, ed-Dâru's-Şâmiye, Beyrut, 1426/1996; Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim fî Sîreti (siyeri) Ebi'l-Kâsım* adlı eserini Süheylî'nin *er-Ravzü'l-Ünüf*'ünü tenkit ve tashih etmek amacıyla yazmış

16. Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfî, *Târîhu Medîneti Dımaşk*.
17. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*.
18. Ebü'l-Yümn Mücirüddin Abdurrahman Ebü'l-Yümn El-Uleymi, *El-Ünsül Celil bi Tarihi 'l-Kudüs vel-Halil*.
19. Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kûbî, *Târîhu 'l-Ya'kûbî*.

3.4.3. Müellifin Kullandığı Hadis Kitapları

Müellif, başta Kütüb-ü Sitte olmak üzere birçok hadis kitabından rivayetler nakletmektedir. Hadisleri naklederken rivayet zincirini zikretmeden “روى البخاري ومسلم وأبو عيسى وغيرهم عن أنس”, “وروى الترمذي عن جابر”, “وروى مسلم عنه”, “وروى الترمذي في مناقبه” gibi ifadeler nakletmektedir. En çok *Sünenü't-Tirmizî*, *Sahihu'l-Buhârî*, *Sahihu'l-Müslim* ve *Mişkâtü'l-Mesâbih* ve aşağıda isimlerini verdiğimiz eserlerden alıntı yapmaktadır.

Bunlar:

1. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh/ Sahihu'l-Buhârî*.⁹²⁵
2. Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi 'u's-Sahîh/Sahihu'l-Müslim*.⁹²⁶
3. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi 'u's-Sahîh/Sünenü't-Tirmizî*.⁹²⁷
4. Ebû Dâvûd, *es-Sünen/Sünen-i Ebû Dâvûd*.⁹²⁸
5. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen/Sünen-i İbn-i Mâce*.⁹²⁹
6. Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*.

kitap ilim adamları arasında ilgi görmüş, hocası Hatîb el-Kazvînî'nin isteği üzerine müellif eserini *el-İşâre ilâ Sireti'l-Mustafâ ve Târîhi men Ba'dehû mine'l-Hulefâ* (*Telhisu Sireti'l-Mustafâ, es-Sireti'n-Nebeviyye, es-Sireti'l-Muhtasara, es-Sireti's-Suğrâ*) adıyla ihtisar etmiştir. M. Yaşar Kandemir, "Moğultay b. Kılıç", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXX, İstanbul, 2005, ss. 229-231.

⁹²⁵ Ahterî, *Târîh-i Ahterî*, vr. 82 Z.

⁹²⁶ Ahterî, *Târîh-i Ahterî*, vr. 73 Z.

⁹²⁷ Ahterî, *Târîh-i Ahterî*, vr. 82 V.

⁹²⁸ *Târîh-i Ahterî*, vr. 83 Z.

⁹²⁹ *es-Sünen*, Thk: Muhammed Fuad Abdülbâki, Cilt: I-II, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y.

7. Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî, *El-Firdevs bi-Me'sûri'l-Hitâb*.⁹³⁰
8. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhaki, *Fezâ'ilü'l-Evkât*.
9. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullâh b. İshâk el-İsfahânî, *Fezâ'ilü'l-Hulefâ'i'l-Erba'a ve Gayrihim*.
10. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Fezâ'ilü's-Sahâbe*.
11. Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*.
12. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-İlelü'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye*.
13. Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân el-Müsnedü's-Sahîh 'ale't-Tekâsîm ve'l-Envâ' min Gayri Vücûdi Kat'in fi Senedihâ velâ Sübûti Cerhin fi Nakilihâ*.
14. Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. el-Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Reka'ik*.
15. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Mevzû'ât*.
16. Hatîb et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*.

3.4.4. Müellifin Kullandığı Fıkıh Kitapları

Müellifin fıkıh kitaplarından yaptığı nakillerden yalnızca birkaçını *Enîsü'l-Fukahâ fi Ta'rifâti'l-Elfâzi'l-Mütedâvile Beyne'l-Fukahâ* ve *Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fi Tertîbi's-Şerâ'i* adlı eserlerde bulabildik. Ahterî referans olarak gösterdiği aşağıda adı geçen bazı eserlerden “وذكر في التآر خانیه”, “وذكر في الغنية”, “وذكر” gibi ibarelerle nakiller yaptığını söylemesine rağmen, maalesef o kitaplarda nakilleri bulamadık. Kanaatımızca Ahterî bir konuyu anlattıktan sonra, o konunun isimlerini zikrettiği kitaplarda da böyle anlatılmış olabileceğini îma etmeye çalışıyor. Bunlar:

⁹³⁰ Deylemî, *El-Firdevs bi-Me'sûri'l-Hitâb*; Asıl adı *Kitâbü'l-Firdevs bi-Me'sûri'l-Hitâb* ise de *Firdevsü'l-Ahbâr* diye tanınmıştır. Kâtib Çelebi eseri *Firdevsü'l-Ahbâr bi-Me'sûri'l-Hitâb el-Muharrec 'alâ Kitâbi's-Şihâb* adıyla zikretmektedir (Keşfü'z-zunûn, II, 1254) Müellif kısa metinli hadisleri bir araya getirmiştir. Mücteba Uğur, "Firdevsü'l-Ahbâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XIII, İstanbul, 1996, ss. 129-131.

1. Hanefî fıkıh âlimi olan Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*.⁹³¹
2. Hindistanlı Hanefî fakihlerinden Âlim b. Âlâ'nın fıkha dair Arapça eseri *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*.⁹³²
3. İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed b. Abdurreşîd el-Buhârî, *Hulâsatü'l-Fetâvâ*.⁹³³
4. Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *en-Nevâzil (el-Fetâvâ)*.⁹³⁴
5. Yûsuf b. Ahmed es-Sicistânî, *Münyetü'l-Müftî*.⁹³⁵
6. Kâsım b. Abdullah b. Emir Ali el-Konevî, *Enisü'l-Fukahâ fî Ta'rifâti'l-Elfâzi'l-Mütedâvileti Beyne'l-Fukahâ*.
7. *el-Gunye*.⁹³⁶

⁹³¹ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 88 Z.

⁹³² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 88 Z.

⁹³³ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 83 Z; Müellifin *Hizânetü'l-Fetâvâ*, bazı kaynaklarda *Hizânetü'l-Vâkı'ât* veya *el-Vâkı'ât* adıyla zikredilen eseri Delhi (1318) ve Kahire'de (1327-1328) yedi cilt halinde basılmıştır. Kaynaklarda *en-Nisâb* adıyla bir başka eseri de zikredilen Buhârî'nin bu eserlerini ihtisar ederek telif ettiği *Hulâsatü'l-Fetâvâ* adlı kitabı da Leknev'de basılmıştır (taşbaskı, t.y.). *Hulâsatü'l-Fetâvâ*'nın Süleymaniye Kütüphanesi'nde kırk civarında yazma nüshası bulunmaktadır. M. Esat Kılıçer, "Buhârî, Tâhir b. Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, s. 376. Ayrıca Bkz: Şükrü Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 5, 2005, ss. 249-378. Çevirimiçi, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/652335>, 12.11.2020; El-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1950, <https://www.alukah.net/library/0/78944/#ixzz6SwWPRMWx>.

⁹³⁴ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 91 V; Mezhep imamlarının ardından gelen fakihlerin görüş ve katkılarını bir araya getirmeyi hedefleyen nevâzil literatürünün Hanefî mezhebi tarihindeki ilk örneği de Ebü'l-Leys'e aittir. Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVI, ss. 473-475.

⁹³⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 91 Z; *el-Emâli* adlı akaid risâlesiyle tanınan Mâtürîdî kelâmcısı, Hanefî fakih ve muhaddis. Ebü Muhammed (Ebü'l-Hasen) Sirâcüddîn Alî b. Osmân b. Muhammed b. Süleymân et-Teymî eş-Şehîdî el-Fergânî el-Üşî'nin (ö.575/1179) *el-Fetâva's-Sirâciyye* isimli kitabı tanıtılırken "Hanefî fakihlerinden Yûsuf b. Ahmed es-Sicistânî *Münyetü'l-Müftî* adlı eserinde bu kitabın tertibini esas almış, özellikle başka kaynaklarda bulunmayan birçok meseleyi ondan nakletmiştir (Keşfü'z-zunûn, II, 1887) şeklinde bu kitapdan bahsedilmektedir Mehmet Sait Toprak, "Üşî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 230-231. Ayrıca yazma nüshası Ankara'da Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonunda, 01 Hk 37 Demirbaş No ile bulunmaktadır. Müstensihî, Tahir b. Mehmed, İstinsah tarihi 876/1471 dir. Ayrıca Harvard University- Houghton Library / Sijistani, Yusuf ibn Ahmad, fl. 1240. Kitab *Munyat al-mufti*: manuscript, 1481. MS Arab 355.? Houghton Library, Harvard University, Cambridge, Mass. Harvard University- Houghton Library / Sijistani, Yusuf ibn Ahmad, fl. 12

⁹³⁶ Müellif eserinde *el-Gunye*'de zikredildi şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Fakat bu isimde pekçok eser bulunmaktadır. Abdülkadir-i Geylânî'nin (ö.561/1165-66) itikad, ibadet ve ahlâka dair bu isimde bir eseri, Kadî İyâz'ın hocalarından 100 kadarının biyografisinin yer aldığı eseri *el-Gunye: Fihristü Şüyûhi'l-Kadî İyâz* ve Sedîdüddîn el-Kâşgarî'nin (ö.705/1305) namaza dair *Münyetü'l-Musallî ve Gunyetü'l-Mübtedî* adlı bir eseri vardır. Ebü Hanîfe konusunu anlatırken bu ismi kullanmaktadır. Biz Kâşgarî'nin kitabı olabileceği kanaatindeyiz.

8. Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'î 'u's-Sanâ'î fî Tertîbi 'ş-Şerâ'î*.

3.4.5. Müellifin Kullandığı Tasavvuf Kitapları

Ahterî kitabını kaleme alırken tasavvuf alanında da şu eserlerden yararlanmıştı:

1. Şeyhu'l Ekber Muhyiddin İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*.
2. Şeyhu'l Ekber Muhyiddin İbn Arabî'nin *Mişkâtü'l-Envâr*.⁹³⁷
3. *Şerhu Meşâriki'l-Envâr*.⁹³⁸ Radıyyüddin es-Sâganî'nin, derlediği bazı sahih hadisleri nahiv konularına göre düzenlediği eserin tam adı *Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye min ('alâ) Sihâhi'l-Ahbâri'l-Mustafaviyye*'dir. Müellif, daha önce *Misbâhu'd-Dücâ min Sihâhi Hadîsi'l-Mustafâ ve eş-Şemsü'l-Münîre mine's-Sihâhi'l-Me'sûre* adıyla kaleme aldığı eserlerinin yoğun ilgi görmesi üzerine bunlara daha başka sahih hadisleri de ilâve ederek *Meşâriku'l-Envâr*'ı meydana getirmiştir.⁹³⁹

Müellifin eserini incelediğimizde onun Muhyiddîn İbn Arabî'den etkilendiğini görmekteyiz. İsmi zikretmeden Şeyhu'l Ekber *Fütuhât-ı Mekkiyye*'de şöyle dedi" diyerek kitabında şu nakli yaptığını görmekteyiz: " وقال الشيخ الأكبر رحمة الله [و83] عليه في فتوحاته المكيّة: إنّه عليه السلام لما أسرى ليلة المعراج، وقد دنى، واستغرق بالتور، وتحير وقرب إلى أن يزول عن نفسه، فإذا هتف هاتف بصوت كصوت أبي بكر: قف يا رسول الله، فإن الله يصلي عليك" İbn Arabî'nin *Fütuhât-ı Mekkiyye*'sine baktığımızda 5. Cilt sahife 79'da müellifin alıntı olarak naklettiği ibarelerin şu şekilde geçtiğini görmekteyiz:

⁹³⁷ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 44 Z; *Mişkâtü'l-Envâr* kitabı hakkında bkz: dipnot 421.

⁹³⁸ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr.69 Z.

⁹³⁹ Kitap üzerine birçok şerh yazılmış olup en tanınmışları şunlardır: 1. İbn Melek, *Mebâriku'l-Ezhâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr*. Eserde *Meşârik*'taki müşkil ve garîb kelimeler açıklanmış, râvîlere dair bilgiler verilmiş ve hadislerden fikhî hükümler çıkarılmıştır. 2. Affüddin Saîd b. Muhammed b. Mes'ûd el-Kâzerûnî, *Metâli 'u'l-Envâri'l-Mustafaviyye fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr*. 3. Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr*. 4. Hayreddin Hızır Atûfî, *Keşfü'l-Meşârik*. Ayrıca Vecîhüddin Ömer b. Abdülmuhsin el-Erzincânî'nin *Hadâ'iku'l-Ezhâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr*'ı yanında Firûzâbâdî, Kemalpaşazâde, Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed, Dursunzâde Abdülbâki, İbnü's-Sâiğ ez-Zümürüdî, Alâeddin Yahyâ b. Abdüllatif et-Tâvûsî el-Kazvînî (biri geniş, diğeri muhtasar iki şerh) gibi pek çok âlim *Meşâriku'l-Envâr*'a şerh yazmıştır. Hatiboğlu, "Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, ss. 361-362.

الذي هو فيه فنودي بصوت يشبه صوت أبي بكر تأنيباً له به إذ كان أنيسه في المعهود فحن لذلك " وأنس به وتعجب من ذلك اللسان في الموطن وكيف جاءه من العلو وقد تركه بالأرض وقيل له في ذلك النداء يا محمد قف إن ربك يصلي

Görüldüğü gibi Ahterî *Fütuhât-ı Mekkiyye*'den alıntı yaparken aynı lafızları değil aynı anlamı ifade edebilecek farklı lafızları kullanmaktadır. Eserinde tasavvufla ilgili diğer kitapları ismen zikrederken de "*Mişkâtül-Envâr*"da da böyledir, "*Şerhu Meşâriki'l-Envâr*"da olduğu gibi" ifadelerle nakiller yapmıştır.⁹⁴⁰ Böyle farklı lafızlarla ifade etmesi ve konuyu anlattıktan sonra bu konu şu kitapta da böyledir diyerek sadece kitabın ismini yazarak bilgi vermesi, okuyucuların ve araştırmacıların kaynağa ulaşmasını zorlaştırmaktadır. Bu bakımdan bizde gerek tasavvufla gerekse diğer alanlarla ilgili bazı eserleri isim olarak söylemesine rağmen bahsettiği kitaplarda bulamadık.

3.4.6. Diğer Faydalandığı Eserler

1. Bedreddîn eş-Şiblî, *Âkâmü'l-Mercân fî Ahkâmi'l-Cân*.
2. Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*.
3. Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*.
4. Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*.⁹⁴¹
5. İbn Ebü'l-Avvâm, Abdullah b. Muhammed, *Fezâilü Ebî Hanîfe ve Ahbâruhü ve Menâkıbüh*.
6. Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısırî, *el-Cevâhirü'l-Mudıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*.
7. Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullâh el-Âcurrî el-Bağdâdî, *Kitâbü'ş-Şerî'a*.
8. Ebü'l-Kâsım (Ebü'l-Hüseyn) Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî et-Taberî er-Râzî, *Kerâmâtü Evliyâ li Lâlekâî*.
9. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye/eş-Şemâilü'l-Muhammediye*.

⁹⁴⁰ "كذا في مشكاة الأنوار", "كما نقل من شرح مشارق الأنوار" ⁹⁴⁰

⁹⁴¹ *el-Milel ve'n-Nihal*, Cilt: I-III, Müessesetü'l-Halebî.

10.Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*.

11.Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Letâ'if*.⁹⁴²

12.Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Şeceretü'l-Yakîn ve Tahlîku Nûr-i Seyyidi'l-Mürselin ve Beyânu Hâli Halâiki Yevmiddin*.⁹⁴³

13.Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *'Arâ'isü'l-Mecâlis (Kasasü'l-Enbiyâ', Nefâ'isü'l-'Arâ'is)*.⁹⁴⁴

14.Hakâ'ik.

Müellif eserinde "وذكر في الحقائق" "*Hakâik*'ta zikredildi" diyerek bir nakilde bulunmaktadır. Bu isimde Sülemî'nin *Hakâiku't-Tefsîr*'i, *Kenzü'd-Dekâ'ik* şerhlerinden *Tebyînü'l-Hakâ'ik*, *Remzü'l-Hakâ'ik* gibi eserler vardır. Kanaatimizce konu İmam Azâm Ebû Hanife olduğuna göre Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) Hanefî fihhına dair eseri olan *Kenzü'd-Dekâ'ik*'in şerhlerinden birinin olması muhtemeldir diye düşündük fakat bu esere baktığımızda naklettiği ibareye rastlayamadık.

SONUÇ

16. yüzyılda Afyonkarahisar'da, Karahisarlı Şemseddin Efendi'nin oğlu olarak dünyaya gelen, Ahterî mahlası ile tanınan, Kütahya'daki Haliliye Medresesi'nde tekâmîl-i nüсах ederek icazet alan ve aynı medresede müderris olan Ahterî, Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri, iktisâdî, ilmî, edebî, mimarî gibi birçok alanlarda zirvede olduğu II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerine denk gelen bir zaman diliminde yaşamıştır. Başta meşhur

⁹⁴² Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 49 Z.

⁹⁴³ *Şeceretü'l-Yakîn ve Tahlîku Nûr-i Seyyidi'l-Mürselin ve Beyânu Hâli Halâiki Yevmiddin*, el-Ma'hedü'l-İsbâmiyyü'l-Arabi, Madrik, 1987. Müellif eserinde sekiz yerde bu kitapdan nakil yapmıştır. Diyanet İslam Ansiklopedisinde Eş'arî, Ebü'l-Hasan maddesinde, Eş'arî'ye nisbet edilerek yayımlanan *Şeceretü'l-Yakîn* (Madrid 1987) adlı eserin ona ait olmadığı anlaşılmıştır, şeklinde bir bilgi vardır. İrfân Abdülhamîd Fettâh, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XI, İstanbul, 1995, s. 447.

⁹⁴⁴ Müellif eserinde *'Arâ'is* olarak bahsetmektedir. Esas itibarıyla *el-Keşf*'in kıssalarla ilgili bölümlerinden yapılan seçmelerin genişletilmesiyle meydana getirilen eser Sa'lebî'nin tefsirinden daha fazla şöhret bulmuştur. Âyet ve hadislerin yanı sıra şiiirlerle desteklenen eserde *el-Keşf*'te olduğu gibi mevzû hadislerle İsrâiliyat'a dayalı rivayetlere yer verilmiştir. M. Suat Mertoğlu, "Sa'lebî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XXXVI, İstanbul, 2009 s. 29. Eser "قصص الأنبياء المسمى" ismiyle basılmıştır, *Mektebetü'l-Cumhuriyyeti'l-Arabiyye*, t.y.

sözlüğü *Ahterî-i Kebîr* olmak üzere *Câmi'u'l-Mesâil*, *Tercemetü'l-Ehâdîsi'l-Erbeîn*, *Câmi'u'l-Lisân*, *Şerhun alâ Risâleti'l-Keferî fi'l-Edeb*, *Hâmilü'l-Muhâdarât/Câmi'u'l-Muhâdarât* gibi birçok eser yazan Ahterî Muslihuddîn Mustafa Efendi *Târih-i Ahterî* adlı eserinde ele aldığı konuları rivayetçi bir üslupla yazmıştır. Eseri meydana getirirken 18 sahâbî, 21 tâbiîn ve yaklaşık 60 kadar farklı âlimden nakiller yapmış, 22 tefsir, 17 hadis, 18 tarih, 9 fıkıh ve 3 tasavvuf kitabını, ayrıca diğer alanlara ait 14 kitabı referans göstermiştir. Tarih kitabında sadece siyer ve hadis kitaplarından değil de tefsir, fıkıh, tarih ve tasavvuf kitaplarından da faydalanması o dönemin ilmi seviyesinde farklı disiplinlerin bir arada düşünüldüğünü göstermektedir. Bu eser ayrıca medrese öğrencilerine İslam tarihi konularını anlatırken ne kadar çok kaynaktan istifade edildiğini ve 16. yüzyılda bir Osmanlı medresesinde mevcut olan kütüphane zenginliğini göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Eserine cinlerin ve insanın yaratılışıyla başlamış, Hz. Âdem'den itibaren Hz. Muhammed (s.a.v)'e kadar gelen bazı Peygamberleri, Hz. Muhammed (s.a.v)'in hayatını, Hulefâ-yi Râşidîn'i ve müctehid mezhep imamlarını konu edinmiştir. *Ahterî Târihi* bu özellikleri ile İslam tarih yazımında yaratılıştan başlayıp yazarın yaşadığı asra kadar devam eden Umumi Tarih dediğimiz hacimli eserlerin bir muhtasarı şeklindedir. Ancak bu çalışma, mezhep imamlarının anlatımıyla sona ermekte, yazarın yaşadığı onaltıncı yüzyıla kadar devam etmemektedir.

Ahterî, Kur'an-ı Kerîm'den âyetler, Kütüb-i Sitte'den hadisler, fıkıh ve tasavvuf kitaplarından bilgilerin yanısıra muteber siyer ve tarih kitaplarından nakiller yapmış, böylece faydalandığı kaynaklarla kitabına kısmen ilmî bir özellik katmıştır. Ancak kitabın özellikle yaratılışla ilgili bölümünde ve diğer bölümlerinde menkıbe türü zayıf rivayetlere de yer vermiştir. Nitekim bütün bu rivayetler, kültürel bir birikim olarak onun zamanında dini kitaplarda mevcut malumatlardır. Aktardığı bilgileri bir tenkit süzgecinden geçirmeden, yaşadığı asırda sahip olduğu bilgi birikimini ve kaynak zenginliğini okuyucuya aktarmıştır.

Ahterî *Tarih*'inde Râfîzîler hakkında da bilgi vererek, Râfîzîler'i Yahudi ve Hristiyanlarla karşılaştırmaktadır. Başta Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olmak üzere

Ashâb-ı Kiram'dan önde gelen birçok sahabeyi lanetlemeleri dolayısıyla Râfîzîlerin Yahudi ve Hristiyanlardan daha şiddetli olduklarını ifade etmektedir.⁹⁴⁵

Ahterî tarihî süreçleri, rivayetlerle belli başlıklar altında yorumsuz bir biçimde sıralamakta, nadiren kendi görüşünü ifade etmektedir. Bir konuyu anlatırken farklı görüşleri sıraladıktan sonra bazen rivayetler arasında “şu görüş daha doğrudur” şeklinde kendi görüşünü veya tercihini de bildirmektedir. Rivayetleri naklederken, hadis geleneğinden farklı olarak rivayet zincirini zikretmemektedir. Sika râvîlerin rivayetleri yanında aşırı mübalağa ve İsrâîliyyât olarak değerlendirilebilecek ifadeleri de eleştiri süzgecinden geçirmedi eserine aldığı görülmektedir. Eserinde ilk önce Hz. Muhammed (a.s)’in ruhu ve nurunun yaratıldığı, Hakikat-ı Muhammediye nurundan da Âdem (a.s)’in yaratıldığı, sonra bu nurun çocukları yoluyla Hz. Peygamber’e ulaştığı görüşü ifade edilmektedir. Tarihinde; Hz. İbrâhim (a.s)’ı anlattıktan hemen sonra (O Nur’u takip ederek) Hz. Muhammed’in hayatına, ayet istihsatsız da olsa yer vermiş ve Hz. İshak’ın neslinden gelen hiçbir peygamberin hayatını zikretmemiştir. Aynı şekilde, Rasûlullah (s.a.v)’in hayatına dair özellikle savaşları kapsamında Âl-i İmrân, Tevbe, Ahzâb ve Haşr surelerine atıfta bulunmaması ilginçtir.⁹⁴⁶ Ahterî’nin rivayetçi tarih anlayışı, neden-sonuç ilişkilerine yer veren, metin eleştirisine yönelen rasyonel tarih anlayışına oldukça uzaktır. Bununla birlikte, okuyuculara anlattığı konularla ilgili bol malzeme sunması, tüm rivayetleri bir araya getirmesi ve yorumu okuyuculara bırakması bakımından *Târih-i Taberî* de olduğu gibi genel İslam tarihlerine benzemektedir.

Üslup bakımından değerlendirildiğinde yazarın bazen bir konuyu anlatırken aynı konuya ilişkin farklı rivayetleri naklettiği, bazen de anlattığı konuyu bırakıp başka bir konuyu ele aldığı ve “tekrar konumuza dönersek” diyerek ilk anlattığı konuya geri döndüğü görülmektedir. Bu da yazarın bazen dağınık bir üslup kullandığını göstermektedir.

Ahterî’nin eserinde referans olarak gösterip alıntı yaptığı kitaplar, hadisler ve diğer nakillerde verdiği bilgileri daha çok aynı anlama gelen kendi lafızlarıyla kullandığı görülmektedir. Bazen anlattığı konuyla ilgili eserin ismini vererek

⁹⁴⁵ Ahterî, *Târih-i Ahterî*, vr. 88 V; Geniş bilgi için bkz: Türkel, "Ahterî'nin İslam Mezhepleri ile İlgili Görüşlerinin Eserleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi", e-makalat Mezhep Araştırmaları, VIII/2 (Güz 2015), ss. 183-211.

⁹⁴⁶ Günay, İlhami, "Ahterî'nin İlmi Çalışmalara Katılımı: Tefsir Örneği", s. 153.

“Tirmizi’nin *Câmi*’nde böyledir” demek, bazen de rivayeti naklederek “*Tatarhâniyye*’de zikredildi...” gibi ifadeler kullanmakta, bazen de “Şeyhu’l Ekber *Fütûhât-i Mekkiyye*’de şöyle dedi...” gibi ifadeler kullanarak nakiller yapmaktadır. Bazı konuları işlerken bilgilerinin sıhhatini âyetleri ve hadisleri delil olarak göstererek ifade etmektedir. Ahterî, Hulefâ-yi Râşidîn, mezhep imamı ve diğer şahısları anlatırken önce tam isimlerini ve künyelerini vermekte daha sonra onların faziletleri ile ilgili görüşleri nakletmektedir.

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Ahterî, *Târih*’ini kaleme alırken çok sayıda tarih, tefsir, hadis, tabakât ve siyer kitaplarından faydalanmıştır. Anlatımda, kaynakları kullanırken tam bir künye yazmayan müellif, kimi zaman eserin müellifini, kimi zaman eserin ismini yazmaktadır. Sadece müellif isminin verilmesi hangi eserden faydalandığı konusunda soruları akla getirmektedir. Bazen sadece eser ismini zikretmiş örneğin; *Meâlimü’t-Tenzil/Tefsîru’l-Begavî*, *el-Keşşâf*, *Târih-i Hallikânî*, *Târih-i Bekrî*, *el-Fetâvâ’l-Bezzâziyye*, *el-Fetâvâtü’t-Tatarhâniyye*, *Hulâsatü’l-Fetâvâ*, *en-Nevâzil*, *Münyetü’l-Müftî*, *el-Gunye*, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, *Mişkâtü’l-Envâr*, *Şerhu Meşâriki’l-Envâr*, *el-Letâif*, *Sahîhü’t-Tevârih*, *Tervîhu’l-Kulûb* gibi; bazen de müellifin ismini Muhammed b. Cerîr, Muhammed b. İshak, İbn İshak, el-Kelbî, İbn Sa’d, Vâkıdî, Vâhidî, Buhârî, Müslim, Tirmizi, Fakih Ebü’l-Leys, Mücâhid, Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin isimlerini zikrederek kaynak göstermiştir. Kaynakları incelediğimizde, müellifin farklı lafızlarla da olsa bu kaynaklardan faydalandığı görülmektedir. Ancak referans gösterdiği halde bazı kaynaklarda günümüzdeki baskılarında ilgili nakilleri bulunamamıştır.

Müellif kaynak kullanırken örneğin, Kelbî’den alıntılar yapmaktadır. Bu isimde Tefsir ve nesep âlimi Muhammed b. Sâib el-Kelbî ile nesep âlimi ve tarihçi Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî gibi iki ayrı şahıs vardır. Acaba müellif, zikredilen şahıslardan hangisini kastetmiştir? Bu konuda yaptığımız incelemede İbnü’l-Kelbî diye de anılan Hişâm b. Muhammed el-Kelbî’nin kitapları olan *Cemheretü’n-Neseb*, *Kitâbü’l-Esnâm*, *Ensâbü’l-Hayl fi’l-Câhiliyye ve’l-İslâm ve Ahbârühâ*, *Nesebü Me’ad ve’l-Yemeni’l-Kebîr* adlı eserlerde yazarın naklettiği bilgilere rastlanılmamıştır. Muhammed b. Sâib el-Kelbî’nin tefsiri ise basılmadığından esere ulaşım bakma imkânı bulunamamıştır. Fakat Kelbî’nin bu nakillerini diğer kitaplarda özellikle de tefsir kitaplarında görmekteyiz. Kitabında isim olarak bahsettiği *Hakâ’ik*, *el-Gunye*, *Münyetü’l-Müftî*, *en-Nevâzil*, *Mişkâtü’l-*

Envâr, Şerhu Meşâriki'l-Envâr, el-Fetâva't-Tatarhâniyye, el-Fetâva'l-Bezzâziyye, el-Letâ'if ve *Hulâsatü'l-Fetâvâ*'da naklettiği rivayetleri bulunamamıştır. Bu da müellifin kaynaklarda verdiği bilgilere ulaşamaması sonucunu doğurmuş ve bizde de Ahterî'nin kaynak kullanırken çok titiz davranmadığı kanaatini oluşturmuştur.

Burada dikkat çeken bir başka konu da özellikle yukarıda bulunamadığı ifade edilen bazı eserlerde Ahterî bir konuyu anlattıktan sonra o konuyla ilgili "...bu *Mişkâtü'l-Envâr*'da böyledir", "*Kitabü'l-Letâ'if*" de zikredildi" gibi ifadeleri zikrederek sadece kitabın ismini yazmaktadır. Bizim tesbitlerimize göre en çok faydalandığı eserler, tefsirde Begavî'nin *Me'âlimü't-Tenzîl*, Hadiste Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh/Sünen-i Tirmizi*, Tarihte Hallikân el-Bermekî el-İrbilî'nin *Vefeyâtü'l-A'yân*, Tasavvufta da Muhyiddîn İbn Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserleridir. Bunlardan başka Sa'lebî en-Nîsâbü'rî'nin *Arâ'is* ile Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin *Şeceretü'l-Yakîn* adlı eserlerden de çok fazla alıntı yapmıştır. Fakat isimlerini verdiği *Sahîhü't-Tevârih* veya *Tervîhu'l-Kulûb* ile ilgili kitapların müellifleri ve mahiyetleri hakkında bilgi bulunamamıştır.

Bu kitap, 16. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında yazılan diğer Siyer-i nebî'lerle karşılaştırıldığında çoğu siyer kitaplarında olmayan Müctehid Mezhep İmamları/İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, Şafii, Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel'i eserine dâhil etmesi bir farklılık olarak görülmektedir. Yine müellifin diğer siyer kitaplarında anlatılan Hz. Muhammed (s.a.v)'in savaşlarına yer vermemesi bir ihmal gibi gözükmektedir. Acaba Ahterî, bu konuları bilerek mi ihmal etti, yoksa sehven mi almadı bunları tespit etmek bizim açımızdan zor bir durumdur.

Arapça bir sözlük sahibi de olan Ahterî'nin kitabının dil özelliklerine baktığımızda, Arapça'yı oldukça güzel kullandığını, dil kurallarına olabildiğince uyduğunu, basit anlaşılabilir bir üslup kullandığını, fakat zaman zaman fiil fail, müpteda haber uygunluğuna dikkat etmediğini görmekteyiz.

Bir müderris ve birçok kitabın müellifi olan Muslihuddîn Mustafa Efendi (Ahterî) *Târih-i Ahterî* adlı kitabını kaleme alırken, farklı disiplinlere ait çok sayıda eserden yararlanmış, bu kaynakların sahihliğini ön plana almak yerine çok sayıda kaynak kullanmakla yorumu okuyucuya bırakmayı tercih etmiştir. Ahterî'nin yararlandığı kitaplardan nakiller yaparken standart bir yöntem izlememesi, farklı şekillerde kaynak göstermesi ve naklettiği bilgilerin sahihliği konusunda özen

göstermemesi kitabın kıymetini azaltmaktadır. Bütün eksikliklerine rağmen, 16. yüzyılda bu kadar çok kaynağa ulaşması, farklı disiplinlere ait pek çok çalışmadan nakiller yapması Ahterî'nin tarihini özgün ve değerli kılmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdülhâdî Muhammed, Hüseyin "Gulâmu Sa'leb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XIV, İstanbul, 1996, ss. 188-189.

Abdürrezzâk, Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî Ebû Bekr, *et-Tefsîr/ Tefsîru Abdürrezzâk*, Thk: Mahmud Muhammed Abduh, Cilt: I-III, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, H. 1419.

Afyoncu, Erhan, "Rüstem Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXV, İstanbul, 2008, ss. 288-290.

Ağarı, Murat, "Ya'kûbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., LXIII, İstanbul, 2013, ss. 287-288.

Ağırman, Cemal, "Talha b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., 39, İstanbul, 2010, s. 504.

Ahatlı, Erdinç, "Yahyâ b. Maîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLIII, İstanbul, 2013, ss. 256-257.

Ahatlı, Erdinç, "Serrâc, Muhammed b. İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 570-571.

Ahterî Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebîr*, Hazırlayan: Ahmet Kırkkılıç-Yusuf Sancak, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

Ahterî Mustafa Efendi, *Târih-i Ahterî*, Ankara Milli Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu, No: 06 Hk 1140.

Ahterî Mustafa Efendi, *Târih-i Ahterî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, No: 004211.

Ahterî Mustafa Efendi, *Târih-i Ahterî*, Beyazid Kütüphanesi, No: 001652.

Ahterî Mustafa Efendi, *Risâletün fî Beyâni Ahvâli Ba'zi'l-Enbiyâ*, Topkapı Sarayı Yazma Kütüphanesi, Emanet Hazinesi, No: 1436.

Ahterî Mustafa Efendi, *Câmi'u'l-Mesâil ve Menâhicühû fi'l-Fıkhi'l-İslâmi*, Thk: Mustafa Kelebek, Dâru'r-Ravzâ, İstanbul 1437/2016.

Akçay, Ali İhsan, "Ahterî Dönemi Kültür ve Edebiyatı", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya, 7-9 Kasım 2013, Haz: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018, ss. 63-69.

Akyüz, Ali, "Abdürrezzâk es-San'ânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul,1988, ss. 298-299.

Algül, Hüseyin, "el-Mevâhibü'l-Ledünniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, s. 421.

Algül, Hüseyin, "Hadramut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XV, İstanbul,1997, ss. 65-68.

Altıkulaç, Tayyar, "İkrime el-Berberî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXII, İstanbul, 2000, ss. 40-42.

Altıkulaç, Tayyar, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXVI, Ankara, 2002, ss. 455-457.

Altıkulaç, Tayyar, "Mekkî b. Ebû Tâlib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXVIII, Ankara, 2003, ss. 575-576.

Altıkulaç, Tayyar, "Zehebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 180-188.

Altun, Ara, "Ahmed Paşa Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, ss. 114-115.

Aras, M. Özgü, "Cemre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VII, İstanbul, 1993, ss. 340-341.

Aras, M. Özgü, "Hammâd b. Ebû Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XV, İstanbul, 1997, ss. 484-486.

Aras, M. Özgü, "Arefe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, ss. 351-352.

Arı, Sâlih, "Tarihçi ve Coğrafyacı Olarak Ya'kubi", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 2, Güz, 2008, ss.161-173.

Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi* (1), Ensar Neşriyat, 16. Baskı, İstanbul, 2016.

Apaydın, H. Yunus, "İbn Ebû Zeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XIX, İstanbul, 1999, ss. 451-453.

Aruçi, Muhammed, "Ülü'l-Azm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 294-295.

Aslantürk, Ayşe Hümeysra, "Nesefî, Necmeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXII, İstanbul, 2006, ss. 571-573.

Atâî, Nev'îzâde Ataullah Efendi, *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti's-Şakâik: Zeyl-i Şakâyik, Dâruttıbâati'l-Âmire*, İstanbul, 1268.

Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983.

Avcı, Casim, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, ss. 353-355.

Avcı, Casim, "Kurayza (Benî Kurayza)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXVI, Ankara, 2004, ss. 431-432.

Avcı, Casim, "Sri Lanka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009, ss. 425-428.

Aybakan, Bilal, "Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVIII, İstanbul, 2010, ss. 223-233.

Aybakan, Bilal, "Rebî' b. Süleyman el-Murâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 496-497.

Aybakan, Bilal, "Za'ferânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 68-69.

Aycan, İrfan, "Mugîre b. Şu'be", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXX, İstanbul, 2005, ss. 376-377.

Aycan, İrfan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXX, İstanbul, 2005, ss. 332-334.

Aydemir, Abdullah, "Atıyye b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, s. 63.

Aydın, Meltem, "Avarız Defterlerine göre Kütahya Sancağı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 48, ss. 199-232.

Aygen, Mehmet Saadettin, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Karahisarî: Ahterî*, Türkeli Matbaası, Afyon, 1980.

Aygün, Abdullah, "Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 463-464.

Aykaç, Mehmet, "Huneys b. Huzâfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XVIII, İstanbul, 1998, s. 380.

Aytekin, Arif, "Ashâbü'l-Yemîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, s. 472.

Aytekin, Arif, "Ashâbü'ş-Şimâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, s. 470.

el-A'zamî, Muhammed Mustafa, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, ss. 368-372.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, *Târîhu Bağdâd*. Thk: Beşşâr Avvâd Mâ'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Cilt: I-XVI, Beyrut, 1422/2002; Cilt: I-XIV, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

Bağdâdî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullâh el-Âcurrî, *Kitâbü'ş-Şerî'a*, Cilt: I-V, 2. Baskı, Thk: Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Demici, Dâru'l-Vatan, Riyad, Suûdiyye, 1420/1999.

Bağdâdî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *el-İlelü'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye*, Cilt: I-II, Thk: Halil el-Meys, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

Bağdâdî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *el-Mevzû'ât*, Thk: Abdurrahmân Muhammed Osmân, Mektebetü's-Selefiyye, Medinetü'l-Münevvere, 1386/1966.

Bağdatlı İsmâil Paşa Hediye-tü'l-Ârifîn: Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musânnifîn, C., II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1951.

Bağdatlı İsmâil Paşa, *Keşfü'z-Zunûn Zeyli, İzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, C., I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945.

Bakırcı, Saffet, "Meâlimü't-Tenzil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXVIII, Ankara, 2003, ss. 203-204.

Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Asır Osmanlı Eğitim ve Öğretim Faaliyetine Toplu Bir Bakış*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Banarlı, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C., I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.

Baş, Eyüp, "Dil-Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı" (XVI. ve XVII. Yüzyıl Örnekleriyle)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C., XLVI, Sayı: 1, Ankara, 2005, ss, 103-132, (Çevirimiçi) [http://dergile\(r.a\)nkara.edu.tr/dergiler/37/53/493.pdf](http://dergile(r.a)nkara.edu.tr/dergiler/37/53/493.pdf).

Baş, Eyüp, *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006.

Baş, Eyüp, *İslam Tarihi El Kitabı*, Editör: Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2013.

Başaran, Selman, "Ebû Huzeyfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, s. 159.

Başaran, Selman "Huzeyfe b. Yemân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XVIII, İstanbul, 1986, ss. 434-435.

Bayram, Yavuz ve **Güler**, Muhammed İkbâl, "Amasya'nın Şehzade Şairleri", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu*, Amasya, 21-23 Nisan 2017, Bildiriler Kitabı-II, ss. 51-64.

Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud, *Meâlimü't-Tenzil/Tefsîru'l-Begavî*, Cilt: I-V, Thk: Abdurrezzak el-Mehdi, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut: H. 1420.

Bekcerî el-Hikrî, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdullâh, *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafâ ve Târîhi men Ba'dehû mine'l-Hulefâ*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, ed-Dâru's-Şâmiye, Beyrut, 1426/1996.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *Fezâ'ilü'l-Evkât*, Thk: Adnan Abdurrahmân Mecid el-Kîsî, Mekke-i Mükerreme, Mektebetü'l-Menâra, 1410.

Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-Tenzîl Esrârü't-Te'vîl*, C., V, Thk: Muhammed Abdurrahman el-Meraşlı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, H. 1418.

Bilge, Mustafa L., "Halîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XV, İstanbul, 1997, ss. 305-307.

Bilge, Mustafa L., "Aden", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1998, ss. 367-369.

Birişik, Abdulhamit, "Katâde b. Diâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXV, Ankara, 2002, ss. 22-23.

Boks, Abdullah A., "Ebûkubeyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 280-281.

Bozkurt, Nebi, "Mescid-i Hayf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, ss. 277-278.

Bozkurt, Nebi, "Ûc b. Unuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 34-35.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi, *el-Câmi'u's-Sahîh/Sahîhu'l-Buhârî*. Thk: Muhammed Züheyr b. Nasır, Dâru Tavku'n-Necat, Cilt: I-IX, H. 1422.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, C., I, H. 1333.

Büstî, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed, *Sahîhu İbn Hibbân el-Müsnedü's-Sahîh 'ale't-Tekasîm ve'l-Envâ' min Gayri Vücûdi Kat'in fî Senedihâ velâ Sübûti Cerhin fî Nâkalihâ*, Thk: Mehmet Ali Sönmez-Halis Aydemir, Dâru İbn Hazm, 1433/2013.

Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (Leiden, E. J. BRILL 1938), s. 630.

Canan, İbrâhîm, "Enes b. Mâlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XI, İstanbul, 1995, ss. 234-235.

Celâlüddîn es-Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr, ed-*Dürrü'l-Mensûr*, Cilt: I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y.

Cerrahoğlu, İsmail, "İbn Cüreyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XIX, İstanbul, 1999, ss. 404-406.

Cerrahoğlu, İsmail, "Abdullah b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss. 114-117.

Cerrahoğlu, İsmail, "Atâ b. Ebû Rebâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, ss. 35-36.

Cerrahoğlu, İsmail, "Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VII, İstanbul, 1993, ss. 105-107.

Cerrahoğlu, İsmail, "Kelbî, Muhammed b. Sâib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXV, Ankara, 2002, ss. 205-206.

Cerrahoğlu, İsmail, "Süddî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVIII, İstanbul, 2010, ss.17-18.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihah: Tâcü'l-Lüga ve Sihâhü'l-Arabiyye*, (Thk: Ahmet Abdülğafur Attar), 3. Baskı, Cilt: I-VI, Beyrut, 1399/1979.

Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Cilt: I-XIX, Thk: Muhammed Abdülkâdir Ata ve Mustafa Abdülkâdir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1412/1992.

Ceyhan, Semih, "Zeccâcî, Ebû Amr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 174-175.

Cezerî, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *Üsdü'l-Gâbe*, Cilt: I-VI, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1409/1989.

Chikh BOUMARANE, "İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış", Tercüme: Nesimi Yazıcı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 1998, C., 30, Sayı: 1, ss. 265-277. (Çevirimiçi) <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/585043>, 5.10.2020.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed, *Derecü'd-Dürer fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver*, Thk: (Fatıha ve Bakara) Velid b. Ahmed b. Sâlih el-Hüseyn, (dğr Velid'le ortak) 'İyâd Abdüllatif el-Kîsî, Biritanya, Mecelletü'l-

Hikmeti, Cilt: I-IV, 1429/2008; Thk: 1. Bölüm: Salah el-Ferhan, 2. Bölüm: Muhammed Edip Şükür Emrir, Cilt: I-II, Dâru'l-Fikr, Amman, Ürdün, 1430/2009.

Cilacı, Osman, "Havâri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XVI, İstanbul, 1997, ss. 513-516.

Çağrı, Mustafa, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XIII, İstanbul, 1996, ss. 489-505.

Çakan, İsmâil Lütfi, "Abdullah b. Cahş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss. 89-90.

Çakan, İsmâil Lütfi, "Dahhâk b. Süfyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VIII, İstanbul, 1993, ss. 411-412.

Çakan, İsmâil Lütfi, "Atıyye el-Avfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, ss. 62-63.

Çakan, İsmâil Lütfi, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VII, İstanbul, 1993, ss. 129-132.

Çakan, İsmâil Lütfi, "Abdullah b. Üneys el-Cühenî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss.140-141.

Çakan, İsmâil Lütfi, "Abdullah b. Mugaffel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss. 119-120.

Çakan, İsmâil Lütfi, "Atîk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, ss. 64.

Çakan, İsmâil Lütfi, **Eroğlu**, Muhammed, "Abdullah b. Abbas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss. 76-79.

Çaldak, Süleyman, "Rağıb Paşa'nın Nâbî'nin Zeyl-i Siyer'ine Yazdığı Zeyl: Huneyniye ve Tâifiye", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Yıl: 3, Sayı: 7, Güz, 2017, ss. 1-25.

Çelebi, İlyas, "Ye'cûc ve Me'cûc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLIII, İstanbul, 2013, ss. 373-375.

Çelebioğlu, Amil, *Kanûnî Sultan Süleyman Devri Türk Edebiyatı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994.

Çetin, Abdurrahman, "Vâhidî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 438-439.

Çiçekler, Mustafa, "Şems-i Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 508.

Çiftçi, Mehdi, *Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII. Asırlar)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013.

Çiftçi, Mehdi, "Dönemin Genel Özellikleri" *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri* Kütahya, 7-9 Kasım 2013, Haz: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 33-51.

Çiftçi, Mehdi, "Vâcidiye Medresesi" *Bilimname*, XXX, 2016/1, ss. 435-460.

Çiftçiöğlü, İsmail, "Germiyanoğulları Dönemi Kütahya Medreseleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XV, Ağustos, Kütahya, 2006, ss.165-167.

Çubukcu, Asri, "Halîme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XV, İstanbul, 1997, s. 338.

Çuhadar, Mustafa ve **Yiğit**, İsmail, "İbn Tağrıberdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 385-388.

Çöğenli, M. Sadi, "Mutarrizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXI, İstanbul, 2006, ss. 375-377.

Demir, Celal, "Afyonkarahisarlı Bilim Adamı Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Karahisari ve Eserleri", *V. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (13-14 Nisan 2000), Hazırlayan: Mehmet Sarlık, Afyon, 2000.

Demirci, Kürşat, "Hârût ve Mârût", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XVI, İstanbul, 1997, ss. 262-264.

Demirci, Mehmet, "Hakikat-i Muhammediye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XV, İstanbul, 1997, ss.179-180.

Demiroğlu, Ayla, "Behcetü't-Tevârih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., V, İstanbul, 1992, ss. 349-350.

Devâdârî Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Gurer*, Thk: Muhammed Said Cemaleddin, 1402/1982.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Doğuş Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1978.

Deylemî, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye, *El-Firdevs bi-Me'sûri'l-Hitâb*, Cilt: I-V, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.

Dımaşkî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, Cilt: I-XV, Thk: Dr. BeşŞâr Avvâd Mâ'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

Dımaşkî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Âdil el-Hanbeli en-Nu'mânî, *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, Cilt: I-XX, Thk: Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 1419/1998.

Dımaşkî, eş-Şâfî Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetullâh b. Abdullâh b. Hüseyin, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, Cilt: I-LLXX, Thk: Amr b. Ğarâme el-Amravî, Dâru'l-Fikr li't-Tıbaa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1415/1995.

DİA, "Umeyr b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Çevirimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/umeyr-b-sad> (21.07.2020).

Dikici, Recep *Ahterî ve Manzum Kırk Hadis Tercümesi*, Ravza yayınları, İstanbul 2012.

Diriöz, Meserret, "Nev'î", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, C., VII, Ankara 1977, s. 84.

Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen, *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, Cilt: I-II, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y.

Dündar, Ayşe Nur Sır, "Ahterî-i Kebîr'in Türk Sözlük Bilimine Katkıları", *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2014, Yıl:2, Sayı: 4, ss.139-142.

Ebû Dâvûd Süleymân b. el-EŞ'as b. İŐhâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen/Sünen-i Ebû Dâvûd*, Thk: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Cilt: I-IV, el-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda, Beyrut, t.y.

Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûgi'n-Nihâye fî İlmi Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve*

Cümelin min Fünûni Ulûmih, Thk: eş-Şâhid el-Buşîhî ve dğr, C., XIII, Câmiatü's-Şârika, 1429/2008.

Efendioğlu, Mehmet, "Zübeyr b. Avvâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 522-524.

Efendioğlu, Mehmet, "Saîd b. Cübeyr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXV, İstanbul, 2008, ss. 552-554.

Efendioğlu, Mehmet, "Suheyb b. Sinân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009, ss. 476-477.

Ekinci, Ekrem Buğra, "Osmanlı Medreseleri", (Çevirimiçi)
<http://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=931&osmanli-medreseleri>,
25.10.2020

Emecen, Feridun, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I: Bayezid (II), Yavuz, Kanunî*, İsam Yayınları, İstanbul 2011.

Emecen, Feridun, "Selim II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 414-418.

Endelüsî, Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, Cilt: I-X, Thk: Sıtkı Muhammed Cemil, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, H. 1420.

Erbaş, Ali, "Tûbâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLI, İstanbul, 2012, ss. 317-319.

Erdem, Sargon, "Amâlîka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, ss. 556-558.

Erdem, Sargon, "Anka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, ss. 198-200.

Ertürk, Mustafa, "Mikdâd b. Amr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXX, İstanbul, 2005, ss. 49-50.

Erul, Bünyamin, "Übey b. Kâ'b", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 272-274.

Erul, Bünyamin, "Zeyd b. Erkam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLVIII, İstanbul, 2013, s. 318.

Erul, Bünyamin, "Zeyd b. Hârise", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLIII, İstanbul, 2013, ss. 319-320.

Erul, Bünyamin, "Varaka b. Nevfel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 517-518.

Ersöy, Ersen, "XVI. Yüzyıl Kaynaklarına Göre Kütahyalı Şairler ve Kütahya'da Edebî Muhit," (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya, 2003, ss. 236-239.

Erşahin, Seyfettin, "Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliografya Denemesi", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, C., XVIII, Sayı: 3, 2005, ss. 335-358.

Eroğlu, Muhammed, "Dahhâk b. Müzâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VIII, İstanbul, 1993, ss. 410-411.

Eroğlu, Ali, "Hâzin, Ali b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XVII, İstanbul, 1998, ss. 125-126.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan, *Şeceretü'l-Yakîn ve Tahlîku Nûr-i Seyyidi'l-Mürselîn ve Beyânu Hâli Halâiki Yevmiddîn*, el-Ma'hedü'l-İslâmiyyü'I-Arabî, Madrik, 1987.

Eymen Fuâd Seyyid, "Nehrevâli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 467-468.

Fayda, Mustafa, "Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XL, İstanbul, 2011, ss. 30-36.

Fayda, Mustafa, "İbn İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 93-96.

Fayda, Mustafa, "Bahîrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, ss. 486-487.

Fayda, Mustafa, "Cennetü'l-Baki'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VII, İstanbul, 1993, s. 387.

Fayda, Mustafa, "Cennetü'l-Muallâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VII, İstanbul, 1993, ss. 387-388.

Fayda, Mustafa, "Dahhâk b. Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VIII, İstanbul, 1993, s. 411.

Fayda, Mustafa, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 314-318.

Fayda, Mustafa, "İbn Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 294-297.

Fayda, Mustafa, "Vâkîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 471-475.

Fayda, Mustafa, "Âtike bint Abdülmuttalib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, s. 73.

Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Selâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., 1, İstanbul, 1988, ss. 134-135.

Fayda, Mustafa, "Âişe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, ss. 201-205.

Fayda, Mustafa, "Siyer ve Megâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009, ss. 320-322.

Fettâh, İrfan Abdülhamîd, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XI, İstanbul, 1995, ss. 444-447.

el-Ferfûr Muhammed Abdüllatîf Sâlih, "Kehhâle, Ömer Rızâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXV, Ankara, 2002, ss. 189-190.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, ss. 371-374.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XVI, İstanbul, 1997, ss. 282-285.

Fığlalı, "Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XVIII, İstanbul, 1998, ss. 518-521.

Görmez, Mehmet, "Vâsile b. Eska", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 550-551.

Bâverdi, Ebû Ömer ez-Zâhid Muhammed b. Abdilvâhid b. Ebî Hişâm el-Bağdâdî, *Yâkutetü's-Sırat fî Garîbi'l-Kur'ân*, Thk: Muhammed b. Yakub et-Türkistani, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, el-Medinetü'l-Münevvere, es-Suûdiyye, 1423/2002.

Gür, Mehmet Sadık, "Süryânîce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXVIII, İstanbul, 2010, ss. 174-175.

Gürkan, Salime Leyla, "Sekîne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 329-331.

Gül, Şirin, "Sahn-ı Seman Medreselerinden Günümüz Fıkıh Eğitime Bir Köprü", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, Uluslararası Sempozyum*, 5-7 Ekim/October 2012, Muş Alparslan Üniversitesi, ss. 615-535.

Güler, Kadir, "Sözlük Geleneğimiz" *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri, Kütahya*, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 103-110.

Güler, İsmail, "Ahterî-i Kebîr'in İlmi Kaynakları ve Diğer Sözlükler Arasındaki Yeri", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri, Kütahya* 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss.115-118.

Günay, İlhami, "Ahterî'nin İlmi Çalışmalara Katılımı: Tefsir Örneği", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri, Kütahya*, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 138-155.

Günay, İlhami, "Ahterî'nin Eserlerinin Tefsir ve Kur'ân İlimleri Açısından Değerlendirilmesi", *İsam Medeniyeti Araştırmalar Dergisi (İMAD)*, C., II, Sayı: 3, Aralık, 2017, ss. 373-399.

Günay, İlhami, "Ahterî-i Kebîr'in Kelimâtu'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi (Fatiha, Fil-Nâs Sûreleri Örneği)", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1 (2014).

Gündüz, Şinasi, "Şît", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXIV, İstanbul, 2010, ss. 214-215.

Güneş, Mustafa, "Ahterî Mustafa Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri Kütahya*, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 53-61.

Güngör, Mevlüt, "Begavî, Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., V, İstanbul, 1992, ss. 340-341.

Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 3348, 9. Kitap, C., I, İstanbul, 2011, (Çevirimiçi) <https://turuz.com/storage/Turkoloji/2011/1448-9-1->

Hacımüftüoğlu, Nasrullah, "Abdülkâhir el-Cürcânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., 1, İstanbul, 1988, ss. 247-248.

Hallikân, el-Bermekî el-İrbilî Ebü'l-Abbâs, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân*, Thk: İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y.

Hamîdullah, Muhammed, "Huneyn Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XVIII, İstanbul, 1998, ss. 376-377.

Harman, Ömer Faruk, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXVI, Ankara, 2002, ss. 323-327.

Harman, Ömer Faruk, "Buhtunnasr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, ss. 380-381.

Harman, Ömer Faruk, "Âsiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, s. 487.

Harman, Ömer Faruk, "Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXVIII, İstanbul, 2010, ss. 56-60.

Hatiboğlu, İbrâhîm, "Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, ss. 361-362.

Hafîb et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, Thk: Muhammed Nasiruddîn el-Elbânî, el-Mektebû'l-İslâmî, Cilt: I-III, 2. Baskı, 1399-1979.

Hazer, Dursun, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: I, Sayı: 1, 2002/1, ss. 274-293.

Hâzin, el-Bağdâdî Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm, *Tefsîru'l-Hâzin/Lübâbü't-Te'vil fî Meâni't-Tenzil*, Thk: Muhammed Ali Şahin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, H.1415.

Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C., XVII, Sayı: 1, Bursa, 2008, ss. 25-46.

Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Haliife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 189, Ankara, 1991.

İbnü'l Arabî, Muhyiddîn, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Thk: Ahmed Şemseddin, Cilt: I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, t.y.

İbn Ebü'l-Avvâm, Abdullah b. Muhammed, *Fezâilü Ebî Hanîfe ve Ahbârühü ve Menâkıbüh*, nşr. Latîfürrahman el-Behrâicî, el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, Mekketü'l-Mükerreme, 431/2010.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen/Sünen-i İbn-i Mâce*, Thk: Muhammed Fuad Abdülbâki, Cilt: I-II, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y.

İbn Sa'd/Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ/et-Tabakâtü'l-Kebîr*, Thk: İhsan Abbas, Beyrut, 1968; Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut, 1410/1990.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Cilt: I-XV, Dâru'l-Fikr, 1407/1986; Thk: Ali Şîrî, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1408/1988.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Thk: Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, H. 1419; Thk: Sami b. Muhammed Selâme, 2. Baskı, Cilt: I-VIII, Dâru Tayyibe li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1420/1999.

İbn İshak/Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî bi'l-Velâ el-Kureşî el-Medenî, *Sîretü İbn İshâk/Kitâbü's-Siyer ve'l-Megâzî* Thk: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1398/1978.

İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, Ebü'l-Bekâ Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed, *Târîhu Mekketi'l-Müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medîneti's-Şerîfe ve'l-Kabri's-Şerîf*, Thk: Âlâ İbrâhim, Eymen Nasr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2. Baskı, Lübnan, 1424/2004.

İpşirli, Mehmet, "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler" (XVI-XVII. Asırlar), *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, s. 273, (Çevirimiçi) <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/112718, D00096c7-8y1988.pdf>.

İsam Tahkikli Neşir Esasları, Hazırlayan: Okan Kadir Yılmaz, II. Baskı, İstanbul, İSAM, 2018.

İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullâh b. İshâk, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut, 1394/1974.

İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullâh b. İshâk, *Fezâ'ilü'l-Hulefâ'i'l-Erba'a ve Gayrihim*, Thk: Salih b. Muhammed el-Akîl, Dâru'l-Buhârî li'n-Neşri ve't-Tevzi', el-Medinetü'l-Münevvere, 1417/1997.

İslam Âlimleri Ansiklopedisi, Rebî' bin Enes. (Çevirimiçi)
<http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/REBI-BIN-ENES/1062>. 07.10.2020.

İslâm Ansiklopedisi, “Ahterî”, C., I, Milli Eğitim Basımevi, Heyet, 5. Baskı İstanbul, 1978, s. 228,

İşler, Emrullah, "Zeccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 173-174.

İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, C., I, İstanbul, 1997.

İzgi, Cevat, "İbnü'd-Devâdârî", Memlûk tarihçisi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXI, İstanbul, 2000, ss. 11-13.

Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Cihannüma*, İstanbul, 1145/1732.

Kalfazade, Selda, “Vâcidiye Medresesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLII, s. 409-410, İstanbul, 2012.

Kalyon, M. Mustafa, *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri*, Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, Kütahya, 2000.

Kâmil, Ekrem, “Gazzî-Mekkî Seyahatnamesi”, *Tarih Semineri Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Milli Mecmua Basımevi, 1/2 (1937): 37

Kandemir, M. Yaşar, "Abdullah b. Ömer b. Hattâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988 ss. 126-128.

Kandemir, M. Yaşar, "Müslim b. Haccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXII, İstanbul, 2006 ss. 93-94.

Kandemir, M. Yaşar, "Şa'bî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVIII, İstanbul, 2010, ss. 217-218.

Kandemir, M. Yaşar, "Nevevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 45-49.

Kandemir, M. Yaşar, "Ebü'l-Bahterî, Vehb b. Vehb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, s. 297.

Kandemir, M. Yaşar, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, ss. 82-87.

Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., 10, İstanbul, 1994, ss. 119-121.

Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 190-192.

Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Hüreyre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 160-167.

Kandemir, M. Yaşar, "Tirmizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLI, İstanbul, 2012, ss. 202-204.

Kandemir, M. Yaşar, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VII, İstanbul, 1993, ss. 114-123.

Kandemir, M. Yaşar, "Câbir b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, ss. 530-532.

Kandemir, M. Yaşar, "Saîd b. Müseyyeb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXV, İstanbul, 2008, ss. 563-564.

Kandemir, Yaşar, "Kâ'b el-Ahbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXIV, İstanbul, 2001, ss. 1-3.

Kandemir, M. Yaşar, "Atıyye b. Saîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, ss. 63-64.

Kandemir, M. Yaşar, "Âsım b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, s. 475.

Kandemir, M. Yaşar, "Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, ss. 58-61.

Kandemir, M. Yaşar, "es-Sünen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVIII, İstanbul, 2010, ss. 143-145.

Kapar, Mehmet Ali, "Hevâzin (Benî Hevâzin)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XVII, İstanbul, 1998, ss. 276-277.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, "İbnü'n-Nedîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXI, İstanbul, 2000, ss.171-173.

Karacabey, Sâlih, "XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, C., IV, 1992, ss. 227-235, (Çevirimiçi) <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/144171>, pdf.

Karakaya, Ebru, "Kütahya (Mimari)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXVI, Ankara, 2002, ss. 584-587.

Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, *Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fi Tertîbi's-Şerâ'i'*, Cilt: I-VII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.

Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdülmelik, *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye bi'l-Minahi'l-Muhammediyye*, Cilt: I-III, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, Kahire, Mısır, t.y.

Kayapınar, Hüseyin, "İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXIII, İstanbul, 2001, ss. 112.

Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed, *el-Hidâye ilâ Bulûgi'n-Nihâye fi 'İlmi Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmih*, Thk: eş-Şâhid el-Buşîhî ve dğr, Cilt: I-XIII, Câmîatü's-Şârîka, 1429/2008.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Mektebetü'l-Müsenna Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, Cilt: I-XV

Kelebek, Mustafa, "Ahterî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya, 7-9 Kasım 2013, Haz: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 157-190.

Kelebek, Mustafa, "Bir Fıkıh Klasîği Olarak Ahterî'nin "Câmi'u'l-Mesâil" Adlı Eseri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 27, 2016, ss. 575-591.

Kemikli, Nesime Beyza, "Meşrutiyet Dönemi Türkçe Siyer Yazıcılığı Üzerine Bir İnceleme," İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2020.

Kesler, Muhammed Fatih, "Zeyd b. Eslem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 318-319.

Kesler, Muhammed Fatih, "Mücâhid b. Cebr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXI, ss. 442-443, İstanbul, 2006.

Kılavuz, Ahmet Saim, "Bişr b. Gıyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, ss. 220-221.

Kılıç, Hulusi, "Ahterî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, ss. 184-185.

Kılıç, Hulusi, "Tâcü'l-Luga", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 356-357.

Kılıç, Mahmud Erol, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 493-516.

Kılıç, Mahmud Erol, "el-Fütühâtü'l-Mekkiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XIII, İstanbul, 1996, ss. 251-258.

Kılıçer, M. Esat, "Buhârî, Tâhir b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, s. 376.

Kırbıyık, Kâsım, "Ziriklî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 459-460.

Kırkkılıç, Ahmet, "Ahterî-i Kebîr ve Önemi", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya, 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 111-114.

Koca, Ferhat, "el-Fetâva't-Tatarhâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XII, İstanbul, 1995, ss. 446-447 .

Koç Yunus, "XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2013 Bahar (18), 147-159. Çevirimiçi <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/620397>

Koçak, Muhsin, "Ebû Sevr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 229-230.

Koçkuzu, Ali Osman, "Ebü't-Tufeyl", TDV İslâm Ansiklopedisi, C., X, İstanbul, 1994, s. 346.

Koçkuzu, Ali Osman, "Ebû İshak es-Sebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 170-171.

Konevî, Kâsım b. Abdullah b. Emir Ali, *Enîsü'l-Fukahâ fî Ta'rifâti'l-Elfâzi'l-Mütedâvile Beyne'l-Fukahâ*, Thk: Yahya Murat, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.

Kureşî, el-Mısırî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed, *el-Cevâhirü'l-Mudıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Cilt: I-II, nşr: Mîr Muhammed Kütüphane, Karaçi, t.y.

Köse, Saffet, "Hafs b. Gıyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XV, İstanbul, 1997, s. 118.

Köse, Saffet, "Ebû Ömer el-Kâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, s. 211.

Köse, Saffet, "İsferâyînî, Ebû Hâmid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXII, İstanbul, 2000, s. 514.

Köse, Saffet, "İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXI, İstanbul, 2000, s. 248.

Kurt, Hasan, "Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği," Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun, 1991.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Thk: Ahmed el-Berdûnî ve İbrâhim Atfîş, Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 2. Baskı, Cilt: I-XX, Kahire, 1384/1964.

Kut, Günay, "Ahmedî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, ss. 165-167.

Küçük, Abdurrahman, "Arz-ı Mev'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, ss. 442-444.

Küçük, Abdurrahman, "Ahid Sandığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul,1998, s. 535.

Küçük, Abdurrahman, "Beytülma'mûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul,1992, ss. 94-95.

Küçük, Raşit, "Ebû Saîd el-Hudrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul,1994, ss. 223-224.

Küçük, Raşit, "İbn Ebû Hâtim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XIX, İstanbul,1999, ss. 432-434.

Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, "Recî' Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 510-511.

Lâlekâî, et-Taberî er-Râzî Ebü'l- Kâsım (Ebü'l-Hüseyn) Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr, *Kerâmâtü Evliyâ li Lâlekâî*, Cilt: I-IX, Thk: Ahmed b. Sad b. Hamdan el-Ğâmidi, 8. Baskı, Dâru't-Taybe, es-Suûdiyye, 1423/2003.

Mâce el-Kazvînî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen/Sünen-i İbn-i Mace*, Thk: Muhammed Fuad Abdülbâki, Cilt: I-II, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y.

Macit, Abdulkadir, "Ahterî Muslihiddin Mustafa Karahisârî'nin "Târih"i ve Bu Eseri Çerçevesinde Ahterî'nin İslam Tarihi ile Siyer İlmindeki Yeri", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, Haziran 2015, C., I, Sayı: 2, ss. 246-267.

Macit, Abdulkadir, *Ahterî Muslihiddin Mustafa Efendi/Osmanlının Bilgeleri* 2, İlke Yayıncılık, 2016.

Macit, Abdulkadir, Ahterî'nin İslam Tarihi/Siyer İlmindeki Yeri, *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya, 7-9 Kasım 2013, Haz: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 221-236.

Maşahı, Mehmet Emin, "Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXX, İstanbul, 2005, ss. 545-546.

Mecdî, Mehmed, *Hadâiku 'ş-Şakâik*, Dâruttibâati'l-Âmire, İstanbul, 1269/1853.

Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, el-Mektebetü'ş-Şâmile.

Mertoğlu, M. Suat, "Sa'lebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 28-29.

Mervezî, Ebû Abdurrahmân Abdullah b. el-Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâ'ik*, Thk: Habîb er-Rahmân el-Azamî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.

Mervezî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Fezâ'ilü's-Sahâbe*, Cilt: I-II, Thk: Dr. Vasillah Muhammed Abbas, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1403/1983.

Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî Ebü'l-Hasen, *et-Tefsîrû'l-Kebîr/ Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Cilt: I-VI, Thk: Abdullah Mahmûd Şehhâte, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1423.

Müslim b. el-Haccâc, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nîsaburî *el-Câmi'u's-Sahîh/Sahîhu'l-Müslim*, Thk: Muhammed Fuad Abdülbâkî. Cilt: I-V, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Thk: Hasan Abdulmun'im Şelbî, Cilt: I-X, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1421/2001.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, M. Yaşar Kandemir, "Nevevî", TDV İslâm Ansiklopedisi, C., XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 45-49.

Okumuş, Ejder, "Evliya Çelebi Kütahya'da", *DEÜİFD*, XXVI/2007, ss. 83-120. http://isamveri.org/pdfdrq/D00036/2007_26/2007_26_OKUMUSE.pdf. (Çevirimiçi)

Öğüt, Salim, "Terviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XL, , İstanbul, 2011, ss. 520-521.

Önkal, Ahmet, "Abdurrahman b. Avf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1998, ss. 157-158.

Önkal, Ahmet, "Adî b. Kâ'b (Benî Adî b. Kâ'b)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, s. 380.

Önkal, Ahmet, "Cübeyr b. Mut'im", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VIII, İstanbul, 1993, ss. 104-105.

Önkal, Ahmet, "Âmir b. Lüey (Benî Âmir b. Lüey)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, s. 66.

Özerverarlı, M. Sait, "Melek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, ss. 40-42.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Vassâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 558-559.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Sîstan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009, ss. 274-276.

Öztürk, Mustafa, "Zülkarneyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2012, ss. 564-567.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, C., II, İstanbul, 1983.

Polat, Salahattin, "Abdullah b. Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, s. 81.

Polat, Salahattin, "Ebû Seleme el-Mahzûmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, s. 229.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 3. Baskı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, H.1420.

Râzî, İbn Ebû Hâtim Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 3. Baskı, Thk: Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye, H. 1419.

Sa'lebî en-Nîsâbûrî Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Kesf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, Thk: İmam Ebi Muhammed b. Âşur, Cilt: I-X, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, Lübnan, 1422/2002.

Sa'lebî, en-Nîsâbûrî Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *Arâ'isü'l-Mecâlis/Kasasü'l-Enbiyâ', Nefâ'isü'l-'Arâ'is*, Mektebetü'l-Cumhuriyyeti'l-arabiyye, t.y.

Sâmî es-Sakkâr, "Remle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 560-561.

Sandıkçı, S. Kemal, "Ali b. Ca'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, s. 384.

Sandıkçı, S. Kemal, "Âmir b. Führeyre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, ss. 65-66.

Sarı, Mevlüt, *el-Mevârid*, Bahar Yayınları, İstanbul, 1980.

Sarıçam, İbrâhim, "Nihâvend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 98-99.

Sayılı, Aydın, "Vâcidiye Medresesi, Kütahya'da Bir Orta çağ Türk Rasathanesi", *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, XII/XLVII, Ankara, 1948, ss. 655-666.

Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1405/1985.

Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî, *Tefsîrü'l-Kur'ân/Kitâbü't-Tefsîr*, Thk: Yasir b. İbrâhim ve Ganim b. Abbas Ganim, Dâru'l-Vatan, Riyad, Suûdiyye, 1418/1997.

Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Tefsîrü's-Semerkandî/Bahrü'l-'Ulûm*, Thk: Şeyh Ali Muhammed Muavvız, Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd v. dğr, Külliyyetü'l-Lügati'l-Arabiyye, Câmîatü'l-Ezher, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 1413/1993.

Sifîl, Ebû Bekir, "Ubeyde b. Hâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, s. 17.

Süreyya, Mehmed, "Mustafa Efendi (Ahterî)", *Sicill-i Osmânî* Hazırlayan: Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, Cilt: I-VI, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C., IV, İstanbul, 1996.

Sönmez, Mehmet Ali, "Firyâbî, Ca'fer b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XIII, İstanbul, 1996, ss. 145-146.

Şahinoğlu, M. Nazif, "Arâisü'l-Beyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, s. 265.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Cilt: I-III, Müessetü'l-Halebî.

Şemseddin Sâmi, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Mihrân Matbaası Cilt: I-IV, İstanbul, 1306/1889.

Şenel, Abdülkadir, "Şuayb b. Ebû Hamza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXIX, İstanbul, 2010, s. 223.

Şeşen, Ramazan (Hazırlayan.) *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar vakfı Yayınları, No: 7, İstanbul, 1998.

Şibli, Mevlâna Tercüme: Ömer Rıza Doğrul, *Asr-ı Saadet, (İslam Tarihi)*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 1977.

Şiblî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh ed- Dımaşkî et-Trablusî, *Âkâmü'l-Mercân fî Ahkâmi'l-Cân*, C.,1, Thk: İbrâhim Muhammed el-Cemal, Mektebetü'l-Kur'an, Kahire, Mısır, t.y.

Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb el-Kâhirî, *es-Sirâcü'l-Münîr fî'l-i'âne 'alâ Ma'rifeti Ba'zı Me'ânî Kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr*, Cilt: I-IV, Matbaat-ı Bolak (el-Emiriyye) Kahire, H. 1285.

Taberânî, Ebü'l- Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, Cilt: I-XXV, Thk: Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî, Dâru'n-Neşr, Mektebetü ibn-i Teymiye, 2. Baskı, Kahire; Cilt: I-XX, Thk: Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî, Dâru'n-Neşr, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2. Baskı, el-Mûsul,1404/1983.

Taberî Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Dâru't-Türas, 2. Baskı, Cilt: I-XI, Beyrut, H. 1387; C., I, s. 1-41, Huseyniyye Matbaası, Mısır, TBMM Kütüphanesi.

Taberî Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kuran*, Thk: Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risale, Cilt: XXIV, 1420/2000.

Taş, Abdullah Erdem, "Ahterî Dönemi Kütahyası'nda İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya, 7-9 Kasım 2013, Haz: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss.71-99.

Taş, Aydın, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXIX, ss. 42-43, İstanbul, 2010.

Tergip, Ayhan, "Siyer Yazıcılığı ve Türklerin Siyer İlmine Katkıları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of International Social*

Research, Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı, 2010, -Prof. Dr. Turgut Karabey Armağanı-Volume: 3 Issue: 15, s. 222.

Terzi, Mustafa Zeki, "Ebû Huzeyfe el-Buhârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994 ss. 159-160.

Tirmizî, Muhammed b İsa, *el-Câmi 'u's-Sahîh/Sünenü't-Tirmizî*, Dâru İhyâit Turasi'l-Arabî, Thk: Ahmet Muhammed Şakir ve dğr, Cilt: I-V, Beyrut; Mektebetu'l-Mearif, Riyad 1417/1997.

Tirmizî, Muhammed b İsa, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd), *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye/eş-Şemâilü'l-Muhammediye*, Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts; Dâru'l-Hadîs, Beyrut, Lübnan, 1408/1988.

Topaloğlu, Bekir, "İsm-i A'zam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXIII, İstanbul, 2001, ss. 75-76.

Toprak, Mehmet Sait, "Ûşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 230-231.

Tural, Hüseyin, "İbn Fâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XIX, İstanbul, 1999, ss. 479-481.

Turan, Ahmet Nezihi, "Şanlıurfa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVIII, İstanbul, 2010, ss. 336-341.

Turan, Şerafettin, "Bayezid, Şehzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., V, İstanbul, 1992, ss. 230-231.

Tülücü, Süleyman, "Kelbî, Hişâm b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXV, Ankara, 2002, ss. 204-205.

Tümer, Günay, "Âzer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, ss. 316-317.

Tümer, Günay, "Arâisü'l-Mecâlis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, ss. 265-266.

Türer, Osman, "Fudayl b. İyâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XIII, İstanbul, 1996, ss. 208-209.

Türer, Osman, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 201-204.

Türkan, Ahmet, "Ahterî-i Kebîr Sözlüğü'nde Geçen Dinler ve Dini Kavramlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya, 7-9 Kasım 2013, Haz: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 197-219.

Türkel; Rifat, "Ahterî'nin İslam Mezhepleri ile İlgili Görüşlerinin Eserleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi", e-makâlât Mezhep Araştırmaları, VIII/2 (Güz 2015), ss.183-211.

Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXI, İstanbul, 2006, ss. 134-136.

Uğur, Mücteba, "Firdevsü'l-Ahbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XIII, İstanbul, 1996, ss. 129-131.

Uleymî, el-Makdisî el-Hanbelî Ebü'l-Yümn, Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdir-rahmân, *el-Ünsü'l-Celîl bi Târîhi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, Cilt: I-II, Thk: Adnan Yunus Abdülmecid Nebâte, Mek-tebetü Dendîs, Amman t.y.

Uludağ, Süleyman, "Hasan-ı Basrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XVI, İstanbul, 1997, ss. 291-293.

Uludağ, Süleyman, "Sidretü'l-Müntehâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009, ss. 151-152.

Uraler, Aynur, "Ümmü Habîbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 318-319.

Uslu, Recep, "Dekkâk, Ebû Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., IX, İstanbul, 1994, s.112.

Uysal, A. Osman, *Germiyanoğulları Beyliği'nin Mimari Eserleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.

Uzun, Mustafa İsmet, "Siyer ve Megâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009, ss. 324-326.

Uzunçarşılı, İsmâil Hakkı, *Kütahya Şehri*, Maarif Vekâleti Devlet Matbaası, İstanbul, 1932.

Uzunçarşılı, İsmâil Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Uzunçarşılı, İsmâil Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C., II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975.

Uzunpostalcı, Mustafa "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 131-138.

Ünal Halit, "Meymûn b. Mihrân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, s. 506.

Ünal, Sadettin, "Kâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXIV, İstanbul, 2001, ss. 14-21.

Ürün, Ahmet Kazım, "Sözlük", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Kütahya 7-9 Kasım 2013, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018, ss. 13-17.

Öğüt, Salim, "Ebû Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 260-265.

Öğüt, Salim, "Meş'ar-i Harâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, s. 361.

Öngören, Reşat, "Ma'rûf-i Kerhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXVIII, Ankara, 2003, ss. 67-68.

Önkal, Ahmet, "Ebû Ubeyde b. Cerrâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 249-250.

Önkal, Ahmet, "Amr b. Âs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, ss. 79-81.

Önkal, Ahmet, "Cürhüm (Benî Cürhüm)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VIII, İstanbul, 1993, s.138.

Önkal, Ahmet, "Mustalîk (Benî Mustalîk)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXI, İstanbul, 2006, ss. 360-361.

Önkal, Ahmet, "Hicret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XV11, İstanbul,1998, ss. 458-462.

Öz, Mustafa, "Râfizîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 396-397.

Öz, Şaban, "İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri," Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara, 2006.

Özafşar, Mehmet Emin ve Demir, Mahmut, "Vehb b. Münebbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLII, İstanbul, 2012, ss. 608-610.

Özaydın, Abdülkerim, "Ebü'l-Yümn el-Uleymî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., X, İstanbul, 1994, ss. 352-353.

Özaydın, Abdülkerim, "İbn Hallikân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 17-19.

Özaydın, Abdülkerim, "el-Bidâye ve'n-Nihâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, ss. 131-132.

Özaydın, Abdülkerim, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXI, İstanbul, 2000, ss. 26-27.

Özdoğan, Kevser, "Ya'kubî ve Şifliği Üzerine", *Bilimname*, XXXIX, 2019/3, ss. 355-389, Yay.Tar: 23.12.2019, doi: <http://dx.doi.org/10.28949/bilimname.550445>

Özek, Ali, "el-Keşşâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXV, Ankara, 2002, ss. 329-330.

Özel, Ahmet, "Merverrûzî, Ebû Hâmid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXIX, Ankara, 2004, ss. 233-234.

Özel, Ahmet, "İbn Âdil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., Ek-1, İstanbul, 2016, ss. 583-585.

Özel, Ahmet, "Bezzâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VI, İstanbul, 1992, ss. 113-114.

Özel, Ahmet, "Mâlik b. Enes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXVII, Ankara, 2003, ss. 506-513.

Özel, Ahmet, "Alkame b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., II, İstanbul, 1989, s. 467.

Özen, Şükrü, "Leys b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXVII, Ankara, 2003, ss. 164-168.

Özen, Şükrü, "Nehaî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXII, İstanbul, 2006, ss. 535-538.

Özen, Şükrü, "Kâdî Şüreyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXIV, İstanbul, 2001, ss. 119-121.

Özkan, Halit, "Süyûtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVIII, İstanbul, 2010, ss.188-198.

Özkan, Halit, "Zührî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XLIV, İstanbul, 2013, ss. 544-549.

Özkan, Halit, "Temîm ed-Dârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XL, İstanbul, 2011, ss. 419-421.

Öztürk, Mustafa, "Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XL, İstanbul, 2011, ss. 295-297.

Vâhidî, Ebü'l Hasen Ali b. Muhammed en-Nisâbûrî, *el-Vasit fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Thk: Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve dğr, Cilt: I-IV, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 1415/1994.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî, *et-Tefsîrû'l-Basît*, Thk: Komisyon, İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmiyyi, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Cilt: I-XXV, H.1430.

Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü'l-Megâzî*, Thk: Mars-den Jones, Cilt: I-III, 3. Baskı, Dâru'l-‘Âlemi, Beyrut, 1409/1989.

Varlık, Mustafa Çetin, "XVI. yüzyılda Kütahya Sancağında Yerleşme ve Vergi Nüfusu", *Belleten*, Cilt: LII, Sayı: 202, Yıl: 1988, Nisan, ss. 115-167, (Çevirimiçi) <https://drive.google.com/file/d/10-9fNVd450VdSF7suUCUPVFMc21Q8Iru/view>, pdf.

Varlık, Mustafa Çetin, "Anadolu Eyaleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., III, İstanbul, 1991, ss. 143-144.

Varlık, Mustafa Çetin, "Kütahya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXVI, Ankara, 2002, ss. 580-584.

Varlık, Mustafa Çetin, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, Erzurum, 1980.

Varlık, Mustafa Çetin, "Kütahya'nın Şehzade Sancağı Olarak İdaresi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sayı: 5, Yıl: 1989, İstanbul, 1990, ss. 315-320.

Varlık, Mustafa Çetin, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Teşkilatında Kütahya", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sayı: 2, Yıl: 1986, İstanbul, 1987, s. 222.

Ya'kûbî Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Cilt: I-III, Matbatü'l-Garî, Necef, 1358.

Yalar, Mehmet, "Ahterî'nin İlmi Kişiliğine Dair Tespitler" *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri, Kütahya, 7-9 Kasım 2013*, Hazırlayan: Bilal Kemikli-Ahmet Türkan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018, ss. 245-247.

Yardım, Ali, "Dihye b. Halîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., IX, İstanbul, 1994, s. 294.

Yardım, Ali "Abdullah b. Ebû Evfâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, s. 96.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Fahreddin er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XII, İstanbul, 1995, ss. 89-95.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Levh-i Mahfûz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXVII, Ankara, 2003, s. 151.

Yavuz, Yusuf Şevki, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XIV, İstanbul, 1996, s. 50.

Yavuz, Yusuf Şevki, **Avcı**, Casim, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 543-549.

Yazıcı, İshak, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 473-475.

Yazıcı, İshak, " Bahrü'l-'Ulûm ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., IV, İstanbul, 1991, ss. 517-518.

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelâm Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri", *İslam İlimleri Enstitüsü*

Dergisi, IV, Ankara, 1980, ss. 274-283 (Çevirimiçi)
http://isamveri.org/pdfdrgr/D00004/1980_4/1980_4_YAZICIOGLUMS.pdf.

Yetkin, Şerare, "Çini", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VIII, İstanbul, 1993, ss. 329-335.

Yıldırım, Nimet, "Simnân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXVII, İstanbul, 2009, s. 214.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss. 31-48.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Dahhâk b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., VIII, İstanbul, 1993, ss. 409-410.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., I, İstanbul, 1988, ss. 145-146.

Yiğit, İsmail, "Ömer b. Abdülazîz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 53-55.

Yiğit, İsmail, "Tebük Gazvesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, C., LX, İstanbul, 2011, ss. 228-230.

Yüce, Nuri, "Mukaddimetü'l-Edeb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XXXI, ss. 120-121, İstanbul, 2006.

Yücel, Ahmet, "İbn Sîrîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C., XX, İstanbul, 1999, ss. 358-359.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmi-zi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Cilt: I-IV, 3. Baskı, Beyrut, H.1407.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris, *el-A'lâm*, C., 7, Dâru'l-İlim, 15. Baskı, 2002, s. 228.

تاريخ أختري

تأليف

مصطفى بن شمس الدين

تحقيق

محمد أمين ياغجي

فهرس المحتويات

- [مقدّمة الكتاب/ المتن] 3
- [أ- تاريخ الأنبياء من آدم إلى النّبّي صلّى الله عليه وسلّم] 4
- [1-] فصل في بيان خلقه آدم عليه السّلام 4
- [2-] فصل في شيث عليه السّلام 52
- [3-] فصل في الاختلاف بين أولاد شيث وأولاد قاييل وإدريس عليهم السّلام 61
- [5-] فصل في هود عليه السّلام 87
- [6-] فصل في إبراهيم عليه السّلام 97
- [7-] فصل في قصة ذبح إبراهيم ولده إسماعيل عليه السّلام 137
- [ب - فصل في سيرة نبينا محمّد عليه السّلام أوصافه] 149
- [8-] فصل في حديث الميلاد عليه السّلام 149
- [9-] فصل في أزواج النّبّي عليه السّلام 160
- [10-] فصل في أولاد النّبّي عليه السّلام 173
- [11-] فصل في أوصاف النّبّي عليه السّلام 175
- [12-] فصل في معجزات النّبّي عليه السّلام 178
- [ج- فصل في ذكر تفضيل الصّحابة الأربعة رضي الله تعالى عنهم] 187
- [د- فصل في ذكر أئمّة المذاهب رضوان الله عليهم] 206

[5ظ] بسم الله الرحمن الرحيم¹

[مقدمة الكتاب/ المتن]

الحمد لله الذي خلق العالم بجزيل نعمائه ونواله، وفطر الإنسان وجعله مرآة لمشاهدة جماله، واختار من أولاده محمد الهاشمي لإظهار شرعه وإكماله،² صلى الله عليه وعلى آله وأتباعه وأشياعه⁴ المقتبسين نور المعرفة من مشكاة أخباره.

أما بعد: فهذه كلمات مذكورة⁵ فيها تخليق آدم⁶ عليه⁷ السلام، وكيفيته أحواله إلى حين وفاته، واتصال أنسابه إلى سيد أولاده محمد عليه الصلاة والسلام،⁸ وبيان ميلاده، وما صدر منه من المعجزات، وكمية الأولاد، والزوجات، وتفضيل الصحابة الأربعة من بين الأصحاب، وتوضيح أئمة المذاهب الذين أضاء بهم سنن الحق والصواب، وما يليق ذكره على وجه التقريب والترتيب.

وجمعت تلك المذكورات من مصنفات المتقدمين، ومن مختارات المتأخرين، فبالله أستعين في الأخذ والابتداء، ومنه أستمد⁹ التوفيق على الاختتام والانتهاء، وأن يعصمني فيما نقلت عن الخطب¹⁰ والخطباء، ويجانبني من الخلل والرداء، وأن يغفر لي ولوالدي بفضلته وكرمه، ولمن نظر في هذا الكتاب وستر عينه من مشاهدة¹¹ خطائه، وجهد لإصلاح عيوبه، ﴿فَأَنَّهُ عَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾ [الأنعام، 54/6]. وأنا الفقير الحقير أضعف المحتاجين مصطفى بن شمس الدين الشهير بالأخترى¹² عفا عنهما البرّ الباري، والله الموفق للإتمام والميسر للاختتام، عليه توكلت وإليه أنيب.

¹ ف + وبه نستعين

² ف: كماله.

³ ت + تعالى.

⁴ ت: اشباعه، + وسلم.

⁵ ف: مذكور.

⁶ ف + عم.

⁷ ت + الصلاة.

⁸ ب، ت: صلى الله عليه وسلم.

⁹ ب، ف: استمداد

¹⁰ ب، ت: الخطب.

¹¹ ف: رؤية.

¹² (968 هـ = 1561 م) مصطفى (أخترى) بن أحمد (شمس الدين) القره حصارى الرومي الحنفي: فاضل تركي، له تصانيف بالعربية. انتقل من بلدته (قره حصار) إلى (كوتاهية) مدرسا، وتوفي بها. من كتبه (مختصر - خ) في اللغة، مرتب على الأسلوب

[أ- تاريخ الأنبياء من آدم إلى النبي صلى الله عليه وسلم]

[1-] فصل في بيان خلق آدم عليه¹ السلام

اعلم وفَّقك الله تعالى لفهم أسرارهِ، وأفاض عليك مشاهدة أنوارهِ، أن الله تبارك وتعالى لمَّا خلق السموات والأرض ﴿وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَّارِجٍ مِنْ نَارٍ﴾ [الرَّحْمَنُ، 15/55] وهو أبو الجنِّ، كما أن آدم عليه² السلام أبو البشر، وإبليس³ أبو الشياطين. ⁴ وقوله من نار: أي: ⁵ من لهب نار لا دخان لها، وهي بين السماء والأرض. والصَّواعقُ يكون⁶ [و6] تنزل منها فكثير نسله، وهم الجنُّ بنو الجنِّ، وسكنوا الأرض، فعملوا⁷ دهرًا طويلًا في الأرض، ثم ظهر فيه⁸ الحسدُ والبغي والقتال بينهم فأفسدوا، فبعث الله تعالى⁹ إليهم جنودًا من الملائكة يقال لهم الجنُّ، وهم خزَّان الجنان، اشتقَّ لهم اسم من الجنَّة رئيسهم إبليس وهو¹⁰ أشدَّهم وأكثرهم علمًا، فهبطوا إلى¹¹ الأرض فطردوا الجنَّ إلى شقوق الجبال وجزائر البحور، وسكنوا الأرض

الحديث، في مجلد لطيف، رأيته في الفاتيكان (A. 499) و (جامع المسائل) في فروع الفقه، ويسمى (أم الفتاوى) وله (أختري كبير- ط) معجم عربي تركي، وكتاب عربي في (التاريخ- خ) ابتداءً به من خلق آدم وانتهى بذكر الأئمة المجتهدين (3)؛ الأعلام للزركلي، 228/7؛ انظر أيضًا: معجم المؤلفين لكحالة، 240/12.

¹ ت + الصَّلَاة، ف + عم.

² ت + الصَّلَاة، ف + عم.

³ ت + عليه اللَّعْنَةُ.

⁴ شمس الدين، محمد بن أحمد الخطيب الشربيني الشافعي (المتوفى: 977هـ)، السراج المنير في الإعانة على معرفة بعض معاني كلام ربنا الحكيم الخبير، سورة الحجر، 200/2؛ أبو زيد عبد الرحمن بن محمد بن مخلوف الثعالبي (المتوفى: 875هـ)، تفسير الثعالبي / الجواهر الحسان في تفسير القرآن، المحقق: الشيخ محمد علي معوض والشيخ عادل أحمد عبد الموجود، الناشر: دار إحياء التراث العربي - بيروت، الطبعة: الأولى - 1418 هـ، بنحوه: أنه أبو الجنِّ، كما أن الإنسان هنا أبو الإنس خُلِقَ من صَلْصَالٍ، وَمَنْ بَعْدَهُ خُلِقَ من صَلْبِهِ.

⁵ ف - أي.

⁶ ف - يكون، ب: كون، ت: تكون.

⁷ ف: وعملوا.

⁸ ب، ت، ف: فيهم

⁹ ب، ت - تعالى.

¹⁰ ف: من.

¹¹ ف - إلى.

بأمر الله¹، وخَفَّفَ اللهُ عنهم العبادة ممَّا كانت² في السَّماءِ، وأعطى اللهُ تعالى إبليسَ ملكَ الأرضِ وملكَ سماءِ³ الدُّنيا وخزانةَ الجَنَّةِ،⁴ فكان إذا حكم في واحدةٍ منها لا يردُّ حكمه.

وقيل: كان تحت يده سبعون ألفَ ملك، وكان له جناحان من زمرد أخضر، وكان يعبد الله تارةً في الأرض وتارةً في السَّماءِ وتارةً في الجَنَّةِ.⁵

وقيل: عبَدَ اللهُ تعالى ثمانين ألفَ سنة⁶ فلم يترك موضعَ قدمٍ إلا وسجدَ اللهُ تعالى فيه سجدةً، فأدخله اللهُ تعالى العُجْبَ. فقال في نفسه: ما أعطاني اللهُ⁷ هذا الملكَ إلا لأنِّي أكرم الملائكةَ. فقال اللهُ تعالى له ولجنوده:⁸ ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ [البقرة، 2/30] أي: بدلاً منكم، فكرهوا ذلك وشقَّ عليهم لأنَّهم كانوا أهون الملائكة عبادةً، والمراد بالخليفة ههنا آدم عليه⁹ السَّلَام، سُمِّيَ بذلك لأنَّه خلف الجنَّ أو لأنَّه خليفة اللهُ في أرضه لإقامة أحكامه وتنفيذ قضاياه،¹⁰ ﴿قَالُوا أَنَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ﴾ [البقرة، 2/30] بغير حقِّ كما فعل بنو الجنَّ، ﴿وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ [البقرة، 2/30] ثمَّ لَمَّا أراد اللهُ تعالى أن يخلق آدم عليه¹¹ السَّلَام من الأرض أوحى إليها: أني

¹ ت، ف + تعالى.

² ب، ف: كانا.

³ ف: السَّماء.

⁴ حسين بن محمد بن الحسن اللِّيار بَكْرِي (المتوفى: 966هـ)، تاريخ الخميس في أحوال أنفس النفيس، دار صادر - بيروت، عدد الأجزاء: 1-2، 1/34 بنحوه: ثم ظهر فيهم الحسد والبغى فأفسدوا واقتتلوا فبعث اللهُ جندا من الملائكة يقال لهم الجنَّ وهم خزان الجنان اشتق لهم الاسم من الجنة رئيسهم إبليس وكان اسمه عزازيل بالسريانية وبالعبرانية الحارث فلما عصى غير اسمه وصورته فقبل له إبليس لانه أبلس من رحمة اللهُ وكان رئيسهم ومرشدهم وأكثرهم علما فهبطوا الى الارض وطرردوا الجنَّ الى شعوب الجبال وجزائر البحور وسكنوا الارض وخفف اللهُ عنهم العبادة وأعطى إبليس ملك الارض وملك السماء الدنيا وخزانة الجنة.

⁵ تاريخ الخميس في أحوال أنفس النفيس، 34/1.

⁶ الجامع لأحكام القرآن = تفسير القرطبي، 297/1.

⁷ ت + تعالى.

⁸ ف: ولجنوده.

⁹ ت + الصلاة، ف + عم.

¹⁰ ذكره محيي السنة، أبو محمد الحسين بن مسعود بن محمد بن الفراء البغوي الشافعي (المتوفى: 510هـ) في معالم التنزيل في تفسير القرآن = تفسير البغوي، 104/5، 102/1 (البقرة 2/30-32)، ت: عبد الرزاق المهدي، عدد الأجزاء: 1-5، دار إحياء التراث العربي - بيروت، 1420 هـ، بنحوه.

¹¹ ت + الصلاة، ف - عليه السَّلَام.

أخْلُقُ¹ مِنْكَ خَلْقًا مِنْهُمْ² يَعصيني ومنهم³ يطيعني، فمن أطاعني أُدخِلُه⁴ الجَنَّةَ، ومن عصاني أُدخِلُه⁵ النَّارَ،⁶ ثم بعث⁷ إليها جبرئيل عليه⁸ السَّلَام ليأتيه بقبضة من التراب، فلَمَّا أتاها جبرئيل قالت الأرض: إنِّي أعود بعزة الله⁹ الذي أرسلك إليّ أن لا تأخذ منِّي شيئاً فإنِّي لا أقدر على نار جهنم، فرجع جبرئيل عليه السَّلَام إلى الله تعالى ولم يأخذ منها شيئاً وقال: يا رب استعازت بك، فأرسل الله ميكائيل فلَمَّا انتهى إليها قالت الأرض له كما قالت لجبرئيل، فرجع ميكائيل/[6ظ] منها فقال كما قال جبرئيل، فأمر الله تعالى إسرائيل عليه¹⁰ السَّلَام أن يأتي¹¹ الأرض فاستعازت منه أيضاً فرجع منها إلى ربّه ولم يأخذ منها شيئاً فقال مثل ما قال جبرئيل وميكائيل،¹² ثم بعث الله تعالى عزرائيل عليه¹³ السَّلَام فأتى الأرض فاستعازت بالله منه فقال ملك الموت: وأنا أعود بالله أن أعصى له أمراً حتّى قبض قبضة من زوايا الأرض من طيبها وكثيفها ولطيفها وأحمرها وأسودها وأبيضها،¹⁴ ولذلك كان ذرّية آدم عليه السَّلَام الطيب والخبيث والصالح والطالح

¹ ب، ف: خلقت

² ف + من.

³ ف + من.

⁴ ب، ف: أدخلته.

⁵ ب، ف: أدخلته.

⁶ تاريخ الخميس في أحوال أنفس النفيس، 36/1 بنحوه: لما أراه الله أن يخلق آدم أوحى إلى الأرض انى جاعل منك فى الأرض خليفة فمنهم من يطيعنى ومنهم من يعصينى فمن أطاعنى أدخلته الجنة ومن عصانى أدخلته النار.

⁷ ت + الله.

⁸ ت + الصَّلَاة، ف: عم.

⁹ ت + تعالى.

¹⁰ ت + الصَّلَاة.

¹¹ ت + من.

¹² ت: ميكائيل و جبرئيل.

¹³ ت + الصَّلَاة،

¹⁴ العالم العلامة أبي اسحاق أحمد بن محمد ابن ابراهيم النيسابوري الثعلبي 427 هـ، قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 24-25، مكتبة الجمهوريّة العربيّة، المؤلّف أختري مصلح الدّين مصطفى نقل كثيرا من المعلومات من قصص الأنبياء المسمى بالعرائس ولكنه أحياناً نقل بألفاظ مترادفة، أحيانا قام بتقديم و تأخير وتقصير وتطويل، نحن كتبنا رقم الصفحة في الملاحظة الهامشية؛ تاريخ الخميس في أحوال أنفس النفيس، 36/1. بنحوه: فلما أتاها جبريل ليقبض منها قالت الأرض انى أعود بعزة اللّٰه الذى أرسلك إلى من أن تأخذ منى شيئاً يكون منه نصيب للنار غدا فرجع جبريل الى مكانه ولم يأخذ من الأرض شيئاً فقال يا رب استعازت بك الأرض منى فكرهت أن أقدم عليها فقال الله تعالى لميكائيل انطلق فأنتى بقبضة منها من زواياها الأربع من أسودها وأحمرها وسهلها وحزنها وطيبها وخبيثها فلما انتهى إليها ميكائيل ليقبض منها قالت الأرض له كما قالت لجبريل فرجع ميكائيل فقال كما قال جبريل فقال الله لاسراويل كما قال لهما فانطلق ورجع وقال مثل ما قالاه من العذر ثم قال لملك الموت انطلق فأنتى بقبضة من الأرض كالأول فلما أتاها ملك الموت قالت أعود بعزة الله الذى

والقبيح والجميل¹ والأبيض والأسود والأحمر والأصفر، ثم صعد منها ملك الموت إلى الله تعالى فصاحت الأرض فقالت: نقصتني يا ملك الموت، وقال الله تعالى: يا أرض لا تغتمي فأني أردّه² إليك بأحسن ممّا أخذه ملك الموت، ألا ترى إذا مات الإنسان فأنه يُغسل ويُكفّن ويُعطر كالعروس ثم يُدفن.³

وفي رواية عن ابن عباس رضي الله عنه: «أنّ الله تعالى بعث إبليس حتّى أخذ كفاً من تراب الأرض من عذبتها وملحها فخلق آدم⁴ منه، فمن خلقه من العذب فهو سعيد وإن كان ابن الكافر، خلقه من الملح فهو شقيّ وإن كان ابن النّبيين،»⁵ ثم أمر الله تعالى أن يجعلها طيناً ويعجنها بالماء المُرّ والمالح والعذب حتّى جعلها عزرائيل طيناً، فلذلك اختلف أخلاق بني آدم.

فقال الله تعالى له: رحم جبرئيل وميكائيل وإسرافيل الأرض ولم ترحمها لا جرم أجعل أرواح من أخلق من هذا الطين بيدك.⁶ ثم أمر الله تعالى⁷ جبرئيل عليه السّلام⁸ أن يأتيه بالقبضة البيضاء التي هي⁹ قلب الأرض وتورها بنور الرّحمة ليخلق منها محمّداً عليه السّلام¹⁰ فذهب جبرئيل عليه السّلام مع سبعين ألف ملك من الملائكة فقبض قبضةً من موضع قبر رسول الله¹¹ وهو يومئذ بيضاء فعجنت بماء التّسنيم والرّحيق والسّلسبيل ثم غُمست بأنهار الجنّة وطيف¹² بها في السّموات والأرض، فعرفت الملائكة فضل محمّد

أرسلك اليّ من أن تقبض مني قبضة يكون للنار فيها نصيب غدا فقال ملك الموت وأنا أعوذ بعزته أن أعصى له أمراً فقبض منها قبضة من زواياها الأربع من أديمها الأربع.

¹ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 25، بنحوه.

² ب، ت: أردّ.

³ علاء الدين علي بن محمد بن إبراهيم بن عمر الشّيحي أبو الحسن، المعروف بالخازن (المتوفى: 741هـ)، باب التّأويل في معاني التنزيل، ت: محمد علي شاهين، دار الكتب العلميّة - بيروت، الطبعة: الأولى - 1415 هـ 35/1 (البقرة 2/30-32) بنحوه.

⁴ ت+ عليه السّلام.

⁵ ت: النّبيّ (1) لم أعر عليه في كتب الحديث أورده البغويّ في معالم التنزيل، 104/5 بلفظه: «أنّ الله تعالى بعث إبليس حتّى أخذ كفاً من تراب الأرض من عذبتها وملحها فخلق منه آدم فمن خلقه من العذب فهو سعيد وإن كان ابن كافرين ومن خلقه من الملح فهو شقيّ وإن كان ابن نبيّن.

⁶ ذكره أحمد بن محمد بن إبراهيم الثعلبي، أبو إسحاق (المتوفى: 427هـ) في الكشف والبيان عن تفسير القرآن، 134/4 (الأنعام 6/1-12) بنحوه.

⁷ ب، ت - الله تعالى.

⁸ ت - عليه السّلام، ف: عم.

⁹ ف - هي.

¹⁰ ت، ف: صلّى الله تعالى عليه وسلّم (1) قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 25، بنحوه: ثم أمر جبرئيل عليه السّلام أن يأتيه بالقبضة البيضاء التي هي قلب الأرض وبهاؤها ونورها ليخلق منها محمّداً عليه السّلام.

¹¹ ت + صلّى الله تعالى عليه وسلّم، ف + صلعم.

¹² ف: طين.

عليه السلام¹ قبل أن يعرفوا آدم، ثم عجنها بطين آدم² وجعلها جسداً وألقاه على باب الجنة أربعين سنةً / [7و] وقيل: في واد نعمان³ ألقاه على طريق الملائكة التي تصعد وتهبط⁴ منها بين مكة والطائف فكانت الملائكة يتعجبون⁵ من صورته لأنهم لا يرون مثله قط.⁶ فذلك قوله تعالى: ﴿هَلْ أُنْتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا﴾ [الإنسان، 1/76] والمراد من الحين أربعون سنةً عند أهل التفسير حتى صار صلصالاً وهو الطين اليابس الذي إذا ضربته بيدك سمعت له صلصلة أي صوتاً.

وقال مجاهد⁷: «هو الطين المُنْتِن»⁸ وفي بعض الآثار: إن الله تعالى حمّر طينة آدم عليه السلام⁹ بيد قدرته وتركه أربعين يوماً كل يوم منه ألف عام من أعوام الدنيا وتركه حتى صار متغيّراً أسود ثم خلق منه آدم.¹⁰ فذلك قوله تعالى: ﴿مِنْ حَمِيمٍ مَّسْنُونٍ﴾ [الحجر، 26/15] وهو الطين الأسود المتغيّر المُنْتِن، وكان خلقتة بعد العصر من يوم الجمعة في آخر ساعة من النهار.

وقال ابن عباس رضي الله عنه: «إن إبليس مرّ على جسد آدم¹¹ وهو ملقى بين مكة والطائف لا روح فيه فقال: لأمر ما خلق هذا أي لأمر من الأمور ثم ضرب بيده فإذا هو أجوف فدخل من فيه وخرج من ذُبره وقال لأصحابه الذين¹² معه من الملائكة: هذا خلق أجوف لا يثبت ولا يتماسك أي: لا اتصال

¹ ت + صلى الله تعالى عليه وسلّم، ف + صلعم.

² ذكره محمد بن أحمد بن الضياء محمد القرشي العمري المكي الحنفي، بهاء الدين أبو البقاء، المعروف بابن الضياء (المتوفى: 854هـ) في تاريخ مكة المشرفة والمسجد الحرام والمدينة الشريفة والقبر الشريف، 232/1 بنحوه.

³ ب، ف - في واد نعمان.

⁴ ت - وتهبط.

⁵ ت: تتعجبون.

⁶ لباب التأويل في معاني التنزيل، 36/1 (البقرة 30-32) بنحوه.

⁷ ت + رحمه.

⁸ معالم التنزيل، 56/3 (الحجر). وانظر أيضاً: الجامع لأحكام القرآن لأبي عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي شمس الدين القرطبي (المتوفى: 671هـ)، 21/15؛ ت: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، عدد الأجزاء: 20 أجزاء، دار الكتب المصرية - القاهرة، 1384هـ - 1964 م؛ لباب التأويل في معاني التنزيل، 54/3 (الحجر).

⁹ ت + صلى الله تعالى عليه وسلّم، ف + صلعم.

¹⁰ ب + عليه السلام، ت + عليه الصلاة (I) معالم التنزيل، 57/3 (الحجر 15/23-30)، بنحوه.

¹¹ ت + عليه الصلاة والسلام.

¹² ت + كانوا.

في جوفه، ثم قال للملائكة الذين¹ معه: أرأيتم إن فضل الله² هذا عليكم وأمرتم بطاعته ماذا تصنعون؟ قالوا: نُطيع أمر ربنا، فقال إبليس³ في نفسه: والله لئن سلطت عليه لأهلكته⁴ ولئن سلط علي لأعصيته⁵

وقال صاحب المشكاة: ثم جمع بزاقه في فمه وألقى عليه فوقع بزاق اللعين على موضع شرة آدم عليه⁶ السلام فأمر الله تعالى جبرئيل عليه⁷ السلام فقور بزاق اللعين من بطن آدم⁸ فحفرة السرة من تقوير جبرئيل⁹ وخلق¹⁰ الله تعالى من ذلك القوارة الكلب، وللكلب ثلاث خصال فأنشئه¹¹ بآدم لكونه من طينه وطول سهره في الليالي من أثر مس جبرئيل¹² وغضبه¹³ الإنسان وغيره وإيذاؤه بلا جناية/[7ظ] من أثر بزاق اللعين.

قال ابن عباس رضي الله عنه¹⁴: خلق الله تعالى رأس آدم عليه¹⁵ السلام من تراب بيت المقدس ووجهه من¹⁶ تراب الجنة، وأسنانه من تراب الكوثر، ويده اليمنى من¹⁷ الكعبة، ويده اليسرى من¹⁸ الفارس،

¹ ت + كانوا.

² ت + تعالى.

³ ت + عليه اللعنة.

⁴ ت: لأهلكته.

⁵ ت: لأعصيته (|) لم نعر عليه في كتب الحديث ورد في معالم التنزيل، 104/1 (البقرة 2 / 33-35) بنحوه. وانظر أيضًا: تاريخ الخميس في أحوال أنفس النفيس، ذكر ابتداء خلق آدم، 37/1؛ الكشف والبيان، 179/1 (الباب: القول في حد الاسم وأقسامه)؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 25، بنحوه. فقال: لأمر ما خلقت ثم ضربه بيده فإذا هو أجوف فدخل فيه وخرج من ذبوره وقال لأصحابه الذين معه من الملائكة: هذا خلق أجوف لا يثبت ولا يتماسك ثم قال لأصحابه الذين معه من الملائكة هذا خلق أجوف لا يثبت ولا يتماسك ثم فعل لهم: أرأيتم إن فضل هذا عليكم فما أنتم فاعلون؟ قالوا: نُطيع ربنا، قال إبليس في نفسه: والله لئن فضل هذا علي لأعصيته ولئن فضلت عليه لأهلكته.

⁶ ت + الصلاة.

⁷ ت + الصلاة.

⁸ ت + عليه السلام.

⁹ ت + عليه السلام.

¹⁰ ب، ت: فخلق.

¹¹ ف: أنسه؛ ت + بيني.

¹² ت + عليه السلام.

¹³ ب: وعضه؛ وعضه

¹⁴ ب، ف: رضي، ت: رضي الله عنهما.

¹⁵ ت + الصلاة.

¹⁶ ت - من.

¹⁷ ت + تراب.

¹⁸ ت + تراب.

ورجليه من¹ الهند، وعظامه من² الجبل، وعورته من تراب البابل، وظهره من تراب العراق، وقلبه من تراب الفردوس، ولسانه من تراب الطائف، وعينه³ من تراب الحوض.⁴

ولمّا⁵ كان رأسه من⁶ بيت المقدس لا جرم صار موضع العقل والفطنة، ولمّا كان وجهه من الجنة صار موضع الزينة، ولمّا كان أسنانه من الكوثر صار موضع الحلاوة، ولمّا كان عينه⁷ من الحوض صار⁸ موضع الحلاوة،⁹ ولمّا كان يده اليمنى من الكعبة صار موضع المعونة أي المعاونة، ولمّا كان ظهره من العراق صار موضع القوة، ولمّا كان عورته من البابل صار موضع الشهوة، ولمّا كان عظامه من الجبل صار موضع الصلابة، ولمّا كان قلبه من الفردوس صار موضع الإيمان، ولمّا كان لسانه من الطائف صار موضع الشهادة.¹⁰

وفي رواية عن ابن عباس رضي الله¹¹ عنه: خلق الله تعالى آدم عليه السلام¹² من أقاليم الدنيا فرأسه من تراب الكعبة، و صدره من تراب الدهيان، وظهره وبطنه من تراب الهند، ويديه من تراب المشرق، ورجليه من تراب المغرب.¹³ قال وهب رضي الله¹⁴ عنه: خلق الله تعالى آدم من الأرض السبعة فرأسه من الأولى، وعنقه من الثانية، و صدره من الثالثة، ويديه من الرابعة، وظهره وبطنه من الخامسة، وفخذه

¹ ت + تراب.

² ت + تراب.

³ ت : عيبه.

⁴ لم نعثر عليه في كتب الحديث أورد في الفردوس بمأثور الخطاب لشيرويه بن شهردار بن شيرويه بن فناخسرو، أبو شجاع الديلمي الهمداني (المتوفى: 509هـ) باب الخاء، 2/186 بنحوه.

⁵ ت : فلما.

⁶ ف + تراب.

⁷ ت: عيناه.

⁸ ت: كان.

⁹ ب، ف: الملاحه، ت: الجلاء.

¹⁰ الشيخ الإمام العالم العلامة أبي الحسن الأشعري، كتاب شجرة اليقين وتخليق نور سيد المرسلين وبيان حال الخلائق

يوم الدين، ص. 8، تحقيق وترجمة إلى الاسبانية وفهاريس للدكتورة كونشي كاستيلو، امانة الدولة للتعاون الدولي ولايبيريا واميركا، المعهد الاسباني العربي للثقافة، مدريد، 1987، بنحوه

¹¹ ت + تعالى عنهما.

¹² ت - عليه السلام.

¹³ الفردوس بمأثور الخطاب، باب الخاء، 2/186 بنحوه.

¹⁴ ب، ف: رضي، ت + تعالى.

من السادسة، وساقية وقدميه من السابعة¹ وجعل في جسده تسعة أبواب. سبعة في رأسه: عيناه وأذناه ومنخره وفمه واثنان في بدنه: قبله ودبره، وجعل له الحواص الخمس: فالبصر في العينين والسمع في الأذنين والدّوق في فمه واللمس في اليدين²، وخلق في فيه لساناً ينطق به، وأربع ثنايا³ وأربع رباعيتان وأربع أنياب وستة عشر ضرساً⁴.

⁵إنّ جسد آدم عليه السلام كان ملقى⁷ أربعين سنة بين مكة والطائف يمطر عليه / [8و] مطر الحزن تسعاً وثلاثين⁸ سنة ثمّ أمطر عليه مطر السرور سنة واحدة فلذلك كثرت الهموم⁹ في بني آدم، وبصير عاقبتها إلى الفرح والزّاحة.¹⁰ ويقال: لمّا تمّ عليه أربعون سنة أراد الله تعالى أن ينفخ في آدم عليه¹¹ السلام الرّوح وأمر الرّوح أن يدخل من فيه، ويقال: من دماغه فقالت: لِمَ أُدخِلُ يا رب أنت تعلم أنّه مدخل ضيق ومدخل مظلم حتّى قال ثلاث مرّات وأجابت كالأول ثمّ قال الله تعالى في الرّابعة: ¹²أدخلي كرهاً واخرجي كرهاً، فدخلت الرّوح بأنواع المشقّة والمحنة من دماغه واستدارت فيه مقدار مائتي عام ثمّ نزلت في عينيه فنظر¹³ إلى نفسه فرأى كلّها طيناً،¹⁴ فالحكمة فيه أراد الله تعالى أن ينظر آدم إلى بدنه¹⁵ وخلقته وأصله حتّى إذا تتابعت عليه الكرامات لا تدخل¹⁶ الكبر والعجب، ولمّا وصلت إلى أذنيه سمع تسبيح الملائكة ثمّ نزلت

¹ كتاب شجرة اليقين وتخليق نور سيّد المرسلين وبيان حال الخلائق يوم الدّين، ص. 7، بنحوه: قال وهب بن منبه رضي الله عنه: خلق الله تعالى آدم من الأرضين السبع فرأسه من الأرض الأولى، وعنقه من الثانية، و صدره من الثالثة، ويديه من الرّابعة، وظهره وبطنه من الخامسة، وفخذه من السادسة، وساقية وقدميه من السابعة.

² كتاب شجرة اليقين وتخليق نور سيّد المرسلين وبيان حال الخلائق يوم الدّين، ص. 8.

³ ت: ثناياه.

⁴ ب، ف + وفي الخبر، ت + واعلم (ا) لباب التأويل في معاني التنزيل، 36/1 (البقرة 2/30-32) بنحوه.

⁵ ت + واعلم.

⁶ ت + الصّلاة.

⁷ ت + ملقاً.

⁸ ت: ثلاثين.

⁹ ف: كانت الهموم أكثر.

¹⁰ تاريخ الخميس في أحوال أنفس النفيس، 1/38 بنحوه: وفي العرائس كان آدم جسدا ملقى على باب الجنة أربعين سنة وكان يمطر عليه الحزن ثمّ مطر عليه سنة واحدة السرور فلذلك كثرت الغموم في أولاده وتصير عاقبتهم الى الفرح والراحة؛ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 26، بنحوه.

¹¹ ت + الصّلاة.

¹² ت - في الرّابعة.

¹³ ف + في عينيه.

¹⁴ كتاب شجرة اليقين وتخليق نور سيّد المرسلين وبيان حال الخلائق يوم الدّين، ص. 8.

¹⁵ ف: بد.

¹⁶ ب: تدخله؛ ف: يدخله.

إلى خياشمه فعطس، وقبل أن يفرغ من عطاسه نزلت الرّوح إلى فمه¹ ولسانه، ولقّنه الله تعالى بالحمد لله، وذلك أوّل ما جرى على لسانه فأجابه ربّه: يرحمك ربّك يا آدم، ثمّ نزلت إلى صدره فعاجل القيام فلم يمكنه² وذلك قوله³ تعالى: ﴿وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا﴾ [الإسراء، 11/17] فلمّا وصلت إلى جوفه اشتهى الطّعام فهو أوّل حرص دخل في جسده⁴ ثمّ تنتشر الرّوح في جسده كلّه فصار لحمًا ودّمًا وعروقًا⁵ وعصبًا فاستوى بشرًّا، وكان نفخ الرّوح في جسده في الجنّة وتصويره في الأرض ثمّ كساه الله تعالى لباسًا من ظفر بيضاء يزداد كلّ يوم حسنًا فلمّا قارن الدّنب بدّل هذا الظّفر الجلد وبقيت منه بقيّة في أنامله ليتذكّر بذلك أوّل حاله،⁶ ولذلك إذا ضحك إنسان فنظر إلى ظفريه نسي ضحكته،⁷ ويقال: أوّل ما خلق الله تعالى من جسد آدم⁸ الفرج.⁹ فقال: يا آدم هذه أمانة وضعتها عندك فلا تسلّمها إلّا بحقّها.

فلمّا أتمّ الله تعالى خلقه آدم عليه السّلام ونفخ فيه الرّوح ألبسه من لباس الكرامة ومن حُلل الجنّة وزيّنه بأنواع الزّينة ووضع على رأسه تاج الوقار له أربعة أركان في كلّ ركن منها درّة عظيمة يغلب ضوءها ضوء الشّمس [8ظ] والقمر، فخرج من ثناياه نور كشعاع الشّمس، ونور محمّد عليه السّلام¹⁰ يلمع في جبهته كالقمر ليلة البدر، ثمّ رفعه على سرير من ذهب وحمله على أعناق الملائكة، فقال لهم: طوفوا به

¹ ب، ف: فيه.

² ت - فلم يمكنه.

³ ت: فلذلك قال الله.

⁴ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 27، بنحوه: قال العلماء: لمّا أراد الله أن ينفخ في آدم عليه السّلام الرّوح وأمرها أن تدخل في فيه، فقالت الرّوح: مدخل بعيد القمر مظلم المدخل فقال للروح ثانية فقالت مثل ذلك وكذلك ثالثة إلى أن قال في الرابعة: أدخلي كرهاً واخرجي كرهاً، فلمّا أمرها الله تعالى بذلك دخلت في فيه فأوّل ما نفخ فيه دخلت من دماغه فاستدارت نزلت في عينيه فالحكمة في ذلك أنّ الله تعالى أراد أن يرى آدم بدء خلقه وأصله حتّى إذا تتابعت عليه الكرامات لا يدخله الزهو والعجب بنفسه ثمّ نزلت إلى خياشمه فيعطس فراغه من عطاسه نزلت الرّوح إلى فيه ولسانه، ولقّنه الله تعالى أن قال الحمد لله ربّ العالمين فكان ذلك أوّل ما جرى على لسانه فأجابه ربّه عز وجل: يرحمك ربّك يا آدم للرّحمة خلقتك قال تعالى سبقت رحمة غضبي ثمّ نزلت الرّوح إلى صدره وشرابينه فأخذ يعاجل القيام فلم يمكنه ذلك وذلك قوله تعالى: ﴿وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا﴾ [الإسراء، 11/17] فلمّا وصلت إلى جوفه اشتهى الطّعام فهو أوّل حرص دخل جوف آدم عليه الصّلاة والسّلام.

⁵ ف - عروقًا.

⁶ كتاب شجرة اليقين وتخليق نور سيّد المرسلين وبيان حال الخلائق يوم الدّين، ص. 9، بنحوه.

⁷ ت: الضّحكة (أ) تاريخ الخميس في أحوال أنفس النفيس، 39/1 بنحوه.

⁸ ت + عليه السّلام.

⁹ ذكره أبو بكر عبد القاهر بن عبد الرحمن بن محمد الفارسي الأصل، الجرجاني الدار (المتوفى: 471هـ) في دُرُج الدُّرر في تفسير الآي والسُّور، سورة المؤمنین، 345/2 بنحوه.

¹⁰ ت: محمد صلّى الله تعالى عليه وسلّم.

في سمواتي ليرى عجائبها وما فيها. فيزداد يقيناً، فقالت الملائكة: لبيك ربنا سمعنا وأطعنا،¹ فطافت به في² السموات مقدار أربعة³ عام حتى وقفوا على كل شيء من آياتها وعجائبها، ثم خلق⁴ فرساً من المسك الأزفر الذي له رائحة طيبة في الغاية، يقال لها ميمونة ولها جناحان من الدر والمرجان، وركبها آدم⁵ وجبرئيل أخذ بلجامه وميكائيل عن يمينه وإسرافيل عن شماله وطافوا به في السموات كلها، وهو يسلم على الملائكة فيقول: السلام عليكم، ويقولون: وعليكم السلام، فقال الله تعالى: يا آدم هذه تحيتك وتحية المؤمنين من ذريتك فيما بينهم إلى يوم القيامة،⁶ ثم علمه الله تعالى أسماء الأشياء⁷ وذلك قوله تعالى: ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾ [البقرة، 31/2] سمى آدم عليه السلام آدم⁸ لأنه من أديم الأرض وهو وجهها⁹ وقيل: لأنه كان آدم اللون وكنيته أبو البشر. وقال مجاهد:¹⁰ علمه اسم كل شيء القصة والقصة، وقيل: اسم ما كان و¹¹ يكون إلى يوم القيامة، وقيل: أسماء ذريته، وقيل: صنعة كل شيء، قيل: علم¹² جميع اللغات ثم تكلم كل¹³ واحد من أولاده بلغة، وقيل: تكلم آدم بسبعمئة ألف لغة أفضلها العربية.¹⁴ وقال مقاتل رضي الله عنه: خلق الله تعالى كل شيء من الحيوانات والجمادات ثم عرض تلك الشخوص على

¹ كتاب شجرة اليقين وتخليق نور سيد المرسلين وبيان حال الخلائق يوم الدين، ص. 9.

² ت - في.

³ ف: أربعمئة.

⁴ ف + له.

⁵ ت: عليه السلام.

⁶ كتاب شجرة اليقين وتخليق نور سيد المرسلين وبيان حال الخلائق يوم الدين، ص. 9-10.

⁷ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 27، بنحوه: ثم خلق الله فرساً من المسك الأذفر يقال له ميمونة وله جناحان من الدر والجواهر، وركبها آدم عليه الصلاة والسلام وجبرئيل أخذ بلجامه وميكائيل عن يمينه وإسرافيل عن شماله وطافوا به السموات كلها، وهو يقول: السلام عليكم يا ملائكة الله فيقولون: عليك السلام ورحمة الله وبركاته فقال الله تعالى: يا آدم هذه تحيتك وتحية المؤمنين من ذريتك فيما بينهم إلى يوم القيامة، ثم علمه الله تعالى الأسماء كلها.

⁸ ف - آدم.

⁹ ذكره أبو محمد عبد الرحمن بن محمد بن إدريس بن المنذر التميمي، الحنظلي، الرازي ابن أبي حاتم (المتوفى: 327هـ) في تفسير القرآن العظيم، قوله تعالى الآدم، 1443/5 ت: أسعد محمد الطيب، الناشر:

مكتبة نزار مصطفى الباز- المملكة العربية السعودية، الطبعة: الثالثة، 1419 هـ.

¹⁰ ت+ رحمه.

¹¹ ت+ ما.

¹² ت+ آدم.

¹³ ف - كل.

¹⁴ معالم التنزيل، 1/103 (البقرة 2/33-35) بنحوه.

الملائكة¹ فقال ﴿أَنْبِئُونِي﴾ [البقرة، 2/ 31] أي² أخبروني ﴿بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ [البقرة، 2/ 31] في قولكم لأن الملائكة قالوا: لن يخلق الله تعالى خلقاً أكرم عليه منّا فنحن أعلم منه لأننا خلقنا قبله ورأينا ما لم يره³ فأظهر الله فضله عليهم بالعلم وفيه دليل على أنّ الأنبياء أفضل من الملائكة وإن كانوا رسلاً كما ذهب إليه أهل السنة.⁴ فقال الملائكة إقراراً بالعجز: ﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾ [البقرة، 2/ 32] فلما ظهر عجزهم قال الله تعالى: يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ ﴿[البقرة، 2/ 33] أخبرهم⁵ فسمّى آدم كل شيء / [9] باسمه ثم قال الله تعالى: ﴿اسْجُدُوا لِآدَمَ﴾ [البقرة، 2/ 34] واختلفوا في أنّ هذا الخطاب مع أي الملائكة فقال بعضهم: مع الذين كانوا سكّان الأرض والأصحّ أنّه مع جميع الملائكة⁷ لقوله تعالى ﴿فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ﴾ [الحجر، 15/ 30] وقوله اسجدوا: فيه قولان الأصحّ أنّ السجود⁸ وكان لآدم⁹ على الحقيقة وتضمّن معنى الطاعة لله تعالى بامثال أمره وكان ذلك سجود تعظيم وتحيّة لا سجود عبادة،¹⁰ ولم يكن فيه وضع الوجه على الأرض، وإنّما كان انحناء فلما جاء الإسلام أبطل ذلك، ويقال: إنّ السجود بوضع الجبهة على الأرض كسجدة الصلاة، وقيل: معنى قوله اسجدوا لآدم أي إلى آدم عليه السلام فكان آدم قبلة والسجود لله تعالى كما جعلت الكعبة قبلة للصلاة والصلاة لله تعالى،¹¹ وهذا ليس بشيء لأنه لو كانت السجدة لله تعالى دون آدم¹² لكان للإبليس¹³ لا يستكبر عنها لأنه كان ساجداً لله تعالى فثبت أنّ حقيقة السجدة كانت لآدم،¹⁴ ولكن كان ذلك من الملائكة طاعة لله تعالى، ولمّا أمر الله تعالى صارت عبادة له وإذا أمره بالإتيان لغيره كانت طاعة والطاعة لغير الله

¹ معالم التنزيل، 103/1 (البقرة 2/ 33-35) بنحوه. خَلَقَ اللهُ كُلَّ شَيْءٍ [من] [3] الْحَيَوَانَ وَالْجَمَادَ ثُمَّ عَرَضَ تِلْكَ الشُّعُوصَ عَلَى الْمَلَائِكَةِ.

² ف - أي.

³ ذكره محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الأملي، أبو جعفر الطبري (المتوفى: 310هـ) في جامع البيان في تأويل القرآن، الباب: 30، 1/ 466 بنحوه.

⁴ معالم التنزيل، 103/1 (البقرة 2/ 33-35) بنحوه.

⁵ ف: أنبئهم أخبرهم بأسمائهم.

⁶ ف + للملائكة

⁷ ف - فقال بعضهم مع الذين كانوا سكّان الأرض والأصحّ أنّه مع جميع الملائكة.

⁸ ف: كان.

⁹ ت + عليه السلام.

¹⁰ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 28، بنحوه.

¹¹ معالم التنزيل، 104/1 (البقرة 2/ 33-35) بنحوه.

¹² ت + عليه السلام.

¹³ ف: إبليس.

¹⁴ ت + عليه السلام.

يجوز¹ والعبادة لا تجوز، وقال بعض العلماء²: إِنَّ السَّجْدَةَ كَانَتْ لِأَدَمَ وَلَمَنْ كَانَ فِي صَلْبِهِ، فَإِنْ قِيلَ بَأَنَّ³ هذا لا يصحَّ لأنَّ في صلبيه كان مؤمن وكافر فلا يجوز صرف السَّجْدَةَ إِلَى الكَفَّارِ، قلنا: فإن المقصود من تلك⁴ المؤمنون، ألا ترى أنَّ مَنْ سَقَى بستانه وكرمه فالمقصود منه بستانه وقضبانه دون الحشيش الذي يُتْرَعُ وَيُرْمَى كذلك هذا، ﴿فَسَجِدُوا﴾ [البقرة، 2/34] أي الملائكة كلهم ﴿إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى وَاسْتَكْبَرَ﴾ [البقرة، 2/34] عن السَّجْدِ، ﴿قَالَ مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ﴾ [الأعراف، 7/12] والنَّارُ خَيْرٌ وَأَنْوَرُ مِنَ الطِّينِ وتَأْكُلُ الطِّينَ، قال ابن عباس رضي الله⁵ عنه: أوَّلُ مَنْ قَاسَ إبليس⁶ فأخطأ القياس⁷ فكفر بقياسه حين فَضَّلَ النَّارَ عَلَى الطِّينِ، فمن قاس الدِّينَ بشيءٍ من رأيه قرنه الله تعالى⁸ مع إبليس،⁹ قال ابن سيرين: ما عبد الشَّمْسُ إِلَّا بِالْمَقْيَيسِ،¹⁰ قال محمد بن جرير: ظَنَّ الخبيث أنَّ النَّارَ خَيْرٌ مِنَ الطِّينِ ولم يعلم أنَّ الفضل كما¹¹ جعل الله / [9ظ] له الفضل وقد فَضَّلَ اللهُ تَعَالَى الطِّينَ عَلَى النَّارِ وَقَالَتْ¹² الحكماء للطِّينِ: فضل على النَّارِ من وجوه، منها: أنَّ من جوهر¹³ الطِّينِ الرِّزَانَةُ وَالْوَقَارُ وَالْحِلْمُ وَالصَّبْرُ، ومن جوهر النَّارِ الخِفَّةُ وَالطَّيْشُ وَالْحِدَّةُ وَالارْتِفَاعُ، ولأنَّ الطِّينَ سببُ جميع الأشياءِ والنَّارُ سببُ تَفَرُّقِهَا، والطِّينُ جامعُ الأشياءِ ومُنْبَتُ النَّارِ مَفْرَقُ الأشياءِ ومهلك، ولأنَّ التُّرابَ سببُ الحياة لأنَّ حياة النَّبَاتِ والأشجارِ به، والنَّارُ سببُ الهلاك¹⁴ ولأنَّ التُّرابَ يكونُ فِي الجَنَّةِ، روي أنَّ ترابها مسك وليس

¹ ب، ت، ف: تجوز.

² ت - بعض العلماء.

³ ف: إنَّ.

⁴ ب، ف: ذلك

⁵ ت + تعالى عنهما.

⁶ ت + عليه اللعنة.

⁷ الجامع لأحكام القرآن = تفسير القرطبي، 171/7.

⁸ ت - تعالى

⁹ ت + عليه اللعنة.

¹⁰ الجامع لأحكام القرآن = تفسير القرطبي، 171/7، بنحوه: وَمَا عُبِدَتِ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ إِلَّا بِالْمَقْيَيسِ.

¹¹ ف: لما.

¹² ت: قال.

¹³ ف - جوهر.

¹⁴ معالم التنزيل، 182/2 (الأعراف 7/13-17) بنحوه.

في الجنة نار،¹ وروى عكرمة عن ابن عباس رضي الله عنه:² أن الله تعالى قال لجماعة من الملائكة: ﴿اسْجُدُوا لِأَدَمَ﴾ [البقرة، 2/34] فلم يفعلوا فأرسل عليهم نارًا فأحرقتهم ثم قال لجماعة أخرى: اسجدوا³ ﴿فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ﴾ [البقرة، 2/34] ويقال: أول من سجد من الملائكة لأدم⁴ إسرئيل،⁵ فلما بادر إلى السجود أكرمه الله تعالى بأن كتب جميع القرآن على جبهته وقال بعض المفسرين: أول من بادر إلى السجود جبرئيل ثم ميكائيل ثم إسرئيل ثم عزرائيل والملائكة المقربون، وبقوا في سجودهم⁷ مائة سنة، وقيل: خمسمائة سنة ورفعوا رؤوسهم وهو قائم لم يندم من الامتناع ولم يعزم على الإتياع. واعلم أن العلماء قد اختلفوا في إبليس فقال ابن عباس رضي الله عنه⁸ وأكثر المفسرين: كان إبليس من الملائكة، وقال الحسن: من الجن⁹ وإنما دخل تحت الخطاب لاجتماعه معهم لقوله تعالى: ﴿كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ﴾ [الكهف، 50/18] فهو أصل الجن، كما أن آدم¹⁰ أصل الإنس، ولأنه خلق من النار والملائكة خلقوا من النور، ولأن له ذرية ولا ذرية للملائكة، والأول أصح لأن خطاب السجود كان مع الملائكة، وقوله: كان من الجن أي¹¹ الملائكة الذين هم خزنة الجنة. وقال سعيد بن جبیر: من الذين يعملون في الجنة، وقال قوم: من الملائكة الذين كانوا يصوغون حُلِيِّ أهل الجنة.¹² وعن الضحاک:¹³ كان

¹ الجامع لأحكام القرآن = تفسير القرطبي، 171/7، بنحوه: فَإِنَّ الطَّيْنَ أَفْضَلُ مِنَ النَّارِ مِنْ وَجْهِهِ أَرْبَعَةٌ: أَحَدُهَا - أَنْ مِنْ جَوْهَرِ الطَّيْنِ الرَّزَائِنَةُ وَالسُّكُونُ، وَالْوَقَارُ وَالْأَنَاءُ، وَالْحِلْمُ، وَالْحَيَاءُ، وَالصَّبْرُ. وَذَلِكَ هُوَ الدَّاعِي لِأَدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بَعْدَ السَّعَادَةِ الَّتِي سَبَقَتْ لَهُ إِلَى التَّوْبَةِ وَالتَّوَّاضُعِ وَالتَّضَرُّعِ، فَأُورِثَهُ الْمَغْفِرَةَ وَالْإِجْتِبَاءَ وَالْهُدَايَةَ. وَمِنْ جَوْهَرِ النَّارِ الْحِقَّةُ، وَالطَّيْشُ، وَالْحِدَّةُ، وَالْإِرْتِفَاعُ، وَالْإِضْطِرَابُ. وَذَلِكَ هُوَ الدَّاعِي لِإِبْلِيسَ بَعْدَ الشَّقَاوَةِ الَّتِي سَبَقَتْ لَهُ إِلَى الْإِسْتِكْبَارِ وَالْإِضْرَارِ، فَأُورِثَهُ الْهَلَاكَ وَالْعَذَابَ وَاللَعْنَةَ وَالشَّقَاءَ.

² ت - الله عنه.

³ معالم التنزيل = تفسير البغوي، 57/3.

⁴ ت + عليه السلام.

⁵ ت + عليه السلام؛ (أ) المواهب اللدنية بالمنح المحمدية لأحمد بن محمد بن أبي بكر بن عبد الملك القسطلاني القتيبي المصري، أبو العباس، شهاب الدين (المتوفى: 923هـ)، 478/2 بنحوه؛ وانظر أيضًا: البداية والنهاية لأبي الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي (المتوفى: 774هـ)، 49/1 بنحوه.

⁶ ف: في.

⁷ ت: السجود.

⁸ ت: تعالى عنهما.

⁹ معالم التنزيل، 1/104 (البقرة 2/33-35) وانظر أيضًا: الوسيط في تفسير القرآن المجيد لأبي الحسن علي بن أحمد بن محمد بن علي الواحدي، النيسابوري، الشافعي (المتوفى: 468هـ)، سورة الكهف (50)، 152/3 بنحوه.

¹⁰ ت + عليه السلام.

¹¹ ت + من.

¹² معالم التنزيل، 1/104 (البقرة 2/33-35).

¹³ ت + رضي.

إبليس من حيي من الملائكة يقال لهم الجنّ خلّقوا من نار السّموم¹ أي من نار جهنّم سُئِمُوا جنًّا لاجتنانهم أي لاستتارهم عن الأعين كذا/[10و] في معالم التنزيل، وخلقت² الجنّ الذين ذكروا في القرآن من مارج من نار³ هم بنو الجان،⁴ ولمّا أخرجه الله تعالى من الملائكة جعل له ذرية⁵ وكان أبو⁶ الشياطين، وفي الجنّ مسلمون وكافرون ويحيون ويموتون إذا مات إبليس،⁷ وذكر وهب: أنّ من الجنّ من يولد لهم ويأكلون ويشربون بمنزلة آدميين، ومن الجنّ من هم بمنزلة الريح ولا يتوالدون ولا يأكلون ولا يشربون.⁸ وروي: أنّ الجنّ ثلاثة أصناف صنف كلاب وحيات وخشاش الأرض، وصنف ريح هفّافة، وصنف كبنّي آدم لهم الثّواب وعليهم العقاب، وفي رواية: صنف لهم أجنحة يطيرون في الهواء.⁹ قال في الكشف: فإن قلت هل للجنّ ثواب كالإنس قلت أختلّف فيه فقيل: لا ثواب لهم إلا النّجاة من النّار، وإليه كان يذهب أبو حنيفة رحمه الله وإذا قضى بين النّاس قيل لمؤمن الجنّ عودوا ترابًا فعند ذلك¹⁰ ﴿وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا﴾ [النّبا، 40/78] وقيل: إنهم يدخلون الجنّة فيصيبون من لذتها ما يصيب بني آدم.¹¹ وقال عمر بن عبد العزيز: إنّ مؤمن الجنّ يكون حول الجنّة في ربّص وحارب وليسوا فيها.¹² كذا في تفسير البغوي، وعن سعيد بن المسيّب: الجنّ يتوالدون وفيهم ذكور وإناث ويموتون والشياطين ذكور وإناث يتوالدون ولا يموتون بل يخلّدون في الدّنيا كما خلّد فيها إبليس وهو أبو الجنّ، ويقولون: من الجنّ جنس

¹ معالم التنزيل، 379/4.

² ت: خلق.

³ معالم التنزيل، 57/3.

⁴ معالم التنزيل، 57/3 (الحجر 15/23-30).

⁵ معالم التنزيل، 104/1 (البقرة 2/33-35) بنحوه.

⁶ ف: أبا.

⁷ ب، ف + وأما الشياطين فليس فيهم مسلمون ويموتون إذا مات إبليس. (|) معالم التنزيل، 57/3 (الحجر 15/23-30).

وانظر أيضًا: في لباب التأويل في معاني التنزيل، 55/3 (الحجر 15/31-41) بنحوه.

⁸ معالم التنزيل، 57/3 (الحجر 15/23-30).

⁹ معالم التنزيل، 205/4 (الأحقاف 46/30-33)

¹⁰ ذكره أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد، الزمخشري جار الله (المتوفى: 538هـ) في الكشف عن حقائق غوامض

التنزيل، سورة الأحقاف (46) الآيات: 29-32، 312/4 بنحوه، عدد الأجزاء: 4، دار الكتاب العربي - بيروت، الطبعة:

الثالثة - 1407 هـ.

¹¹ معالم التنزيل، 206/4 (الأحقاف 46/34-35)

¹² الجامع لأحكام القرآن، سورة النّباء، (78) الآيات: 37-40، 189/19.

صورته على نصف¹ صورة الإنسان واسمه شَقُّ وأنه يعرض للمسافر إذا كان وحده فربما أهلكه² نقل³ من ترويح القلوب، وقال بعض الحكماء: السجدة الواحدة تعدل عبادة مائة ألف وعشرين ألف سنة لأن الله تعالى خلق إبليس تحت الأرض السابعة فعبد الله تعالى فيها خمسمائة سنة فرفعه الله تعالى إلى الأرض السادسة فعبد الله تعالى فيها خمسمائة عام فرفعه الله تعالى إلى⁴ الخامسة فعبد الله تعالى خمسمائة عام هكذا، رفع من الأرض إلى الأرض ومن السماء إلى السماء حتى بلغ إلى خزنة الجنة فصار من خزانتها، فلما خلق الله تعالى آدم عليه⁵ السلام أمر إبليس بأن سجد سجدة / [10ظ] حتى يتقبل الله عنه عبادته وأعماله وإن لم يفعل يحبطها ويضربها على وجهه فلو لم تعدل سجدة واحدة لما ذكرنا لم يحبط⁶ تلك الأعمال، وكان اسم إبليس عزازيل بالسريانية وبالعبرية الحارث، وكان يسمى⁷ في سماء الدنيا عابداً وفي الثانية راعماً وفي الثالثة ساجداً وفي الرابعة خاشعاً وفي الخامسة قانئاً وفي السادسة مجتهداً وفي السابعة زاهداً، وكان رئيساً على اثني عشر ألف ملك، ويقال: تحت يده سبعون ألف ملك فكان له جناحان من زمرد أخضر فلما عصى غُيِّرَ اسمه وجسمه وجُعل منكوساً ممسوخاً⁸ على مثال جسد الخنازير⁹ ووجهه كالقردة. وروي عن الحسن رضي الله¹⁰ عنه: أن إبليس عبد الله تعالى¹¹ في السماء السابعة سبعمائة ألف وسبعين ألفاً وخمسة آلاف سنة حتى صار من المقربين وكان عالماً في علم التوحيد ويعلم في كل يوم تحت العرش سبعين ألف ملك، وكان خازن الجنة مع الرضوان ألف سنة، ورأى¹² في كل¹³ يوم واحد¹⁴ مكتوباً على باب الجنة أن لي عبداً من جملة المقربين أمره أمراً وهو لا يمثل بأمره فأطرده عن بابي وألغته وأجعل طاعته هباءً منثوراً، وقال إبليس: يا رب ائذن لي أن ألعنه فأذن له ولعن على ذلك العبد ألف

¹ ف: صنف.

² محمد بن عبد الله الشبلي الدمشقي الحنفي، أبو عبد الله، بدر الدين ابن تقي الدين (المتوفى: 769هـ)، آكام المرجان في أحكام الجان، الباب: في بيان أصناف الجن، 39/1.

³ ت - نقل.

⁴ ت + الأرض.

⁵ ت + الصلاة.

⁶ ف: تحبط.

⁷ ت: سمي.

⁸ ت: ممسوخا.

⁹ ت: الخنزير.

¹⁰ ت: تعالى؛ ب - الله عنه.

¹¹ ت - تعالى.

¹² ت: رأى.

¹³ ف - كل.

¹⁴ ت - واحد.

سنة وهو لا يعرف أنه نفسه، وفي رواية: أن إسرأفيل عليه السلام نظر في اللوح فرأى مثل ذلك فبكى حتى رحمته الملائكة وسألوا عن بكائه، قال: اطلعت على سِرِّ من سرائر الله تعالى وقصَّ عليهم ذلك فبكت الملائكة كلهم وصاحوا وقالوا: لا تدبير لنا سوى أن نذهب إلى عزازيل فإنه مستجاب الدعوة ومن جملة المقربين فجاءوا إليه وأخبروه بما قال إسرأفيل ورفع عزازيل يديه وقال: يا رب آمنهم عن القطيعة¹ فدعا لهم ونسى نفسه فاستجاب الله تعالى دعاءه في حقهم، وقد جاء في الخبر: أن إبليس عليه اللعنة لما أوى واستكبر أخرجه الله تعالى من الجنة ووضع طوق اللعنة على عنقه، ثم قال إبليس: يا رب إنك أخرجتني من الجنة لأجل آدم² فإنني / [11و] لا أستطيع إلا بتسليطك فأخزني وأمهلني ولا تُمتني إلى يوم يبعثون،³ قال⁴ تعالى: ﴿إِنَّكَ مِنَ الْمُنظَرِينَ﴾ [الأعراف، 15/7] أي من المؤخرين إلى الوقت الذي يموت فيه الخلائق وهو النفخة الأولى، ويقال: إن مدة موت إبليس أربعون⁵ سنة وهو ما بين النفختين ويقال: لم تكن⁶ إجابة الله تعالى⁷ إياه في الإمهال إكرامًا له بل كان زيادة في بلائه وشقائه.⁸ ذكر عن⁹ تفسير البغوي ثم قال: يا رب سلطني عليه وعلى ذريته، قال: أنت مسلط، وقال: يا رب زدني، قال: لا يولد له ولد إلا يولد مثله لك، وقال: زدني، وقال الله:¹⁰ صدورهم مساكن لكم وتجرون مجرى الدم، وقال آدم¹¹: يا رب إنك سلطت عليّ، فإنني لا أستطيع إلا بك، قال: لا يولد لك ولد إلا وكلت عليه من الشيطان¹²، قال: يا رب زدني، قال: الحسنه عشر أو أزيد والسيئة واحدة أو أمحوها، قال: زدني، قال: التوبة مبسوطة أي مقبولة ما دامت الروح في الجسد،¹³ ويقال: لما لعن إبليس ﴿قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لأُعَوِّبَهُمْ أَجْمَعِينَ﴾ [ص،

¹ ف: الفظيعة.

² ت + عليه السلام.

³ في تفسير القرآن العظيم لابن أبي حاتم، الباب: قوله تعالى: قل يا عبادي الذين أسرفوا على أنفسهم، 3253/10 بنحوه. وانظر أيضًا: تفسير القرآن العظيم لأبي الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي (المتوفى: 774هـ)، الباب: 57، 109/7 بنحوه.

⁴ ت + الله.

⁵ ت: أربعين.

⁶ ف: يكن.

ت - تعالى⁷

⁸ لباب التأويل في معاني التنزيل، 56/31 (الحجر 15/42-45) بنحوه. وانظر أيضًا: معالم التنزيل، 3/58 (الحجر 15/31-41).

⁹ ت: في.

¹⁰ ت + تعالى.

¹¹ ت + عليه السلام.

¹² ف: الشياطين.

¹³ السراج المنير، 2/320 (الإسراء 17) بنحوه؛ وانظر أيضًا: لباب التأويل في معاني التنزيل، 3/137 (الإسراء 17/70-

71) بنحوه؛ تفسير البغوي، سورة الإسراء (17) الآية: 64، 3/143 بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 41.

[82/38] قال الله تعالى: كلّ ذنب أذنب العبد واستغفر غفرْتُ له، فقال اللّعين: أنا أمنعهم عن الاستغفار، فقال الله تعالى: إن منعهم عن الاستغفار أتمنّعني عن الغفران؟!، وفي الخبر: إنّ إبليس قال: يا ربّ بعثت أنبياء وأنزلت¹ كتباً فما قرأته² قال: الشّعْر، قال: فما كتابتي؟، قال: الوشم،³ قال: ومن⁴ رسلي؟ قال: الكهنة، قال: وأين مسكني؟ قال: الحمّامات، قال: أين مجلسي؟ قال: الأسواق، قال: أيش⁵ مطعمي؟ قال: ما لم يذكر عليه اسمي، قال: ما شرابي؟ قال: كلّ مُسكر، قال: ما حباتي؟ قال: التّساء، قال: وما أذاني؟ قال: المزامير.⁶ وروي عن النبيّ عليه السّلام⁷ أنّه قال: ما من أحد يقصد البيت إلّا يتبعه شيطان،⁸ فإذا دخل البيت وقال بسم الله يقول الشّيطان: لا مدخل لي في هذا البيت، وإذا قُدّم إليه الطّعام وقال بسم الله يقول الشّيطان: لا طعام لي ههنا، وإذا قُدّم إليه الشّراب وقال بسم الله يقول الشّيطان: لا شراب لي ههنا، وإذا اضطجع وقال بسم الله/[11ظ] يقول الشّيطان: لا مضطجع لي ههنا، وإذا ترك التّسمية عند الدّخول دخل⁹ بيته معه، وإذا تركها عند الأكل أكل¹⁰ معه، وكذلك عند الشّراب يضع فمه أوّلاً على الكوز، وإذا أراد أن يجامع أهله ولم يُسمّ جامع معه، والدّليل على هذا قوله تعالى ﴿وَشَارِكُهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ﴾ [الإسراء، 64/17] ومشاركته في الأموال الأكل والشّرب معه، وفي الأولاد كلّ من يولد معتوها (مجنوناً)¹¹ مغلوب العقل ومسلوب العضو (أي ناقص)¹² فهو من أثر الشّيطان، ويقول: وجدتُ بيتاً وطعاماً وشراباً وزوجة فلا أخرجُ من هذا البيت، وروي عن جعفر بن محمّد:¹³ أنّ الشّيطان يقعد على ذكر الرّجل فإذا لم يقل بسم الله أصاب معه امرأته وأنزل في فرجها كما ينزل الرّجل. وروي: أنّ رجلاً قال لابن عباس¹⁴: إنّ امرأتي

¹ ف - أنزلت.

² ف: قرآني.

³ ت: الوشم.

⁴ ت: ما.

⁵ ب، ف: أين.

⁶ ذكره أبو المظفر، منصور بن محمد بن عبد الجبار ابن أحمد المروزي السمعاني التميمي الحنفي ثم الشافعي (المتوفى: 489هـ) في تفسير القرآن، سورة الإسراء (17)، الباب: 74، 260/3 بنحوه؛ معالم التنزيل، 3/ 143؛ قصص الأنبياء المسّمى بالعرائس، ص. 41.

⁷ ت: صلّى الله تعالى عليه وسلّم.

⁸ ب، ت، ف: الشّيطان، ت + عليه اللّعة.

⁹ ت: يدخل.

¹⁰ ت: يأكل.

¹¹ ب - معتوها.

¹² ب، ت - ناقص.

¹³ ت + رحمه.

¹⁴ ت + رضي الله تعالى عنهما.

استيقظت وفي فرجها¹ شعلة نار، قال: ² ذلك من وطئ الجنّ، وحكي: أن شيطاناً سمياً استقبل شيطاناً مهزولاً فقال السمين للمهزول: بماذا صرت في هذه الحالة؟ قال: إنّي مسلط على رجل إذا دخل بيته يقول بسم الله وإذا خرج يقول بسم الله وإذا أكل وشرب يقول بسم الله فأكون هارباً منه ثم قال للسمين: فماذا أراك في هذه الحالة الحسنّة؟ قال: إنّي مسلط على رجل يدخل البيت بالغفلة ولا يقول بسم الله، فأشاركه في جميع هذا وأركب في ³ عنقه كالذّابة، وقال قتادة: ⁴ يتوالد الشيطان كما يتوالد بني ⁵ آدم، وقيل: إنّه يُدخِل ذنّبه في دُبرٍ فيبيض ويخرج عن البيضة جماعة من الشياطين.⁶

قال مجاهد: إنّ من ذرية إبليس تسعة: لاقيس ولهّان وهفّاف ومرة⁷ وزلنبور ووثير وأعور ومشوط وداسم،⁸ وأمّا لاقيس وولهان⁹ فهما يوسوس¹⁰ في الوضوء والصلاة والعبادات، وأمّا هفّاف فهو صاحب الشراب، يزيّن صحبة الخمر ويلذذ،¹¹ وأمّا مرة¹² فهو صاحب الملاهي والطبول والدّفوف، وبه يكتى، ويقال له أبو مرة،¹³ وأمّا زلنبور فهو صاحب الأسواق، / [12و] يزيّن اللغو واليمين الكاذبة، وأمّا وثير فهو صاحب المصائب، يزيّن خمّش الوجوه ولطم الخدود، وشقّ الجيوب،¹⁴ وأمّا الأعور فهو صاحب الزنا، نفخ¹⁵ في اخليل الرّجل وعجز المرأة، وأمّا مشوط فهو صاحب الأخبار، يُلقبها في أفواه الناس ولا يجدون فيها أصلاً، وأمّا داسم فهو صاحب البيوت، إذا دخل الرّجل في منزله ولم يذكر اسم ¹⁶ الله ولم يسلم دخل معه، وأكل معه، وأوقع فيما بينهم المنازعة، حتّى يقع الطلاق أو الضرب.¹⁷ رجعنا إلى القصة عن ابن عبّاس

¹ ف - كما ينزل الرّجل وروي أنّ رجلاً قال لابن عبّاس إنّ امرأتى استيقظت وفي فرجها.

² ت: فقال.

³ ت: على.

⁴ ت + رحمه.

⁵ ت، ف: بنو.

⁶ معالم التنزيل = تفسير البغوي، 3/ 198 بنحوه: وَقَالَ قَتَادَةُ: يَتَوَالِدُونَ كَمَا يَتَوَالِدُ بَنُو آدَمَ. وَقِيلَ: إِنَّهُ يُدْخِلُ ذَنْبَهُ

فِي دُبُرِهِ فَيَبْيَضُ فَتَنْفَلِقُ الْبَيْضَةَ عَنْ جَمَاعَةٍ مِنَ الشَّيَاطِينِ.

⁷ ت: مُرَّة.

⁸ ت: لاقيس، لهّان، هفّاف، مرّه، زلنبور، وثير، اعور، مشوط، داسم.

⁹ ت: لهّان.

¹⁰ ت، ف: يوسوسان.

¹¹ ف: يلذذ.

¹² ت: مرّه.

¹³ ت: مرّه.

¹⁴ ف: الثيوب

¹⁵ ت: ينفخ.

¹⁶ ف - اسم.

¹⁷ تفسير البغوي، سورة الكهف (18) الآيات: 49-51، 3/ 198 بنحوه.

رضي الله¹ عنه أنه قال: إنَّ الله تعالى لَمَّا خلق آدم قال له: من خلقتك؟ قال: أنت يا رب، قال: فاسجد لي فخرَّ آدم لله ساجداً ثمَّ قال: يا آدم أنا آخذ عليك الميثاق، قال: نعم، فأخرج حجر الأسود من الجنة، وهو من يواقيت الجنة بياضه كالثلج، وضوؤه كالشمس، لولا مسَّته الأيدي² المشركين ما³ اسودَّ، وقال: امسح يدك على الحجر،⁴ فمسح يده، ثمَّ أخرج من صلبه ذرَّيته،⁵ فبدأ منهم محمَّداً عليه السلام⁶ فقال: يا محمَّد، من خلقتك؟ قال: أنت يا رب، ثمَّ قال: فاسجد لي فخرَّ لله ساجداً، فقال: يا محمَّد آخذ عليك الميثاق، قال: نعم، وقال: امسح يدك على الحجر الأسود فمسح يده عليه،⁷ ثمَّ قال: يا معشر أنبيائي ورسلي، من خلقتكم؟ قالوا: أنت يا ربنا، فقال⁸: ﴿فَاسْجُدُوا﴾ [الأعراف، 11/7] لي فخرَّوا لله ساجدين⁹ ثمَّ¹⁰ آخذ عليكم الميثاق، قالوا: نعم، قال: امسحوا¹¹ أيديكم على الحجر،¹² فمسحوا أيديهم عليه ثمَّ قال الله عالي لسائر ذرَّيته: يا معشر بني آدم، قالوا: لبيك، قال: من خلقتكم؟ قالوا: أنت يا ربنا، قال: ﴿فَاسْجُدُوا﴾ [الأعراف، 11/7] لي فخرَّوا لله ساجدين¹³ إلَّا الكافرين¹⁴ والمنافقين، حتَّى صارت أصلابهم كصياصي البقر¹⁵ فلم يطبقوا إلى السجود ثمَّ قال: أخذ¹⁶ عليكم الميثاق، قالوا: نعم، قال: فامسحوا أيديكم على الحجر فمسحوا عليه، فذلك¹⁷ أخذ الميثاق، ومنه قوله تعالى: ﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ﴾ [الأعراف، 172/7] ثمَّ عرض على آدم ذرَّيته فنظر وجوههم، فرأى الأبيض والأحمر والأسود والأصفر والأعرج والأعمى والغني والفقير، ونظر إلى الأنبياء يزهرون [12ظ] مثل السراج، وإلى العلماء كالكواكب، وإلى أصحاب اليمين مثل بياض البيض، وإلى أصحاب الشَّمال مثل سواد القتر،¹⁸ فقال: يا آدم خلقتُ السَّماء وجعلتُ لها أهلاً وخلقْتُ الأرض وجعلتُ لها أهلاً وخلقْتُ الجنة وجعلتُ لها أهلاً، وخلقْتُ النَّار وجعلتُ

¹ ت + تعالى عنهما.

² ب، ف: أيدي.

³ ت: لما.

⁴ ت + الأسود.

⁵ ت: زرَّية.

⁶ ت: صلى الله تعالى عليه وسلَّم.

⁷ عليه الصَّلَاة وسلَّم.

⁸ ب، ف: قال.

⁹ ت: ساجداً.

¹⁰ ت: قال.

¹¹ ت: فامسحوا.

¹² ت + الأسود.

¹³ ت: ساجدين لله تعالى.

¹⁴ ف: الانكار.

¹⁵ ب: العقر.

¹⁶ ت: آخذ.

¹⁷ ت: فلذلك.

¹⁸ ب: البقر.

لها أهلاً،¹ ثم قال: يا عبادي، تمنوا عليّ² ما شئتم من الأموال والضياع، فإنّي خلقتكم منها، وفيها نعيديكم، فتمنى كلّ واحد منهم المال والضياع، وتحول نفر منهم، فقال لهم: لم تحولتم، قالوا: يا ربنا، لا نريد منك إلا إجابتك ورضاك³ والقربة منك، وهم الزهاد والفقراء، وقيل لما خرج ذرّيته من صلبه قال الله تعالى لهم: ﴿فَاسْجُدُوا﴾ [الأعراف، 11/7] لي، فصاروا فرقتين: فرقة سجدوا وفرقة أبوا، فلما رأّت الساجدة الذين لم يسجدوا صاروا فرقتين فرقة سجدوا ثانياً شكراً لله⁴ حيث وفقهم⁵ للسجود، فصارت السجدة سجدتين، وندمت فرقة على السجود الذي سجدوهم⁶ وهم الذين يموتون على الكفر وقت الموت، والذين لم يسجدوا صاروا فرقتين: فرقة ندمت على ترك السجود، وهم الذين يؤمنون وقت الموت، والفرقة الثانية أصرت على تركه، وهم الذين يكفرون في الدنيا ويموتون على الكفر، نعوذ بالله من ذلك، ثم قال الله تعالى: يا معشر عبادي ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ﴾ [الأعراف، 172/7] قال الذين يطيقون⁷ على السجود: بلى، والذين لم يطيقوا⁸ قالوا: نعم، وقال الله تعالى: هؤلاء في الجنة ولا أبالي، وهؤلاء في النار ولا أبالي، قال مقاتل وغيره من أهل التفسير: إنّ الله تعالى مسح صفحة ظهر آدم⁹ اليمنى، فأخرج ذرّيته منه بيضاء كهيئة الدرّ يتحرّكون، ثم¹⁰ مسح صفحة ظهره اليسرى فأخرج¹¹ ذرّيته سوداء كهيئة الدرّ، فقال: يا آدم هؤلاء ذرّيتك، ثم قال لهم ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ﴾ [الأعراف، 172/7] قالوا: بلى، فقال للبيض: هؤلاء في الجنة برحمتي، وهم أصحاب اليمين، وقال للسود: وهؤلاء في النار ولا أبالي، وهم أصحاب الشمال، ثم أعادهم جميعاً في صلبه، فأهل القبور محبسون / [13و] حتى يخرج أهل الميثاق كلّهم من أصلاب الرجال وأرحام النساء،¹² واختلفوا في موضع الميثاق، قال ابن عباس رضي الله¹³ عنه: بيطن نُعمان، وإذا ما جنب عرفة، وروي عنه¹⁴ أيضاً أنّه بدخنا من أرض الهند، وهو الموضع الذي هبط¹⁵ آدم عليه السلام، وقال الكلبي: بين مكة

¹ ت: وخلقت النار وجعلت لها أهلاً وخلقت الجنة وجعلت لها أهلاً.

² ت: عتي.

³ ف: ورضاءك.

⁴ ت: شكر الله.

⁵ ب + الله.

⁶ ب: سجدوا؛ ف: سجدوه.

⁷ ف: يطيعون.

⁸ ف: يطيعوا.

⁹ ت: عليه السلام.

¹⁰ ف - مسح صفحة ظهر آدم اليمنى فأخرج ذرّيته منه بيضاء كهيئة الدرّ يتحرّكون ثم.

¹¹ ف + منه.

¹² الوسيط في تفسير القرآن المجيد، سورة الأعراف (7) 425/2 بنحوه. وانظر أيضاً: تفسير البغوي، سورة الأعراف (7)، الآت 170-172، 246/2 بنحوه؛ مفاتيح الغيب لأبي عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي الرازي الملقب بفخر الدين الرازي خطيب الري (المتوفى: 606هـ)، سورة الأعراف (7)، الآيات 170-172، 398/15 بنحوه.

¹³ ت: تعالى عنهما.

¹⁴ ت - عنه.

¹⁵ ف + عليه.

والطائف،¹ وقال السُّدِّي: أخرج الله² آدم من الجنة ولم يهبط³ من السماء، ثم مسح ظهره، فأخرج ذرّيته⁴ وقال بعض أهل التفسير: إنّ أهل السعادة أقروا طوعاً، وقالوا: بلى، وأهل الشقاوة قالوا: كرهاً، وروي أنّ الله تعالى قال لهم جميعاً: اعلموا أنّه لا إله غيري، وأنا ربكم لا رب لكم غيري، فلا تشركوا بي شيئاً؛ فإنّي سأنتقم ممن أشرك بي، ولم يؤمن بي، وأنا مرسل إليكم رسلاً⁵ يُذكِّرونكم عهدي وميثاقي، ومُنزّل عليكم كتاباً، فتكلّموا جميعاً وقالوا: شهدنا أنّك ربنا وإلهنا لا رب لنا غيرك، فأخذ بذلك موائيقهم، ثم كتب آجالهم وأرزاقهم ومصائبهم، فلَمَّا قرّره بتوحيده وأشهد بعضهم على بعض أعادهم إلى صلبه.⁶ وقد جاء في الأخبار: لَمَّا خرج ذرّية آدم من صلبه كهَيئة الذرّ⁷ فنظر إليهم فقال: يا رب ما هؤلاء؟ قال الله⁸ تعالى: ذرّيتك يا آدم، فقال: يا رب كيف يسعهم الأرض مع كثرتهم؟!، قال الله تعالى: يا آدم، إنّي أجعلهم ثلاثة أصناف؛ صنف في أصلاب الآباء، وصنف في الأرحام⁹ الأمهات، وصنف في بطن الأرض، وروي أنّ الله تعالى لَمَّا أخرج ذرّية آدم من صلبه أمر أن ينظروا إلى صورة محمّد¹⁰ عليه السلام¹¹ كصورته في الدنيا، ثم وضع تحت العرش في قنديل من العقيق الأحمر يُرى ظاهرها من باطنها قيامه¹² في الصلاة، فإذا نظروا إليها¹³ فمنهم¹⁴ رأى رأسه فصار خليفة وسلطاناً بين الخلائق ومنهم¹⁵ رأى جبهته فصار¹⁶ أميراً عادلاً،

¹ الجامع لأحكام القرآن = تفسير القرطبي، 316/7.

² ت + تعالى.

³ ف: يهبطه.

⁴ الجامع لأحكام القرآن، سورة الأعراف (7) الآيات: 172-174 316/7 بنحوه: وَقَالَ السُّدِّي: فِي السَّمَاءِ الدُّنْيَا حِينَ أُهْبِطَ مِنَ الْجَنَّةِ إِلَيْهَا مَسَحَ عَلَى ظَهْرِهِ فَأَخْرَجَ مِنْ صَفْحَةِ ظَهْرِهِ الْيُمْنَى ذُرِّيَّةً بَيَّضَاءَ مِثْلَ اللُّؤْلُؤِ؛ وانظر أيضاً: الباب في علوم الكتاب لأبي حفص سراج الدين عمر بن علي بن عادل الحنبلي الدمشقي النعماني (المتوفى: 775هـ) الباب: 172، 378/9.

⁵ ف - رسلاً.

⁶ تفسير البغوي، سورة الأعراف (7)، الآت 170-172، 246/2 بنحوه. وانظر أيضاً: باب التأويل في معاني التنزيل، 316/7 (الأعراف 7/ 172-174) بنحوه.

⁷ ب، ف: الذرّة

⁸ ت + تبارك و.

⁹ ت: أرحام

¹⁰ ت: محمّد صلى الله تعالى عليه وسلم.

¹¹ ف + وذلك لأنّ الله تعالى خلق صورة محمّد صلى الله عليه وسلم.

¹² ت: قائماً.

¹³ ت: إليه.

¹⁴ ت + من.

¹⁵ ت، ف + من.

¹⁶ ت: صار.

ومنهم¹ رأى عينيه فصار² حافظاً لكلام الله تعالى، ومنهم³ رأى أذنيه فصار⁴ مستمعاً ومنهم⁵ رأى حاجبيه فصار⁶ نقاشاً،⁷ ومنهم⁸ رأى أنفه فصار⁹ / [13ظ] حكيمًا وطيبًا وعطّارًا، ومنهم¹⁰ رأى شفّتيه فصار¹¹ وزيرًا، ومنهم¹² رأى فمه فصار¹³ صائمًا، ومنهم¹⁴ رأى خديّه فصار¹⁵ حسن الوجه، ومنهم¹⁶ رأى أسنانه فصار¹⁷ ظريفًا ولذيذ الكلام، ومنهم¹⁸ رأى لسانه فصار¹⁹ رسولاً بين الخلائق، ومنهم²⁰ رأى حلقه فصار²¹ واعظاً وناصحاً ومؤذناً، ومنهم²³ رأى لحيته فصار²⁴ مجاهدًا في سبيل الله تعالى، ومنهم²⁵ رأى عنقه فصار²⁶ تاجرًا، ومنهم²⁷ رأى عَضْدِيه فصار²⁸ رماحًا وسيّافًا، ومنهم²⁹ رأى عضده الأيمن فصار³⁰ حجّامًا، ومنهم

¹ ت، ف + مَن.

² ت: صار.

³ ت، ف + مَن.

⁴ ت: صار.

⁵ ت، ف + مَن.

⁶ ت: صار.

⁷ ب، ف: ومنهم من رأى حاجبيه فصار نقاشًا ومنهم من رأى أذنيه فصار مستمعًا.

⁸ ت، ف + مَن.

⁹ ت: صار.

¹⁰ ت، ف + مَن.

¹¹ ت: صار.

¹² ت، ف + مَن.

¹³ ت: صار.

¹⁴ ت، ف + مَن.

¹⁵ ت: صار.

¹⁶ ت، ف + مَن.

¹⁷ ت: صار.

¹⁸ ت، ف + مَن.

¹⁹ ت: صار.

²⁰ ت، ف + مَن.

²¹ ت: خلقه.

²² ت: صار.

²³ ت، ف + مَن.

²⁴ ت: صار.

²⁵ ت، ف + مَن.

²⁶ ت: صار.

²⁷ ت، ف + مَن.

²⁸ ت: صار.

²⁹ ت، ف + مَن.

³⁰ ت: صار.

¹ رأى عضده الأيسر فصار² جاهلاً، ومنهم³ رأى كفه الأيمن فصار⁴ صرّافاً وطرازاً، ومنهم⁵ رأى كفه الأيسر فصار⁶ كيّالاً، ومنهم⁷ رأى يديه فصار⁸ سخياً ولبيياً، ومنهم⁹ رأى كتفه الأيمن فصار¹⁰ بخيلاً، ومنهم¹¹ رأى كتفه الأيسر فصار¹² صباغاً، ومنهم¹³ رأى أنامله فصار¹⁴ كاتباً، ومنهم¹⁵ رأى ظهر أصابع يده اليمنى فصار¹⁶ خياطاً، ومنهم¹⁷ رأى ظهر أصابع يده اليسرى فصار¹⁸ حدّاداً، ومنهم¹⁹ رأى صدره فصار²⁰ عالماً وذاكراً ومجتهداً²¹ ومنهم²² رأى ظهره فصار²³ متواضعاً ومطيعاً بأمر الشرع، ومنهم²⁴ رأى جنبه فصار²⁵ غازياً، ومنهم²⁶ رأى بطنه فصار²⁷ قانعاً وزاهداً، ومنهم²⁸ رأى ركبته فصار²⁹ راکعاً وساجداً، ومنهم³⁰ رأى رجليه

¹ ت، ف + مَن.

² ت: صار.

³ ت، ف + مَن.

⁴ ت: صار.

⁵ ت، ف + مَن.

⁶ ت: صار.

⁷ ت، ف + مَن.

⁸ ت: صار.

⁹ ت، ف + مَن.

¹⁰ ت: صار.

¹¹ ت، ف + مَن.

¹² ت: صار.

¹³ ت، ف + مَن.

¹⁴ ت: صار.

¹⁵ ت، ف + مَن.

¹⁶ ت: صار.

¹⁷ ت، ف + مَن.

¹⁸ ت: صار.

¹⁹ ت، ف + مَن.

²⁰ ت: صار.

²¹ ف - ومنهم من رأى صدره فصار عالماً وذاكراً ومجتهداً.

²² ت: من.

²³ ت: صار.

²⁴ ت، ف + مَن.

²⁵ ت: صار.

²⁶ ت، ف + مَن.

²⁷ ت: صار.

²⁸ ت، ف + مَن.

²⁹ ت: صار.

³⁰ ت، ف + مَن.

فصار¹ صيادًا،² ومنهم من رأى ظله صار³ مغنيًا وصاحب الطنّبور، ومنهم⁴ لم يره قط فصار⁵ يهوديًا ونصرانيًا وكافرًا ومجوسيًا، ومنهم⁶ لم ينظر فصار⁷ مدعيًا للربوبية كفرعون ونمرود وغيرهما من الكفار،⁸ ويقال إنَّ المؤمن وجد ريح الكافر في صلب آدم⁹ فحيث¹⁰ يجيء منه المعصية، والكافر وجد ريح المؤمن فحيث¹¹ يجيء منه الطاعة ببركة المؤمن، ثم يُردّ كل واحد إلى صلبه¹² فيردّ الطاعة والإيمان إلى المؤمن، ويردّ الذنب والكفر إلى الكافر، مثاله كمثل تاجر معه مسك يخاف من الغاصب على الطريق فيخلطه مع الحلطيت¹³ حتى لا يفوح من رائحة المسك، فإذا بلغ / [14و] إلى وطنه ييسط النّطع ويلقي عليه¹⁴ فإذا هبت الريح عليه تردّ ريح المسك إلى المسك وريح الحلطيت إلى الحلطيت، وكل ما كان أصلًا يرجع إلى أصله، وما كان عارضيًا يبطل وكذلك إذا كان يوم القيامة ييسط الله نطع الحكمة، ويصب عليه أفعال الخلائق، فإذا هبت عليه ريح العناية انهدم قبيح¹⁵ الخيانة، كل ما كان عارضيًا يبطل،¹⁶ وكل ما كان أصليًا يبقى فيرجع خيرات الكافر إلى ديوان المؤمن، ومعاصي المؤمن إلى ديوان الكافر، الحمد لله.¹⁷

وفي الخبر: أن آدم عليه السلام نظر بعد ذلك إلى العرش فرأى اسم محمد عليه السلام¹⁸ مكتوب¹⁹ عليه واشتراه، وقال الله تعالى: يا آدم إنّه يخرج في آخر الزمان، ولكن تُريك نوره، فانتقل التور بأمر الله تعالى من جبهته إلى إبهامه، وقيل: إلى سبابته، فقال آدم²⁰: لا إله إلا الله محمد رسول الله، فأشار بالسبابة

¹ ت: صار.

² ب، ف + ومنهم من رأى قدميه فصار ماشيًا.

³ ب، ف: فصار.

⁴ ت، ف + من.

⁵ ت: صار.

⁶ ت، ف + من.

⁷ ت: صار.

⁸ أبي الحسن الأشعري، كتاب شجرة اليقين وتخليق نور سيد المرسلين وبيان حال الخلائق يوم الدين، ص. 5-7. لاسباني العربي للثقافة، مدريد، 1987، بنحوه.

⁹ ت + عليه السلام؛ ف + ع م.

¹⁰ ف: فمن أجل ذلك.

¹¹ ف: فمن ذلك.

¹² ف: صاحبه.

¹³ ب، ت، ف: الحلطيت.

¹⁴ ف - عليه.

¹⁵ ف: قبيح.

¹⁶ ت - يبطل.

¹⁷ ت + على نعمائه؛ ف + الذي جعلنا من أهل الإيمان بلطفه واختياره.

¹⁸ ت: صلى الله تعالى عليه وسلم؛ ف: ع م.

¹⁹ ت: مكتوبا.

²⁰ ت + عليه السلام؛ ف: ع م.

فصار رفع السَّبَّابة عند الشهادة سُنَّة، وذكر بعض العلماء: أنَّ الله تعالى لَمَّا أدخل آدم¹ في الجنَّة أعطاه تاج الدولة ولباس الكرامة وأعطاه نور محمَّد عليه السَّلام² وتنوّرت الجنَّة بنوره حتَّى أنَّ آدم³ رأى الجنَّة من أولها إلى آخرها ببركة ذلك النُّور، فتعجَّب من ذلك ولم يستقرَّ ذلك النُّور من بدنه حتَّى ذهب من جبهته إلى كتفه الأيمن بقدرة⁴ الله تعالى، ومن كتفه إلى رأس سبَّابته، ولَمَّا انتهى إلى رأس سبَّابته رفع آدم سبَّابته ورأى ذلك النُّور، فإذا نظر فيه رأى حجاب الملك، والعرش والكرسي، وأرواح جميع الخلائق ببركة نور محمَّد عليه السَّلام⁵ فصار أصلاً لأولاده الموحَّدين من ذلك، ولهذا سمَّيت سبَّابة؛ لأنَّه سبب رؤية ذلك النُّور، ثمَّ جاء جبرئيل عليه السَّلام⁶ ومعه خاتم سليمان عليه السَّلام⁷ وهو كالكوكب الدرِّي، ورائحته كرائحة المسك، وكان أصله من الذهب الأحمر،⁸ وفضّه من الياقوت الأحمر، وكان مكتوب عليه ثلاثة أسطر: الأول: بسم الله الرَّحمن الرَّحيم، والثاني: لا إله إلا الله، والثالث: محمَّد رسول الله، وأعطاه لآدم⁹ فأراد آدم أن يجعله في إبهامه، فقيل له: يا آدم، اجعل¹⁰ في خنصرِكَ فإنَّه ضعيف / [14ظ] صغير فقال آدم: يا ربَّ المرتبة للإبهام فكيف نجعل¹¹ للخنصر؟ فقال له: يا آدم، وجد الإبهام نور الحبيب فإنَّه يكفيه فالخنصر ضعيف، فإنِّي رحيم على الضَّعفاء، وقال الزَّاوي: إنَّ الله تعالى لَمَّا أسكن آدم في الجنَّة كان يمشي فيها فلم ير أحداً من جنسه ليستأنس¹² به، كما قيل: كلُّ طير يطير بجنسه، فاستوحش واشتاق إلى جنسه، وكان جالساً فغلبه النَّعاس إذا¹³ أمر الله¹⁴ جبرئيل بأن يُخرج ضلعاً من جانبه الأيسر يقال له القصيراء،¹⁵ ولم يتألَّم به آدم، فلو تألَّم بذلك لما عطف الرِّجل على المرأة قطّ، وخلق الله تعالى منه حواء، ثمَّ ألبسها من لباس الجنَّة، وزينها بأنواع الزَّينة وأجلسها عند رأس آدم عليه السَّلام، فقالت الملائكة: يا آدم، ما هذه؟

¹ ت+ عليه السَّلام. ؛ ف: ع م.

² ت: صَلَّى الله عليه وسلَّم؛ ف: ع م.

³ ت+ عليه السَّلام؛ ف: ع م.

⁴ ف: بقدر.

⁵ ت: صَلَّى الله تعالى عليه وسلَّم؛ ف: ع م.

⁶ ف: ع م.

⁷ ف: ع م.

⁸ ت: ذهب أحمر.

⁹ ت+ عليه السَّلام.

¹⁰ ت: اجعله.

¹¹ ت: نجعله.

¹² ب: ليتأنس.

¹³ ت: فاذا؛ ف: إذ.

¹⁴ ت+ تعالى

¹⁵ تفسير القرآن، الباب: 1، 393/1 بنحوه.

يمتحنون علمه، قال: امرأة، قالوا: وما اسمها؟ قال: حواء، قالوا: ولم سميت حواء؟ قال: لأنها خلقت من حيي¹، قالوا: فلماذا خلقها؟ قال: لِأَشْكُنَ إليها وتسكن إليّ، نُقل عن العرائس قال ابن عباس رضي الله عنه²: إنّما سميت حواء لأنها خلقت من الحيي³، ويقال: إنّما سميت حواء؛ لأنّ في شفيتها حوة يعني حمرة،⁴ وكلّ ملاحه وجمال وحسن وظرافة يكون إلى يوم القيامة وُضع فيها، وكلّ محبّة وشوق وعشق يكون إلى يوم القيامة وُضع في قلب آدم، حتّى صارت⁵ حواء أحسن من في السموات والأرض، وصار آدم أعشق من في السموات والأرض، وكان قد رآها آدم في النوم على صورتها وصفتها، فلمّا انتبه رآها كما رأى في المنام، ثمّ ألبسها الله تعالى سبعين حلّة من حلال الجنّة، وتوجّها بتاج الجنّة وأجلسها على كرسيّ من ذهب، فناداها آدم: من أنت؟ ولمن أنت؟ فقالت: أنا حواء خلقتني الله لأجلك، فقال: اتّنتني، فقالت: بل أنت اتّنتني، وقام آدم وذهب إليها، فمن ثمّة جرت العادة بذهاب الرّجل إلى المرأة، فلمّا قرب إليها فأراد أن يمدّ يده إليها فسمع نداءً يا آدم كفّ نفسك؛ فإنّ صحبتك مع حواء لا محلّ⁶ لك إلاّ بالنكاح والمهر، ثمّ أمر الله تعالى سكّان الجنّة بأن يزيتوها، ويؤخر فوها، ويحضروا له موائد الثّار وأطباقها، ثمّ أمر ملائكة السموات بأن يجتمعوا تحت / [15و] شجرة طوبى ثمّ أتى الله تعالى نفسه بنفسه وزوّجها آدم،⁷ وسكّان سمواتي أنّي زوّجتُ آدم بديع فطرتي حواء أمّتي، ثمّ نثر الغلمان والملائكة نثار اللؤلؤ والياقوت وسلّموا حواء إلى⁸ آدم، فطلبت حواء منه مهراً فقال آدم عليه السّلام: إلهي أيّ شيء أعطتها؟⁹ ذهباً أو فضّة أم جوهراً؟ فقال الله تعالى: لا، فقال: إلهي أصل¹⁰ أم أصوم أم أسبّح لك؟ فقال: لا، وقال: إلهي

¹ ت: الحي (|) تاريخ الخميس في أحوال أنفس النفيس، 1/ 47.

² ب، ت، ف: رضي.

³ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 28.

⁴ بحر العلوم لأبي الليث نصر بن محمد بن أحمد بن إبراهيم السمرقندي (المتوفى: 373هـ)، سورة البقرة (2)، الآية 36، 44/1 بنحوه، المكتبة الشاملة؛ تفسير السمرقندي المسمّى بحر العلوم لأبي الليث نصر بن محمد بن أحمد بن إبراهيم السمرقندي (المتوفى: 375هـ)، سورة البقرة (2)، الآية 36، 111/1 بنحوه، عدد الأجزاء: 3، ت: الشّخ محمد معوض، الشّخ عادل أحمد عبد الموجود والدكتور زكريّا عبد المجيد التّوتي، كليّة اللّغة العربيّة. جامعة الأزهر، دار الكتب العلميّة، بيروت، لبنان.

⁵ ت: صار.

⁶ ب: تحلّ؛ ف: يحلّ.

⁷ ت + عليه السّلام.

⁸ ف + خليفتي.

⁹ ت، ف: أعطيتها.

¹⁰ ب، ف: أصليّ.

أَيْش¹ هو؟ وقال² الله تعالى: صدق حوّاء أن تصلّي ثلاث عشر مرّة³ على حبيبي محمّد عليه السّلام.⁴ واختلف العلماء في خلقتهما في الجنّة أم في خارجها، يقال: خلقتا⁵ في الجنّة، وقيل: خلق آدم في خارج الجنّة، وحوّاء في الجنّة، وهو الأصح، ولذلك لا يشبع الرّجل من المرأة؛ لأنّها من الجنّة. وروي: أنّ جبرئيل⁶ جاء إلى آدم ومعه ثلاث حبات من طعام الجنّة، ووضع بين يدي آدم عليه السّلام، وقال لك حبتان ولحواء حبة، فمن ذلك يكون الميراث ﴿لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ﴾ [النساء، 11/4]⁷ ويقال: ما الحكمة في أنّ الرّجال يزيدون في مرور الأيام والأعوام حسناً وجمالاً؛ لأنّهم خلّقوا من تراب، والتراب والطّين يزداد كلّ يوم جمالاً، والنساء مع مرور الأيام تكون قبيحة؛ لأنّهنّ خلّفن من العظم، والعظم على مرور الأيام يفسد.⁸

وفي الخبر: أنّ الله تعالى خلق الحسن على سبعة أقسام: اللّطافة والملاحة والضّياء والنور والظلمة والرّقة والدقّة، ولمّا خلق الله تعالى العالم فرّق هذه الأقسام على الأشياء، وجعل لكلّ شيء قسمًا واحدًا، وجعل اللّطافة للجنّة والملاحة للحوار العين، والضّياء للشمس، والنور للقمر، قوله تعالى: ﴿جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا﴾ [يونس، 5/10] والظلمة للليل، والرّقة للماء، والدقّة للهواء، وزين العالم الصّغري يعني السّماء والأرض بهذه الأقسام، ولمّا خلق آدم عليه السّلام وحوّاء وهو⁹ عالم الكبري¹⁰ زيّنه بكلّ هذه الأقسام فجعل اللّطافة لروحه، والملاحة لخدّه، والضّياء لوجهه، والنور لعينه¹¹، والظلمة [15ظ] لشعره، والرّقة لقلبه، والدقّة لسرّه. وكان ابن آدم أحسن من كلّ شيء، فاجتمع فيه ما تفرّق في كلّ الأشياء، فإن كان للسّماء علوّ فللآدمي القامة، وإن كان للسّماء شمس وقمر فله العينان، وإن كان له¹² نجوم فله الأسنان،

¹ ب، ت: أي شيء.

² ت: فقال.

³ ت: ثلاثة عشر مرّة.

⁴ ب، ت: صلى الله تعالى عليه وسلّم؛ ف: عليه الصّلاة والسّلام.

⁵ ب، ت: خلقا.

⁶ ت + عليه السّلام.

⁷ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 38.

⁸ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 28، بنحوه: (وقيل): الحكمة في أنّ الرّجال يزيدون في مرور الأيام والأعوام حسناً وجمالاً لأنّهم خلّقوا من تراب، والتراب والطّين يزداد كلّ يوم جدة وجمالاً، والنساء يزددن مع مرور الأيام قبحاً؛ لأنّهنّ خلّفن من اللحم، واللحم يزداد على مرور الأيام فساداً.

⁹ ت: هما.

¹⁰ ت: العالم الكبري.

¹¹ ب، ف: لعينه.

¹² ت: لها.

وإن كان له¹ الدَّورُ فله السَّيرُ، وإن كان له² قطرة فله الدَّمعة، وإن كان له³ رعد فله كلام، وإن كان له⁴ برق فله الضَّحك، وإن كان للأرض زلزلة فله الحركة، وإن كان لها قرار فله السَّكون والوقار، وإن كان فيها أنهار فللآدميِّ العروق، وإن كان لها نبات وأشجار فلنفس الآدميِّ⁵ الشعور، ووجهه كالمشرق فظهره كالمغرب ويمينه كالجنوب وشماله كالشَّمال،⁶ ونفسه كالرَّيح، ونومه كالموت، وسهره كالحياة، وأيام صباه كالرَّبيع، وشبابه كالصَّيف، وكهولته كالخريف،⁷ وشيخوخته كالشَّتاء. وإن كان⁸ الأرض يابسًا⁹ باردًا¹⁰ والهواء رطبًا حارًّا، والماء رطبًا باردًا، والنَّار يابسًا¹¹ حارًّا،¹² هكذا في الإنسان كان الصَّفراء حارًّا يابسًا كالنَّار، والسُّوداء باردًا يابسًا كالأرض، والدَّم حارًّا رطبًا كالهواء، والبلغم باردًا رطبًا كالماء. ويقال: إنَّ تركيب الأفلاك والبروج مثل تركيب الإنسان، كما أنَّ الفلك سبع، كذلك أعضاء الإنسان سبع، وكما أنَّ الفلك مقسوم باثني عشر بروجًا¹³ كذلك في الجسم اثني عشر ثقبًا: عينان وأذنان ومنخران وثديان وسبيلان وسرَّة وفم، وستة من البروج جنوبيَّة وستة شماليَّة، كذلك ستة ثقب¹⁴ من جنب اليمين، وستة من جنب الشَّمال، ذلك تقدير العزيز العليم. وفي الفلك سبعة أنجم: وهي الزَّحل والمريخ¹⁵ والمشتري والزَّهرة والشمس والعطارد والقمر. وفي الجسد سبعة حواس: سامعة وباصرة وذائقة وشامة وناطقة وعاقلة ولامسة، وفي الفلك عقدتان وهي رأس وذناب، غير أنَّهما خفي الذات ولكن تأثيرهما ظاهر، وفي الجسد

¹ ت: لها.

² ت: لها.

³ ت: لها.

⁴ ت: لها.

⁵ ت - فلنفس الآدمي، ت + فله.

⁶ ف + قبل.

⁷ ف: الخريف.

⁸ ت: كانت.

⁹ ت: يابسة.

¹⁰ ت: باردة.

¹¹ ت: يابسة.

¹² ت: باردة.

¹³ ب، ف: برجًا.

¹⁴ ت: أُنُقُب.

¹⁵ ف: والمريخ.

شيئان منفيتان¹ وتأثيرهما ظاهر، وهو صحّة المزاج وسوء المزاج وحركات الآدم مثل حركات الكوكب، وولادته/[16و] مثل طلوع² الكوكب، وموته مثل غروب الكوكب³ فتبارك الله ربّ العالمين.

رجعنا إلى القصة، لَمَّا آنس آدم بالحوّاء في الجنّة فلم ير فيها أحسن منها، أرسل الله⁴ جبرئيل إلى حوّاء، فقال: خذ يد آدم عليه السّلام وطف به في الجنّة، فطاف⁵ به حتّى أتيا إلى قصر لبنة من فضّة ولبنة من ذهب، وفي ذلك القصر سرير من ياقوتة حمراء، وعلى السرير قبة من نور، وفيها صورة على رأسها تاج من نور، وفي أذنيها قُطان من اللؤلؤ، وفي عنقها خنّاقه من نور، فتعجّب آدم من ذلك ونسي حسن⁶ حوّاء وقال: يا ربّ ما هذه الصّورة؟ قال: هي صورة فاطمة الزّهراء رضي الله⁷ عنها والتّاج أبوها محمّد عليه السّلام⁸ والخنّاقه زوجها عليّ ابن أبي طالب كرم الله وجهه والقرطان الحسن والحسين رضي الله عنهما، فنظر آدم⁹ فوق رأسه فرأى في القبة خمسة أبواب مكتوب فيها خمسة أسماء من النور، أنا المحمود، وهذا محمّد، وأنا العليّ¹⁰ الأعلى، وهذا عليّ، وأنا الفاطر، وهذا فاطمة،¹¹ وأنا المحسن، وهذا حسن ومنيّ الإحسان، وهذا حسين.

ثمّ رجعها¹² منها إلى شجرة اليقين، فلَمَّا قرب آدم¹³ رأى عليها قنديلاً من درّة بيضاء، وفيها شخص سبّح لله¹⁴ وكبّر¹⁵ وصلّى،¹⁶ ونوره أحاط السّموات والأرض فتعجّب عليّ¹⁷ حاله، فقال: يا جبريل من هذا

1 ف: خفيّان.

2 ف + شمس.

3 ف: غروبه.

4 ف + تعالى.

5 ت: فطافت.

6 ف - حسن.

7 ت + تعالى.

8 ت: محمد صلّى الله تعالى عليه وسلّم.

9 ت: عليه السّلام.

10 ب، ف: الغني.

11 ب + الزهري.

12 ت: رجعت + معه؛ ب، ف: رجعا.

13 ت + منها.

14 ت: يسبّح + تعالى.

15 ت: يكبّر.

16 ت: يصلّى.

17 ت: عن.

؟ قال: هذا ابنك محمد عليه السلام،¹ لولاه لم يخلقك الله تعالى ولم يخلق السموات والأرض، وقال:² لا إله إلا الله محمد رسول الله ، ثم نظر أمامه فرأى شخصاً منوراً، وعن يمينه شخصاً منوراً وعن يساره وخلفه كذلك، وقال: من هؤلاء يا جبريل؟ فقال: هم أبو بكر وعمر وعثمان وعلي أصحاب محمد، فقال:³ رضوان الله⁴ أجمعين. فصارت الترضية سنة لنا عند ذكر أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم. ثم أتيا إلى النار فرأى فيها قومًا يُعذبون بأنواع العذاب، فقال: يا جبريل من هؤلاء؟ فقال: هؤلاء الذين يطغون ويشركون [16ظ] محمدًا ويسبون أصحابه⁶ وهم الملاحدة والزوافض، نسأل الله تعالى أن يحفظنا من⁷ عقائدهم، وأن يبرأنا من شرور مذاهبهم بفضله وكرمه، ثم رجع آدم إلى الجنة وسكن فيها مقدار ما شاء الله تعالى. وذكر في الأخبار: أن الحجر الأسود كان في الابتداء ملكاً لما خلق الله آدم وأسكنه في الجنة، وأباح له الجنة كلها إلا الشجرة التي نهاه عنها، وهي شجرة الحنطة خلقها الله⁸ في أحسن الصورة أوراقها من الحلل الملون، وأغصانها من الذهب، وأثمارها ألين من الزبد، وأحلى من العسل، وأبيض من الثلج،⁹ وشرط الله¹⁰ معه أن لا يقرب بتلك الشجرة ولا يأكل منها، وأشهد ذلك الملك عليه، وجعله موكلًا على آدم¹¹ حتى لا ينسى عهد ربه، وكلما أراد آدم أن يأكل من الشجرة نهاه الملك، فلما قدر الله¹² أن يأكل منها آدم¹³ غاب عنه ذلك الملك فأكل منها، فلما رجع الملك وجده قد نقض عهد ربه، فنظر الله إلى ذلك الملك بالهيبة فصار جوهرًا ملقى¹⁴ على جبل أبي قبيس مورعًا فيه، وقال¹⁵ بعض العلماء: وقع النهي عن

¹ ت: محمد صلى الله تعالى عليه وسلم.

² ت: فقال.

³ ت: وقال.

⁴ ف + عليهم؛ ب، ت + تعالى عليهم.

⁵ ت + تعالى.

⁶ ف: أصحاب محمد.

⁷ ب، ف + سوء.

⁸ ت + تعالى.

⁹ تاريخ الخميس في أحوال أنفس النفيس، 1/ 48 بنحوه: أوراقها من الحلل وأغصانها من الذهب وثمارها من نور العرش

ألين من الزبد وأحلى من العسل وأشدّ بياضا من الثلج.

¹⁰ ت + تعالى.

¹¹ ت: عليه السلام.

¹² ت + تعالى.

¹³ ت: عليه السلام.

¹⁴ ت: ملقاً

¹⁵ ف: قال.

شجرة غير مخصوصة، وقال¹ آخرون عن شجرة مخصوصة، واختلفوا في تلك الشجرة، قال ابن عباس² ومقاتل³: هي السُّنبلة، وقال ابن مسعود رضي الله عنه: هي شجرة العنب، وقال ابن جريج: هي الشجرة⁴ التين، وقال علي⁵: هي شجرة الكافور.⁶ ثم أخرجهما الشيطان مما كانا فيه من النعيم، وذلك أن إبليس⁷ لَمَّا رأى آدم⁸ في التَّعْمَةِ حسده، واحتال لإخراجه منها، فجاء وتوقَّف على باب الجنَّة، وتعبَّد هناك ينتظر خروج خارج من الجنَّة ليتوصَّل به إلى آدم،⁹ فمكث فيه ثلاثمائة سنة لا يأذن الله له في إخراج خلق منها، فبينما هو كذلك إذ خرج إليه الطَّائوس، وكان من سيِّد طيور الجنَّة، فَلَمَّا رآه إبليس¹⁰ قال له: أَيُّهَا الخلق الكريم من أنت؟ وما اسمك؟ فما رأيت أحسن منك من خلق الله،¹¹ قال: أنا طير من طيور الجنَّة، اسمي طاوس،¹² مَنْ أنت؟ وممَّ بكاؤك؟ فقال: أنا ملك من الكرويين،¹³ إِنَّمَا بكيت متأسِّمًا على ما يفوتك من حسنك وكمال خلقك،/[17و] فقال له الطَّائوس: أَيفوتني ما أنا فيه، قال: بلى، فَإِنَّكَ تفني وتموت وكلَّ الخلائق يموتون إلَّا من تناول من شجرة الخلد فَإِنَّهم المخلِّدون، فقال طاوس: أين تلك الشجرة؟ قال إبليس: هي¹⁴ في الجنَّة، قال الطَّائوس: من يدلُّ مكان الشجرة؟ قال إبليس: أنا أدلُّك عليها إن أدخلتني فيها، قال الطَّائوس: كيف أدخلك الجنَّة؟ ولا سبيل لي إلى ذلك¹⁵ مكان رضوان، فَإِنَّه لا يدخل الجنَّة أحد ولا يخرج منها أحد إلَّا بإذنه، ولكنِّي سأدلك على خلق من خلق الله تعالى يُدخلك فيها، فَإِنَّه إن قدر على ذلك أحد فهو دون غيره، فَإِنَّه خادم خليفة الله آدم، قال: ومن هو؟ قال: الحيَّة، قال إبليس: فبادر إليها لعلَّها تقدِّر على ذلك، فجاء الطَّائوس إلى الحيَّة فأخبرها بمكان إبليس، وما سمعه منه، فقال: هل¹⁶ لك أن تُدخلكه الجنَّة ليدلَّنَّا على شجرة الخلد؟ فأسرعت الحيَّة نحوه، فَلَمَّا جاءته قال لها إبليس ما قاله الطَّائوس، فقالت:

¹ ف: قال.

² ت: رضي الله تعالى عنهما؛ ف: رضي.

³ ف: رضي.

⁴ ب، ت، ف - الشجرة.

⁵ ت + رضي الله عنه.

⁶ معالم التنزيل، 104/5، 105/1 (البقرة 2/ 36-38) بنحوه.

⁷ ت: عليه اللعنة.

⁸ ت + عليه السلام.

⁹ ت + عليه السلام.

¹⁰ ت: عليه اللعنة.

¹¹ ت + تعالى.

¹² ب، ف + فبكي إبليس فقال له طاوس.

¹³ ف: الكرويين.

¹⁴ ت - هي.

¹⁵ ت + هو.

¹⁶ ف - هل.

وكيف¹ لي بإدخالك؟² ورضوان إذا رآك لا يمكنك من دخولها، قال لها: أتحوّل ريحًا أفتجعلني بين أنيابك، قالت³: نعم، فتحوّل إبليس ريحًا، ودخل فم الحية، فأدخلته الحية الجنة، فلما دخل إبليس الجنة أراها الشجرة التي نهى الله تعالى عنها آدم، وجاء حتى وقف بين يدي آدم⁴ وحوّاء⁵. وروي: أن إبليس لما رأى آدم في النعمة حسده واحتال لإخراجه⁶ منها، فعرض إبليس نفسه على كلّ دابة من دواب الجنة أن يدخل⁷ في صورتها فأبت عليه حتى أتى الحية وكانت صديقه وهي أحسن دابة⁸ في الجنة، ولها أربع قوائم كقوائم البعير، وفيها من كلّ لون وكانت من خزّان الجنة فسألها أن تدخل¹⁰ في فيها، فأدخلته فمرت به على¹¹ وهم لا يعلمون، وأدخلته الجنة¹². وقال الحسن: إنّ الشيطان لا يدخل في الجنة، وإنّما رآهما¹³ على باب الجنة؛ لأنّهما كانا يخرجان منها، وقد كان دخل مع آدم حين دخل¹⁴ الجنة، ورأى ما فيها من النعيم فقال: لو أنّ فيها خلدًا فاغتنم الشيطان ذلك منه، فأتاه من قبل¹⁵ فلما دخل الجنة وقف بين يدي آدم وحوّاء وهما لا¹⁶ يعلمان أنّه إبليس،¹⁷/[17ظ] فبكى وناح نياحة¹⁸ أحزنتهما،¹⁹ وهو أول من ناح، فقالا له: ما يُبكىك؟ فقال: أبكي عليكما تموتان وتفارقان،²⁰ فوقع ذلك في أنفسهما واغتمتا ومضى إبليس، ثمّ اتاهما بعد ذلك²¹

1 ت: فكيف.

2 ت+ سبيل.

3 ف: فقالت.

4 ت + عليه السلام.

5 قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 29-30، بنحوه.

6 ب، ف: لإخراجه.

7 ف + الجنة.

8 ت + دواب.

9 ت: من.

10 ت: يدخل؛ ف + الجنة

11 ف + الخزنة.

12 بحر العلوم، سورة البقرة (2)، الآية 36، 44/1 بنحوه؛ تفسير السمرقندي المسمّى بحر العلوم، سورة البقرة (2)، الآية 36،

111/1 بنحوه.

13 ف: أراها

14 ف - دخل.

15 ف + الخلد.

16 ف - لا.

17 ت + عليه اللعنة.

18 ب: بناحية.

19 ف: أحزنتهما.

20 قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 30، بنحوه.

21 معالم التنزيل 104/5، 102/1 (البقرة 2/36-38) بنحوه.

ف﴿قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَّا يَبْلَى﴾ [طه، 20/120] قال: نعم، قال: كل من هذه الشجرة، فقال: نهاني عنها ربِّي، فقال له¹ إبليس: ﴿وَقَالَ مَا نَهَاكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَن تَكُونَا مَلَائِكِينَ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ﴾ [الأعراف، 7/20] وهذه شجرة الخلد من أكل منها يبقى في الجنة أبداً، وأيكما أكل قبل صاحبه كان هو المسلط على صاحبه، فأبى آدم أن يقبله عنه ﴿وَقَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ﴾ [الأعراف، 7/21] فاغترآ وما ظننا أن أحداً يحلف بالله² كاذباً، فبادرت حواء إلى أكل الشجرة،³ وأخذت منها خمس حبات، وأكلت هي حبتين، ثم ناولت باقيها حتى أكلها آدم⁴ ويقال: إن حواء قالت لآدم⁵ تعالى⁶ حتى تأكل⁷ من هذه الشجرة، فقال آدم⁸: نهى⁹ ربنا عن أكل هذه الشجرة، فأخذت بيده حتى جاءت به إلى الشجرة، وكان آدم يحب حواء، فكره أن يخالفها لحبه إياها، فكان آدم يقول لها: لا تفعل¹⁰ فإنني أخاف العقوبة، وقالت حواء تقول: إن رحمة الله واسعة، فأخذت من ثمرها فأكلت، ثم قالت لآدم: هل أصابني شيء بأكلها؟ وإنما لم يصبها¹¹ لأنها كانت تابعة¹² وآدم متبوعاً، فما دام المتبوع على الصلاح يتجاوز عن التابع، فإذا فسد المتبوع فسد التابع، ثم أخذت ثمرة أخرى، فدفعت إلى آدم، فلما أكل¹³ آدم لم يصل إلى جوفه حتى أخذتهما الرعشة وسقط عنهما ما كان عليهما من الخلل وغيرها، وعزباً¹⁴ عن الثياب حتى بدت عورتها، فاستحيا وهربا. فأخذنا من أوراق التين وألزقنا حتى صار كهيئة الثوب،¹⁵ وذلك قوله تعالى: ﴿يُخَصِّفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَّرَقِ الْجَنَّةِ﴾ [الأعراف، 7/22] أي يرفعان ويصلان قال الزجاج: يجعلان

¹ ت - له.

² ف + تعالى.

³ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 31، بنحوه.

⁴ معالم التنزيل 104/5، 102/1 (البقرة 2/36-38) بنحوه.

⁵ ت + عليه السلام.

⁶ ب - تعالى؛ ف: تعال.

⁷ ب، ت، ف: نأكل.

⁸ ت + عليه السلام.

⁹ ف: قد نهانا.

¹⁰ ف: تفعلني.

¹¹ ب + شيء؛ ف، ت + شيء بأكلها.

¹² ف + لآدم.

¹³ ف: أكله.

¹⁴ ت: فعزباً.

¹⁵ بحر العلوم، سورة البقرة (2)، الآية 37، 45/1 بنحوه؛ تفسير السمرقندي المسمى بحر العلوم، سورة البقرة (2)، الآية 36،

112/1 بنحوه.

ورقة على ورقة ليسترا عورتهما.¹ ويروى: أن آدم عليه السلام لما بدت سوءته وظهرت عورته طاف أشجار الجنة يسأل منها ورقة؛ ليستر بها عورته فزجرته أشجار الجنة حتى رحمته شجرة التين، فأعطته ورقة. فكافأ الله تعالى² التين بأن سوى ظاهره³ وباطنه/[18و] في الحلاوة والمنفعة بلا عجمة،⁴ وأعطاه ثمرتين في عام.⁵ وقيل: كان ورقة التين يكون⁶ مدورًا فصار على هذا الشكل من تحت أصابعهما، وقيل: كان آدم⁷ يفرّ من الشجرة إلى الشجرة، فلم يقبله⁸ إلا شجرة العود فنودي قد قبلت من عصاني، فقال: إلهي رحمته لأنني علمت أن هذا عتاب لا عقاب، وقال⁹ الله تعالى: لما قبلت ورحمت عليه لأجلي جعلتك عزيزًا بين أولاده حتى يشترونك بوزن الدرهم ولكن لما قبلت بغير إذني فبعزتي وجلالي لأجعلتك بحال حتى لا تحترق بالنار لا تخرج منك طيب، وروى أبي ابن كعب عن رسول الله صلى الله عليه وسلم: كان آدم¹² رجلًا طويل القامة كأنه نخلة طويلة كثير الشعر¹³ الرأس، فلما وقع بالخطيئة بدت له سوءته وكان لا يراها، فانطلق آدم هاربًا في الجنة، فعرضت له شجرة من شجر الجنة وهي شجرة العنّاب فحبسته بشعره، فقال لها: أرسلني، قالت: لست¹⁴ بمرسلتك، فناداه ربّه: يا آدم أمّني تفرّ؟¹⁵ قال: لا، يا رب، ولكنني

¹ الوسيط في تفسير القرآن المجيد 104/5، سورة الأعراف (7)، 357/2 بنحوه. وانظر أيضًا: معالم التنزيل، 357/2 (الأعراف (7) الآيات: 21-22) بنحوه.

² ت - تعالى.

³ ف: ظهره.

⁴ ب، ف: عجم.

⁵ الجامع لأحكام القرآن، سورة الأعراف (7) الآية: 25، 181/7 بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 31، بنحوه.

⁶ ت + مدورًا؛ ف: تكون.

⁷ ت + عليه السلام.

⁸ ت: تقبله.

⁹ ت: فقال.

¹⁰ ت: بن.

¹¹ ت + تعالى.

¹² ت + عليه السلام.

¹³ ف: شعر.

¹⁴ ت - لست.

¹⁵ ت: أتفرمّني.

استحيئك، روي عن ابن عباس رضي الله عنه: ¹ خلق الله آدم في سبع سموات ³ مضيبيين ⁴ من ⁵ يوم الجمعة، وما جاءت ⁶ عليه أحد عشر ساعة حتى أخرج من الجنة في ذلك اليوم، وهو مقدار ألف سنة من سنينكم، وقال محمد بن قيس رحمه الله: ⁷ ناداه ربه: يا آدم، لم أكلت منها، وقد نهيتك منها؟ ⁸ قال: يا رب، أطعمتني حواء، قال ⁹ لحواء: ¹⁰ لم أطعمته؟ قالت: أمرتني الحية، قال ¹¹ للحية: لم أمرتها؟ قالت: أمرني إبليس، ¹² فقال الله تعالى: أما أنت يا حواء فتدّمين ¹³ كلّ شهر، وأما أنت يا حية فأقطع قوائمك فتمشين على وجهك، ويشدخ ¹⁴ رأسك من لقيك ¹⁵، وأما أنت يا إبليس فملعون ومدحور. ¹⁶

وكان سعيد بن المسيّب رحمه الله يحلف بالله: ما أكل آدم من الشجرة وهو يعقل، ولكن حواء سقتهم خمراً حتى إذا سكر أكل، ثم أمر الله تعالى بأن يهبطوا منها إلى الأرض فوق آدم بسرنديب من أرض الهند وحواء بأرض الجدة على شاطئ البحر، والحية بأصفهان وإبليس في جزائر البحر. وقيل: / [18ظ] بالأبلة وهي مدينة بقرب البصرة، وقيل: بسمنان، وقيل: بسجستان، وطاوس بميان ¹⁷ من أرض دمشق. ¹⁸

¹ ت: عنهما؛ ب، ف: رضي.

² ف + تعالى.

³ ب، ف: ساعات.

⁴ ب، ف: مضيبيين؛ ت - مضيبيين.

⁵ ت: من.

⁶ ت: مضت.

⁷ ت، ف: رحمه.

⁸ ت: عنها.

⁹ ت: فقال.

¹⁰ ت - لحواء.

¹¹ فقال. ت - رحمه الله؛ ب، ف: رحمه.

¹² تاريخ الخميس في أحوال أنفس النفيس، 1 / 51 بنحوه: فعاتب الله آدم وقال له لم أكلت من هذه الشجرة ألم أنهكما عن هذه الشجرة قال أطعمتني حواء فقال لها لم أطعمته قالت دلتنى الحية فقال للحية لم فعلت قالت دلتنى الطاوس فقال للطاوس لم فعلت قال أمرني إبليس.

¹³ ب، ف: فقدّمين.

¹⁴ ب، ف: وسيشدخ.

¹⁵ ت - من لقيك.

¹⁶ تاريخ الطبري لمحمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الآملي، أبو جعفر الطبري (المتوفى: 310هـ)، الباب: القول في ذكر امتحان الله له تعالى أبانا آدم، 109/1 بنحوه.

¹⁷ ف: بميسان.

¹⁸ الكشف والبيان 183/1 (الباب: القول في جد الاسم وأقسامه)؛ وانظر أيضاً: تاريخ الطبري الباب: القول في ذكر امتحان الله تعالى أبانا آدم، 111/1 بنحوه.

وروي: أن آدم عليه السلام¹ أخرج مع نفسه أربعة أشياء حين خرج من الجنة: عصاء من الآس وورق التين والخاتم والبكاء، فوقع العصاء في يد موسى عليه² السلام فوجد بها النبوة، وأكل الطيب الورق فنال به المسك، ووقع الخاتم في يد سليمان³ فنال به⁴ الملك، والبكاء للعاصي فلم لا تنال⁵ به الرحمة.

وقال ابن عباس رضي الله⁶ عنه: بكى⁷ آدم وحواء على ما فاتهما من نعيم الجنة مائتي سنة، ولم يأكلا ولم يشربا أربعين يوماً، ولم يقرب آدم حواء مائة سنة.⁸ وروي: أن آدم وحواء بكيا على ساحل البحر، وكلما قطر قطرة من دموعه انغمست في البحر ف وقعت⁹ في الصدفة بإذن الله تعالى، ويقولون¹⁰: إن الدّر من دموع آدم عليه السلام، وقيل: بكى¹¹ آدم¹² ثلاثمائة سنة، وكان يجلس ويضع يديه على وجهه وعينيه وينادي نداء شديداً و بكى¹³ بكاءً طويلاً حتى رحمته الملائكة فينزلون من السماء ويجلسون حوله ويبكون معه، ولم يرفع آدم عليه السلام¹⁴ رأسه إلى السماء حياء من الله تعالى، وكلما قطر من دموعه على الأرض قطرة ينبت¹⁵ من دموعه نباتاً حسناً يصلح المرض،¹⁶ ودواء¹⁷ مثل الزنجبيل والقرنفيل ودارجيني¹⁸ وما أشبه ذلك.

¹ ت - السلام.

² ت + الصلاة.

³ ت + عليه؛ ف: عم.

⁴ ب، ف: بها.

⁵ ت، ف: فنال.

⁶ ت + تعالى؛ ت، ف: عنهما؛ ب: رضي.

⁷ ف: بكاء.

⁸ معالم التنزيل، 104/5، 108/1 (البقرة 2/ 30-32) بنحوه.

⁹ ت: و وقعت.

¹⁰ ت: فيقولون.

¹¹ ف: بكا.

¹² ب + عليه السلام.

¹³ ف: يكي.

¹⁴ ت، ف - عليه السلام.

¹⁵ ب: ينسب.

¹⁶ ف: لمرض.

¹⁷ ب: لواء ومرض.

¹⁸ ت: الدارجين.

وقال وهب بن منبه: إنَّ آدم عليه السَّلام بكى ثلاثمائة سنة نبت¹ من دموعه القرنفيل، وبكى مائة سنة نبت² من دموعه البنفسج، وبكى مائة سنة نبت³ من دموعه التَّرجس، وقال: لَمَّا هبط آدم في الأرض ناح على نفسه حتَّى خرج من إحدى عينيه نهر⁴ مثل الفرات، ومن العين الأخرى نهر⁵ مثل الدجلة، وفي رواية منه قال: إنَّ آدم⁶ سجد على جبل الهند مائة عام، وبكى حتَّى جرى من دموعه وادي سرنديب وأُنبت الله⁷ من دموعه دارجيني.⁸

وروى المسعودي:⁹ لو أنَّ دموع أهل الأرض جُمعت لكان دموع داود عليه السَّلام أكثر حيث [19و] أصاب الخطيئة لامرأة ارميا ودموع داود عليه السَّلام¹⁰ ودموع أهل الأرض¹¹ جُمعت لكان دموع يعقوب عليه السَّلام أكثر، ولو أنَّ دموع داود ودموع يعقوب ودموع أهل الأرض جُمعت لكان دموع آدم عليه السَّلام أكثر.¹²

وعن عطاء: لَمَّا أهبط الله¹³ آدم¹⁴ من الجنَّة كان رأسه في السَّماء ورجلاه في الأرض، ومن ذلك ضلع رأسه، وأعوج عنقه، ونفرت من طوله دوابُّ الأرض فصارت وحشا¹⁵ من يومئذ، وكان يسمع كلام أهل السَّماء ودعاءهم فأنس إليهم،¹⁶ فتأذت الملائكة من أنين آدم¹⁷ حتَّى شكَّت إلى الله تعالى، فنقص من قامة آدم عليه السَّلام إلى ستين ذراعًا بذراع آدم، وكان عرضه ثمانية أذرعٍ، فلَمَّا قصر¹⁸ آدم¹⁹ ما كان

1 ت: فنبت.

2 ت: فنبت.

3 ت: فنبت.

4 ب، ف: نهراً.

5 ب، ف: نهراً؛ ت - نهر.

6 ت + عليه السَّلام.

7 ف + تعالى.

8 ت: دارجين.

9 ت: المسعود.

10 ت - عليه السَّلام؛ + مع.

11 ت + لو.

12 الكشف والبيان، 197/8 (ص 22-28) بنحوه.

13 ب، ت + تعالى.

14 ت + عليه السَّلام.

15 ب، ف: وحشاء.

16 ت: فأنس بهم.

17 ت: أنينه، - آدم.

18 ب، ف: فقد.

19 ت + عليه السَّلام.

يسمع من كلام الملائكة وتسبيحهم، فقال: يا رب، ما لي لا أسمع أصوات الملائكة؟ قال¹ الله تعالى: خطيبتك يا آدم، ولكن اذهب فإن لي بيتاً تطوف² به كنعو³ ما رأيت الملائكة يطوفون⁴ حول العرش⁵. وروي: أن الله تعالى خلق موضع البيت قبل الأرض بألفي عام، وكانت زبدة بيضاء على الماء، فُدْحِيت الأرض من تحتها، فلَمَّا أهبط الله آدم⁶ إلى الأرض استوحش فشكى إلى الله، فأَنزَلَ اللهُ البيت المعمور من ياقوته حمراء من يواقيت الجنة، له بابان من زُمُرْد أخضر: باب شرقي وباب غربي، وفيه قناديل من الجنة⁷ فوضعه على موضع البيت حذاء⁸ العرش، وقال: يا آدم، إنِّي أهبطُ لك بيتًا تطوف به⁹ كما يُطاف حول العرش وتصلَّى¹⁰ عنده كما يصلَّى عند العرش، وأنزل عليه الحجر الأسود من الجنة، وكان بيضاء شفافاً، لولا مسّته أيدي المشركين والكفار والحیض ما¹¹ اسودَّ. ¹² قال¹³ عليه السلام: «ليبعث الله¹⁴ الحجر الأسود يوم القيامة، له عينان يبصر بها، ولسان ينطق بها،¹⁵ ويشهد على من استلمه بحق»¹⁶ فتوجّه آدم من أرض الهند إلى مكة ماشياً، فكان كلّ موضع قدميه و¹⁷كلّ خطوته مفازة، وقيل: مسيرة ثلاثة أيام، وسلّط الله ملكاً يدلّه على البيت، حتّى أتى مكة فحج البيت وأقام المناسك.¹⁸

¹ ت: فقال.

² ف: فطف.

³ ت: نحو.

⁴ ت: تطوفون.

⁵ تاريخ الطبري، الباب: 127، 59/3 بنحوه؛ وانظر أيضاً: تفسير القرآن العظيم لأبي الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير، سورة البقرة (2) الآيات: 125-128، 308/1 بنحوه.

⁶ ف - آدم.

⁷ ت - له بابان من زُمُرْد أخضر باب شرقي وباب غربي، وفيه قناديل من الجنة.

⁸ ف: وراء.

⁹ ت - به.

¹⁰ ت: تُصلّ.

¹¹ ت: لما.

¹² معالم التنزيل، 166/1 (البقرة 2/ 127) بنحوه.

¹² ب، ف: عجم.

¹³ ت + التبي.

¹⁴ ف + تعالى.

¹⁵ ت: به.

¹⁶ لم أعر عليه في كتب الحديث أورد في لباب التأويل في معاني التنزيل، 273/1 (آل عمران 3/ 97) بنحوه بلفظ: « والله ليعثنه الله يوم القيامة وله عينان يبصر بهما ولسان ينطق به يشهد على من استلمه بحق»؛ وانظر أيضاً: مفاتيح الغيب، سورة البقرة (2) الآية: 125، 46/4 بنحوه.

¹⁷ ت: في.

¹⁸ معالم التنزيل، 273/1 (البقرة 2/ 129) بنحوه.

وروى: أن آدم لما وقف / [19ظ] بعرفات، وكانت حواء طلبته وقصدته من جدّة، فالتقيا بجبل عرفات يوم عرفة، فسَمِّي ذلك اليوم بعرفة، لتعارف¹ كل واحد منهما صاحبه سمي² ذلك الموضع عرفات، ثم انصرفا³ إلى منا، فنودي لآدم عليه السّلام: تَمَنَّ واسئَل من ربك ما تريد، لأنّ هذا الموضع موضع الحاجة والإجابة، فقال آدم: ⁴ أتمنّى المغفرة والرّحمة، فبذلك سَمِّي بمنى، فغفر ذنوبهما،⁵ وقبلت توبتهما، ثم انصرفا إلى أرض الهند،⁶ فلَمَّا فرغ تلقته⁷ الملائكة فقالوا: برّ حجك يا آدم، لقد حججنا هذا البيت قبلك بألفي عام،⁸ ثم قال آدم: يا رب، خلقتني بيد قدرتك، وأسكنتني الجنّة، وأسجدتني الملائكة بين يديّ، فعصيتُ أمرك، وظلمتُ نفسي، ﴿فَاغْفِرْ لِي ذُنُوبِي فَإِنَّهُ لَا يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا أَنْتَ﴾ [الأعراف، 21/7]، فأوحى الله تعالى: يا آدم إنّي كتبت على اللّوح قبل أن أخلق السّموات والأرض وما فيهما، فلا يتغيّر ما قدّرتُ فقبلتُ توبتك، وأصلحتُ شأنك، فإنّي لغفّار لمن تاب، ويقال: قُبِلت توبةُ آدم بخمس خصال، ولم يتقبّل توبة إبليس بخمس خصال، فأدم:⁹ أقرّ على نفسه بالذّنْب، وندم عليه، ولام نفسه، وأسرع بالتّوبة، ولم يقنط من رحمة الله،¹⁰ وإبليس¹¹: لم يقرّ بالذّنْب،¹² ولم يندم، ولم يلم نفسه، ولم يسرع إلى التّوبة، ووقف من رحمة الله، فَمَن كان حاله حال آدم¹³ يقبل الله توبته.¹⁴

¹ ف: ولتعارف.

² ت: وسَمِّي.

³ ف: انصرفوا.

⁴ ت + عليه السّلام يا رب.

⁵ ت: ذنوبهما.

⁶ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 36، بنحوه.

⁷ ت: تلقّيه.

⁸ أحمد بن أبي يعقوب جعفر بن وهب (المعروف بابن واضح) (292)، تاريخ يعقوبي، 1/ 2، مطبعة الغري، النّجف،

1358.

⁹ ت + عليه السّلام.

¹⁰ ت + تعالى.

¹¹ ت + عليه اللعنة.

¹² ت + على نفسه.

¹³ ت + عليه السّلام.

¹⁴ ب، ف + ومَن كان حاله حال إبليس لا يقبل الله توبته.

قال ابن عباس رضي الله¹ عنه: حجّ آدم عليه السّلام أربعين حجّة من الهند إلى مكّة على رجله،² وبأبي أرض وضع رجله فيها صارت مدينة معمورة، فكان البيت³ إلى أيام الطّوفان، فرفعه الله تعالى إلى السّماء الرّابعة، يدخل كلّ يوم سبعون ألف ملك، ثمّ لا يعودون إليه، وبعث جبريل حتّى خبأ⁴ الحجر الأسود في جبل أبي قبيس؛ صيانة له من الغرق، وكان موضع البيت خالياً⁶ إلى زمن إبراهيم عليه⁷ السّلام.⁸

وقيل: إنّ الله تعالى لمّا قال للملائكة ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ [البقرة، 2/30] فردّ الملائكة عليه فغضب عليهم، فعادوا بالعرش وطافوا⁹ سبعة¹⁰ يسترضون ربّهم، فرضي عنهم، وقال لهم: ابنوا لي بيتاً في الأرض يعوذ به¹¹ من سخطت عليه من بني آدم، ويطوف حوله كما فعلتم بعرش فأرضى¹² عنه، فبنوا البيت قبل خلق آدم عليه السّلام.¹³

وفي الخبر: / [20و] لمّا خرج آدم من الجنّة قال إبليس: ¹⁴ أخرجته من الجنّة بالسوسة، فماذا تفعل ¹⁵ بنا الآن؟ فذهب إلى السّباع والوحوش فأخبرهم بخبر آدم،¹⁶ وما يولد منه حتّى قالت الوحوش والسّباع: ما التدبير في ذلك؟ قال: ينبغي أن تقتلوه وهو واحد أسهل من أن تقتل ألف، فاجتمعت السّباع والوحوش، فذهبوا لقتل آدم،¹⁷ فلمّا رأى آدم أنّ السّباع والوحوش قد أقبلن إليه من كلّ جانب، فرفع يديه إلى السّماء، وتضرّع إلى الله تعالى، وذكره بأسمائه الحسنی، قال الله تعالى: يا آدم، امسح بيدك على

¹ ت: تعالى عنهما؛ ب، ف: رضي.

² قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 96.

³ ت + المعمور.

⁴ ف: خباء أي ستر.

⁵ ت - أبي.

⁶ ف - خالياً.

⁷ ت + الصّلاة.

⁸ معالم التنزيل ، 150/1 (الباب: 128)؛ وانظر أيضاً: الكشف والبيان، 274/1 (البقرة 2 / 124-129) بنحوه.

⁹ ت + به.

¹⁰ ت - سبعة.

¹¹ ت + كلّ.

¹² ف: فأرض.

¹³ : الجامع لأحكام القرآن، سورة البقرة (2) الآية: 127، 120/2 بنحوه.

¹⁴ ت + عليه اللّعة.

¹⁵ ت: يفعل.

¹⁶ ت + عليه السّلام.

¹⁷ ت + عليه السّلام.

رأس الملعون حتى ترى العجائب، فجاء الملعون إلى آدم¹ بإذن الله²، فمسح بيده، فخرج الكلب من رأس إبليس اللعين³، وكرّ أي حمل على السباع والوحوش حتى هزمهم، ومن ذلك اليوم صار الكلب عدوًّا للسباع والوحوش.

وروي: أنّ إبليس⁴ جاء إلى البحار، فأول ما رآه⁵ السمك تخبر خلق البحر بخلق آدم، وتقول: لا أمان لنا بعد هذا في الماء، فلأجل ذلك أذهب الله لسانها، ويقال: حرّم الله⁶ لحم الخطّاف لأنّه غار على وحدانية الله⁷، وذلك أنّه جاء⁸ إلى مؤانسة آدم، فعاتبه ربّه قال: ⁹ إلهي رأيت من العرش إلى الثرى زوجين إلاّ آدم، فصرت معه زوجًا حتى لا يكون الفرد الواحد إلاّ أنت، فحرّم الله¹⁰ لحمه، وجعل صوته مباركًا مؤنسًا مع ابن آدم، وفي الخبر: أنّ آدم عليه السلام حين أهبط من الجنة أظلم عليه الدنيا، وجنّ الليل، ولم يكن¹¹ رأى قبل ذلك فخاف خوفًا شديدًا، فلما انشقّ الفجر¹² صلّى ركعتين شكرًا لله¹³، الركعة الأولى للنّجاة من الظلمة، والثانية لرجوع ضوء النهار، وكان ذلك سبب كون صلاة الفجر ركعتين، وفرضت بعد ذلك لأولاده، ثم أعطاه الله تعالى ديكًا ودجاجة لإعلام الأوقات، أمّا الديك فكان أبيض أفرق أصفر الرّجلين، وكان يضرب جناحه عند أوقات الصلوة، ويقول: سبحان من يسبّحه كلّ شيء.

وقال ابن عباس رضي الله عنه¹⁴: أحبّ الطيور لإبليس الطّاوس، وأبغضها الديك، فأكثر¹⁵وا في البيوت، فإنّ الشيطان لا يدخل بيتًا فيه ديك¹⁶، وفي الخبر: لَمَّا قَبِل تَوْبَةَ آدَمَ¹⁷ عَلَّمَهُ اللهُ تَعَالَى // [20ظ]

¹ ت + عليه السلام.

² ف + تعالى.

³ ت: عليه اللعنة.

⁴ ت + عليه اللعنة.

⁵ ف: رأى.

⁶ ت + تعالى.

⁷ ت + تعالى.

⁸ ف - أنّه جاء.

⁹ ت: فقال.

¹⁰ ت + تعالى.

¹¹ ت: وكان.

¹² ت: القمر.

¹³ ت + تعالى.

¹⁴ ب، ت - الله عنه؛ ف: عنهما.

¹⁵ ت: فأكثره.

¹⁶ ت: الديك؛ ف: ذلك.

¹⁷ ت + عليه السلام.

علم الزّراعة، وعلم¹ صنعة الحديد الذي يعمل به الزّراعة، وأنزل عليه المرّ والمسّات والمعلق،² وأنزل عليه الأنعام ثمانية أزواج، فحرثه، وسقاه، ونبت ما زرعه، وأراد أن يتناول منه، فقال الله تعالى: اصبر يا آدم، إلى أن تبلغ³ آوان حصاده، فصبر حتّى بلغ، ثمّ حصده، ثمّ داسه،⁴ ثمّ ذراه، ثمّ طحنه، ثمّ عجنه، ثمّ يعمل⁵ تنوّراً من الحديد ليطبّخ فيه الخبز،⁶ وكلّ ذلك في يوم واحد، ثمّ همّ أن يأكل من الخبز. فقال الله تعالى: يا آدم، لو صبرت إلى غروب الشّمس، ولم تأكل منه أرض⁷ عنك، وأغفر ذلّتك وأدخلتكَ⁸ الجنّة، ففعل آدم ذلك، فقال آدم⁹: هذا لي خاصّة، أو لأولادي عامّة، قال الله تعالى: لك خاصّة، ولأولادك الموحّدين عامّة، ويقال: إنّ آدم¹⁰ كان يزرع بالثيران، وكانت الثيران تخلف في مشيها، فقال لهما: امشيا واستويا، فقالا: يا آدم، أنت لم تستوي¹¹ في دار النّعمة خفيفاً بلا عمل، فكيف نستوي نحن في دار المحنة ثقيلًا مع الحمل.

قال المفسّرون: لَمّا حملت حوّاء أتاها إبليس¹² في صورة رجل، فقال لها: ما الذي في بطنك؟ قالت: لا¹³ أدري، قال: إنّي أخاف أن يكون بهيمة أو كلباً أو خنزيراً، وما¹⁴ يدريك من أين يخرج؟ أمّن دبرك فيقتلك؟ أو من فيك أو ينشقّ¹⁵ بطنك؟ فخافت حوّاء من ذلك، وذكرت ذلك لآدم،¹⁶ فلم يزل¹⁷ إلّا

¹ ت: علمه.

² ف: للعلاق.

³ ت، ف: يبلغ.

⁴ ف: حراسه.

⁵ ت: عمل.

⁶ تاريخ يعقوبي، 2/1، ورد بلفظه: وأنزل الله عز وجل الحنطة على آدم وأمره أن يأكل من كده فحرث وزرع ثمّ حصده ثمّ داس ثمّ طحن ثمّ عجن ثمّ خبز.

⁷ ت: لأرض.

⁸ فف: أدخلك.

⁹ ت + يا ربّ.

¹⁰ ت + عليه السّلام.

¹¹ ت، ف: تستوي.

¹² ت + عليه اللّعة.

¹³ ف: ما.

¹⁴ ف: من.

¹⁵ ت: ينشقّ.

¹⁶ ت + عليه السّلام.

¹⁷ ب، ف: يزالا.

في هم، ثم عاد¹ إليها فقال: ²إني من الله³ بمنزلة، فإن دعوتُ الله أن يجعله خلقاً سوياً مثلك، ويسهل عليك خروجه تسميه عبد الحارث، وكان اسم إبليس في الملائكة الحارث، فعاودها إبليس فلم يزل بهما حتى غرهما، فلما ولدت سمياه عبد الحارث.⁴ قال الكلبي: قال إبليس لها: إن دعوتُ الله فولدت إنساناً أتسميه بي؟ قالت: نعم، فلما ولدت قال: سميه بي، قالت: وما اسمك؟ قال: الحارث⁵ ولما⁶ سمى نفسه لعرفته⁷ وسمته عبد الحارث.⁸

وروي عن ابن عباس رضي الله عنه قال: كانت حواء تلد لأدم وتسميه عبد الله وعبيد الله وعبد الرحمن فيصيبهم الموت، فأتاها إبليس، فقال: ⁹إن سركما¹⁰ أن يعيش لكما ولد فسمياه¹¹ / [21] عبد الحارث،¹² فعاش.¹³ وجاء في الحديث: «خدعهما إبليس مرتين؛ مرة في الجنة، ومرة في الأرض». وقال ابن زيد: وُلد لأدم ولدٌ فسماه عبد الله، فأتاها إبليس¹⁴، فقال: ما¹⁵ سميتُما ابنكما؟ قال: عبد الله، وكان قد وُلد لهما قبل ذلك ولدٌ فسماه عبد الله فمات، فقال إبليس: أتظن أن الله تاركٌ عبده عندكما؟ لا والله، ليذهبن به كما ذهب بالآخر، ولكن أدلكما على اسم يبقى لكما ما بقيتما فسمياه عبد الشمس،¹⁶ ثم انتشر أولاده،¹⁷ وكانوا مسلمين إلى أن قتل قابيل هايل، ثم اختلفوا. قال علي بن أبي طالب رضي الله عنه: أن أبانا آدم عليه السلام¹⁸ تناول من الشجرة المنهية فأصابه ما أصاب، وهبط¹⁹ إلى الدنيا فتقيأ متعمداً فوق

¹ ف: أعاد.

² ت: وقال.

³ ت + تعالى.

⁴ الوسيط في تفسير القرآن المجيد، سورة الأعراف، 434/2 بنحوه.

⁵ ت: حارث.

⁶ ت: فلما.

⁷ ت: عرفته.

⁸ ب - ولما سمى نفسه لعرفته وسميته عبد الحارث؛ معالم التنزيل، 312/3 (الباب: 189) بنحوه.

⁹ ت: وقال.

¹⁰ ت: إن سركما.

¹¹ ب: فسميا.

¹² ب، ف + فولدت فسمياه عبد الحارث.

¹³ معالم التنزيل، 257/2 (الأعراف 7 / 188-189) بنحوه.

¹⁴ ت + عليه اللعنة.

¹⁵ ف - ما.

¹⁶ معالم التنزيل، 313/3 (الباب: 189).

¹⁷ ف: أولاد آدم.

¹⁸ ت - عليه السلام.

¹⁹ ب: هبت.

منه على الأرض فنبت¹ ذلك² شجرة السم فتناول منها الحية فصار ذلك منها سمًا قاتلاً إلى يوم القيامة، فأصل السم من ذلك. وقال أيضاً رضي:³ لَمَّا نزل آدم⁴ إلى الأرض كانت بقية قوّة تلك الحنطة، فجاء حواء فلد منها قابيل،⁵ ويقال: قابين⁶ حتّى قتل أخاه هايل، فصار قاتلاً من مضرة تلك الحرام، وسبب ذلك أنّ حواء ولدت مائة وعشرين ولدًا، وفي رواية: مائة وثمانين ولدًا، وفي رواية: خمسمائة، قيل: خلق الله منهما ألف ذرية من الناس، وكلّمها ولدت، ولدت توأمين ذكرًا وأنثى، فأول ما ولدت قابيل وتوأمته اقليما،⁷ وآخرهم عبد المغيث وتوأمته أمة⁸ المغيث، قال ابن عباس رضي الله عنه⁹: لم يمّت آدم¹⁰ حتّى بلغ ولده وولدُ ولده أربعين ألفًا،¹¹ واختلفوا في مولد قابيل وهايل؛ فقال بعضهم: غشى آدم وحواء بعد مهبطهما¹² إلى الأرض بمائة سنة، فولدت له قابيل¹³ وتوأمته اقليما¹⁴ في بطن واحد، ثم هايل وتوأمته في بطن،¹⁵ وقال محمد بن إسحق: إنّ آدم¹⁶ كان يغشى جماع¹⁷ حواء في الجنة قبل أن يُصيب الخطيئة، فحملت فيها بقايل وتوأمته، فلم تجد عليهما وحمًا ولا وصبًا ولا طلقًا حين ولدتهما، ولم تر معها دمًا، فلَمَّا هبطا إلى الأرض تغشاها¹⁸ فحملت بهابيل وتوأمته، فوجدت/[21ظ] عليهما الوحم والوصب والطلق

¹ ت + من، ف + منه

² ف - ذلك.

³ ت + الله عنه.

⁴ ت + عليه السلام.

⁵ ب: ههنا قابيل.

⁶ ب: قابيل.

⁷ ف: اقليميا، ب: اقلمان.

⁸ ف - أمة.

⁹ ب، ت: رضي، ف: رضي الله عنهما.

¹⁰ ت + عليه السلام.

¹¹ ت - ألفًا؛ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 44.

¹² ت: هبوطهما.

¹³ ت + وهايل.

¹⁴ ت: اقليما.

¹⁵ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 44.

¹⁶ ت + عليه السلام.

¹⁷ ب، ف - جماع.

¹⁸ ت: غشاها.

والدم، وكان آدم¹ إذا شبَّ أولاده يزوج غلام هذا البطن وجاريةً بطنٍ آخر، لأنَّه لم يكن يومئذ نساءً إلا أخواتهم، فلَمَّا ولد قاييل وتوأمته، وهاييل وتوأمته، وكان بينهما ستتان.²

في قول الكلبي: وأدركوا، فأوحى الله³ إلى آدم أن ينكح قاييل ليودا،⁴ وقيل: دميماً أخت هاييل، وينكح هاييل أقليماً⁵ أخت قاييل، وكانت أخت قاييل أحسن من أخت هاييل، فذكر ذلك آدم لولده فرضي هاييل، وسخط قاييل، وقال: هي أختي، فأنا أحقُّ بها، ونحن من ولادة الجتَّة، وهما من ولادة الأرض، فقال له أبوه: إنَّها لا تحل لك، فأبى أن يقبل ذلك، وقال الله لا يأمره⁶ بهذا، وإنَّما هو من رأيه، فقال لهما آدم: قَرِّبا قَرِباناً فأَيُّكما يقبل قربانه فهو أحقُّ بها،⁷ وكانت القرابين⁸ إذا كانت مقبولة⁹ نزلت نار من السماء بيضاء فأكلته،¹⁰ وإذا لم يكن مقبولاً¹¹ لم تنزل النار وأكلته الطير والسباع، فخرجا ليقربا، وكان قاييل صاحب زرع فقرب صبرة من طعام من أردى زرعه، وأضمر في نفسه ما أبالي يقبل مني أم لا، لأنَّ تزوج أختي أبداً، وكان هاييل صاحب غنم فعمد إلى أحسن كبش في غنم،¹² وقال إسماعيل بن رافع: بلغني أن هاييل نتج له حمل في غنمه فأحبَّه، حتَّى لم يكن له مال أحبَّ إليه منه، وكان يحمله على ظهره، فلَمَّا أمر بالقربان قربه، وأضمر في نفسه رضاء الله تعالى، فوضعا قربانهما على جبل مني، ثم دعا آدم¹³ فنزلت نار بلا دخان على مثال عنقاء لها جناحان أخضران، فأحرقت قربان هاييل، ولم تلتفت إلى قربان قاييل، فنزلوا من الجبل، وقد غضب قاييل لرد قربانه، وكان يضمر الحسد في نفسه، فلا يزال عن طلب الفرصة ليقته

¹ ت + عليه السلام.

² معالم التنزيل، 38/2 (المائدة 5 / 27) بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمي بالعرائس، ص. 44.

³ ت + تعالى.

⁴ ب، ف: ليودا.

⁵ ب، ت، ف: أقليماً.

⁶ ت: تأمره.

⁷ ت + وكان من عادته؛ قصص الأنبياء المسمي بالعرائس، ص. 45.

⁸ ت - وكانت القرابين.

⁹ ت: إذا كان مقبولاً.

¹⁰ ب، ف: مقبولة.

¹¹ ب، ف: فأكلتها.

¹² ف: غنمه؛ قصص الأنبياء المسمي بالعرائس، ص. 45.

¹³ ت + عليه السلام.

إلى أن يذهب¹ آدم² مكة لزيارة البيت،³ فلَمَّا غاب آدم⁴ أتى⁵ قاييل هايبيل وهو في غنمه، قال: لأقتلنك، قال: ولم؟ قال: لأنَّ الله تعالى قبل قربانك وردَّ قرباني، وتنكح أختي الحسناء، وأنكح أختك، فيتحدَّث النَّاسُ أنَّكَ خير منِّي، ويفتخر ولدك على ولدي، قال هايبيل: وما ذنبي؟ [22و] في ذلك: ﴿لَئِنْ بَسَطْتَ إِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِي مَا أَنَا بِبَاسِطٍ يَدِيَ إِلَيْكَ لِأَقْتُلَنَّكَ﴾ [المائدة، 28/5]،⁶ أي ما مددت⁷ يدي إليك لأقتلك.

قال مجاهد: كتب عليهم في ذلك الوقت، إذا أراد الرَّجُلُ قتل الرَّجُلِ قتل رجل أن لا يمتنع ويصبر، وهذا في الشَّرْعِ جائز طلبًا للأجر، فلَمَّا قصد قتله لم يدر كيف يقتله.⁸ قال ابن جريح: فتمثَّل له إبليس،⁹ وأخذ طيرًا فوضع رأسه على حجر، ثمَّ شرَّح¹⁰ رأسه بحجر آخر،¹¹ وقاييل ينظر إليه فعلمه القتل فوضع قاييل رأس هايبيل بين حجرين، وقيل: وجده نائمًا عند غنمه، فرجع حجرًا بتعليم إبليس، وضربه على رأس هايبيل،¹² وقتله، وكان لهايبيل يوم قتل¹³ عشرون سنة، واختلفوا في موضع قتله، قال ابن عباس¹⁴: جبل نون وهو مهبط آدم¹⁵ بأرض الهند، وقيل: عند عقبة حراء، وقيل: بالبصرة في موضع المسجد الأعظم، فلَمَّا قتله تركه بالعراء، ولم يدر ما يصنع به، لأنَّه كان أول مَيِّت على وجه الأرض من بني آدم، وقصده السَّبَاع فحمله في جراب على ظهره أربعين يومًا،¹⁶ وقال ابن عباس: سنة حتَّى أروج¹⁷ وعكفت عليه الطَّيْر تنظر حتَّى يرمي به فتأكله، وقيل: لَمَّا أراق دمه اسودَّ جسده، واجتمعت التَّور فتحيَّر قاييل في كتفه، فأخذه وتجرَّه¹⁸ على الأرض، وكلَّ أرض وقعت فيها قطرة من دم قاييل صارت سبخة، ﴿فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ

¹ ب، ت: أتى.

² ت + إلى.

³ قصص الأنبياء المسمَّى بالعرائس، ص. 45-46.

⁴ ت + عليه السَّلام.

⁵ ف - أتى.

⁶ قصص الأنبياء المسمَّى بالعرائس، ص. 46.

⁷ ت: أمد.

⁸ الكشف والبيان، 50/4 (المائدة 5/ 27-32) بنحوه.

⁹ ت + عليه اللعنة.

¹⁰ ب، ف: شرح؛ ت: شرح.

¹¹ قصص الأنبياء المسمَّى بالعرائس، ص. 46.

¹² ت: رأسه.

¹³ ت: قتله.

¹⁴ ت + رضه، ف + رضي الله عنهما.

¹⁵ ت + عليه السَّلام.

¹⁶ قصص الأنبياء المسمَّى بالعرائس، ص. 46.

¹⁷ ف: أروج.

¹⁸ ت: يجزه.

في الأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُؤَارِي سُوءَ أَخِيهِ ﴿ [المائدة، 31/5]، أي يستر سوءة أخيه، فبحث الغراب الأرض فكنتم فيها شيئاً، ثم سوى عليه تراباً، فلما رآه قابيل ﴿قال يا وَيَلْنَا أَعْجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُؤَارِي سُوءَةَ أَحِي﴾ [المائدة، 31/5]، فلما ستر أخاه في التراب رجع إلى منزله.

قال المطلب بن عبد الله : لما قتل ابن آدم أخاه رجفت الأرض بما عليها سبعة أيام، ثم شربت الأرض دمه كما تشرب الماء، فناداه الله تعالى: أين أخوك هايل؟ قال: ما أدري، ما كنت عليه رقيباً، قال الله تعالى: إن دم أخيك لينادينني من الأرض، فلم قتلت أخيك؟ قال: فأين دمه؟ إن كنت قتلت، فحرم الله على الأرض يومئذ أن تشرب دمًا بعده أبداً،¹ وقال مقاتل عن ابن عباس رضي الله عنه²: لما قُتل هايل وادم بمكة، اشتاك الشجر، وتغيرت الأطعمة، وحمضت الفواكه، وأمر الماء، واغبرت³ الأرض، فقال آدم⁴: قد حدث في الأرض حدث فأتى الهند، فإذا قابيل قتل هايل⁵ [22ظ] لأنه استقبل جميع أولاده إلا هايل، وسأل آدم⁶ عن أولاده، وقال: أين ولدي هايل؟ وكان آدم يحبه عن جميع أولاده، فقالوا: غاب هايل منذ أيام، ولا ندري أين هو، فاغتم آدم، وبات تلك الليلة، فرأى في منامه هايل يناديه من بعيد، يا أبت، الغوث، الغوث، فانتبه من نومه، وبكى حتى غشي عليه، أي زال عقله، فنزل جبرائيل عليه السلام، فقال: يا آدم، عظم الله أجرك من هايل، قد قتله قابيل، قال آدم⁷: أنا بريء من قابيل، قال جبرائيل: إن الله تعالى يقول أيضاً: أنا بريء من قابيل، ثم قال آدم عليه السلام⁸: يا جبرائيل، أرني قبره، فأراه، وكشفه، ورآه متلطحاً⁹ بالدم، فصاح يا حسرتاه، ويا ويلاه، ويا ابناه، ويا حبيباه، فبكى بكاءً شديداً، حتى بكت ملائكة السموات السبع ببكائه، وقالت الملائكة: إلهي بكى آدم ثلاثمائة سنة فلم يسترح إلا مدة يسيرة، ثم اشتغل بالبكاء، قال الله تعالى: نعم، إن الدنيا دار البكاء والعناء، ودار البلاء والفناء، وكان آدم ينوح ويبكي، فإذا بلغ الوادي بكت الوادي ببكائه، وإذا صعد الجبل بكت الأحجار ببكائه، فأنشأ شعراً في حسرتة، وهو أول من قال الشعر، شعر:

تَغَيَّرَتِ الْبِلَادُ وَمَنْ عَلَيْهَا * فوجه الأرض مُعْبَرٌ قَبِيحٌ

¹ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 47.

² ف: عنهما، ب: رضي.

³ ت: واغبرت.

⁴ ت + عليه السلام.

⁵ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 47.

⁶ ت + عليه السلام.

⁷ ت: فقال.

⁸ ت - عليه السلام.

⁹ ت: متلطحاً.

تغيّر كلّ ذي لون وطعم ** وقيل بشاشة الوجه المليح¹

وروي عن ميمون بن مهران عن ابن عباس رضي الله عنه قال: من قال إنّ آدم عليه السلام قال شعراً فقد كذب، لأنّ محمّداً عليه السلام²، والأنبياء كلّهم في التّهي عن الشّعْر سواء لقوله تعالى: ﴿وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ﴾ [يس، 83/36] الآية، ولكنّ لَمَّا قتل قابيل هايبيل رثاه آدم وهو سريانيّ، ثمّ تعلّم³ لابنه شيث⁴ وقال: يا بنيّ، إنّك وصيّتي احفظ⁵ هذا الكلام ليتوارث فيرحم النّاس عليه، فلم يزل ينقل⁶ حتّى وصل إلى يعرب بن قحطان، وكان يتكلّم بالعربيّة والسّريانيّة، وهو أوّل من خطّب بالعربيّة، وكان يقول الشّعْر فنظر في المرثيّة، فإذا هو سجع، فقال: إنّ هذا ليقوم شعراً فردّ المقدّم إلى المؤخّر، والمؤخّر إلى المقدّم، فوزّنه شعراً، وزيد⁷ فيه أبيات منها:

ومالي لا أجود بسكب⁸ دمع، وهايبيل تضمّنه الضّريح ** أرى طول الحياة علىّ غمّاً، فهل أنا من حيوتي⁹ مستريح¹⁰ / [23و]

وروي: أنّ قابيل لَمَّا قتل أخاه هايبيل، اشتدّ ذلك على آدم عليه السلام، قال¹¹ الله تعالى: يا آدم جعلت الأرض في طاعتك مُز¹² ما تشاء منها، وقال¹³ آدم: يا أرض خُذيه فأخذته، قال قابيل: يا أرض¹⁴ إنّ¹⁵ تُمهّلي حتّى أقول فأمهّته وقال: يا ربّ إنّ أبي قد عصاك فلم تخسف به الأرض، قال¹⁶ الله تعالى:

¹ الكشف والبيان، 51/4 (المائدة 5 / 27-32) بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 47.

² ت: صلّى الله عليه وسلّم.

³ ف: علّم.

⁴ ت + عليه السلام.

⁵ ف: فاحفظ.

⁶ ت - ينقل.

⁷ ت: زاد.

⁸ بسبك.

⁹ ب، ف: حياتي.

¹⁰ الكشف والبيان، 52/4 (المائدة 5 / 27-32) بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 47-48.

¹¹ ت: فقال.

¹² ت: فمرها.

¹³ ت: فقال.

¹⁴ ب، ف + بحق الله.

¹⁵ ت - ان.

¹⁶ ت: فقال.

نعم، إنّه ترك أمرًا واحدًا، وأنت تركت أمري، وأمر أبيك، وقال¹ آدم: يا أرض خذيه فأخذته، قال² قابيل: يا أرض³ بحقّ محمّد عليه الصّلاة⁴ أن⁵ تمهلني فأمهلته، قال: يا ربّ، إنّ إبليس⁶ قد ترك أمرك فلم تخسف به الأرض، فأجابه مثل الأول، فقال آدم ثالثًا: يا أرض خذيه فأخذته، وقال⁷ قابيل: يا أرض⁸ بحق أصحاب محمّد عليه السّلام⁹ أن¹⁰ تمهلني فأمهلته، وقال: يا ربّ، أليس لك تسعة وتسعون اسمًا؟ قال الله تعالى¹²: بلى، وقال: ¹³ أليس الرّحمن والرّحيم والعفو والغفور من جملة هذه الأسماء؟ قال: بلى، وقال: ¹⁴ يا ربّ، إن أردت إهلاكه فأخرج هذه الأسماء من أسمائك؛ لأنّ من أهلك عبده لأجل الذّنوب لا يكون رحمانًا ورحيمًا وعفوًّا وغفورًا، قال الله تعالى: يا أرض خلّي سبيله فخلت سبيله.¹⁵ وقيل له: اذهب طريدًا شريدًا فرعًا مرعوبًا، لا تأمن من تراه، فأخذ بيد أخته أقليميا، وهرب بها إلى عدنّ من أرض اليمن، فأتاه إبليس، فقال له: إنّما أكلت النّار قربان هابيل؛ لأنّه كان يعبد النّار، فاعبد أنت أيضًا نارًا تكون لك ولعقبك، فبنى بيت النّار، فهو أول من عبد النّار، وكان لا يمرّ به أحد ممّن أبي إلا رماه من¹⁶ النّار، فأقبل ابن له أعمى، ومعه ابن له، فقال للأعمى ابنه: هذا أبوك قابيل، فرمى الأعمى أباه، فقتله، فقال ابن الأعمى: قتل أباك، فرفع يده، فلطم ابنه فمات، فقال الأعمى: ويل لي، قتل أبي برميتي، وقاتلت ابني بلطمتي.¹⁷

[2- فصل في شيث عليه السّلام]

¹ ت: فقال.

² ت: فقال.

³ ت - يا أرض.

⁴ ت: صلّى الله تعالى عليه وسلّم.

⁵ ت - ان.

⁶ ت + عليه اللّعة.

⁷ ت: فقال.

⁸ ت - يا أرض.

⁹ ت: صلّى الله عليه وسلّم.

¹⁰ - ان.

¹¹ ت: فقال.

¹² ت - تعالى.

¹³ ت: فقال.

¹⁴ ت: فقال.

¹⁵ ت - فخلت سبيله.

¹⁶ ب، ت، ف: في.

¹⁷ معالم التنزيل، 41/2 (المائدة 5 / 31) بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 49.

قالوا: ثم كثر أولاد قابيل، واشتغلوا في آلات الله و من الطبول، والمزامير، والعيدان، والطناير، واشتغلوا في اللّهُو وشرب الخمر، وعبادة النّار، والزّناء، والفواحش، إلى أيام الطّوفان حتّى غرقهم الله،¹ وبقى نسل شيث. / [23ظ] يقال: كان قد مضى من عمر² آدم يوم قتل قابيل³ مائة وثلاثون سنة، فحزن آدم،⁴ وحوّاء حزناً شديداً لموته، وحسرتة، ولم يولد لها ولد أربع سنين، وفي السنّة الخامسة ولدت حوّاء شيثاً، قيل: أوحى الله تعالى إليه أنّي مخرج منك نوري الذي أريد به السلوك في القنوت الطّاهرة، وأجعله خاتم الأنبياء، وأجعل له خيار الأمتة، وأختم الزّمان بمدّتهم، وأغصّ الأرض وانيوها⁵ بدعوتهم، وانيوها بشيعتهم، فشمّر، وتطهّر، وقدّس، وسبّح، ثمّ أغشى⁶ زوجتك على طهارة منها، فإنّ وديعتي تنتقل منكما إلى الولد الكائن بينكما، وواقع آدم حوّاء، فحملت لوقتها، وأشرقت جيئها، وتالأ التور في مماليلها،⁷ ولمع في محاجرها حتّى إذا انتهى حملها، وضعت شيث عليه السّلام مجللاً بالتور والهيبة موشحاً بالجلال، والأبهة، فانقل التور من حوّاء إلى شيث، ولمع في أسارير جبينه، فسّمّاه آدم⁸ شيثاً، معناه هبة الله وعطاء الله، لأنّه ولد بعد قتل هايل، فصار كأنّه عوضاً⁹ عنه، علّمه الله تعالى ساعات اللّيل والنّهار، وأعلمه عبادة الخلق في كلّ ساعة منها، وأنزل عليه خمسين صحيفة، وأنزل على آدم عشر صحائف، وصار شيث وصي آدم عليه السّلام، وولي عهده، وتمام عمر آدم تسعمائة وأربعين سنة، وقيل: ألف سنة، والأصحّ، هو الأوّل؛ لأنّه وهب لابنه داود عليه السّلام من عمره ستّين سنة، وسبب ذلك في رواية أبي هريرة رضي الله عنه عن النّبّي صلّى الله¹⁰ عليه وسلّم: لَمّا نظر آدم على ذرّيته، فرأى عمر كلّ واحد منهم مكتوباً بين عينيه، فإذا قوم عليهم التور، قال:¹¹ من هؤلاء يا ربّ؟ قال: الأنبياء، فإذا فيهم رجل هو أضوئهم، أو من أضوئهم،¹² قال:¹³ يا ربّ، من هذا؟ قال: ابنك داود النّبّي عليه السّلام، وقد كتبت له العمر أربعين سنة، قال: يا ربّ

¹ ت + تعالى.

² ت - عمر.

³ ب، ف: هايل؛ ت + أخاه.

⁴ ت + عليه السّلام.

⁵ ب، ف - وانيوها.

⁶ ت: اغشى.

⁷ ف: مخائلها.

⁸ ت + عليه السّلام.

⁹ ب: عوض.

¹⁰ ت + تعالى.

¹¹ ت: فقال.

¹² ت - أو من أضوئهم.

¹³ ت: فقال.

زد لي¹ عمره، قال: ذلك الذي كتبت له وقد جفّ القلم بأعمار بني آدم، قال: يا ربّ كم قدرت عمري؟ قال: ألف سنة، قال: يا ربّ، إنّي قد جعلت له من عمري ستّين سنة، قال الله تعالى: أنت وذاك وأشهد عليه الملائكة، فلمّا مضى من عمر آدم² تسعمائة وأربعون سنة، أتاه ملك الموت، فقال له آدم: قد عجلت، وليس عمري إلا ألف سنة، قال: بلى، / [24و] ولكنّك وهبت لابنك داود ستّين سنة، فوجد آدم³ فمن يومئذ أمر بالكتب والشهود، وفي رواية أخرى: كان عمر داود عليه السّلام ستّين، فزاد أربعين سنة، فيكون عمر آدم⁴ على تقدير صحّة هذه الرواية تسعمائة وستّين سنة، والقائلون بأنّ عمر آدم كان ألف سنة، يقولون: أكمل الله تعالى لأدم عليه السّلام بعد نزاعه مع ملك الموت ستّين سنة أو أربعين سنة بتقدير الروايتين، لكن قول الله تعالى في الحديث: جفّ القلم بالأعمار ينافيه.

ذكر أهل التّواريخ، وأصحاب الأخبار: أنّ آدم عليه السّلام مرض قبل موته أحد عشر يوماً⁵ ثمّ مات، وأوحى⁶ الله قبل موته، وبعد انتقضاء⁷ المدّة، فقال: يا آدم، إنّي قابض روحك يوم الجمعة، فأوص⁸ إلى خير ولدك بأن يؤمن بي وبرسولي أحمد الذي يكون في آخر الزّمان، فإنّ الجنّة محرّمة على من لا يؤمن بي وبرسولي أحمد، فدخل آدم باكياً على حوّاء فبكى بكائه يوم أُخرج من الجنّة، فقالت له: ما لك يا آدم؟ فقال: قد جاءني خبر الموت يوم كذا، قالت: كيف ذلك يا آدم؟ فوصف لها الموت، وقال: يا حوّاء، أمّا الذين هم أصفياء الله تعالى فالموت أشدّ عليهم من الطّبخ في القدور، ونشر بالمناشير، فقالت: أوّه،¹⁰ يا آدم، انقطع حياتنا من الدّنيا، إذا متّ فإلى أين تذهب؟ قال: إلى التّراب، فصاحت حوّاء صيحة لم يبق في الجبال ولا في الأرض سُبُع، وسائر حيوانات إلا اجتمع إليهما، فقال آدم عليه السّلام: يا حواء، امسكي عن البكاء، فإنّ الموت كائن، لا بدّ لنا منه، ولجميع أولادنا،¹¹ فدعا آدم ابنه شيث¹² وأوصاه، فقال:

¹ ب، ف: في.

² ت + عليه السّلام.

³ ت + عليه السّلام (|) قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 50.

⁴ ت + عليه السّلام.

⁵ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 49.

⁶ ت: فأوحى.

⁷ ب، ت، ف: انتقضاء.

⁸ ف: فأوصي.

⁹ ت: فقالت.

¹⁰ ت: أوّه.

¹¹ ت - ولجميع أولادنا.

¹² ت + عليه السّلام.

يا بني، إن الله عهد إلينا عهدًا أن لا يودع¹ هذا التور الذي في وجهك إلا في أظهر نساء العالمين، ثم قال: إلهي، إنك عهدت إلي، وأنا عهدتُ إلى ابني هذا، فأسألك أن ترسل شهودًا تشهدون² بهذا الميثاق، فنزل جبرائيل بسبعين ألف ملك ومعه حريرة بيضاء، وقلم من أقلام الجنة، فسلم على آدم،³ فقال: قال الله⁴ قل⁵ إن لحبيبي محمد عليه السلام⁶ أن ينتقل في⁷ الأصلاب، والأرحام، هذا قلم مداده نور، فاكتب بإذني على ابنك بشهادة هؤلاء، فكتب آدم الكتاب / [24ظ] وأشهد من حضرت⁸ من الملائكة، وجعله في تابوت فيه مثل الأنبياء، وحكايتهم من الأول إلى الآخر، وقد جاء في الأخبار: أن الله تعالى أنزل تابوتًا على آدم عليه السلام فيه صورة⁹ الأنبياء، ومثلهم وأسمائهم، وكان من¹⁰ عود الشمشاد نحوًا من ثلاثة أذرع في ذراعين، فكان عند آدم¹¹ إلى أن مات، ثم بعد ذلك عند شيث عليه السلام، ثم توارثها أولاد آدم إلى أن بلغ إبراهيم عليه¹² السلام، ثم كان عند إسماعيل عليه السلام؛ لأنه كان أكبر ولده،¹³ ثم بعده يدفع ابن إسماعيل عليه السلام¹⁴ إلى يعقوب عليه السلام، ثم كان في بني إسرائيل إلى أن وصل موسى عليه السلام، فكان موسى عليه السلام يضع فيه التوراة، وقطع الألواح التي تكسرت، وعصاه، ونعليه،¹⁵ وعمامته، وعمامة هارون النبي¹⁶ عليه السلام،¹⁷ وقفيز من المن الذي كان ينزل على بني إسرائيل في التيه،¹⁸ وقال الله تعالى في حقه: ﴿فِيهِ سَكِينَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ﴾ [البقرة، 248/2] اختلفوا في السكينة، ما هي؟ قال علي رضي الله عنه: هي ريح هفافة لها رأسان، ووجه كوجه الإنسان، وعن مجاهد: هي شيء يشبه الهرة، له رأس كراس الهرة،

¹ ت: يودع؛ ف: تودع.

² ب، ف: يشهدون

³ ت + عليه السلام.

⁴ ت + تعالى.

⁵ ف: آن.

⁶ ت: محمد صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁷ ف: من.

⁸ ب، ف: حضره.

⁹ ت: صور.

¹⁰ ت - من.

¹¹ ت + عليه السلام.

¹² ت + الصلاة.

¹³ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 288-289.

¹⁴ ت - لأنه كان أكبر ولده ثم بعده يدفع ابن إسماعيل عليه السلام.

¹⁵ ت: نعليه.

¹⁶ ت - النبي.

¹⁷ ف - عليه السلام.

¹⁸ الكشف والبيان، 2121/2.

وذنب كذنب الهرة، وله جناحان¹ من زمرد وزبرجد، وكان إذا سمعوا صوته يتيقنوا بالنصر، وكانوا إذا خرجوا وضعوا² قدامهم، وإذا سار³ ساروا، وإذا وقف وقفوا، وعن ابن عباس رضي الله عنه⁴: هي طشت من ذهب الجنة، كان يغسل فيه قلوب الأنبياء، وعن وهب: هي روح من الله⁵ يتكلم إذا اختلفوا في شيء، ويخبرهم⁶ بما يريدون،⁷ وإذا حضروا القتال قدموه⁸ بين أيديهم، فيستفتحون، ثم آدم⁹ سلم التابوت إلى ابنه شيث.¹⁰ وقال: يا بني، إذا مت فلا تدخل علي ساعة، فإنه أول من يدخل علي جبرائيل،¹¹ وميكائيل، وإسرافيل عليهم¹² السلام، وقال: يا بني، احفظ لسانك عندك عارية، ونفسك عندك رهينة، فالموت نازل بك¹³ لا محالة، وكل ما شغلك عن الله من أهل وولد فهو عليك مشؤوم، وقال: يا بني، إن ظلمت¹⁴ لا تظلم، وإن مُدحت¹⁵ لا تفرح، وإن دُمت¹⁶ فلا تجزع، وإن كُذبت¹⁷ فلا تغضب، وإن خانوك فلا تحزن، ولا تصاحب مع أهل الدنيا؛ فإن مصاحبتك / [25و] معهم قطيعة من الله ورسوله، ولا تضرب بيدك مسلمًا، ولا يتناول¹⁶ بهما مالا حرامًا، ولا تؤذي بهما أحدًا من خلق الله،¹⁷ فلما كان قبل موته ثلاثة أيام أتاه ملك الموت، وقال: يا آدم، جئتك لقبض روحك، وقال آدم: يا ملك الموت، وعدني ربي يوم الجمعة، وجئتني يوم الأربعاء، فرجع وجاء يوم الخميس، وقال: يا ملك الموت، جئتني بيوم قبل الوعد، قال ملك الموت: يا آدم، ما ترجو من حياة اليوم فإنك عشت كذا وكذا سنة، وقال آدم: يا ملك الموت، إنني لا أرجع من الموت، ولكن خطيئة عظيمة أستحي من ربي، فذهب ملك الموت، وجاء يوم، وقال آدم: يا ملك الموت، ارفق لي، فإنني لا أصبر على مرارة الموت، وقال: يا ملك الموت، دعني حتى أدخل على حواء وأبكي

¹ ب، ف + وقيل له عينان لهما شعاع وجناحان.

² ت: وضعوه.

³ ف: سارا.

⁴ ب، ت: رضه؛ ف: عنهما.

⁵ ف + تعالى.

⁶ ت فيخبرهم.

⁷ ف - يريدون.

⁸ ت: قدموه.

⁹ ت + عليه السلام.

¹⁰ ت + عليه السلام. (1) معالم التنزيل، 1/334 (البقرة 2 / 248) بنحوه.

¹¹ ت + عليه السلام.

¹² ت: عليهما.

¹³ ت: عليك.

¹⁴ ت: فلا.

¹⁵ ت: فلا.

¹⁶ ب، ف: تتناول.

¹⁷ ت + تعالى.

معها ساعة، فقام ودخل عليها وبكى معها، وقال: يا حواء، أنت أورتيتني هذا الموت وأخرجتني من دار الخلود،¹ فلما طال بكاءهما أتاه ملك الموت، فقال: يا آدم، ما قرأت هذه الآية؟ ﴿فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾ [النحل، 61/16] فشهِق آدم شهقة، لو سمع الخلائق لماتوا، وله خرخرة في صدره كالرعد، فقال: يا ملك الموت، أكل أولادي هكذا يقبض أرواحهم؟ أو خصصتني لأجل خطيئتي؟ فقال: يا آدم، إن الله تعالى هوّن عليك سبعين ضعفاً، فرجع آدم² رأسه إلى السماء، فقال: يا رب، خفف على أولادي المؤمنين سكرات الموت، وهوّن علينا، وعلى أمة محمد عليه³ السّلام سكرات الموت، يا سامع كلّ صوت.

نكتة: لما كان حال آدم صفّي الله هكذا، مع أنّه من أشرف الأنبياء، وخليفة الله تعالى في أرضه، فكيف حالنا عند الموت مع الذنوب والعصيان؟ وروي: أنّ الله تعالى أوحى إلى آدم عند انقضاء أجله، يا آدم، أوص وصيتك إلى ابنك شيث، فإنك ميت، قال⁴ آدم: أي شيء الموت؟ قال: أقبضك إليّ، وأوفيك أجرِك وأجر عملك، إن قَدِمْتَ خيراً فخير، وإن قَدِمْتَ شراً فشرّ، وكذلك قضيتُ عليك وعلى ذريّتك من بعدك، فقال آدم⁵: يا رب، فأرني الموت حتّى أنظر إليه، فقال له: يا آدم، إن للموت صفات، وإنّي مُنزلها⁶ عليك بأحسن صفاته لتنظر إليه، ثمّ أوحى الله⁷ إلى جبرائيل، [25ظ] وميكائيل، وإسرافيل، وعزرائيل⁸ أن اهبطوا الموت على آدم،⁹ في صورته التي هي صورة الأنبياء والمرسلين، حتّى ينظر إليه، فإنّه سألني، وإنّه حتّى¹⁰ عليّ أن أجيبه، لأنّه بديع فطرتي، وصنيع يدي، فاهبطوا على آدم وهو جالس بين الجبال، فلما نظر¹¹ الموت فخر¹² آدم¹³ مغشياً عليه، فلما أفاق بكى بكاءً شديداً.¹⁴

¹ ف: الخلد.

² ت + عليه السّلام.

³ ت + الصّلاة.

⁴ ت: فقال.

⁵ ت + عليه السّلام.

⁶ ف: منزل؛ ب، ت: منزله.

⁷ ت + تعالى.

⁸ ت + عليهم السّلام.

⁹ ت + عليهم السّلام.

¹⁰ ت: حتّ.

¹¹ ب، ف + إلى.

¹² ت، ف: خر.

¹³ ف: - آدم؛ ت + عليه السّلام.

¹⁴ ت، ف + وروي.

عن كعب الأخبار أنه قال: لَمَّا خلق الله الموت فحجبه¹ عن الخلائق بألف ألف حجاب كل حجاب في غلظ السموات والأرض، فزم بسبعين ألف زمام، وطول سلسلة كل زمام مسيرة ألف عام، لا يعلم أحد من الخلائق مكانه، لا نبي² مرسل ولا ملك مقرب إلا أن الملائكة يستمعون³ صوته في كل جانب، ولا يدرون ما هو؟ فإذا سمعوا غلطوا من التسبيح والتهليل، من هول ذلك الصوت؟ وقال بعضهم لبعض: إن ربنا خلق خلقاً بأيدي⁴ منا ذلك الخلق حتى خلق الله⁵ ملك الموت، وسلطه على قبض الأرواح، وله أربعة⁶ أجنحة مملوءة⁷ جسده جميعاً بالعيون والألسنة، وليس أحد من الآدمي والطير وكل ذي روح إلا وله في جسده وجه، وعين، ويد، بعددهم وآهم⁸ بتلك العين⁹ فيأخذ¹⁰ بتلك اليد الروح، وينظر بالوجه الذي يحاذيه، ولذلك يقبض أرواح¹¹ المخلوقين في كل مكان، فإذا مات نفس في الدنيا ذهب عين من جسده، ويقال له: أربعة أوجه؛ وجه كان من قدامه، والثاني على رأسه، والثالث على ظهره، والرابع تحت قدميه، فيأخذ أرواح الأنبياء والملائكة على وجه رأسه، ويجيء لأخذ أرواح المؤمنين على وجه قدامه، ويجيء للكفار والعصاة على وجه ظهره، ويجيء للجن والشياطين من تحت قدميه، ويقال من عظمته: إنه لو صب ماء جميع البحور، والأنهار على رأس ملك الموت ما¹² وقعت قطرة على الأرض، فقال الله تعالى: يا ملك الموت، خلقتك ووكلتك بقبض أرواح الخلائق، ثم نادى الرب¹³: يا ملائكتي، قفوا صفوفاً حتى تنظروا إلى الخلق¹⁴ الذي كنتم تستمعون¹⁵ صوته، فوفقت الملائكة ويقدمون الله تعالى، ويهللونه، ثم ينادي الرب إلى الموت، فأجابه سريعاً، فقال: ¹⁶ لبيك ربّي، لماذا خلقتني؟ قال الله / [26] تعالى: خلقتك

¹ ت، ف: حجبه.

² ف + ولا.

³ ف: يسمعون.

⁴ ف - بأيدي، ب، ف + ما يدري.

⁵ ت + تعالى.

⁶ ف: أربع.

⁷ ت: مملوءة.

⁸ ب: ويراهم؛ ف: ورأهم.

⁹ ف: العيون.

¹⁰ ف: فيأخذه.

¹¹ ب، ف: روح.

¹² ت: لَمَّا.

¹³ ت + تعالى.

¹⁴ ف + العظيم.

¹⁵ ت، ف: تسمعون.

¹⁶ ت: وقال.

لثفتني¹ الحياة، وتمحووا اسمها، قال: فبعزتكَ لا تُسلطني على شيء إلا أفنيته،² وأمحو ذكره، فخرج على صورته بأربعة قوائم على صورة كبش، وله أربعة أجنحة: جناحان عاليان، وجناحان أسفلان، فجناحان فجناحان عاليان لأصحاب اليمين، لو نُشرت لأحاطت السموات والأرض وما فيهما، وأما الجناحان الأسفلان فلاصحاب الشمال، فلو نُشرت لذابت الأرضون السبع وما فيهن، فلَمَّا نظر الملائكة إلى الموت تفزعوا³ وخزوا مغشيًا عليهم ألف عام، فلَمَّا أفاقوا تفرقوا، منه فرقة أصابتهم الصاعقة إلى يوم القيامة، لا حركة لهم إلا أن الرّوح يجري في مفاصلهم، ومنهم طار،⁴ فهو طائر إلى يوم القيامة، ومنهم قام،⁵ فهو قائم إلى يوم القيامة، لا يأكلون، ولا يشربون فرغًا من الموت، ومنهم رُكّع، فهو راکع إلى يوم القيامة، ومنهم سُجّد فهو ساجد إلى يوم القيامة، ومنهم يسألون الله أن يخفّف عنهم الموت، ومنهم رفعت أصواتهم بالتسبيح، ويقولون: سبحان من خلق الموت والحياة، وسلط الموت على الحياة، فلَمَّا عاينوها قال الله تعالى للملائكة: لحجبتُ عنكم إلى انقضاء آجالكم، وقالوا يا ربنا أخلقتَ أعظم من هذا خلقًا؟ فقال الله تعالى: إنّما خلقتُهُ وأنا أعظم.⁶

وقال ابن عباس رضي الله عنه⁷: خلق الله الموت في هيئة كبش لا يمرّ بشيء، ولا يجد ريحه إلاّ مات، وخلق الحياة على صورة فرسٍ أنثى بلقاء وهي التي كان جبرائيل،⁸ والأنبياء عليهم السلام يركبونها فوق الحمار دون البغل، ولا تمرّ⁹ بشيء، ولا يجد ريحها شيء، ولا نطاء¹⁰ على شيء إلاّ حيي،¹¹ وهي التي أخذ السامريّ من أثرها، فألقاه على العجل فحيي،¹² واعلموا¹³ يا إخوتي،¹⁴ أنّ شدة الألم في سكرات الموت لا يعرفها إلاّ من ذاقها، والتزع ألم في نفس الرّوح وشدة في جميع الأعضاء، وإنّما انقطع صياحه وصوته مع شدة الألم؛ لأنّ الكرب فيه قد تصاعد إلى قلبه، واستغرق جميع أعضائه، فهذا منه كلّ عضو

¹ ف: لتفتني.

² ب: أفنيه.

³ ف + إلى الموت.

⁴ ف: طائر.

⁵ ف: قائم.

⁶ ف + منه.

⁷ ب، ت: رضه؛ ف: عنهما.

⁸ ت، ف + عليه السلام.

⁹ ف: يمر.

¹⁰ ف: بطاء.

¹¹ ت: حيي.

¹² ت: فحيي.

¹³ ف: واعلم.

¹⁴ ب، ف: إخواني.

وقوة، ولم يبق له قوة الاستغاثة، فينزع الرّوح من كلّ عرق من عروقه، ثم يموت كلّ عضو من أعضائه تدريجًا، فيبرد أولًا قدماه، ثم ساقاه، ثم فخذه، ولكلّ عضو سكرة وحيرة حتّى يبلغ بها إلى الحلقوم، فعند ذلك / [26ظ] ينقطع نظره عن الدّنيا، وأهلها، ويُعلق عنده بابُ التّوبة.

وعن الحسن¹ أنّه عليه السّلام ذكر الموت، وألمه، وسكرته، فقال: قدر ثلثمائة ضربة بالسّيف. قال الفقيه أبو الليث رحمه الله: من أراد أن ينجي من عذاب القبر، وأراد أن يهون عليه سكرات الموت، فعليه أن يلازم بأربعة أشياء،² أمّا الأربعة التي يلازمها: فمحافظة الصّلاة، والصّدقة، وقراءة القرآن، وكثرة التّسبيح، وأمّا الأربعة التي يجتنب عنها: الكذب، والخيانة، والنّميمة، والبول عن البدن جعلنا الله³ وإياكم من الفائزين المخلصين من عذاب النّار، وعذاب القبر، وهون علينا وعليكم سكرات الموت بلطفه، وكرمه.

رجعنا إلى القصة لما حضرت الوفاة قال:⁴ يا جبرائيل، ما ترى لي عندك؟ قال: يا آدم، من لدن العرش إلى عندك ملائكة مع الحُلل، والتّاج، والبراق، والعلم، ثمّ قال لابنه شيث عليه السّلام:⁵ يا بنيّ أوصيك أن يطلي⁶ جسدي بعد موتي بدهن مرّ، ولبان ممّا هُبط به عليّ من الجنّة، فإنّه إذا طُلي به الميّت لم ينفصل شيء من عظامه حتّى يبعثه الله تعالى، وأمر أن يجعل جسده في تابوت، ويدفن في أواسط⁷ الأرض، ثمّ قبض عزرائيل قبل الزوال في الساعة التي أخرج من الجنّة فيها، وناحوا عليه مائة وأربعين يومًا، وغسلته الملائكة، وصلّوا عليه، ودفنوا أولاده على جبل سرنديب، قيل: تنازع النّاس في قبره: فمنهم من زعم أنّ⁸ قبره بمنى في مسجد الخيف، ومنهم من رأى أنّه في جبل أبي قبيس، وقيل: غير ذلك، والله أعلم بحقيقة الحال.

¹ ت + رضي الله عنه.

² ب، ف + ويجتنب عن أربعة أشياء.

³ ف + تعالى.

⁴ ت: مال.

⁵ ف - عليه السّلام.

⁶ ت: تطلي.

⁷ ب، ف: أواسط.

⁸ ت: أنّه.

⁹ ت - أبي.

وقال ابن عباس رضي الله عنه: فلَمَّا¹ كان وقت الطوفان حمل نوح² تابوت آدم عليه السلام³ في السفينة، فلَمَّا خرج منها دفن تابوت آدم في بيت المقدس. يقال له: غار الكنز. والله أعلم وأحكم⁴ بحقائق الأمور.

[3- فصل في الاختلاف بين أولاد شيث وأولاد قابيل وإدريس عليهم السلام]

فصل: لَمَّا اشتدَّ الاختلاف بين أولاد شيث عليه السلام، وبين أولاد قابيل، أرسل الله⁵ إليهم إدريس النبي⁶ عليه السلام وهو خنوخ، وقيل: أخنوخ، والأصحُّ هو الثاني ابن برد بن مهلائيل، وقيل: مهليل بن قينان بن أنوش بن شيث عليه السلام / [27و] بن آدم عليهم السلام، سَمِيَ إدريساً⁷ لكثرة دراسته صحف آدم عليه السلام⁸ وشيخ عليه السلام،⁹ ثم أنزل عليه ثلاثون صحيفة، واسم أمه برة، وقيل: اسمها آشوث، ولقبها برة، وكان مولده قبل أن يموت¹⁰ آدم بمائة سنة، وهو¹¹ أول نبي أرسل بعد وفاة آدم عليه السلام، وكان مبعثه بعد وفاة آدم¹² بمائتي سنة، وكان عمره يوم مبعثه¹³ ثلاثمائة سنة، وعاش في نبوته مائة سنة وخمسين سنين،¹⁴ وهو أول من خطَّ بالقلم، وأول من خاط الثياب ولبسها،¹⁵ فكان¹⁶ من قبله يلبسون الجلود، والصفوف، وأول من نظر في علم النجوم، والحساب، فبعثه الله إلى قومه نبياً، وكان قومه قوم سحرة، وهم أول من عتق الآباء والأمهات، وقطعوا الأرحام، وأطاعوا الشيطان، واختلفوا. وكان الناس

¹ ت: لَمَّا.

² ت + عليه السلام.

³ ف - عليه السلام.

⁴ ت - وأحكم.

⁵ ب، ت + تعالى.

⁶ ب، ت - النبي.

⁷ ب، ف: إدريس.

⁸ ف - عليه السلام.

⁹ ف: عليهما السلام؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 51.

¹⁰ ت: موت.

¹¹ ف - هو.

¹² ت + عليه السلام

¹³ ت - يوم مبعثه.

¹⁴ ف: مائة سنة وخمسين سنة؛ ت: مائة وخمسين سنة.

¹⁵ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 51.

¹⁶ ت: وكان؛ ف: فكانوا.

قبلهم على دين واحد ومنهاج واحد حتى بعث الله¹ إدريس² نبياً، وفرض عليهم من الصلاة (طَرَفِي النَّهَارِ) [هود، 38/11] غدوًا وعشيًا، وكانت قبلته إلى حقيقة الجنوب على خطِّ نصف النَّهَارِ، وفرض عليهم الصَّيام أيام معدودة وأجاب له أُلْفُ إنسان مَمَّن يدعوهم، وأبْؤا³ غيرهم، وأخرجوه من بينهم، فأخذهم الله⁴ بالسَّنين يعني بالقحط، ثم مضى إدريس⁵ من عندهم سَيَّاحًا في الأرض، فعَلَّمه الله تعالى من أسمائه أربعين اسمًا، ودار⁶ الأرض كلَّها، ودعى الخلائق إلى الباري⁷ تعالى باثنين وسبعين لسانًا، وأتاه الحكمة فكلَّمهم بلغاتهم المختلفة، وبنى لهم مائة مدينة، وثماني مدن عظام، أصغرها عظام، أصغرها الرَّها⁸ ثم عاد إلى مصر، ثم رفعه الله تعالى مكانًا عليًّا، وله يومئذ أربعمئة وخمس سنين، فقيل: رفع إلى السَّماء الرَّابعة، وقيل: إلى السادسة، وقيل: إلى الجنَّة، ولا شيء أعلى⁹ من مكانها، وسببه ما روي عن أصحاب التَّوَارِيخ: أَنَّهُ كَانَ يَخِيطُ قَبَاءَ فِي كُلِّ يَوْمٍ، وَكَلَّمَا¹⁰ غَرَزَ إِبْرَةَ يَسْبِحُ اللَّهَ،¹¹ فَلَمَّا أتمَّ القَبَاءَ سلَّمه إلى صاحبه، ولم يطلب منه أجره، ومع ذلك يعبد الله¹² عبادة في كلِّ يوم، وليلة عجز¹³ الواصفون عن صفه¹⁴ عبادته، حتى اشتاق إليه ملك الموت، فسأل الله¹⁵ أن يأذن في زيارته، / [27ظ] فأذن له، فأتى إليه على صورة آدمي، وسلَّم عليه، وجلس عنده، وكان إدريس¹⁶ صائم الدهر، فإذا كان¹⁷ وقت إفطاره أتاه ملك بطعام الجنَّة، فيفطر به، ثم يقوم، ويشغل بعبادته، فأتاه الملك في تلك اللَّيلة بطعام الجنَّة، فأكل إدريس عليه السَّلَام، وقال لملك الموت: كل أنت أيضًا؟ فلم يأكل، فقام إدريس في العبادة وهو جالس عنده حتى تطلع¹⁸ الفجر، وطلعت

¹ ت + تعالى.

² ف + عليه السَّلَام.

³ ف: أبي.

⁴ ت - الله.

⁵ ت، ف + عليه السَّلَام.

⁶ ت: فدار.

⁷ ت: الله.

⁸ ب: الرَّها.

⁹ ب: أعلا.

¹⁰ ت: فكلَّما.

¹¹ ت + تعالى.

¹² ت + تعالى.

¹³ ف: يعجز؛ ب: يعجزه.

¹⁴ ت، ف: وصف.

¹⁵ ت + تعالى.

¹⁶ ت + عليه السَّلَام.

¹⁷ ب: حان؛ ف - كان.

¹⁸ ت: يطلع.

الشمس، واستبان النهار، فالرجل¹ جالس عنده، فتعجب إدريس،² فقال: ³ يا هذا، أتسير معي؟ إذا سرت حتى نتفرج، فقال ملك الموت: نعم، فقاما، وسارا حتى أتيا مزرعة، فقال ملك الموت: يا إدريس، أتأذن لي أن آخذ من هذه⁴ الزرع بسنابل لأأكل؟ فقال إدريس: ⁵ سبحان الله، لم⁶ لا تأكل الطعام الحلال أمس، وتريد أن تأكل اليوم حراماً؟ فمضيا حتى مضى عليهما أربعة أيام، وكان إدريس⁷ يرى منه ما يخالف طمع⁸ الأدميين، فقال: من أنت؟ قال: ⁹ أنا ملك الموت، قال: ¹⁰ أنت الذي تقبض الأرواح، قال: نعم، قال: أنت عندي منذ أربعة أيام، فهل قبضت روح أحد؟ قال: نعم، قبضت أرواحاً كثيرة وأرواح الخلق¹¹ عندي كالمائدة أتناولها كما يتناول اللقمة واحد، فقال إدريس: ¹² يا ملك الموت، أجمت زائراً أم قابضاً؟ قال: بل جمت زائراً بإذن الله، ¹³ ثم قال إدريس: ¹⁴ يا ملك الموت، حاجتي منك بإذن الله¹⁵ أن تقبض روحي، ثم يحيي الله¹⁶ حتى أعبد الله بعد ما ذقت مرارة الموت، فقال ملك الموت: إنني لا أقبض روح أحد إلا أن يأمرني الله فيه، فأوحى الله¹⁷ أن أقبض روح إدريس¹⁸ فقبض من ساعة، فمات إدريس، فبكى ملك الموت، وتضرع إلى الله¹⁹ تعالى، وسأل أن يحيي صاحبه إدريس،²⁰ فأجابه الله،²¹ فأحياه، فعانقه ملك الموت، فقال: يا أخي، كيف وجدت مرارة الموت، فقال: إن الحيوان إذا سلخ جلده حال حياته، فمرارة الموت

¹ ت: والرجل.

² ف + عليه السلام.

³ ت: وقال.

⁴ ف: هذا.

⁵ ت + عليه السلام.

⁶ ف - لم.

⁷ ت + عليه السلام.

⁸ ب، ف: طبع.

⁹ ت: فقال.

¹⁰ ت + إدريس عليه السلام.

¹¹ ف: الخلائق.

¹² ت + عليه السلام.

¹³ ت، ف + تعالى.

¹⁴ ت + عليه السلام.

¹⁵ ت + تعالى.

¹⁶ ت + تعالى.

¹⁷ ت + تعالى.

¹⁸ ت + عليه السلام.

¹⁹ ف: إليه.

²⁰ ت + عليه السلام.

²¹ ت + تعالى.

أشدّ منه ألف مرّة، فقال ملك الموت: الرّفق الّذي فعلتُ بك في قبض روحك ما فعلتُ بأحد قطّ، ثمّ قال إدريس عليه السّلام: يا ملك الموت، لي حاجة أخرى، إنّي أريد أن أرى [28و] نار جهنّم، فأعبد الله بعد ما أبصرتُ الأنكال والأغلال، قال ملك الموت: كيف أذهب بك إلى نار جهنّم بغير أمر الله؟ فأوحى الله تعالى أن أذهب بإدريس إلى نار جهنّم، فذهبا إليها فرأى فيها جميع ما خلق الله لأعدائه من السلاسل، والأغلال، والأنكال، ومن الحيات، والعقارب، والنّيران، والقطران، والرّقوم، والحميم، ثمّ رجعا منها، فقال إدريس: ¹ لي حاجة أخرى، أريد أن نذهب إلى الجنّة حتّى أرى ما ² فيها ممّا خلق الله تعالى لأوليائه، وأزيد في طاعتي، فقال ملك الموت: كيف أذهب بك إليها بغير أمر الله؟ ³ فأمر الله ⁴ أن يذهب به إلى الجنّة، فذهبا، فوقفا على باب الجنّة، فرأى إدريس عليه السّلام ما فيها من النّعيم، والملك العظيم، والعطاء الجسيم، والأشجار، والأنهار، والفواكه، والثّمار، ⁵ فقال: يا أخي ملك الموت، ذقت مرارة الموت، ورأيت أهوال الجحيم، وأفراعها، فهل لك أن تسأل الله ⁶ أن يأذن لي بدخول الجنّة وأشرب من مائها؛ لتزول عني مرارة الموت وأفراع الجحيم، فاستأذن ملك الموت من الله تعالى، فأذن له على ⁷ أن يدخل، ثمّ يخرج، فدخل الجنّة، ووضع نعليه تحت شجرة من أشجارها، وخرج من الجنّة، وقال: يا ملك الموت، تركت نعلي عند شجرة كذا، فأرجع فيها، فرجع، ودخل، ولم يخرج، فصاح ملك الموت: يا إدريس، اخرج، فقال: لا أخرج، لأن الله تعالى قال: ⁸ ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ﴾ [العنكبوت، 57/29] وإنّي ذقت الموت، ويقول: ⁹ ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا﴾ [مريم، 71/19] وإنّي قد وردت النّار، ويقول: ¹⁰ ﴿وَمَا هُمْ مِنْهَا بِمُخْرَجِينَ﴾ [الحجر، 48/15] فمن يُخرجني؟ فأوحى الله تعالى إلى ملك الموت: يا ملك الموت، دعه،

¹ ت + عليه السّلام.

² ت - ما.

³ ت + تعالى.

⁴ ت + تعالى.

⁵ ف: والأثمار والفواكه.

⁶ ت + تعالى.

⁷ ت - على.

⁸ ب، ف: يقول.

⁹ ت: وقال تعالى

¹⁰ ت: وقال تعالى

فإنّي قد قضيتُ في الأزل أن يكون هو¹ في الجنة، نسأل الله تعالى وإياكم² أن يجعل³ من الجحيم آمنين، ويدخلنا وإياكم في الجنة سالمين آمنين⁴.

حكاية⁵ هاروت وماروت

هما اسمان سُريانيان، وكانت قصتهما على ما ذكره ابن عباس رضي الله⁶ والمفسرون: أنّ الملائكة رأوا ما يصعد إلى السماء من أعمال بني آدم الخبيثة في زمن إدريس النبي⁷ عليه السلام، فغيروهم، وقالوا: هؤلاء الذين جعلتهم في الأرض واخترتهم فهم يعصونك،/[28ظ] فقال الله تعالى: لو أنزلتكم إلى الأرض، وركبْتُ فيكم ما ركب⁸ فيهم لارتكبتم مثل ما ارتكبوا، فقالوا: سبحانك ما ينبغي لنا أن نعصيك، قال⁹ الله تعالى: فاختاروا ملكين من خياركم أهبطهما إلى الأرض، فاختاروا هاروت وماروت، وكانا من أصلح الملائكة وأعبدهم. وقال الكلبي: قال الله تعالى لهم: اختاروا ثلاثة، فاختاروا عزّا وهو هاروت وعزّايا وهو ماروت غيّر اسمهما لما قارنا الذنّب وعزّايل، فركب الله فيهم الشهوة، وأهبطهم إلى الأرض، وأمرهم أن يحكموا بين الناس بالحقّ، ونهاهم عن الشرك والقتل بغير الحقّ، والزنا، وشرب الخمر، فأما عزّايل، فإنه لما وقعت الشهوة في قلبه اشتقال¹⁰ ربه، وسأله أن يرفعه إلى السماء، فأقاله، ورفعته إلى السماء، فسجد أربعين سنة لم يرفع رأسه، ثم رفع رأسه ولم يزل بعد ذلك مُطأطأ رأسه حياء من الله تعالى. وأما الآخران: فأنهما ثبتا على ذلك، وكانا يقضيان بين الناس يومهما، فإذا أمسيا ذكرا اسم الله الأعظم، وصعدا إلى السماء. وقال قتادة: فما مرّ عليهما شهر حتّى افتتنا. قالوا جميعاً وذلك أنّه اختصمت إليهما ذات يوم الزُّهرة، وكانت من أجمل النساء، قال عليّ بن أبي طالب رضي الله¹¹ عنه: وكانت من أهل فارس، وكانت ملكة في بلدها، فلما رأياها أخذت قلوبهما فراودها عن نفسها، فأبت وانصرفت، ثمّ عادت في اليوم الثاني ففعلا مثل ذلك فأبت، وقالت: لا، إلّا أن تعبدا ما أعبد وتصلّيا لهذا الصنم، وتقتلا النفس،

¹ ف - هو.

² ف - وإياكم + وأنتم.

³ ف: يجعلنا.

⁴ ف: آمين (|) قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 52.

⁵ ف - حكاية.

⁶ ف + عنهما؛ ب: رضه؛ ت + عنها.

⁷ ب، ت - النبيّ.

⁸ ف: ركبت.

⁹ ت: فقال.

¹⁰ ف: اشتقال.

¹¹ ت + تعالى؛ ب: رضه.

وتشربا الخمر، فقالوا: لا سبيل إلى هذه الأشياء، فإن الله قد نهانا عنها، فانصرفت ثم عادت في اليوم الثالث ومعها قدح من خمر، وفي أنفسهما من¹ الميل إليها، فراوداها عن نفسها فعرضت عليهما ما قالت بالأمس، فقالوا: الصلاة لغير الله أعظم، وقتل النفس عظيم، وأهون الثلاثة شرب الخمر، فشربا الخمر، وسكرا، ووقعا بالمرأة وزنيا، فلما فرغا رأهما إنسان² فقتلاه. قال الربيع بن أنس: وسجدا³ للصنم، فمسخ الله الزهرة كوكبا.⁴ وقال بعضهم: جاءتهما امرأة من أحسن النساء، وتخاصم زوجها، فقال / [29و] أحدهما للآخر: هل يسقط في نفسك؟⁵ قال: نعم، قال: وهل لك أن تقضي لها على زوجها؟ فقال له صاحبه: أما تعلم ما عند الله من العقوبة والعذاب؟ فقال صاحبه: أما تعلم ما عند الله من العفو والرحمة، فیسألا⁷ نفسها، فقالت: لا، إلا أن تقضيا لي على زوجي، فقضيا، ثم سألا نفسها، فقالت: لا، إلا أن تقتلاه فقتلاه، ثم سألا⁸ نفسها، فقالت: لا، إلا⁹ لي صنم¹⁰ نعبده إن أنتما صليتما معي عنده فعلت، فقال أحدهما: ¹¹ أما تعلم ما عند الله من العقوبة والعذاب؟ فقال صاحبه: أما تعلم ما عند الله من العفو والرحمة؟ فصليا معها فمسخت شهابا. قال علي بن أبي طالب والكلبي والسدي: إنها قالت لهما: لن تدركاني حتى تُخبراني بالذي تصعدان¹² به إلى السماء، فقالوا: باسم الله الأكبر، قالت: فما أنتما بمدركي حتى تُعلماني¹³ ذلك، فتكلمت به، وصعدت إلى السماء، فمسخها الله¹⁴ كوكبا،¹⁵ فذهب بعضهم إلى أنها هي الزهرة بعينها فقيدوا،¹⁶ فقالوا:¹⁷

¹ ت - من.

² ت: انساناً.

³ ت: سجدوا.

⁴ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 54-55.

⁵ ب، ف + مثل الذي سقط في نفسي.

⁶ ت - قال.

⁷ ف: فسألاها؛ ب: فیسألاهما.

⁸ ف: سألاها.

⁹ ب، ف + أن؛ ت - إلا.

¹⁰ ت: صنم.

¹¹ ت + لصاحبه.

¹² ب، ف: تصعداني.

¹³ ت: تعلماه لي - ذلك؛ ب: تعلماهما.

¹⁴ ت + تعالى.

¹⁵ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 55.

¹⁶ معالم التنزيل، 1/129 (الباب: 102) بنحوه. وانظر أيضاً: لباب التأويل في معاني التنزيل، 1/65 (البقرة 2/101-102)

بنحوه.

¹⁷ ت: وقلوا.

هي¹ هذه الكوكبة الحمراء اسمها بالفارسية ناهيد، وبالنبطية بيدخت. يدل على صحة هذا القول ما روي عن علي رضي الله² عنه قال:³ كان النبي عليه السلام إذا رأى سهيلاً قال: إنّه كان عشاراً باليمن، وإذا رأى زهرة قال: إنّها فتنت ملكين،⁴ وأنكر الآخرون هذا، وقالوا: إنّ الزهرة من الكواكب السبعة السّيارة التي أقسم الله⁵ بها، فقال: ﴿فَلَا أُقْسِمُ بِالْخُنُوسِ﴾ [التكوير، 15/81] ﴿الْجَوَارِ الْكُنُوسِ﴾ [التكوير، 16/81] والتي فتنت هاروت وماروت امرأة كانت تُسمّى زهرة لجمالها، فلما بغت مسحها الله شهاباً،⁶ قالوا: فلما أمسى هاروت وماروت بعد ما قارنا الذنب همّا⁷ بالصعود إلى السماء، فلم تطاوعهما⁸ أجنحتهما، فعلما ما حلّ بهما، فقصد إدريس النبي عليه السلام، فأخبراه بأمرهما، وسألاه أن يشفع لهما إلى الله،⁹ قال له: إنّنا رأيناك يصعد لك من العبادة مثل ما يصعد لجميع أهل الأرض، فاستشفع¹⁰ لنا إلى ربك، ففعل ذلك إدريس¹¹ فخيرهما الله¹² بين عذاب الدنيا وعذاب الآخرة، فاختارا عذاب الدنيا، إذ علما أنّه ينقطع، فهما ببابل يعدّبان وهي بابل العراق سمّيت بابل لتبليل الألسن، أي اختلطت الألسن بها عند سقوط صرح نمرود. قال ابن مسعود:¹³ [29ظ] بابل أرض الكوفة، وقيل: في جبل دماوند، ثمّ اختلفوا في كيفية عذابهما، فقال عبد الله بن مسعود: معلقان بشعورهما إلى قيام الساعة، وقال عطاء ابن¹⁴ رباح: رؤوسهما مصوّبة تحت أجنحتهما، وقال قتادة: كُبلًا من أقدامهما إلى أصول أفخاذهما، وقال مجاهد: جُعلا في جُبٍ ملئت ناراً، وقال عمير بن سعد: منكوسان يُضربان بسياط الحديد.¹⁵ وروي: أنّ رجلاً قصد هاروت وماروت؛ لتعلم¹⁶ السحر فوجدهما معلقين بأرجلهما، مُزرقه أعينهما، مسودة جلودهما، ليس بين ألسنتهما

¹ ف - هي.

² ت + تعالى.

³ ف - قال.

⁴ لملكين.

⁵ ت + تعالى.

⁶ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 55.

⁷ ت: قصدا.

⁸ ت: يطاوعهما.

⁹ ت + تعالى.

¹⁰ ت: فاشفع.

¹¹ ت + عليه السلام.

¹² ت + تعالى.

¹³ ت + رضي الله تعالى عنه.

¹⁴ ت: بن.

¹⁵ الكشف والبيان، 247/1 (البقرة 2/ 101-103) بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 56.

¹⁶ ف: ليتعلم.

وما¹ بين الماء إلا أربع أصابع، وهما يُعذبان بالعطش، فلَمَّا رأى ذلك هَالَهُ² مكانُهُمَا³ فقال: لا إله إلا الله، فلَمَّا سمعا كلامه قالَا له: من أنت؟ قال: رجل من النَّاس، قالَا: من أيِّ أمة؟ قال: من أمة محمد⁴ عليه⁵ السَّلَام، قالَا⁶: وقد بُعثَ مُحَمَّدٌ عليه⁷ السَّلَام؟ قال: نعم، قالَا: الحمد لله وأظهرنا الاستبشار، وقالَا: قد دنى انقضاء عذابنا؛⁸ لَأَنَّهُ نَبِيُّ السَّاعَةِ.

[4- فصل في نوح عليه السَّلَام]

فصل: فلَمَّا رفع الله تعالى إدريس النَّبِيَّ⁹ عليه السَّلَام اختلَف النَّاسُ أشدَّ الاختلاف، فأُرْسِلَ إليهم نوح¹⁰ عليه السَّلَام وهو ابن لامك، وقيل: لمك بن متوشلخ بن أخنوخ، هو إدريس النَّبِيَّ¹¹ عليه السَّلَام، وهو أوَّل أولي العزم من الرُّسُل على قول الأكثرين، وأوَّل داع إلى الله،¹² وأوَّل نذير على الشرك، وأوَّل من عذبت أمته،¹³ يقال: كان بين آدم¹⁴ وبين نوح عشرة آباء كلَّهم على الإسلام، وكان النَّاس على شريعة واحدة، ثم اختلفوا فبعث نوح عليه السَّلَام، ولم يكن بين آدم وبين نوح مرسل، وكان إدريس¹⁵ نبياً ولم يُؤمر بدعوة الخلق، وكان نوح أوَّل نبيِّ بعث الله بعد إدريس، وكان نجاراً بعثه الله إلى قومه وهو¹⁶ شيخ المرسلين، وأكبر الأنبياء سنّاً وكانت معجزته في نَفْسِهِ، حيث عَمِرَ ما عُمِرَ أي على ما خُلِق، ولم ينقص قوته، ولم يسقط سنّه، ولم يبض شعره، ولم يبالغ أحد من الرُّسُل في الدَّعوة مثله، حيث قال: ﴿إِنِّي دَعَوْتُ قَوْمِي لَيْلًا وَنَهَارًا﴾ [نوح، 5/71] ولم يؤذ أحد مثل ما أُوذِي، لأنَّ قومه كانوا أظلم وأطغى، وأنزل عليه

¹ ب، ت، ف - ما.

² ب: هالة.

³ ف: مكانه.

⁴ ت + صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

⁵ ف + الصَّلَاة.

⁶ ت: فقالَا.

⁷ ت + الصَّلَاة.

⁸ معالم التنزيل، 151/1 (البقرة/ 101-102) بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 56.

⁹ ب، ت - النَّبِيَّ.

¹⁰ ف: نوحًا.

¹¹ ب، ت - النَّبِيَّ.

¹² ت + تَعَالَى.

¹³ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 64.

¹⁴ ت + عليه السَّلَام.

¹⁵ ت + عليه السَّلَام.

¹⁶ ف - هو.

عشرون صحيفة، وكانت¹ مدة عمره عند أكثر أهل التاريخ ألف سنة إلا خمسين عامًا، وقال عون بن أبي شداد: ألف سنة إلا خمسين عامًا عمره الذي / [30و] مضى في قومه قبل الطوفان، وأما بعد الطوفان فقد عاش ثلاثمائة وخمسين سنة، فكان جميع عمره على قوله ألفًا وثلاثمائة سنة، والأكثرون على أنه عاش قبل الطوفان ستمائة سنة وبعده ثلاثمائة وخمسين، وقيل: أرسله² الله³ وهو ابن خمسين وقيل: ابن أربعين، وقيل: بُعث هو⁴ ابن مائتين وخمسين سنة، وقال⁵ مقاتل: ابن مائة سنة، وعاش بعد نبوته تسعمائة وخمسين،⁶ وكان عمره عام الطوفان ثمانمائة سنة، ويقال: الأصح أن كمال عمره ألف وأربعة⁷ وخمسون سنة، مائتان وخمسون سنة قبل الوحي، ومائتان وخمسون سنة بعد هلاك قومه بالطوفان، وتسعمائة وخمسون⁸ يدعو إلى التوحيد والإيمان بين قومه، وهو أكبر الأنبياء سنًا. قال أهل التاريخ: أرسل الله الطوفان لتمام ألفي سنة وستمائة وست وخمسين⁹ من لدن أهبط آدم¹⁰ وركب نوح¹¹ ومن معه في السفينة من عشر رجب، ونزلوا منها في العاشر من المحرم على الجودي، فكانت مدة الطوفان ستة أشهر وبنوا في ناحية باقردي قرية سمّوها¹² سوق ثمانين؛ لأن قومه¹³ ثمانين رجلًا على أشهر الأقاويل كما سيجيء. ويقال لنوح آدم الثاني؛ لأن كل من كان معه في السفينة لم يلد بعد الخروج عن السفينة، وماتوا كلهم إلا أولاد النوح،¹⁴ فتوالدوا حتى كثروا، واسم نوح ساكن، وإنما سمّي به؛ لكثرة نوحه وبكائه من خوف الله تعالى، وكان أول من ينسخ¹⁵ الأحكام وأمر بالشرائع، وكان قبله نكاح الأخت مباح،¹⁶ فحرّم ذلك في

¹ ف: كان.

² ب، ف: أرسل.

³ ت + تعالى.

⁴ ت، ف: وهو.

⁵ ت + ابن.

⁶ ت + سنة.

⁷ ب، ف: وأربعمائة.

⁸ ت + سنة.

⁹ ت + سنة.

¹⁰ ت، ف + عليه السلام.

¹¹ ف + عليه السلام.

¹² ت: سمّوها.

¹³ ت + كان.

¹⁴ ف: نوح.

¹⁵ ف: نسخ.

¹⁶ ق: مباحًا.

عهده، وكان أهل¹ عصر نوح عليه السّلام كلّهم كفّارًا، يعبدون الأوثان، وكانت الدّنيا وعصره² معمورة، وكانت الأراضي لا تفيء بالمزارع، وكانوا ينقلون التّراب إلى رؤوس الجبال فيسقطونها، ويزرعون فيها، وكان نوح عليه السّلام يسكن الكوفة، وكان من خرج منها إلى مكّة مضى في ظلّ الأشجار.

وقصّة الطّوفان³ على ما⁴ روى الشيخ الأجلّ أبو نصر محمّد بن عبد الرّحمن: أنّ إدريس عليه السّلام قبل أن يُرفع ترك في الأرض ولدًا اسمه متوشلخ، فتزوّج بامرأة من بنات أنوش فولدت منه بلمك، وكان يرجع إلى قوّة وبطش، وكان يضرب بيده إلى شجرة عظيمة فيقلعها من أصلها، وكان [30ظ] على وجهه نور نبينا محمّد صلّى الله⁵ عليه وسلّم، وكان يكتّم إيمانه من قومه، فخرج ذات يوم إلى البريّة فإذا هو بامرأة⁶ في نهاية الجمال، وبين يديها غنم يرعيها،⁷ فأعجب بها فسألها عنها، فقالت: أنا قينوش بنت أكيل بن مخويل بن لامك بن كين بن آدم، فقال: ألك زوج؟ قالت: لا، قال: ⁹وكم سنك؟ قالت: مائة¹⁰ وثمانون سنة، فقال: أمّا أنّك لو كنت بالغة لتزوّجت بك، وكان البلوغ يومئذ استيفاء مائتي سنة، فقالت له: ومن أنت؟ فلم يقل إنّي من أولاد شيث وقابيل، ولكنّه قال: أنا من أولاد من لا يحلّ له الحرام، فقالت: إن أردت أن تزوّج بي فقد أتى عليّ مائتان وعشرون سنة، فأنطلق إلى أبي فاحطّبني منه، فخطبها¹¹ إلى أبيها¹² حتّى¹³ تزوّجها، فولدت بنوح عليه السّلام، قال وهب: لمّا كان وقت ولادتها وضعت في غار خوفًا على نفسها، وولدها من ملك كان في ذلك الوقت، فلمّا وضعت هناك وأرادت أن تنصرف نادى: ونوحاه¹⁴ فكلمها نوح¹⁵ وقال: لاتخافي عليّ يا أمّي، فإنّ الذي خلقتني يحفظني، فانصرفت إلى منزلها، وقام نوح في

¹ ف - أهل.

² ف: في عصره.

³ ف - وقصّة الطّوفان.

⁴ ت - ما.

⁵ ت + تعالى؛ ف: عليه الصّلاة والسّلام؛ ب: عليه السّلام.

⁶ ت: فيها امرأة.

⁷ ت، ف: ترعيها.

⁸ ت: فقالت.

⁹ ت: فقال.

¹⁰ ت + مائة.

¹¹ ت: فانطلق.

¹² ت + فخطبها.

¹³ ت - حتّى + و.

¹⁴ ف: وا نوحاه.

¹⁵ ت + عليه السّلام.

ذلك أربعين يومًا، ثم توفي أبوه¹ لملك، فاحتلمه الملائكة حتى وضعوه² بين يدي أمه مزيّنًا مكحولًا، ففرحت، وأخذت في تربيته حتى بلغ، وكان ذا عقل وعلم وصورة وصوت حسن،³ وكان يرعى الغنم لقومه مدة، وربّما عالج التجارة حتى حذق فيها، ثم إنّه كره قومه لعبادتهم الأصنام، وكان لهم ملك يقال له دُزَمَسِيل، من أولاد قابيل، وكان جبارًا عاتبًا قويًّا، وكان يعبد هو وقومه الأصنام الخمسة: وُدّ وسُواع ويغوث ويعوق ونسر، وهنّ أصنام قوم إدريس عليه السّلام، ثم إنهم أكثروا اتخاذ الأصنام حتى صار لهم ألف وسبعمائة صنم على صورة⁴ شتى لكل صنم صنم. قيل: هي أسماء رجال صالحين كانوا بين آدم ونوح، فلمّا ماتوا صوّروا صورهم وكانوا ينظرون إليهم تبرّكًا بهم، فلمّا طال الزّمان عبدوا. وقيل: كان ودّ على صورة رجل، وسواع على صورة امرأة، ويغوث على صورة أسد، ويعوق على صورة فرس، ونسر على صورة نسر⁵ طائر.

وعن ابن عباس رضي الله عنه: ⁶ أن [31و] تلك الأوثان دفنها الطّوفان فلم تزل تحت التّراب مدفونة حتى أخرجها الشّيطان لمشركي العرب، وكانت لهم أصنام آخر،⁷ فاللّات كانت لثقيف، والعزّى ليسلم⁸ وغطفان وجشم، ومنات لقيديد، وإساف ونائلة وهبل لأهل مكّة،⁹ فكان إساف حيال¹⁰ الحجر الأسود، ونائلة حبال¹¹ الرّكن اليماني، وهبل في جوف الكعبة،¹² وكان من عقيق أحمر على صورة الإنسان، مكسورة اليد اليمنى، طوله ثمانية عشر ذراعًا، أدركته قریش على ذلك، يعني مكسورة اليد، فجعلوا له يدًا من الذهب، وكان أعظم الأصنام عندهم. ويقال: أعظم الأصنام عند القریش العزّى، كانوا يزورونها، ويتقرّبون عندها بالذّبائح، قال محمّد بن كعب رضي الله عنه: هذه أسماء قوم صالحين كانوا بين آدم

¹ ق: ابن.

² ف: وضعها.

³ ف: وحسن صوت.

⁴ ف: صور.

⁵ ف: فرس.

⁶ ت، ف: عنهما؛ ب: رضه.

⁷ ت - آخر.

⁸ ب، ت: لسليّم، ف: سليم.

⁹ معالم التنزيل، 158/5 (نوح 71 / 24-28) بنحوه؛ وانظر أيضًا: لباب التأويل، 346/4 (نوح 71 / 18-23) بنحوه.

¹⁰ ت: هبال، ب: حبال.

¹¹ ت: هبال.

¹² السراج المنير، 394/4 (نوح 71) بنحوه.

ونوح،¹ فلَمَّا ماتوا كان² لهم أتباع يعبدون بهم ويأخذون بعدهم بأخذهم في العبادة، فجاءهم³ إبليس⁴ وقال لهم: لو صوّرتُم صُورهم كان⁵ أنشطَ لكم وأشوقَ إلى العبادة، ففعلوا ثم نشأ قوم بعدهم، فقال لهم إبليس:⁶ إِنَّ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَهُمْ فَعْبُدُوهُمْ، فابتدأ⁷ العبادة الأوثان⁸ كان ذلك. فلَمَّا نظر نوح عليه السّلام إلى ذلك، كره قربهم، فاعتزلهم إلى البراري، ولم يخالطهم حتّى بلغ الوقت المعلوم، فبعثه الله تعالى نبياً إلى قومه، فأقبل إليهم في يوم عيد لهم، قد سنّه أبوهم قاييل قبل ذلك، فجاءهم نوح عليه السّلام في ذلك اليوم، وهم يزيدون على سبعين زمرة، وكلّ زمرة لا يحصون⁹ كثرة،¹⁰ فلَمَّا وقف عليهم رفع رأسه، وقال: إلهي أسألك أن ينصرنى¹¹ عليهم، فلَمَّا أرادوا أن يسجدوا للأصنام وضع إصبعه في أذنه وقال: علي¹² أرفع الصّوت لا إله إلا الله، أيّها القوم، إنّي قد جئتكم من عند ربّكم أدعوكم إلى عبادته، وطاعته، وأنهاكم عن عبادة هذه الأصنام ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا﴾ [أل عمران، 50/3] فإذا خرّت الأصنام من كراسيها، وسقط دُرمسيل عن سريره، فلَمَّا أفاق أسرع حتّى استوى¹³ سريره، ثمّ قال:¹⁴ يا أولاد قاييل، ما هذه الصّوت التي لم نسمع بمثليها؟ فقالوا: أيّها الملك، هذا رجل ممّا يقال له نوح، وكان يُجانبنا من قبل، ذلك لجنّة به، الآن قد اشتدّ جنونه فقال:¹⁵ ما يقول؟ قالوا يدعوا إلى الإيمان به وربّه، فغضب دُرمسيل / [31ظ] وجمع قلبه بعدما دخله الخوفُ الشّديد، فقال له: إنك يا نوح، قد جئتنا بما لا نعرف، وإنّا لا نعتقد أنك عاقل، فإن كان بك جنون فنداويك أو ففر فنؤاسيك، فقال: يا قوم ما لي¹⁶ جنون ولا حاجة إلى ما في أيديكم، فإنّ الملك لله تعالى، ولكن حاجتي منكم أن تقولوا لا إله إلا الله، وأنّي نوح رسول الله، فغضب دُرمسيل وقال لنوح:¹⁷

¹ ت + عليهما السّلام؛ + عليه السّلام.

² ت: كانت.

³ ت: فجاء.

⁴ ت + عليه اللعنة؛ ف + عليه ما يستحقه.

⁵ ت: لكان.

⁶ ت + عليه اللعنة.

⁷ ب، ت، ف: فابتداء.

⁸ معالم التنزيل، 157/5 (نوح 71 / 9-23) بنحوه.

⁹ ت: تحصون.

¹⁰ ف: كثيرة.

¹¹ ت: تنصرنى.

¹² ب، ت، ف: علي.

¹³ ف + علي.

¹⁴ ف: قالوا.

¹⁵ ب، ف: فيقول.

¹⁶ ب، ف: بي.

¹⁷ ت: عليه السّلام.

إنَّ هذا يومُ عيدنا وإِنَّا¹ نستبيح القتل فيه، وإلَّا قتلناك أشدَّ قتلة، فيقال: إنَّ أوَّل من قتلة فيقال إنَّ أوَّل من آمن به امرأة يقال لها عجوزة² فتزوَّجها نوح،³ فأولدها ثلاث⁴ بنين: سام وحام وياهم، وثلاث بنات: حصورة ونصورة ومحجورة، ثم آمن به أهل بيته وهو⁵ سبعون إنساناً من الرِّجال والنِّساء، ثم آمنت به امرأة من قومه يقال لها والقة⁶ وقيل واعلة⁷ فتزوَّج نوح فأولدها ولدين: يافث وكنعان، ثم إنَّها نافقت فعادت إلى دينها الأوَّل، فتخبر النَّاس أنَّه مجنون، وتفشى سرُّه، وإذا آمن به أحد أخبرت⁸ الجبابرة⁹ من قومه؛ ليفتنوه، فكان نوح¹⁰ يخرج إلى قومه في كلِّ يوم ينصحهم، ويدعوهم إلى عبادة الله،¹¹ ويكفُّهم عن معصيته، وذلك بعدما خلا عنه درمسيل على أنه مجنون.

وروى الضحاك عن ابن عباس رضي الله عنه:¹² أنَّ قوم نوح يستهزؤونه، ويضربونه، وينفطون¹³ شعره حتَّى يسقط لا حيًّا ولا ميتًا فيلقونه¹⁴ في لبد ويلقونه في بيت يظنون¹⁵ أنه قد مات، ويخرج في اليوم الثَّاني ويدعوهم إلى الله تعالى،¹⁶ حتَّى إذا بئس من إيمان قومه، وجاء¹⁷ منهم شيخ¹⁸ يتوكأ على عصاه، ومعه ابنه، فقال: يا بني لا يغرَّنك هذا الشيخ المجنون، فقال: يا أبت، أمكني من العصا،¹⁹ فأخذ العصا²⁰ من أبيه فضربه حتَّى شجَّه شجَّة منكسرة، وروي أنَّهم كانوا يبطشون نوحًا فخنقوه²¹ حتَّى يغشى عليه ثم

¹ ب، ف+ ولا.

² ف- لها + عجوزة.

³ ت: عليه السَّلام.

⁴ ف: ثلاثة.

⁵ ت: وهم.

⁶ ف: والعة.

⁷ ت: واعلة.

⁸ ت: أجبرت.

⁹ ف: الجبابر.

¹⁰ ت + ع م.

¹¹ ت + تعالى.

¹² ب، ت: رضه؛ ف: عنهما.

¹³ ب: ويفتون؛ ف: ويفتنون.

¹⁴ ت: يلقونه.

¹⁵ ب: يظنونه.

¹⁶ ف: الإيمان بالله.

¹⁷ ت: فجاء.

¹⁸ ب، ف: شيخًا.

¹⁹ ف: العصى.

²⁰ ف: العصى.

²¹ ب: فيحنقونه؛ ف: فينحقونه.

يجزّوه،¹ ويلقوه² على المزابل، فإذا أفاق قال: ربّ، اغفر لقومي؛³ فإنّهم لا يعلمون، ويجيء إليهم ويدعوهم إلى الإيمان، فيعادونهم بالضرب ويدوسون في بطنه حتّى يخرج الدّم من أنفه وأذنه، وربّما كان يتقيّ الدّم من ألم الضرب، ويقولون: هذا جزاؤك يا نوح، ما دمت معنا حتّى إذا اشتدّ عليه منهم البلاء، فلا يأتي قرن إلّا كان أخبث من الذين قبله فشكى إلى الله تعالى ودعا عليهم، فقال: ﴿رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَيَّ الْأَرْضِ مِنَ الْكُافِرِينَ دَيَّارًا﴾ [نوح، 26/71] / [32و] وانفتحت⁴ أبواب السماء لدعاء نوح عليه السلام، وآمنت الملائكة على دعائه، فعند ذلك أوحى الله تعالى إليه:⁵ (وَاصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا) [هود، 37/11] أي بعلمنا، وقيل: بحفظنا (وَوَحَيْنَا) [هود، 37/11] أي بأمرنا، فقال نوح: يا ربّ،⁶ وما الفلك؟ قال: بيت من الخشب يجري⁷ حتّى أغرق أهل معصيتي، وأريح⁸ أرضي منهم، قال: يا ربّ، أين الماء؟ قال: يا نوح، إنّي على ما أشاء قدير، ثمّ قال: يا ربّ أين الخشب؟ قال: اغرس الشجر فغرس الساج، وأتى على ذلك أربعين⁹ سنة، فلمّا أدرك الشجر أمره¹⁰ ربّه بقطع الشجر، فقطعه،¹¹ وجفّفه أربعين سنة.

وفي القصة: أنّ جبرائيل عليه السلام أتى نوحًا، فقال: إنّ ربّك يأمرك أن تصنع الفلك، قال: كيف أصنع؟ ولست بنجار، فأخذ القدوم وجعل يصنع ولا يخطى حتّى أتمها في سنتين. وقيل: أوحى¹² إليه أن يضعها على ثلاثة صور:¹³ رأسه كرأس الدّيك، وجوّجؤه¹⁴ أي صدره¹⁵ كجوّجؤ الطير،¹⁶ وذنبه¹⁷ كذنب الدّيك مائلًا وجعل يقطع الخشب، ويضرب الحديد، ويهيء غدّة الفلك من القار وغيره، وجعل قومه

¹ ب، ف: يجزّونه.

² ف، ب: ويلقونه.

³ ت: فومي.

⁴ فانفتحت.

⁵ ت + بقوله.

⁶ ت - يا ربّ.

⁷ ف + على الماء.

⁸ ف: أريح.

⁹ ف: أربعون.

¹⁰ ت: أمر.

¹¹ ب، ف: فقطع الشجر.

¹² ف: الله تعالى.

¹³ ت: صورة.

¹⁴ ت: جوجؤها.

¹⁵ ت: صدرها.

¹⁶ ف: الضدر.

¹⁷ ت: ذنبها.

لَمْزُون¹ به، وهو في علمه فيسخرون، ويقولون: يا نوح، قد صرت نجارًا بعد النبوة، ويقولون له: ماذا تصنع؟ فقال² أصنع بيتًا يمشي على الماء، فيضحكون منه.³ ﴿قَالَ إِنَّ تَسْحَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْحَرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْحَرُونَ﴾ [هود، 38/11]،⁴ أي إذا نزل العذاب، وأعقم⁵ الله أرحام نساءهم، فلا يولد لهم ولد، وأوحى الله تعالى أن عجل صنعة السفينة، فقد اشتد غضبي على من عصاني، فاستزاد⁶ نوح عليه السلام⁷ نجارين يعملون معه، وأولاده معه ينحتون السفينة.⁸ وقال ابن عباس:⁹ اتخذ نوح السفينة في ثلاثين سنة وقيل: في ستين،¹⁰ وكان طولها ثلاثمائة ذراع، وعرضها خمسين ذراعًا، وطولها في السماء ثلاثين ذراعًا، والدراع إلى المنكب. وروي عن الحسن قال: كان طولها ألفًا ومائتي ذراع، وعرضها ستمائة ذراع.¹¹ ثم فجر الله¹² عين القار تغلى حتى طلاها به داخلها وخارجها.¹³ ويقال: لما أراد الله تعالى إهلاك قوم نوح عليه السلام أمر جبرائيل¹⁴ أن يقطع غصنًا من أغصان شجرة طوبى، ويدفع إلى نوح عليه السلام، وأمره أن يغرس ذلك الغصن،/[32ظ] ففعل جبرائيل كما أمره الله تعالى من القطع والدفع، فغرس نوح عليه السلام في موضع نظيف وترباه¹⁵ إلى أربعين سنة، حتى صارت دوحة عظيمة، وشجرة رفيعة، طولها ثلاثمائة ذراع، وعرضها خمسون ذراعًا، ثم أوحى الله تعالى جبرائيل عليه السلام¹⁶ أن يعلم نحت الألواح نوحًا من تلك الشجرة، ويقال: لما قال الله تعالى واصنع الفلك، قال نوح:¹⁷ يا رب، كيف أصنع؟ قال: انحت ألفًا¹⁸ مائة وأربعة¹⁹

¹ ب: تمزون؛ ف: يمزون؛ ت: يلمزون.

² ب، ف: فيقول.

³ السراج المنير، 56/2 (هود 11) بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 59.

⁴ ف + الآية.

⁵ ب، ف: وأعقمهم.

⁶ ب: فاستزاد؛ ف: فاستأجر.

⁷ ت - عليه السلام

⁸ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 59.

⁹ ت + رضي الله تعالى عنه؛ ف: + رضي الله عنهما؛ ب + رضه.

¹⁰ ف + سنة.

¹¹ لباب التأويل في معاني التنزيل، 483/2 (هود 37-38) بنحوه.

¹² ف + تعالى.

¹³ الدر المشور لعبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي (المتوفى: 911هـ)، الباب: 38، 419/4 بنحوه.

¹⁴ ت + عليه السلام.

¹⁵ ت: يربيهها.

¹⁶ ف - عليه السلام.

¹⁷ ت + عليه السلام.

¹⁸ ت: ألفي؛ ف: ألف.

¹⁹ ت - أربعة.

وعشرون¹ ألقا من الألواح، كل لوح باسم نبي من الأنبياء، وقال² نوح: إنّي لا أعلم أسماء جميع الأنبياء، فقال الله تعالى: يا نوح³ نحت الألواح منك وإظهار أسماء الأنبياء عليه⁴ منّي، فنحت لوح⁵ الأوّل فظهر⁶ اسم آدم عليه السّلام، وظهر على الثّاني اسم شيث، وعلى الثّالث اسم إدريس، وعلى الرّابع اسم نوح، وكلّما نحت نوح⁷ من الألواح ظهر عليه اسم نبي من الأنبياء، حتّى ظهر في آخر لوح اسم محمّد عليه السّلام،⁸ فنزل جبرائيل عليه السّلام، وقال: يا نوح، الآن تمّت سفينتك، لأنّ محمّدًا هو ختم الأنبياء وزين الأصفياء، ثمّ أمر الله تعالى أن يتخذ بعدد ألواح السفينة دُسرًا، كلّ دُسرٍ باسم نبي من الأنبياء، وكان يتخذ الدّسر ويضمّ الألواح بعضها إلى بعض.

وفي الخبر: أنّ نوحًا⁹ ضمّ ألواح السفينة بعضها مع بعض، فما تمّت سفينته واحتاج إلى أربعة ألواح حتّى تمت¹⁰ السفينة، فقال جبرائيل: ¹¹يا نوح، يقول الله تعالى انحت أربعة ألواح، كلّ لوح باسم صاحب من أصحاب¹² حبيبي وخير خلقي محمّد عليه السّلام؛¹³ لأنّ منزلة أصحابه عندي كمنزلة الأنبياء، وزعم أهل التّوراة أنّ الله تعالى أمره أن يصنع الفلك من خشب السّاج، وأن يطليه بالقار، وأن يجعله ثلاثة أطباق سفلاً، ووسطاً وعلوّاً، ويجعل فيه كؤًا، ففعله نوح¹⁴ كما أمره الله تعالى، وحمل في الأسفل الوحوش والسّباع والهوام، وفي الأوسط الدّوابّ والأنعام، وركب هو ومن¹⁵ معه في الأعلى مع ما يحتاج إليه من الزّاد.¹⁶ ويقال: لَمّا فرغ من صنعة السفينة كان قومه يأتونها بالليالي، ويشعلون فيها النّار، فلا يحرقها،¹⁷ فينصرفون، ويقولون: هذا من سحرك يا نوح. وقيل: لَمّا فرغ من بنائها أنطق الله السفينة،/[33و] حتّى

¹ ت، ف: عشرين.

² ت: فقال.

³ ت - يا نوح.

⁴ ف - عليه.

⁵ ف: اللوح.

⁶ ت + عليه.

⁷ ب، ف: لوحا

⁸ ت: صلّى الله تعالى عليه وسلّم؛ ف: صلّى الله عليه وسلّم؛ ب: عليه السّلام.

⁹ ت + عليه السّلام.

¹⁰ ت: تتمّ.

¹¹ ف + عليه السّلام.

¹² ف - من أصحاب.

¹³ ت: صلّى الله تعالى عليه وسلّم؛ ف: صلّى الله عليه وسلّم؛ ب: عليه السّلام.

¹⁴ ت + عليه السّلام.

¹⁵ ب - هو - من؛ ف - من.

¹⁶ لباب التأويل في معاني التنزيل، 483/2 (هود 37-38) بنحوه.

¹⁷ ت، ف: تحرقها.

قالت والناس ينظرون لا إله إلا الله، إله الأولين والآخرين، أنا السفينة التي من ركبني نجا، ومن تخلف عني هلك، ولا يدخلني إلا أهل الإخلاص، فقال نوح للقوم: أتؤمنون الآن؟ قالوا: يا نوح هذا من سحرك قليل، ثم إن نوحًا بعد استكمالها، دعى الله أن يأذن له إلى الحج، فأذن له، فلما خرج للحج هم القوم بإحراق السفينة، فأمر الله¹ الملائكة فاحتملوها إلى الجوّ، فكانت هناك² معلقة بين السماء والأرض،³ والقوم ينظرون ولا يعتبرون، ويقال: كان منهم يأتون السفينة⁴ بالليل فيوقدون فيها النار ليحرقونها⁵ فلا تحرق، ويقولون: هذا من سحره، فجعلوا يتغوّطون فيها ويوصي بعضهم بعضًا أن لا يتغوّطون⁶ إلا فيها فملؤا السفينة بالعدرة، فأرسل الله⁷ عليهم الجرب بحيث عجز الأطباء من علاجه، فيومًا سقط واحد منهم عند التغوط في النجاسة وتلطّخ بدنه بها، فلما خرج⁸ وغسل ذهب جربه، فأخبر الناس فجاءوا فأخذوا تلك النجاسة، وضمّدوا بها أبدانهم، حتى غسلوا السفينة سبع مرّات، فاستشفوا بمائها، فلما فرغ نوح عليه السلام من حجّه دعا على قومه هناك، وآمنت⁹ الملائكة على دعائه فاستجاب الله¹⁰ دعوته،¹¹ فرجع نوح من الحج، وأنزلت السفينة من الهواء، وأوحى¹² إليه¹³ أن تحمل¹⁴ من زوجين اثنين، فحشر الله إليه السباع والطيور،¹⁵ فجعل يضرب بيديه في كلّ جنس، فيقع الذكر في يده اليمنى والأنثى في يده اليسرى، فيحملها¹⁶ في السفينة كما قال الله¹⁷ في كتابه: ¹⁸﴿قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا﴾ [هود، 40/11] أي في السفينة ﴿مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ

¹ ت - تعالى.

² ف - هناك.

³ ف: بين الأرض والسماء.

⁴ ت - السفينة.

⁵ ف: ليحرقوها.

⁶ ب، ف: يتغوّطوا.

⁷ ت، ف + تعالى.

⁸ ف: خرج.

⁹ ت: امنت.

¹⁰ ت + تعالى دعاء؛ ف + سبحانه.

¹¹ ت: دعاه.

¹² ت + الله؛ ف + الله تعالى.

¹³ ف - إليه.

¹⁴ ت: يحمل.

¹⁵ ت: الطيور.

¹⁶ ت: فيحملهما.

¹⁷ ب، ت، ف + تعالى.

¹⁸ ف - في كتابه.

اثنَين ﴿[هود، 40/11]،¹ أي من كلِّ حيوان زوجين اثنين، ويُروى: أنه لم يحمل إلا من يلد وبييض، والمراد بالزوجين ههنا الذكر والأنثى، ولَمَّا تَمَّ أمر السفينة أخرج الله² من الأرض ماء حارًّا،³ وأنزل من السماء ماءً باردًا أربعين يومًا وليلة، كلُّ قطرة كصخرة الرِّخاء،⁴ فبعث الله لكلِّ قطرة ملكًا، ولولا ذلك لصارت الأرض مثل الغربال. قال الله تعالى: ﴿حَتَّى إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ﴾ [هود، 40/11] خرج الماء من أسفله، واختلفوا فيه: قال⁵ عكرمة والزهرِّي رضي الله⁶ عنهما: هو وجه الأرض، والعرب تسمي وجه الأرض تنورًا،⁸ وذلك أنه قيل لنوح عليه السلام إذا رأيت الماء فار⁹ أي خرج¹⁰ من التنور بشدة كغليان القدر / [33ظ] على وجه الأرض فاركب السفينة، وروي عن علي رضي الله عنه: أنه التنور الذي يُخبز فيه، وهو قول أكثر المفسرين، و¹¹رواية عطية عن ابن عباس رضي الله¹² عنه: ¹³كان تنورًا من حجارة كانت حواء تخبز فيه فصار إلى نوح عليه السلام، فقيل لنوح: إذا رأيت الماء تفور¹⁴ من التنور فاركب أنت وأصحابك، واختلفوا في موضعه، قال مجاهد والشَّعبي: كانت في ناحية الكوفة، وكان الشَّعبي¹⁵ يحلف بالله ما فار التنور إلا من ناحية الكوفة، وقيل: في الكوفة من دار نوح عليه السلام، وقال: ¹⁶اتخذ نوح السفينة في جوف مسجد الكوفة،¹⁷ وكان التنور على يمين الدَّاخل ممَّا يلي باب كندة، وكان فوران الماء منه علمًا لنوح عليه السلام،¹⁸ وكان بالشَّام بموضع يقال له¹⁹ عين وردة،²⁰ فانتقل إلى نوح عليه السلام. وروي عن

¹ ف + الآية.

² ت، ف + تعالى؛ ب - الله.

³ ت - حارًّا.

⁴ ف: الرحي.

⁵ ت - قال.

⁶ ت + تعالى.

⁷ ب - رضي الله تعالى عنهما.

⁸ ت - تنورًا.

⁹ ت: فارئ.

¹⁰ ت: أي خارجا؛ ب: فارا أي خرج؛

¹¹ ت + في.

¹² ت + تعالى.

¹³ ت، ف: عنهما؛ ب: رضه.

¹⁴ ت: يفور.

¹⁵ ت - كانت في ناحية الكوفة، وكان الشَّعبي.

¹⁶ ت: قيل.

¹⁷ ب - وقيل: في الكوفة من دار نوح عليه السلام، وقال: اتخذ نوح السفينة في جوف مسجد الكوفة.

¹⁸ ب، + وقال مقاتل كان ذلك تنور آدم عليه السلام؛ ف + وقال مقاتل كان ذلك تنور آدم.

¹⁹ ت + له.

²⁰ معالم التنزيل، 157/5 (نوح 71 / 9-23) بنحوه.

ابن عباس رضي الله: ¹ أنه كان بالهند، ولمّا قرب وقت الهلاك أوحى ² إليه أن احمل ولدك وعيالك غير امرأتك واعلة، وابنتك كنعان، واحمل من آمن بك. واختلفوا في عددهم؛ قيل: كانوا ثمانية وسبعين نفساً، نصفهم ذكور ونصفهم إناث، وقيل: كانوا عشرة، وقيل: ثمانية، نوح وأولاده الثلاثة ونسائهم. فالأشهر أنه كان في سفينة نوح ثمانون رجلاً، وحمل نوح معه جسد آدم عليه السلام، فجعله معترضاً بين الرجال والنساء، وقيل: أخرج نوح عليه السلام جسد آدم وحوّاء من قبرهما وحملهما معه في السفينة ثم دفنهما بعد الطوفان ببيت المقدس. وقال ابن عباس رضي الله عنه: أول ما حمل نوح في الفلك الدرة، وأخر ما حمل الحمار، فلمّا دخل الحمار بصدرة ³ تعلّق إبليس بذنبه، فجعل نوح عليه السلام يقول: ويحك ادخل فينهض ⁴ فلا يستطيع حتى قال نوح عليه السلام: ويحك ادخل وإن ⁵ كان الشيطان معك، فلمّا قالها نوح: خلّى الشيطان سبيله فدخل ودخل الشيطان معه، فقال نوح: ما أدخلك عليّ يا عدوّ الله؟ فقال: ما لك بعد ⁶ من ⁷ أن تحملني معك، ⁸ فإنّ أجلي ممدود إلى التفخة الأولى، قال: فإنّي أحملك على أن لا تغوي أحداً في السفينة، قال: نعم، ولكن يا نوح، سل ربك هل لي من توبة؟ فسأل ⁹ فأوحى الله تعالى إليه أن توبته أن يسجد لآدم، فقال إبليس/[34و] اللعين: لم أسجد له وهو في الجنة حيّ فأسجد له وهو ميت، هذا ممّا لا يكون، فأدبر حتى قعد على مؤخر ¹⁰ السفينة، وروي ¹¹ عن بعضهم: أن الحية والعقرب أتيا ¹² نوحاً فقالتا: احملنا، فقال: إنكما سبب الضرر ¹³ والبلاء فلا أحمل لكما، قالتا: فنحن نضمن لك أن لا نضّر أحداً ذكرك، فمن قراء ¹⁴ حين خاف مضرتهما ¹⁵ ﴿سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ﴾ [الصفّات، 79/37] ما ضرتاه، ¹⁶ وعن وهب: لمّا أمر نوح أن يحمل من كلّ زوجين اثنين، قال: كيف أصنع بالأسد والبقر؟ وكيف أصنع بالعناق

¹ ت، ف + عنهما؛ رضه.

² ف + الله.

³ ب، ف: بصدرة.

⁴ ت: فنهض.

⁵ ت: آن.

⁶ ب: لا بدّ؛ ف: بدّ.

⁷ ت - من.

⁸ معالم التنزيل، 448/2 (هود 11/39-40) بنحوه.

⁹ ت + الله.

¹⁰ ف - مؤخر.

¹¹ ف: ويروي.

¹² ف: ايتاء.

¹³ ف: الضّرر.

¹⁴ ف: قال.

¹⁵ الكشف والبيان، 170/5 (هود 11/41-48) بنحوه.

¹⁶ ت + قطّ.

والذئب؟ وكيف أصنع بالحمام والهرة؟ قال الله تعالى له: من ألقى العداوة بينهم؟ قال: أنت يا رب، قال: فأني أولف¹ بينهم حتى لا يتضاروا فحمل نوح عليه السلام السباع والدواب.² قال الحسن: لم يحمل نوح في السفينة إلا ما يلد ويبيض، فأما ما يتولد من الطين من حشرات الأرض والبق³ والبعوض فلم يحمل⁴ منها شيئاً. ويقال: لَمَّا وقع الفأرة في السفينة يعرضها⁵ حبالها، فأوحى الله إليه أن امسح بين عيني الأسد، فخرج من منخرة⁶ سنور وسنورة، فأقبلا على الفأرة، ولَمَّا كثرت⁷ روث الدواب أوحى إلى نوح أن اغمز ذئب الفيل فغمز، فوقع منه خنزير وخنزيرة⁸ فأقبلا على الروث.⁹ أن الماء¹⁰ على رؤوس الجبال بقدر أربعين ذراعاً، وقيل: خمسة عشر ذراعاً، وروي: أنه لَمَّا كثر الماء في السكك خشيت أم صبي عليه، وكانت يحبه¹¹ حباً شديداً فخرجت به إلى الجبل، حتى بلغت ثلثه، فلَمَّا¹² بلغها الماء ارتفعت حتى بلغت ثلثيه، فلَمَّا بلغها ذهب حتى استوت على الجبل، فلَمَّا بلغ الماء رقبتها رفعت الصبي بيدها حتى ذهب بهما الماء، فلو رحم الله منهم أحداً لرحم أم الصبي،¹³ فلَمَّا دخل نوح وحمل معه من حمل تحركت الينابيع وأمطرت السماء كأفواه القرب كما قال الله تعالى: ﴿فَفَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ﴾ [القمر، 54/11] ﴿وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا﴾ [القمر، 54/12]¹⁴ فجعل الماء ينزل¹⁵ من السماء، وينبع من الأرض، حتى كثر واشتد، وكان بين إرسال الله الماء وبين احتمال الماء الفلك أربعون يوماً وليلة، ثم احتمل الماء الفلك، قال الضحاك رحمه الله: كان نوحاً إذا أراد أن تجري السفينة فقال: بسم الله جرت، وإذا أراد أن ترسو [34ظ]

¹ ف: أولف.

² الدر المثلث، الباب: 40 ، 424/4.

³ ت: كالبق.

⁴ ت - يحمل.

⁵ ت: تعرض.

⁶ ب، ت، ف: منخره.

⁷ ت: كثر.

⁸ ف - خنزيرة؛ ب: خنزور وخنزيرة.

⁹ ت + روى؛ ف + وروى؛ (|) قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 63.

¹⁰ ت + كان.

¹¹ ت: تحبه.

¹² ف - فلما.

¹³ الجامع لأحكام القرآن، الباب: سورة هود (11) الآيات: 41-44، 41/9 بنحوه.

¹⁴ ت + الآية.

¹⁵ ف: نزل.

فقال: بسم الله¹ رست. فذلك² قوله³ تعالى: ﴿وَقَالَ اذْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا﴾ [هود، 41/11] وكان كنعان بن نوح تخلف⁴ عن أبيه، ولم يركب السفينة، فناده⁵ نوح: ﴿يَا بُنَيَّ اذْكَبْ مَعَنَا﴾ [هود، 42/11] ﴿قَالَ سَأُوِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ﴾ [هود، 43/11] فظنَّ أنَّ ذلك حرز من الأمطار. وروى عكرمة: أنَّ كنعان بن نوح اتخذ تابوتًا من صُفر، وقيل: من خشب فطلا ظاهرها وباطنها بالقبر،⁶ وحمل فيها الطعام والشراب، فأوى إلى الجبل فدخل فيها وردمَ بابها، فلما علا الماء فوقها، ألقى الله عليه⁷ علة المthane، فجعل يبول ولا ينقطع حتى امتلأت التابوت، فغرق الله الكفار بالماء، وكنعان ببوله، ثم أوحى الله إلى جبرائيل عليه السلام أن مُرَحَزَنَةَ المياہ أن يبعثوها بغير كيل، ولا وزن، ولا مقدار، واضرب يا جبرائيل⁸ تلك المياہ بجناح الغضب،⁹ ففعل ذلك بالمياہ، فانبدرت العيون والمثاقب على غير كيل وقدر، هبطت السماء بوابل، والتقى¹⁰ ماء السماء وماء الأرض، وترمى¹¹ السماء بالبروق الخواطف والرعود العواصف،¹² وأزيد¹³ الطوفان من كل جانب، وأمر الله إلى ملائكة الجبال أن يمسكوها لئلا تنقلع¹⁴ من أصولها، قالوا: ثم طافت السفينة بأهلها الأرض كلها في ستة أشهر لا تستقر على شيء حتى أتت الحرم فطافت به سبعة، وقيل: نطقت السفينة بإذن الله تعالى، وقالت: يا نوح، هذا موضع الكعبة، ونطقت بالتلبية، ولبي نوح ومَن آمن معه، وكانت لا تقف في موضع إلا تنادي: يا نوح، هذا¹⁵ بقعة كذا، وهذا جبل كذا، حتى طافت بنوح الشرق والغرب، ثم كزرت¹⁶ راجعة إلى ديار قوم نوح، فوقف، فقالت: يا نبي الله أولا تسمع إلى¹⁷

1 ت - الله.

2 ت - فذلك.

3 ت: فقال الله.

4 ت: تخلف.

5 ف: فنادى.

6 ف: القبر.

7 ف - عليه.

8 ف + على.

9 ت: الغضب.

10 ب: القى.

11 ف: ترى.

12 ب، ف: القواصب.

13 ف: أزيدت.

14 ب: تنقطع.

15 ت: هذه.

16 ف: كزت.

17 ت - إلى.

صلصلة¹ بالسلاسل في أعناق قومك، وروي: أن نوحًا ركب السفينة في يوم الجمعة من عين وردة لعشر مضت² من رجب. ³ وجرّت بهم السفينة ستة أشهر، ومَرّت بالبيت فطافت سبعا، وقد رفعه الله صيانة من الغرق، وهو البيت المعمور، وخبأ⁴ جبرائيل عليه السلام الحجر الأسود في جبل أبي⁵ قبيس، فلَمّا طافت ذهبت في الأرض تسيير بهم حتّى انتهت إلى الجودي، وهو جبل بأرض الجزيرة / [35و] يقرب⁶ الموصل، فاستقرت عليه،⁷ وما نجى من الكفار من الغرق غير عوج بن عنق،⁸ كان الماء إلى حجزته،⁹ فقال لنوح: احملني معك، قال: اخرج يا عدوّ الله، فإنّي لم أؤمر بك، وكان سبب نجاته أن نوحًا احتاج إلى خشب ساج¹⁰ للسفينة، فلم يمكنه نقلها فحملها عوج إليه من الشام، فنجاه الله من الغرق لذلك، ولَمّا تمّ أمر الطوفان قال الله تعالى: ﴿يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ﴾ [هود، 44/11] أي اشربي ﴿وَيَا سَمَاءُ أَفْلِعِي﴾ [هود، 44/11] أي امسكي ﴿وَوَغِيضَ الْمَاءِ﴾ [هود، 44/11] أي نقص ونشفته الأرض حتّى بدت رؤوس الجبال ﴿وقضي الأمر﴾ [هود، 44/11]، أي تمّ أمر الهلاك والنّجاة، ولَمّا استوت سفينة نوح عليه السلام على الجودي خرجوا¹¹ أهلها، وسكنوا على الجودي أربعين يومًا، حتّى غاض الماء كلّها في الأرض سوى ما نزلت من السماء، فأنتها بقيت على الأرض في مواضع البحور، ولهذا صارت مياه البحار¹² ملحًا وأجاجًا، وعن ابن عباس رضي [هود، 44/11] عنه قال: قال الحواريّون لعيسى بن مريم عليه السلام لو بعثت رجلاً شهد السفينة، فحدّثنا¹³ عنها فانطلق بهم حتّى انتهى إلى كتيب من تراب¹⁴ فأخذ كُفًا من ذلك التراب، وقال: أتدرون¹⁵ ما هذا؟ قالوا: الله ورسوله أعلم، قال: هذا كعب سام بن نوح، فضرب الكتيب بعصاه،

¹ ف: سلسلة.

² ت: مضى.

³ جامع البيان في تأويل القرآن، الباب: 44، 335/15 بنحوه.

⁴ ب: خباء.

⁵ ت - أبي.

⁶ ف: بقرب؛ ت + من.

⁷ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 62.

⁸ ت: عوق.

⁹ ف: حجرته.

¹⁰ ت: الساج.

¹¹ ف: خرج.

¹² ت: البحور.

¹³ ف: يحدّثنا.

¹⁴ ت: التراب.

¹⁵ ف: أتدري.

وقال: قم بإذن الله تعالى، فإذا هو قائم ينفض التراب عن رأسه، وقد شاب¹ قال له عيسى هكذا هلكت، قال:² لا، ولكنني ظننت أنها الساعة فمن ثمه شبت، قال: حدثنا عن سفينة نوح عليه السلام، قال: كان طولها ألف ذراع ومائتي ذراع وعرضها ستمائة ذراع، وكانت ثلاث طبقات؛ طبقة فيها الدواب والوحوش، وطبقة فيها الإنس، وطبقة فيها الطير.³ فقال عيسى⁴ عليه السلام: كيف علم نوح أن البلاد قد غرقت؟ قال: بعث الغراب ليأتيه بخبر الأرض، فوجد جيفة، فوقع عليها، فلم يرجع، فدعا نوح عليه بالخوف، فلذلك لا يألف البيوت، ثم بعث الحمامة، فجاءت بورق زيتون بمنقارها⁵ ولطخت رجلها بالطين، فعلم نوح عليه السلام أن البلاد قد غرقت والماء قد غاض، فطوقها الله الخضرة التي في عنقها،/[35ظ] ودعا لها⁶ أن تكون في أنس وأمان، فمن ثمه تألف البيوت، قال:⁷ فقالوا⁸ يا رسول الله، ألا تنطلق به إلى أهلنا فيجلس معنا، ويحدثنا؟ قال: كيف⁹ يبتليكم¹⁰ من لارزق له؟ ثم قال له: غد بإذن الله، فعاد ترابًا.¹¹ وكان أهل السفينة لا يعرفون الليل من النهار، إلا بخرزة بيضاء مركبة في صدر السفينة، فإذا نقص ضوءها علموا أنه نهار، وإذا زاد ضوءها علموا أنه ليل، وكان الديك يسقع عند الصبح فيعلمون أنهم أصبحوا. قال وهب: إن الديك إذا كان يسقع يقول: سبحان الملك القدوس سبحان من ذهب بالليل وجاء بالنهار خلقًا جديدًا، يا نوح، الصلاة يرحمك الله. قال أهل التاريخ: ركب نوح ومن معه السفينة لعشر خلوة¹² من رجب، وخرجوا في العاشر من المحرم، فلذلك سمي عاشوراء وأقاموا في الفلك ستة أشهر، فلما هبطوا من الفلك سالمين صام نوح عليه السلام، وأمر جميع من معه من الإنس¹³ والوحش والدواب والطيور فصاموا شاكرين لله

¹ ت: شاب.

² ف: وقال.

³ ت: الطيور؛ الدر المنثور، الباب: 38، 420/4 بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 63.

⁴ ت - عيسى.

⁵ تاريخ يعقوبي، 9/1، ورد بلفظه: بعث الغراب ليعرف خبر الماء فوجد الجيف طافية على الماء فوقع عليها ولم يرجع. ثم أرسل الحمامة فجاءت بورقة زيتونة.

⁶ ب: له؛ ب، ت + نوح.

⁷ ت - قال.

⁸ ف: قالوا.

⁹ ت - كيف.

¹⁰ ف: يتبعكم.

¹¹ جامع البيان في تأويل القرآن، الباب: 38، 312/15 بنحوه. وانظر أيضًا: الهداية إلى بلوغ النهاية في علم معاني القرآن وتفسيره، وأحكامه، وجمل من فنون علومه لأبي محمد مكي بن أبي طالب حَمُوش بن محمد بن مختار القيسي القيرواني ثم الأندلسي القرطبي المالكي (المتوفى: 437هـ)، الباب: 37، 3389/5 بنحوه؛ تفسير القرآن العظيم لأبي الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير، الباب: 40، 320/4 بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 63.

¹² ف: خلون.

¹³ ف: الإنسان.

تعالى، ويقال: إنَّ نوحًا وقومه كانت قد أظلمت عليهم أعينهم في السفينة من دوام النظر إلى الماء، فأمرُوا بالاحتحال يوم عاشوراء الذي خرجوا فيه من السفينة.¹ وعن ابن عباس رضي الله عنه بإسناده قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم «من اكتحل بالإثم يوم عاشوراء لم ترمد عينيه² أبدًا»³ وروي عن الكلبي: أنَّ نوحًا أمر أن لا يقرب ذكر بالأنثى⁴ ما دام هم في السفينة، فوثب الكلب على كلبه كما ذكرنا،⁵ فدعا عليه نوح فقال: اللهم اجعله عسرًا،⁶ ويقال: أصاب حام امرأته في السفينة، فدعا الله نوح عليه السلام أن يغير⁷ خلقه، فجاء بالسودان.⁸ وقال وهب: في دعوة نوح على ابنه حام إنها كانت بعد الخروج من السفينة، وذلك أقبل⁹ نوح¹⁰ يومًا إلى بنيه فقال: يا بني إنني لم أسترح بالنوم منذ ركبت الفلك، وإنني أحب أن أنام نومة أشبع منها، فوضع رأسه على حجر¹¹ ابنه سام فنام، وهبت الريح فكشف عن سؤته،¹² فضحك ضحكا شديدا¹³ حام، وغطى سام سوءة أبيه، فانتبه نوح عليه السلام / [36و] وقال: ¹⁴ ما هذا الضحك؟ فأخبره سام بما كان، فغضب نوح على حام فقال: أتضحك من سوءة أبيك؟ غير الله خلقك وسؤد وجهك، قال: فاسؤد وجهه من ساعته، ثم التفت إلى سام فقال: يا سام سترت سوءة أبيك، ستر الله عليك في هذه الدنيا، وغفر لك في الآخرة، وجعل من نسلك الأنبياء والأشرف، وجعل من نسل حام الإمام والعبيد إلى ﴿يَوْمَ التَّنَادِ﴾ [المؤمن/غافر، 40/32]. قال وهب وكعب: لَمَّا تَوَفَّى نوح واقع ولده حام امرأة نفسه،¹⁵ ففتح الله ممراته، ومראה امرأته حتى اختلطت بنظفتها فحملت، وولدت غلامًا وجارية أسودين، فأنكر حام، فقال:

¹ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 63.

² ب: عينه.

³ لم أعثر عليه في كتب الحديث أورد في فضائل الأوقات لأحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرُو جردى الخراساني، أبو بكر البيهقي (المتوفى: 458هـ)، الباب: في الاحتحال يوم عاشوراء، 455/1 بلفظ: «مَنْ اكْتَحَلَ بِالإِثْمِ يَوْمَ عَاشُورَاءَ لَمْ يَزِمْدُ أَبَدًا»؛ وانظر أيضًا: الدر المنثور، الباب: 1، 500/8 بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 64.

⁴ ف: انثى.

⁵ ت - كما ذكرنا.

⁶ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 61.

⁷ ت: يتغير.

⁸ الجامع لأحكام القرآن، الباب: سورة هود (11) الآيات: 38-40، 35/9 بنحوه. وانظر أيضًا: تفسير القرآن العظيم لابن أبي حاتم، الباب: قوله تعالى: وقال اركبوا فيها، 2032/6 بنحوه.

⁹ ت: قبل.

¹⁰ ب - نوح.

¹¹ ت: حجر.

¹² ت: سوءته.

¹³ ف - ضحكا شديدا.

¹⁴ ف: فقال؛ ب - وقال.

¹⁵ ف: امرأته - نفسه.

ما هما منِّي؟ فقالت: هما منك، لكن لحقتك دعوة أبيك، فزُزقت ما ترى، قال: فلم يقربها حينًا حتى يشبَّ ولدها ثم واقعها فولدت ذكرًا وأنثى أسودين، فترك حام امرأته، ومضى هاربًا على وجهه، فلما كبر الولدان الأولان خرجا في طلب أبيهما حام، حتى بلغا قرية على شطِّ البحر، فنزلا، وألقيت على الغلام شهوة حتى واقع أخته، فحملت منه، فأقاما في تلك القرية ليس لهما طعام إلا السمك يصطادانه من البحر، ثم ولدت من أخيها غلامًا وجارية أسودين، فرجع حام وطلب الولدين الأولين فلم يجدهما، فلم يلبث حتى مات من الغم على فقدهما، وماتت امرأته أيضًا، فأخذا ولدهما الآخران في طلب أخويهما، حتى سارا¹ إلى قرية أخرى على الساحل خربة، فنزلاها² فسمع بهما أخوهما اللذان من البطن الأول، فلحقهما مع ولديهما، فلبثوا هناك ووطئ كلَّ أخٍ منهم أخته، ورزق³ كلَّ واحد منهم ولدان، ويقال: لَمَّا خرجوا من السفينة على الجودي ماتوا كلَّهم، أي مات كلُّ مَنْ كان معه في السفينة غير بنيه وأزواجهم، وبقوا متناسلين إلى يوم القيامة، وكان جميع مَنْ في الأرض من أولاده الثلاثة، وهم سام وحام وياث، فوُلد لكلِّ واحد منهم ثلاثة نفر، أمَّا سام فهو أبو العرب والفرس والروم، وكان أحبُّ أولاد نوح، ودعا له بالبركة دون أخويته، وكان جميع الأنبياء من نسله، وأمَّا حام فهو أبو السودان والقبط والبربر، وكان دعا / [36ظ] عليه أبوه أن يكون أولاده عبيدًا لأولاد سام حيث كانوا كذلك،⁴ وأمَّا ياث فهو أبو التُّرك ويأجوج ومأجوج. ويقال: إنَّ يأجوج ومأجوج سبعة أضعاف⁵ أهل الدنيا، وقيل: النَّاس كلُّهم عشرة أجزاء، تسعة منها يأجوج ومأجوج، والباقي سائر الخلائق،⁶ وقال السُّدي: سرِّيَّة عن⁷ يأجوج ومأجوج خرجت للفأرة،⁸ فضرب ذو القرنين السِّدَّ، فبقيت⁹ خارجة، فجميع التُّرك منهم سُمُّوا التُّرك؛ لأنَّهم تُركوا خارجين. وعن قتادة: أنَّهم اثنان وعشرون قبيلة بنى ذو القرنين السِّدَّ على إحدى وعشرين قبيلة، وبقيت قبيلة واحدة فهم التُّرك، ورُوي عن حذيفة رضي الله عنه: أنَّ يأجوج ومأجوج أمة، وعلى حدة يأجوج أمة، ومأجوج أمة، كلُّ أمة أربعمائة الفِ أمةٍ لا يموت الرَّجلُ منهم حتى ينظر¹⁰ إلى ألف ذُكر من صُلبه، كلُّهم قد حمل السِّلاحَ وهم من أولاد

¹ ف: صارا.

² ف: فنزلا.

³ ب، ف: يرزق.

⁴ ت - كذلك.

⁵ ف: أصناف.

⁶ ف: الخلق؛ (|) تفسير القرآن العظيم لابن أبي حاتم، الباب: قوله تعالى: والأرض بالحق، 3065/9 بنحوه. وانظر أيضًا: السراج المنير، 404/2 (الكهف 18) بنحوه.

⁷ ف: من.

⁸ ب، ت، ف: للغارة.

⁹ ب: فبقت.

¹⁰ ف: تنظروا.

آدم، يسيرون إلى خراب الدنيا، وقال: هم ثلاثة أصناف، صنّف منهم أمثال الأرزّ شجرًا بالشّام، طوله وعشرون ومائة ذراع في السّماء، وصنّف منهم يفرش أحد أذنيه¹ ويلتحف بالأخرى لا يمزون بفيل ولا وحش ولا خنزير إلا أكلوه، ومن مات منهم أكلوه، وصنّف منهم طوله وعرضه سواء عشرون ومائة ذراع.² وعن علي رضي الله عنه أنّه قال: منهم طوله شبر، ومنهم من هو مُفرط في الطول، وقال كعب: هم نادرة في ولد آدم، وذلك أنّ آدم عليه السّلام احتلم ذات يوم، وامتزجت نطفته بالتّراب فخلق الله تعالى من ذلك الماء ياجوج ومأجوج، وهم يتصلون بنا من جهة الأب دون الأمّ.³ وقيل: كان ياجوج رجلا ومأجوج رجلاً، وهما أخوان من بني يافث بن نوح، فكثرت نسلهما،⁴ فنسب إليهما. وقال ابن عباس رضي الله عنه: طول واحد منهم شبر وشبران وثلاثة أشبار لا غير.⁵ والله أعلم بحقيقة الحال، ولهم مخاليب كالأظفار في أيدينا، وأنياب وأضراس كالسّباع ولهم هُلْبٌ من الشّعر في أجسادهم ما يُؤاربههم، ويتقون به من الحرّ والبرد،⁶ ويجامعون جماع البهائم حيث التقوا، ولمّا حضرته الوفاة أوصى إلى ابنه سام، وكان ولد قبل الطّوفان بشمان / [37و] وأربعين سنة، فقال له: يا بني أوصيك باثنين وأنهيك عن اثنين، فأما اللّذان⁷ أنهما عنهما: فالإشراك الله والكبر؛ فأنه لا يدخل الجنّة من كان في قلبه مثقال حبة من خردل من الشّرك والكبر، وأما اللّذان أوصيك بهما قول لا إله إلا الله، وقول سبحان الله وبحمده، فإنّ لا إله إلا الله لو جعلت في كفة الميزان وجيء بالسّموات السّبع والأرضين السّبع وما فيهنّ لرجّحت قول لا إله إلا الله بجميع ذلك، وإنّ سبحان الله دعاء الخلق وبها يُرزقون، ويروى أنّه قيل لنوح عليه السّلام: لمّا احتضر أي قرب له الموت، كيف وجدت عمرك؟ قال: كَيْبِتٍ له بابان دخلتُ من أحدهما وخرجتُ من أحدهما.⁸ فلَمّا أتاه ملك الموت فقال: السّلام عليك يا نوح، فارتعد منه، وقال: وعليك السّلام، من أنت أيها الشخص؟ فقد ارتاع¹⁰ قلبي من سلامك، فقال: أنا¹¹ ملك الموت جئت لقبض روحك فتغيّر وجهه وتلجلج لسانه،

¹ ف: أحدهم أذنه.

² ت: مائة وعشرون.

³ معالم التنزيل، 202/5 (الباب: 91) بنحوه.

⁴ ف: نسلها.

⁵ الدر المنثور، الباب: 91، 202/5 بنحوه.

⁶ الجامع لأحكام القرآن، الباب: سورة الكهف (18)، الآيات: 98/92، 58/11 بنحوه؛ وانظر أيضًا: معالم التنزيل،

216/3 (الكهف 18 / 98/95) بنحوه.

⁷ ت: الاثنان.

⁸ ف: الآخر؛ الجامع لأحكام القرآن، الباب: سورة العنكبوت (29)، الآيات: 15/14، 333/13 بنحوه؛ قصص الأنبياء

المسمّى بالعرائس، ص. 64.

⁹ ت: قال.

¹⁰ ت: ارتعد.

¹¹ ف – أنا.

فتناوله¹ ملك الموت كأسًا فيه شراب، وقال له: اشرب هذا حتى سكن روعك، فتناوله نوح وشربه، فلمَّا استوفاه خرَّ ميتًا صَلَّى اللهُ عليه وعلى جميع الأنبياء والمرسلين.

[5- فصل في هود عليه السَّلام]

فصل في هود النَّبِيِّ عليه السَّلام: اسمه عابن² بن شالخب بن أرمخشد بن سام بن نوح عليه السَّلام، وسَمِّي هودًا لكمالهِ في الهوادة أي في الوقار، واللَّين، أرسله اللهُ تعالى وهو ابن أربعين سنة إلى أولاد عاد بن عوض³ بن ارم بن سام بن نوح، وكانوا قد أعطوا من القامة والقوَّة ما لم يُعط أحد،⁴ حتَّى كان أطولهم مائة ذراع، وأقصرهم ستين، وأوسطهم ما بين ذلك، وكان رأس رجل منهم كالقبة العظيمة، يفرخ في عينه ومنخره أي ثقب الأنف السَّباع، وكانت قصَّة عاد على ما ذكره محمَّد بن إسحق وغيره - أنَّهم كانوا قومًا ينزلون اليمن، وكانت مساكنهم بالأحقاف، وهي⁵ رمال بين عمان وحضرموت، وكانوا قد تفرَّقوا في الأرض كلِّها، وقهروا أهلها بفضل⁶ قوتهم التي أتاهم اللهُ تعالى، وكانوا أصحاب أوثان يعبدونها، فمنها صنمٌ يقال له ضداء، وصنمٌ يقال له صمود، وصنمٌ يقال له الهباء، فبعث اللهُ تعالى إليهم هودًا نبيًّا عليه السَّلام، وهو من أوسطهم نسبًا، وأفضلهم حسبًا، وكان أبيض جعدًا، وطويل اللحية، وكان صدوقًا أمينًا عندهم، فأمرهم أن يوحدوا اللهُ ويكفُّوا عن ظلم النَّاس، فكذبوه، وقالوا: من أشدَّ منَّا قوة؟ فبنوا المصانع، وبطشوا بطشة الجبارين، فلمَّا فعلوا/[37ظ] ذلك أمسك اللهُ عنهم المطر ثلاث سنين، فلم يمطر عليهم حتَّى وقع القحط في بلادهم، وهلك المواشي والدَّواب، فصار الخلق في صعب شديد حتَّى جهدهم ذلك، وكان النَّاس في ذلك الزَّمان إذا نزل بهم بلاءٌ فطلبوا⁷ الفرج - كانت طلبتْهم⁸ إلى⁹ اللهُ تعالى عند بيته الحرام بمكة، مُسلمُهم ومُشركُهم فيجتمع بمكة ناس كثير شتى، مختلفة أديانهم، وكلَّهم مُعظَّم لمكة، وأهل مكة يومئذ العماليق، سُمُّوا عماليق؛ لأنَّ آباءهم عمليق بن لاوز بن سام بن نوح، وكان سيِّد العماليق كلِّهذة بنت الخبيري،¹⁰ وهو رجل من عاد، فلمَّا قحط المطر عن عاد، قالوا: جهِّزوا وفدًا منكم إلى مكة فليستسقوا لكم، أي

¹ ت: فناوله.

² ف: عابر.

³ ف: عابر بن عوض.

⁴ ب، ف: أحدًا؛ قصص الأنبياء المسمَّى بالعرائس، ص. 66.

⁵ ف: وهو.

⁶ ف: بفعل.

⁷ ت: وطلبوا.

⁸ ت: كان طلبهم.

⁹ ت: من.

¹⁰ ب، ف + وكان بمكة رجل يقال له معاوية بن بكر وكانت أم معاوية كلِّهذة بنت الخبيري.

فليطلبوا المطر، وقال هود عليه السّلام: استغفروا ربّكم ثمّ توبوا إليه، وقالوا: ¹ فإنّا² لا نتوب ولكن نرسل رجالاً إلى مكّة للاستسقاء، فاختاروا منهم ستة رجال، فبعثوا قَيْلَ بن عتر ولقيم بن هُزالٍ وعُيَيْل³ بن عاد الأكبر ومَرثدُ بن سعد وكان مسلماً يكتُم إسلامه، وجلهْمَة بن خَبِيرِي خال معاوية بن بكر، ثمّ بعثوا لُقمانَ بن عاد الأصغر، فانطلق كلُّ رجل من هؤلاء، ومعه رَهْطٌ كثير من قومه، حتّى بلغ عدّة وفدهم سبعين رجلاً، فلمّا قدّموا مكّة نزلوا على معاوية وهو بظاهر مكّة خارجاً من الحرم، فأنزلهم وأكرمهم، وكانوا أحواله وأصهاره فأقاموا عنده شهراً يشربون الخمر وتُغْنِيهم الأمتان المغنيتان لمعاوية، وكان مسيرهم شهراً، ومقامهم شهراً، فلمّا رأى معاوية طولَ مقامهم، وقد بعثهم قومهم يتغوّثون بهم من البلاء الذي أصابهم شقّ ذلك عليه، وقال: هلك أحوالي وأصهاري، وهؤلاء مقيمون عندي، وهم ضيفي، والله ما أدري كيف أصنع بهم؟ ⁴ أَسْتَحِي أن أمرهم بالخروج إلى ما بُعثوا له فيظنّون أنّه ضيق منّي بمقامهم عندي، وقد هلك من وراهم⁵ من قومهم جُهْداً وعَطْشاً، فشكى ذلك أمتيه المغنيتين فقلتا: قل شعراً وإنّا نغنيهم به، لا يدرون من قاله، لعلّ ذلك أن يحركهم فقال معاوية:

شعر :

أَلَا يَا قَيْلٌ وَيَحْكُ فُمْ فَهَيْنِمُ ** لَعَلَّ اللَّهَ يُرْزِقُنَا غَمَامَا

فَيْسَقِي / [38و] أَرْضِ عَادٍ إِنَّ عَادًا ** قَدْ أَمْسَوْا مَا يُبِينُونَ الْكَلَامَا

من العطش الشّدِيد فليس يرجوا⁶ ** به الشيخ الكبير ولا الغلاما

وأنتم هاهنا فيما اشتَهَيْتُمْ ** نَهَاؤُكُمْ وَلِيْلُكُمْ التَّمَامَا

فَقُبِّحَ⁷ وَفُدُّكُمْ مِنْ وَفِدِ قَوْمٍ ** وَلَا لُقْوَا⁸ التَّحِيَّةَ وَالسَّلَامَا

فلمّا غنّتهم الأمتان هذا قال بعضهم لبعض: يا قوم إنّما بعثكم قومكم يتغوّثون بكم من البلاء الذي نزل بهم، وقد أبطأتم عليهم فادخلوا هذا الحرم، فاستسقوا لقومكم، فقال مرثد بن سعد وكان قد آمن بهود

¹ ف: فقالوا.

² ت: إنّ.

³ ف: عييل.

⁴ ت: أستحبي؛ ف: أستحي.

⁵ ب، ف: وراءهم.

⁶ ب، ف: نرجو.

⁷ ف: فُقِّحَ.

⁸ ب: ولالقوا.

التَّبِيّ عليه السّلام سرّاً: إنَّكم والله لا تُشَقُّونَ بِدَعَائِكُمْ، ولكن إنَّ المَعْتَمَ 1 نبيِّكم، 2 وأتيتم 3 إلى ربِّكم سُقِيتم، فأظهر إسلامه عند ذلك 4 وقال:

شعر:

عَصَتْ 5 عار 6 رسولهم فأسوا 7 ** عطاشاً ما تَبُلُّهُمُ السَّمَاءُ
لهم صنمٌ يقال له صمودٌ ** يقابله صداءٌ والهياءُ
فَبَصَّرْنَا الرُّسُولَ سَبِيلَ رَشْدٍ ** فأبصرنا الهُدَى وجلا 8 العماء 9
وإنَّ إلهَ هودٍ هو إلهي ** على الله التَّوَكَّلُ والرَّجَاءُ

فقال 10 المعاوية: 11 اخْبِسْ عَنَّا مَرْتَدٌ فَلَا يَاقِدُ مَعَنَا مَكَّةَ، فَإِنَّهُ قَدْ اتَّبَعَ دِينَ هُودٍ، وَتَرَكَ دِينَنَا، ثُمَّ خَرَجُوا إِلَى مَكَّةَ يَسْتَسْقُونَ لِعَادٍ، فَلَمَّا وَلَّوْا إِلَى مَكَّةَ خَرَجَ مَرْتَدٌ مِنْ مَنْزِلِ مَعَاوِيَةَ، حَتَّى أَدْرَكَهُمْ قَبْلَ أَنْ يَدْعُوا اللَّهَ بِشَيْءٍ، فَلَمَّا انْتَهَى 12 قَامَ يَدْعُو اللَّهَ، وَبِهَا وَفْدٌ عَادِ اجْتَمَعُوا يَدْعُونَ، فَقَالَ مَرْتَدٌ: اللَّهُمَّ أَغْطِنِي سُؤْلِي وَحَدِي، وَلَا تُدْخِلْنِي فِي شَيْءٍ مِمَّا يَدْعُوكَ بِهِ وَفْدُ عَادٍ، وَكَانَ قَبْلُ 13 رَأْسِ 14 وَفْدِ عَادٍ، فَقَالَ وَفْدُ عَادٍ: اللَّهُمَّ أَغْطِ قَيْلًا مَا سَأَلَكَ وَاجْعَلْ سُؤْلَنَا مَعَ سُؤْلِ وَفْدِ عَادٍ، وَقَدْ كَانَ تَخَلَّفَ عَنْ وَفْدِ عَادٍ حِينَ دَعَا لِقَمَانَ، وَكَانَ سَيِّدَ عَادٍ حَتَّى إِذَا فَرَّغُوا مِنْ دَعْوَتِهِمْ قَامَ، فَقَالَ: اللَّهُمَّ إِنِّي جِئْتُكَ وَحَدِي فِي حَاجَتِي فَأَعْطِنِي سُؤْلِي، 15

1 ب، ف: أَطَعْتُمْ.

2 ت: بَيْنَكُمْ.

3 ف: وَأَنْبِيتُمْ.

4 قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 66-67.

5 ت: عَضَتْ.

6 ب، ف: عَاد.

7 ف: فَأَمْسُوا؛ ب: فَأَمْسُوا.

8 ت، ف: جَلَى.

9 ب: الْعِلْمَاءُ.

10 ب، ف: فَقَالُوا.

11 ت: مَعَاوِيَةَ.

12 ب، ف + إِلَيْهِمْ.

13 ب: قَبْلَ؛ ف: قِيلَ.

14 ف: رَيْسٍ.

15 قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 68.

وسأل طولَ العمر¹ فَعَمَّرَ عمر² سبعة أنسُر، وقال قَيْل³ حين دعا: اللَّهُمَّ اسقِ عادًا كما كنت تسقيه يا إلهنا، إن كان هودٌ صادقًا فاشقنا / [38ظ] فإننا قد هلكنا،⁴ فأنشأ الله ثلاثة سحائب⁵ بيضاء وحمراء وسوداء، ثم ناداه منادٍ من السحاب، يا قَيْلُ، اخترْ لنفسك ولقومك من هذه السحائب، فقال قَيْلُ: اخترتُ السحابة السوداء، فإنها أكثرُ السحائب ماءً، فناداه منادٍ: اخترتَ رمادًا رمداء أي مُهلك لا تُبقي من آل عادٍ أحدًا، ولا يترك والدًا ولا ولدًا إلا جعلتهم همدًا، وساق الله السحابة السوداء التي اختارها قَيْلُ بما فيها من البقعة⁶ إلى عاد حتى خرجت عليهم من واد لهم يقال له⁷ المغيثُ، فلَمَّا رأوها استبشروا ﴿قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُّمْطِرُنَا﴾ [الأحقاف، 24/46] يقول الله تعالى: بل هي ﴿رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ [الأحقاف، 24/46] وكان أول من بصر⁸ ما فيها، وعرف أنها ريحٌ مُهلكةُ امرأةٍ من عادٍ يقال لها مهيرة،⁹ فلَمَّا تيقنت¹⁰ ما فيها صاحت صيحة شديدة ثم صَعِقَتْ، فلَمَّا أفاقوا قالوا لها: ماذا رأيت؟ قالت: رأيتُ فيها ريحًا تلتهب¹¹ منها¹² النار، أمامها رجالٌ يقودونها بسلاسل السوداء،¹³ وكان في كلِّ عقدة من عقد سلاسلها ألفي ملك من زبانية جهنم، وكان كلُّ سلسلة غمست في سبعين واديًا من أودية الزمهير، ولولا ذلك لذابت الجبال من حرّها، فسخرها¹⁴ الله عليهم سبع ليال¹⁵ وثمانية أيام، فلم تدعُ أي فلم تترك¹⁶ من عادٍ أحدًا إلا هلك واعتزل هودٌ ومن معه من المؤمنين في حظيرة ما يصيبه ومن معه من الرّيح إلا ما تليّن عليه دائرة¹⁷ الجلود، وتلدّد¹⁸

¹ ت: عمر.

² ب - عمر.

³ ت: قيل قال.

⁴ ف: أهلكنا.

⁵ ب: سحاييب.

⁶ ف: بنعمة.

⁷ ت: لها.

⁸ ب، ف: أبصر؛ بصر.

⁹ ب، ف: مهّد.

¹⁰ ب، ف: تبينت.

¹¹ ف: كشّهب.

¹² ب، ف - منها.

¹³ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 68.

¹⁴ ت: سلطها.

¹⁵ ف - ليال.

¹⁶ ف: يترك.

¹⁷ ب، ف - دائرة.

¹⁸ ف: وتلقفت

الأنفس، وإنَّهَا لَتَمُتُّ مِنْ عَادٍ بِالطَّعْنِ، أَي بِالضَّرْبِ وَشِدَّةٍ¹ فَتَحْمَلُهُمْ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ، وَرَمَاهُمْ² بِالْحِجَارَةِ، وَخَرَجَ وَفَدَّ عَادٍ مِنْ مَكَّةَ حَتَّى مَرَّوْا بِمَعَاوِيَةَ، فَنَزَلُوا عَلَيْهِ، فَبَيْنَمَا هُمْ عِنْدَهُ، إِذْ أَقْبَلَ رَجُلٌ عَلَى نَاقَةٍ فِي لَيْلَةٍ مَعْمَرَةٍ³، أَي مُضِيئَةٍ مَعَ مَسَامَةٍ⁴ ثَالِثَةٍ⁵ مِنْ مَسَامَاتٍ⁶ عَادٍ، فَأَخْبَرَهُمُ الْخَبِيرَ، فَقَالُوا لَهُ: فَأَيْنَ فَارَقْتَهُ هُوْدًا وَأَصْحَابَهُ، فَقَالَ: فِي⁷ سَاحِلِ الْبَحْرِ، [39و] فَكَأَنَّهُمْ شَكُّوا فِيمَا حَدَّثَهُمْ بِهِ، فَقَالَتْ هَرْتَمَةُ أُخْتُ مَعَاوِيَةَ: صَدَقَ وَرَبِّ مَكَّةَ، وَذَكَرَ أَنَّ مَرْتَدَ وَلَقِمَانَ، وَقِيلَ حِينَ دَعَوْا بِمَكَّةَ، قِيلَ لَهُمْ: قَدْ أُعْطِيتُمْ⁸، أَي مَقْصُودَكُمْ⁹، فَاخْتَارُوا لِأَنْفُسِكُمْ، إِلَّا أَنَّهُ لَا سَبِيلَ إِلَى الْخُلُودِ، وَلَا بَدَّ مِنَ الْمَوْتِ، فَقَالَ مَرْتَدٌ: اللَّهُ مَّ¹⁰ أَعْطَانِي بَرًّا وَصِدْقًا، فَأَعْطَانِي ذَلِكَ، وَقَالَ لَقِمَانَ: أَعْطَانِي يَا رَبِّ عُمْرًا، فَقِيلَ لَهُ: اخْتَرْتُ فَاخْتَارَ عَمْرٌ سَبْعَةَ أَسْرٍ، فَسَمِعَ صَوْتًا أُعْطِيَتْ ذَلِكَ، فَكَانَ يَأْخُذُ فَرْخَ النَّسْرِ حِينَ يَخْرُجُ مِنْ بَيْضَتِهِ، فَيَأْخُذُ الذَّكَرَ مِنْهَا؛ لِقُوَّتِهِ، فَيَجْعَلُهُ فِي جُوبَةٍ¹¹ فِي الْجَبَلِ¹² وَيَرِيئِهِ، حَتَّى إِذَا مَاتَ أَخَذَ غَيْرَهُ، فَلَمْ يَزَلْ يَفْعَلُ ذَلِكَ حَتَّى أَتَى عَلَى السَّابِعِ، وَيُقَالُ: يَعِيشُ كُلُّ نَسْرِ ثَمَانِينَ سَنَةً، وَقِيلَ: سِتْمِائَةُ سَنَةٍ، وَقِيلَ: أَلْفٌ، عَلَى اخْتِلَافِ الرِّوَايَةِ، فَلَمَّا تَمَّ أَمْرُ¹³ النَّسُورِ مَاتَ لَقِمَانَ، وَكَانَ عَمْرُهُ ثَلَاثَةَ آلَافٍ وَخَمْسِمِائَةَ سَنَةٍ، وَأَمَّا قَيْلٌ فَإِنَّهُ قَالَ: أَخْتَارُ أَنْ يُصَيِّبَنِي مَا أَصَابَ قَوْمِي، فَقِيلَ لَهُ: إِنَّهُ الْهَلَاكُ، فَقَالَ: لَا أَبَالِي، لَا حَاجَةَ لِي فِي الْبَقَاءِ بَعْدَهُمْ، فَأَصَابَهُ الَّذِي أَصَابَ عَادًا مِنَ الْعَذَابِ فَهَلَكَ¹⁴. قَالَ السَّدْيِيُّ: بَعَثَ اللَّهُ عَلَى عَادِ الرِّيحَ الْعَقِيمَ، فَلَمَّا دَنَتْ¹⁵ مِنْهُمْ نَظَرُوا إِلَى الْإِبِلِ وَالرِّجَالِ، تَطْيِيرَ بِهِمُ الرِّيحُ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ، فَلَمَّا رَأَوْهَا تَبَادَرُوا إِلَى الْبُيُوتِ فَدَخَلُوهَا وَأَغْلَقُوا أَبْوَابَهَا¹⁶، فَجَاءَتِ الرِّيحُ فَفَلَعَتْ

¹ ب، ف: والشدة.

² ب، ف: وتدفعهم.

³ ت: مقمرة.

⁴ ب، ف: مساء.

⁵ ت: ثلاثة.

⁶ ف: مصائب، ب: مصاب.

⁷ ف - في.

⁸ ف + مناكم.

⁹ ب، ف - أي مقصودكم؛ ت + منّا.

¹⁰ ت - اللهم.

¹¹ ت: حوية.

¹² ب - في الجبل.

¹³ ب، ف: مات آخر.

¹⁴ معالم التنزيل، 3/243 (الباب: 68) بنحوه.

¹⁵ ب: دنى.

¹⁶ ف: أبوابهم.

أبوابهم¹ فدخلت عليهم فأهلكتهم² فيها، ثم أخرجتهم³ من البيوت، فلما أهلكهم الله تعالى أرسل عليهم طيرًا سودًا، فنقلتهم إلى البحر.⁴ وروي: أن الله أمر الريح فأمالت عليهم الرمال، فكانوا تحت الرمل سبع ليال وثمانية أيام، لهم أنينٌ تحت الرمل، ثم أمر بالريح فكشفت عنهم الرمال فاحتملتهم، فمّرت بهم في⁵ البحر.⁶ وقيل: لما جاءت عليهم الريح قال لها جبرائيل: أيها الريح كوني عذابًا على آل عاد، وأقبل هود عليه السلام حتى أشرف على قومه من رأس الجبل ومعه المؤمنون، ثم نادى هود يا آل عاد، أولًا ترون هذا الذي ظلكم⁷ من السحاب؟ وما فيها / [39ظ] من الصرصر العقيم؟ ويلكم لِمَ آمنوا بربكم قبل أن يأتيكم العذاب، ف﴿قَالُوا هَذَا غَارِضٌ مُّمْطِرُنَا﴾ [الأحقاف، 24/46] فلما عاينوا الملائكة يطوفون حول السحاب أيقنوا بالشر، فأخرجوا فساطيطهم وأعلامهم، وأخذوا أسلحتهم، وأدخلوا النساء والولدان الحصون، فأوتروا⁹ القسي¹⁰ وأفرغوا السهام بين أيديهم، والملائكة وقوف،¹¹ والمؤمنون مع هود ينظرون إليهم، والرياح والسحاب ساكنة لا يتحرك؛¹² انتظرًا لأمر ربها، حتى إذا كانت صبيحة¹³ الأربعاء جرت عليهم شهباء، فلم يترك على وجه الأرض شيئًا إلا نسفته، أي قلعته من أصله، ثم في اليوم الثاني صفراء، فلم تدع شيئًا من البهائم إلا اقتلعتها في الهواء، ثم في اليوم الثالث حمراء، ولم تزل تفعل بهم سبعة¹⁴ ليال وثمانية أيام، فلما كان اليوم الثامن اصطف كل قوم صفوفًا وهم يومئذ عشرة صفوف وكانوا يسجدون ويتضرعون أصنامهم، ثم حفروا¹⁵ تحت أرجلهم إلى الركب،¹⁶ أوثقوها بالثرى؛¹⁷ كيلا تزيلهم الريح، فأمهلهم الله تعالى ثمانية أيام، فكانت الريح تقصفهم، وتضرب بعضهم على بعض ولا تلقيهم، فلما كان

¹ ت: أبوابها.

² ف: فأهلكتم.

³ ف: أخرجتم.

⁴ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 69.

⁵ ت: إلى.

⁶ معالم التنزيل، 243/3 (الباب: 68) بنحوه.

⁷ ب، ف: أظلكم.

⁸ ت + لا.

⁹ ب، ف: فأوتروا.

¹⁰ ف: القني.

¹¹ ت: واقفون.

¹² ت: تتحرك.

¹³ ب، ف: صبيحة.

¹⁴ ت، ف: سبع.

¹⁵ ب، ت: حفروا؛ ف: صغروا.

¹⁶ ت: الركبة.

¹⁷ ب، ت، ف: الثرى.

في اليوم¹ الثامن من² دخل من تحت أرجلهم فاحتملتهم، فضربت بهم الأرض، فكانت الرّيح تدخل ثوب الرّجل فتحملّه إلى الهواء، ثم ترمي على رأسه ميتاً فأهلكتهم الرّيح، فلم يبق منهم إلا ملكهم الحلجان،³ فإنّه بقي ليصير مصارع قوم، وهو تردّ⁴ الرّيح بصدره، وهو يصيح: يا قوم، الغياث الغياث، ثم أهلكته الرّيح. وقال ابن يسار: لَمَّا خرجت الرّيح على عاد من الوادي قال لهم حلجان⁵: وكان رئيسهم وكبيرهم في ذلك الزّمان تعالي⁶ حتّى يقوم⁷ على شفير⁸ الوادي فنردّها، فجعلت الرّيح تدخل تحت الواحد⁹ فتحمّله، ثم ترمي به فتندق¹⁰ عنقه، وكانت الرّيح تعلق الشّجرة العظيمة بعروقها، وتهدم عليهم بيوتهم حتّى لا يبقى منهم الحلجان¹¹ اسم ملك وهرب إلى الجبل فأخذ بجانب¹² منه فقال¹³ هود عليه السّلام: يا حلجان¹⁴ أسلم تسلم¹⁵ / [40و] فقال له: وما لي عند ربك إن أسلمت؟ قال: الجنّة، قال: وما هؤلاء الذين أراهم في السّحابة؟ قال: هم ملائكة ربّي، قال: فإن أسلمت أيقيد لي ربك منهم لقومي؟ قال: ويحك رأيت ملكاً يقتل من جنده، فجاءت الرّيح، فدخلت من فيه، وخرجت من دبره، فسقط ميتاً على وجهه، وأفنى عاداً سوى من بقي منهم بمكّة ونواحيها. وعن ابن عباس رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ما أرسل الله من هبّة من¹⁶ ريح إلا بمكيال ولا قطرة من ماء إلا بمكيال إلا يوم نوح عليه السّلام ويوم عاد، فإنّ الماء يوم نوح طغى على الخزان، فلم يكن لهم عليه سبيل، ثم قرأ¹⁷ ﴿إِنَّ لَمَّا طَغَى

¹ ف + من.

² ب، ت، ف - من.

³ ت: حلجان؛ الخلجان.

⁴ ب، ف: يردّ.

⁵ ب، ت: خلجان.

⁶ ب، ف: تعالوا.

⁷ ت، ف: تقوم.

⁸ ف: شفر.

⁹ ت، ف: الواحد؛ ب: الوادي.

¹⁰ ف: فتغذق.

¹¹ ب، ت، ف: إلا خلجان.

¹² ب، ف: بجانب.

¹³ ف + له.

¹⁴ ب، ف: خلجان.

¹⁵ ب: أسلم.

¹⁶ ف - من.

¹⁷ ب، ف + إنا.

الماء ﴿ [الحاقة، 69/11] الآية. والريح، لَمَّا كان يوم عاد عتت على الخزان، فلم يكن¹ عليها² سبيل، ثم قرأ ﴿ بِرِيحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ ﴾ [الحاقة، 69/6]، أي عتت على خزائنها، ولم يطيقوها. نقل عن كشاف³: وقال وهب بن منبه: إنَّ في تحت الأرض السفلى ريحًا يقال لها العقيم⁴ تزلزل الأراضي وترفعها، وسبعة آلاف ملك مؤكَّل⁵ على هذه⁶ الريح، فأمر الله الملك المؤكَّل أن يرسل جزءًا من هذه⁷ الريح إلى قوم عاد، وقالوا: إلهنا، كم نرسل؟ قال: بمقدار منخر ثور، وهو ثقب أنفه، وقالوا: إلهنا،⁸ هذا كثير، فأمر الله تعالى أن يرسل بمقدار سمّ الخياط، فلَمَّا جاءتهم¹⁰ السحابة قالوا: هذا ممطرنا عارض،¹¹ فأجابهم: هود عليه السلام، بل هو عذاب أليم، فجاءت الريح فخرج منهم سبعمائة رجل، فصعدوا الجبل، وأخذ كل واحد منهم بيد¹² الآخر وذيله، فلَمَّا اشتدَّ¹³ الريح صاحوا، وركضوا الجبال، فساح¹⁴ إلى ركبهم في الحجر، فلَمَّا حان وقت العذاب صَوَّت السَّماء صوتًا ورعدت،¹⁵ فنزل ريح فهدم جميع أبنيتهم، ورفعها¹⁶ في الهواء فيجعلها مثل الدَّقِيق المطحون في الطَّاحون،¹⁷ فصار رملاً، وهذه الرَّمال التي على وجه الأرض من ذلك، ثم رفع¹⁸ قوم عاد إلى الهواء وضربها¹⁹ على الأرض فصاروا كأنهم / [40ظ] أعجاز نخل حاوية،²⁰ أتتهم صيحة من السَّماء، فيها صوة كل صاعقة، وصوة كل شيء له صوة في الأرض، فتقطعت قلوبهم في صدورهم، فلم يبق منهم صغير ولا كبير إلا هلك، كما قال الله تعالى: ﴿ فَأَضْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَائِمِينَ ﴾ [العنكبوت، 29/37]

¹ ب، ت + لهم.

² ب: عليه.

³ ت: الكشاف.

⁴ ب، ف + تهب يوم القيامة فتقلع الجبال من أماكنها و.

⁵ ب، ت، ف: موكَّل.

⁶ ب، ف: هذا.

⁷ ب، ف: هذا.

⁸ ت: فقالوا؛ ف + لهذا.

⁹ ف + كم نرسل.

¹⁰ جاءت.

¹¹ ب، ت: عارض ممطرنا.

¹² ف: بعد.

¹³ ف: أشد.

¹⁴ ب، ف: فساح.

¹⁵ ت: رعدا.

¹⁶ ت: ورفعها.

¹⁷ ب، ف: الطَّاحونة.

¹⁸ ف - ثم رفع.

¹⁹ ت: وضربهم.

²⁰ ف: حاوية.

إلا جاءت¹ فقعدت يقال لها: زريعة، وكانت شدة العداوة لنبي قومها، فأطلق الله لها² رجلها بعدما عاينت العذاب أجمع، فعرجت³ كأسرع حتى أتت قرح،⁴ فأخبرهم بما عاينت من العذاب، ثم استسقت من الماء فسقيت، فلما شربت ماتت، تفسير قارعة⁵ وقوله تعالى: ﴿وَأَمَّا عَادُ فَأَهْلِكُوهَا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ﴾ [الحاقة، 6/69] ﴿سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ﴾ [الحاقة، 7/69] قال وهب: هي الأيام التي سميتها⁶ العرب أيام العجوز ذات بردٍ ورياحٍ شديدة، قيل: سميت عجوزاً؛ لأنها في عجز الشتاء،⁷ وقيل: سميت بذلك لأن عجوزاً من قوم عادٍ دخلت سرّاً،⁸ فتبعها الريح، فقتلتها اليوم الثامن من نزول العذاب، والقطع العذاب^{9،10} وفي لطائف القصص أن هوداً عليه السلام جمع المسلمين، وخطّ حولهم خطاً، فكانت الريح تأتي إلى ذلك الخطّ، وترجع، وبقي هود عليه السلام، ما شاء الله ثم مات رحمة الله عليه¹¹ وكان عمره مائة وخمسين سنة، ودفن بين الركن والمقام والزمزم، وقال عبد الرحمن بن عوف: بين الركن والمقام وزمزم قبر تسعة وتسعين نبياً، وإن قبر هود وشعيب وصالح وإسماعيل في تسعة بقعة،¹² ويروى: أن نبياً من الأنبياء كان إذا هلك قوم¹³ جاء هو والصالحون معه إلى مكة يعبدون الله فيها حتى يموتوا. وروى عن علي رضي الله عنه: أن قبر هود بحضرموت في كتيب أحمر.¹⁴ وروى عن وهب: الرياح سبعة: ثلاث منها

1 ت: جارية.

2 ت - لها.

3 ت: فزجت.

4 ت - كأسرع حتى أتت قرح.

5 ت - تفسير قارعة.

6 ت: سميتها.

7 ت: الشتاء.

8 ت: سرداباً

9 ت: وقطعه.

10 ب، ف - أتتهم صيحة من السماء فيها صوة كل صاغقة وصوة كل شيء له صوة في الأرض، فتقطعت قلوبهم في صدورهم فلم يبق منهم صغير ولا كبير إلا هلك، كما قال الله تعالى: ﴿فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَائِعِينَ﴾ [العنكبوت، 37/29] إلا جائته فقعدت يقال لها زريعة وكانت شدة العداوة لنبي قومها فأطلق الله لها رجلها بعدما عاينت العذاب جمع فعرجت كأسرع حتى أتت قرح فأخبرهم بما عاينت من العذاب، ثم استسقت من الماء فسقيت، فلما شربت ماتت، تفسير قارعة وقوله تعالى: ﴿وَأَمَّا عَادُ فَأَهْلِكُوهَا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ﴾ [الحاقة، 6/69] ﴿سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ﴾ [الحاقة، 7/69] قال وهب: هي الأيام التي سميتها العرب أيام العجوز ذات بردٍ ورياحٍ شديدة، قيل: سميت عجوزاً لأنها في عجز الشتاء، وقيل: سميت بذلك لأن عجوزاً من قوم عادٍ دخلت سرّاً فتبعها الريح فقتلتها اليوم الثامن من نزول العذاب، والقطع العذاب.

11 ف - عليه.

12 ب، ف: تلك البقعة؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 71.

13 ت، ف: قومه.

14 ت - وروى عن علي رضي الله عنه: أن قبر هود بحضرموت في كتيب أحمر؛ معالم التنزيل، 206/2 (الأعراف 7/ 74 -

77) بنحوه.

رياح الرّحمة، وأربع منها رياح العقوبة، أما رياح الرّحمة فأولها¹ المنشّرة، ومنه قوله تعالى: ﴿وَالنَّاشِرَاتِ نُشْرًا﴾ [المرسلات، 3/77] والثاني / [41و] المبشّرة، ومنه قوله تعالى: ﴿فِيُوسِلُ الرِّيَاحِ مَبِشِّرَاتٍ﴾ [الزّوم، 46/30] والثالث الذّاريات ومنه قوله تعالى: ﴿وَالذَّارِيَاتِ ذُرُؤًا﴾ [وَالذَّارِيَاتِ، 1/51] فهذه رياح الرّحمة تهبّ على كلّ شيءٍ في الدّنيا، أما رياح العقوبة فأولها الصّرصر، ومنه قوله تعالى: ﴿فَأَهْلِكُوا بَرِيحِ صَرْصَرٍ﴾ [الحاقة، 6/69] والثاني العقيم، ومنه قوله تعالى: ﴿فَإَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ﴾ [وَالذَّارِيَاتِ، 41/51] والثالث القاصف، ومنه قوله تعالى: ﴿فِيُوسِلُ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا﴾ [الإسراء، 69/17] والرابع العاصف، ومنه قوله تعالى: ﴿جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ﴾ [يونس، 22/10] وهذه الرّياح تهبّ في البحر دون البرّ. وقيل: ثلاث رياح أخرى: وهي رياح الرّحمة الجنوب والشّمال والصّبأ والجنوب،² تهبّ من الجنّة، وخلق الله تعالى الفرس منها كما روى عليّ رضي الله عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنّه قال: لَمَّا أَرَادَ اللهُ تَعَالَى أَنْ يَخْلُقَ الْفَرَسَ قَالَ: لِرِيحِ الْجَنُوبِ إِنِّي أَخْلَقُ مِنْكَ خَلْقًا، وَأَجْعَلُهُ عَزًّا لِلْأَوْلِيَاءِ، وَمَذَلَّةً لِلْأَعْدَاءِ وَحَامِلًا لِأَهْلِ طَاعَتِي، فَقَبِلْتُ الرِّيحَ، فَقَبِضْ مِنْهَا قَبْضَةً، فَخَلَقَ فَرَسًا، فَقَالَ لَهُ: خَلَقْتُكَ وَجَعَلْتُ الْخَيْرَ³ مَعْقُودًا بِنَاصِيَتِكَ، وَجَعَلْتُكَ طَيْرًا بِلَا جَنَاحٍ، فَأَنْتَ لِلطَّلَبِ وَأَنْتَ لِلهَرَبِ، وَالشّمْالِ رِيحٌ تَهَبُّ مِنْ دُبُرِ الْقِبْلَةِ، وَهِيَ رِيحُ الْمَطَرِ عِنْدَ الْمَغْرَبِ،⁴ وَالصَّبَاحِ⁵ هُوَ رِيحٌ مَبَارَكٌ تَهَبُّ مِنْ قَبْلِ⁶ الْكَعْبَةِ وَقَتِ الْأَسْحَارِ، وَتَحْمَلُ الْاسْتِغْفَارَ إِلَى الْمَلِكِ الْجَبَّارِ، وَهِيَ الَّتِي أَوْصَلَتْ رِيحَ يَوْسُفَ إِلَى أَبِيهِ يَعْقُوبَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَلهَذَا قَالَ أَبُو عَلِيٍّ الدَّقَاقُ: الرِّيحُ رَسُولُ الْعِشَاءِ.⁷

نكتة: سبحان من يُجري السّفن بالريّاح، ويُهلك السّفن بالريّاح، ويُخرج الأوراق والأثمار من الأشجار بالريّاح، ويُسقط الأوراق من الأشجار⁸ أيّام الخريف بالريّاح، ويوقد النّار بالريّاح، ويطفئها⁹ بالريّاح، ويرفع السّحاب في السّماء بالريّاح، ويزيلها، إذ أراد زوالها بالريّاح، فكذلك إذا كان يوم القيامة تهبّ / [41ظ] ريح قدرته على نار جهنّم، فتصير النّار تحت أقدام أمة محمّد عليه السّلام خامدًا، فيمرون عليها بقدره الله تعالى.

¹ ت - فأولها.

² ت: فالجنوب.

³ ف: الخبر.

⁴ ب، ف: الغرب.

⁵ ب، ف: الصّبأ.

⁶ ف - قيل.

⁷ ت، ف: العشاق.

⁸ ف + في.

⁹ ت: يطفئها.

[6- فصل في إبراهيم عليه السلام]

فصل: ¹ ثم جاء سلسلة أجداد نبينا عليه الصلاة والسلام قرناً بعد قرن، وبطناً بعد بطن، إلى حضرة إبراهيم عليه من الصلوات أكملها، ومن التحيات أعمها، ² وكان اسمه بالعبرانية أفراهام، فغرب وكان إبراهيم عليه السلام وهو ابن تارخ وهو آذر بن ناخور بن ساروغ بن أرغو بن فالغ ³ ابن عابر، وقيل: عبير، وهو اسم هود النبي عليه السلام وسمي أبوه آذر لكونه قيماً ⁴ على خزان آلهة نمرود، وقيل: هو بلسان القبطية بمعنى الشيخ الفاني، ⁵ وكان الخليل من المرسلين، أنزل الله عليه عشر صحائف كانت كلها أمثالا، وكانت ⁶ بين مولده وبين الطوفان ألف سنة تقريباً على قول الأكثرين، وقيل: ألف سنة ومائتا وثلاث وستون سنة، وبين مولده بين وفات نوح عليه السلام ستمائة سنة ⁷ واثان وأربعون سنة، ⁸ وكان ميلاده لتمام ثلاث ⁹ آلاف سنة ¹⁰ وستمائة وسبع عشر ¹¹ سنة من وقت هبوط آدم عليه السلام، وقيل: لتمام ثلاثة ¹² آلاف سنة وثلاثمائة وسبع وثلاثين سنة، وكان مولده بالسوس من أرض الأهواز، وقيل: بابل، ¹³ وقيل: كوتي، ¹⁴ وهي قرية من سواد الكوفة، وقيل: كسك، ¹⁵ وقيل: حران، ولكن أباه نقله إلى بابل أرض نمرود، وكان بينه وبين نوح عليه السلام نبيان هود وصالح، وقد ذكر أنه خرج من صلب إبراهيم عليه السلام ألف نبي إلى زمن نبينا ¹⁶ عليه السلام. وقال ابن عباس: كل الأنبياء عليهم السلام من بني إسرائيل إلا عشرة: نوح وهود

¹ ف - فصل.

² ت - من الصلوات أكملها، ومن التحيات أعمها.

³ ت: فالغ.

⁴ ت: قائماً.

⁵ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 79.

⁶ ت: كان.

⁷ ت - سنة.

⁸ ف - وبين مولده بين وفات نوح عليه السلام ستمائة سنة واثان وأربعون سنة.

⁹ ب، ف: ثلاثة.

¹⁰ ت - سنة.

¹¹ ف + وثلاثين.

¹² ت: ثلاث.

¹³ ت - وقيل بابل.

¹⁴ ت: كوفي.

¹⁵ ف - وقيل كسك.

¹⁶ ت + محمد.

وصالح¹ وشعيب ولوط وإبراهيم وإسماعيل وإسحق ويعقوب ومحمد عليه الصلوات والسلام،² وهو أول من استاك وتمضمض،³ وأول من استنجى بالماء،/[42و] وأول من جزّ شاربه، وأول من احتقن،⁴ وأول من اتخذ السراويل، وأول من اتخذ الصّيافة، وأرسله الله تعالى إلى نمورد بن كنعان بن سنجار، وكان نمورد أول من وضع التاج على رأسه، وأول من تجبّر في الأرض، ودعى الناس إلى عبادته، وهو أول من ملك الدنيا كلّها، وفي الحديث: ملك الأرض أربعة: مؤمنان وكافران، أما المؤمنان فسليمان بن داود عليهما السلام وذو القرنين، وأما الكافران فنمرد وبخت النصر،⁵ وقيل: شدّاد ابن عاد. وقال وهب رحمه الله: هو نمرد بن كنعان بن كوش بن قرط⁶ بن حام بن نوح، وكان كوش جبّارًا قويًا متمرّدًا، وله أظفار كالمخالب، فخرج بعسكره يطوف شرقًا وغربًا يقاتل من ينازعه⁷ ويسير ويحرق،⁸ حتّى جاء إلى موضع يقال له كوتاؤبا من أرض العراق، وهي⁹ ذات الأنهار والأشجار، فاستطابه، وعزم أن يسكنه، ويتخذ لنفسه موضعًا، فجمع عسكره هناك ودعا بالمنجمين، وقال لهم:¹⁰ إنّي استطبت هذا المكان وعزمت أن اتّخذ مسكنًا فانظروا، هل يصلح¹¹ ذلك لي؟ فقالوا: أيّها الملك، أجل لنا ثلاثًا أيّ¹² ثلاثة أيّام، فلمّا كان الرّابع أتوه وقالوا:¹³ أيّها الملك، إنّا نجد في علم النجوم أنّه يكون في هذا الموضع ملك عظيم الشّان، يملك الشّرق والغرب، فتنبّس كوش، وقال: أنا ذلك الملك، ثمّ أمر بالبنيان في ذلك المكان، فبنى هناك قصرًا رفيعة، ومجالس مزخرفة،¹⁴ أي مزينة وتصاوير عجيبة، ومناظر مشرفة، وكلّ موضع عنه على غير لون صاحبه، وأمر باتخاذ بساتين، وغرس فيها الأشجار من كلّ نوع، وشقّ الأنهار في كلّ جانب، وعمّر ذلك

¹ ت - صالح.

² ف:، صلوات الله عليهم أجمعين؛ (|) الهداية إلى بلوغ النهاية في علم معاني القرآن وتفسيره، وأحكامه، وجمل من فنون علومه، الباب:136، 466/1 بنحوه. وانظر أيضًا: تفسير القرآن، الباب:129، 140/1 بنحوه؛ معالم التنزيل، 206/2 (البقرة 128-129) بنحوه.

³ ف:مضمض.

⁴ ب، ف: اختتن.

⁵ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 80.

⁶ ب:قرد: ف: قوط.

⁷ ب: تنازعه.

⁸ ب، ت، ف: ويحرق.

⁹ ف + أرض.

¹⁰ ت - لهم.

¹¹ ت: يصلح.

¹² ت - ثلاثا ائ + إلى.

¹³ ف - أيّها الملك، أجل لنا ثلاثًا أيّ¹³ ثلاثة أيّام، فلمّا كان الرّابع أتوه وقالوا.

¹⁴ ت: من خرفة.

المكان فلم يزل فيه حتى ولد له هناك مولود يقال له كنعان، وكان لكوش / [42ظ] ابن آخر يقال له¹ الهاصر وهو خليفة أبيه، وكان كنعان قويّ البطش، مولعًا بالصّيد، حتى كان يصيح بالوحش فننشق مرأته،² أي حريصًا،³ وسقط⁴ على وجهه، ثم مات أبوه كوش، وصار الملك إلى ولده هاصر وكنعان في خلال ذلك لا عمل له إلاّ الصّيد، فبينما هو⁵ برية كوتاربا إذ نظر إلى امرأة ترعى بقراة فأعجب كنعان بها، وراودها عن نفسها فاستغنت،⁶ فلمّا أكثر عليها كنعان فقالت: إنّ لي زوجًا حلفته⁷ ورأى مقبلًا، وإنّي⁸ أخاف عليك منه، فغضب كنعان وقال: هل على وجه الأرض أحد يقابلني وأنا من ولد⁹ كوش بن حام، ونحن ملوك الأرض، فضحكت المرأة كالمستهزئة، وقالت: لا تذكر الملوك فإنّك رجل صياد، وكانا في هذا¹⁰ حتى أقبل زوجها، فلمّا نظر بهما فغضب¹¹ وأقبل على كنعان فلطم وجهه، ورمى به على قفاه، ثم برك على صدره؛ ليقته فلم يزل كنعان يلاطفه حتى قام عن صدره، فوثب كنعان ثم احتمله، وضربه على الأرض، فقتله، ثم أقبل على المرأة، وكان اسمها شلحاء،¹² فقال: كيف رأيت؟ يا شلحاء،¹³ ومدّ يده إليها، فقالت: يا هذا إنّك تزع¹⁴ إنّما أنت من أبناء الملوك، فما حاجتك في مثلي؟¹⁵ وأنا امرأة فقيرة فلم يبال بقولها، وواقعها أي طمعها،¹⁶ ثم احتملها إلى منزله، فكانت أحبّ نسائه عنده، ثم قتل أخاه، واحتوى على الملك، فلمّا

¹ ب - له : الهاصر .

² ب، ف: مرارته

³ ب، ف - أي حريصًا .

⁴ ت: تسقط .

⁵ ب، ف + في .

⁶ ب، ف: فامتنت .

⁷ ب، ف: خلّفته .

⁸ ت: إنّي .

⁹ ت: أولاد .

¹⁰ ت - هذا .

¹¹ ب: فغاضب؛ ت: غضب؛ ف: فمغاضب .

¹² ب، ف: شلحاء .

¹³ ب، ف: شلحاء؛ ت: شلحاء .

¹⁴ ت: تزع؛ ب، ف: تزعم .

¹⁵ ف: مثله .

¹⁶ ف: .: جمعها .

استقرّ ملكه وأمره أمراً¹ لى حرب² بلخ بن راعوا وقاتل³ معه⁴ كثير،⁵ حتّى امتدّ⁶ الحربُ بينهم، ثمّ انهزم كنعان، فقتل⁷ من أصحابه خلق كثير،⁸ ثمّ أراد كنعان أن يكثر⁹ على¹⁰ بلخ بن راعوا، فجمع خلقاً كثيراً وكتب إلى عوج بن عنق¹¹ ملك الجبابرة يستعينه فيما ناله، فجاء إليه عوج في¹² تسعين رجلاً من الجبابرة، تحت كلّ رجل عشرة ألف رجل¹³ يقاتل، وسار كنعان بهذا الجمع العظيم، وقاتل بلخ حتّى جرت بينهما مقتلة / [43و] عظيمة، وأسر بلخ، فقتله كنعان، وأخذ امرأته فزوّجها من عوج بن عنق¹⁴ واحتوى على جميع مملكته وأمواله حتّى حصلت الدنيا له، فلم يكن أحد ينازعه، ثمّ إنّه ذات ليلة رأى في المنام رؤياً فانتبه مزعوراً، أي خائفاً، ودعا بالمنجمين، وقال لهم: إنّي رأيت كأنّي صارعت رهاء¹⁵ فصرعني ثمّ دقّ عنقي، فقال: أنا مشثوم أهل الأرض ومنزلة¹⁶ الظلمة، فإنّما أجلك إلى أن أخرج من ظلمتي هذه إلى ضوء الدنيا، وقال المنجمون: أنّ تعبير رؤياك أنّه يولد مولود ويكون في يده هلاكك، وقد وقع¹⁷ هو في¹⁸ بطن أمه فانظر فراغته،¹⁹ وقد تبين الحمل على الشلحا²⁰ الرّاعية، وكانت هي تسمع من بطنها صوتاً عجيباً، فقال

1 ت: امر امراء؛ ب: إلى ضرب.

2 ت + مع.

3 ت: فقاتل.

4 ت + فقتل.

5 ب، ف: كثيرة.

6 ب، ف: امدت.

7 ت: وقتل.

8 ب، ف: كثيرة.

9 ب: يكثر.

10 ف + أنّ بكر عالج بلخ بن راعوا - أن يكثر على.

11 ت: عوق.

12 ت: مع.

13 ت، ف: آلاف.

14 ت: عوق.

15 ب: رهلا؛ ف: رجلاً.

16 ت: منزل.

17 ب - وقع.

18 ب - في.

19 ب، ف: وانصرفوا عنه.

20 ب: الشلحاء؛ ف: الشلحا؛ ت: الشلحاء.

لها¹ كنعان: ويحك يا شلحا،² هذا الذي في بطنك ليس بأدمي،³ وهم أن يدوس أي أن يضرب بطنها؛ ليقتل ذلك المولود، فهتف به هاتف مَه يا كنعان، فليس⁴ لك إلى قتله سبيل، فلَمَّا استوفت أيامها وضعت غلامًا أسود أحول⁵ أفطس، وإذًا بحية دقيقة⁶ قد خرجت من حجرها،⁷ ودخلت في أنف هذا الغلام، ففزعت شلحا⁸ فوثبت⁹ حتى دخل¹⁰ على كنعان وأخبرته بذلك، فقال كنعان: ويحك يا شلحا،¹¹ اقتليه فإنه مشؤوم، فقالت: لا يطيب¹² لي، إذًا قتله¹³ فإنه ولدي، قال: فاحمليه إلى بعض المواضع في البر، واطرحيه هناك حتى يموت، فخرجت به إلى ظاهر المدينة، فإذا هي براعي بقرات، فقالت¹⁴ له شلحا: ¹⁵ هل لك أن تقبل هذا الولد فتربيه، ويكون لك عبدًا؟ فأخذه الراعي، وانصرفت شلحا¹⁶ إلى منزلها، والراعي أخذ المولود، ووضعه في وسط البقور، فنفرت البقور عنه¹⁷ يمنة ويسرة، وصعب¹⁸ على الراعي جمعها، فإنه كلما كان يجمعها كانوا يتفرقون،¹⁹ فأقبلت²⁰ فقالت: إن تفرقة البقور بشؤم هذا المولود فاقتله / [43ظ] فأبى الراعي، وقال لها: احمليه فاطرحيه في بعض المواضع، فجاءت به²¹ إلى نهر فطرحته فيه وانصرفت، وعندها أنه

¹ ف: فقالها.

² ب، ف: شلخا؛ ت: شلحاء.

³ ف: بأدمي.

⁴ ت: ليس.

⁵ ب: حول.

⁶ ت: رقيقة.

⁷ ت: جحرها.

⁸ ب، ف: شيخا؛ ت: شلحاء.

⁹ ت: ووثبت.

¹⁰ ب، ت: دخلت.

¹¹ ب، ف: شيخا؛ ت: شلحاء.

¹² ف: يطيق.

¹³ ب: إذ أقتله.

¹⁴ ف: فقال.

¹⁵ ب، ف: شلخا؛ ت: شلحاء.

¹⁶ ب، ف: شيخا؛ ت: شلحاء.

¹⁷ ف + ونفرت.

¹⁸ ب: صعبت.

¹⁹ ب: كانت يتفرقن.

²⁰ ب، ف + امرأة الراعي إليه فأخبرها بخبر المولود.

²¹ ت: - به.

قد غرق، فألقى التَّهْرُ المولودَ إلى شاط، فكان هناك زماناً بعيداً¹ لا يبكي ولا يتحرَّك، ثم قبض² الله له نَمرة حتَّى وقفت على ذلك المولود وأرضعته،³ ثم انصرفت وبصرت بذلك امرأة فتعجَّبت وانصرفت إلى القرية، وأخبرت النَّاس، فخرج النَّاس فاحتملوا ذلك الصَّبِيَّ إلى القرية، وسَمَّوه نمرود، أي الَّذي أرضعته نمره، فربَّاه أهل القرية حتَّى بلغ، فجعل يقطع الطَّرِيق، ويغير على القرى حتَّى اجتمع إليه خلق كثير، وبلغ ذلك كنعان فجعل يبعث إليه بقائد بعد قائد، وهو يهزم جميع هؤلاء، ولم يزل يتقوى يوماً بعد يوم حتَّى صار في جيش⁴ عظيم، ثم إنَّه صار⁵ إلى كوتاربا، وقاتل أباه⁶ كنعان فهزمه وظفر به، فضرب عنقه، وهؤلاء يعرف⁷ أنَّه أبوه، واحتوى على المملكة، وجعل يغزو ملوك الأرض واحداً بعد واحد،⁸ وهو يظفر بكلِّ واحد منهم حتَّى ملك البلاد بأجمعها، حتَّى ملك الشرق والغرب، ثم أرجع⁹ إلى كوتاربا،¹⁰ ثم دعا بوزرائه وكبار أهل المملكة، وذكر أنَّه يريد أن يبني بنياناً عجيباً لم يسبقه إليه أحد، فأشاروا به على تارخ بن ناروح،¹¹ وذكروا أنَّه عارف بالتَّجَّارة وأنَّ¹² لا يخفى عليه شيء لطيف من البنيان وغيره لحذاقته¹³ وكياسته، فدعاه وجاء إليه فسجد بين يديه ثم رفع رأسه، ووقف فأمره نمرود أن يبني له قصرًا لم يسبق إلى مثله في الحسن والجمال،¹⁴ ثم يزوجه تزويجاً عجيباً، ولا يبقى صورة إلا صورها، ويثبت صورته في كلِّ مجلس، حتَّى إذا لم¹⁵ يروه سجدوا لصورته، وقال: هذا خزائني وأموالي، فخذ منه¹⁶ ما حاجت¹⁷ إليه في ذلك، فخرج تارخ من عنده فبنى¹⁸ له قصرًا بديعاً، وجعله ألف ذراع في مثله، وجعل حيطان القصر من جوهر القوارير،/[44

¹ ت - . بعيدا.

² ت: أرسل.

³ ت: أرضعت.

⁴ ف: حيث.

⁵ ف: سار.

⁶ ف - أباه.

⁷ ت: يعرفون.

⁸ ف: واحد بعد واحد.

⁹ ب، ت، ف: رجع.

¹⁰ ب، ف: كوتاربا.

¹¹ ب: ناخور؛ ف: ناطور.

¹² ب، ت: أنَّه.

¹³ ب + وغيره.

¹⁴ ف: الكمال.

¹⁵ ب، ف + زينت.

¹⁶ ت: منها.

¹⁷ ب: ما جحت، ف: ما حتجت.

¹⁸ ت: وبنى.

[و] وأرض القصر من المرمر الأبيض وسقفه من الذهب الأحمر، وبنى فيه مجالس، لا يشبه مجلس¹ بمجلس وجعل سقوف المجالس من الصندل والعرعر، وأبوابها من العاج والأبنوس، والأبواب² مسامير³ من فضة، وزرانبين⁴ من ذهب، وحرّق⁵ في هذا القصر أنهارًا، وغرس على حافتها⁶ أشجارًا من ذهب وفضة، وأجرى فيها ماء ولبنًا وخمرًا وعسلًا، وجعل ثمار هذه الأشجار من الجواهر المتلونة، وركّب عليها طهورًا معمولة من الذهب والفضة، ثم اتخذ أسرة في كلّ مجلس على لون ذلك المجلس، وجعل صورة نمرود في كلّ مجلس، وجعل على باب مدينة أورّة⁷ من نحاس، وكان إذا دخل من⁸ باب المدينة غريب⁹ صاحت تلك الأورّة صيحة سمع جميع أهل المدينة، فيعلم أنّه قد دخل وجاء فيها غريب، فيقال له: من أين جئت؟ وإلى أين تذهب؟ وما مرادك؟ وأيضا جعل فيها طبلاً عجيبًا، لا يضلّ لأحد ضالّة أو سرقة إلا جاء إلى ذلك الطبل فنقره، فيقال له من جوفه مكان سرقتك وضالتك كذا وكذا فاذهب وجدها كذا في مشكاة الأنوار، فلما فرغ من جميع ذلك بعث إلى نمرود من يخبره بذلك، فجاء إليه نمرود، فلما دخله نظر إلى شيء عجيب من البناء والصور، فأعجبه ذلك، فأمر بجعلة¹⁰ فائقة وهدايا سنّية، أي عظيمة لتارح،¹¹ وجعله وزيرًا لوزراء،¹² واحد¹³ نمرود في¹⁴ التكبر والغرور وكان مع ذلك مولعًا بعلم النجوم، قال كعب الأخبار: كان نمرود يتعلّم علم النجوم، فتصوّر له إبليس يومًا¹⁵ على صورة شيخ، وقال: إنك اشتغلت بعلم النجوم، وعندي علم هو أحسن من ذلك، فقال: وما هو؟ قال إبليس: السحر والكهانة، فعلمه إبليس ذلك، ثم قال له: إن من مضى قبلك / [44ظ] من الملوك كانت لهم آلهة يعبدونها، وأنت أعظمهم وأشرفهم، فيجب أن تتخذ أصنامًا لنفسك، وتدعو الناس إلى عبادته، فعند ذلك دعى تارح،¹⁶ وأمره أن يتخذ له صنمًا

¹ ب، ف: مجلسًا.

² ف: وللأبواب.

³ ت: مسامير الأبواب.

⁴ ب: وزرافين؛ ف: وزراقين.

⁵ ب، ت، ف: حرّق.

⁶ ف: فناءها.

⁷ ب، ت، ف: أورّة.

⁸ ف: في.

⁹ ف: غريبًا.

¹⁰ ب، ف: بخلة.

¹¹ ب: لتاريخ، لتارح، لتارح.

¹² ت: لوزرائه.

¹³ ب، ف: وأخذ.

¹⁴ ف + البكر.

¹⁵ ت - يومًا.

¹⁶ ب، ف: تارح.

على صورة خاصة، وأن يتخذ لقومه أصنامًا آخر، فأقبل تارح¹ يتخذ لنمرود صنمًا وسمّاه² زيلون، طوله تسعة أذرع بعرض ذراعين³ من الذهب، عيناه من الياقوت، وأذناه من الزبرجد، وأسنانه من اللؤلؤ، وركب على رأسه تاجًا مرصعًا بالجواهر، وجعل في عنقه طوقًا من ذهب مرصعًا بالدرّ والجواهر، واتخذ له سريرًا من العاج والأبنوس مشبكًا بقضبان الذهب والفضة، فلَمَّا فرغ تارح⁴ من ذلك أمر نمرود أن يقرب له قربانًا، ففعلوا، وأخذوا في عبادة الأصنام، فصيححت⁵ السموات والأرض والوحوش والدواب، وقالوا: إلهنا، هؤلاء خلقك يأكلون رزقك ويعبدون غيرك، الله مَ دَمَزْهَم تدميرًا ثم إنَّ الله تعالى أراه آية بعد آية، وكانت أول آية⁶ رآها نمرود أنه صعد يومًا إلى سريره فانتفض سرير انتفاضًا⁷ شديدًا، وسمع هاتفًا يقول تعسّس من كفر بإله إبراهيم، وكان تارح⁸ واقفًا على رأسه، فقال له: يا تارح، أسمعته ما سمعته؟ قال: نعم أيها الملك، قال نمرود: فمن إبراهيم؟ قال: لا أعرفه، فأرسل نمرود إلى السحرة، فلَمَّا جاؤه⁹ أخبرهم بما كان، فقالوا: أيها الملك، إننا لا نعرف إبراهيم، ولا أحدًا على معاداتك، فقد ران¹⁰ لك أهل المشرق والمغرب، أي فقد علمك وأطاعك أهل المشرق والمغرب، ومنها أي ومن الآيات التي رآها التمرود أن نمرود دعا¹¹ تارح يومًا فدخل بيتًا لأصنام،¹² وأقبل على صنمه زيلون، وسجد له، وتواضع ثم سأله عن إبراهيم، فنطقت الأصنام بإذن الله تعالى وقالت: يا نمرود إن إبراهيم يجيء¹³ ويسلب ملكك ولا يكون لك¹⁴ [45] منه ملجأ،¹⁵ إلا أن تؤمن بربه وتصدقه، فتعجب نمرود، وقال¹⁶ له تارح: لا يهولتك، أي لا يخوفتك ذلك فإنها ساخطة عليك، فتقرب لها قربانًا، فإنك لم تقرب قربانًا منذ كذا، فأمر نمرود حتى قربت سبعمائة ثور، ومثلها من الأغنام، ومنها أنه كان متفكرًا في إبراهيم، ذات يوم، إذ هو بطائر سقط بين يديه من الهواء،

¹ ب، ف: تارح.

² ت: سمّاه.

³ ت: وعرضه زراعان.

⁴ ب، ف: تارح.

⁵ ب، ف: فضجت.

⁶ ت - وكانت أول آية.

⁷ ب، ف: فانتفض السرير انتفاضًا.

⁸ ب، ف - تارح.

⁹ جاؤا.

¹⁰ ب، ف: دان.

¹¹ ب، ف: دعى.

¹² ب، ف: بيت الأصنام.

¹³ ت - يجيء.

¹⁴ ب، ف: ذلك.

¹⁵ ت: ملجأ؛ ب: ملحاء.

¹⁶ ت: فقال.

وقال: يا نمرود قد جاءك إبراهيم خليل الله يهلكك، فإنه نبي، فقال له تارح: أيها الملك ما أظنّ هذا إلا من مردة الجن، يحسدونك على ما أنت عليه، فإنّ أهل الأرض قد دانوا لك، أي أطاعوا لك، وكان له كهانة¹ ومنجمون، فقالوا له: إنه يولد في بلدك هذه السنة غلام يغيّر دين أهل الأرض، ويكون هلاكك وزوال ملكك على يديه، ويقال إنهم وجدوا ذلك في كتب الأنبياء، وقيل: كان نمرود رأى في منامه رؤيا عجيبة، فانتبه فرعًا ودعا بالمعبرين، وقال: إنّي رأيت رؤيا كان² نار³ نزلت⁴ من السماء، لها زفير، أي صوت وقد تبعها خلق كثير، ويقولون: لقد دان، أي قرب أن ينزل على الأرض نور، فلم تزل تلك النار كذلك حتّى دنت من باب قصري⁵، ثمّ وقفت بحدائي⁶ فنادتني وقالت: ⁷أتؤمن بربك وإلا أحرقتك، حتّى توجّهت عليّ وأحرقتني⁸، فانتبهت فرعًا، فقال⁹ المعبرون: إن صدقت رؤياك فهي تدل على المملكة، ويخشى¹⁰ أن يكون صاحبها صاحب هذا النجم الطالع، وهو كوكب عظيم قد طلع قبل نومه¹¹ في وسط السماء، غير نوره ضوء الشّمس والقمر، وله طرفان، طرف في المشرق وطرف في المغرب، والناس يتعجبون منه، غير أنّ مملكتك وقوتك بحيث لا يقدر أحد على معاداتك، وكان نمرود في غصّة ذلك / [45ظ] حتّى أتت على إبراهيم في بطن أمّه تسعة أشهر، سألت¹² زوجها تارح حتّى يدخلها¹³ على الأصنام، وسألها تخفيف الولادة عليها فأذن لها في الليل بالخلوة خوفًا من الناس أن يعرفوا بحملها، فلمّا دخلت بيت الأصنام تنكّست الأصنام لكرامة إبراهيم عليه السلام، فخرجت فرعة، فإذا هي بنمرود في قومه، وبين يديه شموع ومشاعل، فقال: من هذه؟ قالت: أنا زوجة عبدك تارح، فأراد أن يقول اقبضوها، فخرج من لسانه اتركوها، فأقبلت إلى منزلها مرعوبة¹⁴، أي مخفوفة فأخذها¹⁵ الطلق.

¹ ت، ف: كهنة.

² ب: كأنّ.

³ ب، ف: ناراً.

⁴ ف: أنزلت.

⁵ ب، ت، ف: قصري.

⁶ ب، ف: بالحدائي.

⁷ ب، ف: وقال.

⁸ ف: فأحرقتني.

⁹ ب، ف: وقال.

¹⁰ ب، ف: نخشى.

¹¹ ف: يومه.

¹² ب، ف: فسألت.

¹³ ف: تدخلها.

¹⁴ ب: مذرعة؛ ف: مذعورة.

¹⁵ ب، ف: فأخذتها.

قال السُّدِّيُّ: رأى نمرود في منامه كأنَّ كوكبًا طلع فذهب بضوع¹ الشَّمس والقمر حتَّى لم يبق لهما ضوءٌ، ففرع من ذلك فرعًا شديدًا، فدعا السَّحْرَةَ والكَهَنَةَ فسألهم عن ذلك، فقالوا: هو مولود يولد في ناحيتك في هذه السنة فيكون هلاكك وهلاكُ مُلكك وأهل بيتك على يديه، قالوا: فأمر بذبح كلِّ غلام يولد في ناحية في تلك السنة، وأمر بعزل الرِّجال عن النِّساء، وجعل على كلِّ عشر رجلاً، فإذا حاضت المرأة خلَّى بينها وبين زوجها؛ لأنَّهم كانوا لا يُجامعون في الحيض، فإذا طُهِّرت حالَ بينهما، فرجع آذر فوجد امرأته قد طهرت من الحيض، فواقعها فحملت بإبراهيم عليه السَّلام، وقال محمَّد بن إسحق: بعث نمرود إلى كلِّ امرأة حُبلى بقريته² فَحَبَسَهَا عقدة،³ إلَّا ما كان من أمِّ إبراهيم، فإنَّه لم يَغْلَم بحبلها؛ لأنَّها كانت جاريةً حديثه لم يعرف الحبل ببطنها.⁴

ويقال: رأى نمرود في المنام أنَّ كِبشًا دخل عليه، فنطح سريره بقرنه، فسأل المعبرين، فأخبروه أنَّه يولد غلام ينازعك في ملكك، فأمر بذبح كلِّ غلام يولد في هذه السنة.

وقال السُّدِّيُّ: خرج نمرود بالرِّجال إلى العسكر، ونهاهم عن النِّساء خوفًا⁵ من ذلك المولود، فمكث بذلك ما شاء الله، ثمَّ بدت له حاجة إلى المدينة، فلم يَأْتِمِنْ عليها أحدًا من قومه إلَّا آذر فبعث إليه ودعاه/[46و] وقال⁶ له: إنَّ لي حاجة أحبُّ أن أوصيك بها، ولا أبعثك إلَّا لِثقتي، أي لاعتمادك بك، فأقسمتُ عليك أن لا تدنوَ من أهلك، فقال آذر: أنا أشحَّ على ديني⁷ من ذلك، فأوصاه بحاجته، فدخل المدينة وقضى حاجته ثمَّ قال: ما⁸ دخلت على أهلي وما نظرت⁹ إليهم، فلَمَّا نظر إلى أمِّ إبراهيم مال إليها¹⁰ حتَّى واقع¹¹ بها فحملت به أمه.

¹ ب، ت، ف: بضوع.

² ب: بقريته ف: بقريته.

³ ف: عنده.

⁴ معالم التنزيل، 137/2 (الأنعام 6/ 74-76) بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمَّى بالعرائس، ص. 80.

⁵ ف: تخوَّفًا.

⁶ ت: فقال.

⁷ ف: ضربي.

⁸ ب، ف: لو.

⁹ ب، ف: فنظرت.

¹⁰ ب: لم يتمالك؛ ف: يتمالك.

¹¹ ب، ف: وقع

وقال ابن عباس: لَمَّا حملت أم إبراهيم قال الكهّان للنمرود: ¹ إنَّ الغلام الذي أخبرناك به قد حملت به أمه اللّيلة، فأمر النمرود بذبح الغلمان، فلَمَّا دنت ولادة إبراهيم وأخذها ² المخاض خرجت هاربةً مخافة أن يطّلع عليها فيقتل ولدها، فوضعتُه في نهر يابس، ثم لفتَه في خِرقة ووضعتَه في حلفاء، ³ فرجعت وأخبرت زوجها بأنّها ولدت، وأنّ الولد في موضع كذا، فانطلق أبوه فأخذه من ذلك المكان، وخفر ⁴ له سرّبًا عند نهر كزليدي ⁵ فوآراه فيه، وسدّ عليه بابَه بصخرة مخافة السباع، ⁶ وكانت أمه تختلف إليه فترضعه. ⁷

وقال محمّد بن إسحق: لَمَّا وجدت أم إبراهيم الطّلق خرجت ليلاً إلى مغارة كانت قريباً منها فولدت فيها إبراهيم عليه السّلام، وأصلحت من شأنه ما يُصنَع بالمولود، ثم سدّت على المغارة، ورجعت إلى بيتها، ثم كانت تُطالعه لِتَنْظُرَ ما فعل فتجده حيّاً يَمْصُ إبهامه. ⁸

وقال أبو روق: ⁹ قالت أم إبراهيم عليه السّلام ذات يوم: نظرت إلى أصابعه فوجدته يَمْصُ من إصبع ماء، ومن إصبع غير لبنًا، ومن إصبع عسلًا، ومن إصبع تمرًا، ومن إصبع سمناً، ¹⁰ لَمَّا خرجت أم إبراهيم عليه السّلام نحو الغار أقبل إليها ملك، وقال لها: لا تخافي وانهض معي إلى موضع فصقّين ¹¹ ما في بطنك، فتبعه حتّى أدخلها في الغار الذي ولد فيها إدريس ونوح عليهما السّلام، ويقال لهذا الغار غار النور في التوريتية، فإذا هي يفرش هناك، وقناديل وآلات الولادة كلّها موضوعة، فخافت من ذلك، فنوديت أن ادخلي، فإنّ ملائكة ربك، جنّاتك لرعايتك كرامة / [46ظ] لما في بطنك، فلَمَّا دخلت خفّف الله عليها الطّلق، فولدت في ليلة الجمعة، فلَمَّا فارق إبراهيم عليه السّلام عن أمه استوى قائمًا على قدميه، وقال: لا إله إلا الله وحده لا شريك له، وبلغ هذا الصّوت المشارق والمغرب، وارتفعت الأصوات من الحيوانات إلى السّموات، ثم قطع جبرائيل سرّته، وأذن في أذنه، وكساه في ثوب أبيض، ثم وضعه بين يدي ¹² أمه، وأدرّ الله له ثدي أمه لبنًا وعسلًا، ثم قال الملك لأمه: فارجعي إلى منزلك قبل أن يعلم ولادتك أحد،

¹ ب، ف: لنمرود.

² ب: أخذ.

³ ف: خلفاء.

⁴ ت: حفر.

⁵ ب، ت، ف - كزليدي.

⁶ ب: السبع.

⁷ معالم التنزيل، 137/2 (الأنعام 6/ 74-76) بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 80.

⁸ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 81.

⁹ ب، ف: ورق؛ ت وراق.

¹⁰ ب، ف + وقال الكسائي؛ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 80.

¹¹ ب: فضعين؛ ف: تضعين.

¹² ف: يد.

فقامت فوضعت صخرة¹ على باب الغار، ثم رجعت خفيفة كأنها لم تلد، والملك بين يديها حتى جاءت إلى منزلها، وقال لها: ² اكنمي أمرك، وما رأيت من العجائب، فدخلت في بيتها وفي قلبها ولدها حتى أصبحت، فدخل عليها زوجها، فإذا هي نشطة حسنة، فقالت: يا تارح إن الذي كان في بطني لم يكن ولدًا، وإنما كان ريحًا فانشقت عني، وقد سكنت ففرح بذلك تارح.

وقال محمد بن إسحق: كان آذر قد سأل أم إبراهيم عن حملها ما فعلت؟³ فقالت: ولدت غلامًا فمات، فصدقتها وسكت عنها⁴ وألقي على النمرود النسيان في أمر إبراهيم، والملائكة تربونه في الغار، فلما كان اليوم الثالث خرجت أمه تريد الغار سرًا، فنظرت الوحوش والسباع على باب الغار فاغتمت وتوهمت أن ولدها هلك فتوسّطت السباع، فإذا⁵ بنور ساطع، أي ظاهر من جوف الغار وإبراهيم عليه السلام على فرش السندس⁶ مدهون ومكحول، فلما نظرت بقيت متحيرة، وعلمت أن له ربًا قد اصطنعه⁷ كذلك، فرجعت وأخبرت زوجها بذلك، فقال لها: احذري أن تعودي إلى ذلك الغار، فإن هذا المولود له شأن، فكانت تحضره في ثلاثة أيام مرة سرًا،⁸ فنظرت نظرة وتعود إلى منزلها، وكان اليوم على إبراهيم عليه السلام في الشباب⁹ كالشهر، والشهر كالسنة، فلم يمكث إبراهيم في المغارة إلا خمسة عشر شهرًا،¹⁰ وقيل: أنه كان في المغارة / [47و] سبع سنين، وقيل: ثلاثة عشر سنة، وقيل: سبع عشر سنة، حتى قال لأمه: أخرجيني، فأخرجته عشاءً، فنظر وتفكر في خلق السموات والأرض، وقال: إن الذي خلقتني ورزقني وأطعمني وسقاني لربي الذي مالي إله غيره.¹¹ ثم نظر في السماء ف﴿رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي﴾ [الأنعام، 76/6] ثم أتبعه نظره يبصر فيه حتى غاب، ﴿فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أَحِبُّ الْأَفْلِينَ﴾ [الأنعام، 76/6] أي لا أحب ربًا يتغير عن حاله ويزول، ثم ﴿رَأَى الْقَمَرَ بَازِعًا﴾ [الأنعام، 77/6] طالعا ضوء¹² أكثر ﴿قَالَ هَذَا رَبِّي﴾

¹ ف: هنجرة.

² ف - لها.

³ ف: فعل.

⁴ معالم التنزيل، 137/2 (الأنعام 74-76) بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 81.

⁵ ب، ف + هي.

⁶ ب، ف: سندس.

⁷ ب: اصطفاه.

⁸ ت - سرًا.

⁹ ت - في الشباب.

¹⁰ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 81.

¹¹ تفسير القرآن العظيم لابن أبي حاتم، الباب: قوله تعالى واتل عليهم نبأ إبراهيم، 2777/8 بنحوه.

¹² ب، ت، ف: ضوءه.

[الأنعام، 76/6] وأتبعه بصره حتى غاب، ثم طلعت الشمس هكذا إلى آخره¹ ثم قال لأمه: من ربّي؟ قالت: أنا، قال: فمن ربك؟ قالت: أبوك، قال: فمن رب أبي؟ قالت: نمروود، قال: فمن رب نمروود؟ قالت: اسكت، فسكت، ثم رجعت إلى زوجها، فقالت: رأيت الغلام الذي كنّا نحدّث أنّه يغيّر دين أهل الأرض فإنّه ابنك، ثم أخبرته بما قال، فأناه² أبوه أذرّ، فقال له إبراهيم:³ يا أبتاه من ربّي؟ قال أمك، قال: فمن رب أمي؟ قال: أنا، قال: فمن ربك؟ قال: نمروود، قال: فمن رب نمروود؟ فلطمه لطمه، وقال:⁴ اسكت، ثم قال لأبويه: أخرجاني⁵ من المغارة حين غابت الشمس، فنظر إبراهيم إلى الإبل والخيل والغنم فسأل أباه⁶ ما هذه؟ فقال: إبل وخيل وغنم، فقال: ما لهذه بُدّ⁷ من أن يكون لها ربّ وخالق، ثم نظر فإذا المشتري⁸ قد طلع، ويقال: الزهرة، وكانت تلك الليلة في آخر الشهر، فتأخّر طلوع القمر فيها، فرأى الكوكب قبل القمر،⁹ فذلك قوله تعالى: ﴿فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا﴾ الآية.¹⁰ [الأنعام، 76/6] أي دخل عليه، يقال جنّ الليل، وأجنّ وجنّه الليل، وأجنّه، وجنّ عليه الليل، يجنّ جنوناً وجنّاناً إذا¹¹ أظلم وغطّ¹² كلّ شيء، وجنون الليل سواده.¹³ واختلفوا في قوله: ﴿فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي﴾ [الأنعام، 76/6] إلى آخره. قال بعضهم: كان ذلك في أيام طفولته قبل قيام الحجّة عليه،¹⁴ فلم يكن كفراً وأنكر الآخرون هذا القول، وقالوا: لا يجوز أن يكون لله رسول يأتي عليه/[47ظ] وقت من الأوقات إلا وهو الله¹⁵ موحد، وبه عارف، ومن كلّ معبودٍ سواه برئ، وكيف يتوهّم هذا على من عصمه¹⁶ الله وطهره؟¹⁷ ثم قالوا: فيه أربعة

¹ ف: الخ.

² ت: ثمّ أناه.

³ ت - له إبراهيم.

⁴ ف + له.

⁵ ب، ف + فأخرجاه.

⁶ ت + فقال.

⁷ ب: لا بدّ.

⁸ ت: مشتري.

⁹ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 82-83.

¹⁰ ب: الخ.

¹¹ ت + أي.

¹² ت: غطّى.

¹³ معالم التنزيل، 138/2 (الأنعام 74-76) بنحوه. وانظر أيضاً: الكشف والبيان عن تفسير القرآن، سورة الأنعام (6) الآيات: 74-83، 4/163 بنحوه.

¹⁴ ت - عليه.

¹⁵ ب، ف: لله.

¹⁶ ب، ت، ف: عصمه.

¹⁷ معالم التنزيل، 138/2 (الأنعام 74-76) بنحوه.

أوجه من التأويل، أحدها: ¹ أن إبراهيم عليه السلام أراد أن يعرّفهم خطاءهم، ² وجعلهم ³ في تعظيم ما عظّموه، وكانوا يعظّمون النجوم ويعبدونها، ويرون أن الأمور كلّها إليها، والوجه الثاني: أنه قال على وجه الاستفهام تقديره: ⁴ أهذا ربّي؟ وذكره على وجه التوبيخ منكرًا لِفعلهم يعني: مثل أهذا يكون ربًّا؟ أي ليس هذا ربّي، والوجه ⁵ الثالث: أنه ذكره على وجه الاحتجاج عليهم، تقول: ⁶ هذا ربّي بزعمكم؟ فلمّا غاب قال: لو كان إلها لما غاب، والوجه ⁷ الرابع: فيه إضمارٌ تقديره: ⁸ يقولون هذا ربّي. ⁹ ثم قال لأبيه: تعالي ¹⁰ حتّى نعبد الذي خلقتني وخلقك وخلق نمرود، فغضب أبوه فرجع عنه، ثم دخلت عليه رقة الوالد لولده، ¹¹ فرجع إليه وقال له: ادخل المصّر لتكون معنا، فذهب به، قيل: إنّه كان في المغارة سبع سنين، [47/ف/و] وقيل: ثلاثة عشر سنة، وقيل: سبعة عشر سنة كما ذكرنا، ولمّا رجع إبراهيم إلى أبيه وصار ¹² من ¹³ الشبان ¹⁴ فضمّه ¹⁵ آذر إلى نفسه، وجعل آذر يصنع الأصنام، ويعطيها إبراهيم؛ لبيعها فيذهب بها إبراهيم عليه السلام، وينادي من يشتري ما يضرّه ولا ينفعه؟ فلا يشتريها أحد، فذهب بها إلى نهر فضرب رؤوسها في الماء، وقال: اشربي استهزاءً منه بقومه، حتّى فشى في قومه استهزاؤه، ¹⁶ ثم إن إبراهيم عليه السلام دعا أباه آذر إلى دينه، فقال: ﴿يَأْتِي لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا﴾ [مريم، 42/19] فأبى أبوه، ثم إن إبراهيم أظهر دينه، فقالوا له: فمن تعبد أنت يا إبراهيم؟ قال: ﴿لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [الأنعام، 162/6] قالوا: تعني ¹⁷ نمرود، قال: لا، بل ﴿الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ﴾ [الشعراء، 78/26] ففشا ¹⁸ ذلك

¹ ف - أحدها.

² ت: خطاء.

³ ب، ف: جهلهم.

⁴ ت - تقديره؛ ف: تقريره.

⁵ ب، ف - الوجه.

⁶ ب، ف: يقول.

⁷ ب، ف - الوجه.

⁸ ف: تقريره.

⁹ معالم التنزيل، 137/2 (الأنعام 6/74-76) بنحوه.

¹⁰ ب، ت: تعالي؛ ف: تعال.

¹¹ ف: بولده.

¹² ف: صارخ.

¹³ ف - من.

¹⁴ ب، ف: الشبان.

¹⁵ ت: ضمّه؛ ب، ف: وضمّه.

¹⁶ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 82.

¹⁷ ب: يعني؛ ت، ف: تعبد.

¹⁸ ت: فشى.

نمرود الجبار فدعاه، فقال له: يا إبراهيم، من ربك؟ فأجابه إبراهيم، وألزم عليه بالحجة،¹ ثم إن إبراهيم أراد أن يري² قومه ضعف الأوثان التي يعبدونها إلزاماً عليهم، فجعل يطلب لذلك فرصة إلى³ أن حضر لهم عيد. // [48و]

قال السدي: كان لهم في كل سنة مَجْمَعٌ وعيد فكانوا إذا رجعوا من عيدهم دخلوا على بيت الأصنام فسجدوا لها، ثم عادوا إلى منازلهم، فلَمَّا كان ذلك اليوم، قال أبوه: يا إبراهيم، لو خرجت معنا إلى عيدنا أعجبك ديننا فخرج معهم، فلَمَّا كان ببعض الطريق ألق⁴ نفسه، وقال: إنني سقيم أشتكي رجلي،⁵ فلَمَّا مضوا يعني مطعوناً فإنه كان أغلب أسقامهم الطاعون، وكانوا يخافون العدوى أو أراد إنني سقيم القلب لكفركم، تفسير قاضي⁶ رجع إلى بيت الألهة، وهن في بهو عظيم، مستقبل باب⁷ البهو صنم عظيم إلى جنبه أصغر منه، والأصنام بعضها إلى جنب بعض، كل صنم يليه أصغر منه إلى باب البهو، فإذا هم جعلوا طعاماً فوضعوه بين يدي الألهة، وقالوا: إذا رجعنا وقد بركت الألهة في طعامنا فأكلنا، فلَمَّا نظر إليهم إبراهيم وإلى ما بين أيديهم من الطعام قال لهم: على طريق الاستهزاء ﴿أَلَا تَأْكُلُونَ﴾؟ [الصفقات، 91/37] فلَمَّا لم تجبه قال: ﴿مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ﴾ [الصفقات، 92/37] فضربهن وكسرن بفأس في يده حتى لم يبق منهن إلا الصنم الأكبر، وعلق الفأس في عنقه،⁸ ثم خرج، وكان اثنين وخمسين صنماً بعضها من ذهب،⁹ وبعضها من فضة،¹⁰ من حديد وورصاص وشبهه وخشب وحجر، وكان الصنم الكبير¹¹ من الذهب مكلل بالجواهر، فلَمَّا رجع القوم من عيدهم إلى بيت آلهتهم، ورأوا أصنامهم جذاذاً ﴿قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَذَا بِآلِهَتِنَا﴾ [الأنبياء، 59/21] ﴿قَالُوا سَمِعْنَا فَتَى يَذُكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ﴾ [الأنبياء، 60/21] نظن فَعَلَ هذا، فبلغ ذلك نمرود وأشرف قومه،¹² ﴿قَالُوا فَأَتُوا بِهِ﴾ [الأنبياء، 61/21] ﴿قَالُوا أَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِآلِهَتِنَا يَا إِبْرَاهِيمُ﴾

¹ ت: الحجّة؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 82-83.

² ب، ت، ف: يري.

³ ف - إلى.

⁴ ت، ف: ألقى.

⁵ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 83.

⁶ ب، ف - يعني مطعوناً فإنه أغلب أسقامهم الطاعون وكانوا يخافون العدوى أو أراد إنني سقيم القلب لكفركم تفسير قاضي.

⁷ ف - باب.

⁸ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 83.

⁹ ت - من ذهب.

¹⁰ ف + وبعضها.

¹¹ ف: الأكبر.

¹² معالم التنزيل، 291/3 (الأنبياء 21/50-57) بنحوه.

[الأنبياء، 62/21] ﴿قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ﴾ [الأنبياء، 63/21] غضب من أن تعبدوا معه هذه الصغار، وهو أكبر منها فكسر هذه،¹ وقال له جميعهم: نحن نعبدها وأنت تكسرها، قال توبيخاً: ﴿أَنْعَبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ﴾ [الصفات، 95/37] بأيديكم من الحجارة وغيرها، فلما عجزوا عن الجواب ﴿قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانصُرُوا آلِهَتَكُمْ﴾ [الأنبياء، 68/21]، قال/[48ظ] ابن عمر رضي الله عنه: إن الذي قال لإبراهيم عليه السلام حرقوه² رجل من الأكراد، قيل: اسمه هيزن، فحسف³ الله به الأرض فهو يتجلجل، أي يتحرك⁴ فيها إلى يوم القيامة، وقيل: قال⁵ نمرود فلما قصد نمرود وقومه لإحراق إبراهيم عليه السلام حبسوه في بيت.⁶ وقيل: لما ألزم إبراهيم على⁷ نمرود حبسه في السجن سبع سنين، فدعا أهل السجن إلى الإسلام فأسلم كثير منهم، ثم أخرجه ثم اتفق على تحريقه بالنار، وبنوا له بنياناً طويلاً وسدوا جدرانه وأبوابه بالتحاس المذاب، ثم جمعوا له الحطب من أصناف الخشب مدة أربعين يوماً، وجميع الدواب امتنعت من حمل الحطب إلا البغال، فأعقمه الله تعالى عقوبة ذلك،⁸ حتى كان الرجل يمرض فيقول: لئن عافاني الله لأجمعن حطباً لحرق إبراهيم، وكانت المرأة تنذر في بعض ما تطلب لئن أصابته لتحطن في نار إبراهيم، وكان الرجل يوصي بشراء الحطب وإلقائه فيه وكانت المرأة تغزل، وتشتري الحطب بغزلها فتلقيه فيه، فلما اجتمعوا ما أرادوا، وأشعلوا⁹ في كل ناحية من الحطب فاشتعلت¹⁰ النار، واشتدت وسطع دخان¹¹ فملاء¹² كل شيء، حتى بلغت السماء، فكانت الطير تمرّ بها فيصيبها حرّ النار فلا يستطيع¹³ أن تجوز فتقع ميتة، فلما أرادوا أن يلقيه فيها لم يستطيعوا من شدة حرّها فبطل تدبيرهم، وكادوا أن يتركوه حتى جاء إبليس فدلّهم على المنجنيق، وهو أول منجنيق وُضِعَ¹⁴ فعملوا ثم عمدوا إلى إبراهيم فرفعوه على رأس البنيان، وقيدوه ثم وضعوه في المنجنيق مقيّداً مغلولاً، فصاحت السموات والأرض ومن فيها من الملائكة وجميع

¹ ف: فكسرها؛ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 84.

² ت - حرقوه.

³ ب، ت، ف: فحسف.

⁴ ب، ف - أي يتحرك.

⁵ ب، ف: قاله.

⁶ لباب التأويل في معاني التنزيل، 229/3 (الباب: ذكر القصة في ذلك) بنحوه.

⁷ ت - على.

⁸ ت: لذلك.

⁹ ب، ف: أشعلوا.

¹⁰ ت: فأشعلت.

¹¹ ب، ف: دخاناً.

¹² ب: فملاء.

¹³ ت: تستطيع.

¹⁴ ت: وضع؛ ف: صنع.

الخلائق، أي ربنا، خليلك يلقى في النار، وليس في أرضك أحد يعبدك غيره، فأذن لنا في نصرته، فقال الله تعالى: إن خليلي ليس لي خليل غيره، وأنا إله ليس له إله غيري، فحلوا¹ بيني وبينه، فلما أرادوا إلقاءه في النار أتاه خازن المياه، فقال: إن أردت / [49و] أخدمت النار، وأتاه خازن الرياح فقال له: إن شئت طيرت النار في الهواء، فقال إبراهيم: لا حاجة لي إليكم، حسبي الله ونعم الوكيل، ثم رموا به في² المنجنيق إلى النار، واستقبله جبرائيل عليه السلام فقال: يا إبراهيم، ألك حاجة؟ قال: أما إليك فلا، فقال جبرائيل عليه السلام: نسئ³ ربك، قال إبراهيم⁴: حسبي من سؤال⁵ علمه بحالي،⁶ قال⁷ كعب الأحبار⁸: شرع كل شيء أن يطفئ عنه النار إلا الوزغ فإنه ينفخ في النار.⁹ ولذلك قال النبي عليه السلام: «من قتل وزغاً في أول ضربة كتب له مائة حسنة، وفي الثانية سبعون، وفي الثالثة دون ذلك».¹⁰ وعن أنس بن مالك رضي الله عنه عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «لا تقتلوا الضفدع؛ فأنها مرت بنار إبراهيم عليه السلام فحملت في أفواهها الماء وكانت يرشه¹¹ على النار.»

وفي الخبر: أن إبراهيم عليه السلام لما نجى¹² بقوله: ﴿حَسْبِيَ اللَّهُ﴾ [التوبة، 9/129] ﴿وَنِعْمَ الْوَكِيلُ﴾ [آل عمران، 3/173] قال الله تعالى: ﴿يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ﴾ [الأنبياء، 21/69]،

¹ ب، ت، ف: فحلوا

² ت: من.

³ ف: فاسأل؛ ت: تسئل.

⁴ ت - إبراهيم.

⁵ ف: سؤالي.

⁶ الكشف والبيان عن تفسير القرآن، الباب: سورة الأنبياء (21) الآيات: 51-72، 281/6 بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 85.

⁷ ف: وقال.

⁸ ب، ت: الأخبار.

⁹ معالم التنزيل، 294/3 (الأنبياء 21 / 65-68) بنحوه.

¹⁰ المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم لمسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري النيسابوري (المتوفى: 261هـ)، الباب: 38- باب استحباب قتل الوزغ، 4/1758 بلفظه: «مَنْ قَتَلَ وَزْغًا فِي أَوَّلِ ضَرْبَةٍ كُتِبَتْ لَهُ مِائَةٌ حَسَنَةٍ، وَفِي الثَّانِيَةِ دُونَ ذَلِكَ، وَفِي الثَّلَاثَةِ دُونَ ذَلِكَ»

¹¹ ت، ف: ترشه.

¹² ب، ف: ناجى.

وعن عكرمة رضي الله عنه قال: لو لم يقل¹ على إبراهيم بقيت النَّار² ذات برد³ أبدًا. قال ابن عباس: لو لم يقل سلامًا لمات إبراهيم من بردها.⁴

وذكر في كتاب اللطائف: لَمَّا أَلْقَى الْخَلِيلُ فِي⁵ النَّارِ خَرَجَ نِدَاءٌ مِنَ النَّارِ السَّلَامَ عَلَيْكَ يَا خَلِيلَ اللَّهِ، وَجَاءَ نِدَاءٌ إِلَى النَّارِ: ﴿يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ﴾ [الأنبياء، 69/21]، فَإِنَّ حَبِيبِي فِي صَلْبِ خَلِيلِي، وَمِنَ الْمَعْرُوفِ فِي الْأَثَارِ: أَنَّهُ لَمْ يَبْقَ يَوْمَئِذٍ نَارٌ فِي الْأَرْضِ إِلَّا طَفَّتْ، فَلَمْ يَتَنَفَّعْ فِي ذَلِكَ الْيَوْمِ بِنَارِ فِي الْعَالَمِ، وَلَوْ لَمْ يَقُلْ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ بَقِيَتْ ذَاتُ بَرْدٍ أَبَدًا.⁶ وَيُقَالُ: اصْطَفَّتِ الطَّيُورُ فِي الْهَوَاءِ، وَالْمَلَائِكَةُ فِي السَّمَاءِ، فَبَكَوْا رَحْمَةً لِلْخَلِيلِ وَكَانَ فِيهِمْ طَيْرٌ ضَعِيفٌ أَلْقَى⁷ نَفْسَهُ فِي النَّارِ مُوَافِقَةً لِلْخَلِيلِ، فَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى: يَا جِبْرَائِيلُ أَدْرِكْ ذَلِكَ الطَّيْرَ الضَّعِيفَ يَرِيدُ أَنْ يَهْلِكَ نَفْسَهُ فِي النَّارِ مُوَافِقَةً بِخَلِيلِي، وَقُلْ⁸ لَهُ: إِنَّ لَكَ⁹ عِنْدِي أَلْفَ حَاجَةٍ فَاسْأَلْهَا أَقْضِيهَا لَكَ، فَطَارَ جِبْرَائِيلُ مِنْ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى حَتَّى بَلَغَ إِلَى الطَّيْرِ بِأَسْرَعٍ مِنْ طَرْفَةِ الْعَيْنِ، / [49ظ] فَأَخَذَ الطَّيْرَ مِنَ الْهَوَاءِ وَوَضَعَهُ عَلَى الْأَرْضِ فَأَخْبِرَهُ بِمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى، فَقَالَ الطَّيْرُ: يَا جِبْرَائِيلُ، لَيْسَ فِي الدُّنْيَا أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَسْمَاءِ اللَّهِ تَعَالَى، وَإِنِّي سَمِعْتُ أَنَّ لِلَّهِ تَعَالَى أَلْفَ اسْمٍ وَإِنِّي أَحْفَظُهَا¹⁰ مِائَةَ اسْمٍ وَأُرِيدُ أَنْ تَعَلِّمَنِي تِسْعِمَائَةَ اسْمٍ حَتَّى يَكُونَ أَلْفًا تَامًّا، فَعَلَّمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَذَلِكَ الطَّيْرُ الَّذِي يُقَالُ لَهُ¹¹ بِالْعَرَبِيَّةِ عِنْدَلِيبٍ، وَبِالْفَارْسِيَّةِ هَزَارْدِسْتَانُ، وَبِالتُّرْكِيَّةِ بَلْبَلُ.

قال السدي: لَمَّا أَلْقَى إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَخَذَتْهُ الْمَلَائِكَةُ بِضَبْعِيهِ فَأَقْعَدُوهُ عَلَى الْأَرْضِ، فَإِذَا عَيْنُ مَاءٍ عَذْبٍ، وَرَوْضَةٌ وَوَرْدٌ أَحْمَرٌ وَنَرَجِسٌ.¹² قَالَ كَعْبُ الْأَحْبَارِ: مَا احْتَرَقَتْ¹³ النَّارُ يَوْمَئِذٍ إِلَّا وَثَاقُ إِبْرَاهِيمَ

¹ ب، ت + وسلامًا.

² ب - النَّار.

³ ت: باردة.

⁴ معالم التنزيل، 295/3 (الأنبياء 21/69-71) بنحوه.

⁵ ت - في.

⁶ معالم التنزيل، 295/3 (الأنبياء 21/69-71) بنحوه.

⁷ ت: ألقى.

⁸ ب: وقيل.

⁹ ف: ذلك.

¹⁰ ت: أحفظ منها.

¹¹ ت: لها.

¹² التفسير البسيط لأبي الحسن علي بن أحمد بن محمد بن علي الواحدي، النيسابوري، الشافعي (المتوفى: 468هـ)،

الباب: 70، 122/15 بنحوه.

¹³ ف: ما أحرقت.

عليه السّلام.¹ قالوا: وكان إبراهيم عليه السّلام في ذلك الموضوع سبعة أيّام، وقيل: بقى فيها أربعين يوماً. قال الزّاوي: قال إبراهيم عليه السّلام ما كنتُ أيّاماً قطّ أنعم منّي عيشاً من الأيّام التي كنت في النّار. قال وهب: جعل الله تعالى ما حوله روضة خضراء، وفرش له فيها ما اشتهي، وألبسه ثياباً نفيسة، وبنى فوقه قبة رفيعة، وجعل بينه وبين النّار حجاباً من الثّلج، وكانت النّار توقد فوق ذلك وحول ذلك، حتّى نظر إلى ضوءها أهل الشّام، ويقال: بعث الله تعالى جبرائيل عليه السّلام بقميص من رين² الجنّة، وطنفسة فألبسه القميص وأقعده على الطّنفسة وقعد معه يحدّثه، وقال: يا إبراهيم،³ إنّ ربك يقول أما علمت أنّ النّار لا تضرّ أحبّابي. وفي الآثار: لَمّا أراد نمرود أن يلقي إبراهيم في النّار فجاء به مكتوفاً يده موضعه في المنجنيق فمدّ عشرة من الرّجال فلم يطيقوا، فكذلك مائة ومائتان، قال إبراهيم عليه السّلام: أراكم لا تقدرون على إلقائي في النّار، قالوا: بلى، قال إبراهيم: اذكروا اسم الله، قالوا⁴ ما يقول هذا المجنون حتّى قالوا: بسم الله على وجه الاستهزاء فرموه إلى النّار، ولَمّا ألقى الخليل⁵ في النّار أنزل عليه جبرئيل عليه السّلام ثلاث قطرات من ماء الكوثر فضربه على النّار، فصارت النّار برداً وسلاماً، فوقعت قطرة / [50] بين يدي إبراهيم عليه السّلام فأنبت الله منها⁶ شجرة الآس، وقطرة وقعت على يمينه فأنبت الله تعالى منها⁷ شجرة الورد، وقطرة وقعت خلفه فأنبت الله منها⁸ شجرة العرعر، وثمره شجرة الآس مثل السّفرجل، وبقى ثمره إلى وقت عيسى عليه السّلام، فلَمّا قالت النّصارى عيسى ابن الله تعالى تناثرت ثمرته من خشية الله، وثمره شجرة الورد مثل القثاء، من أصابه وجع وأكل منه⁹ برئ من ساعته، فلَمّا قالت المجوس إنّ له¹⁰ شريكاً وهو إبليس، تناثرت ثمرته وثمره شجرة العرعر مثل البطيخ، فلَمّا قالت اليهود عزيز ابن الله تناثرت ثمرته، ثمّ نظر نمرود من صرخه¹¹ فرأه جالساً في روضة والملك قاعد في جنبه وما حوله نار تحرق الحطب ولا تؤثّر إليه، فناداه: يا إبراهيم، هل تستطيع أن تخرج منها؟ قال: نعم، قال: هل تخشى؟ إن قمت فيها تضرّك،

¹ تفسير عبد الرزاق لأبي بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الحميري اليماني الصنعاني (المتوفى: 211هـ)، الباب: سورة الأنبياء (21)، 387/2 بنحوه. وانظر أيضاً: جامع البيان عن تأويل آي القرآن لمحمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الأملي، أبو جعفر الطبري (المتوفى: 310هـ) الباب: وقوله: فلنا يا نار كوني بردا وسلاما على، 309/16 بنحوه.

² ب: دبر؛ ت: زين؛ ف: حرير.

³ ف + يقول.

⁴ ت: فقالوا.

⁵ ف: المجنون.

⁶ ب، ف: منه.

⁷ ب، ف: منه.

⁸ ب، ف: منه.

⁹ ف - منه.

¹⁰ ب، ت؛ ف: لله.

¹¹ ف: صرخه؛ ت + إلى ابراهيم عليه السّلام.

قال: لا، قال: فقم¹ فاخرج منها، فقام إبراهيم يمشي فيها حتى خرج منها، فلما خرج إليه قال له: يا إبراهيم، من الرجل الذي رأيته معك قاعدًا بجنبك² قال: ذاك ملك أرسله إليّ ربّي الله ليونسني فيها، قال نمرود: يا إبراهيم، نعم، الربّ ربّك، إنّي مقرب إلى إلهك قربانًا، لما رأيتُ منه قدرة وقوة فيما صنع بك، وإنّي ذابح له أربعة آلاف بقرة، فقال إبراهيم: إذا لا يقبل الله تعالى منك ما كنت على دينك، فقال: لا أستطيع ترك ملكي بذبحها له،³ ثمّ كفّ عن إبراهيم، فوهب له غلامًا حبشيًا كان اسمه دمشق، وهو الذي بنى بلدة الشّام، وسماها باسمه، كذا قاله البكري في تاريخه. قال شعيب: حين أُلقي إبراهيم عليه السّلام في النّار وهو ابن ستة عشر سنة،⁴ وقيل: مضى من عمره يوم أُلقي في النّار بالمنجنيق ستين سنة، قال وهب: لَمَّا خرج إبراهيم من النّار سالمًا صحيحًا فانطلق يمشي حتىّ قعد إلى⁵ أمّه، وهي في مجمع التّساء فأسلمت سارة، وهي أوّل من آمن⁶ به، وأرسل الله ريحًا عاصفًا فیسفت⁷ رماد تلك النّار عن وجه الأرض، وذرتها في وجوه الكفّار وعيونهم.

وفي الخبر: / [50ظ] أنّ لنمرود عليه اللّعة ابنة⁸ يقال لها وعضه، استأذنت من أبيها أن ينظر⁹ إلى إبراهيم عليه السّلام حين أُلقي النّار، فقال: يا بنتاه، إنّ إبراهيم قد صار رمادًا حتىّ أذن لها، فلَمَّا نظرت إلى إبراهيم عليه السّلام قالت¹⁰ يا إبراهيم، ألا تحرقك النّار؟ قال: من كان في قلبه معرفة الله، وعلى لسانه اسم الله لا تحرقه النّار، قالت: أفتأذن لي أن أدخل النّار، قال: قولي لا إله إلاّ الله إبراهيم رسول الله ثمّ ادخلي ولا تخافي، فلَمَّا قالت ودخلت خمدت النّار عليها، وزارت إبراهيم عليه السّلام، ثمّ رجعت إلى أبيها، وسمع قولها أبوها فوعظها ولم تقبل¹¹ وعظه،¹² فأراد نمرود أن يضرّ بها¹³ بمسامير من الحديد، فأمر الله تعالى جبرائيل عليه السّلام حتىّ رفعها من بين أبيها، وجاء بها إلى إبراهيم، وكان له ابن يقال له مدين،

¹ ت: قم.

² ف: في جنبك.

³ ف: خذ بجهالة.

⁴ ب، ف: ست عشرة سنة.

⁵ ت: عند.

⁶ ف: آمن.

⁷ ب، ف: فسفت، ت: فسفت.

⁸ ف - اللّعة ابنة؛ + ما يستحق ابنة.

⁹ ت: تنظر.

¹⁰ ف: قال.

¹¹ ت: فلم تقبل.

¹² ف - وعظه.

¹³ ب، ف: يعذبها.

فَرَوَّجَهَا مِنْهُ فَحَمَلَتْ مِنْهُ عَشْرِينَ بَطْنًا، وَأَكْرَمَهُمُ اللَّهُ بِالنَّبَوَّةِ. وَقَالَ وَهَبٌ: لَمَّا جَاءَ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِلَى نَمْرُودَ اللَّعِينِ فَقَالَ¹: يَا إِبْرَاهِيمَ، مَنْ أَنَا؟ قَالَ: أَنْتَ نَمْرُودُ بْنُ كَنْعَانَ الَّذِي ظَلَمَ أَبُوكَ إِلَى أُمِّكَ، فَتَكْحَهَا حَرَامًا فَوَلَدَتْ مِنْهُ، فَغَضِبَهُ، وَأَمَرَ بِإِبْرَاهِيمَ² أَنْ يَقْتِيدَ³ فَتَيْدًا⁴ بَقِيدٍ ثَقِيلٍ، وَأَدْخَلَ السَّجْنَ تَحْتَ الْأَرْضِ، وَفِيهِ حَيَاتٌ وَعُقَارِبٌ، فَلَمَّا بَلَغَ إِبْرَاهِيمَ بَابَ السَّجَنِ اجْتَمَعَ الْخَلْقُ عَلَيْهِ، وَجَاءَتْهُ أُمُّهُ تَقُولُ: أَلَمْ أَنْهَكَ يَا بُنَيَّ، عَنْ هَذَا الْمَلِكِ؟ فَقَالَ: اسْكُنِي⁵ يَا أُمَّاهُ، فَلَمَّا دَخَلَ إِبْرَاهِيمَ السَّجْنَ نَظَرَ السَّجَانَ إِلَى حَسَنِهِ وَرَشِدِهِ⁶ فَتَعَجَّبَ، فَلَمَّا أَرَادَ إِبْرَاهِيمُ أَنْ يَصَلِّيَ الصَّلَاةَ لَمْ يَقْدِرْ لِثِقَلِ الْحَدِيدِ الَّذِي كَانَ عَلَيْهِ، فَعَظُمَ ذَلِكَ عَلَيْهِ أَيَّ عَدَمِ الْقُدْرَةِ إِلَى الصَّلَاةِ، فَجَاءَ جِبْرَائِيلُ وَقَالَ: يَا نَبِيَّ اللَّهِ، إِنَّ رَبَّكَ يَقْرُتُكَ السَّلَامَ، وَيَقُولُ اصْبِرْ، وَلَا تَجْزَعْ، فَإِنِّي مَخْرُجُكَ مِنَ السَّجَنِ وَنَاصِرُكَ عَلَى عَدُوِّكَ، ثُمَّ فَرَشَ لَهُ فِرَاشَ السَّنْدَسِ وَالِاسْتَبْرَقِ، وَأَلْبَسَهُ حَلَّةَ خَضِرَاءَ، وَوَضَعَ بَيْنَ يَدَيْهِ طَعَامًا فَطَعِمَ، ثُمَّ عَرَجَ إِلَى السَّمَاءِ، وَكَانَ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَذْكُرُ لِأَهْلِ السَّجَنِ حَدِيثَ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ، فَقَامَ إِلَيْهِ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ السَّجَنِ وَقَالَ: يَا إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ لَصَغْتَ⁷ إِلَهًا عَظِيمًا، فَمَا بَالُهُ؟⁸ لَا يَنْصُرُكَ وَلَا يَنْقُضُكَ⁹ مِمَّا أَنْتَ فِيهِ / [51و] فَقَالَ إِبْرَاهِيمُ: إِنِّي لَوْ سَأَلْتُ رَبِّي ذَلِكَ لَفَعَلْتُ، وَلَكِنْ أَحَبُّ أَنْ أُسْتَكْمَلَ الْأَجْرَ بِالصَّبْرِ، كَمَا صَبِرَ مَنْ كَانَ قَبْلِي مِنَ الْأَنْبِيَاءِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ، فَقَالَ¹⁰ لَهُ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ السَّجَنِ: يَا إِبْرَاهِيمَ، أَخْبَرْنَا، مَنْ الَّذِي يُطْعِمُكَ وَيَسْقِيكَ؟ فَإِنَّا لَا نَرَى أَحَدًا يَأْتِيكَ بِالطَّعَامِ، وَلَنَا نَجِدُ عِنْدَكَ طَعَامًا وَشَرَابًا صَافِيًا، وَنَجِدُ مِنْكَ رَائِحَةَ الْمَسْكِ، فَقَالَ إِبْرَاهِيمُ: إِنَّ رَبِّي هُوَ الَّذِي يَفْعَلُ بِي جَمِيعَ مَا تَذْكُرُونَ، ثُمَّ قَالَ لَهُ رَجُلٌ آخَرَ: يَا إِبْرَاهِيمَ، أَنَا رَجُلٌ مِنْ أَبْنَاءِ الْعَرَبِ، وَأَنَا ابْنُ مَلِكِهِمْ، وَكُنَّا أَرْبَعَةَ إِخْوَةٍ، غَيْرَ أَنَّ هَذَا الْمَلِكَ غَضِبَ عَلَيْنَا فَحَبَسَنِي هَاهُنَا، وَحَبَسَ الثَّانِي بِالْمَشْرِقِ، وَالثَّلَاثُ بِالْمَغْرِبِ، وَالرَّابِعُ بِالْيَمَنِ، فَهَلْ يَقْدِرُ أَنْ يَجْمَعَ رَبُّكَ بَيْنِي وَبَيْنَهُمْ؟ قَالَ إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: نَعَمْ، وَإِنْ أَرَدْتَ دَعْوَتُ¹¹ فِدْعَا بِمَاءٍ فَطَهَّرْ¹²، وَقَامَ وَصَلَّى رَكَعَتَيْنِ، وَدَعَا اللَّهَ تَعَالَى، فَإِذَا هُوَ بِالْأَخْوِينَ مِنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ انْقِضَاءً عَلَى هَذَا الْأَخِ فِي

¹ ت: قال.

² ت - بإبراهيم.

³ ت: يقتيدوا + إبراهيم.

⁴ ت - فقتيد.

⁵ ب، ف: اسكني.

⁶ ب: وشدته؛ ف: شدة قلبه.

⁷ ب، ف: لتصف؛ ت: لصف.

⁸ ب، ف: فما له.

⁹ ب، ف: ينقذك.

¹⁰ ت: وقال.

¹¹ ف + الله.

¹² ب، ف: فتطهر.

السَّجْن¹ من الهواء، فتعجَّب أهل السَّجْن من ذلك، وبلغ حديث هؤلاء إلى نمرود، فدعا بهؤلاء الإخوة وقال: من الذي جمع بينكم وفكَّ عنكم القيود والأغلال؟ فقالوا: إلهنا فعل ذلك بدعاء إبراهيم، فقال بعض من كان عنده: أيُّها الملك، إنَّ هذا قد فعل بالسَّحر، فأمر نمرود أن يدعوا بالسَّحرة وقال: اعملوا من السَّحر ما يحمل الأخ المحبوس باليمن إلى هنا، فقالوا: أيُّها الملك، إنَّا لا نقدر على ذلك، فدعا إبراهيم عليه السَّلام فقال: يا إبراهيم اتنا بالأخ الذي هو باليمن كما حملت بهذين، فدعا إبراهيم عليه السَّلام ربَّه، فأوحى الله إليه أنَّ هذا المحبوس قد مات وبلي في قبره، فأخبرهم إبراهيم بذلك فلم يصدِّقوه، فقال له نمرود: أدع ربَّك حتَّى يأتينا بقبره، فدعا إبراهيم عليه السَّلام ربَّه، فأمر الله تعالى للملك الموكل بالأرض أن يخزق الأرض إلى إبراهيم عليه السَّلام، فلم يشعروا حتَّى خرج القبر من تحت الأرض إلى دار نمرود، فأقبل إبراهيم عليه السَّلام فقال: هذا قبر أخيك يا عرام، وكان اسم ذلك العربيَّ عرام، / [51ظ] فقالت السَّحرة: أيُّها الملك، إن كان محقًّا فليدع ربَّه حتَّى يُحييه² ونظر³ إليه ونكلّمه، فوثب إبراهيم عليه السَّلام وصلى ركعتين ثم دعا ربَّه، فإذا القبر انشق وخرج الرّجل، فلما نظروا إليه رأوه كأنه يشتعل نارًا ففرعوا منه، فقال الرّجل هذا جزاء من عبد الأصنام، فعند ذلك وثب، وهرم الخازن، ونزع ما كان عليه من لباس نمرود، وآمن بإبراهيم، ثم التفت إليهم فقال: الهرب الهرب ممّا أنتم فيه، وعليكم بدين إبراهيم عليه السَّلام، فإنّه ينجيكم⁴ من النار، فقال نمرود: يا وهرم، لقد عمل فيك سحر إبراهيم ولكنّه لأقتلتك قتلاً لا ينفك أحد فيه، ثم قال لأعوانه: خذوه فصاح بهم وهرم صيحة أدبروا عنه، ثم قال: ويلك يا نمرود، هل تكون آية عظيمة⁵ من إحياء الموتى، وقد رأيته ولا تقلعك⁶ عن كفرك وطغيانك فأمر نمرود الناس حتَّى قبضوا عليه، ثم أمر لخازنه⁷ هذا، أي⁸ وهرم وبعرام⁹ المؤمنين¹⁰ وبغيرهما من المؤمنين، فبطح بهم، أي استلقى على قفاهم بين يديه، وشدّت أيديهم وأرجلهم، وكان له أساطين، فأمر أن يضعوا ذلك على بطونهم، فلم يصبهم شيء من ثقل الأساطين، فبقى مبهوتاً لا¹¹ يدري ما يقول، ثم قال لهم: أيُّها القوم، عودوا إلى

¹ ف: السجدة.

² ف: يحيي.

³ ب، ف: ونظر.

⁴ ف: ينجيك.

⁵ ت: أعظم.

⁶ ف: يقلعك.

⁷ ف: بخازنه.

⁸ ت - هذا أي.

⁹ ت: عرام.

¹⁰ ب، ف: المؤمن.

¹¹ ف - لا.

طاعتي، فأنا الذي خَفَفْتُ عنكم ثقل هذه الأساطين، فقال الخازن: إن كنت صادقاً يا ملعون فمرّ بوزيرك الأعظم ليوضع عليه هذه الأساطين، فخَفَفَهَا عنه، فغضب نمرود¹ بذلك، ودعا بالنار والنفط، ثم ألقوا في تلك النار والنفط فاحترقوا، وصاروا رماداً ثم إنَّ الله تعالى بعث عليهم سحابة فأمطرت عليهم جوداً فأُنبت الله تعالى لحومهم وعظامهم، وردَّ عليهم أرواحهم، فوثبوا قائمين على أرجلهم يقرّون بعظمة الله ، ويقولون: لا إله إلاَّ الله إبراهيم رسول الله ، فتعجّب النَّاس من ذلك، ولم يدرِ نمرود ماذا يصنع بهم، فقال إبراهيم عليه السّلام: ويلك يا نمرود، آمن بالله الذي يُريك آلاءه وعظمته، فقد رأيتَ من الآيات فيمن أحرقتهم.

وفي الخبر: إنَّ إبراهيم عليه السّلام لَمَّا ينجي² من نار نمرود أتى إليه ودعا/[52و] لدينه،³ وعجز نمرود عن يده، قال له: يا إبراهيم، إن كان قولك حقاً لأصعد إلى السّماء، فأعلم ما فيها، فبنى صرحاً عظيماً عاليًا ببابل، ورام⁴ منها الصّعود إلى السّماء، قال ابن عباس رضي الله عنه: كان طول القرخ⁵ في السّماء خمسة آلاف ذراع. وقال كعب ومقاتل: كان طوله فرسخين.⁶ ثمَّ عمد إلى أربعة أفرخ⁷ من السّور،⁸ فربّأها حتّى شَبِتَ واتّخذ تابوتًا، وجعل له بابًا من أعلى، وبابًا من أسفل، وقعد نمرود مع رجل في التّابوت، ونصب خشبات في أطراف التّابوت، وجعل على رؤوسها اللّحم، وربط التّابوت بأرجل السّور،⁹ وخلاها فطرزًا وصعدن طمعًا في اللّحم، حتّى مضى يوم وأبعدن في الهواء، فقال نمرود لصاحبه: افتح الباب الأعلى وانظر إلى السّماء، هل قريباً¹⁰ منها؟ ففتح ونظر وقال: إنَّ السّماء كهيئتها ثمَّ قال: افتح الباب الأسفل فانظر إلى الأرض، كيف تراها؟ ففعل فقال: أرى الأرض مثل اللّجّة، والجبال مثل الدّخان، فطارت السّور¹¹ يومًا آخر، وارتفعت حتّى حالت الرّيح بينها وبين الطّيّران، فقال لصاحبه: افتح بابين ففتح الأعلى فإذا السّماء

¹ ف + اللعين.

² ب، ف: نجى.

³ ت: إلى دينه.

⁴ ب + أي طلب؛ ف: ارم.

⁵ ف: الصرح.

⁶ معالم التنزيل، 77/3 (النحل 16/28-32) بنحوه. وانظر أيضًا: الجامع لأحكام القرآن، الباب: سورة النحل (16) الآية: 26، 97/10 بنحوه.

⁷ ت: أفراخ.

⁸ ف: السّور.

⁹ ف: السّور.

¹⁰ ب، ف: قربنا.

¹¹ ف: السّور.

كهيئتها، وفتح الأسفل فإذا الأرض سواد¹ مظلمة، ونودي: أيها الطاغية إلى أين تريد؟² قال عكرمة: كان معه في التابوت غلام قد حمل القوس والنشاب، فرمى بسهم فعاد إليه السهم متلطخاً بدم سمكة قدفت³ نفسها من بحر في الهواء. وقيل: طائر من الطيور أصابه السهم فتلطخ بدمه كفيته⁴ شغل⁵ إله السماء، ثم أمر نمرود صاحبه أن يعود⁶ الخشبات وينكس اللحم، ففعل فهبطت النسور⁷ بالتابوت، فسمعت الجبال صوت التابوت والنسور،⁸ ففزعت وظنت أن قد حدث⁹ حدث من السماء، وأن الساعة قد قامت، فكادت أن تزول عن أماكنها.¹⁰

قال كعب الأخبار¹¹ رحمة الله عليه:¹² إن الله تعالى أرسل ريحاً عاصفاً على تابوت نمرود، فهبت الريح، وألقت التابوت في البحر، وظهرت / [52ظ] زلزلة الأراضي¹³ والأفراع،¹⁴ فإذا تبلبلت¹⁵ ألسن الناس¹⁶ من الفزع يومئذ فتكلموا بثلاثة وسبعين لساناً، ولذلك سميت ذلك¹⁷ الأرض بابل.¹⁸ وكان لسان الناس قبل ذلك سريانية.¹⁹ وروي: أن الله تعالى أهلك نمرود وقومه بالبعوض يوم الأربعاء، وذلك لما زاد طغيان نمرود عليه اللعنة قال: يا إبراهيم، قل لربك حتى أرسل عسكرياً ليحارب²⁰ معي، وليأخذ الملك

¹ ف: سوداء.

² قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 106.

³ ف: فوقت.

⁴ ت + فقال تم - كفيته .

⁵ ف: شعل.

⁶ ف: يصوب؛ ب: يصور.

⁷ ف: السنور.

⁸ ف: السنور.

⁹ ف - حدث.

¹⁰ معالم التنزيل، 46/3 (إبراهيم 14/ 48/45) بنحوه. وانظر أيضاً: الكشف والبيان عن تفسير القرآن، الباب: سورة إبراهيم (14) الآيات: 52/42، 327/5 بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 106-107.

¹¹ ف: الأخبار.

¹² ت + ثم.

¹³ ت: الأرض.

¹⁴ ت + فانهدم صرخ نمرود وسقط رأسها في البحر وخرّ عليهم الباقي بيوتهم فأخذ نمرود.

¹⁵ ت: تبلبل.

¹⁶ ت + حين سقط القرخ.

¹⁷ ت: تلك.

¹⁸ الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل لعبد الرحمن بن محمد بن عبد الرحمن العليمي الحنبلي، أبو اليمن، مجير الدين (المتوفى: 928هـ)، الباب: ذكر أول ما خلق الله سبحانه وتعالى، 33/1 بنحوه.

¹⁹ ت: سريانيا.

²⁰ ب: يتحارب.

مَنِّي، فَناجَى إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ: إِلَهِي إِنَّ نَمْرُودَ رَكِبَ مَعَ جُنُودِهِ يَنْتَظِرُ إِلَيَّ عَسْكَرَكَ، فَأَرْسَلْتُ¹ إِلَيْهِ جُنْدًا مِنْ أَوْعَافِ خَلْقِكَ، فَإِنَّ أَوْعَافَ الْحَيَوَانَاتِ الْبَعُوضِ؛ لِأَنَّ سَائِرَ الْحَيَوَانَاتِ إِذَا شَبِعَ يَحْيَى³، وَالْبَعُوضُ إِذَا شَبِعَ يَمُوتُ، فَجَمَعَ نَمْرُودُ عَسْكَرَهُ فِي الْمَعْرَكَةِ، وَكَانَ عِنْدَهُ يَوْمَئِذٍ سَبْعُمِائَةَ أَلْفٍ فَارِسٍ وَضِعْفَهُ رَاجِلٍ، فَأَمَرَ اللَّهُ تَعَالَى جُنْدَ الْبَعُوضِ أَنْ يَخْرُجَ مِنَ الْبَعُوضِ⁴، فَخَرَجَتْ حَتَّى مَلَأَتْ وَجْهَ الْأَرْضِ وَجَوَّ السَّمَاءِ وَقَالَتْ: إِلَهِنَا إِيَّاهُ تَأْمُرُنَا؟ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: جَعَلْتُ رِزْقَكَ الْيَوْمَ لَحْمَ عَسْكَرِ نَمْرُودَ، فَاشْتَغَلْنَ فِي طَلْبِهِ، وَسَلَّطْتُ⁵ اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِمُ الْبَعُوضَ حَتَّى أَكَلَتْ لَحْمَهُمْ وَدِمَاءَهُمْ، وَلَمْ يَبْقَ مِنْهُمْ أَحَدٌ، وَلَمْ يَحْجِبْهَا⁶ الدَّرُوعُ وَالْمَغَافِرُ، فَهَرَبَ نَمْرُودُ، فَأَوْحَى⁷ إِلَى الْبَعُوضِ الَّتِي سَلَّطْتُهَا عَلَيْهِ: أَمْهَلِي حَتَّى يَرَى هَلَاكَ جُنُودِهِ، فَأَمْهَلْتُهُ حَتَّى رَجَعَ إِلَى بَيْتِهِ، فَتَعَجَّبَ إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَأَوْحَى اللَّهُ تَعَالَى إِلَيْهِ: يَا إِبْرَاهِيمُ، فَوَعَزَّتِي وَجَلَالِي، لَوْ لَمْ تَسْأَلْ مَنِّي⁸ جُنْدَ الْبَعُوضِ لِأَرْسَلْتُ إِلَيْهِمْ جُنْدًا، لَوْ جَمَعْتَ أَلْفًا مِنْهُ لَمْ يَكُنْ فِي الْجَنَّةِ مِثْلَ بَعُوضٍ فَأَهْلَكَتَهُمْ بِهِ قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿وَمَا يَخْلُقُ رَبِّي إِلَّا هُوَ﴾⁹ [المدثر، 31/74]. وَقِيلَ: لَمَّا دَنَى وَقْتُ عَذَابِ نَمْرُودَ أَرْسَلَ اللَّهُ إِلَيْهِ¹⁰ بَعُوضَةً عَرَجَاءَ وَشِبْلَاءَ¹¹، فَكَانَتْ تَطُوفُ حَوْلَ مَنْخَرِهِ مِنْ جَانِبٍ إِلَى جَانِبٍ، وَلَا تَدْخُلُ إِلَى¹² أَنْفِهِ، وَهُوَ مُصَرِّعٌ عَلَى كُفْرِهِ، ثُمَّ دَخَلَتْ فِي أَنْفِهِ وَصَعِدَتْ إِلَى دِمَاغِهِ بَعْدَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ، وَأَكَلَتْ مِنْ دِمَاغِهِ أَرْبَعِينَ يَوْمًا، حَتَّى صَارَتْ مِقْدَارَ عَصْفُورٍ فِي جَوْفِ رَأْسِهِ، فَبَلَغَ بِهِ الْآلَمَ¹³، ثُمَّ وَضَعَ نَمْرُودُ عِنْدَهُ مِرْزِيَّةً¹⁴، وَكَانَ كُلُّ مَنْ يَدْخُلُ عَلَيْهِ يَأْمُرُهُ أَنْ يَضْرِبَ بِهِ عَلَى رَأْسِهِ، وَكَانَ يَجِدُ [53و] بِذَلِكَ رَاحَةً حَتَّى مَاتَ. وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿وَإِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ﴾ [الصافات، 173/37] الْآيَةَ¹⁵. وَكَانَتْ الْحِكْمَةُ فِي طَوَافِ الْبَعُوضَةِ حَوْلَ

¹ ف + الله.

² ت: الحيوانات.

³ ت: تحيي.

⁴ ب - البعوض؛ ف: من البحر.

⁵ ت: فسأط.

⁶ ت: تحجبها.

⁷ ف: الله تعالى.

⁸ ت: عني.

⁹ ف + الآية.

¹⁰ ت - إليه.

¹¹ ب: شبلاء؛ ف: شلاء.

¹² ب، ف: في.

¹³ ف: الألم.

¹⁴ ب، ف: مرزبة.

¹⁵ ت - الآية.

منخره ثلاثة أيام تبيها لنمرود، كأنه يقول الله : أمهلناك بمعاصيك وكفرك، لم تأخذ¹ بغتة، فإن رجعت إلينا في الثلاث فلك الأمان، ومنا القبول والإحسان.

وروي عن زيد بن أسلم رحمة الله عليه: إن الله تعالى بعث ملكاً إلى نمرود أن آمن بي وبرسولي إبراهيم خليل الله فَأَتْرُكْ عَلَى مَلِكِكَ، فقال نمرود: وهل ربٌ غيرنا؟ فجاءه ثانياً² فقال³ مثل ذلك فأبى عليه ثم أتاه ثالثة⁴ فأبى عليه⁵ وقال: لا أعرف الذي تقول أَلرَبِّكَ جنود؟ قال⁶: نعم، قال: قل⁷ يقاتلني⁸ إن كان ملكاً، فإن الملوك يقاتل بعضهم بعضاً، قال له الملك: نعم، إن شئت، قال: قد شئت، قال: فاجمع جنودك إلى ثلاثة أيام حتى يأتيك جنود ربي، فأوحى الله تعالى إلى خزنة أصغر جنوده البعوض أن فتحوا⁹ منها باباً¹⁰ من البعوض، فلما أصبح في اليوم الثالث نظر نمرود إلى الشمس فقال: ما لها لا تطلع، فظن أنها أبطأت، فقال الملك: هذا¹¹ جنود ربي، فإذا أحاطت بهم البعوض فأكلت لحومهم وشربت دماءهم فلم يبق: من الناس والدواب إلا العظام، ونمرود كما هو¹² لم يصبه شيء، فقال الملك: أتؤمن؟ قال لا، فأمر الله بعوضة فقرضت شفته السفلى، ثم دخلت منخره فصارت مثل الفأرة، فمكث¹³ أربعمئة سنة يضرب رأسه بالمطارق، وأرحم الناس به، فعذبه الله أربعمئة سنة كما ملك أربعمئة سنة¹⁴. فهذا فعل أضعف جنوده فما ظنك بأقوى جنوده؟! وهم الزبانية. ويقال: لَمَّا هَلَكَ نَمْرُودَ عَلَيْهِ اللَّعْنَةُ تَزَوَّجَ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ سَارَةَ، وهي كانت أحسن النساء وجهاً، وهي تشبه حواء في حسنها، ثم عزم إبراهيم عليه السلام الانتقال من أرض بابل إلى مصر، وقيل: إلى بيت المقدس، فقيل له: إن في مصر ملكاً ظالماً يأخذ

¹ ب، ت، ف: تأخذ.

² ب: الثاني؛ ف: الثانية.

³ ت: وقال.

⁴ ب: الثالث؛ ف: الثالثة.

⁵ ت: عنه.

⁶ ت: فقال.

⁷ ب. ف - قل.

⁸ ب، ف: فليقاتلني.

⁹ ب، ف: افتحوا.

¹⁰ ف + ففتحوا باباً.

¹¹ ب، ف + حال.

¹² ت - كما هو.

¹³ ت: فمكثت.

¹⁴ المتتظم في تاريخ الأمم والملوك لجمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي (المتوفى: 597هـ)، الباب: ومن الأحداث في زمن الخليل عليه السلام هلاك، 281/1 بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 96.

أزواج النَّاسِ ظَلَمًا، وله في كلِّ طريقٍ عَشْرًا،/[53ظ] وكان إبراهيمُ غيورًا، فجعل تابوتًا وأدخل سارةَ فيها، وحملها وخرج بها نحو الشَّامِ، وكان ممره في الطَّرِيقِ على عاشر، فَلَمَّا نزل عليه عشر ماله حتَّى بلغ إلى التَّابُوتِ، قال: افتح التَّابُوتِ حتَّى أقرِّم ما فيه وأعشره،¹ قال إبراهيم: أحسب ما فيه كلُّه ديباج أو² حرير فاعشره فأبى ذلك، وقال: أحسب دراهم أو دنانير أو جوهرًا³ فاعشره فأبى أيضًا، وقال: إنَّه لا بدَّ من الفتح حتَّى غلب عليه مع أعوانه ففتحو الصَّنَدُوقَ، فإذا⁴ فيها امرأة ذات جمال وكمال، لم ير النَّاسُ مثلها، قالوا⁵ لإبراهيم: من أين لك هذه المرأة؟ قال هي أختي وخاف أن لو قال زوجتي لعلَّه يقتله، وأراد بالأخت الأخت في الإسلام، فقالوا: إنَّها تصلح للملك، فذهبوا بسارة إلى الملك، وذهب إبراهيم عليه السَّلام أيضًا، فأدخلوا سارة عند الملك الظَّالم، فجعل الله تعالى حيطان القصر كالزَّجاجة البيضاء حتَّى يبصر⁶ إبراهيم باطنها من ظاهرها، وقيل: رفع الله تعالى عن إبراهيم الحجاب، حتَّى رآه سارة من خارج الحجاب، فأمر الملك سارة حتَّى قدمت إليه، فرأى وجهها لم ير مثلها فمدَّ يديه⁷ إليها لضمِّها إلى نفسه فبيست يده، ويتحرَّك سقف البيت وحيطانه تحرُّكًا شديدًا، فقام مسرعًا من مكانه فخرج إلى صحن الدَّار فانهدم البيت كلُّه،⁸ فقال: يا امرأة، إنَّك ساحرة حتَّى بيست يدي، وانهدم بيتي بسحرك، فقالت: ما أنا بساحرة، ولكن زوجي خليل الله فدعا عليك فأبيس الله يدك، وانهدم بيتك فتب إلى الله حتَّى يصحَّح الله يدك،⁹ فتاب الله الملك فتصحَّح¹⁰ يديه من ساعة،¹¹ ثمَّ نظر إلى سارة، فلم يصبر فعمد إليها ثانيًا فأعمى الله عينيه، ثمَّ تاب فردَّ الله بصره، ثمَّ عمد ثالثًا فأبيس الله سبعة أعضائه، ثمَّ تاب¹² توبة حقيقة، ودعا إبراهيم عليه السَّلام واعتذر كثيرًا وقال: احكم علي ما شئتَ، فقال إبراهيم: هذا ﴿مِنْ أَمْرِ رَبِّي﴾ [الإسراء، 17/85] فلا أحكم إلَّا ما أمرني ربِّي، فنزل جبرائيل عليه السَّلام وقال: يا إبراهيم، يقول الله تعالى ليخرج الملك من جميع

¹ ت: اعشرت؛ ب: اعشره.

² ت: ديباج و.

³ ت: جواهر.

⁴ ف + هي ما.

⁵ ت: فقالوا.

⁶ ت: يرى.

⁷ ب، ف: يده.

⁸ ت - كلُّه.

⁹ ب، ف - الله ؛ ب، ف: يديك.

¹⁰ ب: فصحَّح ؛ ف: فصحَّح.

¹¹ ب، ف: ساعته.

¹² ف + الله.

أملاكه وخزائنه، وليسلمه إليك / [54و] ثم ادع الله له، فأخبره بحكم الله تعالى، ورضى¹ الملك يحكم² الرب، فدعا إبراهيم عليه السلام، فصَحَّح³ جميع أعضائه، فلما صحَّح الملك أتى بهاجر ووهبها من سارة، فقالت سارة: إنِّي أهبها من إبراهيم عليه السلام؛ لأنَّه اغتم لأجلي، فوهبتها له واعتذرت، وقال إبراهيم عليه السلام لا تغتمني فإنَّ الله تعالى رفع الحجاب بيني وبينك، وفي رواية أخرى: لما نجي⁴ إبراهيم عليه السلام من نار نمrod الجبار خرج مهاجرا إلى ربه وخرج معه ابن أخيه لوط النبي⁵ عليه السلام؛ لأنَّ لوط ابن⁶ هارون وهو ابن تارخ أب إبراهيم عليه السلام، وتزوج إبراهيم ابنة عمه سارة وهي بنت باحور هو أخ تارخ، وخرج بها حتى نزل حران،⁷ وهي بلدة⁸ من بلاد الجزيرة فمكث بها ما شاء الله، ثم خرج منها مهاجراً، حتى قدم مصر وبها فرعون من الفراعنة الأولى، وكانت سارة من أحسن النساء وأجملها، وكانت لا تعصى إبراهيم شيئاً، وبذلك أكرمها الله تعالى فأتى الجبار رجل وقال: إنَّ هاهنا⁹ رجلاً معه امرأة من أحسن النساء، ووصف له حسنها وجمالها، فأرسل الجبار إلى إبراهيم فجاءه فقال له: ما هذه المرأة منك؟ فقال هي¹⁰ أختي وخاف إن قال امرأتي من أن قتله فقال له: زينها، وأرسلها إليَّ حتى أنظر إليها، فرجع إبراهيم عليه السلام إلى سارة، وقال لها: إنَّ هذا الجبار قد سألني عنك فأخبرته أنك أختي فلا تكذبيني عنده¹¹ فإنَّك أختي في كتاب الله تعالى فإنَّه ليس في هذه الأرض مسلم غيري وغيرك، ثم أقبلت سارة إلى الجبار، وقام إبراهيم عليه السلام يصلي، فلما دخلت عليه ورآها أهوى إليها بيده فيست إلى صدره، فلما رأى ذلك قال لها: سلي إلهك أن يطلق يدي فوالله لا أدنوك، فقالت سارة: الله م إن كان صادقاً فأطلق له¹² يده فأطلق الله يده، وقيل: إنَّه فعل ذلك ثلاث مرّات، فلما أطلق الله في المرّة الثالثة ردّها إلى إبراهيم،

¹ ت: فرضي.

² ب، ت، ف: بحكم.

³ ب، ف: الله.

⁴ ت: نجا.

⁵ ت - النبي.

⁶ ت: بن.

⁷ ب، ف: حران.

⁸ ت: بلدة.

⁹ ب: هنا.

¹⁰ ف - هي.

¹¹ ف - عنده.

¹² ت - له.

ووهب لها هاجر وهي جارية قبطية فأقبلت سارة / [54ظ] إلى إبراهيم، فلما أحس بها إبراهيم انقلب،¹ أي فرغ من صلاته، وسأل من حالها، فقالت: كفى الله كيد الفاجر وخذ مني الهاجر.

وفي بعض الأخبار: أن الله تعالى رفع الحجاب بين إبراهيم وبين سارة حتى ينظر إليها من وقت خروجها من عنده إلى وقت انصرافها إليه؛ كرامة وتطييبًا لقلب إبراهيم عليه السلام، قالوا: وكانت² هاجر جارية ذات هيبة، فوهبتها سارة، فقالت: خذها لعل الله تعالى أن يرزقك منها ولدًا، وكانت سارة³ قد مُنعت الولد حتى أسنت فوق إبراهيم عليه السلام على هاجر، فولدت له إسماعيل عليه السلام،⁴ ثم خرج إبراهيم عليه السلام من مصر إلى الشام، حتى نزل بناحية من أرض فلسطين، بين الرملة وإيليا، وسكن فيه إلى آخر عمره، وكان يضيف من مر به، وقد أوسع الله تعالى وبسط له في الرزق والمال والخدم، وكان له اثني عشر ألف قطيع من الغنم، واثني عشر ألف كلب للصيد، لكل كلب طوق من ذهب؛ ليعلم أن الدنيا نجس، والنجس لا يصلح إلا للنجس، وفي الخبر: لَمَا اتَّخَذَ اللهُ تَعَالَى إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِالْخَلَّةِ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ: يَا رَبِّ، كَيْفَ يَكُونُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلَكَ وَهُوَ أَوْلَادٌ وَأَمْوَالٌ وَامْرَأَةٌ يُحِبُّهُمْ؟ فَكَيْفَ يَجْتَمِعُ حُبُّكَ مَعَ حُبِّهِمْ؟ فَقَالَ اللهُ تَعَالَى: مَا فِي قَلْبِهِ مَحَبَّةٌ غَيْرِي، لَكِنْ أَذْهَبُوا إِلَيْهِ فَجَرَّبُوهُ، هَلْ كَانَ حَرِيًّا بِالْخَلَّةِ أَوْ لَا، فَجَاءَ جِبْرَائِيلُ وَمِيكَائِيلُ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ فِي صُورَةِ آدَمِي، وَإِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَى تَلٍّ يَنْظُرُ أَغْنَامَهُ، فَسَلَّمَ عَلَيْهِ⁵ جِبْرَائِيلُ فَرَدَّ السَّلَامَ، وَقَدَّمَ إِلَيْهِمَا الطَّعَامَ، فَقَالَ: كُلَا، قَالَا: لَا نَأْكُلُ إِلَّا بِالْثَّمَنِ، قَالَ الْخَلِيلُ: ثَمَنُهُ اسْمُ اللهِ فِي أَوَّلِهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ فِي آخِرِهِ، قَالَ لَهُ⁶ جِبْرَائِيلُ: لِمَنْ هَذِهِ الْأَغْنَامُ؟ قَالَ: لِلَّهِ وَلَكِنْ فِي يَدِي، وَقَالَ⁷ بَعْ وَاحِدًا مِنْهَا، قَالَ: أَذْكَرَ اللهُ تَعَالَى وَخَذَ ثَلَاثَهَا فَقَالَ جِبْرَائِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: سَبِّحْ قَدُّوسَ رَبِّ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ فَأَخَذَهُ الشُّوقُ، فَقَالَ⁸ لَهُ: أَذْكَرَ ثَانِيًا وَخَذَ ثَلَاثَهَا، / [55و] فَذَكَرَهُ، فَقَالَ: أَذْكَرَ ثَالِثًا وَخَذَ الرُّعَاةَ كُلَّهَا،⁹ فَذَكَرَهُ فَقَالَ: أَذْكَرَ رَابِعًا وَخَذَ الْكِلَابَ، فَذَكَرَهُ، فَقَالَ: أَذْكَرَ خَامِسًا وَأَكُونُ عَبْدُكَ، وَأَنْ أَقْرَ لَكَ بِالرَّقِّ فَذَكَرَهُ، فَجَعَلَ الْحَبْلَ عَلَى عُنُقِهِ، وَأَعْطَى يَدَ¹⁰ جِبْرَائِيلَ، وَهُوَ يَقُودُهُ، فَقَالَ اللهُ تَعَالَى: أَمَا عَلِمْتَ يَا جِبْرَائِيلُ،¹¹ خَلَّتْهُ وَعَدَمَ مَحَبَّتَهُ

¹ ب، ف: انفلت.

² ت: وكانت.

³ ت - سارة.

⁴ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 88.

⁵ ب، ف: إليه.

⁶ ت - له.

⁷ ت: فقال؛ ف + جبرائيل عليه السلام.

⁸ ت: وقال.

⁹ ف: كلهم.

¹⁰ ت: إلى يد؛ ف: به.

¹¹ ب - وهو يقوده، فقال الله تعالى: أما علمت يا جبرائيل.

إلى الدنيا، فأرسله عن الحبل وإلا فبعزتي وجلالي لأحرقنك بالنار، فأرسله جبرائيل عليه السلام، وقال: يا إبراهيم لا حاجة لي في دوابك، أنا¹ من² ملائكة الله تعالى جئتك لأجربك، فعلمت أنك خليل الله صدقاً. ولما أراد الله هلاك قوم لوط بعث إليه رسله يأمرونه بالخروج من بينهم، وأمرهم أن يبدعوا بإبراهيم عليه السلام فيبشرونه وسارة بإسحاق عليه السلام، ومن وراء إسحق يعقوب، وذلك قوله تعالى: ﴿وَلَقَدْ جَاءتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى﴾ [هود، 69/11]³ أراد بالرسول الملائكة، واختلفوا في عددهم، فقال ابن عباس وعطاء: كانوا ثلاثة: جبرائيل وميكائيل وإسرافيل، وقال الضحّاك: كانوا تسعة وعاشرهم جبرائيل. وقال مقاتل: كانوا اثني عشر ملكاً. وقال محمد بن كعب: كان جبرائيل ومعه سبعة. وقال السدي رحمه الله: كانوا أحد عشر ملكاً على صورة الغلمان لوضاء⁴ وجوههم. فلما نزلوا على إبراهيم بصورة الضيف، ﴿قَالُوا سَلَامًا﴾ [هود، 69/11] أي سلموا سلاماً، فردّ إبراهيم عليه السلام، وكان الضيف قد حبس خمس عشر ليلة حتى شق ذلك عليه، وكان لا يأكل الطعام إلا مع الضيف ما أمكنه، فلما رأهم على صورة الرجال سرّ بهم، ورأى⁵ ضيفاً لم يصفه⁶ مثلهم حسناً وجمالاً، فقال: لا يخدم هؤلاء القوم إلا أنا، فخرج إلى أهله فجاء بعجل، ثم قدّم إليهم الطعام ﴿بِعَجَلٍ حَنِينٍ﴾ [هود، 69/11] وهو المشوي على الحجارة في خدّ الأرض، وكان سميناً يسيل⁷ دسماً. وقال قتادة: كان عامة⁸ فلما رأى إبراهيم عليه السلام أنهم/ [55ظ] لا يأكلوا من طعامه⁹ خاف منهم، وظنّ أنهم يأتوا¹⁰ بخير، وإنما جاءوا بشرّ، قالوا¹¹: لا تخف يا إبراهيم، إننا ملائكة الله تعالى، أرسلنا إلى إهلاك قوم لوط عليه السلام، وإلى بشارة ولدك إسحق من زوجتك سارة بنت هاران ابن¹² تاروح حور،¹³ وهي ابنة عمّ إبراهيم عليه السلام، وهي كانت قائمة¹⁴ تخدم الرسل

¹ ت، ف + ملك.

² ب - من.

³ ف + الآية.

⁴ ب، ف: الوضاء.

⁵ ت: فرآهم.

⁶ ف: يُر.

⁷ ت + منه.

⁸ ب + قال إبراهيم البقر؛ ف + مال إبراهيم عليه السلام البقر.

⁹ ف: لا يأكلون من الطعام.

¹⁰ ب، ف: لم يأتوا.

¹¹ ت: فقالوا.

¹² ت: بن.

¹³ ت: باحور؛ ب: ناخر؛ ف: ناحور.

¹⁴ ب - قائمة.

وإبراهيم جالس معهم، فلَمَّا سمعت كلامهم ضحكت سارة تعجبًا، ولطمت بأطراف الأصابع جبهتها،¹ من أين يكون لها ولد على كبر سنّها وسنّ زوجها، وقال: أنا عجوز عاقر، فكيف ألد؟² قالوا: والله قادر على ما تستبعدين، روي: أنّ جبرائيل عليه السّلام قال لها: انظري إلى سقّف بيتك فنظرت فإذا جذوة³ مورقة مثمرة، وإنّما تعجبت؛ لأنّها كانت ابنة تسعين سنة في قول ابن إسحق. وقال مجاهد: تسع وتسعين سنة، وكان سنّ إبراهيم عليه السّلام مائة وعشرين سنة في قول ابن إسحق. وقال مجاهد: مائة، وذلك قوله تعالى: ﴿فَبَشِّرْنَاهَا بِإِسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبُ﴾، [هود، 71/11] ⁶ أي بعد إسحق، وأراد به ولد الولد، فبشّرت أنّها تعيش حتّى ترى ولد ولدها، وكان بين البشارة والولادة سنة. وقال السّدي: لمّا قرب إبراهيم عليه السّلام الطّعام فلم يأكلوا فخاف إبراهيم، فظنّهم لصوصًا فقال لهم: ﴿أَلَا تَأْكُلُونَ﴾ [الصافات، 91/37] فعلى هذا، كانت الهمزة للإنكار، حيث رأى إعراضهم عن طعامه، فظنّ أنّهم جاءوا لشرّ، إمّا الهمزة⁷ فيه للعرض والحثّ على الأكل على طريقة الأدب، إن قاله أوّل ما وضعه، قالوا: إنّنا لا نأكل الطّعام إلّا بثمن، قال إبراهيم: فإنّ⁸ له ثمنًا، قالوا: وما ثمنه؟ قال: تذكرون اسم الله على أوّله وتحمدون على آخره، فنظر جبرائيل إلى ميكائيل حتّى لهذا أن يتخذه ربّه خليلًا.⁹ قيل: مسح جبرائيل العجل بجناحه، فقام حتّى لحق بأمه فعرّفهم فأمن منهم. قال ابن يسار¹⁰ رحمه الله من الأصحاب الأخيار: فحملت سارة بإسحاق، وقد كانت حملت هاجر بإسماعيل، فوضعتا معًا، وشبّ الغلامان فيبينما هما يتناضلان / [56و] ذات يوم، وقد كان إبراهيم سبق بينهما، فسبق إليه إسماعيل، فأخذه وأجلسه في حجره، وأجلس إسحق إلى جانبه، وسارة تنظر إليه فغضبت، وقالت: عمدت إلى ابن الأمة فأجلستّه في حجرك،¹¹ وعمدت إلى

¹ ب، ف: جبهتها.

² ت: يكون الولد.

³ ت: جذعة.

⁴ ت: أبي.

⁵ ت: أبي.

⁶ ت + الآية؛ ف - من وراء اسحاق.

⁷ ب: ما والهمزة.

⁸ ت: إنّ؛ ف: فإنّه.

⁹ الكشف والبيان عن تفسير القرآن، سورة الهود (51)، الآيات: 69-73، 178/5 بنحوه.

¹⁰ ب: ابن مبارك.

¹¹ ف: حجرها.

ابني فأجلسته إلى جنبك،¹ وأخذها ما يأخذ النساء من العدو،² فحلفت ليقطعن³ منها قطعة، أو لتعير⁴ خلقها،⁵ ثم نابت إليها، فبقيت سارة متحيرة في يمينها، فقال لها إبراهيم: اخفظيها واتقي أذنيها، ففعلت سارة⁶ ذلك، فصارت⁷ سنة في النساء.⁸

قال ابن عباس رضي الله عنه: ولد إسماعيل لإبراهيم، وهو ابن تسع وتسعين سنة وولد⁹ إسحق وهو ابن مائة واثنى عشر سنة.¹⁰

وقال أبو الليث: كان إسماعيل أكبر من إسحق بثلاثة عشر سنة.

وفي الخبر: أن إسماعيل وإسحق اقتتلا ذات يوم كما يفعل الصبيان، فغضبت سارة على هاجر وقالت لها: لا تساكني¹¹ في بلد واحد، وأمرت إبراهيم أن يعزلها عنها، ويقال: إن الله تعالى عرض الخلائق على إبراهيم كما عرضهم على آدم، فيقع نظر إبراهيم على قوم لم ير أحسن منهم من بينهم، ولا أمة أنور من هذه الأمة، فقال: يا رب، من هؤلاء؟ فقال الله تعالى: هؤلاء أمة محمد عليه السلام، وقد رث له الانتقال¹² من ذلك إسماعيل عليه السلام، ثم أخبر إبراهيم عليه السلام سارة بأن الله تعالى وعدني أن يرزق¹³ ولدًا طيبًا، فإذا لمعت بشارة¹⁴ نور محمد، فلما حبلت هاجر بإسماعيل ووضعته ظهر نور محمد عليه السلام في جبهته، فاغتمت سارة غمًا شديدًا، وأخذتها الغيرة حتى ضاق بها صدرها، فعرضت على إبراهيم عليه السلام أن يخرج هاجر وإسماعيل عليه السلام من جوارها، فأمر الله تعالى أن يحمل هاجر وابنها إسماعيل عليه السلام إلى مكة، فنزل جبرائيل وصاحبه في سفره، وكان إبراهيم عليه السلام كلما بلغ موضعًا فيه مياه وكلاء استأذن من جبرائيل من وضعهما هناك، فنهاه عن ذلك حتى بلغ مكة، وكان أوحش

¹ ت - وقالت: عمدت إلى ابن الأمة فأجلسته في حجرها وعمدت إلى ابني فأجلسته إلى جنبك.

² ب، ف: الغيرة.

³ ف: لتقطعن؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 90.

⁴ ف: لتعيرن.

⁵ ت - لتعير خلقها.

⁶ ب، ف - سارة.

⁷ ت - فصارت.

⁸ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 90.

⁹ ب، ف + له.

¹⁰ الكشف والبيان عن تفسير القرآن، سورة إبراهيم (14)، الآيات: 35-41، 323/5 بنحوه.

¹¹ ب: تساكيني ف: تساكنتي.

¹² ب، ف + صلب.

¹³ ف: يرزقي.

¹⁴ ب، ف: طمعت سارة.

/[56ظ] مكان، وأخلى موضع من الأنس والماء والتّبات، فأمره جبرائيل بوضعهما في هذا الموضع فوضعهما عند البيت، أي عند موضعه عند دوحة فوق زمزم وهي ترضعه، ووضع عندهما جرابًا فيه تمر، وسقاءً فيه ماء، ثم قام إبراهيم منطلقًا، فتبعته أم إسماعيل فقالت: أين تذهب؟ وتركنا بهذا الوادي، ليس فيه إنس ولا شيء، فقالت له ذلك مرارًا، وهو لا يلتفت إليها،¹ ثم قالت له: أمرك الله بهذا؟ قال: نعم، قالت: إذًا لا يُضيعنا، ثم رجعت إلى ولدها بالحزن والبكاء، فانطلق إبراهيم حتّى إذا كان عند التّيه² حيث لا يرون استقبال بوجه³ البيت، ثم دعا بهؤلاء الدّعوات، ورفع يديه إبراهيم⁴ فقال: رَبِّي ﴿إِنِّي أَشْكُنْتُ مِنْ دُرِّيِّ بَوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ﴾ [إبراهيم، 37/14] حتّى بلغ يشكرون وأمّ إسماعيل عليه السّلام ترضع ابنه إسماعيل، وتشرب من ذلك الماء،⁵ فإذا⁶ نفذ ما⁷ في السّقاء عطشت وعطش ابنها، وجعلت تنظر إليه وتنادي من العطش، فانطلقت فوجدت الصّفاء أقرب جبل في الأرض، فقامت عليها⁸ ثم استقبلت الوادي⁹ تنظر هل ترى أحدًا؟ فلم تر أحدًا فهبطت من الصّفاء حتّى¹⁰ بلغت الوادي، ورفعت طرف درعها، ثم سعت سعي الإنسان المجهود حتّى جاوزت الوادي، وأتت المروة فقامت عليها، وتنظر في الأطراف، فلم تر أحدًا حتّى سألت منه الماء، ونزلت وسعت إلى الصّفاء، وكانت تفعل ذلك سبع مرّات، وصارت ذلك¹¹

¹ ف: إليه.

² ب، ف: الثّنية.

³ ف: بوجهه.

⁴ ب، ت، ف - إبراهيم.

⁵ ب، ف + حتّى.

⁶ ب، ف: إذا.

⁷ ب، ت: ماء.

⁸ ت: عليه.

⁹ ت: لوادٍ.

¹⁰ ب، ف + إذا.

¹¹ ت: تلك.

من شعائر الحج¹، ثم لما أشرفت على مروة² رأت ملكاً عند موضع زمزم بحبس³ بعقبه، وقيل: بجناحه⁴ حتى ظهر الماء. وروي: أن إسماعيل عليه السلام بكى⁵ من شدة عطشه ويضرب رجله على الأرض، فنزل جبرائيل وضرب جناحيه على الأرض تحت قدم إسماعيل عليه السلام، فنبع الماء العذب منها فنظرت هاجر من بعيد فإذا الماء يجري⁶ من الأرض، فجعلت حوضه، ويدها تغرف من الماء في سفائها، وهو يفور بعدما تغرف.

قال ابن عباس رضي الله عنه: / [57و] قال النبي عليه السلام: «رحم الله أم إسماعيل لو تركت زمزم، أو قال النبي عليه السلام: لو لم تغرف من الماء لكانت زمزم⁷ معيناً»⁸ أي جارية على وجه الأرض فشربت وأرضعت ولدها، فقال له الملك: لا تخافي الضيعة، فإن هاهنا بيت الله بينه هذا الغلام وأبوه، إن الله لا يضيع أهله، وكان موضع البيت مرتفعاً من الأرض، وعلى هذا مرت مدة من الأزمان، حتى مرت بهم قافلة من قبيلة جرهم مقبلين من أعلى مكة، فنزلوا في أسفل مكة، فرأوا طائراً عاكفاً عائفاً، أي دائراً، فقالوا: إن هذا الطائر ليدور على ماء، فأرسلوا جرياً أو جريين⁹ (الجري بالشد¹⁰ الرسول والوكيل)، فإذا هم بالماء فرجعوا فأخبروهم بالماء، فأقبلوا وأم إسماعيل عليه السلام عند الماء، فقالوا: أتأذنين¹¹ لنا إن

¹ محمد بن إسحاق بن يسار المطلبي بالولاء، المدني (المتوفى: 151هـ)، سيرة ابن إسحاق (كتاب السير والمغازي)، 1/ 98-99، تحقيق: سهيل زكار، دار الفكر - بيروت، الطبعة: الأولى 1398هـ / 1978م. جاء بهذه الألفاظ: عن يوسف بن ميمون التميمي عن عطاء بن أبي رباح أن إنساناً سأله عن السعي بين الصفا والمروة فقال: إن هاجر لما وضعها إبراهيم هي وابنها إسماعيل أصابها عطش شديد حتى أريت أن اسماعيل سيقتله العطش، فلما خشيت ذلك منه، وضعت في موضع البيت، وانطلقت حتى أتت الصفا، فصعدت فوقه تنظر هل مات بعد أم لا، فجعلت تدعو الله تعالى له، ثم نزلت حتى أتت بطن الوادي فسعت فيه ثم خرجت تمشي حتى أتت المروة، فصعدت فوقها تنظر هل مات بعد أم لا، وكانا حجرين إلى البيت، ففعلت ذلك سبع مرات، فهذا أصل السعي بين الصفا والمروة.

² ب، ف: المروة.

³ ب، ف: يبعث.

⁴ ف: بجناحه.

⁵ ب، ف: يبكي.

⁶ ف: يخرج.

⁷ ب، ف + عيناً.

⁸ أخرجه محمد بن إسماعيل أبو عبد الله البخاري الجعفي في الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه = صحيح البخاري بلفظه: «يَرْحَمُ اللهُ أُمَّ إِسْمَاعِيلَ، لَوْ تَرَكَتْ زُمْزَمَ - أَوْ قَالَ: لَوْ لَمْ تَعْرِفْ مِنَ الْمَاءِ -، لَكَانَتْ زُمْزَمٌ عَيْنًا مَعِينًا»، الباب: باب من رأى صاحب الحوض والقربة أحق بمائة، 112/3.

⁹ ف: جريتين.

¹⁰ ب، ت، ف: بالتشديد.

¹¹ ت: تأذنين.

نزلنا¹ عندك؟ قالت: نعم، ولكن لا حقّ لكم في الماء، قالوا: نعم.² فنزلوا حتّى صارت هؤلاء أهل مكّة، وشبّ الغلام، وتعلّم العربية منهم، فتعرّب منهم، فهو ولده العرب³ العرب المتعرّبة⁴ وصار نفيساً⁵ مرغوباً عندهم، فلمّا أدرك زوّجه امرأة منهم.

وروى سعيد بن جبير⁶ ابن عباس قال⁷: لمّا أتى إبراهيم بإسماعيل وهاجر ووضعهما بمكّة، ومضت⁸ على ذلك مدّة، فنزلها الجراهميون وتزوّج⁹ إسماعيل منهم امرأة، وماتت أمّه هاجر، استأذن إبراهيم سارة أن يأتي هاجر، فأذنت له وشرطت أن لا ينزل، فقبل¹⁰ إبراهيم، وذهبت¹¹ ووجد¹² وقد ماتت هاجر، فذهب إلى بيت إسماعيل، فقال لامرأته: أين صاحبك؟ قالت: ذهب يتصيد، فقال لها: هل عندك ضيافة؟ قالت: ليس عندي شيء، وسألها عن عيشهم، فقالت: نحن في ضيق وشدّة، فشكت إليه عن إسماعيل، فقال لها: إذا جاء زوجك فاقرأ به السّلام منّي، وقولي له: فليغيّر عتبةً بابه، وذهب إبراهيم فجاء إسماعيل فوجد ريح أبيه، فقال لامرأته: هل جاءك أحد؟ قالت: جاءني شيخ صفته كذا وكذا [57ظ] كالمُستخفّة بشأنه، وقال: فماذا قال لك؟ قالت: اقربي منّي زوجك السّلام، وقولي له: فليغيّر عتبةً بابه، قال: ذلك¹³ أبي، وقد أمرني أن أفارقك الحقي بأهلك، فطلّقها وتزوّج منهم،¹⁴ فلبث إبراهيم ما شاء الله تعالى، ثمّ استأذن سارة أن يزور إسماعيل عليه السّلام، فأذنت له، وشرطت عليه أن لا ينزل، فجاء إبراهيم حتّى انتهى إلى باب إسماعيل، فقال لامرأته: أين صاحبك؟ قالت: ذهب يتصيد، وهو يجيء الآن إن شاء الله تعالى فانزل يرحمك الله، قال: هل عندك ضيافة؟ قالت: نعم، فجاءت¹⁵ باللّبن واللّحم وسألها عن عيشهم،

¹ ف: نزل.

² معالم التنزيل، 356/4 (الباب: 37) بنحوه؛ وانظر أيضاً: تفسير القرآن العظيم لأبي الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير، سورة البقرة (2) الآيات: 128/125، 303/1 بنحوه.

³ ب: فهو وأولاده؛ ف: هو وأولاده.

⁴ ت - منهم فهو ولده العرب المتعرّبة.

⁵ ف: وصارت نفيساً؛

⁶ ت + و؛ ب، ف + عن.

⁷ ت: قال.

⁸ ب، ف: وأتت.

⁹ ت: فتزوّج.

¹⁰ ب: فقدم له؛ ف: فقدم.

¹¹ ت: وذهب.

¹² ب، ف - ذهبت ووجد.

¹³ ب، ف: ذاك.

¹⁴ ب، ف + أخرى.

¹⁵ ف: فجاء.

قالت: نحن بخير وَسَعَةٍ فدعا لهما بالبركة، ولو جاءت يومئذ ببخبز أو شعير أو برّ أو تمر¹ لكانت أكثر أرض الله برًّا وشعيرًا وتمرًا، فقالت له:² انزل حتى أغيّبل رأسك، فلم ينزل، فجاءته بالمقام فوضعتُه عن شقّه الأيمن، فوضع قدمه عليه فغسلت شقّ رأسه الأيمن، ثم حوّلت³ إلى شقّه الأيسر فغسلت شقّ رأسه الأيسر فبقى أثر قدميه عليه، فقال لها: إذا جاء زوجك فاقرأ به السّلام منّي وقولي له: قد استقامت عتبة بابك، فلمّا جاء إسماعيل عليه السّلام وجد ريح أبيه، فقال لامرأته: هل جاءك أحد؟ قالت:⁴ نعم، شيخٌ أحسنُ النَّاس وجهًا وأطيبهم ريحًا، فقال لي كذا وكذا، فقلتُ له⁵ كذا،⁶ فغسلتُ رأسه، وهذا موضع قدميه، فقال: ذلك⁷ أبي إبراهيم، وأنت العتبة، وقد أمرني أن أمسكك.⁸ وروى سعيد عن ابن عباس رضي الله عنهما أيضًا قال: ثمّ لبث إبراهيم عليه السّلام⁹ ما شاء اللّ، ثمّ جاء بعد ذلك وإسماعيل ينحت نبالًا تحت دوحه قريبًا من زمزم، فلمّا رآه قام إليه فصنعا كما يصنع¹⁰ الوالد بالولد والولد بالوالد، ثمّ قال: يا إسماعيل، إنّ الله تعالى أمرني بأمر تُعينني عليه قال: أعينك، فقال: إنّ الله تعالى أمرني أن أبني له¹¹ هاهنا بيتًا.¹² فجعل إسماعيل عليه السّلام يأتي بالحجارة، وإبراهيم عليه السّلام يبني، حتّى ارتفع البناء، وظهر القواعد من البيت، كما قال الله تعالى: ﴿وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ﴾ [البقرة، 127/2] أي الأساس، وقيل: إنّ الله / [58و] تعالى أمر إبراهيم بعد¹³ وُلِدَ إسماعيلُ عليه السّلام وإسحق ببناء بيتٍ يُذكّر فيه، فسأل الله عزّ وجلّ أن يبيّن له¹⁴ موضعه؛ لأنّه رُفِعَ في زمان الطّوفان إلى السّماء، وهو بيت المعمور وكان من ياقوته حمراء، فأعلم الله

¹ ف: أو برّ أو تمر أو شعير.

² ف - له.

³ ف: حوّلت.

⁴ ف: فقالت.

⁵ ف - له.

⁶ ت + وكذا.

⁷ ب، ف: ذاك.

⁸ تفسير الطبري لمحمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الأملي، أبو جعفر الطبري (المتوفى: 310هـ)، الباب: القول في تأويل قوله تعالى: ربنا إني أسكنت من، 13/692 بنحوه؛ معالم التنزيل، 1/164 (البقرة 2/125) بنحوه؛ تاريخ يعقوبي، 1/17-18. بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 91-92.

⁹ ب، ف + عنهم.

¹⁰ ف: فضعا كما يضع.

¹¹ ب، ف - له.

¹² ت: بيتًا هاهنا؛ (|) تاريخ مكة المشرفة والمسجد الحرام والمدينة الشريفة والقبر الشريف، الباب: فصل ما جاء في بناء إبراهيم الكعبة، 1/35 بنحوه.

¹³ ب، ت، ف + ما؛ ت: ولادة.

¹⁴ ف - له.

تعالى إبراهيم عليه السلام مكانه بريح¹ أرسلها يقال لها الحجوج،² وهي التي تدور في هبوبها، فكنت ما حوله فبناه على أساسه القديم. وقيل: بعث الله إليه السكينة؛ لتدلّ على موضع البيت، وهي ريح حجوج،³ لها رأسان تشبه⁴ الحية، وأمر إبراهيم عليه السلام أن يبني حيث يستقرّ السكينة، فتبعها إبراهيم عليه السلام حتّى أتيا مكّة، فتطوّت، أي استدارت السكينة على موضع البيت كتطوى الجحفة، هذا قول علي والحسن رضي الله عنهما. وقال ابن عباس رضي الله: بعث الله سحابة على قدر الكعبة، وجعلت تسير، وإبراهيم عليه السلام يسير في ظلّها، إلى أن وصلت⁵ مكّة فوقفت⁶ على موضع البيت، فنودي منها إبراهيم عليه السلام أن ابن علي⁷ قدر ظلّها لا تزُد ولا تنقص. وقيل: أرسل الله جبرائيل عليه السلام ليدلّه على موضع البيت، فبنى إبراهيم وإسماعيل عليهما السلام البيت، وكان إبراهيم عليه السلام يبنيه، وإسماعيل عليه السلام يعينه، والملائكة يناولون الحجر من إسماعيل، وكانوا يتقلون الحجر من خمسة أجبل: من طور سيناء، وطور زيناء،⁸ ولبنان وهو جبل بالشّام والجوديّ وهو جبل بالجزيرة، وبنيا قواعده من خراء، وهو جبل بمكّة، فلمّا انتهى إبراهيم إلى موضع الحجر الأسود، قال لإسماعيل عليه السلام: ايتني⁹ بحجر حسن،¹⁰ يكون للناس علمًا، أي نشانًا،¹¹ فأتاه بحجر، فقال: ايتني¹² بأحسن من هذا، فمضى إسماعيل يطلبه فصاح أبو¹³ قيس¹⁴: يا إبراهيم، عليه السلام إنّ لك عندي وديعةً فخذها،¹⁵ فانشقّ الجبل، وخرج منه الحجر الأسود فأخذه ووضعها مكانه،¹⁶ لأنّ جبرائيل قد حبأ¹⁷ الحجر الأسود في جبل أبي قيس صيانة له من الغرق في زمن الطوفان. وذكر في بعض الكتب: أرسل الخليل ابنه إسماعيل؛ ليطلب حجرًا

¹ ف: بريحة.

² ب، ف: الحجوج.

³ ب، ف: الحجوج.

⁴ ب، ف: شبه.

⁵ ف: دخلت.

⁶ ف: فوقفت.

⁷ ت: علي.

⁸ ف: زيناء.

⁹ ب، ت، ف: ايتني.

¹⁰ ف: احسن.

¹¹ ت - نشانًا.

¹² ب، ت، ف: ايتني.

¹³ ت - أبو + جبل.

¹⁴ ب: قيس.

¹⁵ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 97.

¹⁶ معالم التنزيل، 167/1 (البقرة 2/ 128-129) بنحوه.

¹⁷ ب، ت، ف: حبأ.

ليجعلهُ / [58ظ] على موضع الركن الذي فيه الحجر الأسود، وكان جبل أبي قبيس² من جبال خراسان، قال: يا رب ائذن لي أن أسلمّ الوديعة إلى خليلك إبراهيم، فأذن له، وقال: يا خليل الله، إن لك عندي وديعة وهو الحجر الأسود استودعني جدك نوح زمان الغرق، فقال الخليل: هات، فسلم إليه، فوضعه ذلك الموضع، ما زاد وما نقص، ثم قال أبو قبيس³: يا خليل الله، سل ربك ألا يعيدني إلى خراسان حتى أكون هاهنا، فسأل الخليل فأجاب الرب، فصار هناك بدعاء الخليل عليه السلام، فلما فرغا من البناء قالوا: ﴿رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا﴾ [البقرة، 127/2] يعني أعمالنا ﴿إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ [البقرة، 127/2]، وفيه دليل أن الإنسان إذا عمل خيراً ينبغي أن يدعو الله بالقبول.

وعن كعب رضي الله عنه قال: إن الكعبة في خداء⁴ البيت المعمور في السماء⁵ يحجّه الملائكة،⁶ لو وقع⁷ منه حجراً⁸ وقع⁹ على البيت.

. وعن ابن عباس رضي الله عنه قال: كانت الخيل وحشية كسائر الوحوش، فلما أذن الله لإبراهيم وإسماعيل برفع القواعد من البيت قال¹⁰ لهما: إني معطيكما كنزاً ادخر لكما فأوحى الله تعالى إلى إسماعيل اخرج فادع ذلك الكنز، فخرج إسماعيل ولم يدر بالدعاء فألهم الله الدعاء فلم يبق فرس على وجه الأرض إلا أجابته وأمكنته¹¹ من نواصيها، وزلت¹² له [37ب/و] فركبها، وأركبوها، واعتدوها، فإنها ميامين، وميراث أبيكم إبراهيم عليه السلام.

وفي الآثار: لَمَّا بنى إبراهيم عليه السلام البيت أمر الله تعالى له أن يؤذن للناس بالحج، وذلك قوله تعالى ﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ﴾ [الحج، 27/22] فقال إبراهيم عليه السلام: وما يبلغ صوتي، فقال الله: عليك الأذان، وعليّ الإبلاغ، فقام إبراهيم على المقام حتى صار كأطول الجبال، فأدخل إصبعيه في أذنيه، وأقبل بوجهه يمينا وشمالاً وشرقاً وغرباً، وقال: أيها الناس ألا إن ربكم قد بنى بيتاً كتب عليكم الحج إلى

1 ت - أبي.

2 ب: قيس.

3 ت: جبل.

4 ف: خداء.

5 ب + الذين؛ ف + الذي.

6 ت + حتى.

7 ب: وقعت؛ ت: لو وقع.

8 ب، ت، ف: حجر.

9 ب: وقعت؛ ت: لوقع.

10 ب، ف + الله.

11 ت: فأمسكها.

12 فرزت.

بيت¹ فأجيبوا ربكم، فأسمع الله صوته من كان في أصلاب الرجال وأرحام النساء، فأجابه/[59و] من آمن ممن يسبق² في علم الله أن يحجّ إلى يوم القيامة.³

قال ابن عباس رضي الله عنه: فأول من أجابه أهل اليمن، فهم أكثر الناس حجًا.⁴ وهذا غير ممتنع في العقل أن يكون لله⁵ تعالى⁶ يوصل صوت إبراهيم عليه السلام إلى النطفة في الأصلاب والأرحام، كما أوصل كلام النملة إلى سليمان، مع ضعفها وخفض صوتها، ومع ارتفاع عرش سليمان عليه السلام في الهواء،⁷ مع كثرة جنوده وحشمه، وكما أوصل ريح قميص يوسف عليه السلام إلى يعقوب عليه السلام من مصر إلى كنعان، فمن قدر على هذه الأشياء لا يتعدّر عليه إيصال صوت إبراهيم⁸ النطفة في الأصلاب والأرحام، ثم قال: يا رب، من يحضرها ومن يزورها؟ وهي في وسط الوادي⁹ ﴿غَيْرِ ذِي زُرْعٍ﴾ [إبراهيم، 37/14] ولا شجر، فقال الله تعالى: عليّ إحضار الزّوار في كلّ سنة، قد رست مائة آلاف أو أربعمائة آلاف ثم قال: فما جزاء من حجّ هذا البيت؟ قال: يا إبراهيم ما من أحد يخرج من بيته بأن يحجّ، قريبًا كان أو بعيدًا، إلا كتب¹⁰ له بكلّ خطوة حسنة، ومحوت عنه سيئة، ورفعته له درجة، وإن مات في سفره أدخلته في جنتي، وإن رجع سالمًا لم يبق ذنوبه أصلاً، ومن حرّمته أن الحمام لا يطير فوقه، ولا يجلس على سطحه؛ حرمة له، ولا يلقي خُرءه على الأستار، وكلّ حمام به علة يلصق بدنه على جدار البيت فشفاه الله تعالى، ومنها أن الأغنام إذا لم تسق وقت الموسم إليها وقع فيها الوباء، وإذا كان يوم عرفة تهبّ ريح طيبة، ومنها أن الحمار لا يجتمع، ومنها أن حول الكعبة لقبور¹¹ ثلاثمائة نبيّ، وأن بين الركن اليماني، وبين الركن¹² الأسود لقبور¹³ سبعين نبيًا، ومنها أن الذّئب والطّيبي يجتمعان في الحرم.

¹ ب، ف: البيت.

² ف: سبق.

³ لباب التأويل في معاني التنزيل، 254/3 (الحج 22/25-28) بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص.96.

⁴ معالم التنزيل، 254/3 (الحج 22/25-28) بنحوه.

⁵ ب، ف: الله.

⁶ ت + أن.

⁷ ف: الهوى.

⁸ ف + إلى.

⁹ ف: واد.

¹⁰ ت: كتب.

¹¹ ت: قبور.

¹² ت + الحجر.

¹³ ت: قبور.

وعن وهب: مكتوب في التّوراة: أنّ الله تعالى يبعث يوم القيامة سبعمائة ألف ملك من العرش، بيد كلّ ملك منهم سلسلة من ذهب إلى بيت الحرام يقول: قودوه إلى المحشر فيقودونه، وملك ينادي: سري¹ يا كعبة، فتقول: لا،/[59ظ] حتّى أعطي سؤالي، فينادي: سلي، فيقول: ²يا ربّ، شفّعني في جيران³ الذين دُفّنوا حولي من المؤمنين. فيقول الله تعالى: أعطيتك ذلك، فيقول ملك: سري يا كعبة، فيقول: ⁴لا، حتّى أعطي سؤالي، فينادي: سلي، فيقول: ⁵يا ربّ، ⁶عبادك المذنبون، قد وردوا من كلّ فج عميق، أسألك يا ربّ أن تؤمّنهم من الفزع الأكبر، فيقول الله تعالى: قد شفّعتك فيهم ثمّ ينادي منادٍ: ألا من زار الكعبة فليعتزل من الناس فجمعهم الله حول البيت بيض الوجوه، آمنين من النّار ويطوفون⁷ ويلتّبون ثمّ ينادى ملك: يا كعبة، سري⁸ فيقول: ⁹لبيك اللهمّ لبيك ثمّ يمدّونها إلى المحشر.¹⁰ فيقول: ¹¹الكعبة يا محمّد، اشتغل بمن لم يران،¹² فمن رأني¹³ فأنا شفيعه.

ويقال: لَمّا بنى إبراهيم الكعبة،¹⁴ وحج وفرغ من مناسك الحجّ¹⁵ مع أهله فبكى ودعا، وقال: الله مّ من حجّ هذا البيت من شيوخ أمة محمّد فوهبه¹⁶ منّي السّلام، فقال أهل بيته آمين، ثمّ قال إسماعيل: اللهمّ من حجّ هذا البيت من كهول أمة عليه السّلام، فهبه منّي السّلام، فقالوا: آمين، ثمّ قال اسحاق عليه السّلام: الله مّ من حجّ هذا البيت من شبّان أمة محمّد عليه السّلام فهبه منّي السّلام، فقالوا: آمين، ثمّ قالت سارة: الله مّ من حجّ هذا البيت من نسوان أمة محمّد عليه السّلام فهبها منّي السّلام، فقالوا: آمين، ثمّ قالت

¹ ب، ف: سيري.

² ت، ف: فتقول.

³ ب: جيرياني.

⁴ ت: فتقول.

⁵ ت: فتقول.

⁶ ف - شفّعني في جيران الذين دفنوا حولي من المؤمنين فيقول الله تعالى أعطيتك ذلك فيقول ملك سري يا كعبة فيقول لا حتّى أعطي سؤالي فينادي سلي فتقول يا ربّ.

⁷ ت: فيطوفون.

⁸ ب، ف: سيري.

⁹ ف: فتقول.

¹⁰ الكشف والبيان عن تفسير، الباب: ذكر سراياه صلى الله عليه وسلم، 151/3 بنحوه.

¹¹ ف: فتقول.

¹² ب: يرون؛ ف: يروني.

¹³ ت: رآن.

¹⁴ ف - الكعبة.

¹⁵ ف + جلس.

¹⁶ ت، ف: فهبه.

هاجر: الله م من حجّ هذا البيت من الموالى والمواليات من أمة محمّد عليه السّلام فهبه منّي السّلام، فقالوا: آمين.

[7- فصل في قصة ذبح إبراهيم ولده إسماعيل عليه السّلام]

¹ قصة ذبح إبراهيم ولده إسماعيل عليه السّلام، وهو أكبر أبناء إبراهيم عليه السّلام،² لأنّهم كانوا ثمانية، إسماعيل وأمه هاجر القبطية وإسحق وأمه سارة وستّة أحر: وهم مدين، ومدائن، وزمران، ويعشان، ويشبق، وشوح، وأمّهم قطورا بنت يقطور الكنعانية، تزوّجها إبراهيم عليه السّلام بعد وفاة سارة، والعرب كانوا من أولاد إسماعيل عليه السّلام إلا قليلا منهم،³ قيل: سُمّي إسماعيل؛ لأنّ إبراهيم عليه السّلام كان يدعوا الله أن يرزقه ولداً، ويقول: اسمع يا إيل وإيل هو الله تعالى، فلمّا رزق/[60و] سمّاه به.⁴ وهو الذّبيح في الضّحيح، وكان له يوم أمر الذّبح ثلاث عشر سنة وكان مدّة عمره مائة و⁵ سبع وثلاثين سنة، وقيل: مائة وثلاثون سنة، وكان بين وفاته وبين مولد نبيّنا محمّد⁶ صلى الله عليه وسلّم ألفين⁷ ومائة سنة. وحكاية ذبحة⁸: أنّ إبراهيم عليه السّلام أنّه قيل له إنّ الله تعالى يأمرك أن تذبح ولدك، فاستيقظ خائفاً، وقال: أعوذ بالله من الشّيطان الرّجيم.⁹ وذلك في ليلة التّروية، فلمّا أصبح روى في نفسه أمن الله هذا الحلم أم من الشّيطان؟ فمن ثمة سُمّي¹⁰ يوم التّروية، فلمّا أمسى رأى في المنام مثل ذلك ثانية، فلمّا أصبح عرف أنّ ذلك من الله، فمن ثمة سُمّي¹¹ يوم¹² عرفة، ثمّ رأى¹³ في اللّيلة الثالثة مثل ذلك، فلمّا أصبح همّ بنحره، فسُمّي يوم النّحر.¹⁴

¹ ف + فصل في.

² ف + أبناؤه

³ ف - منهم.

⁴ معالم التنزيل، 148/1 (البقرة 2/125).

⁵ ت - و.

⁶ ت - محمد.

⁷ ت: ألفان.

⁸ ت - ذبحة

⁹ بحر العلوم، سورة الصافات (37) الآيات: 99-113، 147/3 بنحوه.

¹⁰ ب، ف: يسمى.

¹¹ ف: يسمى.

¹² ب، ف - يوم.

¹³ ف + في المنام.

¹⁴ البحر المحيط لحيان أثير الدين الأندلسي، سورة الصافات (37) الآيات: 99-182، 182/9 بنحوه.

قال مقاتل: رأى ذلك إبراهيم عليه السلام ثلاث ليال متتابعات.¹ فلما تيقن ذلك ضمّ ابنه إلى نفسه، وجعل يبكي إلى الصبح في الثالثة، وانقاد إلى أمر الله . ويقال: إنّ إبراهيم عليه السلام رأى في منامه² قم يا إبراهيم قرب القربان لربك، فلما أصبح اختار من غنمه خمسمائة شاة؛ أحسنها وأسمنها فذبحها، وجاءت النار فأكلتها وظنّ إبراهيم أنّه فعل ما أمر به، ثم رأى في الليلة الثانية أيضًا قم فقرب القربان لربك، فلما أصبح اختار من إبله مائة؛ أسمنها فذبحها فجاءت النار فأكلتها، ثم رأى في الثالثة كذلك، وهي ليلة الأضحى، وقال: وما قربان؟³ قال: ولدك إسماعيل، فلما أصبح قال لأمه، اغسلي رأسه وأدهنيه، فإنّي أريد أن أذهب⁴ إلى صديقي، فابعثي ابني معي، فجهّزته، وألبسته أحسن ثيابه، ودهنته ورجّلت شعر رأسه، وبعثته معه، فحمل إبراهيم حبلًا وسكّينًا، ولمّا خرج إبراهيم مع ابنه⁵ جاء الشيطان إلى أمّه، فقال: أين ذهب إبراهيم بابنك؟ قالت: إلى صديقه، فقال الشيطان: إنّّه ليذبحه، قالت: فلم يذبحه؟ وهل يذبح الرجل ولده؟ قال: يزعم أنّ الله أمره، وقالت: إن كان أمره الله بذلك / [60ظ] سلّمنا أمر الله ، والنبي لا يؤمر بالباطل، فرجع عدوّ الله خجلاً⁶ وذهب إثرهما ليصدّهما عن أمر الله في صورة رجل، فقال لإسماعيل: وهو يمشي على إثر أبيه، فقال له: يا غلام، هل تدري أين يذهب بك أبوك؟ والله ما يريد إلّا أن يذبحك، قال: ولم؟ قال: زعم أنّ ربّه أمره بذلك، قال: فليفعل سمعًا وطاعة، ولمّا أراد الشيطان أن يلقي له كلامًا آخر أخذ إسماعيل حجرًا من الأرض فرماه به ففقد عينه اليسرى، فهرب منه الشيطان خائبًا مغبونًا، فلما آيس منه أقبل إلى أبيه⁷ إبراهيم عليه السلام قال⁸ له: أين تريد أيّها الشيخ؟ قال: أريد هذا الشعب لحاجة فيه، قال: إنّما تذهب لذبح ابنك،⁹ والله إنّ الخطاب الذي تسمع¹⁰ في منامك¹¹ من الشيطان، فعلم إبراهيم عليه السلام من ذلك أنّه شيطان، فقال: يا عدوّ الله إنّني لأفعلنّه كما أمر ربّي؛ لرغمك ولهتف أنفك.

¹ الجامع لأحكام القرآن، سورة الصافات (37) الآيات: 102-113، 101/15 بنحوه.

² ف: المنام.

³ ف: قرباني.

⁴ ف + به.

⁵ ت + اسماعيل.

⁶ ب، ف: خجلاً.

⁷ ت - أبيه.

⁸ ت: فقال.

⁹ ت + اسماعيل.

¹⁰ ت: سمعت.

¹¹ ب، ف + فهو.

وروي عن ابن عباس: أن إبراهيم لما أمر بذبح ابنه عرض له الشيطان بالمشعر، فسابقه فسبقه إبراهيم، ثم ذهب إلى جمرة العقبة، فعرض له الشيطان فرماه بسبع حصيات¹ حتى ذهب، ثم أدركه عند الجمرة الكبرى فرماه بسبع حصيات حتى ذهب، ثم مضى إبراهيم لأمر الله تعالى.²

وفي الخبر: أن إبراهيم عليه السلام يذهب أمام ابنه بالبكاء، وهو يفرح خلفه، ويظن أن أباه يذهب به إلى الأغنام أو إلى صديقه، فلما أتى إبراهيم الموضع الذي قصد فيه ذبح ابنه فوقف وبكى بكاء شديداً و﴿قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ﴾ [الصافات، 102/37] يعني يقول: قد³ أمرت بذبحك ﴿قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ﴾ [الصافات، 102/37] إن كان يصلح دمي لربِّي⁴ فعجل، وليس⁵ كل مال يصلح لخزانة الرب، ولا كل قلب يصلح لمعرفة الرب، وقال: يا أبت منك الولد، ومنِّي الروح، فابذل أنت بالولد، وأنا بذلت بالروح، وقال: ⁶يا أبت لي حاجة عندك إذا أردت ذبحي فاربط يدي إلى عنقي؛ لئلا يصيبك مني شيء⁷ فينقص من أجري؛ فإن الموت شديد، / [61و] وحدد شفرتك، وأسرع في القطع حتى يكون أسهل عليّ، ولا تُضجني على جنبي، فكبتني على خدي، وحول وجهي على الأرض، فإني أخشى أن تنظر في وجهي، وتحرك عرق الأبوة، ولم تؤد إلى⁸ الله، وأنزع قميصي هذا، وترده إلى أمي؛ ليكون لها تذكرة مني قبل أن يتلخ بالدم، وقرأ مني السلام إليها، وتقول⁹ لها، اصبري على أمر الله، ولا تخبرها كيف ذبحتني، وكيف أوثقت يدي ورجلي بالجبل، ولا تدخل الصبيان عليها؛ كيلا يتجدد حزنها بي، وإذا رأيت غلاماً مثلي فلا تنظر إليه حتى لا تجزع من بعدي، فقال إبراهيم وهو يبكي: نعم العون منك يا ولدي على أمر الله، ونزع إبراهيم عليه السلام قميصه، وربط يده، وألقاه على وجهه، وقام وصلّى ركعتين، ورفع يده إلى السماء وهو يبكي، فقال: يا رب، ارحم ضعفي، وكبر¹⁰ سنّي، إلهي إن لم ترحمني بشوم ذنبي فارحم هذا الصبي الذي لا ذنب له، وقد فتحت أبواب السماء والملائكة ينظرون، ويكون، ويقولون: حق لك أن يتخذ

¹ ت، ف: حصية.

² معالم التنزيل، سورة الصافات (37) الآيات: 104-106، 38/4 بنحوه؛ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 105.

³ ت - قد.

⁴ ف: لربّي دمي.

⁵ ب، ف: فليس.

⁶ ب، ف: فقال.

⁷ ف: شيء مني.

⁸ ف: أمر.

⁹ ت: قل.

¹⁰ ت: كبر.

الله خليلاً، ثم قام¹ عليه السلام، وحدد شفرته، وقصد ذبحه، وقال² إسماعيل: يا أبت حلني،³ وحلّ وثاقي؛ لأنّ الملائكة إذا نظروا إلينا لا⁴ يقولون إنّما تقتلني غلبة وقهراً ولا يعلمون إطاعتي لك، وأنا مطيع غير كاره، فحلّ إبراهيم عليه السلام وثاقه، وحول وجهه إلى الأرض كما قال الله تعالى: ﴿وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ﴾ [الصافات، 103/37] أي صرعه على شقّه فوقع جبينه على الأرض، وهو أحد⁵ جانبي الجبهة، وقيل: كبه على وجهه بإشارته لئلا يرى فيه تغييراً يرحم له فلا يذبحه، وكان ذلك عند الصخرة بمني، أو في موضع المشرق على مسجده، أو المنحر الذي ينحر فيه اليوم، فوضع الشفرة على حلقه فأمرها بجميع قوته، فقلب الله الشفرة فلم يقطع⁶ بإذن الله . وقيل: روي أنّه كان يجرّ الشفرة في حلقه فلا يقطع،⁷ فشحذها مرّتين أو ثلاثاً بالحجر فلا يؤثر في كفه.

قال السدي: ضرب الله صفحة من نحاس على حلقه،⁸ قالوا: فقال الابن / [61ظ] عند ذلك: يا أبت كُتبي وجهي على جبيني، فإنك إذا نظرت في وجهي رحمتني وأدركتني رقة، ففعل إبراهيم وهو يبكي ثم وضع السكين على فقاها فانقلب السكين.⁹

لطيفة: لمّا وضع الخليل السكين على حلق إسماعيل قال: يا أبت أنت سخي¹⁰ أنا؟ قال إبراهيم: أنا سخي؛¹¹ لأنّي سخوت بالولد، قال إسماعيل: أنا سخي¹² منك؛ لأنك سخوت بالولد، ولك ولد آخر، وأنا سخوت بالروح، ولا روح لي سواه، ويقال: الأب أسخي، لأنّ ألم الابن قبل الممات ويزول¹³ بالوفاة، وألم الأب لا يزول بعد وفاة الابن إلى أن يدخل القبر، ولمّا وضع إبراهيم السكين على حلق إسماعيل لم

¹ ت + إبراهيم.

² ت: فقال.

³ ب، ف: خلني.

⁴ ف - لا.

⁵ ف - أحد.

⁶ ت، ف: تقطع.

⁷ ت، ف: تقطع.

⁸ ب، ف: خلقه.

⁹ معالم التنزيل، سورة الصافات (37) الآيات: 100-103، 37/4 بنحوه؛ قصص الأنبياء المسعى بالعرائس، ص. 103.

¹⁰ ب، ت، ف + أم.

¹¹ ب، ف + منك.

¹² ت: أسخي.

¹³ ت: فيزول.

يقطع السكّين فرماه، فقال السكّين بإذن الله : يا إبراهيم¹ لِمَ تغضب عليّ؟ قال: لأنك لم تمثل² أمري، قال³ السكّين: يا إبراهيم، لِمَ⁴ تحرقك النار؟ قال: جاء إذن من⁵ الله⁶ إلى النار مرّة واحدة،⁷ وجاءني سبعين مرّة أن لا تقطع حلقِ إسماعيل، أنا أخذ أمرك أم أمر الله تعالى،⁸ وقال أبو عبيد⁹ الطّوسي: لَمَّا وضع إبراهيم السكّين على حلقِ إسماعيل وضع الله سكّين القدرة على قلب إبراهيم، وقطع حبّ إسماعيل عن قلبه، ولَمَّا فرغ قلبه عن محبّة إسماعيل نودي أن يا إبراهيم،¹⁰ ابنك فداءً كما قال الله تعالى: ﴿وَفَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ﴾ [الصافات، 107/37] إِنَّمَا سَمَاهُ عَظِيمًا؛ لَأَنَّهُ كَالفِيلِ أَوْ أَعْظَمَ مِنْهُ، ثُمَّ الْحِكْمَةُ فِي أَنَّهُ فِدَا¹¹ الشّاةِ دون البدنة، فَإِنَّ لَحْمَ الشّاةِ أَطْيَبُ اللَّحْمِ،¹² فَلَمَّا فدى إبراهيم عليه السّلام أطيب الأولاد في أطيب وقته¹³ فدى الله بأطيب اللّحم¹⁴ ليكون له الطّيب بدلًا عن الطّيب، فَلَمَّا سمع النداء التفت فإذا هو بكبش عظيم ينزل¹⁵ من الجبل أملح يعني أسود وأبيض، والبياض أكثره، ولم يكن من قرن هذا الكبش إلى قدمه قطرة من دم¹⁶ ولا عظم ولا عصب ولا روث ولا شيء غير مأكول؛ لأنّ إبراهيم عليه السّلام كان كلّه وفاء لا جفاء، لقوله تعالى/[62و] ﴿وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى﴾، [النجم، 37/53] فلا جرم أعطاه غنمًا مأكولًا كلّه، قيل: عليه: كلّ لون من ألوان الدّنيا¹⁷ الأغنام،¹⁸ ولون الإبل، ولون البقر، ولون الخيل، ولون الطّيور، وقيل: لونه أبيض لا غير، وهو الكبش الذي قرّبه هاويل، فجاءت النار فأحرقته، ثمّ أحياه الله تعالى ودعا في الجنّة

¹ ت - يا إبراهيم.

² ب: تمثل.

³ ت: فقال.

⁴ ت + لا.

⁵ ت: أمر الله.

⁶ ب، ف + أن لا تحرقني فقال السكّين جاء الإذن من الله.

⁷ ف - واحدة.

⁸ ت: أمر الله تعالى أم أمرك.

⁹ ت: عبدة.

¹⁰ ب، ف + قد صدقت الرؤيا وخذ هذا الكبش مكان.

¹¹ ب، ت، ف: فدى.

¹² ت: اللّحوم.

¹³ ت: وقت.

¹⁴ ت: اللّحوم.

¹⁵ ف + من السّماء.

¹⁶ ف: دمه.

¹⁷ ب، ف + لون.

¹⁸ ت: للاغنام.

أربعين حريقاً، وقيل: كان كبشاً من كباش الجنّة، ويقال: هو¹ شاة خلقها الله تعالى لأجله، وقال بعضهم إنّه وعله أهبط إليه من الجبل، ويقال: لَمَّا انتهى جبرائيل بالفداء إلى السّماء الدّنيا خاف عليه العجلة، فقال: الله أكبر الله أكبر، فإذا سمع إبراهيم عليه السّلام صوته² علم أنّه يأتيه بالبشارة، ترك³ ولده، ورفع رأسه إلى السّماء، فإذا هو بجبرائيل عليه السّلام ومعه كبش، فقال: هذا فداء لابنك فاذبحه، فأخذ إبراهيم الكبش،⁴ فلمّا سمع⁵ إسماعيل كلامهما علم أنّه أنزل الفداء⁶ فقال: لا إله إلا الله، والله أكبر والله الحمد، فمن ذلك الوقت صار تكبيرات التّشريق واجبة علينا، ثمّ أتوا به المنخر⁷ من منى فذبحه إبراهيم عليه السّلام.

وروي: أنّه هرب عند الجمرّة، واتبعه إبراهيم عليه السّلام فرماه بسبع حصيات،⁸ واستقبله جبرائيل حتّى أخذه فصارت ذلك سنّة. وروي: أنّ إبراهيم عليه السّلام لَمَّا ذبح الكبش قال لابنه: يا بني أيّ شيء دعوت الله، قال: قلت: يا ربّ،⁹ من أضحى أضحية لوجهك، وابتغاء مرضاتك، فأعْتَقَهُ كما أعتقتني اليوم¹⁰ من الذّبح، ثمّ اختلف العلماء أن الذّبح¹¹ إسماعيل أو إسحق، واستدلوا في ذلك بحديث النّبّي عليه السّلام أنّه قال: «أنا ابن الذّبيحين»¹² أحدهما أبوه عبد الله، والآخر جدّه إسماعيل، ومن الدليل عليه أنّ قرني الكبش كانا معلّقين بالكعبة من أيدي بني إسماعيل عليه السّلام إلى أن أحرق البيت، وأحرق القرنان في أيام في أيام ابن زبير،¹³ وقال الشّعبي: رأيت قرني الكبش معلّقين بالكعبة.¹⁴ وعن أبي عباس رضي الله

¹ ت + من.

² ف - صوته.

³ ت: فترك.

⁴ ف + فقال لا إله إلا الله والله أكبر.

⁵ ت - سمع.

⁶ ف + له.

⁷ ف: المنخر.

⁸ ت، ف: حصية.

⁹ ف: ربّي.

¹⁰ ف - اليوم.

¹¹ ب، ت، ف: الذّبيح.

¹² لم نعثر عليه في كتب الحديث، وأورده أبو الحسن مقاتل بن سليمان بن بشير الأزدي البلخي (المتوفى: 150هـ) تفسير مقاتل بن سليمان، سورة الصافات (37) الآيات: 1-182، 614/3. وانظر أيضاً: بحر العلوم، سورة الصافات (37) الآيات: 99-113، 147/3؛ تفسير الشمرقندي المسمّى بحر العلوم، سورة الصافات (37) الآيات: 99-113، 119/3.

¹³ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص.96.

¹⁴ أنوار التنزيل وأسرار التأويل لناصر الدين أبو سعيد عبد الله بن عمر بن محمد الشيرازي البيضاوي (المتوفى: 685هـ)، سورة الصافات (37) الآيات: 102-103، 15/5؛ ت: محمد عبد الرحمن المرعشلي، دار إحياء التراث العربي - بيروت، 1418 هـ.

عنه [62ظ] قال: والذي¹ بيده إنَّ رأس الكبش لمعلّق بقرنين من ميزاب الكعبة.² وروى أسباط عن السدي قال: كان من شأن إسحق عليه السّلام حين أراد أبوه أن يذهب إلى حاجة الدّهَابُ معه، فيوم من الأيام أنّه ركب مع أبيه في حاجة، فأعجبه شبابه وحسنُ هيئته، وكان إبراهيم يبشّر³ بإسحق قبل أن يولد، قال: هو إذاً لله تعالى ذبيح،⁴ فقيل لإبراهيم في منامه: قد نذرتَ نذرًا فأوفِ بنذرك.⁵ هكذا قال عامّة أهل الكتاب، وأكثر العلماء، والله أعلم بالصواب.

وفي الخبر: لما شبَّ إسحق عليه السّلام جمع أبوه إبراهيم عليهم السّلام سائر بنيّه،⁶ وهم يومئذ ستّة، وفتح تابوت العهد فقال: يا بنيّ انظروا،⁷ فنظروا فإذا فيه بيوت⁸ بعدد الأنبياء عليهم السّلام آخرها بيتُ محمّد عليه السّلام نقش فيه قائمًا يصليّ، وعلى يمينه الصّدّيق المكتوب على جبينه⁹ هذا أوّل من يتبعه من المؤمنين، وعلى يساره الفاروق المكتوب على جبهته عمر، ومن ورائه ذو¹⁰ التورين المكتوب على جبهته عثمان، وبين يديه عليّ بن أبي طالب أسد الله الغالب الغازي المكتوب على جبهته أخوه في دين الله المؤيّد ينصر¹¹ الله، وحوله عمّته عبّاس وحمزة وبق¹² أصحابه، فرؤوا الأنبياء كلّهم، ينقل¹³ من صلب إسحق إلّا خاتمهم محمّدًا عليه الصّلاة والسّلام، فإنّه ينقل من صلب إسماعيل عليه السّلام، فأوحى الله إليه بالعهد الذي أوصى آدم ابنه شيث عليه السّلام وقصّته: أنّ الله تعالى أنزل تابوتًا على آدم فيه صورة الأنبياء وأسمائهم، وكان من العود¹⁴ الشمشاد نحوًا من¹⁵ ثلاثة أذرع في ذراعين، فكان عند آدم إلى أن مات، ثمّ بعد ذلك عند شيث، ثمّ توارثه أولادُ آدم عليه السّلام إلى أن بلغ إبراهيم عليه السّلام، ثمّ كان

¹ ب، ف + نفسي.

² معالم التنزيل، سورة البقرة (2) الآية: 248، 334/1، سورة الصّافات (37) الآية: 102، 47/7، بنحوه؛ لباب التّأويل في معاني التنزيل، سورة الصّافات (37) الآية: 102، 22/4 بنحوه.

³ ب، ف: بشّر.

⁴ ب، ف: ذبيحًا.

⁵ مفاتيح الغيب، سورة الصّافات (37) الآيات: 102-113، 346/26 بنحوه. وانظر أيضًا: الجامع لأحكام القرآن، سورة الصّافات (37) الآيات: 102-113، 102/15 بنحوه.

⁶ ف: ابنه

⁷ ف + فيه.

⁸ ب، ف: بيوتا.

⁹ ب: جبهته.

¹⁰ ف: ذي.

¹¹ ب، ف: بنصر.

¹² ب، ف: وباقي.

¹³ ف: ينقلون.

¹⁴ ب، ف: عود.

¹⁵ ت: نحو.

عند إسماعيل عليه السلام، لأنه أكبر أولاده¹ ثم بعده يدفع² ابن إسماعيل عليه السلام إلى يعقوب النبي³ عليه السلام، ثم كان في بني إسرائيل إلى⁴ وصل موسى عليه السلام،⁵ يضع فيه التوراة، وقطع الألواح التي تكسرت وعصائه،⁶ ونعليه، وعمامته، وعمامة هارون وقفيز من المنّ الذي كان ينزل على بني إسرائيل، و [63و] ﴿فِيهِ سَكِينَةٌ مِّنْ رَبِّكُمْ﴾، [البقرة، 248/2] اختلفوا في السكينة، ما هي؟ قال علي رضي الله عنه: هي ريح حجوج⁷ هفّافة، أي خفيفة لطيفة هفّافة،⁸ لها رأسان ووجه كوجه الإنسان. وعن مجاهد: هي شيء يُشبه الهرة، له رأس كراس الهرة، وذنب كذنب الهرة، وله جناحان،⁹ وقيل: له جناحان من زمرد وزبرجد، وله عينان لهما شعاع،¹⁰ وإذا سمعوا صوته يتيقنوا¹¹ بالنصر، وكانوا إذا خرجوا وضعوا قدامهم، فإذا سار ساروا، وإذا وقف وقفوا. وعن ابن عباس رضي الله عنه: هي طشت من ذهب الجنة، كان يغسل فيه قلوب الأنبياء، وعن وهب رحمة الله عليه:¹² هي روح من الله تعالى يتكلم إذا اختلفوا في شيء يُخبرهم بما يريدون.¹³ وإذا حضروا القتال قدّموه بين أيديهم فيستفتحوا¹⁴ به على عدوّهم، وكان هذا التابوت فيهم إلى زمان أرميا،¹⁵ ثم إن الله تعالى أمر أرميا أن يضعه في بحيرة طبرية، وهي بحر صغير معروف بالشّام. قال ابن عباس رضي الله عنه: إن التابوت وعصا¹⁶ موسى عليه السلام في بحيرة طبرية، وأنهما يخرجان قبل يوم القيامة. ويقال: عاش إبراهيم عليه السلام مائة وخمسة وتسعين سنة، وقيل: مائتي سنة ومات بالأرض المقدّسة، ودفن بالمدينة المعروفة بالخليل الرّحمن من أرض فلسطين بقرب¹⁷

¹ الكشف والبيان عن تفسير القرآن، سورة البقرة (2) الآيات: 247-248، 2121/2 بنحوه.

² ت: دفع.

³ ت، ف - النبي.

⁴ ب، ت، ف + أن.

⁵ ف + فكان موسى عليه السلام.

⁶ ب، ف: عصاه.

⁷ ف: حجوج.

⁸ ب، ف - أي خفيفة لطيفة هفّافة.

⁹ قصص الأنبياء المسمّى بالعرائس، ص. 96.

¹⁰ ف + كانوا.

¹¹ ت: تيقنوا.

¹² رحمه الله تعالى.

¹³ معالم التنزيل، سورة البقرة (2) الآية: 248، 334/1 بنحوه. وانظر أيضًا: الكشف والبيان، سورة البقرة (2)

الآيات: 247-248، 2121/2 بنحوه

¹⁴ ب، ف: فيستفتحون.

¹⁵ ت: ارميا.

¹⁶ ف: وعصاه.

¹⁷ ف + بيت.

المقدّس، وكان لإسماعيل¹ يوم مات أبوه تسع وثمانون سنة، ومات وله مائة وسبع وثلاثون سنة، وقيل: مائة وثلاثون سنة.

وفي الخبر: أن إسماعيل عليه السّلام تزوّج امرأة طيّبة، ذات جمال ونسب اسمها هالة بنت الحرث، فولدت له قيدار، فصار شابًا كريمًا قويًّا قد أعطي الفروسيّة والرّمي والمصارعة، فرأى إسماعيل² عليه السّلام النّور في وجهه، فسلمّ إليه التّابوت، ووضاه بالدّين واستيداع النّور في المطهّرات، فظنّ قيدار أنّهن من بنات إسحق فتزوّج منهنّ ثمانين امرأة، وأقام معهنّ مائتي سنة لم يحبلن³ ولم يلدن،/[63ظ] فبينما هو راجع من الاصطياد إذ تلقّته زمرة من الوحوش والطّيور والسّباع من جوانبه ونادته⁴ بلسان فصيح: ويحك يا قيدار أفنيت عمرك في الله و، ولا تهتم بإيداع نور محمّد عليه السّلام فرجع قيدار مهمومًا، فحلف أن لا يتلذذ من الدّنيا حتّى يلد له ولد، فيوم من الأيّام أتاه ملك في صورة رجل، فقال: يا قيدار زيتك ربّك بالقوّة، وملّكك البلاد، وأمرك أن تستودع النّور المستودع في امرأة من غير نسل إسحق، فلو قرّبت لله قرابين لبان لك⁵ من أين⁶ التّزويج، فذبح قيدار سبعمائة كبش من كباش إبراهيم عليه السّلام فجاءت النّار فأكلت⁷ كلّهن، فنودي: يا قيدار، أجبت قرابينك، فانطلق إلى أصل شجرة الوعد، فتم فيه، ثمّ افعل على ما تؤمر في المنام، ففعل⁸ ففعل له في المنام: إنّ النّور المستودع فيك صائر إلى أرحام العربيّات، فابتغ امرأة عربيّة تسمّى بالفاخرة،⁹ فيقظ¹⁰ فرحًا، وطلب إحياء العرب حيًّا فحيًّا، ثمّ نزل في ملك الجرهم، وكانت له¹¹ بنت اسمها الفاخرة¹² فتزوّجها، فذهب معها إلى مكانه فحبلت الفاخرة¹³ منه، ثمّ أراد¹⁴ ذات يوم أن

¹ ب، ف: إسماعيل.

² ت - إسماعيل.

³ ب: يحملن.

⁴ ت: فنادته.

⁵ ت + ابن.

⁶ ت - أين.

⁷ ب، ت: أكلت.

⁸ ف - ففعل.

⁹ ب، ف: الغاضرة.

¹⁰ ب، ف: فتيقظ.

¹¹ ت - له.

¹² ب، ف: الغاضرة.

¹³ ب، ف: الغاضرة.

¹⁴ ب، ف + قيدار.

يفتح التابوت، فنظر إلى ما فيه، فنودي أن لا يفتحه إلا نبي، فذهب¹ إلى ابن عمك يعقوب فسلمه إليه،² فذهب قي دار إلى أرض الكنعان، فسلم التابوت إلى يعقوب النبي³ عليه السلام، فلما رجع⁴ مكانه وجد امرأته قد ولدت غلاماً، فسّمته حملاً،⁵ ثم لما راهق حمل أخذ قي دار بيده، فخرج يريد أن يريه مكة والمقام، فلما سار إلى الجبل تلقاه ملك الموت، فقال: إلى أين تذهب بابنك يا قي دار؟ قال: أنطلق بابني هذا لأريه مكة والمقام، قال: هلم إلي فإن بيني وبينك سرّاً، فأصغي إليه، فقبض روحه، فخرّ بين يديه حمل، فغضب حمل فقال: يا عبد الله، أقتلت أبي؟ قال ملك الموت: انظر إليه، أهو ميت؟ فأكبّ حمل لينظر إليه، فعرج ملك الموت، فرفع رأسه ولم ير أحداً، فبكى بكاءً شديداً،/[64و] ولم يجد معاوناً لدفنه، فأذهب الله له من ولد إسحق قومًا، فغسلوه وكفّنوه ودفنوه، ثم بلغ حمل فتزوج امرأة طيبة يقال لها الحويرة، فولدت له البنت، ثم ولد للبنت هميسع⁸ ثم ولد له اد⁹ ثم ولد له أد¹⁰، ثم ولد لأدّ عدنان، ثم لعدنان معد، ثم ولد للمعد نزار، ثم تزوج نزار امرأة طيبة تسمى سعيد،¹¹ فولدت له¹² مضر، فكان صاحب صيد وقنص، فكتب له كتاباً وصيته وعهده أن لا تزوج¹³ ابنة إلا بأطهر النساء، وكانت تلك الكتب معلقة في الكعبة، فغيّرها عمرو بن طي¹⁴، وهو محدث الأصنام في الكعبة. وقيل: كان العرب على دين إبراهيم عليه السلام، إلى أن غيّر¹⁵ها عمرو بن طي¹⁶ ثم تزوج مضر امرأة يقال لها كريمة، وتكنى بأُم حبيب،¹⁷ فولدت له إلياس،

¹ ف + به.

² قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 289.

³ ت - النبي

⁴ ب، ف + إلى.

⁵ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 289.

⁶ ت - قال.

⁷ ت: وقال.

⁸ ب، ت: هميسع.

⁹ ف: آد

¹⁰ ب، ف: لأد.

¹¹ ت: سعيدة؛ ف: سعيدة.

¹² ت - له.

¹³ ت: يتزوج.

¹⁴ ف: لحي.

¹⁵ ت، ف: غيره.

¹⁶ ف: لحي.

¹⁷ ف: حبيبة.

ثم تزوج إلياس امرأة فولدت له مدركة، ثم لمدركة حزيمة،¹ ثم أري² حزيمة للمنام أن يتزوج ثمره³ بنت ودّ فتزوجها، فأولدها كنانة، ثم تزوج كنانة⁴ تسمى ريحانة، وتكنى بأمّ طيب،⁵ فأولدها النضر، سمي به؛ لأنّ الله تعالى ألبسه النضر والطراوة، وسمي⁶ قريشاً أيضاً، أي كبساً⁷ محبوباً، لأنّه حين رأى رؤياه العجيبة فعبرها الكهنّة، فقال⁸ قوم: ⁹مخّ مخّ¹⁰ لكنانة هذا قريش له.

قال كعب: أخبر النضر عن الرؤيا التي رآها، قال: بينما أنا نائم في الحرم رأيت في المنام أنّ شجرة خضراء قد خرجت من ظهري، حتّى بلغت عنان السماء، وأغصانها نور في نور، وإذا بقوم بيض الوجوه يتعلّقون بها من لدن ظهري إلى السماء الدنيا،¹¹ فلما استيقظت أتيت الكهنّة وأخبرتهم فقالوا: إن صدقت رؤياك فقد أعطى الله إليك العزّ والكرم،¹² وخصّصت بشرف لم يخصّ أحداً من العالمين، وكلّ من كان من نسل النضر فهو قريشي، ثم ولد للنضر مالك، وللمالك فهر، وللفهر لوي، وولد للوي غالب، وللغالب كعب، وللكعب مزة، وللمزة كلاب، وللكلاب قصي، ولقصي عبد مناف، ولعبد مناف هاشم، قيل: اسمه عمرو بن عبد مناف، كمل هاشم في السيادة والملك والعزّ حتّى رغب إليه أحياء العرب في تزويج البنات، حتّى أنّ قيصر بن قسطنطينة¹³ أبو هرقل ملك الروم بعث إليه رسولاً أن أقدم إليّ، / [64ظ] حتّى أزوجك ابنة لي، لم تولد مثلها قطّ، لما أنّه علم من الإنجيل أنّ نبيّ آخر الزمان يكون من نسل هاشم بن عبد مناف، فأبى هاشم عنه، تزوج سلمى بنت زيد في المدينة، قيل: كانت مثل خديجة زوجة رسول الله صلّى الله عليه وسلّم في الغناء، والعقل، والفصاحة، والكمال، فولدت¹⁴ شيبة، ثمّ يسمّى عبد المطّلب، وكان رجلاً أكحل قد كسي البهاء، والجمال والهيبة، فزوجه أبوه¹⁵ هاشم امرأة طيبة تسمى صفية بنت جندب من بني عامر،

¹ ب، ف: حزيمة.

² ت: رأى.

³ ب، ت، ف: ثمره.

⁴ ت + امرأة.

⁵ ت: الطيب.

⁶ ب، ف: يسمّى

⁷ ف: كبساً.

⁸ ت: فقالوا.

⁹ ب - قوم؛ ف: قومه.

¹⁰ ب، ف: يخ بخ.

¹¹ ت - الدنيا.

¹² ف: الكرم والعز.

¹³ ت: قسطنطين.

¹⁴ ف + له.

¹⁵ ف: ابن.

فولدت له الحرث أكبر أعمام النَّبِيِّ عليه السَّلَام، ثم مرض هاشم مرض الموت وعبد المطلب يومئذ ابن خمس وعشرين سنة، فقال لعبد المطلب: يا بني ادع لي بني النَّضر كلَّها، وبني¹ عبد الشَّمس، وبني فهر، وبني غالب، فدعاهم فاجتمعوا عنده، فقال هاشم: يا معاشر قريش، أنتم فخر ولد إسماعيل عليه السَّلَام، وأنا اليوم رئيسكم، وهذا لواء نزار، وقوس إسماعيل عليه السَّلَام، وسقاية الحاجِّ ومفاتيح الأصنام، وفوضتُ كلَّها إلى ابن هذا عبد المطلب، فاسمعوا له وأطيعوا، فقالوا: سمعنا وأطعنا، فتمَّ له العزَّ، فكان الملوك يهدون إليه في كلِّ سنة ما خلا ملك مدين، وكان قريش إذا أصابهم القحط خرجوا بعبد المطلب إلى جبل بشير² فاستسقوا، فكان الله يسقيهم عيشًا ببركة نور محمَّد عليه السَّلَام، وكانوا يستفتحون في الحروب فكان يفتح لهم وله نهاية المهابة بسبب ذلك النَّور، حتَّى رأى³ منه أبرهة إصباح⁴ ما رأى فقذف في قلبه الرِّعب، وأحسَّ منه الفيل المسمَّى بالمحمود ما أحسَّ حتَّى سجد لهم⁵. قال بعض العلماء: ⁶ كان أمر الفيل قبل مولود النَّبِيِّ عليه السَّلَام بثلاث وعشرين سنة. وقال بعضهم: كان ذلك في عام مولوده عليه السَّلَام، كذا ذكر في تفسير أبي اللَّيث، ثم تزوج عبد المطلب امرأة أخرى فولدت له حمزة، ثم تزوج امرأة من بني خزيمة⁷ فولدت له أبا لهب، واسمه عبد العزَّى، ثم ماتت فتزوج أخرى فولدت له العباس وإخوته. قال العباس رضي الله عنه: نام أبي يومًا من الأيام في الحرم، فانتبه فزعًا مرعوبًا، فذهب وجرَّ⁸ إزاره سريعًا، فاتبعته وأنا غلام أعقل العقل حتَّى أتى الكهنة، فقال: رأيت⁹ كأنما خرجت من ظهري سلسلة بيضاء لها أربعة أطراف: طرف / [65و] قد بلغ مشارق الأرض، وطرف قد بلغ مغاربيها، وطرف لحق¹⁰ عنان السَّماء، وطرف جاوز الثَّراء،¹¹ فأنا¹² أنظر إليها، فإذا صارت شجرة خضراء، لم ير الرَّاؤون أنور ولا أحسن منها، فظهر في قربها شيخان مهيبان، فأقول: من أنتما؟ قال أحدهما: أنا نوح، وقال الآخر: أنا إبراهيم عليهما السَّلَام، فقالت الكهنة: إن صدقت رؤياك ليخرجنَّ من صلبك من يؤمن به أهل السَّموات، وأهل¹³ الأرض،

¹ ف + هاشم.

² ت: بشير.

³ ف: أرى.

⁴ ب، ف: صباح.

⁵ ب، ف: له.

⁶ ب: بعضهم من العلماء؛ ف: بعض من العلماء.

⁷ ف: خزاعة.

⁸ ب، ف: يجرّ.

⁹ ت + في المنام.

¹⁰ ف - لحق.

¹¹ ف: الثرى.

¹² تت: وأنا.

¹³ ت - أهل.

ثم تزوج امرأة تسمى فاطمة بنت عمرو فولدت له أولادًا، فولدت عبد الله آخرًا، فهو أصغر أولاد عبد المطلب، فلم يبق أحد من أخبار الشام إلا عرف مولد عبد الله، لأنه كانت عندهم جبة من صوف مغموسة في دم يحيى عليه السلام، وكانوا يجدون في كتبهم إذا رأيتم تقطر الدم من الصوف المغموسة¹ فاعلموا أنه قد ولد عبد الله أبو محمد عليه السلام، فعلموا مولده فكانوا يريدون به كيدًا، فاجتمعوا ذات يوم بذهاب قتله، فذهبوا نحو مكة متحالفين أن لا يرجعوا، فجاءوا بسيوف مسمومة، وكانوا يسرون في الليل، ويكتمون² في النهار، فلما قربوا مكة³ أرسلوا وهب بن عبد مناف إليها؛ ليتجسس مكان عبد الله وعبد المطلب، حتى أتى وأخبر إليهم⁴ فذهبوا خفية في الليل، فلما توجه وهب إلى مكة وحيدًا رأى رجالًا لا يشبهون رجال الدنيا، وحملوا عليه، فرجع وهب وقال لأهله: اعرضوا وارجعوا وإلا قتلوا كلكم، فهربوا وانهزموا كلهم بإذن الله تعالى، ثم زوج عبد المطلب ابنه عبد الله امرأة طيبة اسمها آمنة، فولدت له محمد المصطفى ورسوله⁵ المجتبي⁶ فقط⁷ صلى الله عليه، وعلى⁸ آله، وأصحابه، وأزواجه، وأتباعه، وأشياعه أجمعين. وتفصيل الميلاد لا يليق بأمثال هذه الأوراق، فمن رغب فيطلب من مطولات السير، ونحن نذكر إن شاء الله تعالى ما نجد عندنا من حديث الميلاد، وسائر الأحوال على وجه⁹ الإيجاز والاختصار بعون الله الملك المختار.

[ب - فصل في سيرة نبينا محمد عليه السلام أو صافه]

[8- فصل في حديث الميلاد عليه السلام]

فصل: في حديث الميلاد عن كعب الأحبار¹⁰ أنه قال: لما حبلت آمنة برسول الله صلى الله عليه وسلم مات أبوه عبد الله، وترك قطعة غنم، وخمسة أجمال، وأمة اسمها أم أيمن، وهي من الحبشة أعتقها رسول الله صلى الله عليه السلام بعد بلوغه، وزوجها زيد بن حارث فولدت له أسامة. قال في صحيح التواريخ: لما حبلت آمنة برسول الله عليه السلام بعث عبد المطلب أباه ليأتي لهم تمرًا من

¹ ف - المغموسة.

² ب: يكتمون.

³ ت: بمكة.

⁴ ب، ف: عليهم.

⁵ ف: والرسول.

⁶ ت - ورسوله المجتبي.

⁷ ت + اللهم صل على سيدنا ونبينا وشفبعنا وسندنا محمد و.

⁸ ت - صلى الله عليه وعلى..

⁹ ف - وجه.

¹⁰ ت: الأخبار.

يثرب، وكانت سنة قحط، فتوفي أبوه ودفن في المدينة،¹ ولم يكن له ولد غير رسول الله صلى الله عليه وسلم.

قال ابن عباس رضي الله عنه في رواية الميلاد: مكث رسول الله في بطن أمه تسعة أشهر، لم يعرض لها ممّا يعرض للنساء،² حتى إذا كانت ليلة الاثنين من شهر ربيع الأول عام الفيل تمت أشهر آمنة، وقيل: ولد يوم الاثنين حين طلع الفجر³ ربيع الأول لثمان جلت⁴ منه، وقيل: لعشر منه، وقيل: لاثني عشر⁵ منه،⁶ وقيل: لثمان عشر،⁷ وقيل، لسبع عشر، وقيل: لأوله⁸ حين طلع الفجر وفي عشرين من نيسان، وكان قدوم أصحاب الفيل قبل ذلك في النصف من المحرم الحرام،⁹ وقيل: قدومه قبل ذلك بشهر واحد، وقيل: بأربعين،¹⁰ وقيل: بشهرين¹¹ وستة أيام، وقيل: بعشر سنين. واتفق ولادته في عهد كسرى أبو شروان، وقد مضى في ملكه اثنان وأربعون سنة، وليلة ميلاده انشق إيوان كسرى حتى سمع صوته، وسقطت منه أربعة عشر شرفة، وخمدت نار فارس، ولم تخمد قبل ذلك بألف عام، وغاضت بحيرة ساوة، ورأت أمه آمنة حين وضعته¹² خرج منها نور أضاءت¹³ به¹⁴ قصور الشام،¹⁵ كما قال النبي عليه السلام سأخبركم عما رأته أمي حين وضعتني نوراً ضاءت به قصور الشام، وولدتني¹⁶ مختوناً مسروراً مقبوضة أصابع يده مشيراً بالسبابة. وروي: أن عبد المطلب ختنه يوم سابعة،¹⁷ وجعل له مأدبة، وسمّاه محمداً عليه الصلاة والسلام. وروي: أن جبرائيل عليه السلام ختنه حين طهر قلبه، ويقال ماتت أمه بعد عام الفيل سنة، وقيل: سنتين،

¹ ف: بالمدينة.

² ت: النساء.

³ ب، ف + في شهر.

⁴ ب، ف: خلّت؛ ت: حبلت.

⁵ ب: لاثني عشرة.

⁶ ت - منه.

⁷ ف + منه.

⁸ ب: في أوله.

⁹ ت - الحرام.

¹⁰ ب، ف + يوماً.

¹¹ ت: بشهر.

¹² ب، ف: كأنه.

¹³ ت: ضاءت.

¹⁴ ت: بها.

¹⁵ ب، ف + كما قال النبي عليه السلام سأخبركم عما رأته أمي حين وضعتني قد خرج لها نور أضاءت لها منه قصور الشام.

¹⁶ ب، ف: وولدت.

¹⁷ ت: سابعه.

وقيل: ماتت أمه وهو ابن أربع، وقيل: ست، وقيل: سبع، وقيل: تسع سنين، وقيل: اثني عشر¹ وشهر وعشرة أيام، وقيل: ابن / [66و] ستة أشهر، وأرضعته ثوية أمة أبي لهب أياماً، حين بشرته بولادة² عليه السّلام، وقيل: أعتقها بعدما هاجر النّبيّ عليه السّلام إلى المدينة، ثم أرضعته حليلة بنت أبي ذؤيب³ السّعدية سنتين، ثم قطعت عن اللّبن، فمكث عندها إلى أن يبلغ خمسة سنين، وكان حمزة عمّ رسول الله صلى الله عليه وسلم مسترضعاً في بني سعد فأرضعت أمه رسول الله يوماً، وهو عند أمه حليلة، فكان حمزة رضيع النّبيّ عليه الصلاة والسّلام من وجهين من جهة الثّوية، ومن جهة السّعدية، وعند حليلة شقّ صدره، وفلئ حكمة وإيماناً.

وروي عنها أنّها قالت: كان يشبّ في اليوم شباب الصّبيّ في شهر، فلما شبّ ردّته إلى أمه، وهو ابن خمس سنين وشهر، وقيل: أربع سنين، ويقال: لَمّا بلغ ستّ سنين خرجت به آمنة إلى المدينة، ومعها أم أيمن، فأقامت بها شهراً، ثم مرضت، وماتت، ودفنت في المدينة على رواية العامّة، ثم رجعت به أم أيمن إلى مكّة، فضمّه جدّه عبد المطّلب، ثم مات جدّه عبد المطّلب، فكفّله أبو طالب.

وفي الخبر: انصدعت الكعبة نصفين حين ولادته عليه السّلام، ففزع⁴ قوم قريش من ذلك، فقال⁵ بنوا هاشم: ما انصدعت إلّا لموت عبد الله بن عبد المطّلب، وقال بنوا الزّهرة: ما انصدعت إلّا لموت وهب بن عبد مناف، فإذا سمعوا صوتاً من جوف الكعبة يقول: يا معشر قريش، ما انصدعت لموت أحد، ولكن هذا علامة⁶ سراج أهل الجنّة، خاتم الأنبياء والمرسلين محمّد صلّي الله عليه وسلّم⁷. وروي: نزلت الملائكة وجمعن⁸ حول آمنة؛ ليحفظوها من أعين الجنّ، ونادى⁹ ملك منهم: يا آمنة، أبشري ببركة ما في بطنك، فإنّه سيّد المرسلين، وخاتم النّبين، حجّة¹⁰ الله تعالى على الأوّلين والآخرين، وإذا وضعته فأعوذيه¹¹

¹ ب: اثنا عشر؛ ف: اثنا عشرة سنة.

² ب، ت: بولادته.

³ ف: ذؤيب.

⁴ ت: ففزع.

⁵ ب، ف: فقالوا.

⁶ ب، ف + ولادة.

⁷ ب - محمّد صلّي الله عليه وسلّم.

⁸ ت: فجمعن.

⁹ ت: فنادى:

¹⁰ ف: وحجّة.

¹¹ ف: فعوذيه.

كما أعوزده، وقولي: أعيد¹ بالله،² أعيده بالواحد من شرّ كلّ حاسد، وكلّ خلق رائد، من قائم وقاعد عن السبيل هاند،³ على الفساد جاهد، وكلّ خلق فاسد، من نافث أو عاقد، وكلّ جنّ مارد، يأخذ/[66ظ] بالمواصد⁴ في طرق الموارد، ولا يضرونه ولا يطعنونه،⁵ ولا طعن⁶ ولا مقام، يد الله فوق أيديهم، وحجاب الله دون عاديهم. وأخرج أبو محمّد عبد الكريم البغدادي هذا التعويد، فقال: هذا حرز النبيّ عليه السّلام، وروي عن أمّه أمنة أنّها قالت: أتاني آت في المنام، فقال: حملت بسيد البرية فسمّيه⁷ محمّداً، واسمه في التوراة أحمد، وعلّق⁸ عليه هذا الكتاب، قالت: فاستيقظت وعند رأسي كتاب من فضّة، وفيه⁹ أعيده بالواحد إلى آخره.¹⁰ وقال أبو عمر:¹¹ ومن كان معه هذا لم يبال بأيّ أرض بات. قال ابن عبّاس رضي الله عنه: تنكّست الأصنام كلّها في تلك¹² اللّيلة على رؤوسها،¹³ وسمع¹⁴ هاتف¹⁵ يهتف ويقول: ويل لقريش جاءهم الأمين التّذير، وهلكت اللّات والعزى،¹⁶ كانتا¹⁷ أعظم الأصنام عند قريش، وكانوا يزورونها ويتقرّبون عندها بالدّبح، ولم يبق في الجنّة حوراء، ولا في وجه الأرض خلائق غير الثّقلين إلّا اشتغلت بالبشارة، وظهر بين السّماء والأرض أعمدة من نور.

وروي أنّ الله تعالى قد أظهر آيات محكمات في الدّنيا وقت ولادة النبيّ عليه السّلام، فمنها:¹⁸ انشقاق إيوان كسرى حتّى سمع صوته، قيل: قد هدمت من الكنائس عند انشقاق إيوانه ألف كنيسة معظّمة

¹ ت: أعيده.

² ف - أعيد بالله.

³ ف: حاند

⁴ ف: بالمراصد.

⁵ ب: يطؤونه؛ ف + يطؤونه في يقظة ولا منام.

⁶ ف: ظعن.

⁷ ب: فسّمّيته.

⁸ ف: وعلّقي

⁹ ت + مكتوب.

¹⁰ ف: الخ.

¹¹ ت: عمرو.

¹² ت: هذه.

¹³ ف: على رؤوسها في تلك اللّيلة.

¹⁴ ف: سمع.

¹⁵ ب، ف: بهاتف.

¹⁶ ب، ف + ومنات الثالثة الأخرى والعزى.

¹⁷ ب، ف: كانت.

¹⁸ ت: منها.

في الدنيا متفرقة، ومنها: ¹ انخمدت نار فارس التي يعبدونها من زمان إبراهيم عليه السلام، وتخمد ² قبل ذلك بألف عام، بل كانوا لا يحلون ³ عن اختراسها ⁴ ليلاً ونهاراً، فلما كانت تلك الليلة خمدت في جميع بلادهم، فلم يقدرُوا على إيقادها. ومنها: أنه غاضت بحيرة ساوه، وكانت بحيرة من مملكة عراق العجم بين همدان وقم، وكانت بحر ⁵ ستة فراسخ، فأصبحت تلك الليلة ناشفة، ليس لها شيء من الماء، واستمرت على ذلك حتى بني في موضعها مدينة سميت ساوه، وهي باقية إلى يومنا هذا. قال كعب الأخبار: أعجب من هؤلاء أن حوتاً من حيتان البحر يقال له ظلموساً، ⁶ له سبعمائة رأس، وسبعمائة ذنب، / [67] يسع على ظهره سبعمائة جبل، كل واحد منها أعظم من جبل أبي قبيس، فقد اضطرب هذا الحوت في البحر تلك الليلة اضطراباً شديداً فرحاً بميلاد محمد عليه السلام. ⁸ وقال ⁹ عبد الله بن سلام: لقد كنت في تلك الليلة مع حبر من الأخبار ¹⁰ فرفع رأسه إلى السماء فنظر فقال: ¹¹ يا ابن سلام، الليلة يولد النبي العربي عليه السلام، فقلت له: ¹² ما يدريك؟ فقال: لأنني أرى في السماء ضوءاً غالباً لم أره قبله، قال: فدخلت بيتاً لي مظلماً، فظننت أن فيه سبعين سراجاً، فحفظت تلك الليلة من ذلك الشهر، فإذا الأمر كما وصف الخبر، ¹³ وأما تفصيل ما حكته أمه آمنة من العجائب، كرؤية الجناح الأبيض من قبل السماء، ورؤية النساء الطوال من الحوراء، وستر الملائكة بين أعين الجن وبين النبي عليه السلام بديباجة بيضاء، وغسله بابرقي الجنة، ولفه في خرقة حريرة خضراء، وغير ذلك مما رأته عياناً أو في المنام فليطلب من ¹⁴ السير، ويقال: لَمَا كان رسول الله صلى الله عليه وسلم ابن اثني عشرة سنة، وشهرين، وعشرة أيام، خرج عمه أبو طالب تاجرًا إلى الشام، وهو معه، فمروا ببحير ¹⁵ الرّاهب في أرض هما ¹⁶ فعرفه بصفته، وبشره بنبوته ورسالته، فقال:

¹ ف + أنه.

² ف: ولم تخمد.

³ ب، ت، ف: يخلون.

⁴ ب، ت: احترامها.

⁵ ف: بحير.

⁶ ب، ف: ظلموساً.

⁷ ت - أبي.

⁸ ف + الغير المتناهية في الدنيا والآخرة وعلى آله وأصحابه أجمعين.

⁹ ب: قال.

¹⁰ ب، ت: خبر من الأخبار.

¹¹ ت: وقال.

¹² ف - له.

¹³ ب، ت، ف: الحبر.

¹⁴ ت: في.

¹⁵ ب، ف: ببحيراء؛ ت: بحير.

¹⁶ ت: في أرضها؛ ف: بنما.

وهو أخذ¹ بيده هذا سيد الأولين والآخرين، وسيد العالمين، وهذا يبعث² الله تعالى رحمة للعالمين، فقيل له: ما³ علمك بذلك؟ فقال: إنكم حين أشرفتم به من العقبة لم يبق شجر ولا حجر إلا خرّ ساجدًا ولا يسجدون إلا لنبّي، وأمر أبا طالب بأن يردّه إلى مكّة مخافة اليهود فردّه، ولمّا بلغ عليه السّلام تسعة عشر سنة⁴ فصار ملك فارس إلى برويز بن هرمز بن أنوشروان، ولمّا بلغ عشرين حضر مع أعمامه حرب الفجار في شوال وكان بين قريش وهوازن، ورمى فيه سهم⁵، ولمّا بلغ اثنين وعشرين ولد ابن مسعود رضي الله عنه، وفي سنة ثلاث⁶ ولد سعد بن أبي وقاص، وفي سنة أربع⁷ [67ظ] ولد الزبير⁸ رحمة الله، ثمّ لمّا بلغ خمسًا وعشرين سنة خرج ثانيًا إلى الشّام تاجرًا لخديجة بنت حويلد⁹ مع غلامها ميسرة، فرجع¹⁰ فتزوجها في تلك¹¹، وخطب عمّه أبو طالب فقال: الحمد لله الذي جعلنا من ذرية إبراهيم، وزرع إسماعيل عليه السّلام، وقبيلة قريش، وأولاد بني هاشم، وجعلنا موكلاً على حفظ بيته، وجعلنا الحكّام¹² على النّاس، ثمّ إنّ ابن أخي هذا محمّد بن عبد الله لا يوزن¹³ به رجل إلا رجّح، وإن كان في المال قلّ¹⁴ فإنّ المال ظلّ زائل، وأمر حائل، ومحمّد قد عرفتم قرابته قد خطب خديجة بنت حويلد¹⁵ وبذل لها من الصّداق ما آجله وعاجله من مال¹⁶. فولدت له خديجة ستة أولاد، وقيل: سبعة، وسيأتي ذكرهم، ولمّا بلغ¹⁷ عمره أربعون سنة جاء جبرائيل بغار حراء، فقال: يا محمّد، أنا جبرائيل أرسلت إليك، وأنت رسول هذه الأمة، وبعثك بشيرًا ونذيرًا، وأنزل عليه: ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ﴾ [العلق، 1/96] إلى قوله ﴿مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾، [العلق،

¹ ب، ت: آخذ.

² ب، ف: يبعثه.

³ ب، ف: وما.

⁴ ت: تسع عشر.

⁵ ت: سهما.

⁶ ت، ف + وعشرين.

⁷ ف + وعشرين.

⁸ ت: زبير.

⁹ ف: حويلد.

¹⁰ ت: ورجع.

¹¹ ب، ف + السّنة.

¹² ت: حكّام.

¹³ ف: يؤذن.

¹⁴ ت: أقلّ.

¹⁵ ب، ف: حويلد.

¹⁶ المتنظم في تاريخ الأمم والملوك لجمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي (المتوفى: 597هـ)،

الباب: ذكر الحوادث التي كانت في سنة خمس وعشرين، 315/2 بنحوه.

¹⁷ ب، ف: مضى من.

[5/96] وحفر جبرائيل بعقبة الأرض فنبع منها ماء،¹ فعلمه الوضوء والصلاة ركعتين ورُميت الشيطان² بالشهب بعد مبعثه بعشرين يوماً. وروي أن إبليس عليه اللعنة كان يخرق السموات السبع، فلما ولد عيسى عليه السلام حجب من ثلاث سموات وكان يصل إلى أربع، فلما ولد سيدنا رسول الله³ حجب من السموات السبع، ورميت الشياطين بالشهب الثواقب، ويقال: دعا رسول الله الناس إلى الله تعالى ثلاث سنين مستخفياً، ثم أمر بإظهار الدعوة فنزل قوله تعالى ﴿وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾ [الشعراء، 214/26]، فأظهر وأنذر، فتم له النبوة والرسالة، ولما بلغ تسعاً وأربعين سنة، وثمانية أشهر مات عمه أبو طالب، ثم خديجة بعده بثلاثة أيام،⁴ فلما ماتا آذته قريش، فلزم بيته، ثم خرج إلى الطائف، هو وزيد بن حارث، فلبث بها شهرين يدعوهم،⁵ فلم يجيبوا،⁶ ثم رجع إلى مكة، ولما تم له⁷ خمسون سنة تزوج سودة بنت زمعة، [68و] ثم تزوج عائشة رضي الله عنها بعدها بشهر،⁸ ولما تم له إحدى⁹ وخمسون سنة وتسع أشهر عرج إلى المعراج وبايعه¹⁰ اثني عشر رجلاً من بني النجار، ولما بلغ اثنين وخمسين سنة هاجر إلى المدينة، في أواخر صفر المظفر، يوم الاثنين ومعه أبو بكر الصديق وعامر وعبد الله بن أرقط،¹³ ودخل المدينة يوم الاثنين ثاني عشر ربيع الأول، فلبث بها عشرة سنة، وفي السنة¹⁴ الأولى أتم صلاة الحضر، وصلى الجمعة، وبنى مسجده، وفيها شرع الأذان، وأسلم¹⁵ جماعة كثيرة، وفي الثانية غزا غزوة البواط، وبعد ما مضى منها شهران، وعشرة أيام غزا غزوة ودان، وبعد تمام ثلاثة أشهر،¹⁶ وثلاثة عشر يوماً غزا غزوة عسير، ثم غزا غزوة بدر الأول، وكان أصحابه يومئذ ثلاثمائة وعشر رجلاً، والمشركون ما بين التسعمائة والألف، وكان ذلك اليوم يوم الفرقان،

¹ ف: الماء.

² ف: الشياطين.

³ ت: محمد.

⁴ ف: بعده ثلاثة أيام.

⁵ ت + إلى الله تعالى.

⁶ ب، ف: يجيبوه.

⁷ ت - له.

⁸ ف - بعدها بشهر.

⁹ ت: أحد.

¹⁰ ب، ف: وتابعه.

¹¹ ت: ثلاثين.

¹² ب: تابعه.

¹³ ب: ارتعط؛ ف: أربعت.

¹⁴ ب: النساء.

¹⁵ ب: واسم.

¹⁶ ف - ثلاثة أشهر.

يوم فرّق الله بين الحقّ¹ والباطل، ثمّ غزا غزوة بني قينقاع، ثمّ غزوة السّويق، ثمّ غزوة بني سليم، وفي تلك السّنة حوّلت القبلة إلى الكعبة، وفيها فرض رمضان، وزكاة الفطر، وفيها أعرس رسول الله بعائشة رضي الله عنها، وزوّج فاطمة رضي الله عنها بعليّ بن أبي طالب، وضحّى رسول الله صلّى الله وسلّم بكبشين أقرنين، وتوفّيت ابنته رقية، وفيها ولد عبد الله بن زبير، وهو أوّل مولود من المهاجرين بعد الهجرة، وفي الثّالثة غزا غزوة غطفان، ويقال لها غزوة أغار، ثمّ غزا غزوة أُحُدٍ لتمام تسعة أشهر وعشرة أيّام من تلك السّنة، ثمّ غزا غزوة حمراء الأسد، وروي أنّ حمزة عمّ رسول الله عليه السّلام استشهد في غزوة أُحُدٍ، وفي تلك السّنة تزوّج عثمان بأمّ كلثوم، وتزوّج رسول الله عليه السّلام بحفصة بنت عمر رضي الله عنه، وبزينب بنت خزيمة الهلالية، وفيها ولد حسن بن علي / [68ظ] رضي الله عنه، وحُرّمت الخمر، وفي الرّابعة غزا غزوة بدر أوّلًا، ثمّ غزاه² بني النّضير ولتمام³ شهر واحد، ثمّ غزا ذات الرّقاع، وفي تلك السّنة صلّى صلاة الخوف، وفيها نزلت⁴ آية التّيمم للصلوات،⁵ وولد حسين بن علي رضي الله عنه، ثمّ غزا⁶ غزوة الجندل، ثمّ غزا غزوة بني المصطلق، وهي التي قال: فيها أهل الإفك⁷ في حقّ عائشة ما قالوا، وفيها ماتت زينب بنت خزيمة الهلالية زوجة رسول الله عليه السّلام، وتزوّج أمّ سلمة، وزينب بنت جحش، ونزلت آية الحجاب، وفي الخامسة غزا غزوة الخندق،⁸ وغزا بعده غزوة بني قريظة، وفي تلك السّنة تزوّج رسول الله عليه السّلام جويرة بنت الحارث وريحانة بنت زيد، قيل: فرض الحج فيها،⁹ وفي السادسة غزا غزوة بني لحيان، وهي غزوة عسفان، ثمّ غزا غزوة الغابة،¹⁰ خرج ليعتمر فصدّ من الحديبية، وقيل: فرض الحج¹¹ فيها، وقحط النّاس فاستسقى رسول الله عليه السّلام بالنّاس في رمضان فسقوا، وفي السّابعة غزا غزوة خيبر بعد ثلاثة أشهر، واحد وعشرين يومًا، وفي تلك السّنة تزوّج صفية بنت حُيي، وأمّ حبيبة بنت أبي سفيان، وميمونة بنت الحارث، وفيها أسلم أبو هريرة، وحرمت الخمر الأهلية، ومتعة النّساء، وفي تلك السّنة قدم جعفر بن أبي طالب وأصحابه من الحبشة، وفيها بعث رسله إلى الملوك، وأرسل منهم ستة

¹ ف + فيه.

² ب، ت، ف: غزا.

³ ب، ف: لتمام.

⁴ ب، ف + عليه.

⁵ ب + وقصرت الصّلوة، ف + وقصر الصّلوة؛ ت: للصلوة.

⁶ ت - غزا.

⁷ ب، ف: الإفك.

⁸ ف: الخندق.

⁹ ف: فيها الحج.

¹⁰ ب، ف + ثمّ.

¹¹ ف: فيها الحج.

في يوم واحد عمرو بن أمية الظمري¹ إلى النجاشي ملك الحبشة، ودخية الكلبي² إلى قيصر ملك الزوم،
وعبد الله بن حذامة³ إلى كسرى، وهو خسرو⁴ بن هرمز ملك فارس، وخاطب بن أبي بلتعة⁵ إلى المقوقس⁶
ملك مصر وإسكندرية، وشجاع بن وهب الأسدي إلى حارث بن أبي شمر ملك البلقاء من أرض الشام،
وسليط بن عمرو الغاري⁷ إلى ملك اليمامة،⁸ وقدم الخاطب من عند المقوقس⁹ بمارية بنت شمعون
القبطية، وبأختها شيرين،/[69و] وبحصان¹⁰ يقال له مابور، وببغلة دلدل، وبحماره¹¹ يعفور، وبسيف¹²
ذي¹³ الفغار، وفي الثامنة غزا غزوة مكة، وفتح مكة لتمام ثمانية أشهر وأحد عشر يومًا في شهر رمضان.
وروي عن ابن عباس رضي الله عنه أنه قال: لَمَّا قدم رسول الله عليه السلام مكة أراد أن يدخل البيت،
وفيه الألهة، فأمر بإخراجها فأخرجوا صورة إبراهيم وإسماعيل وفي أيديهما الأزلام، إشارة إلى¹⁴ كانا¹⁵
يضربان الأزلام، فقال عليه السلام قاتلهم الله تعالى أما والله، لقد علموا أنهما لم يستقسما¹⁶ بها قط،
فدخل البيت فكبر الله في الكعبة. والأزلام كما نقل من شرح مشارق الأنوار: والأزلام¹⁷ قداح، وهي
أعداد مكتوب على أحدها افعل، وعلى الآخر لا تفعل، ولا شيء في الآخر، فإذا أراد أحدهم حاجة أو
سفرًا ألقاها، فإن خرج افعل فعل، وإن خرج لا تفعل لم يفعل، وإن خرج الآخر أعاد الضرب، حتى يخرج¹⁸

¹ ب، ف: الضميري.

² ب: الكلب.

³ ب: حذافة؛ ت: خذامة؛ ف: حذافة.

⁴ ب، ف: خسرو.

⁵ ت، ف: بلتعة.

⁶ ب، ف: المقوقس؛ ت: مقوقس.

⁷ ب، ف: العاري.

⁸ ت: اليمامة.

⁹ ب، ف: المقوقس.

¹⁰ ب، ف: ويخص.

¹¹ ب، ف: حمارة؛ ت + يقال لها.

¹² ب: وسيفه؛ ف: وسيفه؛ ت + يقال لها.

¹³ ب: ذو؛ ت: ذو.

¹⁴ ف + أنهما.

¹⁵ ت: كأنهما.

¹⁶ ب: يستقيما؛ ف: يستقسما.

¹⁷ ب، ف - في الكعبة والأزلام كما نقل من شرح مشارق الأنوار والأزلام.

¹⁸ ب، ف: خرج.

افعل¹ ولا تفعل، وهذا الإلقاء هو² استقسام³. ذكر في شرح مشارق الأنوار: ثم غزا في شوال غزوة حنين باثني عشر ألفاً من المسلمين، ثم غزا غزوة الطائف، وفي تلك السنة ولد له إبراهيم من⁴ سريته مارية، وفيها عمل منبر رسول الله عليه السلام، وهو أول منبر عمل في الإسلام، وهو من أثل الغابة، وكان درجتين ومجلساً، وفيها توفيت ابنته زينب، ووهبت زوجة رسول الله عليه السلام سودة يومها لعائشة رضي الله عنها، وفي التاسعة غزا غزوة تبوك بعد ستة أشهر، وخمسة أيام، وقيل: في رجب وهي تسمى غزوة عسرة والجيش يسمى جيش العسرة⁵ في الزاد والماء، وروي: أن عثمان رضي الله عنه بعث إلى النبي عليه السلام بعشرة آلاف دينار في جيش العسرة، فضبت بين يديه، وتقلبها⁶ رسول الله عليه الصلاة والسلام بيده ظهرًا وبطنًا، ويقول: غفر الله لك يا عثمان ما أسررت، وما أعلنت، وما هو كائن إلى أن تقوم الساعة. ⁷/ [69ظ] ما يبال⁸ عثمان ما عمل بعد هذا. وقال الحسن: كان العسرة من هذا الجيش يعتقبون على بعير واحد يركب الرجل ساعة ثم ينزل، فيركب صاحبه كذلك، وكان زادهم التمر المسوس⁹ والشعير المتغير، أي المتنن فمضوا مع رسول الله عليه السلام على صدقهم وبقينهم. وروي: أن النبي عليه السلام خرج إلى غزوة تبوك يوم الخميس، وهم ثلاثون ألفاً وكانت آخر غزوة غزاها، وكان يستحب أن يخرج¹⁰ الخميس، وفي تلك السنة هدم مسجد الضرار، وفيها باع المسلمون أسلحتهم بعد غزوة تبوك، وقالوا: انقطع الجهاد، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا ينقطع الجهاد حتى ينزل عيسى بن مريم عليه السلام، وفيها حج أبو بكر رضي الله عنه بالناس، وأمر علي أن يقرأ بالموسم¹¹ سورة براءة من الله، وأن لا يحج بعد العام مشرك، ولا يطوف بالبيت عريان، وفيها توفيت ابنته أم كلثوم وصلى النبي عليه السلام على¹² النجاشي ملك

¹ ف: أو.

² ت - هو.

³ ف: الاستقسام.

⁴ ف: في.

⁵ ب، ف + لأنهم في عسرة.

⁶ ب، ف: ويقلبها.

⁷ فضائل الخلفاء الأربعة وغيرهم لأبي نعيم الأصبهاني لأبو نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق بن موسى بن مهران الأصبهاني (المتوفى: 430هـ)، ذكر فضيلة أخرى للأمير المؤمنين عثمان رضي الله، 84/1 بنحوه. وانظر أيضاً: فضائل الصحابة لأبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني (المتوفى: 241هـ)، الباب: فضائل عثمان بن عفان رضي الله عنه.

⁸ ف: يبال.

⁹ ت: المشوش.

¹⁰ ب، ت، ف + يوم.

¹¹ ت: بالموسم؛ ب، ف: بالموسم.

¹² ت - على.

الحبشة بالمدينة يوم مات في الحبشة، وفيها أسلم تميم الداري وهو أول من قص على الناس، وأول من أسرج في المسجد، وفي العاشرة¹ حجّ رسول² حجّة الوداع، واغتموا³ معها وحلق رأسه المباركة، ثم قسم ما حلق من الشعر بين الناس، لعلمه باقتراب أجله فقصد أن يكون تذكرة وبركة باقية بينهم، وفي تلك السنة مات ابنه إبراهيم، وفيها ارتد⁴ مسيلمة⁵ الكذاب، وادّعى النبوة، وفي الحادية⁶ عشر توفي رسول الله⁷ لتمام شهرين، وليس في رأسه ولحيته عشرون شعرة بيضاء.⁸ وكان ابتداء مرضه⁹ من صداع عرض له في بيت عائشة رضي الله عنها، ثم اشتد مرضه وهو في بيت ميمونة، ثم استأذن نساءه أن يمرض في بيت عائشة رضي الله عنها، فأذن له، وكان مدة مرضه اثني عشر يومًا، وقيل: أربعة عشر يومًا وقيل: ثمانية عشر يومًا، ومات¹⁰ ضحوة يوم الاثنين ثاني عشر ربيع الأول لسنة إحدى عشرة من الهجرة، ولسنة ثلاث وأربعين وتسعمائة الإسكندرية¹¹ وغسله عليّ وعبّاس وأبناؤه ولم يجردوه، بل غسلوه في قميصه وكفن في ثلاثة أثواب [70و] بيض، وحفر له موضع فراشه من حجرة عائشة، ثم لحد وفرش في قبره تحته قطيفة حمراء كان يتغطاها ويفرشها في حياته، وصلّى عليه المسلمون أندا، أي فرادى لا يؤمهم أحد، ودفن ليلة الأربعاء وسط الليل، وقيل: ليلة الثلاثاء، وقيل: يوم الثلاثاء، والأول أثبت رواية. وقال جابر رضي الله عنه رشّ على قبره بعد الدفن بلال قربة ماء بدأ من قبل رأسه حتّى انتهى إلى رجليه، فولد يوم الاثنين، وبعث نبيًا يوم الاثنين،¹² وقبض يوم الاثنين، وكان عمره يومئذ ثلاثًا وستين سنة هو الصحيح، وقيل: خمس وستون، وقيل: ستون. ومدة نبوته ثلاث وعشرون سنة هو الصحيح، وقيل: أكثر، وقيل: أقل على الاختلاف في مدة عمره عليه السلام.

¹ ب، ف: العاشر.

² ب: رسول الله، ف: عليه الصلاة والسلام.

³ ف: واعتمر.

⁴ ف + نعوذ بالله.

⁵ ب، ف: مسليمة.

⁶ ت، ف: الحادي.

⁷ ت: نقل رسول الله من دار الفناء إلى جوار رحمة الله تعالى.

⁸ ت + مثل البدر المنير في غسق الدجى.

⁹ ب، ف: عرضه.

¹⁰ انتقل إلى رحمة الله تعالى.

¹¹ ف: للإسكندرية.

¹² ب، ف: وخرج من مكة مهاجرًا يوم الاثنين ودخل المدينة يوم الاثنين.

[9- فصل في أزواج النبي عليه السلام]

[خديجة]

فصل: في أزواج النبي عليه السلام، أول امرأة تزوجها رسول الله عليه السلام خديجة بنت حويلد¹ بن أسد بن عبد العزيز² بن قصي بن كلاب، اتفق نسبها³ مع نسب النبي عليه السلام في قصي، وكانت تدعى في الجاهلية الطاهرة، كانت خديجة أولًا تحت أبي هالة، ثم⁴ تزوج خديجة عتيق بن عائد، ثم تزوج النبي عليه السلام، ولها يومئذ من العمر أربعون سنة، فكان لرسول الله عليه السلام خمس وعشرون سنة، وقيل إحدى وعشرون سنة،⁵ والأول أصح⁶، ولم ينكح النبي قبلها امرأة، ولا يتزوج في حياتها غيرها، وجميع أولاده منها غير إبراهيم، وإنه من مارية، وهي أول من آمن من الأمة كافة، وماتت بمكة قبل الهجرة بثلاث سنين، وأربعة أشهر، وقيل: أكثر من ذلك، وكان لها من العمر خمس وستون سنة، وكانت مدة مقامها مع رسول الله خمسًا وعشرين سنة، ودفنت بالحجون بمكة رضي الله عنها وأرضاها.⁷

قصة تزويجها: روي⁸ أن خديجة رضي الله عنها رأت في منامها أن الشمس نزلت من السماء، ودخلت في بيتها، ثم خرج نورها، فلم يبق في مكة بيت إلا تنور به، فلما انتبهت حكّت رؤياها على عمّتها ورقة بن نوفل أنه كان معبرًا/[70ظ] فقال إن نبي آخر الزمان يكون زوجك، فقالت: يا عمّي، إن هذا النبي من أي بلدة يكون؟ قال: من مكة، قالت: من أي قبيلة؟ قال: من قريش؟ قالت: من أي بطن؟ قال: من بني هاشم، قالت: ما اسمه؟ قال اسمه محمد، وكانت خديجة ينظر⁹ من أي جانب تطلع عليها هذه الشمس، فيومًا من الأيام كان رسول الله صلى الله عليه وسلم في بيت عمّته أبي طالب يأكل الطعام، وكان عمّه وعمّته عاتكة ينظران إلى أده وحسن سيرته، ويقولان: إن محمدنا قد كبر وشبّ، وليس لنا يسار بأن نزوجه، فلا نعرف كيف المصلحة؟ ثم قالت عاتكة: يا أخي إن خديجة امرأة ميمونة كلّ من تعلّق بها يبارك في معاشه، فإنّها تريد أن ترسل عيرًا إلى الشام فنزجرها محمدًا كي يحصل له شيء ونزوجه بذلك، فشاورا هذا الأمر بمحمد عليه السلام فقبله رسول الله، فذهبت عاتكة إلى خديجة، وأخبرتها بإجارة محمد، فلما سمعت

¹ ب، ف: حويلد.

² ف: العزى.

³ ت: لنسبها.

⁴ ف: ثم.

⁵ ف - سنة.

⁶ ب - وقيل إحدى وعشرون سنة والأول أصح.

⁷ ت - رضي الله عنها وأرضاها.

⁸ ت - روي.

⁹ ب، ف: تنتظر.

تفكرت في نفسها، قالت: هذا تأويل رؤياي؛ لأن عمي ورقة قال: إنه يكون من العرب هذا عربي ومكي وقريشي وهاشمي واسمه محمد، وهو حسن الخلق، عظيم الخلق، فليس هو إلا نبي، فهمت، أي قصدت¹ بأن تزوج نفسها منه في تلك الحالة، ولكنها خافت من التهمة، وقالت: استأجرت الآن، وقالت: يا عاتكة،² كل أجير بعشرين ديناراً،³ فاستأجرت محمداً بخمسين ديناراً، فرجعت عاتكة مسرورة، وأخبرت أبا طالب وقالت لمحمد: اذهب إلى دار خديجة، واشتغل بما أمرتك، فجاء رسول الله إلى باب دارها، وجلس كئيباً⁴ حزناً، كان يقطر دموعه على خديجه، وبكت ملائكة السموات ببكائه؛⁵ رحمة عليه، فلما حان رحيل العير جاء ميسرة، وهو أمير العير وقال: يا محمد، البس لباساً من صوف، وضع قلنسوة الجمال على رأسك، وخذ زمام القطار وتوجه نحو الشام، ففعل رسول الله عليه السلام ما أمره، ودخل الطريق باكياً، وقال في نفسه: أين والدي عبد الله؟ وأين والدتي آمنة؟ كي يبصر/ [71و] حال ولدتهما، ويا ويلاه من اليتيم، ويا ويلاه من العربية⁶ التي عرضت علي، فلا أدري أرجع إلى مولدي، أو أموت في دار الغربية، فوق الأنين والعيول في الملائكة ببكائه ومناجاته، ولما دخل رسول الله عليه السلام في الطريق أرسل الله تعالى سحابة بيضاء تظل على رأسه في حرّ الحجاز، وكانت أوصت خديجة إلى ميسرة إذا فارق بيوت مكة بأن يلبس على محمد أفضل الثياب، ويركبه أفرح⁷ الدواب، ففعل ما أمرت وكان رسول الله عليه السلام ينام على البعير والسحابة تظله، والنسيم يروّحه، حتى وصل العير إلى صومعة راهب كانت في الطريق، فنزل عندها تحت شجرة فخرج الزاهب رأى جماعة وسحابة تظلمهم، فعلم بذلك أن معهم⁸ نبي أو ولي⁹ فاتخذ ضيافة، ودعاهم إلى صومعته ليعرف أيهم صاحب تلك الكرامة، فذهبوا بأجمعهم وتركوا محمداً عليه السلام عند دوابهم وأثقالهم، فخرج الزاهب من صومعته ونظر نحو الشجرة ورأى السحابة لم تنزل من مكانها فسألهم وقال: هل بقي¹⁰ منكم أحد عند أثقالكم؟ وقالوا: لا، إلا يتيماً¹¹ يرعى الجمال، ويحفظ

¹ ب، ف - أي قصدت.

² ت - وقالت: يا عاتكة.

³ ف: درهماً.

⁴ ب: باكياً؛ ف: كئيباً.

⁵ ت - ببكائه.

⁶ ب، ف: الغربية.

⁷ ب، ف: أفره.

⁸ ب، ف: منهم.

⁹ ف: نبياً أو ولياً.

¹⁰ ت: يبقى.

¹¹ ب، ف + أجير.

الأثقال، فقصد الزاهب¹ نحوه، وأتى إليه، فلَمَّا دنى منه قام رسول صلى عليه وسلّم وصافحه، فأخذ الزاهب بيده وأتى به إلى صومعته، فلَمَّا قصد رسول الله صلى الله عليه وسلّم في المشي نظر الزاهب إلى السحابة، رآها تسير بحذائه وبمقابله رسول الله ، فلَمَّا دخل رسول الله صلى الله عليه وسلّم صومعة الزاهب، وجلس على المائدة خرج الزاهب ونظر دفعة إلى السحابة فرأها واقفة² على صومعته حذاء رسول الله صلى الله عليه وسلّم، وقال الزاهب: يا شاب، من أيّ بلدة أنت؟ قال: من مكّة، قال: من أيّ قبيلة؟ قال: من قريش، قال: من أيّ أصل؟ قال: من بني هاشم، قال: ما اسمك؟ قال: اسمي محمّد، فوقع الزاهب عليه، وقبل بين عينيه وقال: لا إله إلا الله محمّد رسول الله ، وقال الزاهب: أرني علامة واحدة لتطمئن³ قلبي، ويزداد يقيني، تجرد عن ثيابك حتّى أرى ما بين كتفيك، فإنّ فيها / [71ظ] مهر النّبوة⁴، وكان مكتوبًا عليه توجّه حيث شئت فإنّك منصور، فمسح الزاهب وجهه عليه، وقبل، وقال: يا زين القيامة،⁵ ويا شفيع الأُمّة، ويا رفيع الهمة، ويا نبيّ الرحمة، كن لي شفيعًا يوم القيامة، فإنّي مقر بنبوّتك، ثمّ لَمَّا وصل العير إلى الشام، واتّجروا فيه، وكان أبو بكر وميسرة ومحمّد يومًا خرجوا إلى عيد اليهود للنظارة، ولَمَّا دخل رسول الله في بيعتهم، ونظر إلى القناديل التي⁶ معلقة بالسلاسل، فتقطّعت سلاسلها⁷ بأجمعها فخاف اليهود، وقالوا لعلمائهم: ما هذه العلامة التي ظهرت؟ قالوا: نجد في التّوراة أنّ محمّدًا نبيّ آخر الزّمان، إذا حضر في عيد اليهود تظهر هذه العلامة، فلعلّه قد حضر اليوم، فطلبوه فقالوا: لو وجدناه لقتلناه، ورفعنا شرّه، فلَمَّا سمع أبو بكر أتى استعجالًا وهلّ⁸ ميسرة⁹ هذا القول كتما، أي سرًا عن محمّد،¹⁰ وتبادرا للرجوع إلى مكّة فرجعوا. وكان ميسرة إذا دنى من مكّة مسيرة سبعة أيّام يرسل أحدًا إلى خديجة ليشيرها بقدمه، فقال ميسرة لرسول الله : يا محمّد، إنّنا اتّجرنا لخديجة أربعين عامًا ما رأيت¹¹ ربحًا قطّ أكثر¹² من هذا الرّبح على بركتك، لو أرسلتكَ بشيرًا، هل تقدر عليه؟ فقال: نعم، أفدر فرَجَل ميسرة ناقة، وزينها بأنواع الحرير،

¹ ف + إليه.

² ب، ف: واقفًا.

³ ف: ليطمئن.

⁴ ف + وعلامة الرّسالة فكشف عن كتفه فرأى الراهب مهر النّبوة.

⁵ ف: القيمة.

⁶ ف: هي.

⁷ ب، ف + وسقطت.

⁸ ب، ف - أتى استعجالًا وهلّ.

⁹ ت: إلى ميسرة ونقل.

¹⁰ ب، ف - أي سرًا عن محمّد؛ ب + محمّد؛ ف + رسول الله عليه الصّلاة والسّلام.

¹¹ ف: رأينا.

¹² ف: كثيرًا.

وأركب عليها رسول الله عليه السلام، فوجه نحو مكة، فساق رسول الله صلى الله عليه وسلم الناقة، وغاب عنهم، فأوحى الله إلى جبرائيل: يا جبرائيل، اطو الأرض من تحت قدم محمد، يا إسرافيل احفظه عن يمينه، ويا ميكائيل احفظه عن يساره، ويا سحاب ظلل عليه، فألقى الله عليه النوم فنام، فأوصله الله تعالى في تلك الساعة إلى مكة، فكانت خديجة جالسة على الرواق، فنظرت نحو الشام ورأت راكباً عن يمينه ملك شاهر سيفاً، أي سل¹ وفوقه غمامة تسير معه ولم تعلم أنه محمد وكانت عندها جوارى كثيرة، فقالت: هل تعرفين² ذلك الراكب الذي يجيء؟ قالت واحدة منهن: إنه يشبه محمداً³ الأمين، فقالت: إن كان هو محمداً قد أعتقت جميعكنّ بقدومه، فنزلت مسرعة ومشيت إلى⁴ [72ظ] باب دارها⁵ فاستقبلته وأكرمته، فنزل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن ناقته، فبشرها فقالت: وهبت لك الناقة التي تركب عليها مع ما عليها، ثم ذهب رسول الله عليه السلام إلى بيت عمه، ومرت أيام فجاء⁶ يوماً إلى خديجة فقالت له: ما تريد؟ فقال: إن عمي وعمتي أرسلاني إليك بأن أسأل الأجرة، يريدان أن يزوجاني، وقال⁷ هذا القول واستحى ونكس رأسه، فقالت: يا محمد، إن الأجر قليل، ولا يحصل منه شيء، ولكن أزوجك زوجة من⁸ أشرف العرب، وأحسن جمالاً وأكثر مالاً، وهي التي يرغب فيها ملوك⁹ العرب والعجم فلا تقبل، وإنني أسعى في تزويجها منك وأزوجها، ولكن فيها عيب، وهو أنه كان لها زوج قبلك، فإن قبلت بهذا العيب فهي خادمتك وجاريتك، فقام رسول الله صلى الله عليه وسلم من عندها؟ ولم يجب شيئاً، وأتى بيت عمته، وجلس عندها حزينا، فقال: إن خديجة قد سخرتني¹⁰ وقالت لي كذا وكذا فقامت عاتكة¹¹ وقالت: ¹² إن كان ما قالت حقاً فيها وإلا أنازع معها، فأنت إليها وقالت: يا خديجة، إن كان لك مال ونسب فلنا حسب ونسب، فلماذا تسخرين لابن أخي محمد؟ فقالت خديجة: من يطيق يسخر محمداً؟ ولكن عرضت نفسي على محمد، فإن قبلني فزوجت منه نفسي، فإن لم يقبل فلا أتزوج أحداً إلى أن أموت،

¹ ب، ف - أي سل.

² ف: تعرفن.

³ ف: محمداً.

⁴ ت - إلى.

⁵ ب، ف + فإذا وصل رسول الله باب دارها.

⁶ ف + صلى الله عليه وسلم.

⁷ ت: قال.

⁸ ف - من.

⁹ ف: ملكوت.

ب، ت، ف: سخرتني.

¹¹ ف - فقامت عاتكة.

¹² ف + عاتكة.

فقال عاتكة: هل عرف هذا القول عمك ورقة؟ قالت: لا، ولكن قولي بأخيك أبي طالب بأن يتخذ ضيافة، ويدعو عمي، ويسقيه من الأشرطة المسكرة ويخطبني منه، فرجعت عاتكة وأخبرت أخاها بقول خديجة، فاتخذ ضيافة، ودعا ورقة وأشرف العرب، ويسقيه¹ الخمر ثم خطب منه خديجة² قال: ³ قبلت إلا أنني أشاور بخديجة، وذهب إليها، وشاور بها فقالت: يا عمي، كيف أردّ خطب محمد؟ وله أمانة،⁴ وحسب ونسب، فقال ورقة: نعم، إلا أنه ليس له مال، فقالت: / [72ظ] إن لم يكن له مال فلي مال بلا حد ولا عد ولا حاجة لي في المال، ومرادي منه الوصال، وقد وكلتكم يا عمي بتزويجي إياه، فرجع ورقة إلى دار أبي طالب، وعقد النكاح وخطب أبو طالب خطبة فدعا رسول الله صلى الله عليه وسلم أبو بكر وقال: يا صديقي، أريد أن تذهب معي إلى دار خديجة، وأتى أبو بكر رضي الله عنه بدرعة⁶ مصريّة، وعمامة مصريّة وألبسهما⁷ رسول الله صلى الله عليه وسلم، ثم ذهب إلى دار خديجة، وكانت خديجة أقامت مائة غلام على يمين بابها، ومائة جارية على يسار بابها، بيد كل واحد منهم طبق مملوّ بدرّ وزبرجد، فلما حضر رسول الله عليه وسلم نثر الغلمان والجواري كلّها⁸ رسول الله عليه السلام، ودخل رسول الله دارها وقدمت موائد عليها ألوان⁹ الأطعمة، فأكلا ثم رجع أبو بكر فقامت خديجة، وقالت: يا محمد، إن جميع مالي من الصّامت والناطق، والصّبيح والعقار، والقصور والديار، كلّها لك، وذلك قوله تعالى ﴿وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى﴾ [الضحى، 8/93] يعني بمال خديجة.

[سودة بنت زمعة]

والثانية منها، أي من زوجات النبي صلى الله عليه سودة بنت زمعة، تزوجها رسول الله عليه السلام في شهر رمضان بعد موت خديجة، وقيل¹⁰ عقد عائشة رضي الله عنها، فلما كبرت أراد النبي عليه السلام طلاقها وهي تبكي بكاءً شديداً، فاستشفعت¹¹ إلى النبي عليه السلام فوهبت¹² ليلتها لعائشة، وقالت: لا

¹ ف: وسقاه.

² ف - خديجة.

³ ت: فقال؛ ب، ف: وقال.

⁴ ب، ف + وصيانة.

⁵ ف: أبا.

⁶ ت: بدرعة؛ ب، ف: بدرعة.

⁷ ف: والبسها.

⁸ ب، ف + على.

⁹ ت: أنواع.

¹⁰ ف: قبل.

¹¹ ف: فاستشفقت.

¹² ت: ووهبت.

حاجة لي من الرجال، وإنما أريد أن أحسب من زوجاتك فأمسكها النبي شفقة لها، وقيل: طلقها رسول الله في السنة الثامنة من هجرة،¹ ثم راجعها وتوفيت بالمدينة رضي الله عنها.

[عائشة بنت أبي بكر]

والثالثة عائشة بنت أبي بكر صديق² رضي الله عنه: تزوجها بمكة في شوال سنة عشر من النبوة، قبل الهجرة بثلاث سنين. قال البخاري: وكان³ لها يوم العقد⁴ ست سنين، وأعرس بها بالمدينة،⁵ في شوال سنة اثنين⁶ من الهجرة ولها يومئذ تسع سنين. وقيل: دخل بها بعد سبعة أيام من هجرته، والأول [73و] أثبت. وبقي⁷ معها تسع سنين تقريباً، ومات عنها، ولم يتزوج بكراً غيرها، وكانت فقيهة عالمة فصيحة عارفة كثير⁸ الحديث⁹ عن رسول الله عليه السلام. قيل: روي لها عن رسول الله صلى عليه وسلم ألف ومئتان وعشرة أحاديث،¹⁰ اتفق البخاري ومسلم على مائة وأربعة وسبعين حديثاً، وانفرد¹¹ البخاري بأربعة وخمسين، ومسلم بثمانية وستين، والبواقى في سائر الجوامع. قال أبو موسى الأشعري: ما أشكل على أصحاب رسول الله شيء فسألنا عنه عائشة إلا وجدنا عندها منه علماً.¹² واتفق القوم على أنها أفضل أمهات المؤمنين خلا خديجة، فإنهم اختلفوا في ذلك، قال بعضهم: خديجة أفضل، وقال بعضهم: عائشة أفضل، وكانت عائشة مسماة لجبير بن مطعم، فأريها¹³ رسول الله في المنام في قطعة من حرير، فقيل له: هذه زوجتك في الدنيا والآخرة،¹⁴ فبذلك خطبها وتزوجها. ويقال: لما ماتت خديجة اغتم رسول الله صلى عليه وسلم،

¹ ب، ت، ف: هجرته.

² ف: الصديق.

³ ت: كان.

⁴ ت - العقد.

⁵ ت: في المدينة.

⁶ ت: اثنتين.

⁷ ف: وأبقى.

⁸ ب، ف: كثيرة.

⁹ ب - الحديث.

¹⁰ ت: حديثاً.

¹¹ ت، ف: وانفرد.

¹² أخرجه مالك بن أنس بن مالك بن عامر الأصبحي المدني (المتوفى: 179هـ) في موطأ، الباب: عائشة بنت أبي بكر الصديق، 124/6 بلفظه: ما أشكل علينا أصحاب محمد صلى الله عليه وسلم حديث قط فسألنا عائشة إلا وجدنا عندها منه علماً. وانظر أيضاً: البداية والنهاية، وممن توفي في هذه السنة أم المؤمنين عائشة، 11/338 بنحوه.

¹³ ت: فأراها.

¹⁴ الخطيب التبريزي، (ا) مشكاة المصابيح، ت: محمد ناصر الدين الألباني، المكتب الإسلامي، 3/1745، رقم الحديث: 6191، الطبعة الأولى دمشق، 1961/1381، الطبعة الثانية، بيروت، 1979/1399، الطبعة: الثالثة، 1985، عدد الأجزاء:

فجاء جبرائيل عليه السلام بورق من أوراق الجنة، منقوش عليه صورة عائشة رضي الله عنها قال: يا محمد، الجبار يقرئك السلام، ويقول: إنني زوجت البكر التي تشبه هذه الصورة في السماء، فتزوجها أنت في الأرض، ثم رسول الله دعا¹ الدلالة، وعرض عليها هذه الصورة، وقال لها: هل تعرفين بكرًا في مكة تشبه هذه الصورة؟ فقالت: نعم، إن هذه² صورة بنت صديقك³ أبي بكر رضي الله عنه⁴ ودعا⁵ رسول الله صلى الله عليه وسلم أبا بكر رضي الله عنه⁶ إن لك بنتا تسمى عائشة⁷ زوجنيها الله تعالى في سمائه، وأمر أن تزوجنيها في الأرض، وقال⁸: يا رسول الله، إنها صغيرة، فلا أدري هل تصلح لخدمتك أم لا؟ فقال رسول الله: لو لم تكن سالحة لما زوجنيها الله تعالى الله تعالى، ثم عقدا عقد النكاح، ورجع أبو بكر رضي الله عنه إلى منزله، وملاً طبقاً من التمر وقال لعائشة: اذهبي بهذا التمر إلى رسول الله، وقولي له إن والذي يقول الشيء الذي سأل رسول الله هذا، فلا أدري أيسلح له⁹ أم لا، فأنت/[73ظ] عائشة إلى حجرة رسول الله، ووجدته وحيداً، فوضعت الطبق بين يديه وأدت رسالة أبيها، فقال رسول الله: يا عائشة، قبلنا ثم قبلنا، ثم قبلنا، ومد يديه¹⁰ وأخذ بطرف رداءها، ومدّها إليه فنظرت إليه¹¹ مغضبة، وقالت: يدعوك الناس باسم الأمانة، هو¹² هذه¹³ من علامات الخيانة، ومدّت ثوبها من يده، وخرجت فأتت أباها، فقال أبو بكر: كيف رأيت رسول الله؟ فقالت: ¹⁴ لا تسألني فإنه أخذ ثوبي، ومدني إليه، فقال أبو بكر: يا قرّة عيني، لا تطني

3 بلفظه: وَعَنْ عَائِشَةَ أَنَّ جَبْرِيْلَ جَاءَ بِصُورَتِهَا فِي خَزْفَةٍ حَرِيرٍ خَضْرَاءَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «هَذِهِ زَوْجَتُكَ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ». رَوَاهُ التِّرْمِذِيُّ

¹ ب، ف: دعا رسول الله؛ ف + رسول الله.

² ف - هذه.

³ ف: صديقك.

⁴ ف + تشبها.

⁵ ت: فدعا.

⁶ ب، ف + وقال يا أبا بكر.

⁷ ب + زوجتها.

⁸ ب: قال؛ ت: فقال.

⁹ ت - له.

¹⁰ ب، ف: يده.

¹¹ ف - إليه.

¹² ت - هو.

¹³: وهذه.

¹⁴ ف + يا أبت.

بي¹ ظنّ السوء، فإنّي زوّجتك منه، فخرجت،² ونكست³ رأسها وكانت تفتخر على أزواج رسول الله عليه السلام، وتقول: تزوّجني رسول الله وأني بكر، وأنّ الله تعالى زوّجني في السماء، توفيت سنة سبع وخمسين من الهجرة، وليلة الثلاثاء لسبع عشرة⁴ حلت⁵ من رمضان، وكان لها يومئذ سبع وستون سنة، وأمرت أن تدفن ليلاً، فدفنت بعد الوتر بالبقيع وصل⁶ عليها أبو هريرة، وكان يومئذ خليفة على المدينة من قبل مروان في أيام معاوية بن أبي سفيان رضي الله عنها.

[حفصة بنت عمر بن الخطاب]

والرابعة حفصة بنت عمر بن الخطاب رضي الله عنها⁷ على رأس ثلاثين شهراً من هجرته في شعبان، وكانت قبل رسول الله عليه السلام تحت حنيس،⁸ هاجرت معه، ومات عنها في المدينة بعد ما حضر بدرًا، ثم طلقها تطليقة واحدة، فأوحى الله⁹ إليه¹⁰ جبرائيل وقال: إنّ الله يأمرك أن تراجع حفصة؛ فإنّها صوّامة قوّامة، وإنّها زوجتك في الجنّة فراجعها، وكانت علامة كثير¹¹ الحديث قريباً¹² منزلتها¹³ من منزل عائشة، وماتت في شعبان سنة خمس وأربعين من الهجرة، في خلافة معاوية، وقيل ماتت في خلافة عثمان رضي الله عنه، وهي ابنة ستين سنة رضي الله عنها وأرضاها.¹⁴

¹ ف: به.

² ف: فحملت، + وسلكت.

³ ف: نكست.

⁴ ف: لسبع عشر.

⁵ ب، ف: خلّت.

⁶ ب، ت، ف: وصلّى.

⁷ ف + تزوّجها رسول الله صلى الله عليه وسلم.

⁸ ب، ف: حنيس

⁹ ف - الله.

¹⁰ ب، ف + وأتاه.

¹¹ ب، ف: كثيرة.

¹² ف: قريباً.

¹³ ف: منزلها.

¹⁴ ت - وأرضاها.

[زينب بنت حزيمة]

والخامسة زينب بنت حزيمة¹: تزوجها² في رمضان في السنة الثالثة من هجرته، وكانت تدعى في الجاهلية أم المساكين؛ لإطعامها إياهم،³ وكانت تحت عبد الله بن جحش، فقتل عنها يوم أحد، وقيل: كانت تحت عبيدة بن الحارث ابن عم النبي عليه السلام، فقتل/[74و] عنها يوم أحد شهيداً، فلم تلبث عند النبي عليه السلام إلا يسيراً، أي قليلاً، فقيل: ثمانية أشهر، وقيل: شهرين، وقيل: ثلاثة أشهر، وماتت في السنة الرابعة في آخر ربيع الآخر، ودفنت بالبقيع، ولم تمت من أزواجه في حياته غيرها، وغير خديجة رضي الله عنها.

[أم سلمة]

والسادسة أم سلمة: اسمها هند بنت أبي أمية، تزوجها في السنة التي ماتت فيها زينب في شهر شوال، وكانت قبله تحت أبي سلمة، وكانت هي زوجها⁴ أول من هاجرا إلى أرض الحبشة، وكانت فقيهة عالمة، كثيرة الحديث، وماتت في ولاية يزيد بن معاوية، وصلى عليها أبو هريرة ودفنت بالبقيع، وهي ابنة أربع وثمانين سنة رضي الله عنها.

[زينب بنت جحش]

والسابعة زينب بنت جحش: وأمها أمية بنت عبد المطلب عمّة النبي عليه السلام، كانت قبله تحت زيد بن حارث مولى النبي عليه السلام فطلقها، روى البخاري عن أنس رضي الله عنه أنه قال: لَمَّا انقضت عدّة زينب قال رسول الله لزيد: اذهب فاخطبها عليّ، فانطلق زيد حتّى أتاها وهي تُحَمِّرُ عَجِينَهَا، قال زيد: لَمَّا رَأَيْتُهَا فاعرضتها على عقي⁵ وقلت: يا زينب أرسلني رسول الله بخطبك،⁶ فقالت: ما أنا بصانعة شيئاً حتّى أمر ربّي، فقامت إلى مسجدها، ونزل القرآن⁷ ﴿فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا﴾ [الأحزاب، 33/37] أي من

¹ ف: خزيمة.

² ف: تزوجها رسول الله صلى الله عليه وسلم.

³ ب - وكانت تدعى في الجاهلية أم المساكين لإطعامها إياهم.

⁴ ف: و زوجها.

⁵ ت - عقي.

⁶ ب، ف: يخطبك.

⁷ المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، الباب: زواج زينب بنت جحش و نزول الحجاب، 1048/2 بلفظ: لَمَّا انقضت عدّة زينب، قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لزيد: «فادكّزها عليّ»، قال: فانطلق زيد حتّى أتاها وهي تُحَمِّرُ عَجِينَهَا، قال: فَلَمَّا رَأَيْتُهَا عَظُمْتُ فِي صَدْرِي، حَتَّى مَا اسْتَطَيْعَ أَنْ أَنْظُرَ إِلَيْهَا، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَكَرَهَا، فَوَلِيْتُهَا طَهْرِي، وَنَكَضْتُ عَلَى عَقْبِي، فَقُلْتُ: يَا زَيْنَبُ: أُرْسِلْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدُوكِ، قَالَتْ: مَا أَنَا بِصَانِعَةٍ شَيْئاً حَتَّى أُوامرَ رَبِّي، فَقَامَتْ إِلَى مَسْجِدِهَا، وَنَزَلَ الْقُرْآنُ.

العدّة ﴿وَوَطَّرَا زَوْجِنَاكِهَا﴾ [الأحزاب، 37/33]، وكانت تفتخر وتقول: زوّجني الله في السماء، فتزوّجها رسول الله صلى الله عليه وسلّم في شهر ذي القعدة سنة أربع من هجرته، ودخل بها،¹ وما أولم عليها ذبح شاة، وأطعم الناس الخبز واللحم، حتّى امتدّ النهار، وكانت اسمها برة، فقال النبي عليه السلام: ﴿فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ﴾ [النجم، 32/53] فجعلها زينب، وهي أول من ماتت من أزواجه بعده، ماتت بالمدينة سنة عشرين أو إحدى وعشرين، وهي ابنة ثلاث وخمسين سنة، وصلى عليها عمر بن الخطاب / [74ظ] رضي الله عنه، وهي أول من جعلت على جنازتها نعش،² رضي الله عنها وأرضاها.³

[أم حبيبة]

والثامنة أم حبيبة: اسمها رملة بنت أبي سفيان، وهي أخت الخليفة معاوية، وأمها صفية عمّة عثمان بن عفّان رضي الله عنه، وكانت قبله تحت عبيد الله، فولدت⁴ حبيبة فكنيت بها، وهاجر بها عبيد الله إلى أرض الحبشة الهجرة الثانية، ثم تنصّر، وارتدّ عن الإسلام، ومات بهناك،⁵ وثبتت هي أم حبيبة⁶ على الإسلام، فزوّجها نجاشي ملك الحبشة من مولى رسول الله صلى الله عليه وسلّم، وعقد عليها بأرض الحبشة لسنة ستّ من الهجرة، وأمهرها من عنده عن النبي أربعة آلاف درهم، وقيل: أربعمائة دينار، وكتب بذلك إلى رسول الله عليه السلام قبله، ثم بعث بها مع شرحيل، وهو رجل من الصحابة، فجاء بها إليه فدخل بها بالمدينة، وقيل: إنّها⁷ عقد عليها بالمدينة، فأمهرها التجاشي من عنده، وزوّجها منه عثمان بن عفّان، وتوفيت بالمدينة⁸ سنة أربع وأربعين أو ثلاث وأربعين رضي الله عنها وأرضاها.⁹

¹ ف + ما أولم على امرأة من نسائه.

² ب: نقش.

³ ب، ت - وأرضاها.

⁴ ت - له.

⁵ ب، ف: هناك.

⁶ ب، ف - أم حبيبة.

⁷ ت: إنّها.

⁸ ف - بالمدينة.

⁹ ب: رضي؛ ت - وأرضاها.

[جويرية بنت الحارث]

والتاسعة جويرية بنت الحارث: سُبِيَتْ فِي غَزْوَةِ بَنِي الْمُصْطَلِقِ، فَوَقَعَتْ فِي سَهْمِ ثَابِتِ بْنِ قَيْسٍ¹ أَوْ فِي² ابْنِ عَمْرِو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، فَكَاتَبَهَا³ فَكَانَتْ امْرَأَةً ذَاتَ مَلَاحَةٍ، لَهَا فِي الْعَيْنِ حِطٌّ، فَجَاءَتْ تَسْأَلُ رَسُولَ اللَّهِ فِي كِتَابَتِهَا، فَقَالَ لَهَا رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: فَهَلْ لَكَ خَيْرٌ مِنْ ذَلِكَ؟ قَالَتْ: وَمَا هُوَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: أَنَا أُوَدِّي عَنْكَ كِتَابَتِكَ وَأَتَزَوَّجُكَ، قَالَتْ: قَدْ فَعَلْتُ فَأَذَى رَسُولَ اللَّهِ⁴ وَتَزَوَّجَهَا، قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: فَلَمَّا تَسَامَعَ النَّاسُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ تَزَوَّجَ جَوِيرِيَةَ⁵ أَرْسَلُوا مَا فِي أَيْدِيهِمْ مِنَ السَّبِيِّ، وَاعْتَقُوا وَتَزَوَّجُوا، وَمَا رَأَيْنَا امْرَأَةً كَانَتْ أَعْظَمَ بَرَكَهَ عَلَى قَوْمِهَا مِنْ جَوِيرِيَةَ⁶ أُغْتِقَ بِسَبَبِهَا أَكْثَرَ مِنْ مِائَةِ أَهْلِ بَيْتٍ مِنْ بَنِي الْمُصْطَلِقِ،⁷ تَزَوَّجَهَا رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي سَنَةِ خَمْسٍ، وَقِيلَ: فِي سِتِّ، وَقِيلَ: كَانَتْ⁸ اسْمُهَا بَرَّةٌ فَسَمَّاها رَسُولُ اللَّهِ جَوِيرِيَةَ⁹ وَهِيَ ابْنَةُ عَشْرِينَ سَنَةً حِينَ تَزَوَّجَهَا رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ، [75و] وَمَاتَتْ فِي رَبِيعِ الْأَوَّلِ سَنَةَ سِتِّ وَخَمْسِينَ، وَهِيَ ابْنَةُ خَمْسٍ وَسِتِّينَ سَنَةً رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا.¹⁰

¹ تفسير القرآن العظيم لأبي الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير، الباب: 28، 407/6 بنحوه.

² ب، ف + سهم.

³ ب - فكاتبها.

⁴ ف + كتابتها.

⁵ ت: جويرية.

⁶ ت: جويرية.

⁷ أخرجه أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو الأزدي السجستاني (المتوفى: 275هـ) في سنن أبي داود، الباب: باب في بيع المكاتب إذا فسخت الكتابة، 22/4 بلفظه: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ يَحْيَى أَبُو الْأَصْبَغِ الْحَرَاثِيُّ، حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ يَغْنِي بْنِ سَلَمَةَ، عَنِ ابْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرِ بْنِ الزُّبَيْرِ، عَنْ عُرْوَةَ بْنِ الزُّبَيْرِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: وَقَعْتُ جَوِيرِيَةَ بِنْتُ الْحَارِثِ بْنِ الْمُصْطَلِقِ فِي سَهْمِ ثَابِتِ بْنِ قَيْسِ بْنِ شَمَّاسٍ، أَوْ ابْنِ عَمِّ لَهْ فَكَاتَبْتُ عَلَى نَفْسِهَا، وَكَانَتْ امْرَأَةً مَلَاحَةً تَأْخُذُهَا الْعَيْنُ، قَالَتْ: عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا فَجَاءَتْ تَسْأَلُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي كِتَابَتِهَا فَلَمَّا قَامَتْ عَلَى الْبَابِ فَرَأَيْتُهَا كَرِهْتُ مَكَانَهَا وَعَرَفْتُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَيَرَى مِنْهَا مِثْلَ الَّذِي رَأَيْتُ فَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ: أَنَا جَوِيرِيَةُ بِنْتُ الْحَارِثِ وَإِنَّمَا كَانَ مِنْ أَمْرِي مَا لَا يَخْفَى عَلَيْكَ وَإِنِّي وَقَعْتُ فِي سَهْمِ ثَابِتِ بْنِ قَيْسِ بْنِ شَمَّاسٍ وَإِنِّي كَاتَبْتُ عَلَى نَفْسِي فَجِئْتُكَ أَسْأَلُكَ فِي كِتَابَتِي فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَهَلْ لَكَ إِلَى مَا هُوَ خَيْرٌ مِنْهُ؟» قَالَتْ: وَمَا هُوَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «أُوَدِّي عَنْكَ كِتَابَتِكَ وَأَتَزَوَّجُكَ» قَالَتْ: قَدْ فَعَلْتُ، قَالَتْ: فَتَسَامَعُ - تَعْنِي النَّاسُ - أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ تَزَوَّجَ جَوِيرِيَةَ، فَأَرْسَلُوا مَا فِي أَيْدِيهِمْ مِنَ السَّبِيِّ، فَأَعْتَقُوهُمْ، وَقَالُوا: أَضْهَارُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَمَا رَأَيْنَا امْرَأَةً كَانَتْ أَعْظَمَ بَرَكَهَ عَلَى قَوْمِهَا مِنْهَا، أُغْتِقَ فِي سَبَبِهَا مِائَةُ أَهْلِ بَيْتٍ مِنْ بَنِي الْمُصْطَلِقِ قَالَ أَبُو دَاوُدَ: «هَذَا حُجَّةٌ فِي أَنَّ الْوَلِيَّ هُوَ يُزَوِّجُ نَفْسَهُ»

⁸ ت، ف: كان.

⁹ ت: جويرية.

¹⁰ ف + وأرضها.

[ريحانة بنت زيد]

والعاشرة ريحانة بنت زيد: وكانت امرأة جميلة،¹ ووقعت في السبي يوم بني قريظة وكانت صفا² رسول الله فخيرها بين الإسلام³ ودينها فاخترت الإسلام، فاعتقها⁴ وتزوجها في المحرم سنة ست من هجرته،⁵ ثم طلقها واحدة فأكثر البكاء، فدخل عليها وهي على⁶ تلك الحال، فراجعها شفقة عليها، ثم مات بعد عوده عليه السلام من حجة الوداع، ودفنت بالبقيع، وقيل: إنها ماتت بعد النبي عليه السلام في سنة ست عشرة، وصلى عليه عمر بن الخطاب، والأول أصح رواية رضي الله عنها وأرضاها.⁷

[ميمونة بنت الحارث]

والحادية عشر ميمونة بنت الحارث: وكانت⁸ تحت مسعود بن عمرو في الجاهلية ففارقها، ثم تزوجها أبو رهم وتوفي عنها، فتزوجها رسول الله في ذي القعدة في سنة سبع من هجرته بموضع سرفي⁹ على عشرة أميال من مكة،¹⁰ وقدّر الله أنها¹¹ ماتت¹² في المكان الذي تزوجها رسول الله بسرفي¹³ سنة إحدى وخمسين على الأصح، وقيل: ست وستين وصلى عليها ابن عباس، وكانت هي أخت أم الفضل امرأة العباس، وكانت هي آخر أزواج النبي، ولم¹⁴ يتزوج بعدها على رواية البعض رضي الله عنها وأرضاها.¹⁵

¹ ب + وسّيت؛ ف + وشبيت.

² ت + في سهم، - وكانت صفّي؛ ف: صفّي.

³ ف + بين.

⁴ ف + رسول الله.

⁵ تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام لشمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي (المتوفى: 748هـ)، الباب: وفاته صلى الله عليه وسلم، 404/1 بنحوه.

⁶ ب، ف - على.

⁷ ب: رضي؛ ت - وأرضاها.

⁸ ت + قبله.

⁹ ب: سرفي؛ ف: سرف.

¹⁰ التفسير البسيط، الباب: 28، 226/18 بنحوه.

¹¹ ت - وقدّر الله أنها.

¹² ت: فماتت + بقدره الله تعالى.

¹³ ف: بسرف.

¹⁴ ت - لم.

¹⁵ ب، ت - وأرضاها.

[صفية بنت حيي]

والثانية عشر: صفية بنت حيي، من بني إسرائيل، من سبط هارون النبي عليه السلام، وهو أخو موسى عليه السلام فُسِّيت يوم حبير،¹ ووقعت في سهم دحية الكلبي، فاشتراها منه رسول الله، فأسلمت فاعتقها فتزوّجها، وجعل عنقها² صداقها،³ وروي عن أنس بن مالك⁴ رضي الله عنه، أنه قال: قدم رسول الله عليه السلام حبير،⁵ فلما فتح عليه دُكر له جمال صفية، وقد قتل زوجها، وكانت عروسًا فاصطفها رسول الله صلى الله عليه وسلم لنفسه، فخرج بها حتى بلغا شدّ الزوحاء،⁶ فعقد⁷ بها، ثم صنع طعامًا في نطح⁸ صغير، فقال لي: ادع من حولك، فكانت تلك وليمة رسول الله عن صفية. / [75ظ] وروي أنّ النبي عليه السلام دخل يومًا على الصفية⁹ وهي تبكي، فقال النبي عليه السلام: مالك؟ قالت¹⁰: إنّ عائشة تقول أنا ابنة أبي بكر، وحفصة تقول أنا ابنة عمر، وأنت ابنة يهودي، فقال النبي عليه السلام: هل لا¹¹ قلت؟ إنّ أبي موسى النبي عليه السلام، وعمي هارون النبي عليه السلام، وزوجي محمد صلى الله عليه وسلم وعلى أصحابهم أجمعين،¹² وفي رواية أخرى قالت صفية: دخل النبي عليه السلام عليّ يومًا وأنا أبكي، وكانت حفصة قالت: يا ابنة يهود،¹³ فأخبرته فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ألا تتقين الله يا حفصة، إنّها

¹ ب، ف: خبير.

² ب، ت، ف: عتقها.

³ محمد بن عمر بن واقد السهمي الأسلمي بالولاء، المدني، أبو عبد الله، الواقدي (المتوفى: 207هـ)، المغازي، ج. 2، ص. 707، تحقيق: مارسدن جونس، عدد الأجزاء: 3، الطبعة: الثالثة -، دار الأعلمي - بيروت، 1989/1409، ورد بلفظه:

قَالَ: فَأَعْتَقَهَا فَتَزَوَّجَهَا وَجَعَلَ عِنَقَهَا مَهْرَهَا.

⁴ ب، ف: أنس.

⁵ ب، ف: خبير.

⁶ ب: الرجال.

⁷ ب: فقعد.

⁸ ف: نضع.

⁹ ف: صفية.

¹⁰ ت: فقالت.

¹¹ ت: هلا.

¹² ت، ف - وعلى أصحابهم أجمعين.

¹³ ف: يهودي.

حفصة، إنها لابنة نبي، وإن¹ عمها نبي،² وإنها تحت³ نبي، فبم تفتخر عليها؟ ثم ماتت سنة خمسين، وقيل: اثنين⁴ وخمسين من الهجرة، ودفنت بالبقيع رضي الله عنها.⁵

هؤلاء اللواتي نساؤه المدخول بهن، ثنتا عشرة امرأة، ومات عليه السلام⁶ قبل تسعهن، وأما من لم يدخل بهن ومن وهبت نفسها له ومن خطبها ولم يتفق تزويجها فثلاثون امرأة، تركت ذكر هذه⁷ اختصاراً.

[10- فصل في أولاد النبي عليه السلام]

فصل في ذكر⁸ أولاد النبي عليه السلام: أما الذكور فثلاثة: أولهم القاسم، وُلد بمكة قبل النبوة، وبه يكتى النبي عليه السلام، وقالوا أبا القاسم عليه السلام، عاش ستين ومات بمكة قبل بعثته، والثاني عبد الله وُلد بعد النبوة على الصحيح، ويقال له الطيب والطاهر، وقيل: هما⁹ من خديجة، والثالث إبراهيم، وُلد بعد النبوة على الصحيح، ويقال له الطيب،¹⁰ ولد من مارية وهي جارية بالمدينة في ذي الحجة في سنة ثمان، وعق عنه بكبش يوم سابعه، وحلق رأسه فتصدق بزنة شعره، أي بمقدار وزن شعره فضة، وأمر بدفن شعره، وسمّاه رسول الله صلى الله عليه وسلم ليلة مولده، وقيل: سمّاه يوم سابعه، ومات طفلاً في شهر ربيع

¹ ت - إن.

² ب، ف: النبي.

³ ب: لتحت.

⁴ ت: اثنتين.

⁵ ف + وأرضاه؛ مشكاة المصابيح، 3/1745، رقم الحديث: 6192، بلفظه: وَعَنْ أَنَسٍ قَالَ: بَلَغَ صَفِيَّةَ أَنَّ حَفْصَةَ قَالَتْ: بِنْتُ يَهُودِيٍّ فَبَكَتُ فَدَخَلَ عَلَيْهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهِيَ تَبْكِي فَقَالَ: «مَا يُبْكِيكِ؟» فَقَالَتْ: قَالَتْ لِي حَفْصَةُ: إِنِّي ابْنَةُ يَهُودِيٍّ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّكَ ابْنَةُ نَبِيِّ وَإِنَّ عَمَّكَ لَنَبِيِّ وَإِنَّكَ لَتَحْتِ نَبِيِّ فِيمَ تَفْخَرُ عَلَيْنَا؟» ثُمَّ قَالَ: «أَتَقِي اللَّهَ يَا حَفْصَةُ». رَوَاهُ التِّرْمِذِيُّ وَالنَّسَائِيُّ

⁶ وانتقل عليه السلام من دار الفناء.

⁷ ف: ذكرهن.

⁸ ف - ذكر.

⁹ ب، ف + ابنان سواء والأول أثبت وهما.

¹⁰ ف - وُلد بعد النبوة على الصحيح ويقال له الطيب.

الأول¹ تسع²، ولم تلد³ له ولد من الأولاد⁴. والرابعة فاطمة رضي الله عنها، ولدتها خديجة قبل النبوة قريبًا من⁵ سنين، وهي أصغر بناته، تزوجها علي بن أبي طالب / [76و] في السنة⁶ من الهجرة في شهر رمضان، وقيل: في رجب أو في صفر المظفر، فولدت له الحسن والحسين والمحسن وزينب وأم كلثوم ورقية وماتت بالمدينة بعد موت النبي عليه السلام بستة أشهر، وقيل: بثلاثة أشهر، وقيل: بخمس وسبعين يومًا، ولها ثمان أو سبع وعشرون سنة، وقيل: ثلاثون سنة وغسل علي فاطمة، وصلى عليها، ودفنها بالبقيع ليلاً، ولم يؤذن⁷ بها أبا بكر رضي الله عنه، وقيل: إلى⁸ جنب رسول الله عليه السلام. وقال محمد بن إسحق: ولدت خديجة زينب ورقية وأم كلثوم وفاطمة والقاسم والطاهر والطيب، فأما الذكور فماتوا قبل أن يوحى إليه، وأما الإناث فأدركن الإسلام، وهاجرن معه عليه السلام.⁹

¹ ب، ف + في السنة العاشرة، وقال عليه الصلاة والسلام في إبراهيم حين توفي لو عاش لكان نبياً كذا في تفسير القاضي رحمه الله وله يومئذ ستة عشر شهراً ب: شهر ودفن بالبقيع وقال عليه الصلاة والسلام: إن له ظئير يتم رضاعه في الجنة، ب + بنات رسول الله ف + وأما الإناث ب، ف + فأربع أوليهن زينب فإن خديجة ولدتها في الجاهلية سنة ثلاثين من عام الفيل وكان قد مضى من عمره يومئذ ثلاثون سنة وهي أكبر بناته وقيل: أكبر أولاده تزوجها ب + عبد، ف + أبو؛ ب، ف + العاص المقسم خال خديجة وولدت غلاماً فسُمي علياً وجارية فسُميت أمامة فلما أُسر زوجها وفادى نفسه أخذ النبي عليه السلام عليه العهد أن يرسل إليه زينب إذا دعا إلى مكة فبعثها برجلين فجاء بها إلى المدينة فلما أسلم أبو العاص وهاجر ردها النبي عليه السلام إلى نكاحه بعقد جديد وقيل بالنكاح الأول وماتت بالمدينة سنة ثمان ونزل رسول الله عليه الصلاة والسلام في قبرها، والثانية رقية فإن خديجة ولدتها سنة ثلاث وثلاثين من عام الفيل بعد زينب وكانت في عقد عتبة بن أبي لهب ولم يكن دخل بها فلما نزلت ﴿يَبِّئْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ﴾ [المسد، 1/111] قال أبو لهب لابنه فارق ابنة محمد عليه الصلاة والسلام ففارقها قبل الدخول فتزوجها ب + عثمان بن عفان رضي الله عنه ب، ف + بمكة وهاجرت معه إلى أرض الحبشة الهجرة الأولى فولدت له هناك عبد الله وبه يكى، وقيل: يكى في الجاهلية بأبي عبد الله فلما ولد له سمّاه عبد الله ثم هاجرت معه إلى المدينة الهجرة الثانية وماتت بها والنبي عليه الصلاة والسلام في غزوة بدر ولأجل مرضها تخلف عثمان عن بدر، والثالثة أم كلثوم فإن خديجة ولدتها قبل فاطمة وكانت في نكاح عتبة بن أبي لهب ولم يدخل بها أيضاً ففارقها بإذن أبيه يوم فارق أخوه رقية ثم تزوجها عثمان بالمدينة بعد موت رقية في سنة ثلاث من الهجرة وماتت في سنة .

² ت - تسع.

³ ت: يلد.

⁴ ب + وبذلك سُمي عثمان بذئ التورين؛ ف + وبذلك سُمي عثمان بذئ التورين.

⁵ ب، ف + خمس.

⁶ ب، ف + الثانية.

⁷ ت: يأذن.

⁸ ت: في.

⁹ كنز الدرر وجامع الغرر لأبي بكر بن عبد الله بن أبيك الدواداري، 130/3 (ذكر من تزوجبناته صلى الله عليه وسلم)

[11- فصل في أوصاف النَّبِيِّ عليه السَّلَام]

فصل في ذكر أوصاف النَّبِيِّ عليه السَّلَام وهيأته: لمَّا¹ روى البخاري ومسلم وأبو عيسى وغيرهم عن أنس وعليّ وغارب² أنَّهم قالوا: إنَّ النَّبِيَّ عليه السَّلَام لم يكن بالطَّويل البائن، ولا بالقصير المتردّد، ولا بالأبيض الأمهق؛ الأمهق³ الأبيض الذي⁴ لا حمرة فيه ولا بالأدم⁵ وكان أسمر اللّون أحسن الجسم،⁶ ولم يكن في وجهه لحم كثير،⁷ ولم يكن ذقنه كثيرًا،⁸ كان أسيل الخدّ، وفي وجهه تدوير، يتلألاً وجهه تلالاً القمر ليلة البدر،⁹ أزهر اللّون، واسع الجبين، عظيم الهامة، أي الرّأس، رجل الشّعر، خفيف اللّحية، أزعج¹⁰ العينين، أي أسود العينين، أقى العرنين، ظليح الفم، مفلج الأسنان، إذا ضحك خرج النّور من ثناياه، ازجّ الحاجبين من غير قرن بينهما، وكان أحلم النَّاس وأشجعهم،¹¹ وأعفّ النَّاس وأعدلهم،¹² وكان أسخى النَّاس؛ لا يبيت عنده دينار ولا درهم، وكان أشدّ حياء من العذراء، وكان أكثر النَّاس تواضعًا، يحصف¹³ الفعل¹⁴ ويرفع¹⁵ الثّوب، ويخدم في مهنة أهله، ويقطع اللّحم معهنّ، يجب¹⁶ دعوة العبد والحرّ، ويقبل الهدايا وإن قلّت، ويكافئ عليها، ويأكلها، وكان أصدق النَّاس لهجة، يغضب لرَبّه، ولا يغضب لنفسه،

¹ ف - لما.

² ب، ف: وعازب.

³ ت: وهو.

⁴ ب، ف - الأمهق الأبيض الذي.

⁵ ت: بالأدم؛ ف: بالادم.

⁶ الشمائل المحمدية للترمذي، ت: عزّت عبيد الدّعاس، ص. 7، دار الحديث للطباعة والنّشر والتّوزيع، الطبعة الثالثة، بيروت-لبنان، 1408 هـ-1988 م، ورد بلفظه: "كان رسول الله (صعم) ليس بالطّويل البائن، ولا بالقصير، ولا بالأبيض الأمهق، ولا بالأدم ولا بالجعد القلط ولا بالسّبط".

⁷ محمد بن إسماعيل أبو عبدالله البخاري الجعفي، الجامع الصحيح المختصر، 1303 / 3، رقم الحديث: 3355، 1-6، تحقيق: د. مصطفى ديب البغا أستاذ الحديث وعلومه في كلية الشريعة - جامعة دمشق، الطبعة الثالثة، دار ابن كثير، اليمامة - بيروت، 1407 - 1987؛ مسلم بن الحجاج أبو الحسين القشيري النيسابوري، : صحيح مسلم، 824/4، رقم الحديث: 2347، 1-5، ت: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي - بيروت.

⁸ ب، ف: قصيرًا .

⁹ الشمائل المحمدية للترمذي، ص. 7.

¹⁰ ب، ف: أدعج.

¹¹ ب، ف: وأشجعه.

¹² ب، ف: أعدلهم.

¹³ ت: يخطف.

¹⁴ ب، ف: التّعل.

¹⁵ ب، ف: ويرقع.

¹⁶ ت، ف: يجيب.

وكان يعصب الحجر على بطنه؛ من الجوع، ويأكل ما حضر ولا يردّ ما وجد،¹ إن وجد تمرًا / [76ظ] دون خبز أكله،² وإن وجد خبز برّ أو شعير أكله، وإن وجد بطيخًا أو رطبًا أكله، ولا يأكل متكئًا، وكان يأكل خبز الشعير غير منخول، وما ذمّ طعامًا قطّ، وإن وجد فراشًا اضطجع، وإن لم يجد اضطجع على الأرض، وكان يحبّ الطيب، ويكره الزائحة الرديّة، ويصبح دهيئًا، كحيلًا، يجيب الوليمة، ويعود المرضى، ويشهد الجنائز، ويمشي وحده بين أعدائه بلا حارس، ويلبس ما وجد، ويردف خلفه عبده أو غيره، ويركب ما أمكنه مرّة فرسًا ومرّة بعيرًا ومرّة بغلاً ومرّة حمارًا ومرّة يمشي راجلاً حافيًا³ بلا رداء ولا عمامة، ولا قلنسوة، وكان يلبس القلانيس بغير العمام، والعمائم بغير القلانيس، وإذا اغتمّ يرخي⁴ عمامته بين كتفيه، ويجالس الغرباء،⁵ ويخرج إلى بساتين أصحابه، ولا يحقر مسكينًا لفقره وزمانته، ولا يهاب ملكًا لملكه، يبدأ من لقيه بالسلام، وإذا لقي من أصحابه بدأ بالمصافحة، وكان لا يقوم ولا يقعد إلا على ذكر الله، وكان يكرم من يدخل عليه، وكان يؤثّر الداخل بالوسادة التي كانت تحته، وكان أكثر قعوده أي يعطي⁶ مستقبل القبلة، وكان جهير الصوت، وأحسن الناس نغمة أي صوتًا، ولا يتكلّم من غير حاجة، وكان⁷ يدعو أحدًا إلا قال لبيك، وهو أمّي⁸ يقرأ ولا يكتب، ولا معلّم له من البشر طهره الله تعالى من دنس الجاهليّة، ومن كلّ عيب، فلم⁹ يعظّم صنمًا قطّ، ولم يحضر مجلسًا من مجالس الكفرة، وكانوا يطلبونه لذلك فيمتنع ويعصمه الله تعالى من ذلك. قال أنس رضي الله رضي الله عنه: خدمت رسول الله صلى الله عليه وسلم عشر سنين فما قال لي أفّ قطّ،¹⁰ وكان أكثر الأوقات وعند¹¹ أكثر¹² الناس تبسمًا،¹³ وأحسنهم بشرًا، ما شتم أحدًا من المؤمنين بشتمة،¹⁴ وما لعن امرأة ولا خادمًا بلعنة، وكان إذا سُئل أن يدعو على أحد مسلم أو كافر عام أو خاص

¹ ت: يجد.

² ف: يأكله.

³ ت - حافيًا؛ ب: حافيًا.

⁴ ت: يرمي.

⁵ ب، ف: الفقراء.

⁶ ب، ت، ف - أي يعطي.

⁷ ب، ف + لا؛ ت + إذا.

⁸ ب، ف + لا.

⁹ ت: ولم.

¹⁰ محمد بن عيسى أبو عيسى الترمذي السلمي؛ الجامع الصحيح سنن الترمذي، 4/368، رقم الحديث: 2015، 1-4،

تحقيق: أحمد محمد شاكر وآخرون، دار إحياء التراث العربي - بيروت.

¹¹ ت: عند.

¹² ت - أكثر.

¹³ ت: متبسمًا.

¹⁴ ب، ف: بشتيمة.

عدل عن¹ الدّعاء عليه ودعا له، وما ضرب² قطّ إلا أن يضرب في سبيل الله، وكان كثير التّواضع والابتهاال، دائم السّؤال في دعائه الله مّ حسن خلقي وخلقي، ويقول: الله مّ جنبني منكراات الأخلاق،/[77و] فاستجاب الله دعائه فأنزل الله عليه القرآن، فأدّبه فكان خلّقه القرآن، وكان أحبّ الثّياب إليه البياض، وله خاتم من ذهب وتختّم به ثمّ نزعته ورمى به، ونهى عن التّختّم بالذهب، ثمّ اتّخذ خاتماً من فضة،³ فضّه منه⁴ محمّد رسول الله ، وهو الذي تختّم به بعده أبو بكر وعمر وعثمان رضي الله عنهم ثمّ سقط منه في بئر أريس،⁵ ولم يقدر عليه، وكان له خاتم من حديد ملويّ عليه فضة، نقشه محمّد رسول الله وكان يتختّم⁶ في خنصره الأيمن، وربّما في الأيسر، ويجعل الفصّ ممّا يلي باطن كفّه، ونهى عليّاً عن التّختّم في السّبابة والوسطى، وأمّا مهر النّبوة فعلى كتفه الأيسر، وقيل: بين كتفيه وكان عليه خيلان كأمثال الثّاليل،⁷ وروى التّرمذي عن جابر أنّه قال: كان خاتم رسول الله الذي بين كتفيه غدّة حمراء، مثل بيضة الحمام،⁸ وروى مسلم عنه: أنّ الخاتم كان مثل ذرّ الحجلة،⁹ وفي رواية أبي سعيد كان بضعة ناشرة، أي مرتفعة،¹⁰ وقيل: مكتوب فيه توجّه حيث شئت فإنّك منصور،¹¹ وقيل: نقشه محمّد رسول الله صلّى الله عليه وسلّم.

¹ ف: من.

² ف + أحدًا.

³ ف + نقش.

⁴ ف - منه.

⁵ ب: إدريس.

⁶ ف: يختّم.

⁷ ت: التّشاكل.

⁸ سنن الترمذي، 5/ 601، رقم الحديث. 3644.

⁹ صحيح مسلم، 4/ 1823، رقم الحديث. 2344، جاء بهذه الألفاظ: سمعت جابر بن سمرة قال: رأيت خاتما في ظهر رسول الله صلى الله عليه وسلم كأنه بيضة حمام.

¹⁰ محمد بن عيسى بن سورة بن موسى بن الضحاك، الترمذي، أبو عيسى (المتوفى: 279هـ)، الشمائل المحمدية، ص. 32، دار إحياء التراث العربي - بيروت.

¹¹ مغلطاي بن قليج بن عبد الله البكجري المصري الحنفي، أبو عبد الله، علاء الدين (المتوفى: 762هـ)،

المحقق: محمد نظام الدين الفتيح، الإشارة إلى سيرة المصطفى وتاريخ من بعده من الخلفاء، ص. 71، المحقق: محمد نظام الدين الفتيح، دار القلم - دمشق، الدار الشامية - بيروت، 1416 هـ - 1996 م، وفي كتاب الترمذي الحكيم: كبيضة حمام مكتوب في باطنها: الله وحده لا شريك له، وفي ظاهرها توجّه حيث شئت، فإنك منصور.

فصل في معجزات النبي المصطفى والرسول المجتبي عليه أفضل الصلاة وأكمل التحيات:

اعلم أن الله تعالى أعطى نبينا محمداً عليه السلام ما أعطى لأنبيائه المرسلين صلوات الله عليه وعليهم أجمعين، وإن¹ اتخذ الله إبراهيم خليلاً اتخذ محمداً حبيباً، والحبيب ألطف من الخليل؛ لأنه² يكون حبيباً حتى لا يكون خليلاً، وقد يكون خليل غير حبيب، قيل: الخليل الذي يكون فعله برضاء الله، والحبيب هو الذي يكون فعل الله برضائه ومراده، وقيل: الخليل هو الذي يكون طالباً، والحبيب هو الذي يكون مطلوباً، وإن أعطى لموسى عليه السلام انفجار الماء من الحجر أعطى نبينا محمداً عليه السلام من أصابعه في بعض غزواته، أصاب الناس عطش فدعى رسول الله عليه السلام، فإذا الماء ينفجر من تحت أصابعه حتى استسقى العسكر كلهم ودوابهم، قال جابر رضي الله عنه: [77ظ] عطش الناس يوم الحديبية ورسول الله بين يديه ركوة يتوضأ³ منها، ثم أقبل الناس نحوه وقالوا: ليس عندنا ماء نتوضأ به ونشرب⁴ إلا ماء في ركوتك، فوضع النبي عليه السلام يده على الركوة فجعل الماء يفور من بين أصابعه كأمثال العيون، قال الجابر رحمه الله: فشربنا وتوضأنا، قيل: لجابر كم كنتم؟ قال: لو كنا مائة ألف لكفانا،⁵ وإن أعطي لينة الحديد لداود عليه السلام حتى يكون في يده مثل الشمع مسح رسول الله صلى الله عليه وسلم ضرع شاة أم سعيد⁶ وهي يابسة فتليتت،⁷ وإن أعطى سليمان مركباً من الريح أعطي نبينا محمد عليه السلام البراق حتى بلغه بساعة سدرة المنتهى، قال واحدي⁸ رحمه الله: لما خرج رسول الله عليه السلام إلى الغار، وبلغ الجبل وجده مصمماً فانفجر حتى دخل الغار، فهذا فلق البحر لموسى عليه السلام، وتلين⁹ الحديد لداود عليه السلام، وإن أعطى الله عيسى عليه السلام إحياء الموتى، وإبراء الأكمه والأبرص أعطي نبينا محمد

¹ ت: فإن.

² ب، ت، ف + لا.

³ ب: فيتوضأ؛ ف: فتوضأ.

⁴ ف + منه.

⁵ مشكاة المصابيح، 1647/3، رقم الحديث: 5882، بلفظه: وَعَنْ جَابِرٍ قَالَ عَطَشَ النَّاسُ يَوْمَ الْحُدَيْبِيَّةِ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ يَدَيْهِ رِكْوَةٌ فَتَوَضَّأَ مِنْهَا ثُمَّ أَقْبَلَ النَّاسُ نَحْوَهُ قَالُوا: لَيْسَ عِنْدَنَا مَاءٌ نَتَوَضَّأُ بِهِ وَنَشْرَبُ إِلَّا مَا فِي رِكْوَتِكَ فَوَضَعَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدَهُ فِي الرِّكْوَةِ فَجَعَلَ الْمَاءُ يَفُورُ مِنْ بَيْنِ أَصَابِعِهِ كَأَمْثَالِ الْغُيُونِ قَالَ فَشَرَبْنَا وَتَوَضَّأْنَا قِيلَ لَجَابِرٍ كَمْ كُنْتُمْ قَالَ لَوْ كُنَّا مِائَةَ أَلْفٍ لَكَفَّأْنَا كُنَّا خَمْسَةَ عَشْرَةَ مِائَةً. مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ

⁶ ب: معز؛ ف: معبد.

⁷ ب، ف: فتليتت.

⁸ ب، ف: الراقدي؛ ف: الواقدي.

⁹ ب: تلين.

عليه الصلاة والسلام إحياء الشاة المسمومة حتى قالت: لا تأكل مني يا رسول الله ؛ فإنني مسمومة، وروي أنّ معاذًا تزوج امرأة فقيل لها أنّ بجنبه برصًا، فكرهت المرأة أن ترفّ إليه، فجاء معاذ وشكى النبي عليه الصلاة والسلام منها، فقال رسول الله : اكشف جنبك يا معاذ، فكشف فمسحه رسول الله صلى الله عليه وسلم بيده فذهب البرص عنه، وروي أنّ امرأة جاءت ومعها ابنة فقالت: يا رسول الله، هذه بنتي كمهاه فمسح رسول الله يده¹ عينيها فأبصرت بإذن الله تعالى، وإن كان المسيح أوتي² بطعام من الجنة، وأكله الحواريون فقد أتى³ رسول الله بطعام من الجنة، وأكل معه عائشة وفاطمة وعلي، ووصى رسول الله عليه السلام أن يحفظوا منها نصيبًا للإمام الأعظم أبي حنيفة رحمه الله، وإن أعطى نوحًا جري السفينة على الماء أعطي نبينا محمدًا عليه السلام جري الحجر على الماء، وذلك أبلغ حين دعا عكرمة بن أبي جهل إلى الإسلام فقال: لا، حتى تريني آية، أي معجزة وكان بين يدي رسول الله / [78و] غدير ماء حوله أحجار، فقال له: اذهب عند الأحجار فقل لواحد منها إنّ محمدًا يدعوك، فذهب إليه وقال له: إنّ محمدًا يدعوك، فجرى على وجه الماء⁴ حتى⁵ بين يدي⁶ رسول الله عليه السلام، وقد علم أنّ جري الحجر أبلغ في باب الإعجاز من جري الخشب، وعن ابن عمر رضي الله عنه قال: كان رسول الله عليه السلام لَمَّا قدم إلى المدينة يتساند⁷ إلى الجذع⁸ كان في المسجد إذا خطب الناس يوم الجمعة، فأبصره رومي فقال: إن أمر نبينا محمد جعلت له شيئًا يقوم عليه، فذكر ذلك النبي عليه السلام قال: فليعمل، فعمل المنبر، فلَمَّا وضع في المسجد، وحضرت الجمعة جاء رسول الله عليه السلام حتى صعد المنبر، وترك الجذع فحنّ الجذع حين ناقة، فنزل رسول الله فوضع يده على جذع وقال: إن شئت طلبت⁹ أن يجعلك في الجنة التي كنت فيها، وإن شئت طلبت إلى ربي أن يجعلك من أشجار الجنة يأكل أولياء الله منك، قال عبد الله بن عمر: سمعناه يقول نعم،¹⁰ ثم غاب الجذع فلم يُر بعد ذلك، قال ابن عباس رضي الله عنه: كانت الشياطين لا يحجبون عن السماوات، وكانوا يدخلونها، ويأتون بأخبارها فيلقون على الكهنة، فلَمَّا ولد عيسى عليه

¹ ف: بيده.

² ف: أتي.

³ ت: اوتي.

⁴ ف: الأرض.

⁵ ب. ف + انتصب قائمًا.

⁶ ف: أيدي.

⁷ ت: تساند.

⁸ ف: جذع.

⁹ ف + إلى ربي.

¹⁰ ب، ف + نعم.

السَّلام منعوا من ثلاث سماوات، فلَمَّا ولد محمَّد عليه السَّلام منعوا من السَّمَاوات أجمع،¹ فما بقي² منهم من أحد مرید³ استراق السَّمع⁴ إلَّا رمى بشهاب، وذلك أنَّ الشَّياطين يركب بعضهم بعضًا إلى سماء الدُّنيا، يسترقون السَّمع من الملائكة، فيرمون بالكواكب، فمنهم من يقتله، ومنهم⁵ من يحرق وجهه أو جنبه أو يده أو حيث يشاء الله، ومنهم من يحيله⁶ فيصير غولًا يضلُّ النَّاس في البوادي، ويقال: لَمَّا ولد النَّبِيُّ عليه السَّلام أرادوا أن يصعدوا إلى السَّماء فمنعوا من ذلك فاجتمعوا إلى إبليس وقالوا: كَنَّا نصعد إلى السَّماء إلى يومنا هذا، فالآن مُنعنا عن ذلك، فقال إبليس: طافوا⁷ مشارق الأرض ومغاربها لتطلبوا أيَّ حادثة حدثت على وجه الأرض، / [78ظ] فطافوا حتَّى أتوا مكَّة⁸ فنزلوا⁹ فيها بيتًا حوله¹⁰ الملائكة وسطع¹¹ منه نور إلى السَّماء وبيَّس¹² الملائكة بعضهم بعضًا فرجعوا وأخبروا إبليس عليه اللَّعنة، فلَمَّا سمع صاح صيحة وقال: آه،¹³ خرج آية العالم ورحمة بني آدم، فلذلك مُنعتم من الصُّعود إلى السَّماء؛ لأنَّ السَّماء موضع نظره¹⁴ منه قوله¹⁵ تعالى ﴿وَزَيَّنَّاهَا لِلنَّاظِرِينَ﴾ [الحجر، 16/15]

نكتة،¹⁶ فإذا لم يكن للشَّياطين سبيل إلى السَّماء التي¹⁷ موضع نظر المؤمن فكيف يكون لهم سبيل إلى القلب الذي هو موضع نظر¹⁸ المهيمن؟!، قال كعب الأخبار¹⁹ رحمه الله: رأيت في التَّوراة أنَّ الله تعالى أخبر قوم موسى عليه السَّلام عن وقت خروج محمَّد عليه السَّلام، وقال: إنَّ الكوكب المعروف عندكم

¹ ف: جمعاء.

² ب، ف - بقي.

³ ف: يريد.

⁴ ف: أسمع.

⁵ ف - منهم.

⁶ : يخيله؛ ف: يخيله.

⁷ ف: طوفوا.

⁸ ف: شرفها الله.

⁹ ب، ف: فرأوا.

¹⁰ ب: حاملة؛ ف: أحاطته.

¹¹ ب: حفظ؛ ف: صعد.

¹² ب، ف: وبشَّرت.

¹³ ت: إنّه.

¹⁴ ف + ونظر أمته.

¹⁵ ف: قال الله.

¹⁶ ب، ف - نكتة.

¹⁷ ف + هي

¹⁸ ت - نظر.

¹⁹ ف: الأخبار.

اسمه كذا إذا تحرك وسار عن موضعه، فهو وقت خروج محمد عليه السلام، فلما ولد رسول الله سار الكوكب، فعرفوا جميعاً أنه خرج إلى الدنيا، ولكن كتموا حسداً من عند أنفسهم، وأخبر قوم عيسى عليه السلام في الإنجيل، وقال: إن النخلة اليابسة إذا أورقت وأثمرت فهو وقت خروج محمد عليه السلام، فلما ولد رسول الله عليه السلام أورقت النخلة اليابسة وأثمرت، فعرفوا، ولكن كتموا¹ حسداً، وأخبر قوم داود عليه السلام في الزبور، وقال: إن العين المعروفة التي غاض² ماؤها إذا نبع منها الماء فهو وقت خروج محمد عليه السلام، فلما ولد رسول الله عليه السلام نبع منها الماء، فعرفوا، ولكن ستروا حسداً.

ومن معجزاته عليه السلام:

تنكست الأصنام كلها ليلة الولادة، روي أن عبد المطلب قال: كنت في الكعبة وفيها أصنام، سقطت الأصنام من أماكنها، وخرت ساجداً³ وسمعت صوتاً من جدار الكعبة يقول: ولد النبي المختار الذي يهلك بيده الكفار، ويظهرني عن هذه الأصنام، ويأمر بعبادة الملك العلام، ومنها أن أبا طالب مرض فعاده رسول الله، فقال أبو طالب: يا ابن أخي، / [79و] سل ربك أن يعافيني، فدعاه النبي عليه السلام فبرئ من مرضه، فقال له: إن معبودك يطيعك، فقال عليه السلام: يا عمّاه، لئن أطعت الله يطيعك، وهو منها⁴ كان رسول عليه السلام يرى في الظلمة كما يرى في الضوء، ويرى خلفه كما يرى قدامه، قال أنس رضي الله عنه: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أقيموا صفوفكم، فإنني أرى من خلفي كما أرى من قدامي، ومنها كان ينام عيناه ولا ينام قلبه،⁵ ومنها لا يقع ظلّه على الأرض في شمس ولا قمر؛ لأنه كان نوراً، ومنها ما قعد عليه ذباب ولا⁶ غيرها من الحيوانات الموديات،⁷ ومنها لم يكن له التثاؤب أصلاً، ومنها لم يُر بولّه ولا غائطه،⁸ ومنها أن كل دابة ركب عليها لم تهرم أبداً، ومنها انكسر سيف⁹ علي رضي الله عنه في حرب بني مصطلق، وفي يده عليه السلام غصن من شجر الزيت فأعطاه علياً فصار ذو الفقار، ومنها لا يشغله كلام عن كلام¹⁰ بل لو تكلم عشر يفهم¹¹ كلام كلهم، ويسمع من البعيد كما يسمع من القريب، ومنها قال جابر رضي الله

¹ الإمام أبي حامد محمد بن محمد الغزالي، سلوة العارفين، 69/1، باب مولد النبي، تحقيق: السيد يوسف أحمد.

² ت: غاضت.

³ ف: ساجدة.

⁴ ب: هو منها؛ ت: ومنها؛ ف: هو ومنها.

⁵ الجامع الصحيح المختصر، 1/253، رقم الحديث. 687.

⁶ ت - لا.

⁷ ت: المودية.

⁸ ف + قط.

⁹ ف: سيفاً.

¹⁰ ت + آخر.

¹¹ ب، ف: فهم.

عنه: كان في منزل¹ بئر ماءٍ وماؤها أجاج فغسل رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رجله فيها فعذب، ومنها كان باليمن ماء يقال له الرَّغَاف،² لا يشرب أحد منه إلا مات، فَلَمَّا بعث النَّبِيُّ عليه الصلاة والسلام بعث أحدًا إلى الماء، وقال:³ إِنَّ النَّاسَ قد أسلموا فأسلم فأسلم الماء، وبعد ذلك من يشرب منه يحتم ولا يموت، ومنها ما قال عائشة رضي الله عنها سقطت إبرة من يدي، وكنت أحيط بها ثوبي، فوجدتها بنور وجهه⁴ حين دخل علي رسول الله عليه السلام، ومنها لا يضر⁵ سم قاتل حين ذبحت امرأة اليهودية⁶ بحبير⁷ شاة، وطلبت⁸ بالسم، فأكل رسول الله عليه السلام أكلة ثم صاحت الشاة، وقالت: لا تأكل مني فأني مسمومة، وقال عليه السلام لليهودية، ما حملك على ما صنعت؟ قالت إن كنت⁹ لم يضرك ما صنعت، وإن كنت ملكًا أرحت النَّاسَ / [79ظ] منك، فأمر قتلها¹⁰ فقُتلت، ومنها لَمَّا جاء سلمان الفارسي رحمه الله إلى الإسلام يفهم النَّبِيَّ عليه السلام ما يقول سلمان، ولم يفهم سلمان ما يقول النَّبِيُّ عليه السلام، فدعا له فقال: اللَّهُمَّ علِّمه بالعربية فتكلّم بها في ساعة¹¹ حتّى قال سلمان: أمسيت كرديًا وأصبحت عربيًا، ومنها لَمَّا دخل مع الصّديق الغار فرأى الصّديق رأس حية قد ظهر عن حجره¹² فوضع الصّديق قدمه على حجرها¹³ فلدغته مرات، ولم يدفع قدمه فرأى النَّبِيَّ عليه السلام أثر التغيّر على وجهه، وقال: ما لي أراك متغيّر اللون؟ قال: لدغني حية فيزق رسول الله عليه ومسح فذهب ألمها بإذن الله تعالى، وقال دعها حتّى تخرج وتخرج وجاءت بين يدي رسول الله، ووضعت رأسها على قدمه، ومسح النَّبِيُّ عليه السلام ظهرها، فرجعت إلى¹⁴ حجرها،¹⁵ ومنها أنّه عليه السلام قال يومًا لحصيني¹⁶ أسلم فأبى، وكان له صنم يعبده، فقال

¹ ف: منزلي.

² ت: الرغاف.

³ ت - وقال.

⁴ ف: رسول الله صلى الله عليه وسلم.

⁵ ت: يضره.

⁶ ف: يهودية.

⁷ ب، ف: بخبير.

⁸ ب، ف: وطلبت.

⁹ ب، ف + نبيًا.

¹⁰ ت: بقتلها.

¹¹ ب، ف: ساعته.

¹² ت: حجرها.

¹³ ت: حجرها.

¹⁴ ب - إلى.

¹⁵ ب، ف: حجرها.

¹⁶ ت، ف: لحصين؛ ف + بن.

عليه السّلام: يقرّ صنمك وأنت لا تقر¹ وقال: وكيف يقرّ صنمي؟! وقال عليه السّلام: إن كنت تسمع إقراره أتؤمن بالله؟ قال: نعم، فقال النّبّي عليه السّلام لصنمه: من أنا؟ قال: أنت رسول الله حقًّا، فأمن عند ذلك حصين، ومنها أنّه عليه السّلام كان نائمًا في حجرته، وكان العرق يسيل منه؛ لشدة الحرّ، فدخلت أم سلمة فأخذت عرقه عليه السّلام، وجمعته في قارورة، وكان أم سلمة مشاطة العرايين² بالمدينة،³ فمشطت عروشًا وتطيّب به، فبقي⁴ الطيب⁵ فيها إلى آخر حياتها، ومنها أنّه عليه السّلام إذا مرّ عن طريق يعرفونه من طيب رائحته، ويقولون اليوم مرّ محمّدًا عليه السّلام عن هذا الطريق، وأنّه يضع يده على رأس الصّبيّ فيعرف هذا الصّبيّ من بين الصّبيان بريح يده عليه السّلام، ومنها أنّه عليه السّلام مسح ضرع شاة لا لبن لها فصارت ذات لبن، وكان ذلك سبب إسلام ابن مسعود رضي الله عنه، ومنها أنّ أبا جهل طلب فرصة، وراقب ساعة / [80و] غفلته فرآه يومًا ساجدًا لرّبّه، فأخذ صخرة⁶ بوسع طاقته وقدر⁷ قوّته، وأقبل بها إليه؛ ليطرحها عليه فألزقها الله بكفّه ويبست يده إلى عنقه، ومنها لما اشتدّ القتال يوم بدر أخذ عليه السّلام قبضة من تراب فرمى به وجوه الكفّار فلم يبق منهم أحدًا إلاّ امتلأت عيناه، ومنها أنّ رجلًا من بني المغيرة⁸ أتاه ليقتله فطمس الله على بصره ولم يري⁹ النّبّي عليه السّلام، ومنها أنّ من كان بحضرته من المنافقين اطلّعه الله تعالى على ذلك المنافق، ومنها أنّه عليه السّلام¹⁰ جالس¹¹ في مسجد المدينة، وحوله المهاجرون والأنصار إذًا¹² أتى أعرابيّ من بني سليم، وقد صاد ضبًّا وهو في ثيابه فقال له النّبّي عليه السّلام: أسلم، فقال: لا، حتّى أشهد¹³ لك هذا الضبّ، فقال عليه السّلام: من ربّك يا ضبّ؟ فقال الله ربّي الذي في السّماء ملكه، وفي الأرض سلطانه وفي البحر سبيله، ثمّ قال له عليه السّلام: أيّها الضبّ، من أنا؟ قال: أنت محمّد رسول الله، قد أفلح من آمن بك وصدّقك، وخسر من خالفك، ومنها أن في فتح حبير¹⁴ أصابه من

¹ ف: ولا تقر أنت.

² ت: العرايين؛ ف: العراس.

³ ف - بالمدينة.

⁴ ت: فبقي.

⁵ ف + في.

⁶ ف: حجرة.

⁷ ت: وقدر.

⁸ ب، ف: المغيرة.

⁹ ب، ف: ير.

¹⁰ ب + في؛ ت + كان.

¹¹ ت: جالسًا.

¹² ت: فإذا؛ ب: وإذا؛ ف: إذا.

¹³ ب، ف: يشهد.

¹⁴ ب، ف: حبير.

الغنائم مال كثير وحمار، تكلم¹ النبي الحمار² حتى ركبته فقال له: يا حمار، ما اسمك؟ قال: غفير، ثم قال: فليمن كنت؟ قال: ليهودي وكنت أعره به عمدًا، فقال له³ النبي عليه السلام: هل لك من ركب؟ قال: لا، قال: ولم قال: لأنه حدثني أبي عن أباؤه وأجداده أنه قال: يركب نسلنا سبعون نبيًا، وآخر نسلنا يركبه نبي يقال له محمد، ولم يبق من نسل جدي غيري، ولا من الأنبياء غيرك، فقال عليه السلام: سميتك يعفورًا، فكان النبي عليه السلام يركبه في حاجته، فإذا نزل عنه بعثه إلى باب رجل فيأتي الباب فيقرعه برأسه، فإذا خرج إليه صاحب الدار⁴ أشار إلى حضرة نبينا محمد عليه السلام، فلما قبض النبي عليه السلام جاء إلى بئر فتردى نفسه فيها ومات، فصار قبره هناك، ومنها أنه عليه السلام لما أراد أن يبني مسجد المدينة قال لأبي بكر رضي الله عنه: أحتاج إلى الجذع،⁵ وقال أبو بكر رضي الله عنه: إن لي بيتًا بمكة⁶ لو كان هاهنا لكفت جذوعه، فقال عليه السلام: // [80ظ] أتريد ذلك هاهنا؟ قال: نعم⁷ يا رسول، فدعا النبي عليه السلام الجذوع، وطار الجذوع من مكة إلى المدينة، فاستعمل في المسجد، ومنها أن ظبية كلمته حيث وقعت في شبكة فقالت:⁸ يا رسول الله، إن لي عجلة تحتاج إلي لبني، وإنني قد وقعت في هذه الشبكة، خلني حتى أرضعها، فقال عليه السلام: كيف أخليك؟ وصاحب الشبكة⁹ فقالت: خلني¹⁰ حتى أرجع، فخلاها¹¹ رسول الله، وجلس حتى رجعت الظبية، وجاء صاحبها، فشفع النبي عليه السلام حتى خلّى سبيلها، ومنها أن الناس إذا غلب عليهم الجوع والحزن أتوا قبر رسول الله عليه السلام فينصرفون فارغين عن الجوع والحزن، ومنها أن كل من يرى قبره يأتي عليه البكاء، وحكي أن يهوديًا قال لحسن الأشعري: العجب منكم أنكم إذا رأيتم قبر نبيكم بأخذكم البكاء، والبكاء على الميت¹² مات منذ ثلاثمائة سنة شيء عجيب! وقال الحسن: لئن وقع عينك على قبره، ولم يغلبك البكاء فلك مائة دينار، وإن غلبك البكاء فعليك أن تسلم، فقبل اليهودي فقاما، وتوجّها إلى المدينة، إلى المدينة، وأتيا إلى قبر النبي عليه السلام، فأول ما

¹ ت: فتكلم.

² ب - الحمار.

³ ف - له.

⁴ ف: صاحب الدار إليه.

⁵ ب، ف: الجذوع.

⁶ ف: بمكة بيتًا.

⁷ ف - نعم.

⁸ ب، ف: فقال.

⁹ ت + لا يرضى.

¹⁰ ف - خلني حتى أرضعتها فقال عليه السلام كيف أخليك وصاحب الشبكة فقالت خلني.

¹¹ ب: فخلاها.

¹² ف: ميت.

يعول¹ عليه عين اليهودي فإذا غلبه البكاء فرجع الصّوت، وبكى بكاءً شديداً ورفع سبّابته وقال: أشهد أن لا إله إلا الله، وأشهد أن محمداً عبده² ورسوله³، ومنها أن أبا بكر رضي الله عنه كان تاجرًا وقت الجاهلية، وكان سبب إسلامه أنه⁴ رأى رؤيا في الشّام، أن الشّمس والقمر تكونان⁵ في حجرته، وأخذهما بيده وضّمهما إلى صدره، وألبس عليهما رداءه، فلما انتبه، وذهب إلى راهب النّصارى، فسأله عن الرّؤيا، وطلب منه التّعبير، فقال الرّاهب: من أين أنت؟ قال: من مكّة، قال: من أي قبيلة؟ قال: من الهاشم، قال: وما شأنك؟ قال: التّجارة، فقال: يخرج رجل يقال له محمّد الأمين، ويكون في قبيلة الهاشم، ويكون نبيّ آخر الزّمان، لولا ذلك لَمَا خلق الله تعالى السّماوات والأرضين، وما يكون فيهما، وما خلق الله تعالى آدم، وما خلق الأنبياء والمرسلين، وهو سيّد الأنبياء، وخاتم المرسلين، وأنت تدخل/[81و] في دينه، وتكون وزيرًا له، وخليفة بعده⁶، وهذا تعبير رؤياك، ثم قال: وجدت نعتَه وصفته في التّوراة والإنجيل والرّبور، وإنّي أسلمت له، وكنتم إسلامي خوفًا من النّصارى، فلما سمع أبو بكر رضي الله عنه من الرّاهب صفة النّبيّ عليه السّلام رقّ قلبه، واشتاق إلى رؤيته، وقدم مكّة، وطلبه فوجده، وكان يحبه، ولا يصبر غير رؤيته، فلما جاء الوحي لرسول الله عليه السّلام قال: يا أبا بكر، أسلم فإنّي رسول الله من ربّ العالمين، فقال له أبو بكر: لو كنت نبيًا فلا بدّ بذلك من المعجزة، فقال النّبيّ عليه السّلام: أما يكفيك من المعجزة التي رأيت

¹ ب: يقع؛ ف: وقع.

² ب، ف - عبده.

³ ب، ف: رسول الله.

⁴ ب - أنه.

⁵ ت، ف: يكونان.

⁶ أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 66/3، ت: إحسان عباس، دار صادر - بيروت، ورد بهذه الألفاظ: أن أبا بكر رضي الله عنه كان باليمن في تجارة، ونبيّ النبي صلى الله عليه وسلم وهو غائب، فنزل أبو بكر رضي الله عنه في طريقه على دير فيه راهب باليمن هو ورفقته، فسألهم الراهب: هل فيكم خطيب قالوا: نعم، وأشاروا إلى أبي بكر رضي الله عنه، فدعاه إليه وحده فقال له الراهب: من أين أنت فقال: من مكّة، فقال: هل ظهر بها أحد يدعي النبوة فقال: لا، فقال الراهب: عندي صورة أريتها فإن عرفت أحدًا يشبهها فعرفني، فعرض عليه الصورة فقال: هذه صورة رجل يعرف بمحمد بن عبد الله بن عبد المطلب، فقال الراهب: هذا هو النبي المدعو به وهو خاتم الأنبياء، يظفر بأعدائه ويعلو دينه الأديان. فقال أبو بكر رضي الله عنه: ما عرفنا هذا منه ولا ادعاه ولا عرف بالعلم ولا يحسن الكتابة ولا خالط اليهود والنصارى، فقال الراهب: هذا هو النبي نفسه. وقيل أن الراهب قال لأبي بكر: وأنت الخليفة من بعده على أهل دينه.

رؤيا¹ في الشّام، وعبرها الرّاهب، وأخبر عن إسلامك؟ فلمّا سمع أبو بكر قال: صدقت يا محمّد، ورفع سبّابته وقال:² أشهد أن لا إله إلاّ الله ، وأشهد أن محمّدًا رسول الله.³

وقال قتادة: من شرفه أنزل الله القرآن عليه نجومًا، حيث لم ينقطع المكاتبة والمراسلة عنه إلى وقت الموت، وأنزل سائر الكتب على الأنبياء جملة واحدة.

وفي الخبر:⁴ لَمَّا أمر الله الملائكة بالسّجود لآدم خطر على قلب آدم أنه أفضل من محمّد عليه السّلام، حيث أمر الملائكة بالسّجود له، فأوحى الله إليه إنّ أمري بالملائكة لأجل محمّد؛ لأنّ نوره على جبينك، لا تعظيمًا لك بل تعظيمًا وتشريفًا له.

وفي الخبر: لَمَّا خلق الله السماوات والأرض افتخرت السّماء على الأرض وقالت: إنّ العرش والملائكة فيّ، والشمس والقمر والنّجوم كلّها فيّ، وأنت عارية عن هذه كلّها، فسكتت الأرض حتّى وُلد النّبيّ عليه السّلام، فإذا افتخرت الأرض على السّماء، وقالت: إن كان العرش والملائكة والشمس والقمر والنّجوم كلّها فيك، والذي قد خلق هذه الأشياء كلّها لأجله فيّ، عليّ مكانه، وعليّ نظره، وعليّ مشيه، وعليّ حياته، وعليّ مماته، فلمّا افتخرت الأرض على السّماء قال الله تعالى: افتخرت⁵ فجعلت ترابك طاهرًا وطهورًا له ولأمّته، وجعلتك مسجدًا له ولأمّته؛ لافتخارك به، ويقال: ما من فجر إلاّ وينزل على قبر رسول الله عليه وسلّم سبعون ألف ملك يطوفون،/[81ظ] ويصلّون عليه، فإذا أمسوا عرجوا إلى السّماء، ثمّ اعلم أنّ معجزات رسول الله عليه السّلام كثيرة، لا يمكن حصرها، ولا يسمع⁶ عدّها، لكن نقلت بعضها في تلك الأوراق، على طريق الإيجاز والاختصار، وهذا كاف لأولي الأبصار، ونسأل الله تعالى أن يجعل لنا نصيبًا من شفاعته، بحرمة نبوّته ومعجزاته، عليه أفضل الصّلوات وأكمل التّحيات، ما دامت

¹ ف: رأيتها.

² ت: فقال.

³ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 66/3، ورد بهذه الألفاظ: فقال النبي صلى الله عليه وسلم: دليله ما قاله لك الراهب، قال أبو بكر: أشهد أن لا إله إلاّ الله وأشهد أنك رسول الله، أنا أول متابع لك على هذا الأمر؛ عمدة التحقيق في بشائر آل الصديق للشيخ إبراهيم بن عامر العامري المكي العبيدي المتوفى 1091 ويليّه تحفة الصديق في فضائل أبي بكر الصديق لأبي القاسم علي ابن بلبان الناصري المتوفى 684 ويليّه الروض الأنيق في فضل الصديق للإمام جلال الدين السيوطي المتوفى 911 هـ ويليّه الروض الفائق الأنيق في مناقب سيدنا أبي بكر الصديق للسيد صديق بن عمر بن خان باعتناء وتعليق الشيخ احمد فريد المزيدي دار الكتاب العلمية، ص. 108.

⁴ ف: ويقال.

⁵ ب، ف + بحبيبي.

⁶ ف - ولا يسمع.

الأرضون¹ والسَّمَاوَات، وعلى آله الطَّاهرين وأزواجه الطَّاهرات، وأصحابه الطَّيِّبين، كلَّهم سبب النِّجاة عن الدَّرَكَات، ووسيلة إلى الجنَّات، رضوان الله سبحانه عليهم أجمعين.

[ج- فصل في ذكر تفضيل الصَّحابة الأربعة رضي الله تعالى عنهم]

[أبو بكر]

فصل في ذكر تفضيل الصَّحابة الأربعة رضي الله تعالى عنهم: أولهم أبو بكر بن² أبي قحافة بن عثمان بن عامر بن عمرو بن كعب، تلاقى أباه³ أباء⁴ النَّبِيِّ في كعب، وكان أسمر اللَّون، نحيف⁵ الجسم، طويل القَدِّ، خفيف اللَّحية،⁶ اسمه قبل الإسلام عبد ربِّ الكعبة، فسَمَّاه النَّبِيُّ عليه السَّلَام عبد الله ؛ لأنَّه عليه السَّلَام قال: سمَّوا أولادكم أسماء الأنبياء، وأحبَّ الأسماء عند⁷ الله ، عبد الله وعبد الرحمن، وإنَّما سمِّي عتيقًا أيضًا؛ لأنَّه دخل يومًا على النَّبِيِّ عليه السَّلَام⁸ أبشَّر⁹ فأنْت عتيق الله من النَّار،¹⁰ كذا في الجامع للترمذي، وفي رواية أخرى قال عليه السَّلَام: من أراد أن ينظر إلى عتيق من النَّار فلينظر إلى أبي بكر، وقال ليث بن سعد: لُقِّب به لحسن وجهه وجماله. وقال المصعب¹¹: لُقِّب به؛ لأنَّه ليس في نسبه شيء يُعاب به.¹² وقال الكعب: والأحسن أنَّه كان يسمَّى في الجاهليَّة عتيقًا؛ لحسن وجهه، وبراءة ساحته أي ظاهر بدنه من العيوب والنَّقْصان، ثمَّ سمَّاه رسول الله عتيقًا في الإسلام؛ لعتقه من النَّار، وقيل: اسمه الَّذي سمَّاه¹³ أهله عتيق، وهو أوَّل من أسلم عند عاقبة التَّابعين، وذهب به ابن عباس رضي الله عنه، وروي عن¹⁴ زيد بن أرقم والمقداد أنَّ أوَّل من أسلم عليَّ رضي الله عنه، وقيل: أوَّل من أسلم زيد بن حارث،¹⁵ وقال

¹ ت: الأرض.

² ف - بن.

³ ف: آباؤه.

⁴ ت: آباؤه.

⁵ ت: نحيف.

⁶ ت + كان.

⁷ ف: إلى.

⁸ ت، ف + فقال عليه السَّلَام له.

⁹ ت: أبشَّر.

¹⁰ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 64 / 3.

¹¹ ت: المسعب.

¹² ت - به.

¹³ ب، ف + به.

¹⁴ ف - عن.

¹⁵ ف: حارثة.

قتادة والزّهري: وجماعة من الصّحابة: ¹ إنّ أوّل من أسلم من المؤمنات ² خديجة، وروي / [82و] هذا أيضًا عن ابن عباس رضي الله عنه: وادّعى الثعلبيّ المفسّر رحمه الله اتّفاق العلماء على أنّ أوّل من أسلم خديجة، وأمّا اختلافهم إنّما ³ هو فيمن أسلم بعدها، قال أبو عمر والشهروزي ⁴ الأورع: أن يقال أوّل من أسلم من الرّجال الأحرار أبو بكر ⁵ رضي الله عنه، ومن الصّبيان عليّ رضي الله عنه، ومن النّساء خديجة رضي الله عنها، ومن الموالي، أي العتقاء زيد بن حارث رضي الله عنه، ومن العبيد بلال حبشيّ ⁶ رضي الله عنه، شهد أبو بكر المشاهد، أعني الغزوات كلّها مع النّبّي عليه السّلام، ولم يفارقه في الجاهليّة، ولا في الإسلام، وأسلم على يده، أي ⁷ يد أبي بكر رضي الله عنه خلق كثير من الصّحابة.

قال محمّد بن سعد رحمه الله: رفع ⁸ رسول الله عليه السّلام رايته ⁹ علم ¹⁰ العظمى، وكانت سوداء يوم تبوك إلى ¹¹ أبي بكر رضي الله عنه، وكان فيمن ¹² ثبت مع رسول الله يوم أحد، ويوم حنين، ¹³ وروى عن رسول الله صلّى الله عليه وسلّم مائة واثنين وأربعين حديثًا، وسبب قلّة روايته مع صحبته، وكثرة ملازمته له؛ لأنّه ¹⁴ توفّي قبل انتشار الأحاديث، واعتناء الصّحابة، أي اهتمام الصّحابة والتّابعين بسماعها، وحفظها، ولم يكن يفتي بحضرة النّبّي عليه السّلام غيره، وليس ¹⁵ ذلك إلا لثقة بعلمه ¹⁶ وفضله وفهمه،

¹ ف + رضوان الله عليهم.

² ف: أمّ المؤمنين.

³ ف: فإنما.

⁴ ت: الشّهروذي.

⁵ ف + الصّدّيق.

⁶ ف: الحبشيّ؛ أحمد بن محمد بن أبي بكر بن عبد الملك القسطلاني القتيبي المصري، أبو العباس، شهاب الدين (المتوفى: 923هـ)، المواهب اللدنية بالمنح المحمدية، 1/ 132، عدد الأجزاء: 3، المكتبة التوفيقية، القاهرة - مصر.

⁷ ب، ت، ف + على.

⁸ ت: دفع.

⁹ ت + أي.

¹⁰ ف - علم.

¹¹ ت + يد.

¹² ت: ممّن.

¹³ أبو عبد الله محمد بن سعد بن منيع الهاشمي بالولاء، البصري، البغدادي المعروف بابن سعد (المتوفى: 230هـ)، الطبقات الكبرى، 3/ 131، عدد الأجزاء: 8، دار الكتب العلمية - بيروت، 1410هـ - 1990م، جاء بهذه الألفاظ: ودَفَعَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - رَايَتَهُ الْعُظْمَى يَوْمَ تَبُوكَ إِلَى أَبِي بَكْرٍ وَكَانَتْ سَوْدَاءَ وَأَطْعَمَهُ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - بِخَيْبَرِ مِائَةَ وَسِتِّينَ.

¹⁴ ب، ف: أنّه.

¹⁵ ب: يكن؛ ف: ولم يكن.

¹⁶ ت: علمه.

وكان خير الأمة بعد رسول الله ، يدلّ عليه ما أخرج البخاريّ في جامعه عن أبي سعيد الخدريّ أنّه قال: قال رسول الله عليه السّلام لو كنت متّخذًا خليلًا من أمتي،¹ وفي رواية: غير ربّي لاتّخذت أبا بكر خليلًا، ولكنّه أخي وصاحبي،² وعن أبي هريرة رضي الله عنه أنّه قال: قال رسول الله عليه السّلام: أتاني جبرائيل، فأخذ بيدي، فأراني الجنّة التي يدخل فيها أمتي، فقال أبو بكر: يا رسول الله ، وددت أنّي كنت معك، فقال عليه السّلام: أما إنّك يا أبا بكر³ أوّل من يدخل الجنّة من أمتي،⁴ وقد جاء في الخبر أنّ عليًّا وأبا بكر رضي الله عنهما قد أتيا إلى باب حجرة رسول الله ، فوفقا عند الباب فقال عليّ رضي الله عنه: تقدّم يا أبا بكر، فقال أبو بكر: تقدّم يا عليّ، فقال عليّ: أنا لا أقدم على رجل قال رسول الله عليه السّلام / [82ظ] في حقّه ما طلعت الشمس، ولا غربت من بعدي على أحد أفضل من أبي بكر، فقال أبو بكر: كيف أقدم على رجل قال في شأنه رسول الله عليه السّلام أعطيت خير النساء لخير الرجال، وقال عليّ رضي الله عنه: لا أقدم على رجل قال رسول الله عليه السّلام له:⁵ إنّ صفات المحبّين ثلاثمائة وستون صفة، كلّها موجودة في أبي بكر، فنزل جبرائيل عليه السّلام فقال: يا محمّد، إنّ الله يقرئك السّلام، ويقول: إنّ الملائكة ينظرون إلى الصّديق وعليّ⁶ ويتعجبون من حسن أدبهما!، فقم إليهما،⁷ فقام عليه السّلام، وخرج وأدخل صديقًا، ثمّ عليًّا، وقعدوا متحدّثين، فجاء عمر وعثمان رضي الله عنهما، فقال رسول الله عليه السّلام: أبو بكر مفتاح النّبوة، وفاروق⁸ مصباح النّبوة، وعثمان صلاح النّبوة، وعليّ جناح النّبوة، وقال: من أحبّ أبا بكر كمل إيمانه، ومن أحبّ عمر تمّ إحسانه، ومن أحبّ عثمان رضي رحمانه، ومن أحبّ عليًّا علا مكانه، ومن شتم الصّديق فهو زنديق،⁹ ومن شتم عمر ليصلى سقر، ومن شتم عثمان وهو مبعوض الرّحمن، ومن

¹ الجامع الصحيح المختصر، 3/ 1417، رقم الحديث: 3691.

² سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي، أبو القاسم الطبراني (المتوفى: 360هـ)، المعجم الكبير، 13/ 116، رقم الحديث: 286، المحقق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، الطبعة: الثانية، عدد الأجزاء: 25، دار النشر: مكتبة ابن تيمية - القاهرة

³ ت - أبو بكر: يا رسول الله وددت أنّي كنت معك، فقال عليه السّلام: أما إنّك يا أبا بكر.

⁴ ت: أمتك + أبو بكر رضي الله عنه؛ أبو داود سليمان بن الأشعث السجستاني، سنن أبي داود، 4/ 345، رقم الحديث: 4654، عدد الأجزاء: 4، دار الكتاب العربي - بيروت.

⁵ ف - له.

⁶ ب، ف - عليّ.

⁷ ت - فقم إليهما.

⁸ ت: عمر؛ ف: والفاروق.

⁹ أبو بكر محمد بن الحسين بن عبد الله الأجزئيّ البغدادي (المتوفى: 360هـ)، الشريعة، 4/ 1638، عدد الأجزاء: 5،

المحقق: الدكتور عبد الله بن عمر بن سليمان الدميحي، الطبعة: الثانية، دار الوطن - الرياض / السعودية، 1420 هـ -

1999 م.

أبغض علياً¹ أبغض نبياً، وقال عليه السّلام: أنا مدينة العلم، وأبو بكر حصنها، وعمر أبراجها، وعثمان سورها، وعلي بابها، وفي الخبر: إذا كان يوم القيامة ينصب لواء الصّدق لأبي بكر، وكلّ صديق تحت لوائه، ولواء العدل لعمر، وكلّ عادل تحت لوائه، ولواء السّخاوة لعثمان رضي الله عنه، وكلّ سخيّ تحت لوائه، ولواء الشّهداء لعليّ رضي الله عنه، وكلّ شهيد تحت لوائه، وقال عليه السّلام لأبي بكر وعمر: هذان سيّدان² أهل الجنّة من الأوّلين والآخرين، ما خلا التّبين والمرسلين³، وروي عن رسول الله عليه السّلام أنّه قال: إنّي كنت جوهرة لطيفة، أطوف حول العرش، فغشّاني نظر من الرّحمن، فعرقت حياءً، فقطرت ستّ قطرات، فخلق الله تعالى من القطرة الأولى أبا بكر، ومن القطرة⁴ الثانية عمر رضي الله عنه، ومن الثالثة عثمان ومن الرّابعة عليّاً ومن الخامسة الأرز، ومن السادسة الورد، وقال الشيخ الأكبر رحمة الله / [83و] عليه في فتوحاته المكيّة: إنّه عليه السّلام لَمَّا أسرى ليلة المعراج، وقد دنى، واستغرق بالنّور، وتحير وقرب إلى أن يزول عن نفسه، فإذا هتف هاتف بصوت كصوت أبي بكر: قف يا رسول الله، فإنّ الله يصلّي عليك⁵، فزال تحيره وهذا يدلّ على أنّ أفضل مؤنسه أبو بكر رضي الله عنه، وحبّ النّبيّ إياه؛ لأنّه أسمع بصوت يشبه صوته، وكان أحقّ النّاس بالخلافة بعد رسول الله أبا بكر رضي الله عنه؛ لأنّ الصّحابة اتّفقوا بعد وفاة رسول الله عليه السّلام على إمامة أبي بكر، وذلك حجة قاطعة على أنّه مفضّل على جميعهم، لما ورد في البخاري ومسلم عن أبي موسى الأشعريّ أنّه قال: مرض النّبيّ عليه السّلام، فاشتدّ مرضه، وقال: مروا أبا بكر فليصلّ بالنّاس⁶، فقالت عائشة رضي الله عنها: يا رسول الله أنّه⁷ رجل رقيق، إذا قام مقامك لم يستطع أن يصلّي بالنّاس، فقال عليه السّلام: مري أبا بكر رضي الله عنه فليصلّ بالنّاس، فعادت ما قالت، فقال عليه السّلام: مري أبا بكر فليصلّ بالنّاس، فأتاه الرّسول، فصلّى بالنّاس في حياة رسول الله، وما ورد في جامع أبي داود عن عبد الله بن زمعة أنّه قال: لَمَّا اشتدّ برسول الله وجعه، وأنا

¹ ب، ف + فقد.

² ف: سيّدان.

³ الجامع الصحيح سنن الترمذي، 5/ 611، رقم الحديث: 3665. جاء بهذه الألفاظ: كنت مع رسول الله صلى الله عليه و سلم إذا طلع أبو بكر وعمر فقال رسول الله صلى الله عليه و سلم هذان سيّدان كهول أهل الجنّة من الأوّلين والآخرين إلا النّبيين والمرسلين يا علي لا تخبرهما.

⁴ ف - القطرة.

⁵ الفتوحات المكيّة لمحي الدين ابن عربي (المتوفى: 638هـ)، 5/ 79، عدد الأجزاء: 1-10، ت: أحمد شمس الدّين، دار الكتب العلميّة، بيروت، لبنان، ورد بلفظه: الذي هو فيه ففودي بصوت يشبه صوت أبي بكر تأنيساً له به إذ كان أنيسه في المعهود فحن لذلك وأنس به وتعجب من ذلك اللسان في الموطن وكيف جاءه من العلو وقد تركه بالأرض وقيل له في ذلك النداء يا محمد قف إن ربك يصلي

⁶ الجامع الصحيح المختصر، 1/ 240، رقم الحديث: 646؛ صحيح مسلم، 1/ 316، رقم الحديث: 101.

⁷ ف: أنّه يا رسول الله.

عنده مع نفر من الناس، دعاه بلال إلى الصلاة، فقال عليه السلام: مروا أبا بكر يصلي بالناس، وكان أبو بكر غائبًا، فقلت: يا عمر، قم فصل فتقدم عمر فكبر، فلما سمع رسول الله صوته، وكان عمر رجلًا مجهريًا¹، أي جهير الصوت، قال: فأين أبو بكر؟ يأبى الله ذلك والمسلمون، يأبى الله ذلك والمسلمون، يأبى الله ذلك والمسلمون، وفي رواية أخرى: فلما سمع رسول الله صوته خرج حتى اطلع رأسه، ثم قال: لا، لا، لا، ليصل بالناس ابن أبي قحافة، يقول ذلك مغضبًا، ثم جاء أبو بكر فصلى بالناس، وهذا كما يدل على أنه أفضل هذه الأمة، يدل على أنه أحق بالأمانة، وهذا القدر كاف لأولي الأبصار.²

وفي خلاصة الفتوى³ أن من أنكر خلافة أبي بكر الصديق فالصحيح أنه كافر، وكذا خلافة عمر رضي الله عنه،⁴ تولى أبو بكر الخلافة يوم الثلاثاء لثلاث عشرة حلت⁵ من ربيع الأول، وهو ثاني يوم مات فيه النبي عليه السلام، وكان شيخًا، والنبي شابًا في حكم الظاهر/[83ظ] فإن أبا بكر أسرع إليه الشيب بخلاف النبي عليه السلام، فإنه توفي وليس في اللحية⁶ عشرون شعرة بيضاء، وإلا في الحقيقة كان النبي عليه السلام أكبر من أبي بكر سنًا بستين، وكان مولده بمكة⁷ بعد أصحاب⁸ الفيل بستين وأربعة أشهر، إلا أيامًا ومات بالمدينة ليلة الثلاثاء⁹ من جمادى الآخرة،¹⁰ سنة ثلاث عشرة من الهجرة بين المغرب والعشاء، وله ثلاث وستون سنة. وقيل: خمس وستون، والأول صحيح، غسلته امرأته أسما،¹¹ وصلى عليه عمر، ودفن في الحجرة إلى جنب رسول الله، وجعل رأسه حذاء منكب النبي عليه السلام، وكانت مدة خلافته

¹ ت، ف: مجهريًا.

² سنن أبي داود، 4/348، رقم الحديث: 4662، جاء بهذه الألفاظ: عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زَمْعَةَ قَالَ لَمَّا اسْتُعِزَّ بِرَسُولِ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- وَأَنَا عِنْدَهُ فِي نَفَرٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ دَعَاهُ بِلَالٌ إِلَى الصَّلَاةِ فَقَالَ مُرُوا مَنْ يُصَلِّي لِلنَّاسِ. فَحَرَجَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ زَمْعَةَ فَإِذَا عُمَرُ فِي النَّاسِ وَكَانَ أَبُو بَكْرٍ غَائِبًا فَقُلْتُ يَا عُمَرُ فَمَنْ فَصَلِّ بِالنَّاسِ فَتَقَدَّمَ فَكَبَّرَ فَلَمَّا سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- صَوْتَهُ وَكَانَ عُمَرُ رَجُلًا مُجْهَرًا قَالَ « فَأَيْنَ أَبُو بَكْرٍ يَا أَبَى اللَّهِ ذَلِكَ وَالْمُسْلِمُونَ يَا أَبَى اللَّهِ ذَلِكَ وَالْمُسْلِمُونَ ». فَبَعَثَ إِلَى أَبِي بَكْرٍ فَجَاءَ بَعْدَ أَنْ صَلَّى عُمَرُ تِلْكَ الصَّلَاةَ فَصَلَّى بِالنَّاسِ.

³ ت: الفتاوى.

⁴ ت + وعثمان وعلي رضي الله تعالى عنهم أجمعين.

⁵ ب، ف: خلت.

⁶ ب، ف: لحيته.

⁷ ف + المشرفة.

⁸ ب، ف - أصحاب.

⁹ ب، ف + لثمان يقين.

¹⁰ ب: جمادى الآخرة؛ ت: جمادى الآخرة؛ ف: جمادى الآخرة.

¹¹ ف: أسماء.

سنتين، وأربعة أشهر، وتسعة أيام، وكتب الخلافة لعمر رضي الله عنه قبل أن يموت بأيام، وأشار إليه بالارتحال من دار الغرور إلى مدار¹ السرور، رضي الله عنه.²

[عمر بن الخطاب]

والثاني منهم عمر بن الخطاب بن نفيل بن عبد العزيز³ بن رياح بن عبد الله بن قرطب بن زاح بن عدي بن كعب، التقى نسبه نسب النبي عليه السلام في كعب، وكان شريفًا في الجاهلية، وأعز الله الإسلام به، فأظهر يوم إسلامه، ولذلك سمي فاروقًا. وقيل: سمي به؛ لكثرة فرقه بين الحق والباطل، وهو أفضل الناس بعد أبي بكر؛ لأن أبي بكر⁴ استخلفه قبل وفاته، حين يئس من حياته، بمشورة عثمان وعلي، فلما استحسنا رأيه كتب صحيفة عهده لعمر، وحثمها⁵ وأخرجها إلى الناس، وأمرهم أن يبايعوه⁶ لمن في الصحيفة، فبايعوه واتفقت الصحابة على خلافته، واتبع آثار أبي بكر في تجهيز الجيوش في الجهاد، حتى قمع الله بسيفه الكفر والفساد ما شاء⁷ قمعه، وهو من شجعان العرب حتى قال ابن عباس: كان النبي عليه السلام يقول: الله م أعز الإسلام بأحب الرجلين إليك: عمر بن الخطاب، وعمر بن هشام، يعني أبا جهل، فأسلم عمر رضي الله عنه، ثم صلى في المسجد ظاهرًا وقتل أبو جهل⁸ على الشرك.

قال ابن مسعود رضي الله عنه: كان إسلام عمر فتحًا، وهجرته نصرًا، وإمامته رحمة، هاجر إلى المدينة وحضر بدرًا والغزوات كلها مع النبي عليه السلام.⁹ وقال رسول الله عليه السلام في حقه: لو كان بعدي نبي لكان عمر بن الخطاب.¹⁰

وقال فيه أيضًا: يا ابن الخطاب، والذي نفسي بيده / [84و] ما لقيك الشيطان إلا سلك فجًا غير فجك، أي طريقًا واسعًا إلا تركه من هيبته، وسلك طريقًا آخر.¹¹ وفيه دليل على علو شأنه، حيث لا يقدر الشيطان أن

¹ ب، ف: دار.

² ت - وأشار إليه بالارتحال من دار الغرور إلى مدار² السرور رضي الله عنه؛ ف + وأرضاه.

³ ف: العزى.

⁴ ب، ت، ف: أبا بكر.

⁵ ب، ت، ف: وحثمها.

⁶ ف: يبايعوا.

⁷ ب، ف + الله.

⁸ ف + عليه اللعنة.

⁹ الطبقات الكبرى، 3/ 204، جاء بهذه الألفاظ: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْعُودٍ: كَانَ إِسْلَامُ عُمَرَ فَتْحًا وَكَانَتْ هِجْرَتُهُ نَصْرًا وَكَانَ إِمَارَتُهُ رَحْمَةً. لَقَدْ رَأَيْتُنَا وَمَا نَسْتَطِيعُ أَنْ نُضَلِّيَ بِالْبَيْتِ حَتَّى أَسْلَمَ عُمَرُ. فَلَمَّا أَسْلَمَ عُمَرُ قَاتَلَهُمْ حَتَّى تَرَكُونَا فَضَلَيْنَا.

¹⁰ الجامع الصحيح سنن الترمذي، 5/ 619، رقم الحديث: 3686.

¹¹ ف - آخر + له.

يسلك¹ طريقاً يسلك فيه، وهو واسع، فكيف إذا كان ضيقاً أو كيف يجري منه مجرى الدّم وأن² يوسوس في صدره. وفيه دليل على صلابته في الدّين، واستمرار حاله على الحقّ المحض. وفي حديث آخر قال³ : إنّ الشّيطان ليقرّ منك يا عمر، وروي أنّ رسول الله عليه السّلام قال: إنّ الله وضع الحقّ على لسان عمر، وقلبه، وقال أيضاً: ما طلعت الشّمس على رجل خير من عمر.

وقال جابر رضي الله عنه: استأذن عمر بن الخطاب الدّخول⁴ على رسول الله، وعنده نسوة من قريش يكلمنه عالية أصواتهنّ، فقمّن فبادرن الحجاب، فدخل عمر ورسول الله صلى الله عليه وسلم يضحك، قال: لم تضحك يا رسول الله؟ قال: عجبت من هؤلاء اللّاتي كنّ عندي، فلمّا سمعن صوتك رهبن،⁵ قال عمر: يا عدوّات أنفسهنّ، أترهبنني⁶ ولا ترهبن⁷ رسول الله؟!، قلن: نعم، أنت أفظ وأغلظ.⁸

عن جابر رضي الله عنه أنه قال عمر لأبي بكر رضي الله عنهما: يا خير النّاس، بعد رسول الله⁹ يقول¹⁰ ذلك، فإنّي سمعت رسول الله يقول: ما طلعت الشّمس على رجل خير من عمر،¹¹ وأرسل¹² الجيوش إلى فارس مع أبي عبيدة الجراح، وفتحت¹³ في أيامه¹⁴ وارمنيّة إلى تبريز، ومدينة اصطخر، وبلد

1 ب: يسالك.

2 ت - أن.

3 ت - قال.

4 ب، ف - الدّخول.

5 ب، ف - رهبن.

6 ت: أترهبنّ مّتي.

7 ت: ولا ترهبنين.

⁸ مشكاة المصابيح، ص. 1702؛ الجامع لأحكام القرآن = تفسير القرطبي، 8/ 205؛ ورد بهذه الألفاظ في الجامع الصحيح المختصر، 1347/3، رقم الحديث: 3480، محمد بن سعد ابن أبي وقاص عن أبيه قال: استأذن عمر بن الخطاب على رسول الله صلى الله عليه وسلم وعنده نسوة من قريش يكلمنه ويستكثرنه عالية أصواتهن على صوته فلما استأذن عمر بن الخطاب قمن فبادرن الحجاب فأذن له رسول الله صلى الله عليه وسلم فدخل عمر ورسول الله صلى الله عليه وسلم يضحك فقال عمر أضحك الله سنك يا رسول الله فقال النبي صلى الله عليه وسلم (عجبت من هؤلاء اللّاتي كنّ عندي فلما سمعن صوتك ابتدرن الحجاب). فقال عمر فأنت أحق أن يهبن يا رسول الله ثم قال عمر يا عدوّات أنفسهنّ أتبهنني ولا تهبن رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ فقلن نعم أنت أفظ وأغلظ من رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم (إيها يا ابن الخطاب والذي نفسي بيده ما لقيك الشيطان سالكا فجا قط إلا سلك فجا غير فجا).

9 ب، ف + فقال أبو بكر رضي الله عنه أما إنك إن قلت.

10 ب، ف - يقول.

11 الجامع الصحيح سنن الترمذي، 618/5، رقم الحديث: 3684.

12 ت: أرسل.

13 ت + أي الفارس.

14 ب، ف + نهاوند ومصر والشام والعراق وموصل.

الزّي، وهمدان وجرجان، ودينور، ومدائن المغرب، والمقدس¹، وإسكندرية، وبعض من بلاد الروم، وأمر ببناء البصرة والكوفة. قال² ابن مسعود: ما زلنا³ أعزة منذ أسلم عمر رضي الله عنه، وما استطعنا أن نصلي حول البيت ظاهرين حتى أسلم عمر بن الخطاب رضي الله .

وروي أن عمر⁴ رضي الله عنه بعث عمرو بن العاص أميرًا إلى مصر، فوجد بحر نيل لا يجري، فسأل أهل مصر من⁵ ذلك، قالوا⁶: إن من عادة هذا الماء في كل⁷ عشرين سنة أن يسكن، ولا يجري حتى يلقى فيه جارية بكر، فكتب عمرو بذلك إلى عمر رضي الله عنه وكتب عمر الجواب: بسم الله الرحمن الرحيم، من عمر إلى بحر نيل، إن كنت تجري بأمر الله فاجر بحق اسم الله، وإن كنت تجري بغير أمر الله، فلا حاجة لنا فيك، فألقى فيه الكتاب فجرى بإذن الله تعالى إلى يومنا هذا / [84ظ] ونجوا من قذف المرأة ببركة كرامة عمر رضي الله عنه.⁸

¹ ب، ف: بيت المقدس.

² ف + ابن عباس رضي الله عنهما و.

³ ب، ت: زلت.

⁴ ف: عمر بن الخطاب.

⁵ ت: عن.

⁶ ت: فقالوا.

⁷ ف + ستة و.

⁸ أبو القاسم هبة الله بن الحسن بن منصور الطبري الرازي اللالكائي (المتوفى: 418هـ)، : كرامات الأولياء للالكائي - من كتاب شرح أصول اعتقاد أهل السنة والجماعة للالكائي، 126/9، الطبعة: الثامنة، تحقيق: أحمد بن سعد بن حمدان الغامدي، دار طيبة - السعودية، 1423هـ / 2003م، جاء بهذه الألفاظ: عَمْرٌ حَدَّثَهُ قَالَ: لَمَّا فُتِحَتْ مِصْرٌ أَتَى أَهْلَهَا إِلَى عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ حِينَ دَخَلَ بَثُونَةَ مِنْ أَشْهُرِ الْعَجَمِ فَقَالُوا: أَيُّهَا الْأَمِيرُ إِنَّ لِنَيْلِنَا هَذَا سُنَّةً لَا يَجْرِي إِلَّا بِهَا، فَقَالَ: وَمَا ذَاكَ؟ قَالُوا: إِذَا كَانَ ثِنْتَا عَشْرَةَ لَيْلَةً خَلُونَ مِنْ هَذَا الشَّهْرِ عَمَدَنَا إِلَى جَارِيَةٍ بَكْرٍ مِنْ أَبْوَيْهَا فَأَرْضَيْنَا أَبْوَيْهَا وَجَعَلْنَا عَلَيْهَا مِنَ الْحُلِيِّ وَالنِّيَابِ أَفْضَلَ مَا يَكُونُ ثُمَّ أَلْقَيْنَاهَا فِي هَذَا النَّيْلِ، فَقَالَ لَهُ عَمْرٌو: إِنَّ هَذَا مِمَّا لَا يَكُونُ فِي الْإِسْلَامِ، إِنَّ الْإِسْلَامَ [ص:127] يَهْدِمُ مَا قَبْلَهُ، قَالَ: فَأَقَامُوا بَثُونَةَ وَأَبِيبَ وَمِسْرَى وَالنَّيْلَ لَا يَجْرِي قَلِيلًا وَلَا كَثِيرًا حَتَّى هُمُوا بِالْجَلَاءِ، فَلَمَّا رَأَى ذَلِكَ عَمْرٌو كَتَبَ بِذَلِكَ إِلَى عَمْرٍو بْنِ الْخَطَّابِ، فَكَتَبَ: إِنَّكَ قَدْ أَصَبْتَ بِالَّذِي فَعَلْتَ، وَإِنَّ الْإِسْلَامَ يَهْدِمُ مَا قَبْلَهُ، وَإِنِّي قَدْ بَعَثْتُ إِلَيْكَ بِيَطَاقَةٍ دَاخِلِ كِتَابِي هَذَا فَأَلْقِهَا فِي النَّيْلِ، فَلَمَّا قَدِمَ كِتَابُ عَمْرٍو إِلَى عَمْرٍو أَخَذَ الْبِطَاقَةَ فَمَتَحَهَا فِإِذَا فِيهَا: " مِنْ عَبْدِ اللَّهِ عَمْرٍو أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ إِلَى نَيْلِ مِصْرَ، أَمَّا بَعْدُ: فَإِنَّ كُنْتَ نِيْمًا تَجْرِي مِنْ قَبْلِكَ فَلَا تَجْرِي، وَإِنْ كَانَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ هُوَ الَّذِي يُجْرِيكَ فَتَسْأَلُ اللَّهَ الْوَاحِدَ الْقَهَّارَ أَنْ يُجْرِيكَ "، قَالَ: فَأَلْقَى الْبِطَاقَةَ فِي النَّيْلِ، فَلَمَّا أَلْقَى الْبِطَاقَةَ أَصْبَحُوا يَوْمَ السَّبْتِ وَقَدْ أَجْرَاهُ اللَّهُ تَعَالَى سِتَّةَ عَشْرَ ذِرَاعًا فِي لَيْلَةٍ وَاحِدَةٍ، وَقَطَعَ اللَّهُ تَعَالَى تِلْكَ السَّنَةَ عَنْ أَهْلِ مِصْرَ إِلَى الْيَوْمِ.

وروي أيضًا أنه كان على المنبر بالمدينة، وجيشه بنهاوند حتى قال لأمير جيشه: يا سارية، العجل العجل، تحذيرًا له من وراء العجل؛ لمكر العدو، هناك، وأخذ¹ سارية نحو² العجل، وظفر بالعدو، وقيل لسارية: كيف علمت ذلك؟ فقال: سمعت صوت عمر رضي الله عنه وهو يقول: يا سارية، العجل.³

وكان فيه ثلاث كرامات، رؤية عمر رضي الله عنه، وبلوغ صوته إليه، وإسماع صوته. وقد قيل في فضيلة عمر رضي الله عنه: فضائل عمر لا يخفى⁴ على أحد، إلا على أحد لا يعرف العمر،⁵ نقل من شرح المشارق والأحاديث الدالة⁶ على فضله فضلة جمّة، غير أن أرباب العقول يكتفون بشمته، وهو أول خليفة⁷ دعي بأمر المؤمنين، ولم يدع أبو بكر به، وأول من كتب التاريخ للمسلمين، وأول من جمع القرآن في المصحف، وأول من جامع⁸ الناس على قيام رمضان، ومناقبه أكثر من أن يحصى،⁹ وأظهر من أن يخفى.¹⁰

وروي عن رسول الله عليه السلام خمسمائة وتسعة وثلاثون حديثًا، وقام بالخلافة بعد موت أبي بكر، وطعنه أبو لؤلؤة، وكان اسمه القحج¹¹ ويقال: العليج غلام مغيرة بن شعبة بالمدينة، صبيحة يوم الأربعاء، وهو قائم في صلاة الفجر بسكّين مسمومة ذات الطرفين، من ذي الحجة سنة ثلاث وعشرين من الهجرة، وطعن معه ثلاثة عشر رجلًا، توفي منهم سبعة، وعاش الباقيون، ثم قتل ذلك اللعين نفسه، وصار إلى¹² لعنة الله وغضبه، و¹³ شرب عمر رضي الله عنه¹⁴ لبنًا، وخرج¹⁵ من جرحه، فعلم أنه لا يعيش، وحسب ما أخذه من بيت المال، لمصالح نفسه في مدة خلافته، فوجدها ست وثمانين ألف درهم، فقال لابنه عبد الله: إن

¹ ت: فأخذ.

² ت - نحو.

³ ف + العجل؛ كرامات الأولياء للالكائي، 9/ 127.

⁴ ف: تخفى.

⁵ ب، ف: القمر.

⁶ ت: نقل أحاديث المشارق دالة.

⁷ ت: من.

⁸ ت: جمع.

⁹ ت، ف: تحصى.

¹⁰ ت، ف: تخفى.

¹¹ ت، ف: العليج.

¹² ف - إلي.

¹³ ت + كان.

¹⁴ ت - عمر.

¹⁵ ت: فخرج.

وفي¹ مال عمر بها فأدّها منه، وإلا فسل من بني عدّي، ثم بعته إلى عائشة رضي الله عنها فقال: قل: يقرأ عمر عليك السّلام، ولا تقل أمير المؤمنين؛ فإنّي لست اليوم للمؤمنين أميرًا، وقل: يستأذن عمر أن يدفن مع صاحبه،² فجاء وسلّم وهي / [85و] تبكي، فقالت: كنت أردتُه لنفسي، ولا أثره اليوم على نفسي، فلمّا أقبل عبد الله من عندها قيل لعمر: هذا عبد الله، قال: فارفعوني فأسنده رجل فقال: ما لديك³؟ فقال⁴ الذي تحبّ⁵ قد أذنت، قال: الحمد لله، ما كان شيء أهم إليّ من هذا، وقال: إذا قبضت فاحملوني، ثم سلّم يا عبد الله، على الرّوضة، و⁶ قل: يستأذن عمر بن الخطّاب، فإن أذن لي فأدخلوني، وإن ردّني ردّوني⁷ إلى مقابر المسلمين، فلمّا حمل على سرير رسول الله عليه السّلام، وفعل كما أمر فاستوذن⁸ له من الرّوضة، زادها الله نورًا، وصلى عليه صهيب في مسجد رسول الله، ونزل في قبره ابنه عبد الله، وعثمان بن عفّان، وسعيد بن زيد، وعبد الرّحمن بن عوف، ودفن في اليوم الخامس من يوم طعنه، يوم الأحد غرة المحرم سنة أربع عشر⁹ سنين ونصفًا إلا تسعة أيّام، وله من العمر ثلاث وستون سنة هو الصّحيح، رضي الله عنه وعن كلّ صحابة¹⁰ أجمعين.¹¹

[عثمان ذو النّورين]

والثالث منهم عثمان¹² ذو النّورين: هو أمير المؤمنين أبو عبد الله عثمان بن عفّان بن أبي العاص بن أميّة بن عبد الشمس بن عبد مناف، يلقي¹³ أباه¹⁴ آباء النّبّي عليه السّلام في عبد مناف. وروي أنّ عمر لمّا استشهد ترك أمر الخلافة بين ستة أشخاص: عثمان، وعليّ، وعبد الرّحمن بن عوف، وطلحة، والزبير،

¹ ت: وفا.

² ب، ف: صاحبيه

³ ت + يا عبد الله.

⁴ ب، ف - فقال.

⁵ ت: تحبّه.

⁶ ف + قيل.

⁷ ب، ف: ردّني.

⁸ ف: فاستأذن.

⁹ ب، ف: وعشرين؛ + وكانت مدة خلافته عشر سنين وقيل عشر.

¹⁰ ب، ت: الصحابة؛ ف: سائر الصحابة.

¹¹ ب - أجمعين.

¹² ت + بن عفّان.

¹³ ت: تلقى.

¹⁴ ف: أبأوه.

وسعد بن أبي وقاص، ثم فوض الأمر جميعهم¹ إلى عبد الرحمن، ورضوا بحكمه على من يختاره² للإمامة، فاختار³ هو عثمان، وبايع هو بمحضر من الصحابة، فبايعوه وانقادوا لأوامره، وسُمي ذو التورين؛ لتزوجه ابنتي رسول الله عليه السلام رقية، ثم أم كلثوم، ولَمَّا ماتت أم كلثوم قال عليه السلام: لو كان عندي ثلاثة لزوجتكها، ولا يعرف غيره أحد⁴ تزوج بنتي النبي عليه السلام، وقيل: يكني في الجاهلية أبا عمر. فلَمَّا ولدت له رقية عبد الله كُني به، وكان إسلام عثمان في أول الإسلام بين يدي أبو بكر، وكان ذا الهجرتين إلى الحبشة، ثم إلى المدينة، وحضر الغزوات كلها، سوى بدر العظمى، فإنه تخلف عنها؛ لمرض رقية بنت رسول الله عليه السلام،/[85ظ] وضرب له رسول الله عليه السلام فيها سهمًا، وبشّره بالمغفرة، كما ضرب وبشّر الحاضرين يومئذ، أي في يوم بدر، وسوى بيعة الرضوان بالحديبية؛ لأن النبي عليه السلام كان بعثه إلى مكة في أمر الصلح، وكان شريفًا، وأصيلًا في الجاهلية والإسلام، وحليمًا في الغاية، وكريمًا في النهاية.

وروي عن طلحة بن عبد الله أنه قال: قال رسول الله عليه السلام لكل نبي رفيق في الجنة، ورفيقي في الجنة عثمان،⁶ وقال أيضًا: يا عثمان، أنت وليي في الدنيا والآخرة. مناقبه أكثر من أن يحويها أمثال هذا الكتاب، والقدر اليسير إنما ذكر لتنبه⁷ أولو العقول والألباب.

وروي عن رسول الله عليه السلام مائة وستة وأربعين حديثًا، استخلف أول يوم من المحرم سنة أربع وعشرين، يوم الأحد، يوم دفن عمر، وقتل شهيدًا مظلومًا يوم الجمعة، ثامن⁸ ذي الحجة سنة خمس وثلاثين، وقيل: قتل في صبيحة الأضحى، قيل: ذبحه حارث بن بدر، قاطع الطريق، لعنه الله، وهو صائم، والمصحف بين يديه، حين تلاوته في داره، بعد ما⁹ حضر عشرين يومًا، وقيل: قتله الأسود النجيب¹⁰ من أهل مصر، وقيل: غيرهما.

¹ ب، ف: خمسهم.

² ت: يختار.

³ ف: فاختره.

⁴ ت - أحد.

⁵ ب، ت، ف: أبي.

⁶ : محمد بن يزيد أبو عبد الله القزويني، : سنن ابن ماجه، 4/1، رقم الحديث، 109، عدد الأجزاء : 2، ت: محمد فؤاد عبد

الباقي، دار الفكر - بيروت.

⁷ ب، ف: ليتنبه.

⁸ ت + يوم.

⁹ ب: ما حصر؛ ف - ما، : حصر.

¹⁰ ف: النجيب.

وقال أبو الفرج الجوزي: ¹ أتاه التّافقي ² بن الحرب له، ³ ويده جريدة، فضرب بها رأسه فشجّه، فقطر دمه على المصحف، وضرب المصحف برجله، ⁴ ثمّ أخذوه بلحيته، وضربوه على رأسه ثلاث ضربات، وطعنه ⁵ في صدره ثلاث طعنات، وذبحه ⁶ وهو يقرأ القرآن، وله من العمر ثمان وثمانون سنة. ⁷ وقيل: قتله ⁸ حكيم بن حزام، ⁹ ودفن خارج البقيع، وقبره اليوم مشهور بيزار، ويتبرّك به، ومدّة خلافته ثنتا عشرة سنة إلاّ أياماً، وحجّ بالنّاس عشرين سنة متوالية، فإنّه ¹⁰ جمع القرآن من المصحف في المصحف ¹¹ الله ثمّ أرضه وارض عنه ¹² وعن كافة ¹³ المسلمين ¹⁴ أجمعين.

[عليّ المرتضى]

والزّابع منهم ¹⁵ عليّ المرتضى: ¹⁶ هو ¹⁷ أمير المؤمنين، أبو الحسن وأبو تراب علي بن عمّ النّبيّ عليه السّلام أبي طالب، واسمه عبد مناف بن عبد المطّلب، وهو أوّل من دخل الإسلام قبل البلوغ، وأوّل خليفة

¹ ب، ف: الخوزي.

² ب: الغافقي؛ ت: التّافقي؛ ف: الغافق.

³ ب + لعلّي؛ ت - له؛ ف + العكي.

⁴ ت + لعنة الله عليه وغضبه.

⁵ ب، ف: وطعنوه.

⁶ ب، ف: وذبحوه.

⁷ ب، ف + وقيل تسعون سنة وصلّى عليه جبير بن مطعم؛ (أ) جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي (المتوفى: 597هـ)، المنتظم في تاريخ الأمم والملوك، 5/ 55، عدد الأجزاء: 19، المحقق: محمد عبد القادر عطا، مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، 1412 هـ - 1992 م، ورد بهذه الأفاظ: فأناه الغافقي ويده حديدة فضرب بها رأسه/ فشجّها فقطر [2] دمه على المصحف، وضرب المصحف برجله، ثمّ تعاونوا 19/ ب عليه [3] ، فضربه سودان بن حمران، فوثبت نائلة بنت الفرافصة فصاحت وألقت نفسها عليه وأخذت السيف بيدها، فتعمدها، فقطع أصابع يدها وقتله، فوثب غلام لعثمان [4] فقتل سودان، فقتل قتيبة الغلام، فوثب غلام آخر وقتل قتيبة، ورموا بهما فأكلتهما الكلاب. ولم يغسل عثمان ولا غلاماه لكونهم شهداء، ودفنا إلى جنب عثمان بالبيت، وانتهبوا متاع البيت، ومر رجل على عثمان ورأسه مع المصحف، فضرب رأسه برجله ونحاه عن المصحف، وتنادوا في الدار: أدركوا بيت المال، لا تسبقوا إليه، فأتوه فانتهبوه.

⁸ ب، ف - قتله.

⁹ ب، ف: حكيم حزام؛ ت: حكم بن حزام.

¹⁰ ت: وإنّه.

¹¹ ب، ف + فأمن به القرآن من أن يصفح ويصحّف.

¹² ف + عنيّ.

¹³ ت + المؤمنين والمؤمنات و.

¹⁴ ت + والمسلمات الأحياء منهم والأموات برحمتك يا أرحم الرّحيمين.

¹⁵ ت، ف - منهم.

¹⁶ ف + كرم الله وجهه.

¹⁷ ب: وهو.

من بني هاشم، وهو موصوف / [86و] باللطف والوفاء، ومعروف بالجود والسخاء، وأحد العلماء الزبانيين، والزهاد الفاضلين، شجاع في الغاية، وكريم¹ في النهاية، وكان أصفر اللون، وأزرق العين، أقرب إلى القصر من الطول، سمياً ذا بطن، وكثير² الشعر واللحية، وشهد المشاهد كلها مع النبي عليه السلام، غير تبوك فإنه عليه السلام خلفه في أهله، فقال: يا رسول الله، أتجعلني من النساء والصبيان؟ فقال عليه السلام: أما ترضى أن تكون مني بمنزلة هارون من موسى عليه³ السلام، غير أنه لا نبي بعدي.

وروى الترمذي في مناقبه أنه قال: لَمَّا أَخَى رَسُولُ اللَّهِ بَيْنَ أَصْحَابِهِ، جَاءَ عَلِيٌّ تَدْمَعُ عَيْنَاهُ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَخَيْتَ بَيْنَ أَصْحَابِكَ، وَلَمْ تُوَآخِ بَيْنِي وَبَيْنَ أَحَدٍ، فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَنْتَ أَخِي فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ،⁴ وَقَالَ فِي حَقِّهِ: دَخَلَتِ الْجَنَّةَ فَرَأَيْتَ عَلَى بَابِ الْجَنَّةِ مَكْتُوبًا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ، وَعَلِيٌّ أَخِي⁵ رَسُولُ اللَّهِ، وَقَالَ أَيضًا: أَحَبُّ الْإِخْوَانِ إِلَيَّ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ، وَأَحَبُّ أَعْمَامِي حَمْزَةُ بْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ، وَقَالَ: أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ، وَعَلِيٌّ بَابُهَا. وَرَوَى أَنَّهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: يَا عَلِيُّ، جَسْمُكَ جَسْمِي، وَرُوحُكَ رُوحِي. عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدٍ أَنَّهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ خَيْبَرَ، لِأَعْطَيْنَ هَذِهِ الرَّايَةَ غَدًا رَجُلًا يَفْتَحُ اللَّهُ عَلَى يَدَيْهِ، يُحِبُّهُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ، فَقَالَ: ادْعُوا لِي عَلِيًّا فَأَتَى بِهِ أَرْمَدٌ فَبَصَقَ فِي عَيْنَيْهِ، وَدَفَعَ الرَّايَةَ إِلَيْهِ، فَفَتَحَ اللَّهُ عَلَيْهِ.⁶ وَرَوَى أَبُو إِسْحَقَ الْهَمْدَانِيُّ عَنْ عَلِيٍّ قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى أَمَرَنِي أَنْ أَتَّخِذَ أَبَا بَكْرٍ وَالذَّاءِ، وَعَمْرَ مَشِيرًا، وَعِثْمَانَ سِنْدًا، وَعَلِيًّا ظَهِيرًا، وَقَالَ: لَا يُحِبُّهُمْ إِلَّا

¹ ف: كريم.

² ت: كثير.

³ ف: عليهما.

⁴ الجامع الصحيح سنن الترمذي، 5/ 636، رقم الحديث: 3720؛ سنن الترمذي ت شاكر، 5/ 636؛ الجامع الكبير - سنن الترمذي ت بشرار، باب مناقب علي بن أبي طالب، 6/ 80. ورد بهذه الألفاظ:

عَنْ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: أَخَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ أَصْحَابِهِ فَجَاءَ عَلِيٌّ تَدْمَعُ عَيْنَاهُ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَخَيْتَ بَيْنَ أَصْحَابِكَ وَلَمْ تُوَآخِ بَيْنِي وَبَيْنَ أَحَدٍ، فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَنْتَ أَخِي فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ. هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ.

⁵ ف: أخو.

⁶ أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم بن عبد الواحد الشيباني الجزري، عز الدين ابن الأثير (المتوفى: 630هـ)، أسد الغابة، دار الفكر - بيروت، 1409هـ - 1989م، الباب: فضائله، 3/ 605؛ الجامع الصحيح المختصر، 4/ 1542، رقم الحديث: 3973، ورد بهذه الألفاظ: سهل بن سعد رضي الله عنه: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال يوم خيبر (لأعطين هذه الراية غدا رجلا يفتح الله على يديه يحب الله ورسوله ويحبه الله ورسوله). قال فبات الناس يدوكون ليلتهم أيهم يعطاها فلما أصبح الناس غدوا على رسول الله صلى الله عليه وسلم كلهم يرجو أن يعطاها فقال (أين علي ابن أبي طالب). فقيل هو يا رسول الله يشتكي عينيه قال (فأرسلوا إليه). فأتى به فبصق رسول الله صلى الله عليه وسلم في عينيه ودعا له فبرأ حتى كأن لم يكن به وجع فأعطاها الراية فقال علي يا رسول الله أقاتلهم حتى يكونوا مثلنا؟ فقال (انفذ على رسلك حتى تنزل بساحتهم ثم ادعهم إلى الإسلام وأخبرهم بما يجب عليهم من حق الله فيه فوالله لأن يهدي الله بك رجلا واحد خير لك من أن يكون لك حمر النعم)

مؤمن تقي، ولا يبغضهم إلا فاجر شقي، فهم خلائف¹ نبوتي، وعقد ديني، وعصمة أمري، ومعدن حكمتي، فلا تقاطعوا، ولا تحاسدوا.² وروى عن الزبير عن جابر بن عبد الله رضي الله عنهما عن النبي عليه السلام قال: أبو بكر وزيري، والقائم في أمتي بعدي، وعمر حبيبي، وعثمان مني، وعلي أخي، وصاحب لوائي وحوضي.³ وروى أبو هريرة عن النبي عليه السلام قال: / [86ظ] لا يجتمع حب هؤلاء الأربعة إلا في قلب مؤمن،⁴ يعني حب أبي بكر، وعمر، وعثمان، وعلي، رضوان الله تعالى عليهم أجمعين.⁵ وروى عن رسول الله عليه السلام أنه قال: لَمَّا أُسْرِي بِي رَأَيْتُ عَلَى بَابِ الْجَنَّةِ مَكْتُوبًا بِالذَّهَبِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، مُحَمَّدَ رَسُولَ اللَّهِ، وَعَلِيَّ وَلِيَّ اللَّهِ، وَفَاطِمَةَ أُمَّةِ اللَّهِ، وَالْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ صَفْوَةَ اللَّهِ، وَعَلِيَّ مَبْغُضَهُمْ لَعْنَةُ اللَّهِ.⁶

قال ابن عباس رضي الله عنه: قلت يا رسول الله، من قرابتك الذين وجبت علينا مودتهم؟⁷ قال: علي وفاطمة، وأبناهما الحسن والحسين⁸ وقال: هما سيدا شباب⁹ أهل الجنة. وقال المفسرون: لَمَّا نزلت قوله تعالى ﴿قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى﴾ [الشوري، 23/42] قيل: يا رسول الله، من قرابتك الذين وجبت علينا مودتهم؟ قال: علي وفاطمة وأبناهما. ويدل عليه ما روي عن علي رضي الله عنه شكوت إلى رسول الله عليه السلام حسد الناس لي، فقال: أما ترضى أن تكون رابع أربعة؟ أول من

¹ ت: خلفاء.

² أبو نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق بن موسى بن مهران الأصبهاني (المتوفى: 430هـ)، فضائل الخلفاء الأربعة وغيرهم لأبي نعيم الأصبهاني، ص. 180، تحقيق: صالح بن محمد العقيل، دار البخاري للنشر والتوزيع، المدينة المنورة، 1417 هـ - 1997 م، ورد بهذه الألفاظ: عَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَا عَلِيُّ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ أَمَرَنِي أَنْ أَتَّخِذَ أَبَا بَكْرٍ وَالِدًا وَعُمَرَ مُشِيرًا وَعُثْمَانَ سَنَدًا وَأَنْتَ يَا عَلِيُّ ظَهْرًا فَأَنْتُمْ أَرْبَعَةٌ قَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَكُمْ فِي أُمَّ الْكِتَابِ لَا يُجِبُّكُمْ إِلَّا مُؤْمِنٌ وَلَا يُبْغِضُكُمْ إِلَّا فَاجِرٌ أَنْتُمْ خَلَائِفُ نُبُوتِي وَعَقْدُ ذِمَّتِي وَحُجَّتِي عَلَى أُمَّتِي لَا تَقَاطَعُوا وَلَا تَدَابَرُوا وَتَغَافَرُوا»

³ فضائل الخلفاء الأربعة وغيرهم لأبي نعيم الأصبهاني، ص. 179.

⁴ قصص الأنبياء المسمى بالعرائس، ص. 8.

⁵ فضائل الخلفاء الأربعة وغيرهم لأبي نعيم الأصبهاني، ص. 179.

⁶ عبد الرحمن بن علي بن الجوزي،: العلل المتناهية في الأحاديث الواهية، 1/ 259، عدد الأجزاء: 2، ت: خليل الميس،: دار الكتب العلمية - بيروت، 1403، ورد بهذه الألفاظ: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ليلة عرج بي الى السماء رأيت على باب الجنة مكتوبا لا إله إلا الله محمد رسول الله علي حبيب الله الحسن والحسين صفوة الله فاطمة امة الله على من باغضهم لعنة الله.

⁷ ت + من هم.

⁸ سليمان بن أحمد بن أيوب أبو القاسم الطبراني، المعجم الكبير، 3/ 47، عدد الأجزاء: 20، ت: حمدي بن عبدالمجيد

السلفي، الطبعة الثانية،: مكتبة العلوم والحكم - الموصل، 1404 - 1983

⁹ ب: شباب؛ ف - شبان.

يدخل الجنة، أنا وأنت والحسن والحسين، وأزواجنا عن أيماننا وشمائلنا، وذرياتنا خلف أزواجنا،¹ وحرمت الجنة على من ظلم أهل بيتي.² وروى عن النبي عليه السلام أنه قال: لَمَّا عَرَجَ بِي إِلَى السَّمَاءِ، فَمَا مَرَرْتُ بِشَيْءٍ إِلَّا مَكْتُوبٌ عَلَيْهِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ، وَأَبُو بَكْرٍ صَاحِبُهُ. وَعَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا أَنَّهَا قَالَتْ: قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَكُلُّ النَّاسِ يَوْفَقُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؟ قَالَ: نَعَمْ، إِلَّا أَبُو بَكْرٍ،³ فَإِنَّهُ إِنْ شَاءَ قَامَ وَوَقَفَ، وَإِنْ شَاءَ⁴ وَلَمْ يَقِفْ. وَمَنَاقِبُ عَلِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَكْثَرُ أَنْ يَحْصَى،⁵ غَيْرَ أَنَّ جَمِيعَهَا لَا يَدُلُّ⁶ إِلَّا عَلَى كَوْنِهِ أَحَبَّ النَّاسِ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ، وَكَوْنَهُ أَحَبَّ لَا يَقْتَضِي أَنْ يَكُونَ أَفْضَلَ الْخَلْقِ لَدَيْهِ، وَلَا يَلِيْقُ بِالْإِمَامَةِ⁷ إِلَّا الْأَفْضَلُ، فَالْأَفْضَلُ، وَلَا يَسْتَحِقُّ الْخِلَافَةَ⁸ إِلَّا الْأَمْثَلُ، فَالْأَمْثَلُ. وَرَوَى عَنِ رَسُولِ اللَّهِ خَمْسَمِائَةَ وَسِتَّةَ وَثَمَانِينَ حَدِيثًا، وَاسْتَخْلَفَ يَوْمَ قَتْلِ عَثْمَانَ، وَهُوَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ لَثَمَانَ عَشْرَةَ حَلَّتْ⁹ مِنْ ذِي الْحِجَّةِ سَنَةَ خَمْسٍ وَثَلَاثِينَ، وَضَرَبَهُ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنِ مَلْجَمٍ الْخَارِجِيُّ فِي نَافُوجِهِ¹⁰ بِحَنْجَرٍ¹¹ بِالْكُوفَةِ، صَبِيحَةَ الْجُمُعَةِ السَّابِعَةِ عَشَرَ مِنْ رَمَضَانَ، حِينَ فَرَّغَ مِنَ الْأَذَانِ / [87و] فَبَقِيَ يَوْمًا، فَمَاتَ لَيْلَةَ الْأَحَدِ التَّاسِعِ عَشَرَ مِنْ سَنَةِ أَرْبَعِينَ، وَغَسَلَهُ أَبْنَاءُهُ: الْحَسَنُ وَالْحُسَيْنُ، وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرٍ، وَصَلَّى عَلَيْهِ الْحَسَنُ، وَدَفِنَ بِمَسْجِدِ الْكُوفَةِ فِي السَّحَرِ. قَالَ النَّوَوِيُّ: لَمَّا خَرَجَ لِصَلَاةِ الصُّبْحِ صَاحَتِ الْأُوزُ، فَطَرَدَتْ عَنْهُ فَقَالَ: دَعُوهُنَّ، فَإِنَّهُنَّ نَوَاحٍ أَوْ قَالَ: هَذِهِ صَبِيحَةٌ، تَتَّبِعُهَا نُوحَةٌ، وَلَهُ مِنَ الْعُمُرِ ثَلَاثٌ وَسِتُّونَ،¹² وَقِيلَ: خَمْسٌ وَسِتُّونَ¹³ وَكَانَتْ مَدَّةَ خِلَافَتِهِ أَرْبَعٌ سِنِينَ وَتِسْعَةٌ أَشْهُرَ، وَقِيلَ: خَمْسٌ سِنِينَ وَثَمَانِيَةٌ أَشْهُرَ، إِلَّا أَيَّامًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، وَعَنْ كُلِّ الصَّحَابَةِ وَالْمُسْلِمِينَ أَجْمَعِينَ.

¹ فضائل الصحابة، 2/ 624، رقم الحديث: 1068، بنحوه: عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ قَالَ: شَكَرْتُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَسَدَ النَّاسِ إِلَيَّ، فَقَالَ: "أَمَا تَرْضَى أَنْ تَكُونَ رَابِعَ أَرْبَعَةٍ: أَوَّلُ مَنْ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ أَنَا وَأَنْتَ وَالْحَسَنُ وَالْحُسَيْنُ، وَأَزْوَاجُنَا عَنْ أَيْمَانِنَا، وَعَنْ شَمَائِلِنَا، وَذَرَارِينَا خَلْفَ أَزْوَاجِنَا، وَشِعْتِنَا مِنْ وَرَائِنَا؛" الكشف والبيان عن تفسير القرآن، 311/8؛ الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، 4/ 220؛ الجامع لأحكام القرآن = تفسير القرطبي، 22/16.

² الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل؛ 4/ 220؛ الجامع لأحكام القرآن = تفسير القرطبي، 22/16.

³ ف: أبا بكر.

⁴ ف + مضى؛ ت + لم يقم.

⁵ ب: من أن يحصى؛ ت، ف: من أن تحصى.

⁶ ت: تدل.

⁷ ب، ف: بالإمامة.

⁸ ف: الإمامة.

⁹ ب، ف: خلت.

¹⁰ ب، ف: يافوجة.

¹¹ ب، ف: بحنجر.

¹² ت + سنة.

¹³ ت + سنة.

في الأحاديث الواردة في حقهم والآثار الواقعة في فضيلتهم:

اعلم أن أبا هريرة رضي الله عنه روى عن النبي عليه السلام أنه قال: لا يجتمع حب هؤلاء الأربعة إلا في قلب مؤمن، يعني حب أبي بكر، وعمر، وعثمان، وعلي،¹ وقال عليه السلام: أكرموا أصحابي، فإنهم خياركم،² وفي الخبر مروى عن رسول الله عليه السلام أنه قال: إنني كنت جوهرة لطيفة أطوف حول العرش، فغشاني نظر من الرحمن فعرقت حياء، فقطرت مني ست قطرات، فخلق الله تعالى من القطرة الأولى أبا بكر، ومن القطرة الثانية عمر، ومن الثالثة عثمان، ومن الرابعة عليا، ومن الخامسة الأرز، ومن السادسة الورد. وروي عن الزبير عن النبي عليه السلام قال: أبو بكر وزيري والقائم في أمتي بعدي، وعمر حبيبي، وعثمان مني، وعلي أخي وصاحب لوائي،³ قال النبي عليه السلام: اقتدوا بالذين من بعدي: أبي بكر، وعمر، وعثمان، وعلي.⁴ وعن أبي سعيد الخدري أنه قال: سمعت رسول الله عليه السلام لا تسبوا أصحابي، فوالذي نفسي بيده لو أن أحدكم أنفق مثل أحد ذهباً ما أدرك مرتبة أحدهم.⁶

¹ ت + رضي الله تعالى عنهم؛ ف + رضوان الله سبحانه عليهم أجمعين؛ (١) فضائل الخلفاء الأربعة وغيرهم لأبي نعيم الأصبهاني، ص. 179.

² أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني، النسائي (المتوفى: 303هـ)، السنن الكبرى، 8/ 285، حققه وخرج أحاديثه: حسن عبد المنعم شلبي، مؤسسة الرسالة - بيروت، 1421 هـ - 2001 م، ورد بهذه الألفاظ: 9178 - أَخْبَرَنَا فُرَيْشُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْبَاوَرِدِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحَسَنِ قَالَ: أَخْبَرَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ وَاقِدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ عَمِيرٍ قَالَ: سَمِعْتُ ابْنَ الزُّبَيْرِ يَقُولُ: سَمِعْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ يَخْطُبُ يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَخْطُبُ فَقَالَ: «أَكْرَمُوا أَصْحَابِي، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، ثُمَّ يَنْظُرُ الْكَذِبَ حَتَّى يَشْهَدَ الرَّجُلَ وَلَا يُسْتَشْهَدُ، وَيَخْلِفَ الرَّجُلَ، وَلَا يُسْتَخْلَفُ، فَمَنْ أَحَبَّ مِنْكُمْ بُحْبُحَةَ الْجَنَّةِ فَلْيَلْزِمِ الْجَمَاعَةَ، فَإِنَّ الشَّيْطَانَ مَعَ الْوَاحِدِ وَهُوَ مِنَ الْإِثْنَيْنِ أَبْغَدُ، وَلَا يَخْلُونَ رَجُلٌ بِأَفْرَأَةٍ، فَإِنَّ تَالِيَهُمَا الشَّيْطَانُ، وَمَنْ سَرَّهُ حَسَنَتُهُ وَسَاءَتْهُ سَيِّئَتُهُ فَهُوَ مُؤْمِنٌ»

³ ت + رضي الله تعالى عنهم؛ (١) فضائل الخلفاء الأربعة وغيرهم لأبي نعيم الأصبهاني، ص. 179.

⁴ ت + رضي الله تعالى عنهم؛ ف + رضوان الله عليهم؛ (١) أبو حاتم محمد بن حبان البستي المتوفى: 354 هـ، صحيح ابن حبان المسند الصحيح على التقاسيم والأنواع من غير وجود قطع في سندها ولا ثبوت جرح في ناقلها، 4/ 168، المحقق: محمد علي سونمز، خالص آي دمير، دار ابن حزم، 1433هـ-2013م، ورد بهذه الألفاظ: عَنْ حُدَيْفَةَ، قَالَ: كُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: إِنِّي لَا أَرَى بَقَائِي فِيكُمْ إِلَّا قَلِيلًا، فَاقْتَدُوا بِالَّذِينَ مِنْ بَعْدِي، وَأَشَارَ إِلَى أَبِي بَكْرٍ، وَعُمَرَ، وَاهْتَدُوا بِهَدْيِ عَمَّارٍ، وَمَا حَدَّثَكُمْ ابْنُ مَسْعُودٍ فَأَقْبَلُوهُ.

⁵ ف: قال.

⁶ ت: أحد منهم؛ (١) الجامع الصحيح المختصر، 1343/3، رقم الحديث، 3470، ورد بهذه الألفاظ: عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم (لا تسبوا أصحابي فلو أن أحدكم أنفق مثل أحد ذهباً ما بلغ مد أحدهم ولا نصيفه)

وروي عن عبد الله بن مغفل أنه قال: سمعت رسول الله أنه¹ يقول: الله² في أصحابي لا تتخذوهم عدوًّا من بعدي، فمن أحبهم فبحبِّي،³ فمن أبغضهم⁴ فببغضني أبغضهم⁵ ومن آذاهم فقد آذاني، ومن آذاني فقد آذى الله، ومن آذى الله فيوشك أن يأخذه.⁶ [87ظ] وعن ابن عباس رضي الله عنه أنه قال: مثل أصحابي في أمتي كالملح في الطعام، لا يصلح الطعام إلا بالملح.⁷ وروي عن⁸ البصري قال: حدّثني أبو ذر الغفاري رحمه الله أنه قال: كنت مارًا⁹ بين حيطان المدينة، فرأيت الحسن والحسين رضي الله عنهما، فسلمت عليهما، وقلت: هل عندكما من فضائل أبي بكر وعمر¹⁰ رضي الله عنهما؟ فقالا: هل كان عند أحد مثل ما¹¹ عندنا؟ وقلت: بالله خبروا¹² ممّا عندكم، فقالا: كنّا جالسًا¹³ مع¹⁴ أمنا فاطمة الزهراء، إذ دخل¹⁵ جدنا رسول الله عليه السلام فقال: يا فاطمة، أين عليّ؟ قالت: قد توضّأ وذهب إلى المسجد، فقال عليه السلام: إذا رجعت فابعثيه إلى حجرة عائشة، فقالت أمنا فاطمة: أتحبّ عائشة يا رسول الله؟ قال: أما علمت أنّ أحبّ النساء إليّ ثلاثة؛ أنت وأمك خديجة وعائشة أم المؤمنين، ثمّ قالت فاطمة: ومن الرجال؟ قال الحبرين¹⁶ الفاضلين أبا بكر وعمر، قال¹⁷: فبكت فاطمة وقالت: أراك لا تحبّ عليًّا يا رسول الله، فقال

¹ ت + قال.

² ف + الله.

³ ب، ف: فبحبّي أحبهم.

⁴ ب + فببغضني.

⁵ ت - أبغضهم.

⁶ ت + بغير الإيمان؛ (أ) الجامع الصحيح سنن الترمذي، 696/5، رقم الحديث: 3862، ورد بهذه الألفاظ: عبد الله بن مغفل قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم الله في أصحابي الله في أصحابي لا تتخذوهم غرضًا بعدي فمن أحبهم فبحبي أحبهم ومن أبغضهم فببغضني أبغضهم ومن آذاهم فقد آذاني ومن آذاني فقد آذى الله ومن آذى الله فيوشك أن يأخذه.

⁷ أبو عبد الرحمن عبد الله بن المبارك بن واضح الحنظلي، التركي ثم المروزي (المتوفى: 181هـ)، الزهد والرفائق لابن المبارك (يليه «ما رواه نعيم بن حماد في نسخته زائدًا على ما رواه المروزي عن ابن المبارك في كتاب الزهد»)، ص. 200، دار الكتب العلمية - بيروت، ورد بهذه الألفاظ: عن أنس بن مالك قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إنّ مثل أصحابي في أمتي كالملح في الطعام [ص: 201]، لا يصلح الطعام إلا بالملح». قال الحسن: فقد ذهب ملحنًا، فكيف نصلح؟

⁸ ت + الحسن

⁹ ت - مارًا.

¹⁰ ت - عمر.

¹¹ ت، ف + كان.

¹² ف: خبروني.

¹³ ب، ف: جلوسًا.

¹⁴ ب، ف: عند.

¹⁵ ت: أدخل.

¹⁶ ب: الحزين؛ ت: الخيران؛ ف: الحبرين.

¹⁷ ت - قال.

عليه السلام: يا فاطمة، أنا من عليّ وعليّ منّي، وهل رأيت أحداً يمدح نفسه؟ ثم قال: يا فاطمة، أما تبرأت ممن سب أصحابي وأزواجي؟ فقالت: من يجسر¹ على ذلك يا رسول الله؟ قال: قوم يزعمون من أمتي، وأنا منهم برئ في الدنيا والآخرة، فقالت: أنا منهم بريئة، قال الحسن: ثم أقبل النبيّ عليه السلام علينا فقال: أما تبرأتما ممن تبرأت،² ممن سب³ أصحابي؟ قال: من يجسر⁴ على ذلك يا رسول الله؟ قال: قوم يزعمون أنّهم شيعتك، ويسبّو⁵ بشيعتك، ورفع⁶ عليّ رضي الله عنه يده وقال: الله م إنك شاهد، ومطلع، ورسولك،⁷ بأن ابن أبي طالب برئ ممن سب أصحاب رسول الله: أبا بكر وعمر وعثمان،⁸ قال الحسن: فسمعنا هاتفاً يقول: وربكم برئ ممن تبرأتتم عنه. وعن علي بن أبي طالب كرم الله وجهه قال: هلك فيّ اثنان: محب مفرط، ومبغض مفرط،⁹ وقال أيضاً: يخرج في آخر الزمان قوم، يتخذون أنفسهم من شيعتنا، وليسوا من شيعتنا،/[88و] يقال لهم الروافض، فإذا لقيتموهم فاقتلوهم فإنهم مشركون، وذكر في البزازية: يجب إكفار الروافض بإنكارهم،¹⁰ إن كان يسب الشيخين، يعني أبا بكر وعمر رضي الله عنهما، ويلعنهما فهو كافر، وإن كان يفضّل عليّاً عليهما¹¹ فهو مبتدع، وذكر في التاتارخانية: من أنكر خلافة أبي بكر وعمر¹² فالصحيح أنّه كافر، وكذا خلافة عمر رضي الله عنه في الأصحّ وكذا سب الشيخين، يعني أبا بكر وعمر كافر.¹³

قال الشيخ أبو القاسم: إنّ الروافض أشدّ من اليهود¹⁴ والنصارى؛ لأنّ اليهود سئلوا فقيل لهم:¹⁵ من أفضل من أصحاب موسى عليه السلام؟ فقالوا النّقباء الذين صحبوا موسى عليه السلام، وسئل النصارى فقيل لهم من أفضل من أصحاب عيسى عليه السلام؟ فقالوا: الحواريون، وأما الروافض ينكرون على

¹ ف: يجري.

² ب، ف + فاطمة قلنا بلى فدخل علينا والدنا عليّ رضي الله عنه فقال له أما تبرأت.

³ ف - سب.

⁴ ف: يجري.

⁵ ف: ويسبّون.

⁶ ت: فرّغ.

⁷ ف + شاهد.

⁸ ف + وعليّ.

⁹ ف - مفرط.

¹⁰ ب، ف + خلافة أبي بكر وعمر رضوان الله عنهما وفيه أيضاً؛ ب + الروافض؛ ف + الرافضي.

¹¹ ف - عليهما

¹² ف - وعمر.

¹³ ت: وكذا سب الشيخين كافر يعني أبا بكر وعمر.

¹⁴ ت: اليهودي.

¹⁵ ف - لهم.

فضيلة أصحاب رسول الله عليه السلام، فإذا كانوا أشد من اليهود والنصارى. وروي عن النبي عليه السلام أنه قال: الروافض يهود هذه الأمة،¹ وعن عكرمة قال: سئل ابن عباس رضي الله عنه عن قول الله تعالى ﴿وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍ﴾ [الأعراف، 43/7] الآية. قال: إذا كان يوم القيامة يؤتى بسرير من ياقوته حمراء² عشرين ميلاً في عشرين ميلاً، ليس فيه صدع ولا وصل، معلق بقدره، فيجلس عليه أبو بكر رضي الله عنه، ثم يؤتى بسرير من ياقوته صفراء على صفة الأول، فيجلس فيه³ عمر رضي الله عنه، ثم يؤتى بسرير من ياقوت⁴ خضراء على الصفة التي ذكرت، فيجلس عليه عثمان رضي الله عنه، ثم يأتي بسرير من ياقوتة بيضاء على الصفة التي مرّت،⁵ فيجلس عليه علي رضي الله عنه، ثم يأمر الله تعالى الأسرة أن تتطير بهم، فتطار بهم الأسرة إلى تحت ظلّ عرش الله عزّ وجلّ، ثم تسيل⁶ عليهم خيمة من الدرّ، لو جمعت⁷ السموات والأرضون، وكلّ ما خلق الله تعالى لكانت في زاوية من زوايا تلك الخيمة، ثم يدفع إليهم أربع كأسات: كأساً لأبي بكر وكأساً لعمر، وكأساً لعثمان، وكأساً لعلي، رضوان الله تعالى عليهم أجمعين، يسقون أشربة الجنان⁸ فذلك قوله تعالى: ﴿وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍ إِخْوَانًا عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ﴾ [الحجر، 47/15] الآية. ثم يأمر الله تعالى لجهنّم⁹ أن تمحّض بأمواجها، وتقذف الروافض والكفار على وجهها،/[88ظ] فكشف¹⁰ الله تعالى عن أبصارهم في ذلك الوقت،¹¹ فينظرون إلى منازل أصحاب محمّد عليه السلام وأمته في الجنّة، فيقولون: هؤلاء الذين سعد بهم الناس، وشقينا¹² نحن، ثم يردّون إلى جهنّم.¹³ وروي عن النبي عليه السلام أنه قال: حبّ أبا بكر¹⁴ وعمر وعثمان وعليّ من الإيمان،

¹ أبو الفتح محمد بن عبد الكريم بن أبي بكر أحمد الشهرستاني (المتوفى: 548هـ)، الملل والنحل، 19/1، عدد الأجزاء: 3، الناشر: مؤسسة الحلبي، ورد بهذه الألفاظ: وشبه النبي صلى الله عليه وسلم كل فرقة ضالة من هذه الأمة بأمة ضالة من الأمم السالفة، فقال: "القدرية مجوس هذه الأمة" وقال: "المشبهة يهود هذه الأمة، والروافض نصاراهما" وقال عليه الصلاة والسلام جملة: "تسلكن سبل الأمم قبلكم حذو القذة بالقذة 2، والنعل بالنعل، حتى لو دخلو جحر ضب لدخلتموه".

² ت + طوله.

³ ب، ت، ف: عليه.

⁴ ب، ت، ف: ياقوتة.

⁵ ت: ذكرت.

⁶ ب: تسل؛ ت: تنشر.

⁷ ف: أجمعت.

⁸ ت: الجنّة.

⁹ ف: جهنم.

¹⁰ ت: فيكشف.

¹¹ ت: في ذلك الوقت عن أبصارهم.

¹² ب، ف: شقنا.

¹³ عمدة التحقيق في بشائر آل الصديق، ص. 109.

¹⁴ ت: أبي بكر.

وبغضهم من الكفر،¹ قال الفقير إلى رحمة الله تعالى: ² ينبغي للعاقل أن يحسن القول في الصحابة، ولا يذكر أحدًا منهم بسوء، حتى يسلم دينه، وكمال³ إيمانه، وحرَم عليه الجحيم ونيرانه، نسأل الله تعالى أن يجعلنا وإياكم من المحييين لأصحاب النبي الطيبين، ولأهل بيته ولأولاده⁴ الطاهرين، ويعصمنا وإياكم من الأقوال القبيحة في شأنهم،⁵ العظيمة الجسيمة⁶ بالطَّاف العميق⁷ وإحسانه القديمة.⁸

[د- فصل في ذكر أئمة المذاهب رضوان الله عليهم]

فصل فيما يتعلَّق بأئمة المذاهب رضوان الله عليهم أجمعين:

أولهم إمامنا، ومقتداء⁹ علمائنا، أفضل العلماء وأكمل الفضلاء، إمام¹⁰ أبو حنيفة¹¹ نعمان بن ثابت الكوفي رضي الله عنه، اختلف¹² نسبه قيل¹³: هو نعمان بن ثابت بن طاوس بن هرم بن أنوشروان العادل، كذا في أول الحقائق، وقال أصحاب الحديث والشافعية: هو نعمان بن ثابت بن زوطا بن ماه مولى يتيماً¹⁴ الله بن ثعلبة، وهو من رهط حمزة الزيات، كان خزّاراً يبيع الخبز،¹⁵ وجدّه زوطا من أهل كابل، وقيل من أهل بابل، وقيل: من أهل البار،¹⁶ وقيل: من أهل نسا،¹⁷ وقيل: من ترمذ، وهو الذي مسّه الرّق فاعتق، ولد ثابت على الإسلام، وقيل: جدّه زوطا كان ملكاً لبني يتيماً¹⁸ الله بن ثعلبة وقال إسماعيل بن حمّاد بن أبي حنيفة: أنا إسماعيل بن حمّاد بن نعمان بن ثابت بن التّعمان بن المرزبان من أبناء فارس من الأحرار، والله

¹ تاريخ مدينة دمشق، 30 / 144.

² ف - إلى رحمة الله تعالى.

³ ت، ف: كمل.

⁴ ت: وأولاده.

⁵ ت + رضوان الله تعالى عليهم أجمعين - العظيمة الجسيمة بالطَّاف العميق وإحسانه القديمة.

⁶ ف - العظيمة الجسيمة.

⁷ ب، ف: بالطَّاف العميمة

⁸ ف - وإحسانه القديمة.

⁹ ف: مقتدى.

¹⁰ ف: الإمام.

¹¹ ت + رحمه الله وهو.

¹² ت، ف + في.

¹³ ت: فقيل.

¹⁴ ف: تيم.

¹⁵ ف: الخزة.

¹⁶ ب، ف: الأنبار.

¹⁷ ف: نساء.

¹⁸ ف: تيم.

ما وقع علينا رقّ قطّ ولا جدّي، ولد جدّي سنة ثمانين، وذهب أبوه ثابت إلى عليّ بن أبي طالب وهو صغير، فدعا له بالبركة فيه، وفي ذريته¹ ونحن نرجوا أن يكون الله سبحانه قد استجاب ذلك لعليّ رضي الله عنه فينا، يقال: أدرك أبو حنيفة² آخر عهد عليّ رضي الله عنه، حمله أبوه إليه وهو صغير وقد دعا له بالبركة، كذا ذكر نجم الدين السّفيّ: فقد اتّفق/[89و] ولادته في عصر الصّحابة، وتفقه في زمن التابعين، وكان منهم. وذكر في تاريخ خلّكاني³: أنّ أبا حنيفة أدرك أربعة من الصّحابة، وهم: أنس بن مالك بالبصرة، وعبد الله بن أبي أوفى⁴ بالكوفة، وسهل بن سعيد الساعديّ بالمدينة، وأبو الطفيل عامر بن وائلة⁵ بمكة⁶، غير أنّ أصحاب الشافعيّ يقولون: إنّهم لم يلتق أحداً منهم، ولا أخذ عنهم، وذكر أنّه سمع الحديث من سبعة من الصّحابة، ومنهم: أنس بن مالك، وعبد الله بن أنيس⁷، وعبد الله بن خبر⁸ الزبيديّ، وعبد الله بن أبي أوفى، وجابر ابن عبد الله، ووائلة بن الأسقع، وسهل بن سعد، ومن زوجات النبيّ عليه السّلام عائشة رضي الله عنها، وهو⁹ أخذ العلم من رجال كثيرة، إلّا أنّه ينسب في الفقه إلى حمّاد بن أبي سليمان وهو من تلاميذ إبراهيم النخعيّ، وهو أخذ العلم من علقمة، ومن شريح القاضي، وهؤلاء من عمر، وعلي، وابن مسعود، وهؤلاء من رسول الله عليه السّلام. عن خلف بن أيّوب البلخيّ أنّه قال: إنّ الله تعالى جعل العلم بعد نبيّه في أصحابه، ثمّ بعدهم في التابعين، ثمّ بعد¹⁰ في أبي حنيفة وأصحابه فمن شاء فليسخط. ¹¹ وروى أبو هريرة رضي الله عنه عن رسول الله صلى الله عليه وسلّم أنّه قال: إنّ في أمّتي رجلاً اسمه النعمان، وكنيته أبو حنيفة، هو سراج، هو سراج أمّتي، هو سراج أمّتي.

وروي عن عليّ بن أبي طالب رضي الله عنه¹² لَمّا قدم الكوفة في أيّام خلافته قال لأهلها: ألا أخبركم يا أهل كوفة، بما أخبرني رسول الله؟ قالوا: بلى يا أمير المؤمنين، قال: سمعت رسول الله صلى الله تعالى

¹ وفيات الأعيان وأبناء أبناء الزمان، 405/5.

² ف: أبوه.

³ ب، ف: خلّكاني.

⁴ ب: أوفى؛ ت: أوفى.

⁵ ف: وائلة.

⁶ وفيات الأعيان وأبناء أبناء الزمان، 406/5.

⁷ ت: أنس.

⁸ ت: حبر؛ ف + الحرث بن جزاء.

⁹ ت - وهو.

¹⁰ ب، ت، ف: بعدهم.

¹¹ ب: فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر؛ ف: فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليسخط.

¹² ف + أنّه.

عليه وسلّم يقول: سيخرج من بعدي من كوفان،¹ بلدكم هذا، ومديتكم هذه، رجل يقال له نعمان بن ثابت، يكنى بأبي حنيفة، يجدد الله على يديه دينه، وستي، وقيل: ذكر في الثّوراة صفة أبو حنيفة² رضي الله عنه. وروى أنس بن مالك عن رسول الله عليه السّلام أنّه قال: سيأتي من بعدي رجل يقال له النّعمان بن ثابت، ويكنى بأبي حنيفة، ليحيين دين الله، وستي على يديه.³

وقال أحمد بن صباح: سمعت الشّافعيّ يقول: لمالك بن أنس رضي الله عنه، هل رأيت أبا حنيفة؟ [89ظ] قال: رأيت رجلاً⁴ لو كلمك في هذا⁵ السّارية أن تجعلها⁶ ذهباً أتاني بحجته. وقال الشّافعيّ: النّاس كلّهم عيال أبو حنيفة⁷ رحمه الله في الفقه.⁸ قال عليّ بن عاصم: لو وزن عقل أبي حنيفة رحمه الله⁹ نصف أهل الأرض لرجّح عليهم.¹⁰

قال ابن داود: لا يتكلّم في أبي حنيفة رحمه الله إلا رجلاً: إمّا حاسد لعلمه أو جاهل لقدره.¹¹

¹ ت - كوفان.

² ف: أبوح رحمه الله.

³ ف - على يديه؛ (١) جمال الدين عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي (المتوفى: 597هـ)، الموضوعات، 2 / 49، المكتبة السلفية بالمدينة المنورة، 1386 هـ - 1966 م. ورد بهذه الألفاظ: عن أنس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: " سيأتي من بعدي رجل اسمه النعمان بن ثابت، ويكنى أبا حنيفة، ليحيين دين الله وستي على يديه ". قال الخطيب: لم أكتبه إلا من هذا الوجه وهو باطل موضوع، ومحمد ابن يزيد متروك الحديث، وسليمان بن قيس وأبو المعلى مجهولان، وأبان يرمى بالكذب.

⁴ ت - رجلاً.

⁵ ب، ف: هذه.

⁶ ف: يجعلها.

⁷ ب، ت، ف: أبي حنيفة.

⁸ : وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 5 / 409، ورد بهذه الألفاظ: قال الشافعي (3)، رضي الله عنه، قيل لمالك: هل رأيت أبا حنيفة فقال: نعم، رأيت رجلاً لو كلمك في هذه السارية أن يجعلها ذهباً لتمام بحجته. وروى حرملة بن يحيى عن الشافعي رضي الله عنه أنه قال (4): الناس عيال على هؤلاء الخمسة، من أراد أن يتبحر في الفقه فهو عيال على أبي حنيفة، وكان أبو حنيفة ممن وفق له الفقه.

⁹ ب، ت + مع.

¹⁰ القاضي أبي عبد الله حسين بن علي الصيمري/ الحسين بن علي بن محمد بن جعفر، أبو عبد الله الضيّمر الحنفي (المتوفى: 436هـ)، أخبار أبي حنيفة وأصحابه، ص. 42، عالم الكتب، بيروت، 1405هـ - 1985م، ورد بهذه الألفاظ: سمعت علي بن عاصم يقول لو وزن عقل أبي حنيفة بنصف عقل أهل الأرض لرجح بهم وما كان عنده أكبر من أبي حنيفة.

¹¹ مناقب أبي حنيفة المكي، ص. 223، ورد بهذه الألفاظ: سمعت ابن داود يقول لا يتكلم في أبي حنيفة الا رجل فينا اما حاسد لعلمه واما جاهل بالعلم لا يعرف قدر حملته.

قال علي بن زيد رحمه الله : رأيت أبا حنيفة رحمه الله ختم القرآن في شهر رمضان ستين ختمة: ختمة بالليل وختمة بالنهار،¹ وقال حفص بن عياس²: صلى أبو حنيفة صلاة الفجر بوضوء العشاء الأخير أربعين سنة،³ وكان⁴ أبو حنيفة رحمه الله سلم ابنه إلى المعلم، فلما علمه الحمد لله بعث إليه خمسمائة درهم، فاستكثره المعلم فغضب عليه أبو حنيفة، وحبس ابنه عن المعلم، وقال: ليس للقرآن عندك قدره،⁵ وذكر في الغنية: أن قتادة صاحب التفسير لما قدم الكوفة، وجلس للناس، وقال: سلوني عما دون العرش، فقال حماد بن سليمان لأبي حنيفة رحمه الله : اذهب وسله شيئاً فقام أبو حنيفة رحمه الله وقال رحمك الله التملة التي كلمت سليمان النبي عليه السلام كانت ذكراً أو أنثى؟ فبقى قتادة ساكناً وترك المجلس، ثم جلس في اليوم الثاني، وقال: سلوني عن التفسير، فقام أبو حنيفة، وقال: كلب أصحاب الكهف⁶ ما لونه؟ فبقى ساكناً، وترك المجلس⁷ ثم جلس في اليوم الثالث، وقال: سلوني عن الفقه، فقام أبو حنيفة رحمه الله عليه⁸ ما تقول في رجل غاب عن امرأته، فنغي⁹ إليها زوجها، فتزوجت بزواج آخر، وولدت له أولاداً، ثم جاء الزوج الأول، فقال لها: يا زانية، تزوجت وأنا زوجك، وقال الآخر: يا زانية، تزوجت ولك زوج، هل يجب الحد؟ ولمن يكن¹⁰ الأولاد؟ فبقي متفكراً، ثم قال: هل وقعت هذه الواقعة؟ فقال أبو حنيفة رحمه الله : لا، ولكن يستعد للبلاء قبل نزوله، فقال قتادة: والله لا أجلس في الكوفة، ما دام هذا الغلام فيها.

وحكي¹¹ أن أبا حنيفة رحمه الله لما حج حجة¹² الأخيرة، قال في نفسه: ¹³ لعلي لا أقدر أن أحج مرة أخرى، فسأل خدام البيت أن يفتحوا له باب الكعبة، ويأذنوا له بالدخول / [90و] ليلاً ليقوم، فقالوا: إن هذا

¹ مناقب أبي حنيفة المكي، ص. 180، ورد بهذه الألفاظ: علي بن يزيد الصدائي قال رأيت ابا حنيفة ختم القرآن في شهر رمضان ستين ختمة بالليل وختمة بالنهار.

² ب، ف: غياث.

³ مناقب أبي حنيفة المكي، ص. 183، ورد بهذه الألفاظ: فقال كان ابو حنيفة يختم القران كله بالليل في وثره والباقي سواء. وقال ابن المبارك صلى الفجر بوضوء العشاء خمسا واربعين سنة.

⁴ ف: وكانت.

⁵ ت: قدر.

⁶ ف + قيل لونه أصفر وقيل لونها أصفر يميل إلى الحمرة معالم من يمينه.

⁷ ب - ثم جلس في اليوم الثاني وقال سلوني عن التفسير فقام أبو حنيفة وقال كلب أصحاب الكهف ما لونه فبقى ساكناً وترك المجلس.

⁸ ب، ف - عليه + وقال.

⁹ ف: فئعي.

¹⁰ ف: يكون.

¹¹ ب - وحكي.

¹² ف: الحجّة.

¹³ ت - نفسه.

لم يكن لأحد قبلك، ولكننا نفعل فدخل فقام بين العمودين على رجله اليمنى، حتى قرأ نصف القرآن¹ فركع وسجد، ثم قام على رجله اليسرى، حتى ختم القرآن، فلما سلم بكى، وناجى² وقال: إلهي، ما عبدك هذا العبد الضعيف حقَّ عبادتك، لكن عرفك حق معرفتك، فهب نقصان خدمته، لكمال معرفته، فهتف هاتف من جانب البيت، يا أبا حنيفة، قد عرفت وأخلصت المعرفة في خدمة، فأحسنتم الخدمة، فقد غفرناك، ولمن اتبعك³ على مذهبك إلى يوم⁴ الساعة.

وحكي أن اعرابياً دخل على أبي حنيفة رحمه الله وقال: أبواؤ أم بواوين؟ فقال بواوين، وقال⁵ الاعرابي: بارك الله فيك كما بارك في لا ولا، فتحير أصحابه وسألوه⁶ فقال: رحمه الله سألتني عن التشهد بواوين، كتشهد ابن مسعود أم بواو، كتشهد أبي موسى الأشعري فقلت: بواوين، فقال: بارك الله فيك كما بارك الله في شجرة مباركة زيتونة، لا شرقية ولا غربية، قال فضيل بن عياض رحمة الله عليه: كان أبو حنيفة رحمه الله رجلاً⁸ فقيهاً، معروفاً بالفقهاء، ومشهوراً بالورع، واسع المال، موصوفاً بالأفضال على كل⁹ يطلبه، وكان عالماً عاملاً، زاهداً عابداً، ورعاً تقياً، كثير الخشوع، دائم التضرع إلى الله تعالى، أحسن الناس منطوقاً، وأحلامهم نعمة، وكان مربع القامة، تعلوه سمرة، ويقال ذكر أبا حنيفة رحمه الله بعض المتعصبيين من أصحاب الشافعي رحمه الله¹⁰ من¹¹ مجلسه، ولم يتركه ليعود إليه، وأنشد للحال عشر¹² أبيات في مدح أبي حنيفة.

¹ ف + العظيم.

² ب: ناخي.

³ ب، ف + وكان.

⁴ ب، ف: قيام.

⁵ ت: فقال.

⁶ ف: ويسألوه.

⁷ ت - عليه؛ (أ) علاء الدين، أبو بكر بن مسعود بن أحمد الكاساني الحنفي (المتوفى: 587هـ)، : بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، 212/1، عدد الأجزاء: 7، : دار الكتب العلمية، 1406هـ - 1986م.

⁸ ف - رجلاً.

⁹ ب، ف + من.

¹⁰ ف + عنده بكلمة سوء فزجره الشافعي رحمه الله.

¹¹ ت: في.

¹² ب، ف: عشرة.

وروي أنّ أبي حنيفة¹ رحمه الله رأى في أوّل حاله في المنام² كأنّه ينش قبر رسول الله عليه السّلام، فبعث من سأله³ ابن سيرين المعبر، فقال ابن سيرين: صاحب هذا المنام يثور علمًا، لم يسبقه إليه أحد قبله،⁴ وروي أنّه نقله المنصور من الكوفة إلى بغداد، وأقام بها حتّى مات، ويقال: لَمَّا نقله أبو جعفر المنصور المذكور إلى بغداد، وأرادَه على بغداد،⁵ أن يولّيَه القضاء أبا حنيفة، فحلف عليه ليفعلنّ، فحلف أبو حنيفة رحمه الله عليه⁶ / [90ظ] لن يفعلنّ، وتكرّرت الأيمان منهما، فقال له الرّبيع الحاجب: ألا ترى أمير المؤمنين يحلف؟ فقال أبو حنيفة أمير المؤمنين على كفّارة أيمانه، أفدر منّي على كفّارة أيماني،⁷ فحبسه المنصور، ومات⁸ في الحبس، والعوام يدّعون أنّه تولّى عدد اليمين أياّمًا؛ لثلاثا يحنث المنصور عن يمينه، وهذا لا يصحّ.

وروي أنّ المنصور لَمَّا بنى مدينة، ونزلها، وبنى مسجد الرّصافة فيها أرسل إلى أبي حنيفة، فجيء به فأعرض عليه قضاء الرّصافة، فأبى، فقال إن لم تفعل ضربتك بالسيّاط، فقعد في القضاء يومين، فلم يأتَه أحد، فلَمَّا كان في اليوم الثالث اشتكى أبو حنيفة، فمرض ستة أيّام، ثمّ مات إلى رحمة الله تعالى،⁹ وقيل كان يزيد بن عمرو بن هبيرة أمير العراقيين أرادَه أن يولّي¹⁰ القضاء بالكوفة في أيّام مروان فأبى، فضربه مائة سوط في عشرة أيّام، كلّ يوم عشرة، وهو على الامتناع، فلَمَّا رأى ذلك خلّى سبيله.¹¹ وقال إسماعيل بن حمّاد بن أبي حنيفة رحمه الله: مررت مع أبي بالكباسة، وهي موضع بالكوفة فبكى، فقلت له: يا أبت ما بكاؤك؟ فقال: يا بنيّ، في هذا الموضع ضرب ابن هبيرة أبي عشرة أيّام، في كلّ يوم عشرة أسواط، على أن يلي القضاء، فلم يفعل،¹² وذكر أنّ أبي¹³ هبيرة دعاَه إلى القضاء فأبى، وضربه أياّمًا، في كلّ يوم ثلاثين

¹ ب، ت، ف: أبا حنيفة.

² ف - في المنام.

³ ف: سأل.

⁴ أحمد بن علي أبو بكر الخطيب البغدادي، تاريخ بغداد، 13/ 334، عدد الأجزاء: 14، دار الكتب العلميّة - بيروت.

⁵ ت - على بغداد؛ ف - بغداد.

⁶ ت، ف - عليه؛ (١) وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 5/ 406.

⁷ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 5/ 406.

⁸ ت: فمات.

⁹ ف: ربّه الغفور.

¹⁰ ب، ف: يلي.

¹¹ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 5/ 407.

¹² وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 5/ 408.

¹³ ب، ت، ف: ابن.

سوطاً، فلَمَّا كان (الح/الأخير)، وضرب ضرباً شديداً في اليوم الأخير،¹ قاله أبو حنيفة رحمه الله: أستشير² أصحابي، فاستشار أبا يوسف، فقال أبو يوسف: لو تقلدت لنفعت الناس، فنظر إليه أبو حنيفة نظر المغضب،³ قال:⁴ لو أمرت أن أعبر البحر سباحة أ كنت أقدر عليه؟ وكأني بك قاضيًا⁵ كذا في العناية، ويقال: سقاه أبو جعفر المنصور شربة مسمومة، فلَمَّا وقع من أمعائه⁶ وثب، فقال أبو جعفر: إلى أين تذهب؟ فقال أبو حنيفة: إلى الموضع الذي وجهتني إليه، يعني القبر، فلَمَّا بلغ منزله مات شهيداً. وفي النوازل روي أن أبا جعفر المنصور جمع الفقهاء، وفيهم أبو حنيفة، فقال لهم: إن أهل موصل اشترطوا على أنفسهم أن لا يخرجوا على عاملي، وأنهم متى فعلوا ذلك فأنا في حلّ من دمائهم وأموالهم،⁷ وإنهم فعلوا ذلك، فقال له القوم يؤخذون بشرطهم الذي اشترطوا على أنفسهم، وأبو حنيفة ساكت، فقال له أبو جعفر [91و] ما تقول أنت؟ فقال: يا أمير المؤمنين، اشترطت عليهم ما لا⁸ يحلّ لك، وشرطوا لك على أنفسهم ما لا يجوز، وإن شرط الله أولى، فقام أبو جعفر مغاضباً، فدخل الدار، فخرج الناس، فمات أبو حنيفة بعد أيام، فلم يحسب أن يقتله ظاهراً، فسقاه سمّاً، وكانت ولادة⁹ سنة ثمانين، وقيل: سنة إحدى وستين، والأول أصحّ، وتوفي في رجب، وقيل: في شعبان سنة خمسين ومائة، وعمره سبعون سنة، كما نظم شعر¹⁰:

قد ولد النعمان في كوفة ** من ثابت عام ثمانينا¹¹

وعاش سبعين وذاق الردي ** في مائة من بعد خمسينا

وقيل: إنّه توفي في اليوم الذي ولد فيه الشافعي رحمه الله ، ودفن في مقابر الخيزران، وقبره ببغداد ومشهور¹² يزار، وبنى شرف الملك أبو سعيد محمد بن منصور الهورزمي¹³ على قبر الإمام¹⁴ مشهداً وقبة،

¹ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 5 / 408.

² ب: استشير.

³ ت: الغضب.

⁴ ت: وقال؛ ب، ف + رأيت.

⁵ ت - وكأني بك قاضيًا.

⁶ ت: معائه.

⁷ ف - وأنهم متى فعلوا ذلك فأنا في حلّ من دمائهم وأموالهم.

⁸ ت - لا.

⁹ ب، ت، ف: ولادته.

¹⁰ ف - شعر.

¹¹ ف: ثمانينا.

¹² ت: مشهور.

¹³ ف: الخورزمي.

¹⁴ ت + الأعظم.

وبنى عنده مدرسة كبيرة للحنفية، وقيل: بناه ألب أرسلان محمّد، والد سلطان ملك شاه جلال الدّين سلجوقي، كذا ذكره في بعض التّواريخ

وقيل: إنّ أبا سعد بناهما نيابة عن ألب أرسلان المذكور، فنسبت العمارة إليه بهذا الطّريق، الله مّ أَرْضَه وارَضَ عنه، وعن أصحابه، وأتباعه أجمعين، وأشهر أصحابه شخصان همّامان،¹ هما أيضًا² إمامان،³ الأوّل: أبو يوسف يعقوب بن إبراهيم بن حبيب بن سعد بن بخير⁴ بن معاوية البجلي⁵ البخيلة حيّ، أي قبيلة من اليمن، والنّسبة إليهم بجلي⁶ بالتحريك.

وذكر في الخلّكاني: أن سعد بن حنّبة الأنصاري ليس ابن⁷ بجير، وهو أحد الصّحابة، مشهور في الأنصار بأمه، وهي حنّبة، قال أبو يوسف رحمه الله: أتى جدّي⁸ سعد إلى النّبيّ عليه السّلام يوم الخندق، فاستغفر له، ومسح برأسه، فتلك المسحة فينا إلى السّاعة، كذا في غاية البيان،⁹ وذكر في مئنة المفتي: أنّ أبا يوسف من أعظم أصحاب أبي حنيفة، واسمه يعقوب، وأبوه إبراهيم بن حسين الأنصاريّ، وكان أبو يوسف رحمه الله من أهل الكوفة إمامًا، عالمًا، عاملاً، عظيم القدر والشّأن، فاضلاً في الفقه والقرآن، وكان صاحب حفظ حتّى قال له أبو حنيفة يوماً: ما مثلك إلّا جرّاب لا يوجد فيه إلّا ما وضع، يعني لا تقول في الفقه إلّا ما سمعت وحفظت،/[91ظ] وقال طلحة بن محمّد: أنّ أبا يوسف مشهور الأمر، ظاهر الفضل، وافقه أهل عصره، ولم يتقدّمه أحد في زمانه، وكان النّهاية في العلم والحلم والرّياسة والقدر، وهو أوّل من وضع الكتب في أصول الفقه على مذهب أبي حنيفة رحمه الله، وحلّ¹⁰ المسائل، ونشرها، وبتّ علم أبي حنيفة في أقطار الأرض، قال عماد بن¹¹ مالك: ما كان في أصحاب أبي حنيفة رحمة الله مثل أبي يوسف، لولاه لما¹² ذكر أبو حنيفة رحمة الله عليهما. وقال محمّد بن الحسن: مرض أبو يوسف في زمن أبي حنيفة

¹ ف: الشيخان همّامان.

² ف - هما أيضًا.

³ ف: الإمامان الأفضلان.

⁴ ب، ت: بحير؛ ف: بجير.

⁵ ت: البخلي.

⁶ ت: البخلي.

⁷ ف: بابن.

⁸ ب، ف: بجدي.

⁹ أخبار أبي حنيفة وأصحابه، ص. 97.

¹⁰ ب: أهل؛ ف: أملي.

¹¹ ب، ف + أبي.

¹² ب، ف: ما.

مرضًا خيف عليه منه، فعاده أبو حنيفة، ونحن معه، فلمَّا خرج من عنده وضع يده على عتبة باب،¹ قال:² إن يمت هذا الفتى، فإنّه أعلم من عليها، وا وأومى إلى الأرض.³

قال حماد بن أبي حنيفة رأيت يومًا،⁴ وعنده أبو يوسف، وعن يساره زفر، وهما يتجادلان في مسألة، فلا يقول أبو يوسف قولًا إلا أفسده زفر، ولا يقول زفر قولًا إلا أفسده أبو يوسف، إلى وقت الظهر، فلمَّا أذن المؤذّن رفع أبو حنيفة يده، فضرب بها فخذ زفر، وقال: لا تطمع⁵ برياسة ببلدة⁶ فيها أبو يوسف، وقضى لأبي يوسف على زفر،⁷ وكان قد سكن ببغداد، وتولّى القضاء لثلاثة من الخلفاء: المهديّ وابنه الهادي، ثم هارون الرشيد بجّله، ويكرمه، وهو أول من دُعي بقاضي⁸ القضاة في الإسلام. ويقال: إنّه أول من غير لباس العلماء، إلى هذه الهيئة التي هم عليها، في هذا الزّمان، وكان الملبوس قبل ذلك شيئًا واحدًا، لا يميّز أحد عن أحد بلباسه. وذكر عن أبي يوسف أنّه قال: اختلف⁹ إلى أبي حنيفة تسعًا وعشرين سنة، ما فاتني صلاة الغداة مع ابن أبي ليلى رحمه الله، وكان يقول: رؤس النّعم ثلاثة: فأولها نعمة الإسلام التي لا تتم نعمته إلا بها، والثانية نعمة العافية التي لا يطيب الحياة إلا بها، وقال:¹⁰ نعمة الفتى¹¹ التي لا يتم العيش إلا بها. وقال علي بن الجعد: سمعت أبا يوسف يقول: العلم شيء لا يعطيك بعضه، حتّى لا تعطيه كلّك،¹² وأخباره كثيرة،/[92و] وأكثر النّاس من العلماء على تفضيله وتعظيمه، وقال على المذكور: سمعت أبا يوسف أيضًا¹³ يقول: توفيّ أبي وأنا صغير، فسلمتني أمي إلى قصار، فكنت أمرّ على حلقة أبي حنيفة، فأجلس فيها، فكانت أمي تتبعني، فتأخذ بيدي من الحلقة وتذهب، ثم كنت أخالفها، وأذهب إلى حلقة أبي حنيفة رحمه الله، فلمّا طال ذلك، قالت أمي لأبي حنيفة: إنّ هذا صبيّ يتيم، ليس له شيء إلا ما

¹ ب، ف: بابه.

² ت، ف: وقال.

³ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 382/6.

⁴ ت + أبي.

⁵ ت: تطع.

⁶ ت: بلدة.

⁷ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 383/6.

⁸ ف: بقضاء.

⁹ ف: اختلفت.

¹⁰ ب، ف: والثالثة.

¹¹ ت، ف: الغنى.

¹² وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 384/6.

¹³ ت - أيضًا.

أطعمه من مغزلي، وأنت قد أفسدته عليّ، فقال¹ لها: اسكني² يا رعنا، هو يتعلّم العلم، وسيأكل الفالودج بدهن الفستق، فقالت: إنك شيخ قد حرفت،³ قال أبو يوسف: فلما وليت القضاء فبينما أنا ذات يوم عند الرّشيد، إذا أتاني بالفالودج، وكنت لا أعرفها، فقال لي: كل من هذا؛ فإنّه لا يضيع لنا كلّ وقت، فقلت: ما هذا يا أمير المؤمنين؟ فقال: الفالودج بدهن الفستق، قال فتبسّمت فقال: مالك تبسّم؟⁴ فقلت: لا شيء، فقال: لتجبرن⁵ فقصصت عليه القصة من أولها، فقال: إنّ العلم يرفع، وينفع،⁶ في الدنيا والآخرة، ثم قال: إنّ أبا حنيفة ينظر بعين عقله، ما لا يراه بعين رأسه.⁷ وقال أبو حامد: مات ابن لأبي يوسف، فأمر بتكفينه، وتدفينه، ولم يترك مجلس أبي حنيفة، فقليل له في ذلك، فقال: أخاف فوت ما لا أدركه.

وروي أنّ أبا يوسف القاضي رحمه الله كان في ابتداء حاله أفقر الفقراء، وكان سبب غنائه أنّ هارون الرّشيد حلف⁸ أنّه من أهل الجنّة، فلم يفت⁹ له أحد من العلماء سوى إلى أبي¹⁰ يوسف، وقال له: هل اجتنبت عن الشّهوة التي قدرت عليها لأجل الله؟ قال: نعم، فأفتى، وحكم أنّه من أهل الجنّة، بدليل قوله تعالى: ﴿وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ﴾ [النازعات، 40/79] ﴿فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ﴾ [النازعات، 41/79] الآية.

وحكي عليّ بن الحسن قال:¹¹ كان سبب اتّصال أبي يوسف رحمه الله بالرّشيد أنّه كان قدم بغداد بعد موت أبي حنيفة رحمه الله، فحنث بعض القواد¹² في يمين، وطلب¹³ فقيهاً يستفتيه، فجيء بأبي يوسف رحمه الله، فأفتاه أنّه لم يحنث، فوهب له دنانير، واتخذ له داراً بالقرب منه، ودخل القائد/[92ظ] يوماً على الرّشيد، فوجده مغموماً، فسأله عن سبب غمّه، فقال: شيء من أمر¹⁴ الدنيا قد حزننتي¹⁵ فاطلب لي

¹ ت + أبو حنيفة.

² ف: اسكني.

³ ف: حرفت.

⁴ ت: يتبسّم؛ ب، ف: تبسّم.

⁵ ب، ف: لتجبرن.

⁶ ت - وينفع.

⁷ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 381/6 بنحوه.

⁸ ب: خلف.

⁹ ف: يفتوا.

¹⁰ ب: حتّى دخل أبو؛ ف: حتّى دخل عليه أبو.

¹¹ ف - قال.

¹² ت - بعض القواد؛ ف: القواد.

¹³ ت: فطلب.

¹⁴ ف - أمر.

¹⁵ ب: حزنتي؛ ف: حزنتي.

فقيها؛¹ كي أستفتيه، فجاء² بأبي يوسف،³ قال أبو يوسف: فلما دخلت إلى ممَر من الدار رأيت فتًا حسنًا، عليه أثر الملك، وهو في حجرة محبوس، فأومى إليّ بأصبعه مستغيثًا، فلم أفهم منه إرادته، ثم دخلت⁴ على الرّشيد، وسلّمت، فوقف بين يديه فقال: ما اسمك؟ فقلت: يعقوب،⁵ ما تقول في إمام شاهد رجلًا يزني، هل يحده؟ قلت: لا، فحين⁶ سجد الرّشيد، فوقع لي أنّه قد رأى بعض أهله⁷ على ذلك، وأنّ الذي أشار إليّ هو الرّاني، ثم قال الرّشيد: من أين قلت هذا؟ قلت: لأنّ⁸ التّبي عليه السّلام قال: ادروا الحدّ⁹ بالشّبهات، وهذه شبهة يسقط الحدّ معها، فقال: وأيّ شبهة؟ في المعاينة¹⁰ لذلك، أكثر من العلم بما جرى، والحدود لا يكون¹¹ بالعلم، وليس لأحد ثقة¹² بعلمه، فسجد مرّة أخرى،¹³ وأمر¹⁴ لي بمال جزيل، ثم جاءني¹⁵ هديّة الفتى، وهديّة أمه، وجماعته، وصار ذلك أصل التّعمة، ثم هذا الخادم يستفتيني، وهذا يشاورني، ولم يزل حالي يقوى¹⁶ عند الرّشيد، حتّى قلّدي القضاء، أقول هذا مخالف¹⁷ ما¹⁸ نقلته قبل هذا في أنّه وليّ¹⁹ القضاء لثلاثة من الخلفاء، والله أعلم بالصّواب.²⁰ وكانت ولادة القاضي أبو يوسف سنة ثلاث عشر ومائة، وقيل: اثني عشر ومائة، وتوفّي يوم الخميس، أوّل وقت الظّهر، بخمس حلت²² من شهر

¹ ف: فقيها لي.

² ب، ف: فجاءه.

³ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 381/6.

⁴ ف: أدخلت.

⁵ ت + فقال؛ ف + وقال.

⁶ ت: فح؛ ب، ف + قلتها.

⁷ ف: خدامه.

⁸ ت: إنّ.

⁹ ف: الحدود.

¹⁰ ب + قلت ليست توجب المعاينة؛ ف + قلت ليس توجب المعاينة.

¹¹ ت، ف: تكون.

¹² ف + أن يحد حدًا.

¹³ ف: واحدة.

¹⁴ ف: فأمر.

¹⁵ ب، ف: جاتني.

¹⁶ ف: تقوى.

¹⁷ ف: يخالف.

¹⁸ ت: لما.

¹⁹ ت: لأنّه تولّى.

²⁰ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 381 / 6.

²¹ ت: أبي.

²² ب: ببخمس خلون؛ ف: بخمس خلون.

ربيع الأول، سنة اثني¹ وثمانين ومائة ببغداد، وقيل: إنه توفي سنة اثني² وتسعين ومائة، والأول أصح، وولي القضاء سنة ست وستين ومائة، ومات وهو على القضاء، وكان عمره تسعاً وستين سنة. وروي أن أبا يوسف رحمه الله قال عند موته: الله م إنك تعلم أنني لم أزن قط، ولم أشرب خمراً قط، ولم آخذ قبضة وأنا أعلمها، وقضيت بكتابك، وسنة نبيك، ومهما أشكل علي شيء جعلت بيني وبينك عبدك أبا حنيفة، فإنني لم أعلم في خلقك أحداً أعلم منه. قال معروف الكرخي رحمه الله: رأيت في الليلة التي مات فيها أبو يوسف رحمه الله كأنه قاعد على باب قصر، فقلت: يا أبا يوسف، لمن هذا القصر؟ [93و] قال لي: قلت: بم نلت هذا القصر؟³ حتى أعمل بمثل عملك، قال: بشهوتي، ومحبتتي تعليم⁴ الناس العلم،⁵ وكان أبو يوسف لا يجلس مجلساً إلا ويقول: والله الذي لا إله إلا هو، لقد وددت أن أخرج⁶ من العلم، فأقسمه فيما بينكم رضي الله عنه وعن العلماء أجمعين.

والثاني من أصحاب الإمام أبو عبد الله محمد بن الحسن بن فرقد⁷ الشيباني⁸: وذكر في الحقائق فهو⁹ محمد بن الحسن بن عبد الله بن طاوس¹⁰ بن هرمز ملك بني شيبان، وكان بين محمد وبين أبي حنيفة رحمه الله عليهما قرابة، حيث كان جدّ والد محمد جدّ أبي حنيفة، أصله دمشقي، من قرية تسمى حرسنا¹¹ وقيل: حرزنا،¹² ثم قدم أبوه إلى العراق، وأقام بواسطة¹³ فولد له بها محمد، ونشأ بالكوفة، وطلب الحديث، ولقي جماعة من الأئمة، وحضر مجلس أبي حنيفة سنتين، ثم تفقه على أبي يوسف صاحب أبي حنيفة رحمه الله، وصنّف الكتب الكثيرة النادرة، منها كتاب¹⁴ الخاج¹⁵. وروي عنه أنه قال: ترك لي أبي ثلاثين ألف درهم، فأنفقت خمسة عشر ألفاً على النحو، وخمسة عشر ألفاً على الفقه

¹ ف: اثنين.

² ف: اثنين.

³ ف: باب قصر؛ ف + فقلت يا أبا يوسف هذا.

⁴ ف: تعلم.

⁵ فضائل أبي حنيفة وأخباره ومناقبه، 1/ 329.

⁶ ف + من قلبي.

⁷ ت: هرمز.

⁸ ف: الشباني.

⁹ ت: هو.

¹⁰ ت: طاووس.

¹¹ ت: حرسنا.

¹² ف: حرزنا.

¹³ ت، ف: بواسطة.

¹⁴ ب + الجاج الكبيرة والجامع الصغيرة وغيرهما؛ ف + الجامع الكبير والجامع الصغير وغيرهما.

¹⁵ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 4/ 184، بنحوه: منها الجامع الكبير والجمع الصغير وغيرهما.

والحديث.¹ وقال علي بن سعد رحمه الله: لَمَّا دخل الإمام الشافعي رحمه الله ببغداد وكان بها،² وجرى بينهما مجالس ومسائل بحضرة هارون الرشيد، وقال الشافعي: ما رأيت أحدًا يسأل عن مسألة فيها نظر إلا تبينت الكراهية في وجهه إلا محمد بن الحسن، وقال أيضًا: من علم محمد بن الحسن وقر بعير³ وقال: الحمد لله الذي أعانني في الفقه بمحمد بن الحسن، وروي عنه أيضًا أنه قال: ما رأيت⁴ سميًا ذكيًا إلا محمد بن الحسن، لله الذي أعانني في الفقه بمحمد بن الحسن، وروي عنه أيضًا، أنه قال: ما رأيت سميًا ذكيًا إلا محمد بن الحسن،⁵ ويسمى ابن أبي حنيفة رحمه الله، قيل فيه: ⁷ العلم زرعه عبد الله بن مسعود، وسقاه علقمة، وحصده إبراهيم النخعي، وداسه حماد، وطحنه أبو حنيفة، وعجنه أبو يوسف، وخبزه محمد بن الحسن، والناس يأكلون من خبزه، وكان صاحب رؤية وفكر، حتى قال محمد بن سلمة في حقه: لم يكن في هؤلاء أدق علمًا من محمد بن الحسن، أي كان دقيق النظر في العلم، وكان من أفصح الناس وأبلغهم، ووالاه⁸ [93ظ] الرشيد القضاء ولم يزل⁹ ملازمًا للرشيد حتى خرج معه إلى خراسان، ومات بالزري، ودفن فيها، فقال الرشيد: دفنت اليوم الفقه والعربية بالزري،¹⁰ كان ميلاده بواسط سنة اثنين¹¹ ومائة، وقيل: أحد وثلاثين، وقيل: خمس وثلاثين، وتوفي سنة ثمانين ومائة، وهو ابن سبع وخمسين. وقال السمعاني:¹² مات محمد بن الحسن والكسائي بالزري في يوم واحد،¹³ فقال¹⁴ محمد بن الحسن المذكور

¹ عبد القادر بن أبي الوفاء محمد بن أبي الوفاء القرشي أبو محمد 696/775، الجواهر المضية في طبقات الحنفية، 529/2، عدد الأجزاء: 2، تحقيق الناشر مير محمد كتب خانة. كراتشي.

² ت + محمد.

³ ت - بعير؛ (أ) وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 184/4.

⁴ ف + أحدًا.

⁵ ت: ذكيًا سميًا

⁶ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 185/4.

⁷ ت - فيه.

⁸ ب: وولاه؛ (أ) قاسم بن عبد الله بن أمير علي القونوي الرومي الحنفي (المتوفى: 978هـ)، أنيس الفقهاء في تعريفات الألفاظ المتداولة بين الفقهاء، 116/1، المحقق: يحيى مراد، دار الكتب العلمية، 2004م-1424هـ.

⁹ ت: يلزم.

¹⁰ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 185/4.

¹¹ ت: اثنتين؛ ب، ف + وثلاثين.

¹² ت: السنعاني.

¹³ ف - واحد.

¹⁴ ت: وقال؛ ف: يقال.

خاله الفراء صاحب النحو واللغة،¹ روي² محمد في المنام بعد وفاته، فقيل له: كيف³ في حال النزاع؟ فقال محمد: كنت متأمل في مسألة من مسائل المكاتب، فلم أشعر بخروج روعي⁵ أنه قال في آخر عمره: شغلني مسائل المكاتب عن الاستعداد لهذا⁶ اليوم⁷ أن إسماعيل بن أبي رجا قال: رأيت محمد بن الحسن في المنام فقلت له: ما فعل الله بك؟ قال: غفر لي، ثم قال لي: لو أردت أن أعدبك ما جعلت هذا العلم في جوفك، فقلت له: فأين أبو يوسف؟ قال بيني وبينه كما⁸ بين السماء والأرض، فقلت له: أين أبو حنيفة؟ قال: هيهات هيهات! هو في أعلى عليين رضي الله عنه، وعن كافة العلماء أجمعين، أمين.

[الإمام الشافعي]

قال⁹ في تاريخ¹⁰ الشافعي: وهو الإمام¹¹ الشافعي¹² محمد بن إدريس بن العباس بن عثمان بن الشافعي بن السائب¹³ بن عبيد بن يزيد بن هاشم بن عبد المطلب بن عبد مناف القرشي المطلبي، لقي شافعي النبي عليه السلام وهو مربع،¹⁴ وأسلم أبوه السائب¹⁵ يوم بدر، كان السائب صاحب الراية¹⁶ بني¹⁷ هاشم،¹⁸ وفدى نفسه ثم أسلم.¹⁹ ولقي نسب الشافعي نسب رسول الله عليه السلام في عبد مناف،²⁰ ولد

¹ ف: قيل.

² ب، ت: روي.

³ ت + وجدت - في؛ ب، ف + كنت.

⁴ ت - محمد.

⁵ ب + روي؛ ف + وقيل.

⁶ ف: فهذا.

⁷ ب + وروي؛ ف: وحكى.

⁸ ف - كما.

⁹ ف - قال.

¹⁰ ب، ف + الإمام.

¹¹ ب + أبو.

¹² ف - الشافعي + أبو عبد الله بن.

¹³ ت: شافع بن سائب.

¹⁴ ب، ف: مترعرع.

¹⁵ ت: سائب.

¹⁶ ت: الآية؛ ب، ف: راية.

¹⁷ ت: لبني.

¹⁸ ب، ف + فأمر

¹⁹ تاريخ بغداد، 2/392

²⁰ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 4/163، ورد بنحوه: الإمام أبو عبد الله محمد بن إدريس بن العباس بن عثمان بن شافع بن السائب ابن عبيد بن عبد يزيد بن هاشم بن المطلب بن عبد مناف، القرشي المطلبي الشافعي، يجتمع مع رسول الله صلى

الشَّافِعِيّ بغزة سنة خمسين ومائة، وحمل إلى مكة وهو ابن سنين¹ وقيل: ولد باليمن، وقيل، بعسقلان، وأنه سمع مالك ابن أنس ومحمد بن الحسن الشَّيبان وبشر بن غياث، وغيرهم من الثَّقَات، وكان ذا فضل وشرف، جمع الله له من العلوم والمفاخر ما لم يجتمع لأحد في عصره، ولا بعده، واتفق على ثقته وزهده، ونزاهة عرضه، وحسن سيرته، وعلو قدره، ويقال: / [94و] اجتمعت فيه العلوم بكتاب الله، وسنة الرسول، وكلام الصحابة، واختلاف أفاويل العلماء، وغير ذلك من معرفة كلام العرب، واللغة والشعر، حتى أن الأصمعيّ مع جلالة قدره في هذا الشأن قرأ عليه شعراً، حتى² قال أحمد بن حنبل: ما عرفت ناسخ الحديث والمنسوخ منه حتى جالست الشَّافِعِيّ. وقال عبيد الله رحمه الله: ما رأيت رجلاً قطّ أكمل من الشَّافِعِيّ.³ قال⁴ يحيى بن معين: كان أحمد بن حنبل ينهانا عن الشَّافِعِيّ ثم استقبلته⁵ يوماً والشَّافِعِيّ راكب بغلة، وهو يمشي خلفه، فقلت له:⁶ يا أبا عبد الله تنهانا عنه وتمشي خلفه! فقال لي: اسكت، لو لزمت البغلة انتفعت.⁷ قال⁸ أبو حسان: ما رأيت محمد بن الحسن يعظم أحداً من أهل العلم تعظيمه للشَّافِعِيّ رحمه الله،⁹ وكان الزَّعفراني يقول: كان أصحاب الحديث رقوداً حتى جاء الشَّافِعِيّ رحمه الله فأيقظهم، ومن دعائه: اللهم يا لطيف أسألك اللطف فيما جرت به المقادير، وهو مشهور بين العلماء بالإجابة، وهو مجزّب.¹⁰ وقال عبد الله بن أحمد بن حنبل: قلت لأبي: أي رجل كان الشَّافِعِيّ؟ فإن¹¹ سمعتك تكثر الدعاء له، فقال: يا بني

الله عليه وسلم في عبد مناف المذكور، وباقي النسب إلى عدنان معروف، لقي جده شافع رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو مترعرع، وكان أبوه السائب صاحب راية بني هاشم يوم بدر، فأسر وفدى نفسه ثم أسلم.

¹ ت: سنتين.

² ب، ف: وحتى.

³ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 163/4.

⁴ ب - قال؛ ف: وقال.

⁵ ت: استقبله.

⁶ ت - له.

⁷ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 164 / 4.

⁸ ف: وقال.

⁹ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 164 / 4.

¹⁰ ت - وهو مجزّب؛ (ا) وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 165/4، جاء بهذه الألفاظ: وكان الزعفراني يقول: كان أصحاب الحديث رقوداً حتى جاء الشافعي فأيقظهم فتيقظوا. ومن دعائه: اللهم يا لطيف أسألك اللطف فيما جرت به المقادير، وهو مشهور بين العلماء بالإجابة، وأنه مجزّب.

¹¹ ت، ف: فإني.

كان الشافعي¹ كالشمس للنهار وكالعافية للبدن، فانظر هل لهذين من حلف² أو عنهما عوض³؟ قال أبو ثور: من زعم أنه⁴ رأى مثل محمد بن إدريس في علمه وفصاحته وثباته فقد كذب،⁵ وكان منقطع القرين في حياته، يسير ولا يسكن في بلد من البلاد حتى قدم بغداد فأقام بها سنتين ثم خرج إلى مكة⁶ فأقام بها شهراً، ثم خرج إلى⁷ مصر ولم يزل بها إلى أن توفي ومات⁸ بها في آخر يوم من رجب يوم الجمعة سنة أربع ومائتين ودفن بعد العصر من يومه بالقرافة الصغرى وقبره يزار⁹ بالقرب من المعظم¹⁰ وعمره أربع وخمسين سنة كما قد¹¹ نظم:

لقد ولد الشافعي ذوالشرفين ** إمام أهل الحجاز والحرمين

في عام خمسين بعد مائة ** ومات في أربع ومائتين¹²

ولد الشافعي يوم مات فيه أبو حنيفة رحمة الله . قال ربيع:¹³ رأيت في المنام بعد وفاته، فقلت: يا أبا عبد الله، ما صنع الله بك؟ فقال: أجلسني على كرسي من ذهب، ونثر عليّ اللؤلؤ، رضي الله عنه وعن عامة العلماء أجمعين.¹⁴ [94ظ]

¹ ت + للخلق.

² ب، ت، ف: خلف.

³ تاريخ دمشق، 348/51، جاء بهذه الألفاظ: حدثنا عبد الله بن أحمد بن حنبل قال قلت لأبي يا أبة أي رجل كان الشافعي فإني سمعتك تكثر الدعاء له فقال لي يا بني كان الشافعي كالشمس للدينيا وكالعافية للناس فانظر هل لهذين من خلف أو منهما عوض؛ (ا) وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، ، 164/4.

⁴ ت + قال من.

⁵ تاريخ بغداد، 404/2، جاء بهذه الألفاظ: من زعم أنه رأى مثل محمد بن إدريس في علمه؛ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 165/4.

⁶ ف + المشرفة.

⁷ ف - إلى.

⁸ ت - ومات.

⁹ ت + ويتبرك.

¹⁰ ب: المطعم؛ ت - بالقرب من المعظم؛ ف: المقطم.

¹¹ ت: قيل؛ ف - قد.

¹² ب، ف + قيل.

¹³ ب، ف: الربيع.

¹⁴ ف + الثالث من أئمة المذاهب أبو عبد الله بن مالك بن أنس بن مالك بن أنس أبي عامر بن عمير بن الحرث بن عثمان بن حنبل: هو إمام الحجاز بل الناس في الحديث والفقهاء، وكفاه فخراً أنّ الشافعي من أصحابه، أخذ العلم عن محمد بن شهاب الزهري وهشام بن عروة وزيد بن أسلم ونافع مولى عبد الله بن عمر، وغيرهم من أكابر العلماء، وهو أستاذ الشافعي، ومحمد بن إبراهيم، وأبي حازم، وغيرهم. وكان شديد البياض مائلاً إلى الحمرة، طويل القامة، عظيم الهامة، أصلع، ويكره

[الإمام أحمد بن حنبل]

الرَّابِع¹ من الأئمة أبو عبد الله أحمد بن محمد² بن حنبل الشَّيباني المروزي: وهو من الذين نسبوا إلى جدِّهم، واشتهروا به،³ كان إمامًا عالمًا عاملاً زاهدًا تقيًا فقيهاً فاضلاً في الحديث، كاملاً في الرِّعة⁴ والثِّقة والصلاح، ولا يوجد في عصره⁵ مثله، وله مناقب كثيرة، لا يحصى من أحصاها، أخذ العلم من الشَّافعي رحمه الله، ومالك، والقاضي الإمام أبي يوسف، ومن خلق كثير من أئمة عصره وحذاق دهره. ولد ببغداد سنة أربع وستين ومائة، ومات ببغداد في شهر ربيع الآخر سنة إحدى وأربعين ومائتين، وله⁶ سبع وسبعون سنة.

وروي عن بعض العلماء⁷ أنه قال لَمَّا مات أحمد بن حنبل رأيتُه في المنام وهو يمشي ويتبختر⁸ في مشيته، فقلت له: يا أخي أيّ مشية هذه؟ قال: مشية الخدام في دار السَّلام، فقلت له: ما فعل الله بك؟ قال: غفر

حلق الشارب، ويعيبه ويراه من المثلة أي النقصان، ولا يغير شيبه، وكان مبالغاً في تعظيم العلم والدين، حتَّى إذا أراد أن يحدث توضأ، وجلس على صدر فراشه، وسرح لحيته واستاك واستعمل الطيب وتمكَّن من الجلوس على وقار وهيبة ثم حدَّث، فقيل له في ذلك: فقال: أحبُّ أن أعظم حديث رسول الله عليه الصَّلاة والسَّلام، وكان لا يركب في المدينة مع ضعفه وكبر سنِّه، وكان يقول: لا أركب في مدينة فيها جثة رسول الله صلى الله عليه وسلَّم مدفونة. قال الشَّافعي: قال لي محمد بن الحسن: أيُّهما أعلم صاحبنا أم صاحبكم يعني أبا حنيفة ومالك؟ قال: قلت على الإنصاف، قال: نعم، فقلت: ناشدتك الله، من أعلم بالقرآن صاحبنا أم صاحبكم؟ قال: اللهمَّ صاحبكم، قال: قلت ناشدتك الله، من أعلم بأقوال أصحاب رسول الله عليه الصَّلاة والسَّلام المتقدمين صاحبنا أم صاحبكم؟ قال: اللهمَّ صاحبكم، وقال الشَّافعي: إذا ذكر العلماء فمالك النجم، وما أحداً من على من مالك رأيت على بابه كراعاً من أفراس خراسان، وبغال مصر، فقلت: ما أحسن هذه؟ فقال: هي هديّة مني إليك، فقلت: دع لنفسك، منها دابة تركبها فقال: أنا أستحي أن أطأ تربة فيها رسول الله عليه الصَّلاة والسَّلام يحافر الفرس، وسعى به أبو جعفر بن سليمان إلى أبي جعفر المنصور، وقال: إنّه لا يرى إيمان بيعتكم، فغضب أبو جعفر ودعا به، وجرده وضربه بالسَّياط ضرباً شديداً، ثم لم يزل مالك بعد ذلك الضرب في علو ورفعة، وكأثما كانت تلك السَّياط حلياً حلى به، ومناقبه كثيرة، وقصته مشهورة أنّه ولد سنة خمس وتسعين من الهجرة وتوفّي في شهر ربيع الأوّل سنة تسع وسبعين ومائة، فعاش أربع وثمانين، وكانت وفاته بالمدينة، ودفن بالبقيع رضي الله عنه وعن المسلمين أجمعين.

¹ ت: الثالث.

² ف - بن محمد.

³ ف: واستشهرُوا به.

⁴ ت - الرِّعة.

⁵ ف: غيره.

⁶ ت: عمره.

⁷ ب، ف: أصحابه.

⁸ ت: يسرع.

لي وألبسني نعلين من ذهب، وقال لي: هذا جزاء قولي¹ القرآن كلام الله منزل غير مخلوق،² وقال ميمون بن الأصبغ: كنت ببغداد فسمعت صحيحة، فقلت: ما هذا؟ فقالوا: أحمد بن حنبل يمتحن،³ فدخلت، فلما ضرب سوطاً قال: بسم الله، فلما ضرب الثاني قال: لا حول ولا قوة إلا بالله، فلما ضرب الثالث قال: القرآن كلام الله، منزل⁴ غير مخلوق، فلما ضرب الرابع قال: ﴿قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا﴾ [التوبة، 51/9]، ف ضرب تسعة وعشرين سوطاً، وكانت تكة أحمد حاشية⁵ ثوب فانقطعت، فنزل السراويل إلى عانته، فرمى أحمد طرفه إلى السماء، وحرك شفتيه، فما كان بأسرع من أن ارتقى السراويل ولم ينزل فدخلت إليه⁶ بعد سبعة أيام، فقلت: يا أبا عبد الله رأيتك تحرك شفتيك، فأبي شيء قلت؟ قال قلت: اللهم إنني أسألك باسمك الذي ملأت به العرش، إن كنت تعلم أنني⁷ على الصواب فلا تهتك لي سترًا، وقال أحمد بن الكندي: رأيت أحمد بن حنبل رحمه الله في المنام فقلت: ما صنع الله بك؟⁸ قال: غفر لي ثم قال: يا أحمد، ضربت في قال: قلت: نعم يا رب، فقال: يا أحمد، هذا وجهي، فانظر إليه، فقد أبحتك النظر إليه،¹⁰ قيس: ¹¹ من حضر في جنازته من الرجال ثمانمائة ألف، ومن النساء / [95و] ستون ألفًا، قيل: أسلم

¹ ت، ف: قولك.

² أبو نعيم أحمد بن عبد الله الأصبهاني، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، 9/ 190، عدد الأجزاء: 10، دار الكتاب العربي، بيروت، الطبعة الرابعة، 1405. جاء بهذه الألفاظ: لما مات أحمد بن حنبل اغتممت غما شديدا فبت من ليلتي فرأيت في المنام وهو يتبختر في مشيته فقلت له يا أبا عبد الله أي مشية هذه قال مشية الخدام في دار السلام قال قلت ما فعل الله بك قال غفر الله لي وتوجني وألبسني نعلين من ذهب وقال لي يا أحمد هذا بقولك القرآن كلامي غير مخلوق.

³ ب: يمتحن.

⁴ ف - منزل.

⁵ ب: حاشية.

⁶ ت: عليه.

⁷ ت - تعلم أنني.

⁸ ت + له؛ ف + يا أحمد.

⁹ تاريخ بغداد، 6/ 102، ورد بلفظه: قال أحمد بن محمد الكندي رأيت أحمد بن حنبل في النوم فقلت ما صنع الله بك قال غفر لي ثم قال يا أحمد ضربت في قال قلت نعم يا رب قال يا أحمد هذا وجهي فانظر إليه فقد أبحتك النظر إليه.

¹⁰ تاريخ بغداد، 6/ 102، جاء بهذه الألفاظ: قال أحمد بن محمد الكندي رأيت أحمد بن حنبل في النوم فقلت ما صنع الله بك قال غفر لي ثم قال يا أحمد ضربت في قال قلت نعم يا رب قال يا أحمد هذا وجهي فانظر إليه فقد أبحتك النظر إليه.

¹¹ ف: قيل.

يوم موته عشرون ألفاً من التصارى واليهود¹ والمجوس،² رحمة الله عليه رحمة واسعة وعلى كافة العلماء³ أجمعين.⁴

تحريراً في أواسط ربيع الأول سنة إحدى وثلاثين بعد ألف من الهجرة النبوية عليه أفضل التحية. م.⁵

¹ ت - واليهود.

² وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 65/1.

³ ف + والصلحاء والمساكين.

⁴ ب + آمين؛ ف + برحمتك يا أرحم الراحمين.

⁵ ب: {قد تم الفراغ} من سعه يد هذه الرسالة في أوائل ذي الحجة ثمان وخمسين بعد الألف في مدينة انطاليه من مصطفى بن همت عفى الله عنهما وعن سائر المسلمين؛ ف: {تم الكتاب} بعون الملك الوهاب، كتبه الفقير أحمد بن طورمش دره زاده الله الحسنى والزيادة، عفا عنهما الله تعالى الذي منه الوفا وشفع لهما ولسائر إخوانهما أرباب الصفاء ولسائر المؤمنين والمؤمنات، نبينا المصطفى حامداً له على جميع ما أنعم عليه ظاهراً وباطناً وأولاً وآخرًا، ومصلياً ومسلماً عليه وآله أجمعين، في أوائل شهر شعبان المعظم في يوم الأربعاء في وقت الزوال في تاريخ سنة خمس وثلاثون وألف. تم تم؛ ت: {قد استراح القلم} عن المسابقة في إتمام كتابة هذا الكتاب، ومسح عرق جبينه، فقام في دهلز الفراغ على يد أضعف عباد الله الملك المعين محمد بن حسين البسناوي الفوجوي في اليوم العاشر من العشر الثاني من شهر رمضان سنة أربعين وألف من حجرة من له العز والشرف. وقع الانتساخ من النسخة السقيمة الواحدة الغير المكررة. فرحم الله من أطلع على سقطاته فاصلح وغيوبه الصادرة عن سرعة القلم فستر. آمين.